SRIMAD-BHAGAVATAM

A New Edition

The Text of Shridhara.

with

VISHISHTADWAITA AND DWAITA READINGS

Volume II.

SKANDHAS 8-12.

Rs/ 3-0-0

EDITED AND PUBLISHED

BY

T. R. KRISHNACHARYA,

Proprietor Madhva Vilas Book Depot, Triplicane, Madras, S. E.

PRINTED BY RAMCHANDRA YESU SHEDGE, AT THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS,

23, KOLBHAT LANE,

BOMBAY.

1916.

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीधरीयपाठानुसारि ।

द्वैतविशिष्टाद्वैतपाठोपेतम् ।

द्वितीयोभागः २.

स्कन्धाः ८–१२.

एतच्च मद्रास नगरान्तर्गत 'तिरुवलिकेणी' वास्तव्येन मध्वविलास-
पुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण

संशोध्य

मुम्बापुर्यां
तुकाराम जावजी इत्येतेषां सुप्रसिद्ध "निर्णयसागर" मुद्रणयन्त्रे
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शाके १८३८ अनलनामसंवत्सरे ।

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्भागवतम् ।

अष्टमस्कन्धः ८

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

स्वायंभुवादिमन्वन्तरचतुष्टयनिरूपणं ॥ १ ॥ चतुर्थमन्वन्तरीयभगवदवतारभूतस्य हरेर्गजेन्द्रमोक्षणकथोपक्षेपः ॥ २ ॥

ओंनमोभगवतेवासुदेवाय ।

राजोवाच—

स्वायंभुवस्येह गुरो[1] वंशोऽयं विस्तराच्छ्रुतः ।
[यत्र[2] धर्माश्च विविधाश्चातुर्वर्ण्याश्रिताः शुभाः ।]
यत्र विश्वसृजां सर्गो मनूनन्यान्वदस्व नः ॥१॥
यत्रयत्र[3] हरेर्जन्म कर्माणि च महीयसः ।
गृणन्ति कवयो ब्रह्मंस्तानि नो वद शृण्वताम् ॥२॥
यद्यस्मिन्नन्तरे[4] ब्रह्मन्भगवान्विश्वभावनः ।
कृतवान्कुरुते कर्ता ह्यतीतेऽनागतेऽद्य वा ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच—

मनवोऽस्मिन्व्यतीताः षट् कल्पे स्वायंभुवादयः ।
आद्यस्ते कथितो यत्र देवादीनां च संभवः ॥४॥
आकूत्यां देवहूत्यां च दुहित्रोस्तस्य वै मनोः ।
धर्मज्ञानोपदेशार्थं[5] भगवान्पुत्रतां गतः ॥ ५ ॥
कृतं[6] पुरा भगवतः कपिलस्यानुवर्णितम् ।
आख्यास्ये भगवान्यज्ञो यच्चकार कुरूद्वह ॥ ६ ॥
विरक्तः कामभोगेषु शतरूपापतिः प्रभुः ।
विसृज्य राज्यं तपसे सभार्यो वनमाविशत् ॥७॥
सुनन्दायां वर्षशतं पदैकेन भुवं स्पृशन् ।
तप्यमानस्तपो घोरमिदमन्वाह भारत ॥ ८ ॥

मनुरुवाच—

[वासुदेवो[1] वसत्येष सर्वदेहेष्वनन्यदृक् ।]
येन[2] चेतयते विश्वं विश्वं चेतयते न यम् ।
यो जागर्ति शयानेऽस्मिन्नायं तं वेद वेद सः ॥९॥
आत्मावास्यमिदं विश्वं यत्किंचिज्जगत्यां[3] जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृधः कस्यस्विद्धनम् १०
यं न पश्यति[4] पश्यन्तं चक्षुर्यस्य न रिष्यति ।
तं भूतनिलयं देवं सुपर्णमुपधावत ॥ ११ ॥
न यस्याद्यन्तौ[5] मध्यं च स्वः परो नान्तरं बहिः ।
विश्वस्यामूनि यद्यस्माद्विश्वं च तदृतं महत् ॥१२॥
स विश्वकायः पुरुहूत ईशः
सत्यः[6] स्वयंज्योतिरजः पुराणः ।
धत्तेऽस्य जन्माद्यजयाऽऽत्मशक्त्या
तां विद्ययोदस्य निरीह आस्ते ॥ १३ ॥
अथाग्रे ऋषयः कर्माणीहन्तेऽकर्महेतवे ।

१ विज० मनोर्वंशो । २ उभ० इदमर्धमधिकं । ३ विज० मन्वन्तरे हरेर्जन्मकर्माणि च महीयसः । ४ वीर० सर्वमन्वन्तरे । ५ वीर० मूर्तिभ्यां पुत्रतां प्राप्तो भगवान्स महेश्वरः । ६ वीर० श्रुतं त्वया ।

१ वीर० इदमर्धमधिकं । २ उभ० येनायं तपते विश्वं विश्ववीर्यं यतस्तपः । ३ विज० यज्जगत्यां जगन्मनः । ४ विज० न पश्यन्ति । ५ वीर० न यस्याद्यन्तमध्यानि । विज० यस्याद्यन्तो न मध्यं च । ६ वीर० सर्वस्य गोप्ता ह्यजरः पुराणः । विज० सत्यं परं ज्योतिरजः पुराणः ।

ईहमानो हि पुरुषः प्रायोऽनीहां प्रपद्यते ॥१४॥
ईहते भगवानीशो न हि तत्र विषज्जते ।
आत्मलाभेन पूर्णार्थो नावसीदन्ति येऽनु तम् १५
तमीहमानं निरहङ्कृतं बुधं[1]
निराशिषं पूर्णमनन्यचोदितम् ।
नॄञ्छिक्षयन्तं[2] निजवर्त्म[3]संस्थितं
प्रभुं प्रपद्येऽखिलधर्मभावनम् ॥ १६ ॥

श्रीशुक उवाच—

इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम् ।
दृष्ट्वाऽसुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन्क्षुधा[4] ॥१७॥
तांस्तथाऽवसितान्वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः ।
यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाऽशासत्त्रिविष्टपम् ॥१८॥
स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभवत् ।
द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखास्तस्य चात्मजाः ॥१९॥
तत्रेन्द्रो रोचनस्त्वासीद्देवाश्च तुषितादयः ।
ऊर्जस्तंभादयः[5] सप्त ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥२०॥
ऋषेस्तु वेदशिरसस्तुषिता नाम पत्न्यभूत् ।
तस्यां जज्ञे ततो देवो विभुरित्यभिविश्रुतः ॥२१॥
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो ये धृतव्रताः ।
अन्वशिक्षन् व्रतं तस्य कौमारब्रह्मचारिणः ॥२२॥
तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः ।
पवनः[6] सृञ्जयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप ॥२३॥
वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
सत्या वेद[1]श्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् २४
धर्मस्य सूनृतायां तु भगवान्पुरुषोत्तमः ।
सत्यसेन इति ख्यातो जातः सत्य[2]व्रतैः सह २५
सोऽनृतव्रतदुःशीलानसतो यक्षराक्षसान् ।
भूतद्रुहो भूतगणांस्त्ववधीत्सत्य[3]जित्सखः ॥२६॥
चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च ताम[4]सः ।
पृथु[5]ः ख्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः २७
सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ।
ज्योतिर्धा[6]मादयः सप्त ऋषयस्ताम[7]सेन्तरे ॥ २८ ॥
देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप ।
नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा २९
तत्राऽपि जज्ञे भगवान्हरिण्यां हरिमेधसः ।
हरिरित्या[8]हृतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात् ३०

राजोवाच—

बादरायण एतत्ते श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
हरिर्यथा गजपतिं ग्राहग्रस्तममूमुचत् ॥ ३१ ॥
तत्कथा सुमहत्पुण्यं धन्यं स्वस्त्ययनं शुभम् ।
यत्रयत्रोत्तमश्लोको भगवान् गीयते हरिः ॥३२॥

सूत उवाच—

परीक्षितैवं स तु बादरायणिः
प्रायोपविष्टेन कथासु चोदितः ।
उवाच विप्राः प्रतिनन्द्य पार्थिवं
मुदा मुनीनां सदसि स्म शृण्वताम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

गजेन्द्रमोक्षकथारंभः ॥ १ ॥ स्वैरं गजीभिः सह विक्रीडतो मदान्धस्य गजेन्द्रस्य ग्राहेण ग्रहणे गजेन्द्रस्य हरिस्मरणप्राप्तिः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

आसीद्गिरिवरो राजंस्त्रिकूट इति विश्रुतः ।
क्षीरोदेनाऽऽवृतः श्रीमान्योजनायुतमुच्छ्रितः ॥१॥
तावता विस्तृतः पर्यक्त्रिभिः शृङ्गैः पयोनिधिम् ।
दिशः[9] खं रोचयन्नास्ते रौप्यायसहिरण्मयैः ॥२॥

---

१ विज० बुधैः । २ वीर० स्वान् शिक्ष । विज० तच्छिक्ष । ३ विज० मर्त्यमूढान् । ४ विज० क्रुधा । ५ विज० ओजस्तंभा । वीर० और्जस्तंभा । ६ वीर० सवनः ।

१ वीर० देवश्रुता । २ विज० सत्यवतैः । ३ विज० सत्यजित्स्तुतः । ४ विज० तापसः । ५ वीर० वृषा । विज० वृषः । ६ वीर० व्योमादयः । विज० धानादयः । ७ विज० स्तापसेन्तरे । ८ विज० त्वाहुतो । ९ उभ० दिशश्च ।

अन्यैश्च ककुभः सर्वा रत्नधातुविचित्रितैः ।
नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झरांभसाम् ॥ ३ ॥
[1]स चावनिज्यमानाङ्घ्रिः समन्तात्पयऊर्मिभिः ।
करोति श्यामलां भूमिं [2]हेरिन्मरकताश्मभिः॥४॥
सिद्धचारणगन्धर्वविद्याधरमहोरगैः ।
किन्नरैरप्सरोभिश्च क्रीडद्भिर्[3]जुष्टकन्दरः ॥ ५ ॥
यत्र सङ्गीतसन्नादैर्नदद्गुहममर्षया ।
अभिगर्जन्ति हरयः श्लाघिनः परशङ्कया ॥ ६ ॥
नानारण्यपशुव्रातसङ्कुलद्रोण्यलङ्कृतः ।
चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकण्ठविहङ्गमः ॥ ७ ॥
सरित्सरोभिरच्छोदैः पुलिनैर्मणिवालुकैः ।
देवस्त्रीमज्जनामोद[4]सौरभांब्वनिलैर्युतः ॥ ८ ॥
तस्य द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य महात्मनः ।
उद्यानमृतुमन्नाम आक्रीडं सुरयोषिताम् ॥ ९ ॥
सर्वतोऽलङ्कृतं दिव्यैर्नित्यं पुष्पफलद्रुमैः ।
मन्दारैः पारिजातैश्च पाटलाशोकचंपकैः ॥१०॥
चूतैः प्रियालैः पनसैराम्रैराम्रातकैरपि ।
क्रमुकैर्नालिकेरैश्च खर्जूरैर्बीजपूरकैः ॥ ११ ॥
मधूकैः सालतालैश्च तमालैरसनार्जुनैः ।
अरिष्टोदुंबरप्लक्षैर्वटैः किंशुकचन्दनैः ॥ १२ ॥
पिचुमन्दैः कोविदारैः सरलैः सुरदारुभिः ।
द्राक्षेक्षुरंभाजंबूभिर्बदर्यक्षाभयामलैः ॥ १३ ॥
बिल्वैः कपित्थैर्जंबीरैर्वृतो [5]भल्लातकादिभिः ।
तस्मिन्सरः सुविपुलं लसत्काञ्चनपङ्कजम् ॥१४॥
कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रश्रियोर्जितम् ।
मत्तषट्पद[6]निर्घुष्टं [7]शकुन्तैश्च [8]कलस्वनैः ॥ १५ ॥
हंसकारण्डवाकीर्णं चक्राह्वैः सारसैरपि ।
जलकुक्कुटकोयष्टिदात्यूहकुलकूजितम् ॥ १६ ॥
मत्स्यकच्छपसञ्चारचलत्पद्मरजःपयः ।
[9]कदंबवेतसनलनीपवञ्जुलकैर्वृतम् ॥ १७ ॥
कुन्दैः कुरबकाशोकैः शिरीषैः कुटजेङ्गुदैः ।
कुब्जकैः स्वर्णयूथीभिर्नागपुन्नागजातिभिः ॥ १८
मल्लिकाशतपत्रैश्च माधवीजालकादिभिः ।
शोभितं तीरजैश्चा[2]न्यैर्नित्यर्तुभिरलं द्रुमैः ॥ १९ ॥
तत्रैकदा तद्गिरिकाननाश्रयः
करेणुभिर्वारणयूथपश्चरन् ।
[1]सकण्टकान्कीचकवेणुवेत्रव-
द्विशालगुल्मं प्ररुजन्वनस्पतीन् ॥ २० ॥
यद्गन्धमात्राद्धरयो गजेन्द्रा
व्याघ्रादयो व्यालमृगाः सखड्गाः ।
महोरगाश्चापि भयाद्द्रवन्ति
सगौरकृष्णाः शरभाश्चमर्यः ॥ २१ ॥
वृका वराहा महिषर्क्षशल्या
गोपुच्छसालावृकमर्कटाश्च ।
अन्यत्र क्षुद्रा हरिणाः शशादय-
श्चरन्त्यभीता यदनुग्रहेण ॥ २२ ॥
सघर्मतप्तः करिभिः करेणुभि-
र्वृतो मदच्युत्कलभैरनुद्रुतः ।
गिरिं गरिम्णा परितः प्रकंपय-
न्निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥ २३ ॥
सरोऽनिलं पङ्कजरेणुरूषितं
जिघ्रन्विदूरान्मदविह्वलेक्षणः ।
[3]वृतः स्वयूथेन तृषार्दितेन त-
त्सरोवराभ्याशमथागमद्द्रुतम् ॥ २४ ॥
विगाह्य तस्मिन्नमृतांबु निर्मलं
हेमारविन्दोत्पलरेणुवासितम् ।
पपौ निकामं निजपुष्करोद्धृत-
[4]मात्मानमद्भिः स्नपयन् गतक्लमः ॥ २५ ॥
[5]स्वपुष्करेणोद्धृतसीकरांबुभि-
र्निपाययन्संस्नपयन्यथा गृही ।
[6]घृणी करेणूः कलभांश्च दुर्मदो
नाचष्ट कृच्छ्रं कृपणोऽजमायया ॥ २६ ॥

१ विज० सदा निर्णिज्य । २ विज० शुभैर्मरकतादिभिः । ३ वीर० जुष्टद्रोणिकः । ४ विज० सौरभाक्तानिलैर्युतः । ५ वीर० भल्लातकैरपि । ६ विज० निर्जुष्टं । ७ वीर० शकुनैः । ८ उभ० कलनिःस्वनैः । ९ विज० वेतसरल ।

१ उभ० सकण्टकं । २ विज० अन्ये च । ३ विज० वृतश्च । ४ वीर० धृतं ह्यात्मान । ५ विज० अयं श्लोको न दृश्यते । ६ वीर० गृणन् ।

तं तत्र कश्चिन्नृप दैवचोदितो
ग्राहो बलीयांश्चरणे रुषाऽग्रहीत् ।
यदृच्छयैवं व्यसनं गतो गजो
यथाबलं सोऽतिबलो विचक्रमे ॥ २७ ॥
तथाऽऽतुरं यूथपतिं करेणवो
विकृष्यमाणं तरसा बलीयसा ।
विचुक्रुशुर्दीनधियोऽपरे गजाः
पार्ष्णिग्रहास्तारयितुं न चाशकन् ॥ २८ ॥
नियुध्यतोरेवमिभेन्द्रनक्रयो-
र्विकर्षतोरन्तरतो बहिर्मिथः ।
समाः सहस्रं व्यगमन्महीपते
सप्राणयोश्चित्रममंसतामराः ॥ २९ ॥
ततो गजेन्द्रस्य मनोबलौजसां[1]
कालेन दीर्घेण महानभूद्व्ययः ।
विकृष्यमाणस्य जलेऽवसीदतो
विपर्ययोऽभूत्सकलं जलौकसः[1] ॥ ३० ॥
इत्थं गजेन्द्रः स यदाप सङ्कटं
प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया ।
अपारयन्नात्मविमोक्षणे[2] चिरं
दध्याविमां बुद्धिमथाभ्यपद्यत ॥ ३१ ॥
न मामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः
कुतः करिण्यः प्रभवन्ति मोचितुम् ।
ग्राहेण पाशेन विधातुरावृतो-
ऽप्यहं च तं यामि परं परायणम् ॥ ३२ ॥
यः कश्चनेशो बलिनोऽन्तकोरगा-
त्प्रचण्डवेगादभिधावतो भृशम् ।
भीतं प्रपन्नं परिपाति यद्भया-
न्मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ग्राहगृहीतेन गजेन्द्रेण भगवत्स्तुतिः ॥ १ ॥ तत्क्षणागतेन हरिणा ग्राहाद्गजेन्द्रमोचनं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
एवं व्यवसितो बुद्ध्या समाधाय मनो हृदि ।
जजाप परमं जाप्यं प्राग्जन्मन्यनुशिक्षितम् ॥१॥
गजेन्द्र उवाच—
ॐ नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकम् ।
पुरुषायाऽऽदिबीजाय परेशायाभिधीमहि ॥ २ ॥
यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम् ।
योऽस्मात्परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयंभुवम् ॥ ३ ॥
यः स्वात्मनीदं निजमाययाऽर्पितं
क्वचिद्विभातं क्व च तत्तिरोहितम् ।
अविद्धदृक्साक्ष्युभयं तदीक्षते
स आत्ममूलोऽवतु मां परात्परः ॥ ४ ॥
कालेन पञ्चत्वमितेषु कृत्स्नशो
लोकेषु पालेषु[3] च सर्वहेतुषु ।
तमस्तदाऽऽसीद्गहनं गभीरं
यस्तस्य पारेऽभिविराजते विभुः ॥ ५ ॥
न यस्य देवा ऋषयः पदं विदु-
र्जन्तुः पुनः कोऽर्हति गन्तुमीरितुम् ।
यथा नटस्याऽऽकृतिभिर्विचेष्टतो
दुरत्ययानुक्रमणः स माऽवतु ॥ ६ ॥
दिदृक्षवो यस्य पदं सुमङ्गलं
विमुक्तसङ्गा मुनयः सुसाधवः ।
चरन्त्यलोकव्रतमव्रणं वने
भूतात्मभूताः[4] सुहृदः स मे गतिः ॥ ७ ॥
न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा

१ विज० सहोबलौ ।

१ विज० कसां । २ विज० विमोक्षणं । ३ विज० लीनेषु । ४ विज० सर्वात्मभूतः ।

न नामरूपे गुणदोष एव वा ।
तथाऽपि लोकाप्ययसंभवाय यः
स्वमायया तान्यनुकालमृच्छति ॥ ८ ॥
तस्मै नमः परेशाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।
अरूपायोरुरूपाय नम आश्चर्यकर्मणे ॥ ९ ॥
नम आत्मप्रदीपाय साक्षिणे परमात्मने ।
नमो गिरां विदूराय मनसश्चेतसामपि ॥ १० ॥
सत्त्वेन प्रतिलभ्याय नैष्कर्म्येण विपश्चिता ।
नमः कैवल्यनाथाय निर्वाणसुखसंविदे ॥ ११ ॥
नमः शान्ताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे ।
निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च॥१२॥
क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे ।
पुरुषायाऽऽत्ममूलाय मूलप्रकृतये नमः ॥ १३ ॥
सर्वेन्द्रियगुणद्रष्ट्रे सर्वप्रत्ययहेतवे ।
असता छाययोक्ताय सदाभासाय ते नमः॥१४॥
नमोनमस्तेऽखिलकारणाय
निष्कारणायाद्भुतकारणाय ।
सर्वागमाम्नायमहार्णवाय
नमोऽपवर्गाय परायणाय ॥ १५ ॥
गुणारणिच्छन्नचिदूष्मपाय
तत्क्षोभविस्फूर्जितमानसाय ।
नैष्कर्म्यभावेन विवर्जितागम-
स्वयंप्रकाशाय नमस्करोमि ॥ १६ ॥
मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय
मुक्ताय भूरिकरुणाय नमोऽलयाय ।
स्वांशेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीत-
प्रत्यग्दृशे भगवते बृहते नमस्ते ॥ १७ ॥
आत्मात्मजाप्तगृहवित्तजनेषु सक्तै-
र्दुष्प्रापणाय गुणसङ्गविवर्जिताय ।
मुक्तात्मभिः स्वहृदये परिभाविताय
ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय ॥ १८ ॥
यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा
भजन्त इष्टां गतिमाप्नुवन्ति ।
किन्त्वाशिषो रात्यपि देहमव्यय
करोतु मेऽदभ्रदयो विमोक्षणम् ॥ १९ ॥
एकान्तिनो यस्य न कञ्चनार्थं
वाञ्छन्ति ये वै भगवत्प्रपन्नाः ।
अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमङ्गलं
गायन्त आनन्दसमुद्रमग्नाः ॥ २० ॥
तमक्षरं ब्रह्म परं परेश-
मव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगम्यम् ।
अतीन्द्रियं सूक्ष्ममिवातिदूर-
मनन्तमाद्यं परिपूर्णमीडे ॥ २१ ॥
यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः ।
नामरूपविभेदेन फल्ग्व्या च कलया कृताः २२
यथाऽर्चिषोऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो
निर्यान्ति संयान्त्यसकृत्स्वरोचिषः ।
तथा यतोऽयं गुणसंप्रवाहो
बुद्धिर्मनः खानि शरीरसर्गाः ॥ २३ ॥
स वै न देवासुरमर्त्यतिर्य-
ङ् स्त्री न षण्ढो न पुमान्न जन्तुः ।
नायं गुणः कर्म न सन्न चाँस-
न्निषेधशेषो जयतादशेषः ॥ २४ ॥
जिजीविषे नाहमिहामुया कि-
मन्तर्बहिश्चावृतयेभयोन्या ।
इच्छामि कालेन न यस्य विप्लव-
स्तस्याऽऽत्मलोकावरणस्य मोक्षम् ॥ २५ ॥
सोऽहं विश्वसृजं विश्वमविश्वं विश्ववेदसम् ।
विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि परं पदम्॥२६॥
योगरन्धितकर्माणो हृदि योगविभाविते ।

१ विज० लोकस्य च । २ विज० विपश्चितां । ३ वीर० गूढाय । ४ विज० कर्मिणे । ५ विज० असत्याच्च विमुक्ताय । ६ विज० नारायणायार्तिविनाशनाय । ७ विज० चिदुष्मपाय । ८ वीर० नैष्कर्म्यभावाय निवर्तितागम । नैष्कर्म्येत्यादिगुणसंगविवर्जितायेत्यन्तं अर्धचतुष्टयं विज० पाठे न दृश्यते ।

१ विज० युक्तात्म । २ उभ० किं चाशिषो । ३ विज० त्प्रधानाः । ४ विज० यच्चरितं । ५ विज० जल्प्या । ६ वीर० वर्गाः । विज० सर्गः । ७ विज० न्त वाऽस । ८ वीर० वेदनं ।

योगिनो यं प्रपश्यन्ति योगेशं तं नतोऽस्म्यहम् ॥
नमोनमस्तुभ्यमसह्यवेग-
शक्तित्रयायाखिलधीगुणाय ।
प्रपन्नपालाय दुरन्तशक्तये
[1]कदिन्द्रियाणामनवाप्यवर्त्मने ॥ २८ ॥
नायं वेद स्वमात्मानं यच्छक्त्याऽहं धिया [2]हेतम् ।
तं दुरत्ययमाहात्म्यं [3]भगवन्तमितोस्म्यहम् ॥२९॥
श्रीशुक उवाच—
एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं
ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदाऽभिमानाः ।
नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वा-
त्तत्राखिला[4]मरमयो हरिराविरासीत् ॥ ३० ॥

तं तद्वदार्तमुपलभ्य जगन्निवासः
स्तोत्रं निशम्य दिविजैः सह संस्तुवद्भिः ।
छन्दोमयेन गरुडेन समुह्यमान-
श्चक्रायुधो[1]ऽभ्यगमदाशु यतो गजेन्द्रः ॥ ३१ ॥
सोऽन्तःसरस्युरुबलेन गृहीत आर्तो
दृष्ट्वा गरुत्मति हरिं ख उपात्तचक्रम् ।
उत्क्षिप्य सांबुजकरं गिरमाह कृच्छ्रा-
न्नारायणाखिलगुरो भगवन्नमस्ते ॥ ३२ ॥
तं वीक्ष्य पीडितमजः सहसाऽवतीर्य
सग्राहमाशु सरसः कृपयोज्जहार ।
ग्राहाद्विपाटितमुखादरिणा गजेन्द्रं
संपश्यतां हरिरमूमुचदुस्त्रियाणाम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

देवलशापेन ग्राहतां प्राप्तस्य हूहूनामकगन्धर्वस्य स्वस्वरूपप्रापणं ॥ १ ॥ पूर्वमिन्द्रद्युम्ननाम्नो राज्ञः अगस्त्यशापाद्गजेन्द्रत्वं प्राप्तस्य भगवता तज्जन्मपरिहारपूर्वकं स्वपार्षदीकरणं ॥ २ ॥ हरिणा गजेन्द्रमोक्षपारायणस्य फलकथनं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
तदा देवर्षिगन्धर्वा ब्रह्मेशानपुरोगमाः ।
मुमुचुः कुसुमासारं शंसन्तः कर्म तद्धरेः ॥१॥
नेदुर्दुन्दुभयो दिव्या गन्धर्वा ननृतुर्जगुः ।
ऋषयश्चारणाः सिद्धास्तुष्टुवुः पुरुषोत्तमम् ॥२॥
योऽसौ ग्राहः स वै सद्यः परमाश्चर्यरूपधृक् ।
मुक्तो देवलशापेन हूहूर्गन्धर्वसत्तमः ॥ ३ ॥
प्रणम्य शिरसाऽधीशमुत्तमश्लोकमव्ययम् ।
अगायत यशोधाम कीर्तन्यगुणसत्कथम् ॥ ४ ॥
सोऽनुकंपित ईशेन परिक्रम्य प्रणम्य तम् ।
लोकस्य पश्यतो लोकं स्वमगान्मुक्तकिल्बिषः ॥५
गजेन्द्रो भगवत्स्पर्शाद्विमुक्तोऽज्ञानबन्धनात् ।
प्राप्तो भगवतो रूपं पीतवासाश्चतुर्भुजः ॥ ६ ॥

स वै पूर्वमभूद्राजा पाण्ड्यो द्रविडसत्तमः ।
इन्द्रद्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः ॥७॥
स एकदाऽऽराधनकाल आत्मवा-
न्गृहीतमौनव्रत ईश्वरं हरिम् ।
जटाधरस्तापस आप्लुतोऽच्युतं
समर्चयामास कुलाचलाश्रमः ॥ ८ ॥
यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः
समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः ।
तं वीक्ष्य तूष्णीमकृतार्हणादिकं
रहस्युपासीनमृषिश्चुकोप ह ॥ ९ ॥
तस्मा इमं शापमदादसाधु-
रयं दुरात्माऽकृतबुद्धिरद्य ।
[3]विप्रावमन्ता विशतां [4]तमोन्धं

१ विज० बुद्धीन्द्रियाणा । २ उभ० हतः । ३ विज० भगवन्तं नतोस्म्यहं । ४ विज० मरवरो ।

१ विज० ह्यगमदाशु । २ विज० श्रयः । ३ विज० मद्धेलनाप्राग्विशतां । ४ उभ० तमिस्रं ।

यथा गजः स्तब्धमतिः स एव ॥ १० ॥
श्रीशुक उवाच—
एवं शप्त्वा गतोऽगस्त्यो भगवान्नृप सानुगः ।
इन्द्रद्युम्नोपि राजर्षिर्दिष्टं तदुपधारयन् ॥ ११ ॥
आपन्नः कौञ्जरीं योनिमात्मस्मृतिविनाशनीम् ।
हर्यर्चनानुभावेन यद्गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः ॥ १२ ॥
एवं विमोक्ष्य गजयूथपमब्जनाभ-
स्तेनापि पार्षदगतिं गमितेन युक्तः ।
गन्धर्वसिद्धविबुधैरुपगीयमान-
कर्माऽद्भुतं स्वभवनं गरुडासनोऽगात् ॥ १३ ॥
एतन्महाराज तवेरितो मया
कृष्णानुभावो गजराजमोक्षणम् ।
स्वर्ग्यं यशस्यं कलिकल्मषापहं
दुःस्वप्ननाशं कुरुवर्य शृण्वताम् ॥ १४ ॥
यथाऽनुकीर्तयन्त्येतच्छ्रेयस्कामा द्विजातयः ।
शुचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशान्तये ॥१५॥
इदमाह हरिः प्रीतो गजेन्द्रं कुरुसत्तम ।
शृण्वतां सर्वभूतानां सर्वभूतमयो विभुः ॥१६॥
श्रीभगवानुवाच—
ये मां त्वां च सरश्चेदं गिरिकन्दरकाननम् ।
वेत्रकीचकवेणूनां गुल्मानि सुरपादपान् ॥१७॥
शृङ्गाणीमानि धिष्ण्यानि ब्रह्मणो मे शिवस्य च ।
क्षीरोदं मे प्रियं धाम श्वेतद्वीपं च भास्वरम् ॥१८
श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम ।
सुदर्शनं पाञ्चजन्यं सुपर्णं पतगेश्वरम् ॥ १९ ॥
शेषं च मत्कलां सूक्ष्मां श्रियं देवीं मदाश्रयाम् ।
ब्रह्माणं नारदमृषिं भवं प्रह्लादमेव च ॥ २० ॥
मत्स्यकूर्मवराहाद्यैरवतारैः कृतानि मे ।
कर्माण्यनन्तपुण्यानि सूर्यं सोमं हुताशनम्॥२१॥
प्रणवं सत्यमव्यक्तं गोविप्रान्धर्ममव्ययम् ।
दाक्षायणीर्धर्मपत्नीः सोमकश्यपयोरपि ॥ २२ ॥
गङ्गां सरस्वतीं नन्दां कालिन्दीं सितवारणम् ।
ध्रुवं ब्रह्मऋषीन्सप्त पुण्यश्लोकांश्च मानवान्॥२३॥
उत्थायापररात्रान्ते प्रयताः सुसमाहिताः ।
स्मरन्ति मम रूपाणि मुच्यन्ते ह्येनसोऽखिलात् ॥
ये मां स्तुवन्त्यनेनाङ्ग प्रतिबुध्य निशात्यये ।
तेषां प्राणात्यये चाहं ददामि विमलां मतिम् २५
श्रीशुक उवाच—
इत्यादिश्य हृषीकेशः प्रध्माय जलजोत्तमम् ।
हर्षयन्विबुधानीकमारुरोह खगाधिपम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पञ्चमषष्ठमन्वन्तरनिरूपणं ॥ १ ॥ अमृतमथनकथारंभः ॥ २ ॥ दुर्वाससः शापादितिजपराजितैर्देवैः स्वपराजयं विरिञ्चये विज्ञाप्य तेन सह क्षीराब्धिगमनं ॥ ३ ॥ ब्रह्मणा भगवत्प्रसादाय तत्स्तुतिः ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच—
राजन्नुदितमेतत्ते हरेः कर्माघनाशनम् ।
गजेन्द्रमोक्षणं पुण्यं रैवतं त्वन्तरं शृणु ॥ १ ॥
पञ्चमो रैवतो नाम मनुस्तामससोदरः ।
बलिविन्ध्यादयस्तस्य सुता अर्जुनपूर्वकाः ॥ २ ॥
विभुरिन्द्रः सुरगणा राजन्भूतरयादयः ।
हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाह्वादयो द्विजाः ३
पत्नी विकुण्ठा शुभ्रस्य वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः ।
तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान्स्वयम्॥४॥
वैकुण्ठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः ।

१ विज० सदोषः । २ विज० अथानु । ३ विज० स्तापस ।

१ विज० सूर्यसोमहुताशनान् । २ विज० मक्षयं । ३ विज० दाक्षायणीं धर्मपत्नीं । ४ उभ० तेंहसो । ५ वीर० विपुलां । ६ विज० गतिं ।

रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ॥५॥
तस्यानुभावः कथितो गुणाश्च परमोदयाः।
भौमान् रेणून्स विममे यो विष्णोर्वर्णयेद्गुणान् ६
षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः।
पूरुपूरुषसुद्युम्नप्रमुखाश्चाक्षुषात्मजाः ॥ ७ ॥
इन्द्रो मन्त्रद्रुमस्तत्र देवा आप्यादयो गणाः।
मुनयस्तत्र वै राजन्हविष्मद्वीरकादयः ॥ ८ ॥
तत्रापि देवः संभूत्यां वैराजस्याभवत्सुतः।
अजितो नाम भगवानंशेन जगतः पतिः ॥ ९ ॥
पयोधिं येन निर्मथ्य सुराणां साधिता सुधा।
भ्रममाणोंभसि धृतः कूर्मरूपेण मन्दरः ॥ १० ॥

राजोवाच—

यथा भगवता ब्रह्मन्मथितः क्षीरसागरः।
यदर्थं वा यतश्चाद्रिं दधारांबुचरात्मना ॥ ११ ॥
यथाऽमृतं सुरैः प्राप्तं किंचान्यदभवत्ततः।
एतद्भगवतः कर्म वदस्व परमाद्भुतम् ॥ १२ ॥
त्वया संकथ्यमानेन महिम्ना सात्वतां पतेः।
नातितृप्यति मे चित्तं सुचिरं तापतापितम् १३

सूत उवाच—

संपृष्टो भगवानेवं द्वैपायनसुतो द्विजाः।
अभिनन्द्य हरेर्वीर्यमभ्याचष्टुं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥

श्रीशुक उवाच—

यदा युद्धेऽसुरैर्देवा बाध्यमानाः शितायुधैः।
गतासवो निपतिता नोत्तिष्ठेरन्स्म भूयशः ॥१५॥
यदा दुर्वाससः शापात्सेन्द्रा लोकास्त्रयो नृप।
निःश्रीकाश्चाभवंस्तत्र नेशुरिज्यादयः क्रियाः १६
निशाम्यैतत्सुरगणा महेन्द्रवरुणादयः।
नाध्यगच्छन्स्वयं मन्त्रैर्मन्त्रयन्तो विनिश्चयम् ॥१७॥
ततो ब्रह्मसभां जग्मुर्मेरोर्मूर्धनि सर्वशः।
सर्वं विज्ञापयांचक्रुः प्रणताः परमेष्ठिने ॥ १८ ॥

१ विज० मन्द्रद्रुतस्तत्र। वीर० मन्द्रद्रुमस्तस्य। २ विज० पयोद्धिं। ३ वीर० किंवान्य। विज० किमन्य। ४ वीर० संकीर्त्यमा। विज० त्वयेत्थं कथ्यमा। ५ वीर० नैव। ६ वीर० विष्णुरातेन संपृष्टो भगवान्बादरायणिः। ७ वीर० वध्यमानाः। ८ वीर० पुनश्च ते। ९ उभ० दुर्वासशापेन।

स विलोक्येन्द्रवाय्वादीन्निःसत्त्वान्विगतप्रभान्।
लोकानमङ्गलप्रायानसुरानयथा विभुः ॥ १९ ॥
समाहितेन मनसा संस्मरन्पुरुषं परम्।
उवाचोत्फुल्लवदनो देवान्स भगवान्परः ॥ २० ॥
अहं भवो यूयमथोऽसुरादयो
मनुष्यतिर्यग्द्रुमघर्मजातयः।
तस्यावतारांशकला विसर्जिता
व्रजाम सर्वे शरणं तमव्ययम् ॥ २१ ॥
न यस्य वध्यो न च रक्षणीयो
नोपेक्षणीयादरणीयपक्षः।
अथापि सर्गस्थितिसंयमार्थं
धत्ते रजःसत्त्वतमांसि काले ॥ २२ ॥
अयं च तस्य स्थितिपालनक्षणः
सत्त्वं जुषाणस्य भवाय देहिनाम्।
तस्माद्व्रजामः शरणं जगद्गुरुं
स्वानां स नो धास्यति शं सुरप्रियः ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच—

इत्याभाष्य सुरान्वेधाः सह देवैररिन्दम।
अजितस्य पदं साक्षाज्जगाम तमसः परम् ॥२४॥
तत्राऽदृष्टस्वरूपाय श्रुतपूर्वाय वै विभो।
स्तुतिमब्रूत दैवीभिर्गीर्भिस्त्ववहितेन्द्रियः ॥२५॥

ब्रह्मोवाच—

अविक्रियं सत्यमनन्तमाद्यं
गुहाशयं निष्कलमप्रतर्क्यम्।
मनोऽग्रयानं वचसाऽनिरुक्तं
नमामहे देववरं वरेण्यम् ॥ २६ ॥
विपश्चितं प्राणमनोधियात्मना-
मर्थेन्द्रियाभासमनिद्रमव्रणम्।
छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षौ
तमक्षरं खं त्रियुगं व्रजामहे ॥ २७ ॥
अजस्य चक्रं त्वजयेर्यमाणं
मनोमयं पञ्चदशारमाशु।

१ विज० प्रायान्सुरांश्चैव यथा। २ उभ० तु। ३ वीर० चाभि भोः। विज० चाभ्यधात्। ४ विज० मद्भुतदैवीभि।

त्रिणाभि विद्युच्चलमष्टनेमि[1]
यदक्षमाहुस्तमृतं प्रपद्ये ॥ २८ ॥
य एकवर्णं तमसः परं तत्[2]-
दलोकमव्यक्तमनन्तपारम् ।
आसांचकारोपसुपर्णमेन[3]-
मुपासते योगरथेन[4] धीराः ॥ २९ ॥
न यस्य कश्चातितितर्ति मायां
यया जनो मुह्यति वेद नार्थम् ।
तं निर्जितात्मात्मगुणं परेशं
नमाम[5] भूतेषु समं चरन्तम् ॥ ३० ॥
इमे वयं यत्प्रिययैव[6] तन्वा
सत्त्वेन सृष्टा बहिरन्तराविः[7] ।
गतिं न सूक्ष्मामृषयश्च विद्महे
कुतोऽसुराद्या इतरप्रधानाः ॥ ३१ ॥
पादौ महीयं स्वकृतेव[8] यस्य
चतुर्विधो यत्र हि भूतसर्गः ।
स[9] वै महापूरुष आत्मतन्त्रः
प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिः ॥ ३२ ॥
अंभस्तु यद्रेत उदारवीर्यं
सिध्यन्ति जीवन्त्युत वर्धमानाः ।
लोकास्त्रयोऽथाखिललोकपालाः
प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिः ॥ ३३ ॥
सोमं मनो यस्य समामनन्ति
दिवौकसां वै बलमन्ध आयुः ।
ईशो नगानां प्रजनः प्रजानां
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३४ ॥
अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा
जातः क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा[10] ।
अन्तःसमुद्रे[11]ऽनुपचन्स्वधातू-
न्प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३५ ॥

यच्चक्षुरासीत्तरणिर्देवयानं
त्रयीमयो ब्रह्मण एष धिष्ण्यम् ।
द्वारं च मुक्तेरमृतं[1] च मृत्युः
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३६ ॥
प्राणादभूद्यस्य चराचराणां
प्राणः सहो बलमोजश्च वायुः ।
अन्वास्म सम्राजमिवानुगा वयं
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३७ ॥
श्रोत्राद्दिशो यस्य हृदश्च खानि
प्रजज्ञिरे खं पुरुषस्य नाभ्याः[2] ।
प्राणेन्द्रियात्मासुशरीरकेतं[3]
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३८ ॥
बलान्महेन्द्रस्त्रिदशाः प्रसादा-
न्मन्योर्गिरीशो[4] धिषणाद्विरिञ्चः[5] ।
खेभ्यश्च छन्दांस्यृषयो मेढ्रतः[6] कः
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३९ ॥
श्रीर्वक्षसः पितरश्छाययाऽऽस-
न्धर्मः स्तनानितरः पृष्ठतोऽभूत् ।
द्यौर्यस्य शीर्ष्णोऽप्सरसो विहारा-
त्प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४० ॥
विप्रो मुखं ब्रह्म च यस्य गुह्यं
राजन्य आसीद्भुजयोर्बलं च ।
ऊर्वोर्विडोजोङ्घ्रिरवेदशूद्रौ[7]
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४१ ॥
लोभोऽधरात्प्रीतिरुपर्यभूद्द्युति-
र्नस्तः पशव्यः स्पर्शेन कामः ।
भ्रुवोर्यमः पक्ष्मभवस्तु कालः
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४२ ॥
द्रव्यं वयः कर्म गुणान्विशेषं
यद्योगमायाविहितान्वदन्ति[8] ।
यद्दुर्विभाव्यं प्रबुधापबाधं[9]

---

१ विज० विद्युद्वलमष्टनेमिं । २ विज० सदलोक । ३ विज० सुपर्णपत्रं । ४ वीर० पथेन । ५ विज० नमामि । ६ विज० यत्कृपयैव । ७ विज० रन्तरं विभो । ८ उभ० स्वकृतैव । ९ वीर० स मे । १० उभ० जन्मा । ११ विज० समुद्रे पचतः स्व ।

१ विज० रमृतस्य मृत्योः । २ विज० नाभेः । ३ विज० स्वशरीरबन्धुः । ४ वीर० गिरित्रो । ५ वीर० हर्षाद्विरिञ्चः । विज० ऽशरणाद्विरिञ्चः । ६ विज० मेढ्रतस्तु । ७ विज० विशोङ्घ्रेरभवंश्च शूद्राः । ८ विज० विहताः पतन्ति । ९ उभ० प्रबुधावबोधं ।

प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४३ ॥
नमोऽस्तु तस्मा उपशान्तशक्तये
स्वाराज्यलाभप्रतिपूरितात्मने ।
गुणेषु मायारचितेषु वृत्तिभि-
र्न सज्जमानाय नभस्वदूतये ॥ ४४ ॥
स त्वं नो दर्शयाऽऽत्मानमस्मत्करणगोचरम् ।
प्रपन्नानां दिदृक्षूणां सस्मितं ते मुखांबुजम् ॥४५॥
तैस्तैः स्वेच्छाधृतै रूपैः कालेकाले स्वयं विभो ।
कर्म दुर्विषहं यन्नो भगवांस्तत्करोति हि ॥४६॥
क्लेशभूर्यल्पसाराणि कर्माणि विफलानि वा ।
देहिनां विषयार्तानां न तथैवार्पितं त्वयि ॥४७॥
नांवमः कर्मकल्पोऽपि विफलायेश्वरार्पितः ।
कल्पते पुरुषस्यैव स ह्यात्मा दयितो हितः ॥४८॥
यथा हि स्कन्धशाखानां तरोर्मूलावसेचनम् ।
एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि ॥४९॥
नमस्तुभ्यमनन्ताय दुर्वितर्क्यात्मकर्मणे ।
निर्गुणाय गुणेशाय सत्त्वस्थाय च सांप्रतम् ॥५०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[स्तुतिप्रसङ्गेन भगवता देवेभ्यः प्रत्यक्षीभवनं ॥ १ ॥ पुनरपरोक्षतो ब्रह्मणा भगवत्स्तुतिः ॥ २ ॥ भगवता श्रीनारायणेन देवान्प्रति असुरैः सह सन्धिं कृत्वा तत्साहाय्येन क्षीरोदधौ अमृतमथने आज्ञादानं ॥ ३ ॥ तदर्थं मन्दरपर्वतानयनं ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच—
एवं स्तुतः सुरगणैर्भगवान्हरिरीश्वरः ।
तेषामाविरभूद्राजन्सहस्रार्कोदयद्युतिः ॥ १ ॥
तेनैव महसा सर्वे देवाः प्रतिहतेक्षणाः ।
नापश्यन्खं दिशः क्षोणिमात्मानं च[3] कुतो विभुं॥२
विरिञ्चो भगवान्दृष्ट्वा सह शर्वेण तां तनुम् ।
स्वच्छां मरकतश्यामां कञ्जगर्भारुणेक्षणाम् ॥३॥
तप्तहेमावदातेन लसत्कौशेयवाससा ।
प्रसन्नचारुसर्वाङ्गीं सुमुखीं सुन्दरभ्रुवम् ॥ ४ ॥
महामणिकिरीटेन केयूराभ्यां च भूषिताम् ।
कर्णाभरणनिर्भातकपोलश्रीमुखांबुजाम् ॥ ५ ॥
काञ्चीकलापवलयहारनूपुरशोभिताम् ।
कौस्तुभाभरणां लक्ष्मीं बिभ्रतीं वनमालिनीम् ६
सुदर्शनादिभिः स्वास्त्रैर्मूर्तिमद्भिरुपासिताम् ।
तुष्टाव देवप्रवरः सशर्वः पुरुषं परम् ।
सर्वामरगणैः साकं सर्वाङ्गैरवनिं गतैः ॥ ७ ॥
ब्रह्मोवाच—
अजातजन्मस्थितिसंयमाया-
गुणाय निर्वाणसुखार्णवाय ।
अणोरणिम्नेऽपरिगण्यधाम्ने
महानुभावाय नमोनमस्ते ॥ ८ ॥
रूपं तवैतत्पुरुषर्षभेज्यं
श्रेयोर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ।
योगेन धातः सह नस्त्रिलोका-
न्पश्याम्यमुष्मिन्नुह विश्वमूर्तौ ॥ ९ ॥
त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्य आसी-
त्त्वय्यन्त आसीदिदमात्मतन्त्रे ।

१ विज० नमः स्वभूतये । २ विज० प्रयतानां । ३ विज० चाग्रतो । ४ विज० भरणं लक्ष्म बिभ्रतं वनमालिनं । ५ विज० सितं ।

१ विज० नाधर्मः । २ विज० स्यैव । ३ विज० अजाय ४ विज० कैश्च । ५ विज० भव विश्वमूर्ते । ६ विज० त्वय्य आसीदिदमात्मतन्त्रे त्वमादिरन्तो जगतोस्य मध्यम् । घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात्त्वमेव चाशेषमशेषनाम ।

त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं
घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात् ॥ १० ॥
त्वं मायया ऽऽत्माश्रयया स्वयेदं
निर्माय विश्वं तदनु प्रविष्टः ।
पश्यन्ति युक्ता मनसा मनीषिणो
गुणव्यवायेऽप्यगुणं विपश्चितः ॥ ११ ॥
यथाऽग्निमेधस्यमृतं च गोषु
भुव्यन्नमंबूद्यमने च वृत्तिम् ।
योगैर्मनुष्या अधियन्ति हि त्वां
गुणेषु बुद्ध्या कवयो वेदन्ति ॥ १२ ॥
तं त्वां वयं नाथ समुज्जिहानं
सरोजनाभातिचिरेप्सितार्थम् ।
दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्वे
गजा दवार्ता इव गाङ्गमंभः ॥ १३ ॥
स त्वं विधत्स्वाखिललोकपाला
वयं यदर्थास्तव पादमूलम् ।
समागतास्ते बहिरन्तरात्म-
न्किं वान्यविज्ञाप्यमशेषसाक्षिणः ॥ १४ ॥
अहं गिरित्रश्च सुरादयो ये
दक्षादयोऽग्नेरिव केतवस्ते ।
किंवा विदामेश पृथग्विभाता
विधत्स्व शं नो द्विजदेवमंत्रम् ॥ १५ ॥
श्रीशुक उवाच—
एवं विरिञ्चादिभिरीडितस्त-
द्विज्ञाय तेषां हृदयं तथैव ।
जगाद जीमूतगभीरया गिरा
बद्धाञ्जलीन्संवृतसर्वकारकान् ॥ १६ ॥
एक एवेश्वरस्तस्मिन्सुरकार्ये सुरेश्वरः ।
विहर्तुकामस्तानाह समुद्रोन्मथनादिभिः ॥१७॥
श्रीभगवानुवाच—
हन्त ब्रह्मन्नहो शंभो हे देवा मम भाषितम् ।
शृणुतावहिताः सर्वे श्रेयो वः स्याद्यथा सुराः १८
यात दानवदैतेयैस्तावत्सन्धिर्विधीयताम् ।
कालेनानुगृहीतैस्तैर्यावद्वो भव आत्मनः ॥१९॥
अरयोऽपि हि सन्धेयाः सति कार्यार्थगौरवे ।
अहिमूषकवद्देवा ह्यर्थस्य पदवीं गतैः ॥ २० ॥
अमृतोत्पादने यत्नः क्रियतामविलंबितम् ।
यस्य पीतस्य वै जन्तुर्मृत्युग्रस्तोऽमरोऽभवेत्॥२१॥
क्षिप्त्वा क्षीरोदधौ सर्वा वीरुत्तृणलतौषधीः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् २२
सहायेन मया देवा निर्मन्थध्वमतन्द्रिताः ।
क्लेशभाजो भविष्यन्ति दैत्या यूयं फलग्रहाः २३
यूयं तदनुमोदध्वं यदिच्छन्त्यसुराः सुराः ।
न संरंभेण सिद्ध्यन्ति सर्वेऽर्थाः सान्त्वया यथा ॥
न भेतव्यं कालकूटाद्विषाज्जलधिसंभवात् ।
लोभः कार्यो न वो जातु रोषः कामस्तु वस्तुषु॥
श्रीशुक उवाच—
इति देवान्समादिश्य भगवान्पुरुषोत्तमः ।
तेषामन्तर्दधे राजन्स्वच्छन्दगतिरीश्वरः ॥ २६ ॥
अथ तस्मै भगवते नमस्कृत्य पितामहः ।
भवश्च जग्मतुः स्वंस्वं धामोपेयुर्बलिं सुराः॥२७॥
दृष्ट्वाऽरीनप्यसंयत्ताञ्जातक्षोभान्स्वनायकान् ।
न्यषेधद्दैत्यराट् श्लोक्यः सन्धिविग्रहकालवित् २८
ते वैरोचनिमासीनं गुप्तं चासुरयूथपैः ।
श्रिया परमया जुष्टं जिताशेषमुपागमन् ॥ २९ ॥
महेन्द्रः श्लक्ष्णया वाचा सांत्वयित्वा महामतिः ।
अभ्यभाषत तत्सर्वं शिक्षितं पुरुषोत्तमात् ॥३०॥
तदरोचत दैत्यस्य तत्रान्ये येऽसुराधिपाः ।
शंबरोऽरिष्टनेमिश्च ये च त्रिपुरवासिनः ॥ ३१ ॥
ततो देवासुराः कृत्वा संविदं कृतसौहृदाः ।
उद्यमं परमं चक्रुरमृतार्थे परन्तप ॥ ३२ ॥
ततस्ते मन्दरगिरिमोजसोत्पाट्य दुर्मदाः ।
नदन्त उदधिं निन्युः शक्ताः परिघबाहवः॥३३॥

१ विज० मंबूत्खनने तथोर्व्याः । २ वीर० ऽधियन्ति । विज० वयन्ति । ३ उभ० किंवाद्य । ४ विज० विधेमेश । ५ विज० देव मित्र । ६ विज० सर्वकामान् ।

१ वीर० यावद्दानव । विज० यातुधानैश्च दैतेयैः । २ वीर० वत्पश्चादर्थस्य । ३ विज० नथ संपन्नाज्जातक्ष्वेला । ४ वीर० राद श्लोक्यः । विज० राडुच्चैः । ५ विज० तेन्व-रोचन्त । ६ वीर० परस्परं । ७ विज० मज्जसोत्पाट्य ।

दूरभारोद्वहश्रान्ताः शक्रवैरोचनादयः ।
अपारयन्तस्तं वोढुं विवशा विजहुः पथि ॥३४॥
निपतन्स गिरिस्तत्र बहूनमरदानवान् ।
चूर्णयामास महता भारेण कनकाचलः ॥ ३५ ॥
तांस्तथा भग्नमनसो भग्नबाहूरुकन्धरान् ।
विज्ञाय भगवांस्तत्र बभूव गरुडध्वजः ॥ ३६ ॥
गिरिपातविनिष्पिष्टान्विलोक्यामरदानवान् ।
ईक्षया जीवयामास निर्जरान्निर्व्रणान्यथा ॥३७॥
गिरिं चारोप्य गरुडे हस्तेनैकेन लीलया ।
आरुह्य प्रययावब्धिं सुरासुरगणैर्वृतः ॥ ३८ ॥
अवरोप्य गिरिं स्कन्धात्सुपर्णः पततां वरः ।
ययौ जलान्त उत्सृज्य हरिणा स विसर्जितः ३९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अमृतमथनारंभः ॥ १ ॥ रुद्रेण विषपानं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
ते नागराजमामन्त्र्य फलभागेन वासुकिम् ।
परिवीय गिरौ तस्मिन्नेत्रमब्धिं मुदाऽन्विताः ॥१॥
आरेभिरे सुसंयत्ता अमृतार्थं कुरूद्वह ।
हरिः पुरस्ताज्जगृहे पूर्वं देवास्ततोऽभवन् ॥ २ ॥
तन्नैच्छन्दैत्यपतयो महापुरुषचेष्टितम् ।
न गृह्णीमो वयं पुच्छमहेरङ्गममङ्गलम् ॥ ३ ॥
स्वाध्यायश्रुतसंपन्नाः प्रख्याता जन्मकर्मभिः ।
इति तूष्णीं स्थितान्दैत्यान्विलोक्य पुरुषोत्तमः ४
स्मयमानो विसृज्याग्रं पुच्छं जग्राह सामरः ।
कृतस्थानविभागास्त एवं कश्यपनन्दनाः ॥ ५ ॥
ममन्थुः परमायत्ता अमृतार्थं पयोनिधिम् ।
मथ्यमानेऽर्णवे सोद्रिरनाधारो ह्यपोऽविशत् ॥६॥
ध्रियमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात्पाण्डुनन्दन ।
ते सुनिर्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः ।
आसन्स्वपौरुषे नष्टे दैवेनातिबलीयसा ॥ ७ ॥
विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्योऽवितथाभिसन्धिः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं मह-
त्प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥ ८ ॥
तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः
समुत्थिता निर्मथितुं सुरासुराः ।
दधार पृष्ठेन स लक्षयोजन-
प्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ॥ ९ ॥
सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्यवेपितं
परिभ्रमयन्तं गिरिमङ्ग पृष्ठतः ।
बिभ्रत्तदावर्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः ॥ १० ॥
तथाऽसुरानाविशदासुरेण
रूपेण तेषां बलवीर्यमीरयन् ।
उद्दीपयन्देवगणांश्च विष्णु-
र्दैवेन नागेन्द्रमबोधरूपः ॥ ११ ॥
उपर्यगेन्द्रं गिरिराडिवान्य
आक्रम्य हस्तेन सहस्रबाहुः ।
तस्थौ दिवि ब्रह्मभवेन्द्रमुख्यै-
रभिष्टुवद्भिः सुमनोऽभिवृष्टः ॥ १२ ॥
उपर्यधश्चाऽऽत्मनि गोत्रनेत्रयोः
परेण ते प्राविशता समेधिताः ।
ममन्थुरब्धिं तरसा मदोत्कटा

---

१ विज० परिधाय । २ उभ० सुरा यत्ताः । ३ वीर० मथितुं तेऽमृतार्थिनः । विज० अमृतार्थे कुरूद्वह । ४ उभ० अमृतार्थे । ५ वीर० ते तु । ६ विज० विघ्नेशगतिं ।

१ वीर० भुजवेग । २ वीर० तदा । ३ विज० वृष्ट्या ।

महाद्रिणा क्षोभितनक्रचक्रम् ॥ १३ ॥
अहीन्द्रसाहस्रकठोरदृङ्मुख-
श्वासाग्निधूमाहतवर्चसोऽसुराः ।
पौलोमकालेयबलील्वलादयो
दवाग्निदग्धाः [1]सरला इवाभवन् ॥ १४ ॥
देवांश्च तच्छ्वासशिखाहतप्रभा-
[2]न्धूम्रांबरस्रग्वरकञ्चुकाननान् ।
समभ्यवर्षन्[3]भगवद्वशा घना
ववुः समुद्रोर्म्युपगूढवायवः ॥ १५ ॥
मथ्यमानात्तथा सिन्धोर्देवासुरवरूथपैः ।
यदा सुधा न जायेत निर्ममन्थाजितः स्वयम् ॥१६
मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्यु-
[4]न्मूर्ध्नि भ्राजद्विलुलितकचः स्रग्धरो रक्तनेत्रः ।
जैत्रैर्दोर्भिर्जगदभयदैर्दन्दशूकं गृहीत्वा
मथ्नन्मथ्ना प्रतिगिरिरिवाशोभता[5]थोद्धृताद्रिः ॥१७
निर्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषं
महोल्बणं हालहला[6]ह्वमग्रतः ।
संभ्रान्तमीनोन्मकराहिकच्छ[7]पा-
त्तिमिद्विपग्राहतिमिङ्गिलाकुलात् ॥ १८ ॥
तदुग्रवेगं दिशिदिश्युपर्यधो
विसर्पदुत्सर्पदसह्य[8]मप्रति ।
भीताः प्रजा दुद्रुवुरङ्ग सेश्वरा
अरक्ष्यमाणाः शरणं सदाशिवम् ॥ १९ ॥
विलोक्य तं देववरं त्रिलोक्या
भवाय देव्यां[9]ऽभिमतं मुनीनाम् ।
आसीनमद्रावपवर्गहेतो-
स्तपो जुषाणं स्तुतिभिः प्रणेमुः ॥ २० ॥
[10]प्रजापतय ऊचुः—
देवदेव महादेव भूतात्मन्भूतभावन ।
त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषात् ॥२१॥

त्वमेकः सर्वजगत [1]ईश्वरो बन्धमोक्षयोः ।
तं त्वामर्चन्ति कुशलाः प्रपन्नार्तिहरं गुरुम् ॥२२॥
गुणमय्या स्वशक्त्याऽस्य सर्गस्थित्यप्ययान्विभो ।
धत्से यदा स्वदृग्भूमन्ब्रह्मविष्णुशिवाभिधाम् २३
त्वं ब्रह्म परमं गुह्यं सदसद्भाव[2]भावनः ।
नानाशक्तिभिराभातस्त्वमात्मा जगदीश्वरः २४
त्वं शब्दयोनिर्जगदादिरात्मा
प्राणेन्द्रियद्रव्यगुणस्वभावः ।
कालः क्रतुः सत्यमृतं च धर्म-
स्त्वय्यक्षरं यत्त्रिवृदामनन्ति ॥ २५ ॥
अग्निर्मुखं तेऽखिलदेवतात्मा
क्षितिं विदुर्लोकभवाङ्घ्रिपङ्कजम् ।
[3]कालं गतिं तेऽखिलदेवता[4]त्मनो
निशश्च कर्णौ [5]रसनं जले[6]शम् ॥ २६ ॥
नाभिर्नभस्ते श्वसनं नभस्वा-
न्सूर्यश्च चक्षूंषि जलं स्म रेतः ।
परावरात्माश्र[7]यणं तवाऽऽत्मा
सोमो मनो द्यौर्भगवञ्छिरस्ते ॥ २७ ॥
कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसङ्घा
रोमाणि सर्वौषधिवीरुधस्ते ।
छन्दांसि साक्षात्तव सप्तधातव-
स्त्रयीमयात्मन् हृदयं सर्वधर्मः ॥ २८ ॥
मुखानि पञ्चोपनिष[8]दस्तवेश
यैस्त्रिंशदष्टोत्तरमन्त्रवर्गः ।
यत्तच्छिवाख्यं परमा[9]र्थतत्त्वं
देव स्वयंज्योतिरवस्थितिस्ते ॥ २९ ॥
छाया [10]त्वधर्मोर्मिषु यैर्विसर्गो
नेत्रत्रयं सत्त्वरजस्तमांसि ।
[11]साङ्ख्यात्मनः शास्त्रकृतस्तवेक्षा
छन्दोमयो देवऋषिः पुराणः ॥ ३० ॥
न ते गिरित्राखिललोकपाल

१ विज० शलभा इवापतन् । २ विज० धूमांबर । ३ वीर० वर्षन्मघवद्वशा घना । ४ वीर० मूर्ध्नां क्रामन्वियति चलितस्रग्भरो । ५ विज० धो धृताद्रिः । ६ वीर० हलाख्य । ७ विज० कच्छपोत्तिमि । ८ विज० दसह्यवीर्यं । ९ विज० देव्याऽभियुतं । १० विज० प्रजा ऊचुः ।

१ वीर० जगतामीश्वरः । २ उभ० भावनं । ३ विज० कालो गतिस्ते । ४ वीर० देवतात्मन् । ५ वीर० रसनां । ६ विज० जलेशः । ७ विज० द्रुहिणस्तवात्मा । ८ विज० पञ्चोपनिषत्तवेश । ९ उभ० परमात्म । १० विज० त्वधर्मो मृड । ११ वीर० साक्ष्यात्मनः । विज० साक्षान्मनुः ।

विरिञ्चवैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् ।
ज्योतिः परं यत्र रजस्तमश्च
सत्त्वं न यद्ब्रह्म निरस्तभेदम् ॥ ३१ ॥
कामाध्वरत्रिपुरका[1]लगराद्यनेक-
भूतद्रुहः क्षपयतः स्तुतये न तत्ते ।
यस्[2]त्वन्तकाल इदमात्मकृतं स्वनेत्र-
वह्निस्फुलिङ्गशिखया भसितं न[3] वेद ॥ ३२ ॥
ये त्वात्मरामगुरुभिर्हृदि चिन्तिताङ्घ्रि-
द्वन्द्वं चरन्तमुमया तपसो[4]ऽभितप्तम् ।
कत्थन्त उग्रपरुषं निरतं श्मशाने
ते नूनम्[5]ूतिमविदंस्तव हातलज्जाः ॥ ३३ ॥
तत्तस्य ते सदसतोः परतः परस्य
नार्ह[6]ः स्वरूपगमने प्रभवन्ति भूम्नः ।
ब्रह्मादयः किमुत संस्तवने वयं तु
तत्सर्गसर्गविषया अपि शक्तिमात्रम् ॥ ३४ ॥
एतत्परं प्रपश्यामो न[7] परं ते महेश्वर ।
मृडनाय हि लोकस्य व्यक्तिस्तेऽव्यक्तकर्मणः ३५
श्रीशुक उवाच—
तद्वीक्ष्य व्यसनं तासां कृपया भृशपीडितः ।
सर्वभूतसुहृद्देव इदमाह सतीं प्रियाम् ॥ ३६ ॥
शिव उवाच—
अहो बत भवान्येतत्प्रजानां पश्य वैशसम् ।
क्षीरोदमथनोद्भूतात्कालकूटादुपस्थितम् ॥ ३७ ॥
आसां प्राणपरीप्सूनां विधेयमभयं हि मे[1] ।
एतावान्हि प्रभोरर्थो यद्दीनपरिपालनम् ॥३८॥
प्राणैः स्वैः प्राणिनः पान्ति साधवः क्षणभङ्गुरैः ।
बद्धवैरेषु भूतेषु मोहितेष्वात्ममायया ॥ ३९ ॥
पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः ।
प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः ।
तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ॥४०॥
श्रीशुक उवाच—
एवमामन्त्र्य भगवान्भवानीं विश्वभावनः ।
तद्विषं जग्धुमारेभे प्रभावज्ञाऽन्वमोदत ॥ ४१ ॥
ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् ।
अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः ॥ ४२ ॥
तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलकल्मषः ।
यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ॥४३॥
तप्यन्ते लोकतापेन साधवः प्रायशो जनाः ।
परमाराधनं तद्धि पुरुषस्याखिलात्मनः ॥ ४४ ॥
निशम्य कर्म तच्छंभोर्देवदेवस्य मीढुषः ।
प्रजा दाक्षायणी ब्रह्मा वैकुण्ठश्च शशंसिरे ॥४५॥
प्रस्कन्नं पिबतः पाणेर्यत्किंचिज्जगृहुः स्म तत् ।
वृश्चिकाहिविषौषध्यो दन्दशूकाश्च येऽपरे ॥४६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कामधेन्वाद्युत्पत्तिः ॥ १ ॥ महालक्ष्म्युत्पत्तिः तया भगवतो वरणं च ॥ २ ॥ अमृतकलशहस्तस्य धन्वन्तरेरुत्पत्तिः ॥३॥ असुरैरमृते हृते तद्वञ्चनार्थं भगवता मोहिनीरूपस्वीकारः ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच—
पीते गरे वृषाङ्केण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ।
ममन्थुस्तरसा सिन्धुं हविर्धानी ततोऽभवत् ॥१॥
तामग्निहोत्रीमृषयो जगृहुर्ब्रह्मवादिनः ।
यज्ञस्य देवया[2]नस्य मेध्याय हविषे नृप ॥ २ ॥
तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुरः

१ विज० कालहराद्यनेक । २ विज० यत्त्वन्तकाल । ३ विज० तवेश । ४ विज० तपसेऽभि । ५ विज० ते भूतभूतिमविदंस्तव हीनलज्जाः । ६ विज० नान्तः । ७ वीर० नापरं ते ।

१ वीर० हि नः । २ विज० देवपानस्य ।

तस्मिन्बलिः स्पृहां चक्रे नेन्द्र ईश्वरशिक्षया ॥३॥
तत ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्गतः ।
दन्तैश्चतुर्भिः श्वेताद्रेर्हरन्भगवतो महिम् ॥ ४ ॥
कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः ।
तस्मिन्हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलंकरणे मणौ ॥५॥
ततोऽभवत्पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
पूरयत्यर्थिनो योऽर्थैः शश्वद्भुवि यथा भवान् ॥६॥
ततश्चाप्सरसो जाता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः ।
रमण्यः स्वर्गिणां वल्गुगतिलीलावलोकनैः ॥७॥
ततश्चाविरभूत्साक्षाच्छ्री रमा भगवत्परा ।
रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा ८
तस्यां चक्रुः स्पृहां सर्वे ससुरासुरमानवाः ।
रूपौदार्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्तचेतसः ॥ ९ ॥
तस्या आसनमानिन्ये महेन्द्रो महदद्भुतम् ।
मूर्तिमत्यः सरिच्छ्रेष्ठा हेमकुंभैर्जलं शुचि ॥१०॥
आभिषेचनिका भूमिराहरत्सकलौषधीः ।
गावः पञ्च पवित्राणि वसन्तो मधुमाधवौ ॥११॥
ऋषयः कल्पयाञ्चक्रुरभिषेकं यथाविधि ।
जगुर्भद्राणि गन्धर्वा नर्त्यश्च ननृतुर्जगुः ॥ १२ ॥
मेघा मृदङ्गपणवमुरजानकगोमुखान् ।
व्यनादयञ्छङ्खवेणुवीणास्तुमुलनिःस्वनान् ॥ १३
ततोऽभिषिषिचुर्देवीं श्रियं पद्मकरां सतीम् ।
दिगिभाः पूर्णकलशैः सूक्तवाक्यैर्द्विजेरितैः ॥ १४
समुद्रः पीतकौशेयवाससी समुपाहरत् ।
वरुणः स्रजं वैजयन्तीं मधुना मत्तषट्पदाम् ॥१५
भूषणानि विचित्राणि विश्वकर्मा प्रजापतिः ।
हारं सरस्वती पद्ममजो नागाश्च कुण्डले ॥१६॥
ततः कृतस्वस्त्ययनोत्पलस्रजं
नदद्द्विरेफां परिगृह्य पाणिना ।
चचाल वक्त्रं सुकपोलकुण्डलं
सव्रीडहासं दधती सुशोभनम् ॥ १७ ॥
स्तनद्वयं चातिकृशोदरी समं
निरन्तरं चन्दनकुङ्कुमोक्षितम् ।
ततस्ततो नूपुरवल्गुसिञ्जितै-
र्विसर्पती हेमलतेव सा बभौ ॥ १८ ॥
विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः
पदं ध्रुवं चाव्यभिचारि सद्गुणम् ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धचारण-
त्रैविष्टपेयादिषु नान्वविन्दत ॥ १९ ॥
नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो
ज्ञानं क्वचित्तच्च न सङ्गवर्जितम् ।
कश्चिन्महांस्तस्य न कामनिर्जयः
स ईश्वरः किं परतो व्यपाश्रयः ॥ २० ॥
धर्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृदं
त्यागः क्वचित्तत्र न मुक्तिकारणम् ।
वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगनिष्कृतं
न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जितः ॥ २१ ॥
क्वचिच्चिरायुर्न हि शीलमङ्गलं
क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः ।
यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमङ्गलः
सुमङ्गलः कश्च न काङ्क्षते हि माम् ॥ २२ ॥
श्रीशुक उवाच—
एवं विमृश्याव्यभिचारिसद्गुणै-
र्वरं निजैकाश्रयतयाऽगुणाश्रयम् ।
वव्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं
रमा मुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितम् ॥ २३ ॥
तस्यांसदेश उशतीं नवकञ्जमालां
माद्यन्मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टाम् ।
तस्थौ निधाय निकटे तदुरः स्वधाम
सव्रीडहासविकसन्नयनेन याता ॥ २४ ॥

१ विज० श्वेताभो । २ विज० हरिस्तं तु समग्रहीत् । वीर० हरञ्शृङ्गवतो महिं । ३ वीर० ततो गजाः करिण्योष्टौ कौस्तुभश्चाभवन्नृप । पद्मरागे स्पहां चत्रे वक्षोलङ्करणे हरिः । विज० अयं श्लोको नास्ति । ४ उभ० विभूषणः । ५ वीर० निष्कग्रीवाः । ६ विज० तस्याश्चासन । ७ विज० मधुमाधवं ८ विज० नार्यश्च । ९ विज० वीणा तुमुल । १० उभ० सूक्तवाक्यै ।

१ विज० हैमलतेव । २ विज० पेशादिषु । ३ उभ० त्तस्य । ४ वीर० त्तस्य । विज० तच्च । ५ वीर० सुमङ्गलो यश्च । ६ विज० सद्गुणं पदं निजैकाश्रयि सद्गुणाश्रयं । ७ वीर० निजैराश्रयतोऽगुणाश्रयं । ८ विज० निवीय । ९ विज० भीता ।

तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या
वक्षो निवासमकरोत्परमं विभूतेः ।
श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरीक्षणेन
यत्र स्थितैधयत साधिपतींस्त्रिलोकान् ॥ २५ ॥
शङ्खतूर्यमृदङ्गानां वादित्राणां पृथुः स्वनः ।
देवानुगानां सस्त्रीणां नृत्यतां गायतामभूत् २६
ब्रह्मरुद्राङ्गिरोमुख्याः सर्वे विश्वसृजो विभुम् ।
ईडिरेऽवितथैर्मन्त्रैस्तल्लिङ्गैः पुष्पवर्षिणः ॥ २७ ॥
श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः ।
शीलादिगुणसंपन्ना लेभिरे निर्वृतिं पराम् ॥२८॥
निःसत्त्वा लोलुपा राजन्निरुद्योगा गतत्रपाः ।
यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्दैत्यदानवाः २९
अथाऽऽसीद्वारुणी देवी कन्या कमललोचना ।
असुरा जगृहुस्तां वै हरेरनुमतेन ते ॥ ३० ॥
अथोदधेर्मथ्यमानात्काश्यपैरमृतार्थिभिः ।
उदतिष्ठन्महाराज पुरुषः परमाद्भुतः ॥ ३१ ॥
दीर्घपीवरदोर्दण्डः कंबुग्रीवोऽरुणेक्षणः ।
श्यामलस्तरुणः स्रग्वी सर्वाभरणभूषितः ॥३२॥
पीतवासा महोरस्कः सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
स्निग्धकुञ्चितकेशान्तः सुभगः सिंहविक्रमः ॥३३॥
अमृतापूर्णकलशं बिभ्रद्वलयभूषितः ।
स वै भगवतः साक्षाद्विष्णोरंशांशसंभवः ॥३४॥
धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृगिज्यभाक् ।
तमालोक्यासुराः सर्वे कलशं चामृताभृतम् ॥३५॥
लिप्सन्तः सर्ववस्तूनि कलशं तरसाऽहरन् ।
नीयमानेऽसुरैस्तस्मिन्कलशेऽमृतभाजने ॥ ३६ ॥
विषण्णमनसो देवा हरिं शरणमाययुः ।
इति तद्दैन्यमालोक्य भगवान्भृत्यकामकृत् ।
माखिद्यत मिथोऽर्थं वः साधयिष्ये स्वमायया ।
[इत्युक्त्वा सान्त्वयन्देवांस्तत्रैवान्तर्दधे हरिः ३७]
मिथः कलिरभूत्तेषां तदर्थे तर्षचेतसाम् ।
अहंपूर्वमहंपूर्वं न त्वं न त्वमिति प्रभो ॥ ३८ ॥
देवाः स्वं भागमर्हन्ति ये तुल्यायासहेतवः ।
सत्रयाग इवैतस्मिन्नेष धर्मः सनातनः ॥ ३९ ॥
इति स्वान्प्रत्यषेधन्वै दैतेया जातमत्सराः ।
दुर्बलाः प्रबलान् राजन्गृहीतकलशान्मुहुः ॥४०॥
एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः सर्वोपायविदीश्वरः ।
योषिद्रूपमनिर्देश्यं दधार परमाद्भुतम् ॥ ४१ ॥
प्रेक्षणीयोत्पलश्यामं सर्वावयवसुन्दरम् ।
समानकर्णाभरणं सुकपोलोन्नसाननम् ॥ ४२ ॥
नवयौवननिर्वृत्तस्तनभारकृशोदरम् ।
मुखामोदानुरक्तालिझङ्कारोद्विग्नलोचनम् ॥ ४३ ॥
बिभ्रत्स्वकेशभारेण मालामुत्फुल्लमल्लिकाम् ।
सुग्रीवकण्ठाभरणं सुभुजाङ्गदभूषितम् ॥ ४४॥
विरजांबरसंवीतंनितंबद्वीपशोभया । त् ।
काञ्च्या प्रविलसद्वल्गुचलच्चरणनूपुरम् ॥ ४५ ॥
सव्रीडस्मितविक्षिप्तभ्रूविलासावलोकनैः ।
दैत्ययूथपचेतस्सु काममुद्दीपयन्मुहुः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दैत्यैर्मोहिनीहस्ते अमृतपात्रसमर्पणं ॥ १ ॥ मोहिन्या दैत्यान्वञ्चयित्वा देवेभ्योऽमृतपरिवेषणं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
तेऽन्योन्यतोऽसुराः पात्रं हरन्तस्त्यक्तसौहृदाः ।
क्षिपन्तो दस्युधर्माण आयान्तीं ददृशुः स्त्रियम् १
अहो रूपमहो धाम अहो अस्या नवं वयः ।

---

१ विज० स्वप्रजाः । २ वीर० च निःस्वनः । विज० पृथक् स्वनः । ३ विज० नील । ४ विज० अमृतस्य पूर्ण । ५ विज० अमृताहृतं । ६ वीर० अन्योन्यतः । ७ उभ० सुधापात्रं ।

१ वीर० मभ्ययुः । २ वीर० इदमर्धमधिकं । ३ निष्पन्द । ४ विज० भूषणं । ५ विज० संवीतं चित्रं यशोभया । ६ विज० स्फुटच्चरण । ७ विज० अत्रा विच्छेदो नास्ति । ८ उभ० धर्मेण ह्यायान्तीं ।

तामभिद्रुत्य पप्रच्छुर्जातहृच्छयाः ॥ २ ॥
कञ्जपलाशाक्षि कुतो वा किं चिकीर्षसि ।
से वद वामोरु मथ्नन्तीव मनांसि नः ॥३॥
त्वाऽमरैर्दैत्यैः सिद्धगन्धर्वचारणैः ।
पूर्वां जानीमो लोकेशैश्च कुतो नृभिः ॥४॥
विधिना सुभ्रूः प्रेषिताऽसि शरीरिणाम् ।
यमनःप्रीतिं विधातुं सघृणेन किम् ॥५॥
नः स्पर्धमानानामेकवस्तुनि मानिनि ।
बद्धवैराणां शं विधत्स्व सुमध्यमे ॥६॥
पदायादा भ्रातरः कृतपौरुषाः ।
यथान्यायं नैव भेदो यथा भवेत् ॥७॥
त्रितो दैत्यैर्मायायोषिद्वपुर्हरिः ।
चिरापाङ्गैर्निरीक्षन्निदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
वानुवाच—
यपदायादाः पुंश्चल्यां मयि संगताः ।
पण्डितो जातु कामिनीषु न याति हि ९
लाणां स्त्रीणां च स्वैरिणीनां सुरद्विषः ।
हुरनित्यानि नूत्नंनूत्नं विचिन्वताम् १०
उवाच—
क्ष्वेलितैस्तस्या आश्वस्तमनसोऽसुराः ।
गंभीरं ददुश्चामृतभाजनम् ॥ ११ ॥
हीत्वाऽमृतभाजनं हरि-
ईषत्स्मितशोभया गिरा ।
तं क्व च साध्वसाधु वा
वो विभजे सुधामिमाम् ॥ १२ ॥
याहृतं तस्या आकर्ण्यासुरपुङ्गवाः ।
विदस्तस्यास्तत्तथेत्यन्वमंसत ॥ १३ ॥
ष्य कृतस्नाना हुत्वा च हविषाऽनलम् ।
गोविप्रभूतेभ्यः कृतस्वस्त्ययना द्विजैः १४
पं वासांसि परिधायाऽहतानि ते ।
प्राविशन्सर्वे प्रागग्रेष्वभिभूषिताः ॥ १५ ॥

प्राङ्मुखेषूपविष्टेषु सुरेषु दितिजेषु च ।
धूपामोदितशालायां जुष्टायां माल्यदीपकैः ॥१६॥
तस्यां नरेन्द्र करभोरुरुशद्दुकूल-
श्रोणीतटाऽलसगतिर्मदविह्वलाक्षी ।
सा कूजती कनकनूपुरसिञ्जितेन
कुंभस्तनी कलशपाणिरथाविवेश ॥ १७ ॥
तां श्रीसखीं कनककुण्डलचारुकर्ण-
नासाकपोलवदनां परदेवताख्याम् ।
संवीक्ष्य संमुमुहुरुत्स्मितवीक्षणेन
देवासुरा विगलितस्तनपट्टिकां ताम् ॥ १८ ॥
असुराणां सुधादानं सर्पाणामिव दुर्नयम् ।
मत्वा जातिनृशंसानां न तां व्यभजदच्युतः ॥१९॥
कल्पयित्वा पृथक्पङ्क्तीरुभयेषां जगत्पतिः ।
तांश्चोपवेशयामास स्वेषुस्वेषु च पङ्क्तिषु ॥ २० ॥
दैत्यान् गृहीतकलशो वञ्चयन्नुपसंचरैः ।
दूरस्थान्पाययामास जरामृत्युहरां सुधाम् ॥२१॥
ते पालयन्तः समयमसुराः स्वकृतं नृप ।
तूष्णीमासन्कृतस्नेहाः स्त्रीविवादजुगुप्सया ॥२२॥
तस्यां कृतातिप्रणयाः प्रणयापायकातराः ।
बहुमानेन चाबद्धा नोचुः किंचन विप्रियम् ॥२३॥
देवलिङ्गप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि ।
प्रविष्टः सोममपिबच्चन्द्रार्काभ्यां च सूचितः ॥२४॥
चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः ।
हरिस्तस्य कबन्धस्तु सुधयाऽप्लावितोऽपतत् ॥२५॥
शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीक्लृपत् ।
यस्तु पर्वणि चन्द्रार्कावभिधावति वैरधीः ॥२६॥
पीतप्रायेऽमृते देवैर्भगवाँल्लोकभावनः ।
पश्यतामसुरेन्द्राणां स्वं रूपं जगृहे हरिः ॥२७॥
एवं सुरासुरगणाः समदेशकाल-
हेत्वर्थकर्ममतयोऽपि फले विकल्पाः ।

१ विज० विश्नतीव । २ विज० स्पृष्टपूर्वां तु जानीमः । ३ ... योगेशैश्च । ४ विज० भामिनि । ५ उभ० पण्डि- ... उभ० न यान्ति हि । ७ वीर० यूथपाः । ८ वीर० ...भि ।

१ विज० माल्यधूपकैः । वीर० माज्यदीपकैः । २ विज० लसद्दुकूल । ३ विज० श्रीमुखीं । ४ वीर० रुत्स्मयवीक्षितेन । ५ उभ० स्वासुस्वासु च । ६ वीर० तत्कृतं । ७ विज० प्रविश्य । ८ उभ० विभुः । ९ विज० योगगतयोपि ।

तत्रामृतं सुरगणाः फलमञ्जसाऽऽपु-
त्पादपङ्कजरजःश्रयणान्न दैत्याः ॥ २८ ॥
युज्यतेऽसुवसुकर्ममनोवचोभि-
र्देहात्मजादिषु नृभिस्तदसत्पृथक्त्वात् ।
तैरेव सद्भवति यत्क्रियतेऽपृथक्त्वा-
त्सर्वस्य तद्भवति मूलनिषेचनं यत् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

दैत्यैर्मत्सराद्देवैस्सह युद्धारंभः ॥ १ ॥ पराजयस्तु देवेषु तद्रक्षणार्थं भगवत आविर्भावः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
इति दानवदैतेया नाविदन्नमृतं नृप ।
युक्ताः कर्मणि यत्ताश्च वासुदेवपराङ्मुखाः ॥१॥
साधयित्वाऽमृतं राजन्पाययित्वा स्वकान्सुरान् ।
पश्यतां सर्वभूतानां ययौ गरुडवाहनः ॥ २ ॥
सपत्नानां परामृद्धिं दृष्ट्वा ते दितिनन्दनाः ।
अमृष्यमाणा उत्पेतुर्देवान्प्रत्युद्यतायुधाः ॥ ३ ॥
ततः सुरगणाः सर्वे सुधया पीतयैधिताः ।
प्रतिसंयुयुधुः शस्त्रैर्नारायणपदाश्रयाः ॥ ४ ॥
तत्र दैवासुरो नाम रणः परमदारुणः ।
रोधस्युदन्वतो राजंस्तुमुलो रोमहर्षणः ॥ ५ ॥
तत्रान्योन्यं सपत्नास्ते संरब्धमनसो रणे ।
समासाद्यासिभिर्बाणैर्निजघ्नुर्विविधायुधैः ॥ ६ ॥
शङ्खतूर्यमृदङ्गानां भेरीडमरिणां महान् ।
हस्त्यश्वरथपत्तीनां नदतां निःस्वनोऽभवत् ॥७॥
रथिनो रथिभिस्तत्र पत्तिभिः सह पत्तयः ।
हया हयैरिभाश्चेभैः समसज्जन्त संयुगे ॥ ८ ॥
उष्ट्रैः केचिदिभैः केचिदपरे युयुधुः खरैः ।
केचिद्गौरमृगैरृक्षैर्द्वीपिभिर्हरिभिर्भटाः ॥ ९ ॥
गृध्रैः कङ्कैर्बकैरन्ये श्येनभासैस्तिमिङ्गिलैः ।
शरभैर्महिषैः खड्गैर्गोवृषैर्गवयारुणैः ॥ १० ॥
शिवाभिराखुभिः केचित्कृकलासैः शशैर्नरैः ।
बस्तैरेके कृष्णसारैर्हंसैरन्ये च सूकरैः ॥ ११ ॥
अन्ये जलस्थलखगैः सत्त्वैर्विकृतविग्रहैः ।
सेनयोरुभयो राजन्विविशुस्तेऽग्रतोऽग्रतः
चित्रध्वजपटै राजन्नातपत्रैः सितामलैः ।
महाधनैर्वज्रदण्डैर्व्यजनैर्बार्हचामरैः ॥ १
वातोद्धूतोत्तरोष्णीषैरर्चिर्भिर्वर्मभूषणैः ।
स्फुरद्भिर्विशदैः शस्त्रैः सुतरां सूर्यरश्मिभिः
देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ पाण्डुनन्दन
रेजतुर्वीरमालाभिर्यादसामिव सागरौ
वैरोचनो बलिः सङ्ख्ये सोऽसुराणां चमूप
यानं वैहायसं नाम कामगं मयनिर्मितम्
सर्वसाङ्ग्रामिकोपेतं सर्वाश्चर्यमयं प्रभो ।
अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं दृश्यमानमदर्शनम् ॥
आस्थितस्तद्विमानाग्र्यं सर्वानीकाधिपैर्वृतः
वालव्यजनछत्राग्र्यै रेजे चन्द्र इवोदये ॥
तस्याऽऽसन्सर्वतो यानैर्यूथानां पतयोऽसुर
नमुचिः शंबरो बाणो विप्रचित्तिरयोमुख
द्विमूर्धा कालनाभोऽथ प्रहेतिर्हेतिरिल्वल
शकुनिर्भूतसन्तापो वज्रदंष्ट्रो विरोचनः ॥
हयग्रीवः शङ्कुशिराः कपिलो मेघदुन्दुभिः
तारकश्चक्रदृक् शुंभो निशुंभो जंभ उत्कलः
अरिष्टोऽरिष्टनेमिश्च मयश्च त्रिपुराधिपः ।

---

१ वीर० दत्ताश्च । २ विज० ऽमृतं सुरान् । ३ विज० परायणाः । ४ उभ० ऽभिययुः ।

१ विज० त्पुरस्तात् । २ विज० क्रियते च तस्मि ३ विज० अष्टमोऽध्यायः । ४ विज० विभ्रा ५ विज० वातोद्धूततमोष्णीषैस्सत्कृतै । ६ वीर० वैर्मे । ७ विज० वीचिमालाभि । ८ विज० सागरे ।

इति ते [illegible]लोमकालेया निवातकवचादयः ॥ २२॥
का त्वं [illegible]गाः सोमस्य केवलं क्लेशभागिनः ।
कस्याति[illegible] रणमुखे बहुशो निर्जितामराः ॥ २३ ॥
न वयं [illegible]दान्विमुञ्चन्तः शङ्खान्दध्मुर्महारवान् ।
नास्पृष्ट[illegible]पत्तानुत्सिक्तान्बलभित्कुपितो भृशम् २४
नूनं त्वं [illegible]दिकरिणमारूढः शुशुभे स्वराट् ।
सर्वेन्द्रि[illegible]त्प्रस्रवणमुदयाद्रिमहर्पतिः ॥ २५ ॥
सा त्वं [illegible]न्सर्वतो देवा नानावाहध्वजायुधाः ।
ज्ञातीनां [illegible]ाः सह गणैर्वाय्वग्निवरुणादयः ॥२६॥
वयं कश्[illegible]मभिसंसृत्य क्षिपन्तो मर्मभिर्मिथः ।
विभजस्वां [illegible]विशन्तोऽग्रे युयुधुर्द्वन्द्वयोधिनः॥२७॥
इत्युपाम[illegible]हरिन्द्रेण तारकेण गुहोऽस्यत ।
प्रहस्य [illegible]नाऽयुध्यन्मित्रो राजन्प्रहेतिना ॥२८॥
श्रीभग[illegible]लनाभेन विश्वकर्मा मयेन वै ।
कथं कश्[illegible]युधे त्वष्ट्रा सवित्रा तु विरोचनः ॥२९॥
विश्वासं[illegible]सेन नमुचिरश्विनौ वृषपर्वणा ।
सालाद्व[illegible]लैसुतैर्देवो बाणज्येष्ठैः शतेन च ॥ ३० ॥
स्त्वया [illegible]च तथा सोमः पुलोम्ना युयुधेऽनिलः ।
श्रीशु[illegible]भयोर्देवी भद्रकाली तरस्विनी ॥ ३१ ॥
इति ते [illegible]स्तु जंभेन महिषेण विभावसुः ।
जहसुभ[illegible]सहवातापिर्ब्रह्मपुत्रैररिन्दम ॥ ३२ ॥
ततो गृ[illegible]न दुर्मर्ष उत्कलो मातृभिः सह ।
बृभाष[illegible]श्चोशनसा नरकेण शनैश्चरः ॥ ३३ ॥
ययभ्यु[illegible]निवातकवचैः कालेयैर्वसवोऽमराः ।
[illegible]वा[illegible]स्तु पौलोमै रुद्राः क्रोधवशैः सह॥३४॥
[illegible]र्गम[illegible]जावसुराः सुरेन्द्रा
अप्रम[illegible]हत्य च युध्यमानाः ।
अथोन्य[illegible]मासाद्य निजघ्नुरोजसा
दत्त्वा[illegible]स्तीक्ष्णशरासितोमरैः ॥ ३५ ॥
यथो[illegible]भिश्चक्रगदर्ष्टिपट्टिशैः
कुशेपु[illegible]कैः प्रासपरश्वधैरपि ।
[illegible]भल्लैः परिघैः समुद्गरैः
सभिन्दिपालैश्च शिरांहि चिच्छिदुः ॥ ३६ ॥
गजास्तुरङ्गाः सरथाः पदातयः
सारोहवाहा विविधा विखण्डिताः ।
निकृत्तबाहूरुशिरोधराङ्घ्र्य-
श्छिन्नध्वजेष्वासतनुत्रभूषणाः ॥ ३७ ॥
तेषां पदाघातरथाङ्गचूर्णिता-
दायोधनादुल्बण उत्थितस्तदा ।
रेणुर्दिशः खं द्युमणिं च छादय-
न्न्यवर्ततासृक्स्रुतिभिः परिप्लुतात् [illegible] ॥
शिरोभिरुद्धूतकिरीटकुण्डलैः
संरंभदृग्भिः परिदष्टदच्छदैः ।
महाभुजैः साभरणैः सहायुधैः
सा प्रास्तृता भूः करभोरुभिर्बभौ ॥ ३९ ॥
कबन्धास्तत्र चोत्पेतुः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः ।
उद्यतायुधदोर्दण्डैराधावन्तो भटान्मृधे ॥ ४० ॥
बलिर्महेन्द्रं दशभिस्त्रिभिरैरावतं शरैः ।
चतुर्भिश्चतुरो वाहानेकेनारोहमार्च्छयत् ॥ ४१ ॥
स तानापततः शक्रस्तावद्भिः शीघ्रविक्रमः ।
चिच्छेद निशितैर्भल्लैरसंप्राप्तान्हसन्निव ॥ ४२ ॥
तस्य कर्मोत्तमं वीक्ष्य दुर्मर्षः शक्तिमाददे ।
तां ज्वलन्तीं महोल्काभां हस्तस्थामच्छिनद्धरिः॥४३
ततः शूलं ततः प्रासं ततस्तोमरमृष्टयः ।
यद्यच्छस्त्रं समादद्यात्सर्वं तदच्छिनद्विभुः ॥४४॥
ससर्जाथासुरीं मायामन्तर्धानगतोऽसुरः ।
ततः प्रादुरभूच्छैलः सुरानीकोपरि प्रभो ॥४५ ॥
ततो निपेतुस्तरवो दह्यमाना दवाग्निना ।
शिलाः सटङ्कशिखराश्चूर्णयन्त्यो द्विषद्बलम्॥४६॥
महोरगाः समुत्पेतुर्दन्दशूकाः सवृश्चिकाः ।
सिंहव्याघ्रवराहाश्च मर्दयन्तो महागजान् ॥४७॥
यातुधान्यश्च शतशः शूलहस्ता विवाससः ।
छिन्धिभिन्धीति वादिन्यस्तथा रक्षोगणाः प्रभो॥

३ वीर[illegible]० मारूढो वियति । २ उभ० नाममिर्मिथः । [illegible]ा । ६ दिवस्पतिः । ४ विज० बाणज्येष्ठशतेन । ५ विज० [illegible]कूले[illegible]श्च चिक्षिपुः ।

१ विज० ध्वजज्यासतनुत्र । २ विज० परिप्लुतः । ३ विज० रुद्धृत्त । ४ विज० संप्रास्तृता । ५ विज० शिला-विटङ्क । ६ विज० यन्तो ।

ततो महाघना व्योम्नि गंभीरपरुषस्वनाः ।
ङ्गारान्मुमुचुर्वातैराहताः स्तनयित्नवः ॥ ४९ ॥
ष्टो दैत्येन सुमहान्वह्निः श्वसनसारथिः ।
ांवर्तक इवात्युग्रो विबुधध्वजिनीमधाक् ॥५०॥
ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्रत्यदृश्यत ।
प्रचण्डवातैरुद्धततरङ्गावर्तभीषणः ॥ ५१ ॥
एवं दैत्यैर्महामायैरलक्ष्यगतिभीषणैः ।
सृज्यमानासु मायासु विषेदुः सुरसैनिकाः ॥५२॥
न तत्प्रतिविधिं यत्र विदुरिन्द्रादयो नृप ।
ध्यातः प्रादुरभूत्तत्र भगवान्विश्वभावनः ॥५३॥
ततः सुपर्णांसकृताङ्घ्रिपल्लवः
पिशङ्गवासा नवकञ्जलोचनः ।
अदृश्यताष्टायुधबाहुरुल्लस-
च्छ्रीकौस्तुभानर्घ्यकिरीटकुण्डलः ॥ ५४ ॥
तस्मिन्प्रविष्टेऽसुरकूटकर्मजा
माया विनेशुर्महिना महीयसः ।
स्वप्नो यथा हि प्रतिबोध आगते
हरिस्मृतिः सर्वविपद्विमोक्षणम् ॥ ५५ ॥
दृष्ट्वा मृधे गरुडवाहमिभारिवाह
आविध्य शूलमहिनोदथ कालनेमिः ।
तल्लीलया गरुडमूर्ध्नि पतद्गृहीत्वा
तेनाहनन्नृप सवाहमरिं त्र्यधीशः ॥ ५६ ॥
माली सुमाल्यतिबलौ युधि पेततुर्य-
च्चक्रेण कृत्तशिरसावथ माल्यवांस्तम् ।
आहत्य तिग्मगदयाऽहनदण्डजेन्द्रं
तावच्छिरोऽच्छिनदरेर्नदतोऽरिणाऽऽद्यः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इन्द्रेण जंभबलपाकनमुचिप्रभृतीनां वधः ॥१॥ नारदेन युद्धनिवारणं ॥ २ ॥ शुक्राचार्येण मृतानां अविनष्ट दैत्यानामुज्जीवनं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
अथो सुराः प्रत्युपलब्धचेतसः
परस्य पुंसः परयाऽनुकंपया ।
जघ्नुर्भृशं शक्रसमीरणादय-
स्तांस्तान् रणे यैरभिसंहताः पुरा ॥ १ ॥
वैरोचनाय संरब्धो भगवान्पाकशासनः ।
उदयच्छद्यदा वज्रं प्रजा हाहेति चुक्रुशुः ॥ २ ॥
वज्रपाणिस्तमाहेदं तिरस्कृत्य पुरःस्थितम् ।
मनस्विनं सुसंपन्नं विचरन्तं महामृधे ॥ ३ ॥
नटवन्मूढ मायाभिर्मायेशान्नो जिगीषसि ।
जित्वा बालान्निबद्धाक्षान्नटो हरति तद्धनम् ॥४॥
आरुरुक्षन्ति मायाभिरुत्सिसृप्सन्ति ये दिवम् ।
तान्दस्यून्विधुनोम्यज्ञान्पूर्वस्माच्च पदादधः ॥५॥
सोऽहं दुर्मायिनस्तेऽद्य वज्रेण शतपर्वणा
शिरो हरिष्ये मन्दात्मन्घटस्व ज्ञातिभिः
बलिरुवाच—
सङ्ग्रामे वर्तमानानां कालचोदितकर्मणाम्
कीर्तिर्जयोऽजयो मृत्युः सर्वेषां स्युरनुक्रम
तदिदं कालरशनं जनाः पश्यन्ति सूरयः ।
न हृष्यन्ति न शोचन्ति तत्र यूयमपण्डि
न वयं मन्यमानानामात्मानं तत्र साधन
गिरो वः साधु शोच्यानां गृह्णीमो मर्मताड
श्रीशुक उवाच—
इत्याक्षिप्य विभुं वीरो नाराचैर्वीरमर्दनः

---

१ वीर० सुरास्ते प्रतिलब्ध । २ वीर० परमानु । ३ वीर० संगताः । ४ वीर० सुसंरब्धं । ५ विज० नभो हरति ।

१ विज० महतां महीयसि । २ विज० स्वाप्नो य । ३ विज० क्षणी । ४ विज० नवमोऽध्यायः । ५ वीर नोदित । ६ उभ० तमिमं । ७ वीर० मानदः ।

र्णैरहनदाक्षेपैराहतं पुनः ॥ १० ॥
राकृतो देवो वैरिणा तथ्यवादिना ।
तदधिक्षेपं तोत्राहत इव द्विपः ॥ ११ ॥
लिशं तस्मा अमोघं परमर्दनः ।
न्यपतद्भूमौ छिन्नपक्ष इवाचलः ॥१२॥
पतितं दृष्ट्वा जंभो बलिसखः सुहृत् ।
त्सौहृदं सख्युर्हतस्यापि समाचरन्॥१३॥
नाह आसाद्य गदामुद्यम्य रंहसा ।
ाडयच्छक्रं गजं च सुमहाबलः ॥ १४ ॥
ारव्यथितो भृशं विह्वलितो गजः ।
ां धरणीं स्पृष्ट्वा कश्मलं परमं ययौ॥१५॥
थो मातलिनो हरिभिर्दशशतैर्वृतः ।
ो द्विपमुत्सृज्य रथमारुरुहे विभुः ॥१६॥
जयन्कर्म यन्तुर्दानवसत्तमः ।
वलता तं तु स्मयमानोऽहनन्मृधे ॥१७॥
सुदुर्मर्षां सत्त्वमालंब्य मातलिः ।
जंभस्य संक्रुद्धो व ापाहरच्छिरः ॥१८॥
श्रुत्वा हतं तस्य ो नारदादृषेः ।
श्च बलः पाकस्तत्रा ुस्त्वराऽन्विताः ॥१९॥
भिः परुषैरिन्द्रमर्दय तोऽस्य मर्मसु ।
ाकिरन्मेघा धार भिरिव पर्वतम् ॥ २० ॥
शशतान्याजौ हर्यश्वस्य बलः शरैः ।
र्दयामास युगपल्लघुहस्तवान् ॥ २१ ॥
भ्यां मातलिं पाको रथं सावयवं पृथक् ।
सन्धानमोक्षेण तदद्भुतमभूद्रणे ॥ २२ ॥
ः पञ्चदशभिः स्वर्णपुङ्खैर्महेषुभिः ।
य व्यनदत्सङ्ख्ये सतोय इव तोयदः ॥२३॥
शरकूटेन शक्रं सरथसारथिम् ।
ामासुरसुराः प्रावृट्सूर्यमिवांबुदाः ॥२४॥
यन्तस्तमतीव विह्वला
क्रुशुर्देवगणाः सहानुगाः ।

अनायकाः शत्रुबलेन निर्जिता
वणिक्पथा भिन्ननवो यथार्णवे ॥ २५ ॥
ततस्तुराषाडिषुबद्धपञ्जरा-
द्विनिर्गतः साश्वरथध्वजाग्रणीः ।
बभौ दिशः खं पृथिवीं च रोचय-
न्स्वतेजसा सूर्य इव क्षपात्यये ॥ २६ ॥
निरीक्ष्य पृतनां देवः परैरभ्यर्दितां रणे ।
उदयच्छद्रिपुं हन्तुं वज्रं वज्रधरो रुषा ॥ २७ ॥
स तेनैवाष्टधारेण शिरसी बलपाकयोः ।
ज्ञातीनां पश्यतां राजञ्जहार जनयन्भयम् ॥२८॥
नमुचिस्तद्वधं दृष्ट्वा शोकामर्षरुषान्वितः ।
जिघांसुरिन्द्रं नृपते चकार परमोद्यमम् ॥ २९ ॥
अश्मसारमयं शूलं घण्टावद्धेमभूषणम् ।
प्रगृह्याभ्यद्रवत्क्रुद्धो हतोऽसीति वितर्जयन् ।
प्राहिणोद्देवराजाय निनदन्मृगराडिव ॥ ३० ॥
तदापतद्गगनतले महाजवं
विचिच्छिदे हरिरिषुभिः सहस्रधा ।
तमाहनन्नृप कुलिशेन कन्धरे
रुषाऽन्वितस्त्रिदशपतिः शिरो हरन् ॥ ३१ ॥
न तस्य हि त्वचमपि वज्र ऊर्जितो
बिभेद यः सुरपतिनौजसेरितः ।
तदद्भुतं परमतिवीर्यवृत्रभि-
त्तिरस्कृतो नमुचिशिरोधरत्वचा ॥ ३२ ॥
तस्मादिन्द्रोऽबिभेच्छत्रोर्वज्रः प्रतिहतो यतः ।
किमिदं दैवयोगेन भूतं लोकविमोहनम् ॥३३॥
येन मे पूर्वमद्रीणां पक्षच्छेदः प्रजात्यये ।
कृतो निविशतां भारैः पतत्रैः पततां भुवि ॥३४॥
तपःसारमयं त्वाष्ट्रं वृत्रो येन विपाटितः ।
अन्ये चापि बलोपेताः सर्वास्त्रैरक्षतत्वचः ॥३५॥
सोऽयं प्रतिहतो वज्रो मया मुक्तोऽसुरेऽल्पके ।
नाहं तदाददे दण्डं ब्रह्मतेजोऽप्यकारणम् ॥३६॥

विज० राशुगै । २ वीर० प्राहिणोत्कुलिशं । ३ वीर० न्तयन् । ४ विज० हरिदश । ५ विज० शत्रोर्दानव । ० तत्रोत्तेतु । ७ वीर० रिन्द्रं घट्टयन्तो । ८ वीर० तिलशः ।

१ वीर० शत्रुबलैर्विसर्जिता । २ वीर० पुङ्ख । ३ विज० विरोचयन्स्व । ४ वीर० शरै । ५ विज० नमुचिर्दानवोत्तमः । तदाविध्य महावीर्यो हतो सीति विसर्जयन् । ६ वीर० महोल्कवद्विचिच्छिदे । ७ वीर० हरत् । ८ वीर० प्रजाक्षये ।

ते शक्रं विषीदन्तमाह वागशरीरिणी ।
यं शुष्कैरथो नार्द्रैर्वधमर्हति दानवः ॥ ३७ ॥
सै यद्वरो दत्तो मृत्युर्नैवाऽऽर्द्रशुष्कयोः ।
ऽन्यश्चिन्तनीयस्त उपायो मघवन् रिपोः ३८
दैवीं गिरमाकर्ण्य मघवान्सुसमाहितः ।
यन्फेनमथापश्यदुपायमुभयात्मकम् ॥३९॥
ष्केण न चार्द्रेण जहार नमुचेः शिरः ।
ष्टुवुर्मुनिगणा माल्यैश्चावाकिरन्विभुम् ॥४०॥
र्विमुख्यौ जगतुर्विश्वावसुपरावसू ।
दुन्दुभयो नेदुर्नर्तक्यो ननृतुर्मुदा ॥ ४१ ॥
येप्येवं प्रतिद्वन्द्वान्वाय्वग्निवरुणादयः ।
यामासुरस्त्रौघैर्मृगान्केसरिणो यथा ॥ ४२ ॥
ह्मणा प्रेषितो देवान्देवर्षिर्नारदो नृप ।
वारयामास विबुधान् दृष्ट्वा दानवसंक्षयम् ।
नारद उवाच—
भवद्भिरमृतं प्राप्तं नारायणभुजाश्रयैः ।
श्रिया समेधिताः सर्व उपारमत विग्रहात्
श्रीशुक उवाच—
संयम्य मन्युसंरंभं मानयन्तो मुनेर्वचः ।
उपगीयमानानुचरैर्ययुः सर्वे त्रिविष्टपम् ॥
येऽवशिष्टा रणे तस्मिन्नारदानुमतेन ते ।
बलिं विपन्नमादाय अस्तं गिरिमुपागमन्
तत्राविनष्टावयवान्विद्यमानशिरोधरान् ।
उशना जीवयामास सञ्जीविन्या स्वविद्यया
बलिश्चोशनसा स्पृष्टः प्रत्यापन्नेन्द्रियस्मृतिः
पराजितोऽपि नाखिद्यल्लोकतत्त्वविचक्षणः

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

हनीरूपं पुनः स्वस्मै दर्शयितुं रुद्रयाचितेन भगवता तत्प्रदर्शने तत्सौन्दर्यदर्शनक्षुभितमनसो हरस्य मोहाधिगमः[1]

श्रीबादरायणिरुवाच—
वृषध्वजो निशम्येदं योषिद्रूपेण दानवान् ।
मोहयित्वा सुरगणान्हरिः सोममपाययत् ॥ १ ॥
पमारुह्य गिरिशः सर्वभूतगणैर्वृतः ।
सह देव्या ययौ द्रष्टुं यत्राऽऽस्ते मधुसूदनः ॥२॥
सभाजितो भगवता सादरं सोमया भवः ।
सूपविष्ट उवाचेदं प्रतिपूज्य स्मयन्हरिम् ॥ ३ ॥
श्रीमहादेव उवाच—
देवदेव जगद्व्यापिञ्जगदीश जगन्मय ।
सर्वेषामपि भावानां त्वमात्मा हेतुरीश्वरः ॥ ४ ॥
[2]आद्यन्तावस्य यन्मध्यमिदमन्यदहं बहिः ।
[3]यतोऽव्ययस्य नैतानि तत्सत्यं ब्रह्म चिद्भवान् ५
तवैव चरणांभोजं श्रेयस्कामा निराशिषः ।
विसृज्योभयतः सङ्गं मुनयः समुपासते ॥ ६ ॥

१ वीर० सहोमया । २ विज० अयं श्लोको न दृश्यते ।
३ वीर० यस्माव्ययस्य ।

त्वं ब्रह्म पूर्णममृतं विगुणं विशोक-
मानन्दमात्रमविकारमनन्यदन्यत् ।
विश्वस्य हेतुरुदयस्थितिसंयमाना-
मात्मेश्वरश्च तदपेक्षतयाऽनपेक्षः ॥ ७ ॥
एकस्त्वमेव सदसद्द्वयमद्वयं च
स्वर्णं कृताकृतमिवेह न वस्तुभेदः ।
अज्ञानतस्त्वयि जनैर्विहितो विकल्पो
यस्माद्गुणव्यतिकरो निरुपाधिकस्य ॥ ८ ॥
त्वां ब्रह्म केचिदवयन्त्युत धर्ममेक
एके परं सदसतोः पुरुषं परेशम् ।
अन्येऽवयन्ति नवशक्तियुतं परं त्वां
केचिन्महापुरुषमव्ययमात्मतन्त्रम् ॥ ९ ॥
नाहं परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्या
जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसर्गाः ।

१ विज० दशमोऽध्यायः । २ विज० तदुपेक्षत
३ विज० कक्ष । ४ विज० वदन्ति ।

। १० ॥
इति तेभगवज्जन्म कश्यपादंशं
का त्वं नामवरजो विष्णुर्वा ।
कस्मा मयोक्तानि सप्त राख्यं
न वयं यथ वक्ष्यामि सि ॥ ११ ॥
नास्पृष्ट द्वे जाये वि्य ते गुणैः ।
नूनं त्वं या च राजेन योषिद्वपुर्धृतम् ॥१२॥
सर्वेन्द्रि डवामेके तायिताश्चामृतं सुराः ।
सा त्वं श्राद्धदेई कौतूहलं हि नः॥१३॥
ज्ञातीनां पती क
वयं क तृतीयो भगवाञ्छूलपाणिना ।
विभजस्व भीरं गिरिशं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥
इत्युपाम उवाच—
प्रहस्य दैत्यानां योषिद्वेषो मया कृतः ।
श्रीभग कार्याणि गते पीयूषभाजने ॥ १५ ॥
कथं क यिष्यामि दिदृक्षोः सुरसत्तम ।
विश्वासं बहुमन्तव्यं संकल्पप्रभवोदयम् ॥१६॥
गव उवाच—
सत्या णो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
श्रीशु यंश्चक्षुर्भव आस्ते सहोमया ॥ १७ ॥
इति ते र्शोपवने वरस्त्रियं
जहसुभ स्पारुणपल्लवद्रुमे ।
ततो गृ ीं कन्दुकलीलया लस-
नाप स्तनितंबमेखलाम् ॥ १८ ॥
घ द्वर्तनकंपितस्तन-
कृ रोरुभरैः पदेपदे ।
मानामिव मध्यतश्चल-
अप्रम लं नयतीं ततस्ततः ॥ १९ ॥
अथोन्य मत्कन्दुकचापलैर्भृशं
दत्वा तारायतलोललोचनाम् ।
यथो

कुशेषु ज० समीहसि ततः स्थिति । वीर० समीहित-
ते । २ विज० नाशान् । ३ वीर० ऽनुभुङ्क्ते । विज०
१ । ४ वीर० धृतः । ५ विज० हते । ६ विज० तत्का-
वीर० मन्तव्यं ।
। ६
कलेव

स्वकर्णविभ्राजितकुण्डलोल्लस-
त्कपोलनीलालकमण्डिताननाम् ॥ २०
श्लथद्दुकूलं कबरीं च विच्युतां
संनह्यतीं वामकरेण वल्गुना ।
विनिघ्नतीमन्यकरेण कन्दुकं
विमोहयन्तीं जगदात्ममायया ॥ २१ ॥
तां वीक्ष्य देव इति कन्दुकलीलयेष-
द्व्रीडास्फुटस्मितविसृष्टकटाक्षमुष्टः ।
स्त्रीप्रेक्षणप्रतिसमीक्षणविह्वलात्मा
नात्मानमन्तिक उमां स्वगणांश्च वेद ॥ २२
तस्याः कराग्रात्स तु कन्दुको यदा
गतो विदूरं तमनुव्रजत्स्त्रियाः ।
वासः ससूत्रं लघु मारुतोऽहर-
द्भवस्य देवस्य किलानुपश्यतः ॥ २३ ॥
एवं तां रुचिरापाङ्गीं दर्शनीयां मनोरमाम् ।
दृष्ट्वा तस्यां मनश्चक्रे विषज्जन्त्यां भवः किल ॥२४॥
तयाऽपहृतविज्ञानस्तत्कृतस्मरविह्वलः ।
भवान्या अपि पश्यन्त्या गतह्रीस्तत्पदं ययौ ॥२५॥
सा तमायान्तमालोक्य विवस्त्रा व्रीडिता भृशम् ।
निलीयमाना वृक्षेषु हसन्ती नान्वतिष्ठत ॥२६॥
तामन्वगच्छद्भगवान्भवः प्रमुषितेन्द्रियः ।
कामस्य च वशं नीतः करेणुमिव यूथपः ॥२७॥
सोऽनुव्रज्यातिवेगेन गृहीत्वाऽनिच्छतीं स्त्रियम् ।
केशबन्ध उपानीय बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥२८॥
सोपगूढा भगवता करिणा करिणी यथा ।
इतस्ततः प्रसर्पन्ती विप्रकीर्णशिरोरुहा ॥ २९ ॥
आत्मानं मोचयित्वाङ्ग सुरर्षभभुजान्तरात् ।
प्राद्रवत्सा पृथुश्रोणी माया देवविनिर्मिता ॥३०॥
तस्यासौ पदवीं रुद्रो विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
प्रत्यपद्यत कामेन वैरिणेव विनिर्जितः ॥ ३१ ॥
तस्यानुधावतो रेतश्चस्कन्दामोघरेतसः ।

१ विज० लोलकुण्डलोल्लसत्कपोलालक । २ वीर० मन्यत-
मेन । ३ विज० मूढः । ४ विज० निर्वृतात्मा । ५ विज०
सुसूक्ष्मं । ६ उभ० विलज्जन्त्यां । ७ वीर० प्रमथितेन्द्रियः ।
विज० प्रव्यथितेन्द्रियः । ८ वीर० यिला सा ।

न्यतेऽद्भुतः२०
हान् ।
द्विजाः २१
गृहे ।
जगत् १]
द्विजाः ।
॥२२॥
रिष्यति
पुः २३
२४ ॥

ते शक्रं विषीदन्तमाह वागशरीरिणी ।
यं शुष्कैरथो नार्द्रैर्वधमर्हति दानवः ॥ ३७ ॥
सै यद्वरो दत्तो मृत्युर्नैवाऽऽर्द्रशुष्कयोः ।
ऽन्यश्चिन्तनीयस्त उपायो मघवन् रिपोः ३८
दैवीं गिरमाकर्ण्य मघवान्सुसमाहितः ।
यन्फेनमथापश्यदुपायमुभयात्मकम् ॥३९॥
ष्केण न चार्द्रेण जहार नमुचेः शिरः ।
ष्टुवुर्मुनिगणा माल्यैश्चावाकिरन्विभुम् ॥४०॥
र्विमुख्यौ जगतुर्विश्वावसुपरावसू ।
दुन्दुभयो नेदुर्नर्तक्यो ननृतुर्मुदा ॥ ४१ ॥
श्येप्येवं प्रतिद्वन्द्वान्वाय्वग्निवरुणादयः ।
द्धयामासुरस्त्रौघैर्मृगान्केसरिणो यथा ॥ ४२ ॥
ह्मणा प्रेषितो देवान्देवर्षिर्नारदो नृप ।
वारयामास विबुधान् दृष्ट्वा दानवसंक्षयम्

नारद उवाच—
भवद्भिरमृतं प्राप्तं नारायणभुजाश्रयैः ।
श्रिया समेधिताः सर्व उपारमत विग्रहात्

श्रीशुक उवाच—
संयम्य मन्युसंरंभं मानयन्तो मुनेर्वचः ।
उपगीयमानानुचरैर्ययुः सर्वे त्रिविष्टपम् ॥
येऽवशिष्टा रणे तस्मिन्नारदानुमतेन ते ।
बलिं विपन्नमादाय अस्तं गिरिमुपागमन्
तत्राविनष्टावयवान्विद्यमानशिरोधरान् ।
उशना जीवयामास सञ्जीविन्या स्वविद्यया
बलिश्चोशनसा स्पृष्टः प्रत्यापन्नेन्द्रियस्मृतिः
पराजितोऽपि नाखिद्यल्लोकतत्त्वविचक्षणः

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

हनीरूपं पुनः स्वस्मै दर्शयितुं रुद्रयाचितेन भगवता तत्प्रदर्शने तत्सौन्दर्यदर्शनक्षुभितमनसो हरस्य मोहाधिगम

श्रीबादरायणिरुवाच—
वृषध्वजो निशम्येदं योषिद्रूपेण दानवान् ।
मोहयित्वा सुरगणान्हरिः सोममपाययत् ॥ १ ॥
पमारुह्य गिरिशः सर्वभूतगणैर्वृतः ।
सह देव्या ययौ द्रष्टुं यत्राऽऽस्ते मधुसूदनः ॥२॥
सभाजितो भगवता सादरं सोमया भवः ।
सूपविष्ट उवाचेदं प्रतिपूज्य स्मयन्हरिम् ॥ ३ ॥

श्रीमहादेव उवाच—
देवदेव जगद्व्यापिञ्जगदीश जगन्मय ।
सर्वेषामपि भावानां त्वमात्मा हेतुरीश्वरः ॥ ४ ॥
आद्यन्तावस्य यन्मध्यमिदमन्यदहं बहिः ।
यतोऽव्ययस्य नैतानि तत्सत्यं ब्रह्म चिद्भवान् ५
तवैव चरणांभोजं श्रेयस्कामा निराशिषः ।
विसृज्योभयतः सङ्गं मुनयः समुपासते ॥ ६ ॥
त्वं ब्रह्म पूर्णममृतं विगुणं विशोक-
मानन्दमात्रमविकारमनन्यदन्यत् ।
विश्वस्य हेतुरुदयस्थितिसंयमाना-
मात्मेश्वरश्च तदपेक्षतयाऽनपेक्षः ॥ ७ ॥
एकस्त्वमेव सदसद्द्वयमद्वयं च
स्वर्णं कृताकृतमिवेह न वस्तुभेदः ।
अज्ञानतस्त्वयि जनैर्विहितो विकल्पो
यस्माद्गुणव्यतिकरो निरुपाधिकस्य ॥ ८ ॥
त्वां ब्रह्म केचिदवयन्त्युत धर्ममेके
एके परं सदसतोः पुरुषं परेशम् ।
अन्येऽवयन्ति नवशक्तियुतं परं त्वां
केचिन्महापुरुषमव्ययमात्मतन्त्रम् ॥ ९ ॥
नाहं परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्या
जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसर्गाः ।

१ वीर० सहोमया । २ विज० अयं श्लोको न दृश्यते । ३ वीर० यस्याव्ययस्य ।

१ विज० दशमोऽध्यायः । २ विज० तदुपेक्षत ३ विज० कश्च । ४ विज० वदन्ति ।

इति तेऽ भगवज्जन्म कश्य ॥ १० ॥
का त्वं ऽनामवरजो विष्णं
कस्याति मयोक्तानि स ।
न वयं थ वक्ष्यामि राख्यं
नास्पृष्टे श्च द्वे जाये से ॥ ११ ॥
नूनं त्वं या च रा स्य ते गुणैः ।
सर्वेन्द्रि डवामेके योषिद्वपुर्धृतम् ॥१२॥
सा त्वं हि श्राद्धे यिताश्चामृतं सुराः ।
ज्ञातीनां पती कौतूहलं हि नः॥१३॥
वयं कश्च तृतीये
विभजस्वा विष्णु भगवाञ्छूलपाणिना ।
इत्युपामीरं गिरिशं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥
प्रहस्य वाच—
श्रीभग त्यानां योषिद्वेषो मया कृतः ।
कथं कः कार्याणि गते पीयूषभाजने ॥ १५ ॥
विश्वासयिष्यामि दिदृक्षोः सुरसत्तम ।
ग बहुमन्तव्यं संकल्पप्रभवोदयम् ॥१६॥
रुया उवाच—
श्रीशु गो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
इति ते श्चक्षुर्भव आस्ते सहोमया ॥ १७ ॥
जहसु र्गोपवने वरस्त्रियं
ततो गृ पारुणपल्लवद्रुमे ।
नापतीं कन्दुकलीलया लस-
घ स्तनितंबमेखलाम् ॥ १८ ॥
द्रूतं द्वर्तनकंपितस्तन-
रोरुभरैः पदेपदे ।
अप्रम मानामिव मध्यतश्चल-
अथोन्या लं नयतीं ततस्ततः ॥ १९ ॥
दत्त्वा मत्कन्दुकचापलैर्भृशं
यथो तारायतलोललोचनाम् ।
कुशेषु

विज० समीहसि ततः स्थिति । वीर० समीहित-
१ ति । २ विज० नाशान् । ३ वीर० ऽनुभुङ्क्ते । विज०
३ वीर० । ४ वीर० धृतः । ५ विज० हते । ६ विज० तत्का-
। ६ मन्तव्यं ।

स्वकर्णविभ्राजितकुण्डलोल्लस-
त्कपोलनीलालकमण्डिताननाम् ॥ २० ॥
श्लथदुकूलं कबरीं च विच्युतां
संनह्यतीं वामकरेण वल्गुना ।
विनिघ्नतीमन्यकरेण कन्दुकं
विमोहयन्तीं जगदात्ममायया ॥ २१ ॥
तां वीक्ष्य देव इति कन्दुकलीलयेष-
द्व्रीडास्फुटस्मितविसृष्टकटाक्षमुष्टः ।
स्त्रीप्रेक्षणप्रतिसमीक्षणविह्वलात्मा
नात्मानमन्तिक उमां स्वगणांश्च वेद ॥ २२ ॥
तस्याः कराग्रात्स तु कन्दुको यदा
गतो विदूरं तमनुव्रजत्स्त्रियाः ।
वासः ससूत्रं लघु मारुतोऽहर-
द्भवस्य देवस्य किलानुपश्यतः ॥ २३ ॥
एवं तां रुचिरापाङ्गीं दर्शनीयां मनोरमाम् ।
दृष्ट्वा तस्यां मनश्चक्रे विषज्जन्त्यां भवः किल ॥२४॥
तयाऽपहृतविज्ञानस्तत्कृतस्मरविह्वलः ।
भवान्या अपि पश्यन्त्या गतह्रीस्तत्पदं ययौ ॥२५॥
सा तमायान्तमालोक्य विवस्त्रा व्रीडिता भृशम् ।
निलीयमाना वृक्षेषु हसन्ती नान्वतिष्ठत ॥२६॥
तामन्वगच्छद्भगवान्भवः प्रमुषितेन्द्रियः ।
कामस्य च वशं नीतः करेणुमिव यूथपः ॥२७॥
सोऽनुव्रज्यातिवेगेन गृहीत्वाऽनिच्छतीं स्त्रियम् ।
केशबन्ध उपानीय बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥२८॥
सोपगूढा भगवता करिणा करिणी यथा ।
इतस्ततः प्रसर्पन्ती विप्रकीर्णशिरोरुहा ॥ २९ ॥
आत्मानं मोचयित्वाङ्ग सुरर्षभभुजान्तरात् ।
प्राद्रवत्सा पृथुश्रोणी माया देवविनिर्मिता ॥३०॥
तस्यासौ पदवीं रुद्रो विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
प्रत्यपद्यत कामेन वैरिणेव विनिर्जितः ॥ ३१ ॥
तस्यानुधावतो रेतश्चस्कन्दामोघरेतसः ।

१ विज० लोलकुण्डलोल्लसत्कपोलालक । २ वीर० मन्यत-
मेन । ३ विज० मूढः । ४ विज० निर्वृतात्मा । ५ विज०
सुसूक्ष्मं । ६ उभ० विलज्जन्त्यां । ७ वीर० प्रमथितेन्द्रियः ।
विज० प्रव्यथितेन्द्रियः । ८ वीर० यिला सा ।

भोक्ष्यतेऽद्भुतः२०
महान् ।
खा द्विजाः २१
तां गृहे ।
न वै जगत् १]
नदा द्विजाः ।
रः ॥२२॥
करिष्यति
विभुः २३
। २४ ॥

——यूथपस्येव वासितामनु धावतः ॥३२॥
ते शक्रं विषीतन्मह्यां रेतस्तस्य महात्मनः ।
ायं शुष्कैरथो-यस्य हेम्नश्च क्षेत्राण्यासन्महीपते ॥३३॥
श्रसै यद्वरेस्सु शैलेषु वनेषूपवनेषु च ।
ऽन्यश्चिन्ताऽऽसन्नृषयस्तत्र संनिहितो हरः ॥३४॥
दैवीं गिरःतसि सोऽपश्यदात्मानं देवमायया ।
ायन्फेनमतं नृपश्रेष्ठ संन्यवर्तत कश्मलात् ॥ ३५ ॥
ुष्केण ागतमाहात्म्य आत्मनो जगदात्मनः ।
ष्णुर्मुरिज्ञेयवीर्यस्य न मेने तदुहाद्भुतम् ॥ ३६ ॥
ाविमुख्यैक्लवमव्रीडमालक्ष्य मधुसूदनः ।
दुन्दुभ्यच परमप्रीतो विभ्रत्स्वां पौरुषीं तनुम् ॥३७॥
येप्येःभगवानुवाच—
ायामष्ठ्या त्वं विबुधश्रेष्ठ स्वां निष्ठामात्मना स्थितः ।
क्षणा न्मे स्त्रीरूपया स्वैरं मोहितोऽप्यङ्ग मायया ॥३८॥
ो नु मेऽतितरेन्मायां विषक्तस्त्वदृते पुमान् ।
ांस्तान्विसृजतीं भावान्दुस्तरामकृतात्मभिः ३९
यं गुणमयी माया न त्वामभिभविष्यति ।
नया समेता कालेन कालरूपेण भागशः ॥४०॥
श्रीशुक उवाच—
एवं भगवता राजञ्छ्रीवत्साङ्केन सत्कृतः ।
श्रीव्आमन्त्र्य तं परिक्रम्य सगणः स्वालयं ययौ ॥४१॥

आत्मांशभू—— तां तां मायां भवानीं भग
शंसतामृषिमुन् दृष्ट्वा ख्यानां प्रीत्याऽऽचष्टाथ
अपि व्यपश्यन् त्वमजस्य मायां
परस्य पुंसः परदोयणभुज वतायाः ।
अहं कलानामृषभे पारमत ने विमुह्ये
ययाऽवशोऽन्ये कि मुतास्वतन्त्राः ॥ ४
यं मामपृच्छस्त्वमुपेत्य तो मुने त योगा-
त्समासहस्रान्त उपारत त्रिविष्टप
स एष साक्षात्पुरुषः पुरातेन ते । ॥
न यत्र कालो विशते न उपागमन् ५६
श्रीशुक उवाच— धरान् । ३९ ॥
इति तेऽभिहितस्तात विक्रमः शार्ङ्गिणः ।
सिन्धोर्निर्मथने येन धृतः पृष्ठे भवन ॥४०॥
एतन्मुहुः कीर्तयतोऽनुशृण्वतो वा ।
न रिष्यते जातु समुद्यमः कचित् ॥४१ ॥
यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं
समस्तसंसारपरिश्रमापहम् ॥ ४६ ॥ ४२ ॥
असदविषयमङ्घ्रिं भावगम्यं प्रपन्ना-
नमृतममरवर्यानाशयत्सिन्धुमध्यम् । ४३ ॥
कपटयुवतिवेषो मोहयन्यः सुरारीं-
स्तमहमुपसृतानां कामपूरं नतोऽस्मि ॥ ४५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सप्तमादिचतुर्दशमन्वन्तरवर्णनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः ।
सप्तमो वर्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु ॥ १ ॥
इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते ॥२॥

१ वीर० न्मार्गे । २ विज० रुद्रस्य । ३ विज० तदुदाहृतं । ४ विज० यतो दुस्तरया । ५ उभ० स्यङ्ग । ६ विज० इक्ष्वाकुश्च नभश्चैव ।

करूषश्च पृषध्रश्च दशमो वसुमान्स्मृतः ।
मनोर्वैवस्वतस्यैते दश पुत्राः परन्तप ॥ ३
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः
अश्विनावृभवो राजन्निन्द्रस्तेषां पुरन्दरः ।
कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रोऽथ गौतमः
जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः ॥

१ विज० प्रीत्या तुष्टामुवाच ह । २ विज०
३ विज० एकादशोऽध्यायः ।

इति ते भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभूत् ।
का त्वं नामवरजो विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥ ६ ॥
कस्यासि मयोक्तानि सप्त मन्वन्तराणि ते ।
न वयं यथ वक्ष्यामि विष्णोः[१]शक्त्याऽन्वितानि च
नास्पृष्ट[२]ध द्वे जाये विश्वकर्मसुते उभे ।
नूनं त्वं या च राजेन्द्र ये प्रागभिहिते तव ॥८॥
सर्वेन्द्रि[३]य ऽडवामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः ।
सा त्वं शी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुताञ्छृणु ॥९॥
ज्ञातीनां पती कन्या भार्या संवरणस्य या ।
वयं कश्तृतीयोऽभूदश्विनौ बडवात्मजौ ॥ १० ॥
विभजस्वार आयाते सावर्णिर्भविता मनुः ।
इत्युपाम[४]विरजस्काद्याः सावर्णितनया नृप ॥११॥
प्रहस्य र्ताः सुतपसो विरजा अमृतप्रभाः ।
श्रीभग[५]ोचनसुतो बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥१२॥
कथं कश्याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम् ।
विश्वासं द्रपदं हित्वा ततः सिद्धिमवाप्स्यति॥१३॥
गवता बद्धः प्रीतेन सुतले पुनः ।
धके स्वर्गादधुनाऽऽस्ते स्वराडिव १४
श्रीशु ालिमान् रामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा ।
इति ते ऋः पिताऽस्माकं भगवान्बादरायणः॥१५॥
जहसुभ ेषयस्तत्र भविष्यन्ति स्वयोगतः ।
ततो गृ मासते राजन्स्वेस्वे आश्रममण्डले ॥ १६ ॥
भाष ात्सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः ।
धभ पुरन्दराद्धृत्वा बलये दास्यतीश्वरः ॥१७॥
कृतं दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसंभवः ।
अग्रम सुदीप्तकेतुरित्याद्यास्तत्सुता नृप ॥ १८ ॥
अथोन्य मरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रोऽद्भुतः स्मृतः ।
दत्त्वा प्रमुखास्तत्र भविष्यन्त्यृषयस्ततः ॥ १९॥
यथो तोंऽबुधारायामृषभो भगवत्कला ।

भविता येन संराद्धां त्रिलोकीं भोक्ष्यतेऽद्भुतः२०
दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो महान् ।
तत्सुता भूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः २१
[तत्रापि जन्म भविता हरेर्विश्वसृजां गृहे ।
श्रीमूर्तिरिति विख्यातो येनाप्यायेत वै जगत् १]
हविष्मान्सुकृतिः सत्यो जयो मूर्तिस्तदा द्विजाः ।
सुवासनविरुद्धाद्या देवाः शंभुः सुरेश्वरः ॥२२॥
विष्वक्सेनो विषूच्यां तु शंभोः सख्यं करिष्यति
जातः स्वांशेन भगवान्गृहे विश्वसृजो विभुः २३
मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान् ।
अनागतास्तत्सुताश्च सत्यधर्मादयो दश ॥ २४ ॥
विहंगमाः कामगमा निर्वाणरुचयः सुराः ।
इन्द्रश्च वैधृतस्तेषामृषयश्चारुणादयः ॥ २५ ॥
आर्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिति स्मृतः ।
वैधृतायां हरेरंशस्त्रिलोकीं धारयिष्यति ॥ २६ ॥
भविता रुद्रसावर्णी राजन्द्वादशमो मनुः ।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयः सुताः ॥ २७ ॥
ऋतधामा च तत्रेन्द्रो देवाश्च हरितादयः ।
ऋषयश्च तपोमूर्तिस्तपस्व्याग्नीध्रकादयः ॥ २८ ॥
स्वधामाख्यो हरेरंशः साधयिष्यति तन्मनोः ।
अन्तरं सत्यसहसः सूनृतायाः सुतो विभुः॥२९॥
मनुस्त्रयोदशो भाव्यो देवसावर्णिरात्मवान् ।
चित्रसेनविचित्राद्या देवसावर्णिदेहजाः ॥ ३० ॥
देवाः सुकर्मसुत्रामसंज्ञा इन्द्रो दिवस्पतिः ।
निर्मोकतत्त्वदर्शाद्या भविष्यन्त्यृषयस्तदा ॥३१॥
देवहोत्रस्य तनय उपहर्ता दिवस्पतेः ।
योगेश्वरो हरेरंशो बृहत्यां संभविष्यति ॥ ३२ ॥
मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यति ।
उरुगंभीरबुद्धाद्या इन्द्रसावर्णिवीर्यजाः ॥ ३३ ॥

---

१ विज० शक्त्यन्वितानि । २ विज० भार्ये । ३ विज० बडवा नाम । ४ वीर० तासु । ५ उभ० सावर्णे- ३ वीर० । ६ वीर० मुक्त्वा । ७ विज० परा । वीर० धाता- ा । ६ र्गाद्या । ८ वीर० इन्द्रः श्रुतः स्मृतः । ९ विज० कूलेर्व कल ।

१ विज० संत्रातो । वीर० संरुद्धां । २ वीर० श्रुतः । ३ विज० अयमेकः श्लोक अधिकः। ४ वीर० जातोंऽशांशेन । विज० जातः शान्तस्तु भगवान्गृहे विश्वसृजां । ५ वीर० इन्द्रस्तु वै ध्रुव । विज० इन्द्रश्चैव धृति । ६ विज० मेरुसावर्णी । ७ विज० सत्यमहसः । ८ विज० जन्तुभीरववर्याद्या ।

पवित्रा[1]श्चाक्षुषा देवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति ।
अग्निर्बाहुशुचिः शुद्धो मागधाद्यास्तपस्विनः ३४
सै[2]त्रायणस्य तनयो बृहद्भानुस्तदा हरिः ।
वितानायां महाराज क्रियातन्तून्वितायिता॥३५॥
राजंश्चतुर्दशैतानि त्रिकालानुगतानि ते ।
प्रोक्तान्येभिर्मितः कल्पो युगसाहस्रपर्ययः॥३६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे त्रयो[1]दशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सर्वमन्वन्तरेष्वपि मन्वादीनां साधारणकर्मकथनं ॥ १ ॥

राजोवाच—

मन्वन्तरेषु भगवन्यथा मन्वादयस्त्विमे ।
यस्मिन्कर्मणि ये येन नियुक्तास्तद्वदस्व मे ॥ १ ॥

ऋषिरुवाच—

मनवो मनुपुत्राश्च मुनयश्च महीपते ।
इन्द्राः सुरगणाश्चैव सर्वे पुरुषशासनाः ॥ २ ॥
यज्ञादयो याः कथिताः पौरुष्यस्तनवो नृप ।
मन्वादयो जगद्यात्रां नयन्त्यै[3]भिः प्रचोदिताः ३
चतुर्युगान्ते कालेन ग्रस्ताञ्छ्रुतिगणान्यथा ।
तपसा ऋषयोऽपश्यन्यतो धर्मः सनातनः ॥ ४ ॥
ततो धर्मं चतुष्पादं मनवो हरिणोदिताः ।
युक्ताः संचारयन्त्यद्धा स्वे स्वे काले महीं नृप[4]॥५॥
पालयन्ति प्रजापाला यावदन्तं विभागशः ।
यज्ञभागभुजो देवा ये च[2] तत्रान्विताश्च तैः ॥६॥
इन्द्रो भगवता दत्तां त्रैलोक्यश्रियमूर्जिताम् ।
भुञ्जानः पाति लोकांस्त्रीन्कामं लोके प्रवर्षति॥७॥
ज्ञानं चानुयुगं ब्रूते हरिः सिद्धस्वरूपधृक् ।
ऋषिरूपधरः कर्म योगं योगेशरूपधृक् ॥ ८ ॥
स[3]र्वं प्रजेशरूपेण दस्यून्हन्यात्[4]स्वराड्वपुः ।
कालरूपेण सर्वेषामभावा[5]य पृथग्गुणः ॥ ९ ॥
स्तूयमानो जनैरेभिर्मायया नामरूपया ।
विमोहितात्मभिर्नानादर्शनैर्न च दृश्यते ॥ १० ॥
एतत्कल्पविकल्पस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
यत्र मन्वन्तराण्याहुश्चतुर्दश पुराविदः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे चतु[6]र्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

पूर्वमिन्द्रपराजितस्य बलेः पुरोहितेन शुक्राचार्येण सर्वलोकजयाय विश्वजिता याजनं ॥ १ ॥ गुरुप्रसादसमु... बलेर्भयात् देवगणसहितस्येन्द्रस्य त्रिविष्टपात्पलायनं ॥ २ ॥

राजोवाच—

बलेः पदत्रयं भूमेः कस्माद्धरिरयाचत ।
भू[5]तेश्वरः कृपणवल्लब्धार्थोऽपि बबन्ध तम् ॥ १ ॥
एतद्वेदितुमिच्छामो महत्कौतूहलं हि नः ।
य[6]ज्ञेश्वरस्य पूर्णस्य बन्धनं चाप्यनागसः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

पराजितश्रीरसुभिश्च हापितो
हीन्द्रेण राजन्भृगुभिः स जीवितः ।
सर्वात्मना तानभजद्भृगून्बलिः

१ विज० विचित्रा । २ विज० नारायणस्य । ३ विज० त्वमिप्रचोदिताः । ४ विज० नृपाः । ५ उभ० भूतेश्वरः । ६ विज० याज्ञेश्वरस्य ।

१ विज० द्वादशोऽध्यायः । २ वीर० येचान्येऽनुकीर्तिताः । विज० ये च तत्रानुकीर्तिताः । ३ उभ० सर्गं ४ विज० हन्ति । ५ उभ० अभवाय । ६ विज० त्रयोदशोऽध्यायः ।

शिष्यो महात्माऽर्थनिवेदनेन ॥ ३ ॥
तं ब्राह्मणा भृगवः प्रीयमाणा
अयाजयन्विश्वजिता त्रिणाकम् ।
जिगीषमाणं विधिनाऽभिषिच्य
महाभिषेकेण महानुभावाः ॥ ४ ॥
ततो रथः काञ्चनपट्टनद्धो
हयाश्च हर्यश्वतुरङ्गवर्णाः ।
ध्वजश्च सिंहेन विराजमानो
हुताशनादास हविर्भिरिष्टात् ॥ ५ ॥
धनुश्च दिव्यं पुरटोपनद्धं
तूणावरिक्तौ कवचं च दिव्यम् ।
पितामहस्तस्य ददौ च माला-
मम्लानपुष्पां जलजं च शुक्रः ॥ ६ ॥
एवं स विप्रार्जितयोधनार्थ-
स्तैः कल्पितस्वस्त्ययनोऽथ विप्रान् ।
प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः
प्रह्रादमामन्त्र्य नमश्चकार ॥ ७ ॥
अथाऽऽरुह्य रथं दिव्यं भृगुदत्तं महारथः ।
सुस्रग्धरोऽथ सन्नह्य धन्वी खड्गी धृतेषुधिः ॥८॥
हेमाङ्गदलसद्बाहुः स्फुरन्मकरकुण्डलः ।
रराज रथमारूढो धिष्ण्यस्थ इव हव्यवाट् ॥ ९ ॥
तुल्यैश्वर्यबलश्रीभिः स्वयूथैर्दैत्ययूथपैः ।
पिबद्भिरिव खं दृग्भिर्दहद्भिः परिधीनिव ॥१०॥
वृतो विकर्षन्महतीमासुरीं ध्वजिनीं विभुः ।
ययाविन्द्रपुरीं स्वृद्धां कंपयन्निव रोदसी ॥११॥
रम्यामुपवनोद्यानैः श्रीमद्भिर्नन्दनादिभिः ।
कूजद्विहङ्गमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥ १२ ॥
प्रवालफलपुष्पोरुभारशाखामरद्रुमैः ।
हंससारसचक्राह्वकारण्डवकुलाकुलाः ।
नलिन्यो यत्र क्रीडन्ति प्रमदाः सुरसेविताः ॥१३
आकाशगङ्गया देव्या वृतां परिखभूतया ।
प्राकारेणाग्निवर्णेन साट्टालेनोन्नतेन च ॥ १४ ॥
रुक्मपट्टकपाटैश्च द्वारैः स्फटिकगोपुरैः ।
जुष्टां विभक्तप्रपथां विश्वकर्मविनिर्मिताम् ॥१५॥
सभाचत्वररथ्याढ्यां विमानैर्न्यर्बुदैर्युताम् ।
शृङ्गाटकैर्मणिमयैर्वज्रविद्रुमवेदिभिः ॥ १६ ॥
यत्र नित्यवयोरूपाः श्यामा विरजवाससः ।
भ्राजन्ते रूपवन्नार्य अर्चिर्भिरिव वह्नयः ॥१७॥
सुरस्त्रीकेशविभ्रष्टनवसौगन्धिकस्रजाम् ।
यत्राऽऽमोदमुपादाय मार्ग आवाति मारुतः॥१८॥
हेमजालाक्षनिर्गच्छद्धूमेनागुरुगन्धिना ।
पाण्डुरेण प्रतिच्छन्नमार्गे यान्ति सुरप्रियाः ॥१९॥
मुक्तावितानैर्मणिहेमकेतुभि-
र्नानापताकावलभीभिरावृताम् ।
शिखण्डिपारावतभृङ्गनादितां
वैमानिकस्त्रीकलगीतमङ्गलाम् ॥ २० ॥
मृदङ्गशङ्खानकदुन्दुभिस्वनैः
सतालवीणामुरजर्ष्टिवेणुभिः ।
नृत्यैः सवाद्यैरुपदेवगीतकै-
र्मनोरमां स्वप्रभया जितप्रभाम् ॥ २१ ॥
यां न व्रजन्त्यधर्मिष्ठाः खला भूतद्रुहः शठाः ।
मानिनः कामिनो लुब्धा एभिर्हीना व्रजन्ति यत्॥२२
तां देवधानीं स वरूथिनीपति-
र्बहिः समन्ताद्रुरुधे पृतन्यया ।
आचार्यदत्तं जलजं महास्वनं
दध्मौ प्रयुञ्जन्भयमिन्द्रयोषिताम् ॥ २३ ॥
मघवांस्तमभिप्रेत्य बलेः परममुद्यमम् ।
सर्वदेवगणोपेतो गुरुमेतदुवाच ह ॥ २४ ॥
भगवन्नुद्यमो भूयान्बलेर्नः पूर्ववैरिणः ।
अविषह्यमिमं मन्ये केनासीत्तेजसोर्जितः ॥२५॥
नैनं कश्चित्कुतो वापि प्रतिव्योढुमधीश्वरः ।
पिबन्निव मुखेनेदं लिहन्निव दिशो दश ।
दहन्निव दिशो दृग्भिः संवर्ताग्निरिवोत्थितः २६
ब्रूहि कारणमेतस्य दुर्धर्षत्वस्य मद्रिपोः ।
ओजः सहो बलं तेजो यत एतत्समुद्यमः ॥२७॥

---

१ विज० महान्स्वार्थं । २ विज० त्रिलोकं । ३ उभ० ...द्धो । ४ विज० रिद्धात् । ५ वीर० हेरद्भिः ।

१ उभ० सुरस्त्रियः । २ विज० जितग्रहां । ३ विज० व्रजन्त्युत । वीर० व्रजन्ति यां । ४ विज० तैजसासमः ।

गुरुरुवाच—
जानामि मघवञ्छत्रोरुन्नतेरस्य कारणम् ।
शिष्यायोपभृतं तेजो भृगुभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥२८॥
भवद्विधो भवान्वाऽपि वर्जयित्वेश्वरं हरिम् ।
[1]नास्य शक्तः पुरः स्थातुं कृतान्तस्य यथा जनाः॥२९
तस्मान्निलयमुत्सृज्य यूयं सर्वे त्रिविष्टपम् ।
यात कालं प्रतीक्षन्तो यतः शत्रोर्विपर्ययः॥३०॥
एष विप्रबलोदर्कः संप्रत्यूर्जितविक्रमः ।
तेषामेवापमानेन सानुबन्धो विनङ्क्ष्यति ॥३१॥
एवं सुमन्त्रितार्थास्ते गुरुणार्थानुदर्शिना ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गीर्वाणाः कामरूपिणः॥३२॥
देवे[1]ष्वथ निलीनेषु बलिर्वैरोचनः पुरीम् ।
देवधानीमधिष्ठाय वशं निन्ये जगत्त्रयम् ॥३३॥
तं विश्वजयिनं शिष्यं भृगवः शिष्यवत्सलाः ।
शतेन हयमेधानामनुव्रतमयाजयन् ॥ ३४ ॥
ततस्तदनुभावेन भुवनत्रयविश्रुताम् ।
कीर्तिं दिक्षु वितन्वानः स रेज उडुराडिव॥३५॥
बुभुजे च श्रियं स्वृद्धां द्विजदेवोपलंभिताम् ।
कृतकृत्यमिवाऽऽत्मानं मन्यमानो महामनाः ३६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे पञ्च[2]दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पुत्राणां त्रिविष्टपनाशेन शोचन्त्या अदित्या प्रार्थितेन कश्यपेन हरितोषणार्थं तस्यै पयोव्रतोपदेशः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
एवं पुत्रेषु नष्टेषु देवमाताऽदितिस्तदा ।
हृते त्रिविष्टपे दैत्यैः पर्यतप्यदनाथवत् ॥ १ ॥
एकदा कश्यपस्तस्या आश्रमं भगवानगात् ।
निरुत्सवं निरानन्दं समाधेर्विरतश्चिरात् ॥ २ ॥
स पत्नीं दीनवदनां कृतासनपरिग्रहः ।
सभाजितो यथान्यायमिदमाह कुरूद्वह ॥ ३ ॥
अप्यभद्रं न विप्राणां भद्रे लोकेऽधुनाऽऽ[2]गतम् ।
न धर्मस्य न लोकस्य मृत्योश्छन्दानुवर्तिनः॥४॥
अपि वाऽकुशलं किंचिद्गृहेषु गृहमेधिनि ।
धर्मस्यार्थस्य कामस्य यत्र योगो ह्ययोगिनाम्॥५॥
अपि वाऽतिथयोऽभ्येत्य कुटुंबासक्तया त्वया ।
गृहादपूजिता याताः प्रत्युत्थानेन वा क्वचित्॥६॥
गृहेषु येष्वतिथयो नार्चिताः सलिलैरपि ।
यदि निर्यान्ति ते नूनं फे[3]रुराजगृहोपमाः ॥७॥
अप्यग्नयस्तु वेलायां न हुता हविषा सति ।
त्वयोद्विग्नधिया भद्रे प्रोषिते मयि कर्हिचित् ॥८॥
यत्पूजया कामदुघान्या[3]ति लोकान्गृहान्वितः ॥
ब्राह्मणोऽग्निश्च वै विष्णोः सर्वदेवात्मनो
अपि सर्वे कुशलिनस्तव पुत्रा मनस्विनि ।
लक्षयेऽस्वस्थमात्मानं भवत्या लक्षणैरहम् ।
अदितिरुवाच—
भद्रं द्विजगवां ब्रह्मन्धर्मस्यास्य जनस्य च ।
त्रिवर्गस्य परं क्षेत्रं गृहमेधिन्गृहा इमे ॥ १
अग्नयोऽतिथयो भृत्या भिक्षवो ये च लिप्स
सर्वं भगवतो ब्रह्मन्ननुध्यानान्न रिष्यति ॥
को नु मे भगवन्कामो न संपद्येत मानस
यस्या भवान्प्रजाध्यक्ष एवं धर्मान्प्रभाषते
[4]तवैव मारीच मनःशरीरजाः
प्रजा इमाः सत्त्वरजस्तमोजुषः ।
[5]समो भवांस्तास्वसुरादिषु प्रभो
तथाऽपि भक्तं भजते महेश्वरः ॥ १४ ॥

१ वीर० न चासाय क्षणमपि स्थातुं शक्नोति संमुखे । २ वीर० गवां । ३ विज० प्रेतराज ।

१ विज० देवेष्विति । २ विज० चतुर्दशोऽध्यायः ३ वीर० याति लोकान्गृहव्रतः । विज० यान्ति लोकान्गृहान्विताः । ४ विज० तथैव । ५ विज० मनोरथं तासु सुरादि प्रभो यथाविभागं ।

तस्मादीशं भजन्त्या मे श्रेयश्चिन्तय सुव्रत ।
हृतश्रियो हृतस्थानान्सपत्नैः पाहि नः प्रभो॥१५॥
परैर्विवासिता साऽहं मग्ना व्यसनसागरे ।
ऐश्वर्यं श्रीर्यशः स्थानं हृतानि प्रबलैर्मम ॥ १६ ॥
यथा तानि पुनः साधो प्रपद्येरन्ममाऽऽत्मजाः ।
तथा विधेहि कल्याणं धिया कल्याणकृत्तम १७

श्रीशुक उवाच—

एवमभ्यर्थितोऽदित्या कस्तामाह स्मयन्निव[2] ।
अहो मायाबलं विष्णोः स्नेहबद्धमिदं जगत्॥१८॥
क देहो भौतिकोऽनात्मा क चाऽऽत्मा प्रकृते परः ।
कस्य के पतिपुत्राद्या मोह एव हि कारणम् १९
उपतिष्ठस्व पुरुषं भगवन्तं जनार्दनम् ।
सर्वभूतगुहावासं वासुदेवं जगद्गुरुम्[4] ॥ २० ॥
स विधास्यति ते कामान्हरिर्दीनानुकंपनः ।
अमोघा भगवद्भक्तिर्नेतरेति[3] मतिर्मम ॥ २१ ॥

अदितिरुवाच—

केनाहं विधिना ब्रह्मन्नुपस्थास्ये जगत्पतिम्[5] ।
अथाऽऽत्यसंकल्पो विदध्यात्स मनोरथम् २२
सुमादिश त्वं द्विजश्रेष्ठ विधिं तदुपधावनम् ।
हेमाशु तुष्यति मे देवः सीदन्त्याः सह पुत्रकैः २३

कश्यप उवाच—

एतन्मे भगवान्पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मजः ।
यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणम् ॥२४॥
फाल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः ।
अर्चयेदरविन्दाक्षं भक्त्या परमयाऽन्वितः ॥२५॥
सिनीवाल्यां मृदाऽऽलिप्य स्नायात्क्रोडविदीर्णया ।
यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २६ ॥
त्वं देव्यादिवराहेण रसायाः स्थानमिच्छता ।
उद्धृताऽसि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणाशय २७
निर्वर्तितात्मनियमो देवमर्चेत्समाहितः ।
अर्चायां स्थण्डिले सूर्ये जले वह्नौ गुरावपि॥२८॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे ।
सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥ २९ ॥
नमोऽव्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च ।
चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसङ्ख्यानहेतवे ॥ ३० ॥
नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्तवे ।
सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥ ३१ ॥
नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च[1] ।
सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥ ३२ ॥
नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने ।
योगैश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥ ३३ ॥
नमस्ते आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः[2] ।
नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः ॥ ३४ ॥
नमो मरकतश्यामवपुषेऽधिगतश्रिये ।
केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ॥ ३५ ॥
त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्षभ ।
अतस्ते श्रेयसे[3] धीराः पादरेणुमुपासते ॥ ३६ ॥
अन्ववर्तन्त यं देवाः श्रीश्च[4] तत्पादपद्मयोः ।
स्पृहयन्त इवाऽऽमोदं भगवान्मे प्रसीदताम्॥३७॥
एतैर्मन्त्रैर्हृषीकेशमावाहनपुरस्कृतम् ।
अर्चयेच्छ्रद्धया युक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिः ३८
अर्चित्वा गन्धमाल्याद्यैः पयसा स्नपयेद्विभुम्[5] ।
वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैस्ततः ।
गन्धधूपादिभिश्चार्चेद्द्वादशाक्षरविद्यया ॥ ३९ ॥
शृतं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति ।
ससर्पिः सगुडं दत्त्वा जुहुयान्मूलविद्यया ॥४०॥
निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम् ।
दत्त्वाऽऽचमनमर्चित्वा तांबूलं च निवेदयेत्॥४१॥
जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः प्रभुम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्दण्डवन्मुदा ॥ ४२ ॥
कृत्वा शिरसि तच्छेषं देवमुद्वासयेत्ततः ।
द्व्यवरान्भोजयेद्विप्रान्पायसेन यथोचितम् ॥४३॥
भुञ्जीत तैरनुज्ञातः शेषं[6] सेष्टः सभाजितैः ।
ब्रह्मचार्यथ तद्रात्र्यां श्वोभूते प्रथमेऽहनि ॥ ४४ ॥

---

१ विज० तस्मादशं भजन्त्या । २ वीर० हसन्निव । ३ वीर० भगवत्सेवा । ४ वीर० जगद्गुरुं । ५ विज० विद- मनो । ६ वीर० आदिशस्व । ७ विज० यदहं ते ।

१ विज० नमः साधारणाय च । २ उभ० देवदेवाय ते नमः । ३ विज० तपसा । ४ विज० श्रीविनिर्जितपद्मयोः । ५ उभ० स्नापये । ६ विज० हुतशेषं ।

स्नातः शुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः ।
पयसा स्नापयित्वार्चेद्यावद्व्रतसमापनम् ॥ ४५ ॥
पयोभक्षो व्रतमिदं चरेद्विष्णवर्चनादृतः ।
पूर्ववज्जुहुयादग्निं ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ॥४६॥
एवं त्वहरहः कुर्याद्द्वादशाहं पयोव्रतः ।
हरेराराधनं होममर्हणं द्विजतर्पणम् ॥ ४७ ॥
प्रतिपद्दिनमारभ्य यावच्छुक्लत्रयोदशी ।
ब्रह्मचर्यमधःस्वप्नं स्नानं त्रिषवणं चरेत् ॥ ४८ ॥
वर्जयेदसदालापं भोगानुच्चावचांस्तथा ।
अहिंस्रः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः ॥ ४९ ॥
त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकैर्विभोः ।
कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकोविदैः॥५०॥
पूजां च महतीं कुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे ॥५१॥
शृतेन तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः ।
नैवेद्यं चातिगुणवद्दद्यात्पुरुषतुष्टिदम् ॥ ५२ ॥
आचार्यं ज्ञानसंपन्नं वस्त्राभरणधेनुभिः ।
तोषयेदृत्विजश्चैव तद्विद्ध्याराधनं हरेः ॥ ५३ ॥

भोजयेत्तान्गुणवता सदन्नेन शुचिस्मिते ।
अन्यांश्च ब्राह्मणाञ्छक्त्या ये च तत्र समागताः॥५४
दक्षिणां गुरवे दद्यादृत्विग्भ्यश्च यथाऽर्हतः ।
अन्नाद्येनाऽऽश्वपाकांश्च प्रीणयेत्समुपागतान् ५५
भुक्तवत्सु च सर्वेषु दीनान्धकृपणेषु च ।
विष्णोस्तत्प्रीणनं विद्वान्भुञ्जीत सह बन्धुभिः॥५६
नृत्यवादित्रगीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचकैः ।
कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम् ॥५७॥
एतत्पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् ।
पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतम् ॥ ५८ ॥
त्वं चानेन महाभागे सम्यक्चीर्णेन केशवम् ।
आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजाव्ययम् ५९
अयं वै सर्वयज्ञाख्यः सर्वव्रतमिति स्मृतम् ।
तपःसारमिदं भद्रे दानं चेश्वरतर्पणम् ॥ ६० ॥
त एव नियमाः साक्षात्त एव च यमो
तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्यत्यधोक्ष
तस्मादेतद्व्रतं भद्रे प्रयता श्रद्धया चर
भगवान्परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति खम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अदित्या पयोव्रताचरणं ॥ १ ॥ तद्व्रताचरणतुष्टस्य भगवतस्तद्गर्भे प्रादुर्भावः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
इत्युक्ता साऽदिती राजन्स्वभर्त्रा कश्यपेन वै ।
अन्वतिष्ठद्व्रतमिदं द्वादशाहमतन्द्रिता ॥ १ ॥
चिन्तयन्त्येकया बुद्ध्या महापुरुषमीश्वरम् ।
प्रगृह्येन्द्रियदुष्टाश्वान्मनसा बुद्धिसारथिः ॥ २ ॥
मनश्चैकाग्रया बुद्ध्या भगवत्यखिलात्मनि ।
वासुदेवे समाधाय चचार ह पयोव्रतम् ॥ ३ ॥
तस्याः प्रादुरभूत्तात भगवानादिपूरुषः ।
पीतवासाश्चतुर्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ४ ॥

तं नेत्रगोचरं वीक्ष्य सहसोत्थाय सादर म् ।
ननाम भुवि कायेन दण्डवत्प्रीतिविह्वल ॥ ५ ॥
सोत्थाय बद्धाञ्जलिरीडितुं स्थिता
नोत्सेह आनन्दजलाकुलेक्षणा ।
बभूव तूष्णीं पुलकाकुलाकृति-
स्तद्दर्शनात्युत्सवगात्रवेपथुः ॥ ६ ॥
प्रीत्या शनैर्गद्गदया गिरा हरिं
तुष्टाव सा देव्यदितिः कुरूद्वह ।
उद्वीक्षती सा पिबतीव चक्षुषा

---

१ विज० प्रातः । २ विज० चतुर्दशी । ३ विज० स्वापं । ४ वीर० सूक्तेन । ५ विज० भगवन्तमधोक्षजं ।

१ विज० विप्रेषु । २ वीर० सम्यगर्चय । ३ वीर० क्रतूत्तमाः । ४ वीर० यज । ५ विज० पञ्चदशोऽध्यायः ।

रमापतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् ॥ ७ ॥
अदितिरुवाच—
यज्ञेश यज्ञपुरुषाच्युत तीर्थपाद
तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलनामधेय ।
आपन्नलोकवृजिनोप[1]शमोदयाऽऽद्य
शं नः कृधीश भगवन्[2]नसि दीननाथः ॥ ८ ॥
विश्वाय विश्वभवनस्थितिसंयमाय
स्वैरं गृहीतपुरुशक्तिगुणाय भूम्ने ।
स्वस्थाय शश्वदुपबृंहितपूर्णबोध-
व्यापादितात्मतमसे हरये नमस्ते ॥ ९ ॥
आयुः परं वपुरभीष्टमतुल्यलक्ष्मी-
र्द्योर्भू रसाः सकलयोगगुणास्त्रिवर्गः ।
ज्ञानं च केवलमनन्त भवन्ति तुष्टा-
त्त्वत्तो नृणां किमु सपत्न[3]जयादिराशीः ॥ १० ॥
श्रीशुक उवाच—
अदित्यैवं स्तुतो राजन्भगवान्पुष्करेक्षणः ।
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामिति होवाच भारत ॥११॥
श्रीभगवानुवाच—
देवमातर्भवत्या मे विज्ञातं चिरकाङ्क्षितम् ।
यत्सपत्नैर्हृतश्रीणां च्यावितानां स्वधामतः॥१२॥
तान्विनिर्जित्य समरे दुर्मदानसुरर्षभान् ।
प्रतिलब्धजयश्रीभिः पुत्रैरिच्छस्युपासितुम्॥१३॥
इन्द्रज्येष्ठै[4]ः स्वतनयैर्हतानां युधि विद्विषाम् ।
स्त्रियो रुद[5]तीरासाद्य द्रष्टुमिच्छसि दुःखिताः १४
आत्मजान्सुसमृद्धां[6]स्त्वं प्रत्याहृतयशःश्रियः ।
नाकपृष्ठमधिष्ठाय क्रीडतो द्रष्टुमिच्छसि ॥ १५ ॥
प्रायोऽधुना तेऽसुरयूथनाथा
अपारणीया इति देवि मे मतिः ।
यत्तेऽनुकूलेश्वरविप्रगुप्ता
न विक्रमस्तत्र सुखं ददाति ॥ १६ ॥
अथाप्युपायो मम देवि चिन्त्यः
सन्तोषितस्य व्रतचर्यया ते ।
ममार्चनं नार्हति गन्तुमन्यथा
श्रद्धानुरूपं फलहेतुकत्वात् ॥ १७ ॥
त्वयार्चितश्चाहमपत्यगुप्तये
पयोव्रतेनानुगुणं समीडितः ।
स्वांशेन पुत्रत्वमुपेत्य ते सुता-
न्गोप्ता[1]ऽस्मि मारीचतपस्यधिष्ठितः ॥ १८ ॥
उपधाव पतिं भद्रे प्रजापतिमकल्मषम् ।
मां[2] च भावयती पत्यावेवंरूपमवस्थितम् ॥ १९ ॥
नैतत्परस्मा आख्येयं पृष्टया[3]ऽपि कथंचन ।
सर्वं[4] संपद्यते देवि देवगुह्यं[5] सुसंवृतम् ॥ २० ॥
श्रीशुक उवाच—
एतावदुक्त्वा भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
अदितिर्दुर्लभं लब्ध्वा हरेर्जन्माऽऽत्मनि प्रभोः२१
उपाधावत्पतिं भक्त्या पर[6]या कृतकृत्यवत् ।
स वै समाधियोगेन कश्यपस्तदबुध्यत ॥ २२ ॥
प्रविष्टमात्मनि हरेरंशं ह्यवितथेक्षणः ।
सोऽदित्यां वीर्यमाधत्त तपसा चिरसंभृ[7]तम् ।
समाहितमना राजन्दारुण्यग्निं यथाऽनिलः॥२३॥
[8]अदितेर्धिष्ठितं गर्भं भगवन्तं सनातनम् ।
हिरण्यगर्भो विज्ञाय समीडे गुह्यनामभिः ॥२४॥
ब्रह्मोवाच—
जयोरुगाय भगवन्नुरुक्रम नमोऽस्तु ते ।
नमो ब्रह्मण्यदेवाय त्रिगुणाय [9]नमोनमः ॥२५॥
नमस्ते पृश्निगर्भाय वेदगर्भाय वेधसे ।
त्रिना[10]भाय त्रिपृष्ठाय शिपिविष्टाय विष्णवे ॥२६॥
त्वमादिरन्तो भुवनस्य मध्य-
मनन्तशक्तिं पुरुषं यमाहुः ।
कालो भवानाक्षिपतीश विश्वं
स्रोतो य[11]थान्तः पतितं गभीरम् ॥ २७ ॥

१ विज० ऽपरमो । २ विज० त्ववसन्ननाम । ३ विज० किमुपसन्नजनाधिनाशः । ४ विज० बाधितानां । ५ उभ० रुदन्तीरासाद्य । ६ विज० समृद्धान्स्वान् ।

१ विज० सुतांस्त्रातास्मि । २ वीर० धारयिष्यसि मां पत्या देवं । विज० मां च भावय तेऽपत्यमेवं । ३ उभ० देवगुह्यं । ४ वीर० संपत्स्यते । ५ विज० गुह्यात्सुसंवृतात् । ६ वीर० श्रद्धया । ७ विज० संचितं । ८ विज० अदित्यां निष्ठितं । ९ विज० नमोस्तु ते । १० विज० त्रिगुणाय । ११ विज० यथांभः ।

त्वं वै प्रजानां स्थिरजङ्गमानां
प्रजापतीनामसि संभविष्णुः ।
दिवौकसां देव दिवश्च्युतानां
परायणं नौरिव मज्जतोऽप्सु ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अदितिदेव्यां भगवतो वामनावतारः ॥ १ ॥ पित्रोपनीतस्य तस्य अश्वमेधैर्यजतो बलेर्यज्ञवाटगमनं ॥ २ ॥ बलिना वामनं सत्कृत्याभिलषितवरदानप्रतिज्ञानं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
इत्थं विरिञ्चस्तुतकर्मवीर्यः
प्रादुर्बभूवामृतभूरदित्याम् ।
चतुर्भुजः शङ्खगदाब्जचक्रः
पिशङ्गवासा नलिनायतेक्षणः ॥ १ ॥
श्यामावदातो झषराजकुण्डल-
त्विषोल्लसच्छ्रीवदनांबुजः पुमान् ।
श्रीवत्सवक्षा वलयाङ्गदोल्लस-
त्किरीटकाञ्चीगुणचारुनूपुरः ॥ २ ॥
मधुव्रतव्रातविघुष्टया स्वया
विराजितः श्रीवनमालया हरिः ।
प्रजापतेर्वेश्मतमः स्वरोचिषा
विनाशयन्कण्ठनिविष्टकौस्तुभः ॥ ३ ॥
दिशः प्रसेदुः सलिलाशयास्तदा
प्रजाः प्रहृष्टा ऋतवो गुणान्विताः ।
द्यौरन्तरिक्षं क्षितिरग्निजिह्वा
गावो द्विजाः संजहृषुर्नगाश्च ॥ ४ ॥
श्रोणायां श्रवणद्वादश्यां मुहूर्तेऽभिजिति प्रभुः ।
सर्वे नक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्म दक्षिणम् ॥ ५ ॥
द्वादश्यां सविताऽतिष्ठन्मध्यन्दिनगतो नृप ।
विजया नाम सा प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ६
शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्मृदङ्गपणवानकाः ।
चित्रवादित्रतूर्याणां निर्घोषस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७ ॥

१ विज० संप्रविष्टः । २ वीर० हारनूपुरः । ३ विज० श्रीर्वनमालया । ४ वीर० भाद्रद्वादश्यां । ५ वीर० ऽहनि ।

प्रीताश्चाप्सरसोऽनृत्यन्गन्धर्वप्रवरा जगुः ।
तुष्टुवुर्मुनयो देवा मनवः पितरोऽग्नयः ॥ ८ ॥
सिद्धविद्याधरगणाः सकिंपुरुषकिन्नराः ।
चारणा यक्षरक्षांसि सुपर्णा भुजगोत्तमाः ॥ ९ ॥
गायन्तोऽतिप्रशंसन्तो नृत्यन्तो विबुधानुगाः ।
अदित्या आश्रमपदं कुसुमैः समवाकिरन् ॥१०॥
दृष्ट्वाऽदितिस्तं निजगर्भसंभवं
परं पुमांसं मुदमाप विस्मिता ।
गृहीतदेहं निजयोगमायया
प्रजापतिश्चाह जयेति विस्मितः ॥ ११ ॥
यत्तद्वपुर्भाति विभूषणायुधै-
रव्यक्तचिद्व्यक्तमधारयद्धरिः ।
बभूव तेनैव स वामनो वटुः
संपश्यतोर्दिव्यगतिर्यथा नटः ॥ १२ ॥
तं वटुं वामनं दृष्ट्वा मोदमाना महर्षयः ।
कर्माणि कारयामासुः पुरस्कृत्य प्रजापतिम् १३
तस्योपनीयमानस्य सावित्रीं सविताऽब्रवीत् ।
बृहस्पतिर्ब्रह्मसूत्रं मेखलां कश्यपोऽददात् ॥१४॥
ददौ कृष्णाजिनं भूमिर्दण्डं सोमो वनस्पतिः ।
कौपीनाच्छादनं माता द्यौश्छत्रं जगतः पतेः १५
कमण्डलुं वेदगर्भः कुशान्सप्तर्षयो ददुः ।

१ विज० षोडशोऽध्यायः । २ विज० पतयो । ३ उभ० सुपर्णभुजगोत्तमाः । ४ वीर० गायन्तः प्रशशंसुस्तं । ५ विज० ऽभिप्रशंसन्तो । ६ विज० नराः । ७ विज० अव्यक्तावद्यक्त । ८ उभ० ददौ । ९ वीर० जगतीपतेः ।

अक्षमालां महाराज सरस्वत्यव्ययात्मनः ॥१६॥
तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकामदात् ।
भिक्षां भगवती साक्षादुमाऽदादंबिका सती १७
स ब्रह्मवर्चसेनैवं सभां संभावितो वटुः ।
ब्रह्मर्षिगणसंजुष्टामत्यरोचत मारिषः ॥ १८ ॥
समिद्धमाहितं वह्निं कृत्वा परिसमूहनम् ।
परिस्तीर्य समभ्यर्च्य समिद्भिरजुहोद्द्विजः ॥१९॥
श्रुत्वाऽश्वमेधैर्यजमानमूर्जितं
बलिं भृगूणामुपकल्पितैस्ततः ।
जगाम तत्राखिलसारसंभृतो
भारेण गां सन्नमयन्पदेपदे ॥ २० ॥
तं नर्मदायास्तट उत्तरे बले-
र्य ऋत्विजस्ते भृगुकच्छसंज्ञके ।
प्रवर्तयन्तो भृगवः क्रतूत्तमं
व्यचक्षतारादुदितं यथा रविम् ॥ २१ ॥
ते ऋत्विजो यजमानः सदस्या
हतत्विषो वामनतेजसा नृप ।
सूर्यः किलाऽऽयात्युत वा विभावसुः
सनत्कुमारोऽथ दिदृक्षया क्रतोः ॥ २२ ॥
इत्थं सशिष्येषु भृगुष्वनेकधा
वितर्क्यमाणो भगवान्स वामनः ।
छत्रं सदण्डं सजलं कमण्डलुं
विवेश बिभ्रद्धयमेधवाटम् ॥ २३ ॥
मौञ्ज्या मेखलया वीतमुपवीताजिनोत्तरम् ।
जटिलं वामनं विप्रं मायामाणवकं हरिम् ॥२४॥

प्रविष्टं वीक्ष्य भृगवः सशिष्यास्ते सहाग्निभिः ।
प्रत्यगृह्णन्समुत्थाय संक्षिप्तास्तस्य तेजसा ॥ २५ ॥
यजमानः प्रमुदितो दर्शनीयं मनोरमम् ।
रूपानुरूपावयवं तस्मा आसनमाहरत् ॥ २६ ॥
स्वागतेनाभिनन्द्याथ पादौ भगवतो बलिः ।
अवनिज्यार्चयामास मुक्तसङ्गमनोरमम् ॥ २७ ॥
तत्पादशौचं जनकल्मषापहं
स धर्मविन्मूर्ध्न्यदधात्सुमङ्गलम् ।
यद्देवदेवो गिरिशश्चन्द्रमौलि-
र्दधार मूर्ध्ना परया च भक्त्या ॥ २८ ॥
बलिरुवाच—
स्वागतं ते नमस्तुभ्यं ब्रह्मन्किं करवाम ते ।
ब्रह्मर्षीणां तपः साक्षान्मन्ये त्वार्यवपुर्धरम् ॥२९॥
अद्य नः पितरस्तृप्ता अद्य नः पावितं कुलम् ।
अद्य स्विष्टः क्रतुरयं यद्भवानागतो गृहान् ॥३०॥
अद्याग्नयो मे सुहुता यथाविधि
द्विजात्मज त्वच्चरणावनेजनैः ।
हतांहसो वार्भिरियं च भूरहो
तथा पुनीता तनुभिः पदैस्तव ॥ ३१ ॥
यद्यद्वटो वाञ्छसि तत्प्रतीच्छ मे
त्वामर्थिनं विप्रसुतानुतर्कये ।
गां काञ्चनं गुणवद्धाम मृष्टं
तथाऽन्नपेयमुत वा विप्र कन्याम् ।
ग्रामान्समृद्धांस्तुरगान्गजान्वा
रथांस्तथाऽर्हत्तम संप्रतीच्छ ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

१ विज० त्वक्षयात्मनः । २ वीर० संघुष्टा । ३ विज० मन्वरोचत । ४ वीर० द्विभुः । ५ वीर० यमृत्विजस्ते । विज० यत्रर्त्विजस्ते । ६ विज० तत्रर्त्विजो । ७ विज० किमायात्युत । ८ वीर० वितर्कमाणेषु । ९ उभ० सदण्डछत्रं ।

१ उभ० कलिकल्मषा । २ वीर० भूरभूत्तथा । विज० भूमिरद्धा । ३ वीर० तथान्नमथवा विप्र । विज० तथान्नमुत वा विप्र । ४ वीर० रथोत्तमानर्हत्तम प्रतीच्छ मे । ५ विज० सप्तदशोऽध्यायः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वामनेन बलिप्रशंसनपूर्वकं स्वपदत्रयमितभूयाचनं ॥ १ ॥ तत्प्रदातुमुद्युक्तस्य बलेः शुक्राचार्येण तस्य वामनस्य विष्णुत्वकथनपूर्वकं भूप्रदाननिषेधः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

इति वैरोचनेर्वाक्यं धर्मयुक्तं संसूनृतम् ।
निशम्य भगवान्प्रीतः प्रतिनन्द्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

वचस्तवैतज्जनदेव सूनृतं
कुलोचितं धर्मयुतं यशस्करम् ।
यस्य प्रमाणं भृगवः सांपराये
पितामहः कुलवृद्धः प्रशान्तः ॥ २ ॥
न ह्येतस्मिन्कुले कश्चिन्निःसत्त्वः कृपणः पुमान् ।
प्रत्याख्याता प्रतिश्रुत्य यो वाऽदाता द्विजातये ३
न सन्ति तीर्थे युधि चार्थिनाऽर्थिताः
पराङ्मुखा ये त्वमनस्विनो नृपाः ।
युष्मत्कुले यद्यशसाऽमलेन
प्रह्लाद उद्भाति यथोडुपः खे ॥ ४ ॥
यतो जातो हिरण्याक्षश्चरन्नेक इमां महीन् ।
प्रतिवीरं दिग्विजये नाविन्दत गदायुधः ॥ ५ ॥
यं विनिर्जित्य कृच्छ्रेण विष्णुः क्ष्मोद्धार आगतम् ।
नात्मानं जयिनं मेने तद्वीर्यं भूर्यनुस्मरन् ॥ ६ ॥
निशम्य तद्वधं भ्राता हिरण्यकशिपुः पुरा ।
हन्तुं भ्रातृहणं क्रुधो जगाम निलयं हरेः ॥ ७ ॥
तमायान्तं समालोक्य शूलपाणिं कृतान्तवत् ।
चिन्तयामास कालज्ञो विष्णुर्मायाविनां वरः ८
यतो यतोऽहं तत्रासौ मृत्युः प्राणभृतामिव ।
अतोऽहमस्य हृदयं प्रवेक्ष्यामि पराग्दृशः ॥ ९ ॥
एवं स निश्चित्य रिपोः शरीर-
माधावतो निर्विविशेऽसुरेन्द्र ।
श्वासानिलान्तर्हितसूक्ष्मदेह-
स्तत्प्राणरन्ध्रेण विविग्नचेताः ॥ १० ॥
स तन्निकेतं परिमृश्य शून्य-
मपश्यमानः कुपितो ननाद ।
क्ष्मां द्यां दिशः खं विवरान्समुद्रा-
न्विष्णुं विचिन्वन्न ददर्श वीरः ॥ ११ ॥
अपश्यन्निति होवाच मयाऽन्विष्टमिदं जगत् ।
भ्रातृहा मे गतो नूनं यतो नावर्तते पुमान् ॥ १२ ॥
वैरानुबन्ध एतावानामृत्योरिह देहिनाम् ।
अज्ञानप्रभवो मन्युरहंमानोपबृंहितः ॥ १३ ॥
पिता प्रह्लादपुत्रस्ते तद्विद्वान्द्विजवत्सलः ।
स्वमायुर्द्विजलिङ्गेभ्यो देवेभ्योऽदात्स याचितः १४
भवानाचरितान्धर्मानास्थितो गृहमेधिभिः ।
ब्राह्मणैः पूर्वजैः शूरैरन्यैश्चोद्दामकीर्तिभिः ॥ १५ ॥
तस्मात्त्वत्तो महीमीषद्वृणेऽहं वरदर्षभात् ।
पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र संमितानि पदा मम १६
नान्यत्ते कामये राजन्वदान्याज्जगदीश्वरात् ।
नैनः प्राप्नोति वै विद्वान्यावदर्थप्रतिग्रहः ॥ १७ ॥

बलिरुवाच—

अहो ब्राह्मणदायाद वाचस्तेऽवृद्धसंमताः ।
त्वं बालो बालिशमतिः स्वार्थं प्रत्यबुधो यथा १८
मां वचोभिः समाराध्य लोकानामेकमीश्वरम् ।
पदत्रयं वृणीते योऽबुद्धिमान्द्वीपदाशुषम् ॥ १९ ॥
न पुमान्मामुपव्रज्य भूयो याचितुमर्हति ।
तस्माद्वृत्तिकरीं भूमिं वटो कामं प्रतीच्छ मे ॥ २० ॥

श्रीभगवानुवाच—

यावन्तो विषयाः प्रेष्ठास्त्रिलोक्यामजितेन्द्रियम् ।
न शक्नुवन्ति ते सर्वे प्रतिपूरयितुं नृप ॥ २१ ॥

---

१ वीर० सुसूनृतं । २ उभ० युधि वा । ३ विज० नृप । ४ विज० आगते । ५ वीर० आत्मानं । ६ वीर० तमापतन्तमालोक्य । ७ विज० शरीरं मायावतो । ८ उभ० तद्घ्राण ।

१ वीर० परिसृत्य । विज० परिमृश्य । २ विज० नाचरिता धर्मान् । ३ विज० वरदर्षभ । ४ विज० नान्यं ते । ५ वीर० यावदर्थपरिग्रहः । विज० यावदर्थप्रतिग्रहात् । ६ विज० बुद्धिमानिति दाशुषं । ७ उभ० मामनुव्रज्य । ८ वीर० श्रेष्ठा । ९ वीर० न्द्रियान् ।

त्रिभिः क्रमैरसंतुष्टो द्वीपेनापि न पूर्यते ।
नववर्षसमेतेन सप्तद्वीपवरे[1]च्छया ॥ २२ ॥
सप्तद्वीपाधिपतयो नृपा वैन्यगयादयः ।
अर्थैः कामैर्गता नान्तं तृष्णाया इति नः श्रुतम् ॥
यदृच्छयोपपन्नेन संतुष्टो वर्तते सुखम् ।
नासन्तुष्टस्त्रिभिर्लोकैरजितात्मोपसादितैः ॥२४॥
पुंसोऽयं संसृतेर्हेतुरसन्तोषोऽर्थकामयोः ।
यदृच्छयोपपन्नेन संतोषो मुक्तये स्मृतः ॥२५॥
यदृच्छालाभतुष्टस्य तेजो विप्रस्य वर्धते ।
तत्प्रशाम्यत्यसन्तोषादंभसेवाऽऽशुशुक्षणिः ॥२६
तस्मात्रीणि पदान्येव वृणे त्वद्वरदर्षभात् ।
एतावतैव सिद्धोऽहं वित्तं यावत्प्रयोजनम् ॥२७॥
श्रीशुक उवाच—
इत्युक्तः स हसन्नाह वाञ्छा[3]तः प्रतिगृह्यताम् ।
वामनाय महीं दातुं जग्राह जलभाजनम् ॥२८॥
विष्णवे क्ष्मां प्रदास्यन्तमुशना असुरेश्वरम् ।
जानंश्चिकीर्षितं विष्णोः शिष्यं प्राह विदां वरः॥
शुक्र उवाच—
एष वैरोचने साक्षाद्भगवान्विष्णुरव्ययः ।
कश्यपाददितेर्जातो देवानां कार्यसाधकः ॥३०॥
प्रतिश्रुतं त्वयैतस्मै यदनर्थमजानता ।
न साधु मन्ये दैत्यानां महानुपगतोऽनयः॥३१॥
एष ते स्थानमैश्वर्यं श्रियं तेजो यशः श्रुतम् ।
दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाणवको हरिः३२

त्रिभिः क्रमैरिमाँल्लोकान्विश्वकायः क्रमिष्यति ।
सर्वस्वं विष्णवे दत्त्वा मूढ वर्तिष्यसे कथम् ॥३३
क्रमतो गां पदैकेन द्वितीयेन दिवं विभोः ।
खं च कायेन महता तार्तीयस्य कुतो गतिः ३४
निष्ठां ते नरके मन्ये ह्यप्रदातुः प्रतिश्रुतम् ।
प्रतिश्रुतस्य योऽनीशः प्रतिपादयितुं भवान् ३५
न तद्दानं प्रशंसन्ति येन वृत्तिर्विपद्यते ।
दानं यज्ञस्तपः कर्म लोके वृत्तिमतो यतः॥३६॥
धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ।
पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते ॥३७॥
अत्रापि बह्वृचैर्गीतं श्रृणु मेऽसुरसत्तम ।
सत्यमोमिति यत्प्रोक्तं यन्नेत्याहानृतं हि तत् ३८
सत्यं पुष्पफलं विद्यादात्मवृक्षस्य गीय[3]ते ।
वृक्षेऽजीवति तन्न स्यादनृतं मूलमात्मनः ॥३९॥
तद्यथा वृक्ष उन्मूलः शुष्यत्युद्वर्ततेऽचिरात् ।
एवं नष्टानृतः सद्य आत्मा शुष्येन्न संशयः॥४०॥
पराग्रिक्तमपूर्णं वा अक्षरं यत्तदोमिति ।
यत्किंचिदोमिति ब्रूयात्तेन रिच्येत वै पुमान् ।
भिक्षवे सर्वमोङ्कुर्वन्नालं कामेन चात्मने ॥ ४१ ॥
अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यच्च नेत्यनृतं वचः ।
सर्वं नेत्यनृतं ब्रूयात्स दुष्कीर्तिः श्वसन्मृतः॥४२॥
स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।
गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम्४३

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

---

१ विज० धरेच्छया । २ वीर० प्रहसन्नाह । ३ उभ० वाञ्छितं । ४ वीर० यशस्ततं ।

१ वीर० निष्ठान्ते नरकं । विज० निष्ठान्तं नरकं । २ विज० श्रृणुष्वासुर । ३ विज० जीवतः । ४ विज० तत्रस्या । ५ उभ० तद्यत्किंचोमिति । ६ विज० ब्रूयान्न स रिच्येत । ७ विज० न्नालं कामेभ्य । ८ वीर० नेत्यतिथिं । विज० नेत्यर्थिनं । ९ विज० नर्मे । १० विज० अष्टादशोऽध्यायः ।

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

हरेः कपटं ज्ञानवतापि बलिनाऽनृतभयाद्विष्णवे तदपेक्षितदानं ॥ १ ॥ प्राप्तपदत्रयेण वामनेन स्वीयविश्वरूपग्रहणेन भूलोकस्यैकेन पदाऽऽक्रमणं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
बलिरेवं गृहपतिः कुलाचार्येण भाषितः ।
तूष्णीं भूत्वा क्षणं राजन्नुवाचावहितो गुरुम् ॥१॥
बलिरुवाच—
सत्यं भगवता प्रोक्तं धर्मोऽयं गृहमेधिनाम् ।
अर्थं कामं यशोवृत्तिं यो न बाधेत कर्हिचित् ॥२॥
स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम् ।
प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो यथा ॥३॥
न ह्यसत्यात्परोऽधर्म इति होवाच भूरियम् ।
सर्वं सोढुमलं मन्ये ऋतेऽलीकपरं नरम् ॥ ४ ॥
नाहं बिभेमि निरयान्नाधन्यादसुखार्णवात् ।
न स्थानच्यवनान्मृत्योर्यथा विप्रप्रलंभनात् ॥५॥
यद्यद्धास्यति लोकेऽस्मिन्संपरेतं धनादिकम् ।
तस्य त्यागे निमित्तं किं विप्रस्तुष्येन्न तेन चेत् ॥६॥
श्रेयः कुर्वन्ति भूतानां साधवो दुस्त्यजासुभिः ।
दध्यङ्शिबिप्रभृतयः को विकल्पो धरादिषु ॥७॥
यैरियं बुभुजे ब्रह्मन्दैत्येन्द्रैरनिवर्तिभिः ।
तेषां कालोऽग्रसील्लोकान्न यशोऽधिगतं भुवि ॥८॥
सुलभा युधि विप्रर्षे ह्यनिवृत्तास्तनुत्यजः ।
न तथा तीर्थ आयाते श्रद्धया ये धनत्यजः ॥९॥
मनस्विनः कारुणिकस्य शोभनं
यदर्थिकामोपनयेन दुर्गतिः ।
कुतः पुनर्ब्रह्मविदां भवादृशां
ततो वटोरस्य ददामि वाञ्छितम् ॥ १० ॥
यजन्ति यज्ञक्रतुभिर्यमादृता
भवन्त आम्नायविधानकोविदाः ।
स एव विष्णुर्वरदोऽस्तु वा परो
दास्याम्यमुष्मै क्षितिमीप्सितां मुने ॥ ११ ॥
यद्यप्यसावधर्मेण मां बध्नीयादनागसम् ।
तथाप्येनं न हिंसिष्ये भीतं ब्रह्मतनुं रिपुम् १२
एष वा उत्तमश्लोको न जिहासति यद्यशः ।
हत्वा मैनां हरेद्युद्धे शयीत निहतो मया ॥१३॥
श्रीशुक उवाच—
एवमश्रद्धितं शिष्यमनादेशकरं गुरुः ।
शशाप दैवप्रहितः सत्यसन्धं मनस्विनम् ॥१४॥
दृढं पण्डितमान्यज्ञः स्तब्धोऽस्यस्मदुपेक्षया ।
मच्छासनातिगो यस्त्वमचिराद्भ्रश्यसे श्रियः ॥१५॥
एवं शप्तः स्वगुरुणा सत्यान्न चलितो महान् ।
वामनाय ददावेनामर्चित्वोदकपूर्वकम् । १६ ॥
विन्ध्यावलिस्तदाऽऽगत्य पत्नी जालकमालिनी ।
आनिन्ये कलशं हैममवनेजन्यपां भृतम् ॥ १७ ॥
यजमानः स्वयं तस्य श्रीमत्पादयुगं मुदा ।
अवनिज्यावहन्मूर्ध्नि तदपो विश्वपावनीः ॥१८॥
तदाऽसुरेन्द्रं दिवि देवतागणा
गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ।
तत्कर्म सर्वेऽपि गृणन्त आर्जवं
प्रसूनवर्षैर्ववृषुर्मुदाऽन्विताः ॥ १९ ॥
नेदुर्मुहुर्दुन्दुभयः सहस्रशो
गन्धर्वकिंपूरुषकिन्नरा जगुः ।
मनस्विनाऽनेन कृतं सुदुष्करं
विद्वानदाद्यद्रिपवे जगत्त्रयम् ॥ २० ॥

१ विज० मेधिनः । २ वीर० वृत्तीर्यो । विज० वृत्तं । ३ वीर० प्रतिश्रुतं । ४ वीर० भूर्यतः । ५ उभ० वोढु । ६ वीर० मेने । ७ विज० ह्याधर्म्या । ८ उभ० प्रलोभनात् । ९ विज० संपरेतो । १० उभ० धरादिकं । ११ वीर० तस्य त्यागनिमित्तं । विज० तस्मात्यागे निमित्तं । १२ विज० स्तुष्येत तेन चेत् । १३ विज० भुज्यते । १४ वीर० युद्धे । १५ विज० यदर्थकामो ।

१ उभ० यद्यप्यसा । २ वीर० धृतब्रह्म । विज० लीनं ब्रह्म । ३ वीर० हरिं । ४ वीर० यत्त्वं । ५ वीर० तदा । ६ वीर० आदरात् । विज० आर्यं ।

तद्वामनं रूपमवर्धताद्भुतं
हरेरनन्तस्य गुणत्रयात्मकम् ।
भूः खं दिशो द्यौर्विवराः पयोधय-
स्तिर्यङ्नृदेवा ऋषयो[1] यदासत[2] ॥ २१ ॥
काये बलिस्तस्य महाभिभूतेः
सहर्त्विगाचार्यसदस्य एतत् ।
ददर्श विश्वं त्रिगुणं गुणात्मके
भूतेन्द्रियार्थाशयजीवयुक्तम् ॥ २२ ॥
रसामचष्टाङ्घ्रितलेऽथ पादयो-
र्महीं महीध्रान्पुरुषस्य जङ्घयोः ।
पतत्रिणो जानुनि विश्वमूर्ते-
रूर्वोर्गणं मारुत[3]मिन्द्रसेनः ॥ २३ ॥
सन्ध्यां विभोर्वाससि गुह्य ऐक्ष-
त्प्रजापतीञ्जघने आत्ममुख्यान्[4] ।
नाभ्यां नभः कुक्षिषु सप्तसिन्धू-
नुरुक्र[illegible]सि चर्क्षमालाम् ॥ २४ ॥
हृद्यङ्ग [illegible] स्तनयोर्मुरारे-
र्ऋतं च [illegible]त्यं च मनस्यथेन्दुम् ।
श्रियं च वक्षस्यरविन्दहस्तां
कण्ठे च सामानि समस्तरेफान् ॥ २५ ॥
इन्द्रप्रधानानमरान्भुजेषु
तत्कर्णयोः ककुभो द्यौश्च मूर्ध्नि ।
केशेषु मेघाञ्छ्वसनं नासिकाया-
मक्ष्णोश्च सूर्यं वदने च वह्निम् ॥ २६ ॥
वाण्यां च छन्दांसि रसे जलेशं
भ्रुवोर्निषेधं च विधिं च पक्ष्मसु ।
अहश्च रात्रिं च परस्य पुंसो
मन्युं ललाटेऽधर एव लोभम् ॥ २७ ॥

स्पर्शे च कामं नृप रेतसोंभः
पृष्ठे त्वधर्मं क्रमणेषु यज्ञम् ।
छायासु मृत्युं हसिते च मायां
तनूरुहेष्वोषधि[1]जातयश्च ॥ २८ ॥
नदीश्च[2] नाडीषु शिला नखेषु
बुद्धावजं देवगणानृषींश्च ।
प्राणेषु गात्रे स्थिरजङ्गमानि
सर्वाणि[3] भूतानि ददर्श वीरः ॥ २९ ॥
सर्वात्मनीदं भुवनं निरीक्ष्य
सर्वेऽसुराः कश्मलमापुरङ्ग ।
सुदर्शनं चक्रमसह्यतेजो
धनुश्च शार्ङ्गं स्तनयित्नुघोषम् ॥ ३० ॥
पर्जन्यघोषो जलजः पाञ्चजन्यः
कौमोदकी विष्णुगदा तरस्विनी ।
विद्याधरो[4]ऽसिः शतचन्द्रयुक्त-
स्तूणोत्तमावक्षयसायकौ च ॥ ३१ ॥
सुनन्दमुख्या उपतस्थुरीशं
पार्षद[5]मुख्याः सह लोकपालैः[6] ।
स्फुरत्किरीटाङ्गदमीनकुण्डल-
श्रीवत्सरत्नोत्तममेखलांबरैः ॥ ३२ ॥
मधुव्रतस्रग्वनमालया वृतो
रराज राजन्भगवानुरुक्रमः ।
क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे
नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ॥ ३३ ॥
पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं
न वै तृतीयाय[7] तदीयमण्वपि ।
उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्युपर्यथो[8]
महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे विंशतितमो[9]ऽध्यायः ॥ २० ॥

---

१ वीर० मुनयो । २ विज० यदासन् । ३ विज० मरुता । ४ विज० स्वात्ममुख्यं ।

१ विज० वीरुधश्च । २ विज० नदाश्च । ३ वीर० हरेरनन्तस्य विलक्षणानि । विज० क्षणार्धमात्रेण विवृद्धमूर्तेः । ४ विज० वैद्याधरोऽसिः । ५ उभ० स्वपार्षद । ६ वीर० पालैः । ७ विज० तृतीयस्य । ८ विज० रुपर्यथो दिवो । ९ विज० एकोनविंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वितीयेन पदा स्वर्लोकं क्रमतस्त्रिविक्रमस्य ब्रह्मादिदेवैः पादप्रक्षालनं ॥ १ ॥ वामनं हन्तुमुद्युक्तानामसुराणां विष्णुपार्षदैर्निवारणं ॥ २ ॥ भगवदभिप्रायज्ञेन गरुडेन बलेर्वारुणपाशैर्बन्धनं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

सत्यं समीक्ष्याब्जभवो नखेन्दुभि-
र्हतस्वधामद्युतिरावृतोऽभ्यगात् ।
मरीचिमिश्रा ऋषयो बृहद्व्रताः
सनन्दनाद्या नरदेवयोगिनः ॥ १ ॥
वेदोपवेदा नियमान्विता यमा-
स्तर्केतिहासाङ्गपुराणसंहिताः ।
ये चापरे योगसमीरदीपित-
ज्ञानाग्निना रन्धितकर्मकल्मषाः ॥ २ ॥
ववन्दिरे यत्स्मरणानुभावतः
स्वायंभुवं धाम गता अकर्मकम् ।
अथाङ्घ्रये प्रोन्नमिताय विष्णो-
रुपाहरत्पद्मभवोऽर्हणोदकम् ।
समर्च्य भक्त्याऽभ्यगृणाच्छुचिश्रवा
यन्नाभिपङ्केरुहसंभवः स्वयम् ॥ ३ ॥
धातुः कमण्डलुजलं तदुरुक्रमस्य
पादावनेजनपवित्रतया नरेन्द्र ।
स्वर्धुन्यभून्नभसि सा पतती निमार्ष्टि
लोकत्रयं भगवतो विशदेव कीर्तिः ॥ ४ ॥
ब्रह्मादयो लोकनाथाः स्वनाथाय समादृताः ।
सानुगा बलिमाजह्रुः संक्षिप्तात्मविभूतये ॥ ५ ॥
तोयैः समर्हणैः स्रग्भिर्दिव्यगन्धानुलेपनैः ।
धूपैर्दीपैः सुरभिभिर्लाजाक्षतफलाङ्कुरैः ॥ ६ ॥
स्तवनैर्जयशब्दैश्च तद्वीर्यमहिमाङ्कितैः ।
नृत्यवादित्रगीतैश्च शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ ७ ॥
जांबवानृक्षराजस्तु भेरीशब्दैर्मनोजवः ।
विजयं दिक्षु सर्वासु महोत्सवमघोषयत् ॥ ८ ॥
महीं सर्वां हृतां दृष्ट्वा त्रिपदव्याजयाञ्चया ।
ऊचुः स्वभर्तुरसुरा दीक्षितस्यात्यमर्षिताः ॥ ९ ॥
न वा अयं ब्रह्मबन्धुर्विष्णुर्मायाविनां वरः ।
द्विजरूपप्रतिच्छन्नो देवकार्यं चिकीर्षति ॥ १० ॥
अनेन याचमानेन शत्रुणा वटुरूपिणा ।
सर्वस्वं नो हृतं भर्तुर्न्यस्तदण्डस्य बर्हिषि ॥ ११ ॥
सत्यव्रतस्य सततं दीक्षितस्य विशेषतः ।
नानृतं भाषितुं शक्यं ब्रह्मण्यस्य दयावतः
तस्मादस्य वधो धर्मो भर्तुः शुश्रूषणं च
म् ॥

श्रीशुक उवाच—

इत्यायुधानि जगृहुर्बलेरनुचरासुराः ॥ १२ ॥
ते सर्वे वामनं हन्तुं शूलपट्टिशपाणयः
अनिच्छतो बले राजन्प्राद्रवञ्जातमन्यवः ॥ १४ ॥
तानभिद्रवतो दृष्ट्वा दितिजानीकपान्नृप ।
प्रहस्यानुचरा विष्णोः प्रत्यषेधन्नुदायुधाः ॥ १५ ॥
नन्दः सुनन्दोऽथ जयो विजयः प्रबलो बलः ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्रिराट् ॥ १६ ॥
जयन्तः श्रुतदेवश्च पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः ।
सर्वे नागायुतप्राणाश्चमूं ते जघ्नुरासुरीम् ॥ १७ ॥
हन्यमानान्स्वकान्दृष्ट्वा पुरुषानुचरैर्बलिः ।
वारयामास संरब्धान्काव्यशापमनुस्मरन् ॥ १८ ॥
हे विप्रचित्ते हे राहो हे नेमे श्रूयतां वचः ।
मायुध्यत निवर्तध्वं न नः कालोऽयमर्थकृत् १९
यः प्रभुः सर्वभूतानां सुखदुःखोपपत्तये ।
तं नातिवर्तितुं दैत्याः पौरुषैरीश्वरः पुमान् ॥ २० ॥
यो नो भवाय प्रागासीदभवाय दिवौकसाम् ।

१ विज० स तं । २ वीर० निगमा नयान्विता । विज० नियमा यमान्विताः । ३ उभ० र्हणादिकं । ४ विज० जहुरसंक्षिप्तात्मभूतये । ५ वीर० धूपदीपैः । ६ वीर० फलोत्तमैः । ७ विज० कीर्तिभिर्नियमाङ्कितैः । ८ वीर० नृक्षाधिपतिर्भेरी ।

१ वीर० त्यमर्षया । २ वीर० परं । ३ वीर० प्रबलोद्बलौ । ४ वीर० प्राणाश्चमूंस्ते । विज० प्राणाः स्वां स्वां ते । ५ वीर० रासुरीः । ६ उभ० हे हेते ।

स एव भगवानद्य वर्तते तद्विपर्ययम् ॥ २१ ॥
बलेन सचिवैर्बुद्ध्या दुर्गैर्मन्त्रौषधादिभिः ।
सामादिभिरुपायैश्च कालं नात्येति वै जनः॥२२
भवद्भिर्निर्जिता ह्येते बहुशोऽनुचरा हरेः ।
दैवेनर्द्धैस्त एवाद्य युधि जित्वा नदन्ति नः ॥२३॥
एतान्वयं विजेष्यामो यदि दैवं प्रसीदति ।
तस्मात्कालं प्रतीक्षध्वं यो नोऽर्थत्वाय कल्पते २४
श्रीशुक उवाच—
पत्युर्निगदितं श्रुत्वा दैत्यदानवयूथपाः ।
रसां निर्विविशू राजन्विष्णुपार्षदताडिताः॥२५॥
अथ तार्क्ष्यसुतो ज्ञात्वा विराट् प्रभुचिकीर्षितम् ।
बबन्ध वारुणैः पाशैर्बलिं सौत्येऽहनि क्रतौ २६
हाहाकारो महानासीद्रोदस्योः सर्वतो दिशम् ।
गृह्यमाणेऽसुरपतौ विष्णुना प्रभविष्णुना ॥२७॥

तं बद्धं वारुणैः पाशैर्भगवानाह वामनः ।
नष्टश्रियं स्थिरप्रज्ञमुदारयशसं नृप ॥ २८ ॥
पदानि त्रीणि दत्तानि भूमेर्मह्यं त्वयाऽसुर ।
द्वाभ्यां क्रान्ता मही सर्वा तृतीयमुपकल्पय॥२९
यावत्तपत्यसौ गोभिर्यावदिन्दुः सहोडुभिः ।
यावद्वर्षति पर्जन्यस्तावती भूरियं तव ॥ ३० ॥
पदैकेन मया क्रान्तो भूर्लोकः खं दिशस्तनोः ।
स्वर्लोकस्तु द्वितीयेन पश्यतस्ते स्वमात्मना॥३१॥
प्रतिश्रुतमदातुस्ते निरये वास इष्यते ।
विश त्वं निरयं तस्माद्गुरुणा चानुमोदितः॥३२॥
वृथा मनोरथस्तस्य दूरःस्वर्गः पतत्यधः ।
प्रतिश्रुतस्यादानेन योऽर्थिनं विप्रलंभते ॥ ३३ ॥
विप्रलब्धो ददामीति त्वयाऽहं चाढ्यमानिना ।
तद्व्यलीकफलं भुङ्क्ष्व निरयं कतिचित्समाः ॥३४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

बलिना भगवत्स्तुतिः ॥ १ ॥ प्रह्लादस्य तत्रागमनं ॥ २ ॥ सप्रह्लादस्य बलेः सुतललोकप्रेषणं ॥ ३ ॥ हरिणा बलेर्द्वार पालकत्वेन भवनं ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच—
एवं विप्रकृतो राजन्बलिर्भगवताऽसुरः ।
भिद्यमानोऽप्यभिन्नात्मा प्रत्याहाविक्लवं वचः १
बलिरुवाच—
यद्युत्तमश्लोक भवान्ममेरितं
वचो व्यलीकं सुरवर्य मन्यते ।
करोम्यृतं तन्न भवेत्प्रलंभनं
पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम् ॥ २ ॥
बिभेमि नाहं निरयात्पदच्युतो
न पाशबन्धाद्व्यसनाद्दुरत्ययात् ।

नैवार्थकृच्छ्राद्भवतो विनिग्रहा-
दसाधुवादाद्भृशमुद्विजे यथा ॥ ३ ॥
पुंसां श्लाघ्यतमं मन्ये दण्डमर्हत्तमार्पितम् ।
यं न माता पिता भ्राता सुहृदश्चादिशन्ति हि ४
त्वं नूनमसुराणां नः पारोक्ष्यः परमो गुरुः ।
यो नोऽनेकमदान्धानां विभ्रंशं चक्षुरादिशत् ५

१ विज० विपर्ययः । २ विज० दुर्गमन्त्रौषधा । ३ वीर० दैवोन्नद्धैस्त । विज० दैवरुद्धास्त । ४ विज० निर्विविशू । ५ विज० विराड्विभु । ६ वीर० दैत्यपतौ । ७ विज० सुरर्षभ मन्यसे ।

१ वीर० स्थिरं प्राज्ञ । २ वीर० यावदम्भिस्सपर्जन्य । ३ विज० भूर्लोको विवरैः । ४ विज० मयाऽऽत्मना । ५ विज० दूरं स्वर्गोप्त । वीर० दूरस्वर्गः । ६ वीर० योऽर्थिनेऽर्थं प्रतिश्रुत्य नालं तदुपपादने । विज० विप्राय प्रति यः श्रुत्य न तदर्पयते क्वचित् । ३२–३३ श्लोकौ पूर्वोत्तरतया वर्तेते । ३३ तमश्लोके पूर्वोत्तरार्धौ च व्यत्यस्तौ । ७ वीर० तदलीक । ८ विज० विंशोऽध्यायः । ९ वीर० श्लाघ्यमर्हं । १० विज० पारोक्ष्यं । ११ विज० तद्भ्रंशं चक्षुरादिशः ।

यस्मिन्वैरानुबन्धेन रूढेन विबुधेतराः ।
बहवो लेभिरे सिद्धिं यामु[1]हैकान्तयोगिनः ॥६॥
तेनाहं निगृहीतोस्मि भवता भूरिकर्मणा ।
बद्धश्च वारुणैः पाशै[2]र्नातिव्रीडे न च व्यथे ॥७॥
पितामहो मे भवदीयसंमतः
प्रह्राद आविष्कृतसाधुवादः ।
भवद्विपक्षेण विचित्रवैशसं
संप्रापितस्त्वत्परमः स्वपित्रा ॥ ८ ॥
किमात्मनाऽनेन जहाति योऽन्ततः
किं रिक्थहारैः स्वजनाख्यदस्युभिः ।
किं जायया संसृतिहेतुभूतया
मर्त्यस्य गेहैः किमिहायुषो व्ययः ॥ ९ ॥
इत्थं स निश्चित्य पितामहो महा-
नगाधबोधो भवतः पादपद्मम्[3] ।
ध्रुवं प्रपेदे ह्यकुतोभयं जना-
द्भीतः स्वपक्षक्षपणस्य सत्तमः ॥ १० ॥
अथाहमप्यात्मरिपोस्तवान्तिकं
दैवेन नीतः प्रसभं त्याजितश्रीः ।
इदं कृतान्तान्तिकवर्ति जीवितं
ययाऽध्रुवं स्तब्धमतिर्न बुध्यते ॥ ११ ॥
श्रीशुक उवाच—
तस्येत्थं भाषमाणस्य प्रह्रादो भगवत्प्रियः ।
आजगाम कुरुश्रेष्ठ राकापतिरिवोत्थितः ॥१२॥
तमिन्द्रसेनः स्वपितामहं श्रिया
विराजमानं नलिनायतेक्षणम् ।
प्रांशुं पिशङ्गांबरमञ्जनत्विषं
प्रलंबबाहुं सुभगं समैक्षत ॥ १३ ॥
तस्मै बलिर्वारुणपाशयन्त्रितः
समर्हणं नोपजहार पूर्ववत् ।
ननाम मूर्ध्नाऽश्रुविलोललोचनः
सव्रीडनीचीनमुखो बभूव ह ॥ १४ ॥
स तत्र हासीनमुदीक्ष्य स[4]त्पतिं
सुनन्दनन्दाद्यनुगैरुपासितम् ।
उपेत्य भूमौ [1]शिरसा महामना
ननाम मूर्ध्ना पुलकाश्रुविक्लवः[2] ॥ १५ ॥
प्रह्राद उवाच—
त्वयैव दत्तं पदमैन्द्रमूर्जितं
हृतं तदेवाद्य तथैव शोभनम् ।
मन्ये महानस्य कृतो ह्यनुग्रहो
विभ्रंशितो यच्छ्रिय आत्ममोहनात् ॥ १६ ॥
यया हि विद्वानपि मुह्यते य[3]त-
स्तत्को विचष्टे गतिमात्मनो यथा ।
तस्मै नमस्ते जगदीश्वराय वै
नारायणायाखिललोक[4]साक्षिणे ॥ १७ ॥
श्रीशुक उवाच—
तस्या[5]नुशृण्वतो राजन्प्रह्रादस्य कृताञ्जलेः ।
हिरण्यगर्भो भगवानुवाच मधुसूदनम् ॥ १८ ॥
बद्धं वीक्ष्य पतिं साध्वी तत्पत्नी भयविह्वला ।
प्राञ्जलिः प्रणतोपेन्द्रं बभाषे[6]ऽवाङ्मुखी नृप॥१९॥
विन्ध्यावलिरुवाच—
क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते
स्वाम्यं तु तत्र कुधियोऽपर ईश कुर्युः ।
कर्तुः प्रभोस्तव किमस्यत आवहन्ति
त्यक्तह्रियस्त्वदवरोपितकर्तृवादाः ॥ २० ॥
ब्रह्मोवाच—
भूतभावन भूतेश देवदेव जगन्मय ।
मुञ्चैनं हृतसर्वस्वं नायमर्हति निग्रहम् ॥ २१ ॥
कृत्स्ना तेऽनेन दत्ता भूर्लोकाः कर्मार्जिताश्च ये ।
निवेदितं च सर्वस्वमात्माऽविक्लवया धिया॥२२॥
यत्पादयोरशठधीः सलिलं प्रदाय
दूर्वाङ्कुरैरपि विधाय सतीं सपर्याम् ।
अप्युत्तमां गतिमसौ भ[7]जते त्रिलोकीं
दा[8]श्वानविक्लवमनाः कथमार्तिमृच्छेत् ॥ २३ ॥

१ विज० यामिहैकान्त। २ वीर० नानुव्रीडे न च व्यथे। ३ पदांबुजं। ४ वीर० सत्पतिं हरिं सुनन्दाद्यनुगै।

१ विज० तरसा। २ विज० विह्वलः। ३ विज० जनस्तत्को। वीर० यतस्तातो। ४ वीर० कर्मसाक्षिणे। ५ विज० अयं श्लोकः "कर्तृवादाः" इत्यन्तं विन्ध्यावलिवाक्यादनन्तरं वर्तते। ६ वीर० ऽश्रुमुखी। ७ वीर० लभसे। ८ विज० दत्वा न विक्लव।

श्रीभगवानुवाच—

ब्रह्मन्यमनुगृह्णामि तद्विशो विधुनोम्यहम् ।
यन्मदः पुरुषः स्तब्धो लोकं मां चावमन्यते २४
यदा कदाचिज्जीवात्मा संसरन्निजकर्मभिः ।
नानायोनिष्वनीशोऽयं पौरुषीं गतिमाव्रजेत् ॥२५॥
जन्मकर्मवयोरूपविद्यैश्वर्यधनादिभिः ।
यद्यस्य न भवेत्स्तंभस्तत्रायं मदनुग्रहः ॥ २६ ॥
मानस्तंभनिमित्तानां जन्मादीनां समन्ततः ।
सर्वश्रेयःप्रतीपानां हन्त मुह्येन्न मत्परः ॥ २७ ॥
एष दानवदैत्यानामग्रणीः कीर्तिवर्धनः ।
अजैषीदजयां मायां सीदन्नपि न मुह्यति ॥२८॥
क्षीणरिक्थश्च्युतः स्थानात्क्षिप्तो बद्धश्च शत्रुभिः ।
ज्ञातिभिश्च परित्यक्तो यातनामनुयापितः ॥२९॥
गुरुणा भर्त्सितः शप्तो जहौ सत्यं न सुव्रतः ।
छलैरुक्तो मया धर्मो नायं त्यजति सत्यवाक् ३०
एष मे प्रापितः स्थानं दुष्प्रापममरैरपि ।
सावर्णेरन्तरस्यायं भवितेन्द्रो मदाश्रयः ॥ ३१ ॥
तावत्सुतलमध्यास्तां विश्वकर्मविनिर्मितम् ।
यत्राधयो व्याधयश्च क्लमस्तन्द्रा पराभवः ।
नोपसर्गा निवसतां संभवन्ति ममेक्षया ॥ ३२ ॥
इन्द्रसेन महाराज याहि भो भद्रमस्तु ते ।
सुतलं स्वर्गिभिः प्रार्थ्यं ज्ञातिभिः परिवारितः ३३
न त्वामभिभविष्यन्ति लोकेशाः किमुतापरे ।
त्वच्छासनातिगान्दैत्यांश्चक्रं मे सूदयिष्यति ॥३४॥
रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वां सानुगं सपरिच्छदम् ।
सदा सन्निहितं वीर तत्र मां द्रक्ष्यते भवान् ॥३५॥
तत्र दानवदैत्यानां सङ्गात्ते भाव आसुरः ।
दृष्ट्वा मदनुभावं वै सद्यः कुण्ठो विनङ्क्ष्यति ॥३६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

बलिनो प्रह्लादेन सह सुतलप्रवेशः ॥ १ ॥ भगवदाज्ञया शुक्राचार्येण यज्ञच्छिद्रसंधानं ॥ २ ॥ इन्द्रस्य वामनं पुरस्कृत्य स्वर्लोकगमनं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

इत्युक्तवन्तं पुरुषं पुरातनं
महानुभावोऽखिलसाधुसंमतः ।
बद्धाञ्जलिर्बाष्पकलाकुलेक्षणो
भक्त्युद्गलो गद्गदया गिराऽब्रवीत् ॥ १ ॥

बलिरुवाच—

अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोऽमरै-
रलब्धपूर्वोऽपशदेऽसुरेऽर्पितः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

इत्युक्त्वा हरिमानम्य ब्रह्माणं सभवं ततः ।
विवेश सुतलं प्रीतो बलिर्मुक्तः सहासुरैः ॥ ३ ॥
एवमिन्द्राय भगवान्प्रत्यानीय त्रिविष्टपम् ।
पूरयित्वाऽदितेः काममशासत्सकलं जगत् ॥४॥
लब्धप्रसादं निर्मुक्तं पौत्रं वंशधरं बलिम् ।
निशाम्य भक्तिप्रवणः प्रह्राद इदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

प्रह्राद उवाच—

नेमं विरिञ्चो लभते प्रसादं

१ विज० तद्वित्तं । २ विज० क्षणाद्विभ्रंशितः । ३ वीर० प्रणामस्य । विज० प्रसादोस्य । ४ विज० समुद्यतः ।

१ वीर० सत्पथं । २ विज० एवं मे । ३ उभ० यत्राधयो । ४ उभ० स्तन्द्री । ५ विज० ममेच्छया । ६ वीर० मदानुभावं । ७ विज० एकविंशोऽध्यायः । ८ वीर० सहानुगैः ।

न श्रीर्न शर्वः किमुतापरे ते[1] ।
यन्नोऽसुराणामसि दुर्गपालो
विश्वाभिवन्द्यैरपि वन्दिताङ्घ्रिः ॥ ६ ॥
यत्पादपद्ममकरन्दनिषेवणेन
ब्रह्मादयः शरणदाश्नुवते विभूतिः[2] ।
कस्माद्वयं कुसृतयः खलयोनयस्ते
दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः ॥ ७ ॥
चित्रं तवेहितमहोऽमितयोगमाया-
लीलाविसृष्टभुवनस्य विशारदस्य ।
सर्वात्मनः समदृशो विषमः स्वभावो
भक्तप्रियो यदसि कल्पतरुस्वभावः ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

वत्स प्रह्लाद भद्रं ते प्रयाहि सुतलालयम्[3] ।
मोदमानः स्वपौत्रेण ज्ञातीनां सुखमावह ॥ ९ ॥
नित्यं द्रष्टासि मां तत्र गदापाणिमवस्थितम् ।
मद्दर्शनमहाह्लादध्वस्तकर्मनिबन्धनः ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच—

आज्ञां भगवतो राजन्प्रह्लादो बलिना सह ।
बाढमित्यमलप्रज्ञो मूर्ध्न्याधाय कृताञ्जलिः ॥११॥
परिक्रम्याऽऽदिपुरुषं सर्वासुरचमूपतिः ।
प्रणतस्तदनुज्ञातः प्रविवेश महाबिलम् ॥ १२ ॥
अथाहोशनसं राजन्हरिर्नारायणोऽन्तिके ।
आसीनमृत्विजां मध्ये सदसि ब्रह्मवादिनाम् १३
ब्रह्मन्सन्तनु शिष्यस्य कर्मच्छिद्रं वितन्वतः ।
यत्तत्कर्मसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं भवेत् ॥ १४ ॥

शुक्र उवाच—

कुतस्तत्कर्मवैषम्यं यस्य कर्मेश्वरो भवान् ।
यज्ञेशो यज्ञपुरुषः सर्वभावेन पूजितः ॥ १५ ॥
मन्त्रतस्तन्त्रतश्छिद्रं देशकालार्हवस्तुतः ।
सर्वं करोति निश्छिद्रं नामसङ्कीर्तनं[5] तव ॥१६॥
तथाऽपि वदतो भूमन्करिष्याम्यनुशासनम् ।
एतच्छ्रेयः परं पुंसां यत्तवाऽऽज्ञानुपालनम् ॥१७॥

श्रीशुक उवाच—

अभिनन्द्य[1] हरेराज्ञामुशना भगवानिति ।
यज्ञच्छिद्रं समाधत्त बलेर्विप्रर्षिभिः सह ॥१८॥
एवं बलेर्महीं राजन्भिक्षित्वा वामनो हरिः ।
ददौ भ्रात्रे महेन्द्राय त्रिदिवं यत्परैर्हृतम् ॥१९॥
प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा देवर्षिपितृभूमिपैः[2] ।
दक्षभृग्वङ्गिरोमुख्यैः कुमारेण भवेन च ॥ २० ॥
कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च ।
लोकानां लोकपालानामकरोद्वामनं पतिम्॥२१॥
वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रि ॥
मङ्गलानां व्रतानां च कल्पं स्वर्गापवर्गयो
उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे पतिं सर्वविभूतये लेः ।
तदा सर्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरे नृ ॥ १८ ॥
ततस्त्विन्द्रः पुरस्कृत्य देवयानेन वाम विह्वला ।
लोकपालैर्दिवं निन्ये ब्रह्मणा चानुमोदि नृप॥१९॥
प्राप्य त्रिभुवनं चेन्द्र उपेन्द्रभुजपालितः[4]
श्रिया परमया जुष्टो मुमुदे गतसाध्वसः
ब्रह्मा शर्वः कुमारश्च भृग्वाद्या मनुयो
पितरः सर्वभूतानि सिद्धा वैमानिकाश्च ये ॥२६॥
सुमहत्कर्म तद्विष्णोर्गायन्तः परमाद्भुत ।
धिष्ण्यानि स्वानि ते जग्मुरदितिं च शशंसिरे २७
सर्वमेतन्मयाऽऽख्यातं भवतः कुलनन्दन[5] ।
उरुक्रमस्य चरितं श्रोतृणामघमोचनम् ॥ २८ ॥
पारं महिम्न उरुविक्रमतो गृणानो
यः पार्थिवानि विममे स रजांसि मर्त्यः[6] ।
किं जायमान उत जात उपैति मर्त्य
इत्याह मन्त्रदृगृषिः पुरुषस्य यस्य ॥ २९ ॥
य इदं देवदेवस्य हरेरद्भुतकर्मणः ।
अवतारानुचरितं शृण्वन्याति परां गतिम् ॥३०॥

---

१ वीर० ये । २ वीर० विभूतिं । ३ विज० सुतलातलं । ४ विज० न्यस्त । ५ उभ० छिद्रमनुसंकीर्तनं ।

१ वीर० प्रतिनन्द्य । २ वीर० मनुभूमिपैः । ३ वीर० तपसः । ४ उभ० पालितं । ५ वीर० कुरुनन्दन । ६ विज० मुरारेर्यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि ।

क्रियमाणे कर्मणीदं दैवे पित्र्येऽथ मानुषे[1] । यत्रयत्रानुकीर्त्येत तत्तेषां सुकृतं विदुः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे त्रयोविंशतितमोऽध्यायः[1] ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

मत्स्यावतारकथां वक्तुं राज्ञा प्रार्थितेन शुकाचार्येण सत्यव्रतकथाकथनपूर्वकं मत्स्यावतारनिरूपणं ॥ १ ॥

राजोवाच—

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि[2] हरेरद्भुतकर्मणः ।
अजषाद्जशामाद्यां मायामत्स्यविडंबनम् ॥ १ ॥
क्षीर्णरिक्थाद्रूपं मात्स्यं लोकजुगुप्सितम् ।
ज्ञातिभिश्चे दुर्मर्षं कर्मग्रस्त इवेश्वरः ॥ २ ॥
गुरुणा भगवन्सर्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ।
...चरितं सर्वलोकसुखावहम्[3] ॥ ३ ॥
...ाच—
...विष्णुरातेन भगवान्बादरायणिः ।
...रितं विष्णोर्मत्स्य[4]रूपेण यत्कृतम् ॥४॥
...उवाच—
...साधूनां छन्दसामपि चेश्वरः ।
...स्तनूर्धत्ते धर्मस्यार्थस्य चैव हि ॥ ५ ॥
उच्चावचेषु भूतेषु चरन्वायुरिवेश्वरः ।
नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वाद्धियो गुणैः ॥ ६ ॥
आसीदतीव कल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ।
समुद्रोपप्लुतास्तत्र लोका भूरादयो नृप ॥ ७ ॥
कालेनागतनिद्रस्य धातुः शिशयिषोर्बली ।
मुखतो निःसृतान्वेदान्हयग्रीवोन्तिकेऽहरत् ॥८॥
ज्ञात्वा तद्दानवेन्द्रस्य हयग्रीवस्य चेष्टितम् ।
दधार शफरीरूपं भगवान्हरिरीश्वरः ॥ ९ ॥
तत्र राजऋषिः कश्चिन्नाम्ना सत्यव्रतो महान् ।
नारायणपरोऽतप्यत्तपः स सलिलाशनः ॥१०॥
योऽसावस्मिन्महाकल्पे तनयः स विवस्वतः ।
श्राद्धदेव इति ख्यातो मनुत्वे हरिणाऽर्पितः ११
एकदा कृतमालायां कुर्वतो जलतर्पणम् ।
तस्याञ्जल्युदके काचिच्छफर्येकाऽभ्यपद्यत ॥१२॥
सत्यव्रतोऽञ्जलिगतां सह तोयेन भारत ।
उत्ससर्ज नदीतोये शफरीं द्रविडेश्वरः ॥ १३ ॥
तमाह साऽतिकरुणं महाकारुणिकं नृपम् ।
यादोभ्यो ज्ञातिघातिभ्यो दीनां मां दीनवत्सल ।
कथं विसृजसे राजन्भीतामस्मिन्सरिज्जले ॥१४॥
तमात्मनोऽनुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्धरम् ।
अजानन्रक्षणार्थाय शफर्याः स मनो दधे ॥१५॥
तस्या दीनतरं[3] वाक्यमाश्रुत्य स महीपतिः ।
कलशाप्सु निधायैनां दयालुर्निन्य आश्रमम् १६
सा तु तत्रैकरात्रेण वर्धमाना कमण्डलौ ।
अलब्ध्वाऽऽत्मावकाशं वा इदमाह महीपतिम् ॥
नाहं कमण्डलावस्मिन्कृच्छ्रं वस्तुमिहोत्सहे ।
कल्पयौकः[6] सुविपुलं यत्राहं निवसे सुखम्॥१८॥
स एनां तत आदाय न्यधादौदञ्चनोदके ।
तत्र क्षिप्ता मुहूर्तेन हस्तत्रयमवर्धत ॥ १९ ॥
न म एतदलं राजन्सुखं वस्तुमुदञ्चनम् ।
पृथु देहि पदं मह्यं यत्त्वाऽहं शरणं गता ॥२०॥
तत आदाय सा राज्ञा क्षिप्ता राजन्सरोवरे ।
तदाऽऽवृत्याऽऽत्मना सोयं[7] महामीनोऽन्ववर्धत ॥
नैतन्मे स्वस्तये राजन्नुदकं सलिलौकसः ।

---

१ विज० मानवे । २ वीर० मिच्छामो । ३ वीर० मलापहं । ४ वीर० मत्स्यि । ५ विज० ऽनघ । ६ वीर० जले । ७ वीर० स्स नृपः सलिलाशनः । विज० तपस्तत्सलिलाशये ।

१ विज० द्वाविंशोऽध्यायः । २ उभ० स आत्मनो । ३ वीर० दीनतमं । ४ वीर० विधायैनां । ५ वीर० काशा सा । ६ वीर० कलयौकः । ७ उभ० सर्वं ।

निधेहि रक्षायोगेन ह्रदे मामविदासिनि ॥२२॥
इत्युक्तः सोऽनयन्मत्स्यं तत्रतत्राविदासिनि ।
जलाशये संमितं तं समुद्रे प्राक्षिपज्झषम् ॥२३॥
क्षिप्यमाणस्तमाहेदमिह मां मकरादयः ।
अदन्त्यतिबला वीर मां नेहोत्स्रष्टुमर्हसि ॥२४॥
एवं विमोहितस्तेन वदता वल्गु भारतीम् ।
तमाह को भवानस्मान्मत्स्यरूपेण मोहयन्॥२५॥
नैवंवीर्यो जलचरो दृष्टोऽस्माभिः श्रुतोपि च ।
यो भवान्योजनशतमह्नाऽभिव्यानशे सरः ॥२६॥
नूनं त्वं भगवान्साक्षाद्धरिर्नारायणोऽव्ययः ।
अनुग्रहाय भूतानां धत्से रूपं जलौकसाम् ॥२७॥
नमस्ते पुरुषश्रेष्ठ स्थित्युत्पत्त्यप्ययेश्वर ।
भक्तानां नः प्रपन्नानां मुख्यो ह्यात्मगतिर्विभो ॥
सर्वे लीलावतारास्ते भूतानां भूतिहेतवः ।
ज्ञातुमिच्छाम्यदो रूपं यदर्थं भवता धृतम् ॥२९॥
न तेऽरविन्दाक्ष पदोपसर्पणं
मृषा भवेत्सर्वसुहृत्प्रियात्मनः ।
यथेतरेषां पृथगात्मनां सता-
मदीदृशो यद्वपुरद्भुतं हि नः ॥ ३० ॥

श्रीशुक उवाच—

इति ब्रुवाणं नृपतिं जगत्पतिः
सत्यव्रतं मत्स्यवपुर्युगक्षये ।
विहर्तुकामः प्रलयार्णवेऽब्रवी-
च्चिकीर्षुरेकान्तजनप्रियः प्रियम् ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

सप्तमेऽद्यतनादूर्ध्वमहन्येतदरिन्दम ।
निमङ्क्ष्यत्यप्ययांभोधौ त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकं ३२
त्रिलोक्यां लीयमानायां संवर्तांभसि वै तदा ।
उपस्थास्यति नौः काचिद्विशाला त्वां मयेरिता ॥
त्वं तावदोषधीः सर्वा बीजान्युच्चावचानि च ।
सप्तर्षिभिः परिवृतः सर्वसत्त्वोपबृंहितः ॥ ३४ ॥

१ विज० न मामुत्स्रष्टु । २ उभ० वा । ३ विज० महायव्यानशे । ४ वीर० ऽमरः । ५ उभ० ह्यात्मा गति । ६ विज० हेतवे । ७ उभ० चिकीर्षितं कान्त । ८ उभ० प्रभुः । ९ वीर० नौरेका ।

आरुह्य बृहतीं नावं विचरिष्यस्यविक्लवः ।
एकार्णवे निरालोके ऋषीणामेव वर्चसा ॥३५॥
दोधूयमानां तां नावं समीरेण बलीयसा ।
उपस्थितस्य मे शृङ्गे निबध्नीहि महाहिना ॥३६॥
अहं त्वामृषिभिः साकं सह नावमुदन्वति ।
विकर्षन्विचरिष्यामि यावद्ब्राह्मी निशा प्रभो ३७
मदीयं महिमानं च परंब्रह्मेति शब्दितम् ।
वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥ ३८ ॥
इत्थमादिश्य राजानं हरिरन्तरधीयत ।
सोऽन्ववैक्षत तं कालं यं हृषीकेश आदिशत ३९
आस्तीर्य दर्भान्प्राक्कूलान्राजर्षिः प्रागुद ।
निषसाद हरेः पादौ चिन्तयन्मत्स्यरूपि
ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्लावयन्मही ः ।
वर्धमानो महामेघैर्वर्षद्भिः समदृश्यत ॥ १८ ॥
ध्यायन्भगवदादेशं ददृशे नावमागता हला ।
तामारुरोह विप्रेन्द्रैरादायौषधिवीरुधः नृप॥१९॥
तमूचुर्मुनयः प्रीता राजन्ध्यायस्व केशव
स वै नः सङ्कटादस्मादविता शं विधा
सोऽनुध्यातस्ततो राज्ञा प्रादुरासीन्महा
एकशृङ्गधरो मत्स्यो हैमो नियुतयोजन
निबध्य नावं तच्छृङ्गे यथोक्तो हरिणा ॥२५॥
वरत्रेणाहिना तुष्टस्तुष्टाव मधुसूदनम् ।

राजोवाच— ंसिरे २७

अनाद्यविद्योपहतात्मसंविद- ।
स्तन्मूलसंसारपरिश्रमातुराः । ॥ २८ ॥
यदृच्छयेहोपसृता यमाप्नुयु-
र्विमुक्तिदो नः परमो गुरुर्भवान् ॥ ४६
जनोऽबुधोऽयं निजकर्मबन्धनः ।
सुखेच्छया कर्म समीहतेऽसुखम् ।
यत्सेवया तां विधुनोत्यसन्मतिं
ग्रन्थिं स भिन्द्याद्धृदयं स नो गुरुः ॥ ४७ ॥
यत्सेवयाऽग्नेरिव रुद्ररोदनं
पुमान्विजह्यान्मलमात्मनस्तमः ।

१ वीर० भगवतः पादौ । २ विज० दविनाशं । ३ उभ० विभिन्द्या ।

रजत वर्ण निजमेष सोऽव्ययो
भूयात्स ईशः परमो गुरोर्गुरुः ॥ ४८ ॥
न यत्प्रसादायुतभागलेश-
मन्ये च देवा गुरवो जनाः स्वयम् ।
कर्तुं समेताः प्रभवन्ति पुंस-
स्तमीश्वरं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४९ ॥
अचक्षुरन्धस्य यथाऽग्रणीः कृत-
स्तथा जनस्याविदुषोऽबुधो गुरुः ।
त्वमर्कदृक्सर्वदृशां समीक्षणो
वृतो गुरुर्नः स्वगतिं बुभुत्सताम् ॥ ५० ॥
अजषोदजशाऽऽदिशतेऽसतीं मतिं
क्षीणेरिक्थ दुरत्ययं तमः ।
ज्ञातिभिश्च ज्ञानममोघमञ्जसा
गुरुणा भजनो निजं पदम् ॥ ५१ ॥
स्य सुहृत्प्रियेश्वरो
ज्ञानमभीष्टसिद्धिः ।
को न भवन्तमन्धधी-
तं हृदि बद्धकामः ॥ ५२ ॥
विवरं वरेण्यं
प्रतिबोधनाय ।
र्दीपैर्भगवन्वचोभि-
उच्चावचेषु
नोच्चावच
आसीदती
समुद्रोपप्लु
कालेनाग
मुखतो
ज्ञात्वा त
दधार श

ग्रन्थीन्हृदय्यान्विवृणु स्वमोकः ॥ ५३ ॥

श्रीशुक उवाच—

इत्युक्तवन्तं नृपतिं भगवानादिपूरुषः ।
मत्स्यरूपी महांभोधौ विहरंस्तत्त्वमब्रवीत् ॥५४॥
पुराणसंहितां दिव्यां साङ्ख्ययोगक्रियावतीम् ।
सत्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुह्यमशेषतः ॥ ५५ ॥
अश्रौषीदृषिभिः साकमात्मतत्त्वमसंशयम् ।
नाव्यासीनो भगवता प्रोक्तं ब्रह्म सनातनम् ५६
अतीतप्रलयापाय उत्थिताय स वेधसे ।
हत्वाऽसुरं हयग्रीवं वेदान्प्रत्याहरद्धरिः ॥ ५७ ॥
स तु सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः ।
विष्णोः प्रसादात्कल्पेऽस्मिन्नासीद्वैवस्वतो मनुः ५८
सत्यव्रतस्य राजर्षेर्मायामत्स्यस्य शार्ङ्गिणः ।
संवादं महदाख्यानं श्रुत्वा मुच्येत किल्बिषात् ५९
अवतारो हरेर्योऽयं कीर्तयेदन्वहं नरः ।
संकल्पास्तस्य सिध्यन्ति स याति परमांगतिम् ६०
प्रलयपयसि धातुः सुप्तशक्तेर्मुखेभ्यः
श्रुतिगणमपनीतं प्रत्युपादत्त हत्वा ।
दितिजमकथयद्यो ब्रह्म सत्यव्रतानां
तमहमखिलहेतुं जिह्मभीनं नतोऽस्मि ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां पारमहंस्यां वैयासक्यामष्टमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तोऽयमष्टमस्कन्धः ॥

१ वीर० नचक्षु । विज० सचक्षु । २ विज० त्वमर्थदृक् । ३ उभ० सुगतिं । ४ उभ० गतिं । ६ विज० तथा । ५ उभ० त्वमव्ययं । ७ वीर० मन्यधी । ८ विज० भिन्ध्यर्थं ।

१ विज० ग्रन्थि हृदय्यां । २ वीर० रात्मगुह्यां । ३ विज० अतीते प्रलया । ४ उभ० उत्थिताय च । ५ विज० अवतारं हरेर्योऽमुं । ६ उभ० मुपनीतं । ७ उभ० कथयच्च । ८ विज० सत्यव्रताय । ९ विज० त्रयोविंशोऽध्यायः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्भागवतम् ।

नवमस्कन्धः ९

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सूर्यवंशकथ[illegible]नुरंभः ॥ १ ॥ सूर्यपुत्रस्य श्राद्धदेवस्य मनोः इक्ष्वाकुप्रभृतिपुत्रोत्पत्तेः पूर्वं पुत्रोत्पत्त्यर्थं मैत्रावरुणेष्टिकरणं ॥ २ ॥ मनुप[illegible] श्रद्धादेव्या दुहितृजननार्थं प्रार्थितस्य होतुर्मन्त्रविपर्यासेन इलानामककन्योत्पत्तिः ॥ ३ ॥ वसिष्ठाराधितस्य भगवतो व[illegible]दानेन इलायाः पुंस्त्वप्राप्तिः ॥ ४ ॥ मृगयार्थं मेरुसमीपस्थं किंचन वनं प्रविष्टस्य सुद्युम्ननामकस्य तस्य स्त्रीत्वप्राप्तिः ॥ ५ ॥ तस्यामिलायां सोमसुताद्बुधात्पुरूरवोनामकपुत्रोत्पत्तिः ॥ ६ ॥ ततः शङ्करप्रसादेन तस्याः पुनः मासपर्यायव्यवस्थया स्त्रीपुंसत्वप्राप्तिः ॥ ७ ॥ सुद्युम्नस्य उत्कचादिपुत्रोत्पत्तिः ॥ ८ ॥ पुरूरवसं प्रतिष्ठाननगरेऽभिषिच्य सुद्युम्नस्य तपो[illegible]निगमनं ॥ ९ ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ।

राजोवा[illegible]—

मन्वन्तरा[illegible] सर्वाणि त्वयोक्तानि श्रुतानि मे ।
वीर्याण्यन[illegible]वीर्यस्य हरेस्तत्र कृतानि च ॥ १ ॥
[illegible]पि व्रतो नाम राजर्षिर्द्रविडेश्वरः ।
ज्ञानं [illegible]तकल्पान्ते लेभे पुरुषसेवया ॥ २ ॥
स वै विवस्वतः पुत्रो मनुरासीदिति श्रुतम् ।
त्वत्तस्तस्य सुताश्चोक्ता इक्ष्वाकुप्रमुखा नृपाः ॥३॥
तेषां वंशं पृथग्ब्रह्मन्वंश्यानुचरितानि च ।
कीर्तयस्व महाभाग नित्यं शुश्रूषतां हि नः ॥४॥
ये भूता ये भविष्याश्च भवन्त्यद्यतनाश्च ये ।
तेषां नः पुण्यकीर्तीनां सर्वेषां वद विक्रमान् ५

सूत उवाच—

एवं परीक्षिता राज्ञा सदसि ब्रह्मवादिनाम् ।
पृष्टः प्रोवाच भगवाञ्छुकः परमधर्मवित् ॥ ६ ॥

१ वीर० ततस्तस्य सुताः प्रोक्ताः । विज० त्वया तस्य सुताः प्रोक्ताः । २ वीर० वर्णयस्व ।

श्रीशुक उवाच—

श्रूयतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परंतप ।
न शक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ७ ॥
परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः ।
स एवाऽऽसीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यन्न किंचन ८
तस्य नाभेः समभवत्पद्मकोशो हिरण्मयः ।
तस्मिञ्जज्ञे महाराज स्वयंभूश्चतुराननः ॥ ९ ॥
मरीचिर्मनसस्तस्य जज्ञे तस्यापि कश्यपः ।
दाक्षायण्यां ततोऽदित्यां विवस्वानभवत्सुतः १०
ततो मनुः श्राद्धदेवः संज्ञायामास भारत ।
श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्स आत्मवान् ११
इक्ष्वाकुनृगशर्यातिदिष्टधृष्टकरूषकान् ।
नरिष्यन्तं पृषध्रं च नभगं च कविं विभुः ॥१२॥

१ विज० संक्षेपेण । २ वीर० प्रकृतेः परः । ३ विज० नाभेरुदस्तात्स पद्म । ४ वीर० भूतभावनः । ५ विज० मानस । ६ उभ० वृषध्रं च । ७ विज० नाभागं च नजंभं (?) । ८ उभ० विभुं ।

अग्रजस्य मनोः पूर्वं वसिष्ठो भगवान्किल ।
मित्रावरुणयोरिष्टिं प्रजार्थमकरोत्प्रभुः ॥ १३ ॥
तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी होतारं समयाचत ।
दुहित्रर्थमुपागम्य प्रणिपत्य पयोव्रता ॥ १४ ॥
प्रेषितोऽध्वर्युणा होता [1]ध्यायंस्तत्सुसमाहितः ।
[2]हविषि व्यचरत्तेन वषट्कारं गृणन् द्विजः ॥१५॥
होतुस्तद्व्यभिचारेण कन्येला नाम साऽभवत् ।
तां विलोक्य मनुः प्राह नातिहृष्टमना गुरुम् १६
भगवन्किमिदं जातं कर्म वो ब्रह्मवादिनाम् ।
विपर्ययमहो कष्टं मैवं स्याद्ब्रह्मविक्रिया ॥ १७ ॥
यूयं मन्त्रविदो युक्तास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
कुतः संकल्पवैषम्यमनृतं विबुधेष्विव ॥ १८ ॥
तन्निशम्य वचस्तस्य भगवान्प्रपितामहः ।
होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविनन्दनम् ॥१९॥
एतत्संकल्पवैषम्यं होतुस्ते व्यभिचारतः ।
तथाऽपि [3]साधयिष्ये ते सुप्रजास्त्वं स्वतेजसा २०
एवं व्यवसितो राजन् भगवान्स महायशाः ।
अस्तौषीदादिपुरुषमिलायाः पुंस्त्वकाम्यया २१
तस्मै कामवरं तुष्टो भगवान्हरिरीश्वरः ।
ददाविलाऽभवत्तेन सुद्युम्नः पुरुषर्षभः ॥ २२ ॥
स एकदा महाराज विचरन्मृगयां वने ।
वृतः कतिपयामात्यैरश्वमारुह्य सैन्धवम् ॥२३॥
प्रगृह्य रुचिरं चापं शरांश्च परमाद्भुतान् ।
दंशितोऽनु मृगं वीरो जगाम दिशमुत्तराम् २४
[4]स कुमारो वनं मेरोरधस्तात्प्रविवेश ह ।
यत्राऽऽस्ते भगवाञ्छर्वो रममाणः सहोमया ॥२५
तस्मिन्प्रविष्ट एवासौ सुद्युम्नः परवीरहा ।
अपश्यत्स्त्रियमात्मानमश्वं च बडवां नृप ॥२६॥
तथा तदनुगाः सर्वे आत्मलिङ्गविपर्ययम् ।
दृष्ट्वा विमनसोऽभूवन्वीक्षमाणाः परस्परम्॥२७॥

राजोवाच—

कथमेवंगुणो देशः केन वा भगवन्कृतः ।
प्रश्नमेनं समाचक्ष्व परं कौतूहलं हि नः ॥२८॥

श्रीशुक उवाच—

एकदा गिरिशं द्रष्टुमृषयस्तत्र सु[illegible]ताः ।
दिशो वितिमिरा[1]भासाः कुर्वन्तः[2]समुपागमन् २९
तान्विलोक्यांबिका देवी विवासा व्रीडिता भृशम्
भर्तुरङ्कात्समुत्थाय नीवीमाश्वथ पर्यधात् ॥३०॥
ऋषयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रसङ्गं रममाणयोः ।
निवृत्ताः प्रययुस्तस्मान्नरनारायणाश्रमम् ॥३१॥
[3]तदिदं भगवानाह प्रियायाः प्रियकाम्यया ।
स्थानं यः प्रविशेदेतत्स वै योषिद्भवेदिति ॥३२॥
तत ऊर्ध्वं वनं तद्वै पुरुषा वर्जयन्ति हि ।
[4]सा चानुचरसंयुक्ता विचचार वना[illegible]नम् ॥३३॥
अथ तामाश्रमाभ्याशे चरन्तीं प्रमदो[illegible]त्तमाम् ।
स्त्रीभिः परिवृतां वीक्ष्य चकमे भगव[illegible] ३४
साऽपि तं चकमे सुभ्रूः सोमराजसुतं [illegible] पतिम् ।
स तस्यां जनयामास पुरूरवसमात्मज[illegible]म् ॥३५॥
एवं स्त्रीत्वमनुप्राप्तः सुद्युम्नो मानवो [illegible]पः ।
सस्मार स्वकुलाचार्यं वसिष्ठमिति शु[illegible] ॥३६॥
[6]स तस्य तां दशां दृष्ट्वा कृपया [illegible]तः ।
सुद्युम्नस्याऽऽशयन्पुंस्त्वमुपाधावत शङ्क[illegible]र् ॥३७॥
तुष्टस्तस्मै स भगवानृषये [7]प्रियमावहन्
स्वां च वाचमृतां कुर्वन्निदमाह विशां [illegible] ॥३८॥
[8]मासं पुमान्स भविता मासं स्त्री तव [illegible]त्रजः ।
[9]इत्थं व्यवस्थया कामं सुद्युम्नोऽवतु मेदिनीम् ३९
आचार्यानुग्रहात्कामं लब्ध्वा पुंस्त्वं व्यवस्थया ।
पालयामास जगतीं नाभ्यनन्दन्स्म तं प्रजाः ४०
तस्योत्कलो गयो [10]राजन्विमलश्च सुतास्त्रयः ।
[11]दक्षिणापथराजानो बभूवुर्धर्मवत्सलाः ॥ ४१ ॥

---

१ विज० दध्यौ तत्सु । २ वीर० वाचा तेन गृहीतेन । विज० गृहीते तेन हविषि । ३ उभ० साधयिष्येऽहं । ४ विज० सुकुमारवनं । ५ विज० प्रथमोऽध्यायः ।

१ विज० भासा । २ विज० स्तमुपा । ३ विज० तदैवं भगवा । वीर० तदैतद्भगवा । ४ विज० स चानुचरसं-युक्तो । ५ उभ० शुश्रुमः । ६ विज० स तस्यास्तां । ७ उभ० प्रीति । ८ वीर० मासं स्त्री तपसा तव । विज० स्त्रीर्मासं तपसा तव । ९ विज० इति । १० वीर० राज्ञो । ११ वीर० उत्तरापथ ।

ततः परिणते काले प्रतिष्ठानपतिः प्रभुः । पुरूरवस उत्सृज्य गां पुत्राय गतो वनम् ॥४२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैवस्वतमनोरिक्ष्वाकुप्रभृतिपुत्रोत्पत्तिः ॥ १ ॥ अज्ञानाद्गोवधं कृतवता मनुपुत्रेण पृषध्रेण तपोवनगमनं ॥ २ ॥ अन्येषां मनुपुत्राणां वंशकथनं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

एवं गतेऽथ सुद्युम्ने मनुर्वैवस्वतः सुते ।
पुत्रकामस्तपस्तेपे यमुनायां शतं समाः ॥ १ ॥
ततोऽयजन्मनुर्देवमपत्यार्थं हरिं प्रभुम् ।
इक्ष्वाकुपूर्वजान्पुत्राँल्लेभे स्वसदृशान्दश ॥ २ ॥
पृषध्रस्तु मनोः पुत्रो गोपालो गुरुणा कृतः ।
पालयामास गा यत्तो रात्र्यां वीरासनव्रतः ॥३॥
एकदा प्राविशद्गोष्ठं शार्दूलो निशि वर्षति ।
शयाना गाव उत्थाय भीतास्ता बभ्रमुर्व्रजे ॥४॥
एकां जग्राह बलवान्सा चुक्रोश भयातुरा ।
तस्यास्तत्क्रन्दितं श्रुत्वा पृषध्रोऽभिससार ह ॥५॥
खड्गमादाय तरसा प्रलीनोडुगणे निशि ।
अजानन्नहनद्बभ्रोः शिरः शार्दूलशङ्कया ॥ ६ ॥
व्याघ्रोऽपि वृक्णश्रवणो निस्त्रिंशाग्राहतस्ततः ।
निश्चक्राम भृशं भीतो रक्तं पथि समुत्सृजन् ॥७॥
मन्यमानो हतं व्याघ्रं पृषध्रः परवीरहा ।
अद्राक्षीत्स्वहतां बभ्रुं व्युष्टायां निशि दुःखितः ८
तं शशाप कुलाचार्यः कृतागसमकामतः ।
न क्षत्रबन्धुः शूद्रस्त्वं कर्मणा भविताऽमुना ॥९॥
एवं शप्तस्तु गुरुणा प्रत्यगृह्णात्कृताञ्जलिः ।
अधारयद्व्रतं वीर ऊर्ध्वरेता मुनिप्रियम् ॥ १० ॥
वासुदेवे भगवति सर्वात्मनि परेऽमले ।
एकान्तित्वं गतो भक्त्या सर्वभूतसुहृत्समः ॥११॥
विमुक्तसङ्गः शान्तात्मा संयताक्षोऽपरिग्रहः ।
यदृच्छयोपपन्नेन कल्पयन्वृत्तिमात्मनः ॥ १२ ॥
आत्मन्यात्मानमाधाय ज्ञानतृप्तः समाहितः ।
विचचार महीमेतां जडान्धबधिराकृतिः ॥१३॥
एवंवृत्तो वनं गत्वा दृष्ट्वा दावाग्निमुत्थितम् ।
तेनोपयुक्तकरणो ब्रह्म प्राप परं मुनिः ॥ १४ ॥
कविः कनीयान्विषयेषु निस्पृहो
विसृज्य राज्यं सह बन्धुभिर्वनम् ।
निवेश्य चित्ते पुरुषं स्वरोचिषं
विवेश कैशोरवयाः परं गतः ॥ १५ ॥
करूषान्मानवादासान्कारूषाः क्षत्रजातयः ।
उत्तरापथगोप्तारो ब्रह्मण्या धर्मवत्सलाः ॥ १६ ॥
धृष्टाद्धार्ष्टमभूत्क्षत्रं ब्रह्मभूयं गतं क्षितौ ।
नृगस्य वंशः सुमतिर्भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥१७॥
वसोः प्रतीकस्तत्पुत्र ओघवानोघवत्पिता ।
कन्या चोघवती नाम सुदर्शन उवाह ताम् ॥१८
चित्रसेनो नरिष्यन्ताद्दक्षस्तस्य सुतोऽभवत् ।
तस्य मीढ्वांस्ततः कूर्च इन्द्रसेनस्तु तत्सुतः ॥१९॥
वीतिहोत्रस्त्विन्द्रसेनात्तस्य सत्यश्रवा अभूत् ।
उरुश्रवाः सुतस्तस्य देवदत्तस्ततोऽभवत् ॥ २० ॥

---

१ विज० परिणतः । २ उभ० वृषध्रस्तु । ३ विज० सानुक्रोशभयातुरां । ४ विज० स्तु क्रन्दितं । ५ उभ० वृषध्रो । ६ वीर० न्नच्छितद्बभ्रोः । ७ विज० व्याघ्रो विवृक्ण । ८ उभ० स्त्रिंशाग्रहतः । ९ वीर० दृढं । १० उभ० वृषध्रः ।

१ विज० द्वितीयोऽध्यायः । २ वीर० ब्रह्मावाप । ३ विज० कविस्तदायं । ४ विज० सङ्गं । ५ वीर० गृहात् । ६ विज० ब्रह्मभूतं । ७ वीर० हि तत् । ८ विज० नभपुत्रोतिबलवान्स्वातिमूलोऽभवद्वसुः । ९ विज० नोघवत्स्वसा ।

ततोऽग्निवेश्यो भगवानग्निः स्वयमभूत्सुतः ।
कानीन इति विख्यातो जातूकर्ण्यो महानृषिः॥२१
ततो ब्रह्मकुलं जातमाग्निवेश्यायनं नृप ।
नरिष्यन्तान्वयः प्रोक्तो दिष्टवंशमतः शृणु॥२२॥
नाभागो दिष्टपुत्रोऽन्यः कर्मणा वैश्यतां गतः ।
भलन्दनः सुतस्तस्य वत्सप्रीतिर्भलन्दनात् ॥२३॥
वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुस्तत्सुतं प्रमतिं विदुः ।
खनित्रः प्रमतेस्तस्माच्चाक्षुषोऽथ विविंशतिः॥२४॥
विविंशतिसुतो रंभः खनिनेत्रोऽस्य धार्मिकः ।
करन्धमो महाराज तस्याऽऽसीदात्मजो नृप २५
तस्यावीक्षित्सुतो यस्य मरुत्तश्चक्रवर्त्यभूत् ।
संवर्तोऽयाजयद्यं वै महायोग्यङ्गिरःसुतः ॥ २६ ॥
मरुत्तस्य यथा यज्ञो न तथाऽन्यस्य कश्चन ।
सर्वं हिरण्मयं त्वासीद्यत्किंचिच्चास्य शोभनम् २७
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
मरुतः परिवेष्टारो विश्वेदेवाः सभासदः ॥२८॥

मरुत्तस्य दमः पुत्रस्तस्याऽऽसीद्राज्यवर्धनः ।
सुधृतिस्तत्सुतो जज्ञे सौधृतेयो नरः सुतः ॥२९
तत्सुतः केवलस्तस्माद्बन्धुमान्वेगवांस्ततः ।
बन्धुस्तस्याभवद्यस्य तृणबिन्दुर्महीपतिः ॥ ३०
तं भेजेऽलंबुषा देवी भजनीयगुणालयम् ।
वराप्सरा यतः पुत्राः कन्या चेडविडाऽभवत् ३
तस्यामुत्पादयामास विश्रवा धनदं सुतम् ।
प्रादाय विद्यां परमामृषिर्योगेश्वरात्पितुः ॥३२
विशालः शून्यबन्धुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः ।
विशालो वंशकृद्राजा वैशालीं निर्ममे पुरीम् ३
हेमचन्द्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्य चाऽऽत्मजः ।
तत्पुत्रात्संयमादासीत्कृशाश्वः सहदेवजः ॥३४
कृशाश्वात्सोमदत्तोऽभूद्योऽश्वमेधैरिडस्पतिम् ।
इष्ट्वा पुरुषमापाग्र्यां गतिं योगेश्वराश्रितः ॥३५
सौमदत्तिस्तु सुमतिस्तत्सुतो जनमेजयः ।
एते वैशालभूपालास्तृणबिन्दोर्यशोधराः ॥३६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

शर्यातिपुत्र्याः सुकन्यायास्तद्भर्तुश्च्यवनऋषेश्च कथा ॥ १ ॥ शर्यातिप्रपौत्रस्य ककुद्मिनस्तत्पुत्र्या रेवत्याश्च कथा ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
शर्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः स बभूवह ।
यो वा अङ्गिरसां सत्रे द्वितीयमह ऊचिवान्॥१॥
सुकन्या नाम तस्याऽऽसीत्कन्या कमललोचना ।
तया सार्धं वनगतो ह्यगमच्च्यवनाश्रमम् ॥ २ ॥
सा सखीभिः परिवृता विचिन्वत्यङ्घ्रिपान्वने ।
वल्मीकरन्ध्रे ददृशे खद्योते इव ज्योतिषी ॥३॥
ते दैवंचोदिता बाला ज्योतिषी कण्टकेन वै ।
अविध्यन्मुग्धभावेन सुस्रावासृक्ततो बहु ॥ ४ ॥
शकृन्मूत्रनिरोधोऽभूत्सैनिकानां च तत्क्षणात् ।
राजर्षिस्तमुपालक्ष्य पुरुषान्विस्मितोऽब्रवीत् ॥५॥
अप्यभद्रं न युष्माभिर्भार्गवस्य विचेष्टितम् ।
व्यक्तं केनापि नस्तस्य कृतमाश्रमदूषणम् ॥ ६ ॥
सुकन्या प्राह पितरं भीता किंचित्कृतं मया ।
द्वे ज्योतिषी अजानन्त्या निर्भिन्ने कण्टकेन वै ७

१ विज० देवदत्तस्य भगवा । २ वीर० हलन्दनः । ३ वीर० हलन्दनात् । ४ वीर० तत्सुतः प्रमतिर्विभोः । विज० तत्सुतः प्रमितिर्विभुः । ५ वीर० खमित्रः । ६ उभ० न्योस्ति । ७ विज० च्चास्त्यति । वीर० चित्तस्य शोभनं । ८ विज० संबभूवह । ९ विज० महरध्यगात् । १० विज० दैवेन चोदिता । ११ विज० सा ।

१ वीर० बिन्दुमान् । २ वीर० बिन्दुस्तस्याभ । ३ विज० चेलिबिला । वीर० चेलबिला । ४ विज० विश्रवाश्च धनाधिपं । ५ वीर० सोवाप । विज० प्रदाय । ६ वीर० मृषे । ७ विज० योगेश्वरः । ८ उभ० तत्पुत्रः सहदेवस्तु । ९ वीर० तस्य चात्मजः । १० वीर० दृतां । विज० श्रितां । ११ विज० तृतीयोऽध्यायः । १२ वीर० स्तानुपालक्ष्य । विज० स्तमुपालभ्य ।

दुहितुस्तद्वचः श्रुत्वा शर्यातिर्जातसाध्वसः ।
मुनिं प्रसादयामास वल्मीकान्तर्हितं शनैः ॥८॥
तदभिप्रायमाज्ञाय प्रादाद्दुहितरं मुनेः ।
कृच्छ्रान्मुक्तस्तमामन्त्र्य पुरं प्रायात्समाहितः[1] ॥९॥
सुकन्या च्यवनं प्राप्य पतिं परमकोपनम् ।
प्रीणयामास चित्तज्ञा अप्रमत्ताऽनुवृत्तिभिः ॥१०॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य नासत्यावाश्रमागतौ ।
तौ पूजयित्वा प्रोवाच वयो मे दत्तमीश्वरौ ॥११॥
ग्रहं ग्रहीष्ये सोमस्य यज्ञे वामप्यसोमपोः ।
क्रियतां मे वयोरूपं प्रमदानां यदीप्सितम्[2] ॥१२॥
बाढमित्यूचतुर्विप्रमभिनन्द्य भिषक्तमौ ।
निमज्जतां भवानस्मिन्ह्रदे सिद्धविनिर्मिते ॥१३॥
इत्युक्त्वा[3] जरयाग्रस्तदेहो धमनिसन्ततः ।
ह्रदं प्रवेशितोऽश्विभ्यां वलीपलितविप्रियैः[4] ॥१४
पुरुषास्त्रय उत्तस्थुरपीच्या वनिताप्रियाः ।
पद्मस्रजः कुण्डलिनस्तुल्यरूपाः सुवाससः ॥१५॥
तान्निरीक्ष्य वरारोहा सरूपान्सूर्यवर्चसः ।
अजानती पतिं साध्वी अश्विनौ शरणं ययौ ॥१६
दर्शयित्वा पतिं तस्यै पातिव्रत्येन तोषितौ ।
ऋषिमामन्त्र्य ययतुर्विमानेन त्रिविष्टपम् ॥ १७॥
यक्ष्यमाणोऽथ शर्यातिश्च्यवनस्याऽऽश्रमं गतः ।
ददर्श दुहितुः पार्श्वे पुरुषं सूर्यवर्चसम् ॥ १८ ॥
राजा दुहितरं प्राह कृतपादाभिवन्दनाम् ।
आशिषश्चाप्रयुञ्जानो नातिप्रीतमना इव ॥१९॥
चिकीर्षितं ते किमिदं पतिस्त्वया
प्रलंभितो लोकनमस्कृतो मुनिः ।
यत्त्वं जराग्रस्तमसत्यसंमतं
विहाय जारं भजसेऽमुमध्वगम् ॥ २० ॥
कथं मतिस्तेऽवगताऽन्यथा सतां
कुलप्रसूते कुलदूषणं त्विदम् ।
बिभर्षि जारं यदपत्रपाकुलं
पितुश्च भर्तुश्च नयस्यधस्तमः ॥ २१ ॥
एवं ब्रुवाणं पितरं स्मयमाना शुचिस्मिता ।
उवाच तात जामाता तवैष भृगुनन्दनः ॥२२॥
शशंस पित्रे तत्सर्वं वयोरूपाभिलंभनम् ।
विस्मितः परमप्रीतस्तनयां परिषस्वजे ॥ २३ ॥
सोमेन याजयन्वीरं[1] ग्रहं सोमस्य चाग्रहीत् ।
असोमपोरप्यश्विनोश्च्यवनः स्वेन तेजसा ॥२४॥
हन्तुं तमाददे वज्रं सद्योमन्युरमर्षितः[2] ।
सवज्रं स्तंभयामास भुजमिन्द्रस्य भार्गवः ॥२५॥
अन्वजानंस्ततः सर्वे ग्रहं सोमस्य चाश्विनोः ।
भिषजाविति यत्पूर्वं सोमाहुत्या बहिष्कृतौ ॥२६॥
उत्तानबर्हिरानर्तो भूरिषेण इति त्रयः ।
शर्यातेरभवन्पुत्रा आनर्ताद्रेवतोऽभवत् ॥ २७ ॥
सोन्तःसमुद्रे नगरीं विनिर्माय कुशस्थलीम् ।
आस्थितोऽभुङ्क्त विषयानानर्तादीनरिन्दम ॥२८॥
तस्य पुत्रशतं जज्ञे ककुद्मिज्येष्ठमुत्तमम् ।
ककुद्मी[3] रेवतीं कन्यां स्वामादाय[4] विभुं गतः २९
कन्यावरं[5] परिप्रष्टुं ब्रह्मलोकमपावृतम् ।
आवर्तमाने गान्धर्वे स्थितोऽलब्धक्षणः क्षणम् ३०
तदन्त[6] आद्यमानम्य स्वाभिप्रायं न्यवेदयत् ।
तच्छ्रुत्वा भगवान्ब्रह्मा प्रहस्य तमुवाच ह ॥३१॥
अहो राजन्निरुद्धास्ते कालेन हृदि ये कृताः ।
तत्पुत्रपौत्रनप्तृणां गोत्राणि च न शृण्महे ॥३२॥
[मुहूर्तं शृण्वतोश्राव्यं प्रतियातस्य तेऽनघ ।]
कालोऽभियातस्त्रिणवचतुर्युगविकल्पितः ।
तद्गच्छ देवदेवांशो बलदेवो महाबलः ॥ ३३ ॥
कन्यारत्नमिदं राजन्नररत्नाय देहि भो ।
भुवो भारावताराय भगवान्भूतभावनः ॥ ३४॥
अवतीर्णो निजांशेन पुण्यश्रवणकीर्तनः ।

---

१ उभ० सहानुगः । २ वीर० यथेप्सितं । ३ उभ० ...युक्तो । ४ विज० स्वयं चामज्जतां ह्रदे । ५ वीर० विग्रहः । ... विज० रुक्म । ७ वीर० स्तूयमानौ । ८ वीर० शिषो न ... । ९ वीर० नातिहृष्ट । १० वीर० प्रलोभितो । ११ उभ० ... त्वं । १२ विज० स्तेंब । १३ विज० मार्गन्त्वियं मत्कुल ।

१ वीर० सोमेनायाजयद्वीरं । २ वीर० शतमन्यु । ३ वीर० रैवतो रेवतीं कन्यां । ४ वीर० समादाय दिवं । ५ उभ० पुत्र्या वरं । ६ विज० तदन्ते विभुमानम्य । ७ विज० इदमर्धमधिकं । ८ वीर० कालोतियातः । विज० कालो यातस्त्रिणवभिश्चतुर्युग ।

इत्यादिष्टोऽभिवन्द्याजं नृपः स्वपुरमागतः ॥३५॥
त्यक्तं पुण्यजनत्रासाद्भ्रातृभिर्दिक्ष्ववस्थितैः ।
सुतां दत्त्वाऽनवद्याङ्गीं बलाय बलशालिने ।
बदर्याख्यं गतो राजा तप्तुं नारायणाश्रमम् ॥३६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

मनुपौत्रस्य नाभागस्य कथा ॥ १ ॥ नाभागपुत्रस्याम्बरीषस्य कथा ॥ २ ॥ एकादशीव्रतमनुतिष्ठतोम्बरीषस्य द्वादशी-पारणसमये दुर्वाससः आगमनं ॥ ३ ॥ स्वपारणवेलातिक्रमभियांबरीषेण अब्भक्षणे कृते क्रुद्धेन ऋषिणा अंबरीषं हन्तु स्वजटातः कृत्यानिर्माणं ॥ ४ ॥ तस्य राज्ञो रक्षणार्थं स्थितेन चक्रायुधेन कृत्यां दग्ध्वा ऋषिमपि हन्तुमभिद्रावणं ॥ ५ ॥ कुत्राप्यलब्धत्राणेन ऋषिणा भगवन्तं प्रति शरणगमनं ॥ ६ ॥ भगवता नारायणेन स्वभक्तमाहात्म्यप्रकटनार्थं अंबरीषं प्रत्येव शरणगमनचोदना ॥ ७ ॥

श्रीशुक उवाच—

नाभागो[1] नभगापत्यं यं तं[2] भ्रातरः कविम् ।
यविष्ठं व्यभजन्दायं ब्रह्मचारिणमागतम्[3] ॥ १ ॥
भ्रातरोऽभाङ्क्त किं मह्यं भजाम पितरं तव ।
[नाभागस्तु पिता पुत्रं प्राह तं ब्रह्मचारिणं ।]
त्वां[6] ममार्यास्तताभाङ्क्षुर्मा पुत्रक तदादृथाः ॥२
इमे[7] अङ्गिरसः सत्रमासतेऽद्य सुमेधसः ।
षष्ठं षष्ठमुपेत्याहः कवे मुह्यन्ति कर्मणि ॥ ३ ॥
तांस्त्वं शंसय सूक्ते द्वे वैश्वदेवे महात्मनः ।
ते स्वर्यन्तो धनं सत्रपरिशेषितमात्मनः ॥ ४ ॥
दास्यन्त्यथ ततो गच्छ तथा स कृतवान्यथा ।
तस्मै दत्त्वा ययुः स्वर्गं ते सत्रपरिशेषितम् ॥५॥
तं कश्चित्स्वीकरिष्यन्तं पुरुषः कृष्णदर्शनः ।
उवाचोत्तरतोऽभ्येत्य ममेदं वास्तुकं[11] वसु ॥ ६ ॥
ममेदमृषिभिर्दत्तमिति तर्हि स मानवः ।
स्यान्नौ ते पितरि प्रश्नः पृष्टवान्पितरं[12] तथा ॥७॥
यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमृषयः क्वचित् ।
चक्रुर्विभागं रुद्राय स देवः सर्वमर्हति ॥ ८ ॥
नभगस्तं[3] प्रणम्याऽऽह तवेश किल वास्तुकम्[4] ।
इत्याह मे पिता ब्रह्मञ्छिरसा त्वां प्रसादये ॥९॥
यत्ते पिताऽवदद्धर्मं त्वं तु सत्यं प्रभाषसे ।
ददामि ते मन्त्रदृशे ज्ञानं ब्रह्म सनातनम् ॥१०॥
[तस्माद्[6]सत्यं न ब्रूयात्परस्यां चापदि क्वचित् ।
सत्येन परिसंतुष्टो भवामीष्टः स मे भवेत् ॥१॥]
गृहाण द्रविणं दत्तं मत्सत्रे[7] परिशेषितम् ।
इत्युक्त्वान्तर्हितो[8] रुद्रो भगवान्सत्यवत्सलः ॥११
य एतत्संस्मरेत्प्रातः सायं च सुसमाहितः ।
कविर्भवति मन्त्रज्ञो गतिं चैव तथाऽऽत्मनः ॥१२॥
नाभागादंबरीषोऽभून्महाभागवतः कृती ।
नास्पृशद्ब्रह्मशापोपि यं न[10] प्रतिहतः क्वचित्॥१३॥

राजोवाच—

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि राजर्षेस्तस्य धीमतः ।
न प्राभूद्यत्र निर्मुक्तो ब्रह्मदण्डो दुरत्ययः ॥१४॥

श्रीशुक उवाच—

अंबरीषो महाभागः सप्तद्वीपवतीं महीम् ।

---

१ विज० नाभागोऽन्यस्ततः प्राज्ञो यं नत्वा भ्रातरः । २ वीर० यं न तद्भ्रातरः । ३ विज० माह सः । ४ विज० भजान । ५ वीर० इदमर्धमधिकं । ६ वीर० मम त्वार्या । विज० किं म आर्या । ७ वीर० इमे ह्यङ्गिरसः । ८ वीर० सत्रे । ९ वीर० दास्यन्त्यतोद्य तान्गच्छ । विज० दास्यन्तेऽथ तान्गच्छ । १० विज० परिवेषणं । ११ वीर० वास्तुगं । विज० वास्तवं । १२ विज० स गतः पितरं यथा ।

१ विज० चतुर्थोऽध्यायः । २ विज० चक्रुर्हि । ३ उभ० नाभागस्तं । ४ उभ० वास्तुगं । ५ उभ० त्वं च । ६ वीर० अयं श्लोक अधिको दृश्यते । ७ वीर० यत्सत्रपरिशेषि । विज० यत्सत्रपरिवेषि । ८ वीर० न्तर्दधे । ९ विज० अत्र पञ्चमोऽध्यायः । १० वीर० यमप्रतिहतः । विज० चक्रप्रतिहतः ।

अव्ययां च श्रियं लब्ध्वा विभवं चातुलं भुवि १५
मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत्स्वप्नसंस्तुतम् ।
विद्वान्विभवनिर्वाणं तमो विशति यत्पुमान् १६
वासुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु ।
प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्टवत्स्मृतम्॥१७॥
स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो-
र्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु
श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥ १८ ॥
मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ
तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् ।
घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे
श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥ १९ ॥
पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे
शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ।
कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया
यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥ २० ॥
एवं सदा कर्मकलापमात्मनः
परेऽधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे ।
सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां
तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह ॥ २१ ॥
ईजेऽश्वमेधैरधियज्ञमीश्वरं
महाविभूत्योपचिताङ्गदक्षिणैः ।
ततैर्वसिष्ठासितगौतमादिभि-
र्धन्वन्यभिस्रोतमसौ सरस्वतीम् ॥ २२ ॥
यस्य क्रतुषु गीर्वाणैः सदस्या ऋत्विजो जनाः ।
तुल्यरूपाश्चानिमिषा व्यदृश्यन्त सुवाससः ॥२३॥
स्वर्गो न प्रार्थितो यस्य मनुजैरमरप्रियः ।
शृण्वद्भिरुपगायद्भिरुत्तमश्लोकचेष्टितम् ॥ २४ ॥
संमर्द्धयन्ति तान्कामाः स्वाराज्यपरिभाविताः ।
दुर्लभा नापि सिद्धानां मुकुन्दं हृदि पश्यतः॥२५
स इत्थं भक्तियोगेन तपोयुक्तेन पार्थिवः ।
स्वधर्मेण हरिं प्रीणन्सङ्गान्सर्वाञ्छनैर्जहौ ॥२६॥
गृहेषु दारेषु सुतेषु बन्धुषु
द्विपोत्तमस्यन्दनवाजिपत्तिषु ।
अक्षय्यरत्नाभरणायुधादि-
ष्वनन्तकोशेष्वकरोदसन्मतिम् ॥ २७ ॥
तस्मा अदाद्धरिश्चक्रं प्रत्यनीकभयावहम् ।
एकान्तभक्तिभावेन प्रीतो भृत्याभिरक्षणम्॥२८॥
आरिराधयिषुः कृष्णं महिष्या तुल्यशीलया ।
युक्तः सांवत्सरं वीरो दधार द्वादशीव्रतम्॥२९॥
व्रन्ताते कार्तिके मासि त्रिरात्रं समुपोषितः ।
स्नातः कदाचित्कालिन्द्यां हरिं मधुवनेऽर्चयत्३०
महाभिषेकविधिना सर्वोपस्करसंपदा ।
अभिषिच्यांबराकल्पैर्गन्धमाल्यार्हणादिभिः॥३१
तद्गतान्तरभावेन पूजयामास केशवम् ।
ब्राह्मणांश्च महाभागान्सिद्धार्थानपि भक्तितः ३२
गवां रुक्मविषाणीनां रूप्याङ्घ्रीणां सुवाससाम् ।
पयःशीलवयोरूपवत्सोपस्करसंपदाम् ॥ ३३ ॥
प्राहिणोत्साधु विप्रेभ्यो गृहेषु न्यर्बुदानि षट् ।
भोजयित्वा द्विजानग्रे स्वाद्वन्नं गुणवत्तमम्॥३४॥
लब्धकामैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे ।
तस्य तर्ह्यतिथिः साक्षाद्दुर्वासा भगवानभूत् ॥३५
तमानर्चातिथिं भूपः प्रत्युत्थानासनार्हणैः ।
ययाचेऽभ्यवहाराय पादमूलमुपागतः ॥ ३६ ॥
प्रतिनन्द्य स तद्याञ्चां कर्तुमावश्यकं गतः ।
निममज्ज बृहद्ध्यायन्कालिन्दीसलिले शुभे ॥३७॥
मुहूर्तार्धावशिष्टायां द्वादश्यां पारणं प्रति ।
चिन्तयामास धर्मज्ञो द्विजैस्तद्धर्मसङ्कटे ॥ ३८ ॥
ब्राह्मणातिक्रमे दोषो द्वादश्यां यदपारणे ।

१ वीर० विभुः । २ उभ० संमितं । ३ वीर० वरकृतं । ४ वीर० श्रुती । ५ विज० सङ्गं । ६ विज० सौरभश्रीमत्तुलस्यां । ७ विज० कामं तु । ८ विज० तथो । ९ विज० श्रयां रतिं । १० विज० र्विद्वानभिस्रो । ११ वीर० अनुगायद्भि । १२ वीर० वर्धयन्ति तान्कामान्स्वा । विज० समृद्धा यस्य नो कामाः ।

१ विज० अपि । २ वीर० पङ्क्तिषु । ३ उभ० योगेन । ४ वीर० भीताभि । विज० भूत्वाभि । ५ वीर० यिषुर्विष्णुं । ६ वीर० धीरो । ७ विज० षिच्य वराकल्पै । वीर० षिच्य पराकल्पै । ८ वीर० तर्हि तस्यातिथिः । ९ वीर० सम्यक् । विज० भूयः । १० वीर० पारणां । ११ वीर० सङ्कटं । १२ वीर० श्यामप्यपारणे ।

यत्कृत्वा साधु मे भूयादधर्मो वा न मां स्पृशत् ३९
अंभसा केवलेनाथं करिष्ये व्रतपारणम् ।
प्राहुरब्भक्षणं विप्रा ह्यशितं नाशितं च तत् ॥४०॥
इत्यपः प्राश्य राजर्षिश्चिन्तयन्मनसाऽच्युतम् ।
प्रत्यचष्ट कुरुश्रेष्ठ द्विजागमनमेव सः ॥ ४१ ॥
दुर्वासा यमुनाकूलात्कृतावश्यक आगतः ।
राज्ञाऽभिनन्दितस्तस्य बुबुधे चेष्टितं धिया ॥४२
मन्युना प्रचलद्गात्रो भ्रुकुटीकुटिलाननः ।
बुभुक्षितश्च सुतरां कृताञ्जलिमभाषत ॥ ४३ ॥
अहो अस्य नृशंसस्य श्रियोन्मत्तस्य पश्यत ।
धर्मव्यतिक्रमं विष्णोरभक्तस्येशमानिनः ॥४४॥
यो मामतिथिमायातमातिथ्येन निमन्त्र्य च ।
अदत्त्वा भुक्तवांस्तस्य सद्यस्ते दर्शये फलम् ॥४५॥
एवं ब्रुवाण उत्कृत्य जटां रोषविदीपितः ।
तया स निर्ममे तस्मै कृत्यां कालानलोपमाम् ॥४६
तामापतन्तीं ज्वलतीमसिहस्तां पदा भुवम् ।
वेपयन्तीं समुद्वीक्ष्य न चचाल पदान्नृपः ॥४७॥
प्राग्दिष्टं भृत्यरक्षायां पुरुषेण महात्मना ।
ददाह कृत्यां तां चक्रं क्रुद्धाहिमिव पावकः ४८
तदभिद्रवदुद्वीक्ष्य स्वप्रयासं च निष्फलम् ।
दुर्वासा दुद्रुवे भीतो दिक्षु प्राणपरीप्सया ॥४९॥
तमन्वधावद्भगवद्रथाङ्गं
दावाग्निरुद्धूतशिखो यथाऽहिम् ।
तथाऽनुषक्तं मुनिरीक्षमाणो
गुहां विविक्षुः प्रससार मेरोः ॥ ५० ॥
दिशो नभः क्ष्मां विवरान्समुद्राँ-
ल्लोकान्सपालांस्त्रिदिवं गतः सः ।
यतोयतो धावति तत्रतत्र
सुदर्शनं दुष्प्रसहं ददर्श ॥ ५१ ॥
अलब्धनाथः स यदा कुतश्चि- यं
पः ।
त्सन्त्रस्तचित्तोऽरणमेषमाणः ।
देवं विरिञ्चं समगाद्विधात-
स्त्राह्यात्मयोनेऽजिततेजसो माम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मोवाच—

स्थानं मदीयं सह विश्वमेत-
त्क्रीडावसाने द्विपरार्धसंज्ञे ।
भ्रूभङ्गमात्रेण हि संदिधक्षोः
कालात्मनो यस्य तिरो भविष्यति ॥ ५३ ॥
अहं भवो दक्षभृगुप्रधानाः
प्रजेशभूतेशसुरेशमुख्याः ।
सर्वे वयं यन्नियमं प्रपन्ना
मूर्ध्न्यर्पितं लोकहितं वहामः ॥ ५४ ॥
प्रत्याख्यातो विरिञ्चेन विष्णुचक्रोपतापितः ।
दुर्वासाः शरणं यातः शर्वं कैलासवासिनम् ५५

श्रीरुद्र उवाच—

वयं न तात प्रभवाम भूम्नि
यस्मिन्परेऽन्येऽप्यजजीवकोशाः ।
भवन्ति काले नभवन्ति हीदृशाः
सहस्रशो यत्र वयं भ्रमामः ॥ ५६ ॥
अहं सनत्कुमारश्च नारदो भगवानजः ।
कपिलोऽपान्तरतमो देवलो धर्म आसुरिः ॥५७॥
मरीचिप्रमुखाश्चान्ये सिद्धेशाः पारदर्शिनः ।
विदाम न वयं सर्वे यन्मायां माययाऽऽवृताः ५८
तस्य विश्वेश्वरस्येदं शस्त्रं दुर्विषहं हि नः ।
तमेव शरणं याहि हरिस्ते शं विधास्यति ॥५९॥
ततो निराशो दुर्वासाः पदं भगवतो ययौ ।
विकुण्ठाख्यं यदध्यास्ते श्रीनिवासः श्रिया सह ॥
संदह्यमानोऽजितशस्त्रवह्निना
तत्पादमूले पतितः सवेपथुः ।
आहाच्युतानन्त सदीप्सित प्रभो
कृतागसं माऽवहि विश्वभावन ॥ ६१ ॥

१ विज० नाद्य । २ वीर० पारणां । ३ उभ० आहुः । ४ वीर० ह्यशितानशितं । ५ उभ० यत् । ६ विज० भिच्छन्दित । ७ उभ० स्येष्टमानिनः । ८ वीर० तदा । ९ वीर० प्रदिष्टं । विज० आदिष्टं भक्त । १० वीर० रुद्धूत । ११ वीर० स मुनिः ।

१ वीर० द्विज विश्व । २ वीर० मात्रेणच । ३ विज० कालात्मनः पश्यति को भविष्यत् । ४ विज० मूर्ध्ना । ५ वीर० चक्रेण । ६ विज० द्वितीयः पादः तृतीयतया । तृतीयः द्वितीयतया च वर्तते । ७ विज० भूम्नो । ८ वीर० वैकुण्ठाख्यं । ९ विज० मामव ।

अजानता ते परमानुभावं
कृतं मयाऽघं भवतः प्रियाणाम् ।
विधेहि तस्यापचितिं विधात-
र्मुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारकोऽपि ॥ ६२ ॥
श्रीभगवानुवाच—
अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ।
साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥ ६३ ॥
नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना ॥
श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन्येषां गतिरहं परा ॥६४॥
ये दारागारपुत्राप्तान्प्राणान्वित्तमिमं परम् ।
हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे६५
मयि निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ।
वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा॥
मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ।
नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविद्रुतम् ॥
साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् ।
मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि ६८
उपायं कथयिष्यामि तव विप्र शृणुष्व तत् ।
अयं ह्यात्माभिचारस्ते यतस्तं यातु वै भवान् ।
साधुषु प्रहितं तेजः प्रहर्तुः कुरुतेऽशिवम् ॥६९॥
तपो विद्या च विप्राणां निःश्रेयसकरे उभे ।
ते एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुरन्यथा ॥ ७० ॥
ब्रह्मंस्तद्गच्छ भद्रं ते नाभागतनयं नृपम् ।
क्षमापय महाभागं ततः शान्तिर्भविष्यति॥७१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पादौ गृहीतवतो दुर्वाससो रक्षणार्थं अंबरीषेण सुदर्शनस्तुतिः ॥१॥ तत्स्तुतिप्रसन्नेन सुदर्शनेन दुर्वाससो मोचनं ॥२॥

श्रीशुक उवाच—
एवं भगवताऽऽदिष्टो दुर्वासाश्चक्रतापितः ।
अंबरीषमुपावृत्य तत्पादौ दुःखितोऽग्रहीत् ॥१॥
तस्य सोद्यमनं वीक्ष्य पादस्पर्शविलज्जितः ।
अस्तावीत्तद्धरेरस्त्रं कृपया पीडितो भृशम् ॥ २ ॥
अंबरीष उवाच—
त्वमग्निर्भगवान्सूर्यस्त्वं सोमो ज्योतिषां पतिः ।
त्वमापस्त्वं क्षितिर्व्योम वायुर्मात्रेन्द्रियाणि च ३
सुदर्शन नमस्तुभ्यं सहस्राराच्युतप्रिय ।
सर्वास्त्रघातिन्विप्राय स्वस्ति भूया इडस्पते ॥४॥
त्वं धर्मस्त्वमृतं सत्यं त्वं यज्ञोऽखिलयज्ञभुक् ।
त्वं लोकपालः सर्वात्मा त्वं तेजः पौरुषं परम् ५
नमः सुनाभाखिलधर्मसेतवे
ह्यधर्मशीलासुरधूमकेतवे ।
त्रैलोक्यगोपाय विशुद्धवर्चसे
मनोजवायाद्भुतकर्मणे गृणे ॥ ६ ॥
त्वत्तेजसा धर्ममयेन संहृतं
तमः प्रकाशश्च धृतो महात्मनाम् ।
दुरत्ययस्ते महिमा गिरां पते
त्वद्रूपमेतत्सदसत्परावरम् ॥ ७ ॥
यदा विसृष्टस्त्वमनञ्जनेन वै
बलं प्रविष्टोऽजितदैत्यदानवम् ।
बाहूदरोर्वङ्घ्रिशिरोधराणि

१ विज० पुत्रादीन्प्राणा । २ विज० मिदं । ३ वीर० मुपागम्य । ४ उभ० तद्व्यसनं । ५ वीर० अस्तौषीत्तद्धरेश्चक्रं । ६ वीर० सर्वारिघातिन् । ७ विज० भूयादिडस्पते । ८ वीर० त्वं धृतिर्नित्या । विज० त्वं धृतिः सत्यं । ९ वीर० सर्वात्मंस्त्वं ।

१ वीर० वशे । २ विज० प्रदिष्टं । ३ उभ० विद्रुतं । ४ वीर० ह्यहं । ५ वीर० मदन्यं ते । ६ विज० भयं । ७ विज० महाभाग । ८ विज० अत्राध्यायविच्छेदो नास्ति । ९ विज० कर्मणेऽस्तु ते । १० विज० अयं श्लोकः उत्तरश्च श्लोकः पूर्वोत्तरतया वर्तेते । ११ वीर० दृशो महात्मनां । विज० दृशोर्महात्मनां । १२ उभ० प्रविश्योर्जित ।

वृक्णन्नजस्रं प्रधने विराजसे ॥ ८ ॥
स त्वं जगत्त्राणखलप्रहाणये
निरूपितः सर्वसहो गदाभृता ।
विप्रस्य चास्मत्कुलदैवहेतवे
विधेहि भद्रं तदनुग्रहो हि नः ॥ ९ ॥
यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा स्वधर्मो वा स्वनुष्ठितः ।
कुलं नो विप्रदैवं चेद्द्विजो भवतु विज्वरः ॥१०॥
यदि नो भगवान्प्रीत एकः सर्वगुणाश्रयः ।
सर्वभूतात्मभावेन द्विजो भवतु विज्वरः ॥११॥

श्रीशुक उवाच—

इति संस्तुवतो राज्ञो विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ।
अशाम्यत्सर्वतो विप्रं प्रदहद्राजयाञ्चया ॥१२॥
स मुक्तोऽस्त्राग्नितापेन दुर्वासा स्वस्तिमांस्ततः ।
प्रशशंस तमुर्वीशं युञ्जानः परमाशिषः ॥ १३ ॥

दुर्वासा उवाच—

अहो अनन्तदासानां महत्त्वं दृष्टमद्य मे ।
कृतागसोऽपि यद्राजन्मङ्गलानि समीहसे ॥१४॥
दुष्करं को नु साधूनां दुस्त्यजो वा महात्मनाम् ।
यैः संगृहीतो भगवान्सात्वतामृषभो हरिः ॥१५॥
यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान्भवति निर्मलः ।
तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते॥१६॥
राजन्ननुगृहीतोऽहं त्वयाऽतिकरुणात्मना ।
मदघं पृष्ठतः कृत्वा प्राणा यन्मेऽभिरक्षिताः॥१७॥
राजा तमकृताहारः प्रत्यागमनकाङ्क्षया ।
चरणावुपसंगृह्य प्रसाद्य समभोजयत् ॥ १८ ॥
सोऽशित्वाऽऽदृतमानीतमातिथ्यं सार्वकामिकम् ।
तृप्तात्मा नृपतिं प्राह भुज्यतामिति सादरम् ॥१९॥
प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि तव भागवतस्य वै ।
दर्शनस्पर्शनालापैरातिथ्येनाऽऽत्ममेधसा ॥२०॥
कर्मावदातमेतत्ते गायन्ति स्वःस्त्रियो मुहुः ।
कीर्तिं परमपुण्यां च कीर्तयिष्यति भूरियम् ॥२१॥

श्रीशुक उवाच—

एवं संकीर्त्य राजानं दुर्वासाः परितोषितः ।
ययौ विहायसाऽऽमन्त्र्य ब्रह्मलोकमहैतुकम् ॥ २२
संवत्सरोऽत्यगात्तावद्यावता नागतो गतः ।
मुनिस्तद्दर्शनाकाङ्क्षी राजाब्भक्षो बभूव ह ॥२३॥
गते च दुर्वाससि सोंबरीषो
द्विजोपयोगातिपवित्रमाहरत् ।
ऋषेर्विमोक्षं व्यसनं च बुद्ध्वा
मेने स्ववीर्यं च परानुभावम् ॥ २४ ॥
एवंविधानेकगुणः स राजा
परात्मनि ब्रह्मणि वासुदेवे ।
क्रियाकलापैः समुवाह भक्तिं
ययाऽऽविरिञ्च्यान्निरयांश्चकार ॥ २५ ॥
अथांबरीषस्तनयेषु राज्यं
समानशीलेषु विसृज्य धीरः ।
वनं विवेशाऽऽत्मनि वासुदेवे
मनो दधद्ध्वस्तगुणप्रवाहः ॥ २६ ॥
इत्येतत्पुण्यमाख्यानमंबरीषस्य भूपतेः ।
संकीर्तयन्ननुध्यायन्भक्तो भगवतो भवेत् ॥२७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

१ वीर० प्रहाणयोर्निरूपितः । २ विज० विप्राय वा । ३ विज० यदि मे । ४ वीर० विप्रमजहाद्राज । ५ वीर० माहात्म्यं । विज० महित्वं । ६ उभ० दुष्करं किं नु साधूनां दुस्त्यजं वा । ७ उभ० ममाघं ।

१ वीर० भुज्यतां भुज्यतामिति । २ वीर० स्वर्गायन्ति स्त्रियो । ३ विज० यावत्तं । ४ उभ० काङ्क्षी । ५ विज० भोगातिपवित्रमाहरन् । ६ विज० व्यसनाच्च बुद्ध्वा । ७ वीर० परात्मविद्ब्रह्मणि । ८ विज० यया विरिञ्च्यादिमधश्चकार । ९ वीर० दधे । १० वीर० भागवतो । ११ विज० षष्ठोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

मनोर्ज्येष्ठपुत्रस्य इक्ष्वाकोर्वंशे शशादादिमान्धातृपर्यन्तानां राज्ञां कथाकथनं ॥ १ ॥ सौभरिऋषिकथा ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

विरूपः केतुमाञ्छंभुरंबरीषसुतास्त्रयः ।
विरूपात्पृषदश्वोऽभूत्तत्पुत्रस्तु रथीतरः ॥ १ ॥
रथीतरस्याप्रजस्य भार्यायां तन्तवे[1]ऽर्थितः ।
अङ्गिरा जनयामास ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥२॥
एते क्षेत्रे प्रसूता[2] वै पुनस्त्वाङ्गिरसाः[3] स्मृताः ।
रथीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ ३ ॥
क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञ इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।
तस्य पुत्रशतं[4] ज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥ ४ ॥
तेषां पुरस्तादभवन्नार्यावर्ते नृपा नृप ।
पञ्चविंशति[5] पश्चाच्च त्रयो मध्ये परेऽन्यतः ॥५॥
स एकदाऽष्टकाश्राद्धे[6] इक्ष्वाकुः सुतमादिशत् ।
मांसमानीयतां मेध्यं विकुक्षे गच्छ माचिरम्॥६॥
तथेति स वनं गत्वा मृगान्हत्वा क्रियार्हणान्[7] ।
श्रान्तो बुभुक्षितो वीरः शशं[8] चाऽऽददपस्मृतिः ७
शेषं निवेदयामास पित्रे तेन च तद्गुरुः ।
चोदितः प्रोक्षणायाऽऽह दुष्टमेतदकर्मकम् ॥८॥
ज्ञात्वा पुत्रस्य तत्कर्म गुरुणाऽभिहितं नृपः ।
देशान्निःसारयामास सुतं त्यक्तविधिं रुषा ॥९॥
स तु विप्रेण संवादं जापकेन समाचरन्[9] ।
त्यक्त्वा कलेवरं योगी स तेनावाप यत्परम्॥१०॥
पितर्युपरतेऽभ्येत्य विकुक्षिः पृथिवीमिमाम् ।
शासदीजे[10] हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुतः ॥११॥
पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः ।
ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः[11] शृणु नामानि कर्मभिः १२
कृतान्त आसीत्समरो[12] देवानां सह दानवैः ।
पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो[1] देवैर्दैत्यपराजितैः॥१३॥
वचनाद्[2]देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः ।
वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः ॥ १४ ॥
स संनद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखाञ्शितान् ।
स्तूयमानः समारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः॥१५॥
तेजसाऽप्यायितो[3] विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः[4] ।
प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणत्त्रिदशैः पुरम् १६
तैस्तस्य चाभूत्[5]प्रधनं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
यमाय भल्लैरनयद्दैत्यान्येऽभिययुर्मृधे[6] ॥ १७ ॥
तस्येषुपाताभिमुखं युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ।
विसृज्य[8] दुद्रुवुर्दैत्या हन्यमानाः स्वमालयम्॥१८
जित्वा पुरं धनं सर्वं[9] सश्रीकं वज्रपाणये ।
प्रत्ययच्छत्स राजर्षिरिति नामभिराहृतः[10] ॥१९॥
पुरञ्जयस्य पुत्रोऽभूदनेनास्तत्सुतः पृथुः ।
विश्वरन्धि[11]स्ततश्चन्द्रो युवनाश्वश्च तत्सुतः ॥२०॥
शावस्त[12]स्तत्सुतो येन शावस्ती निर्ममे[13] पुरी ।
बृहदश्वस्तु शावस्ति[14]स्ततः कुवलयाश्वकः ॥ २१ ॥
यः प्रियार्थमुतङ्कस्य[15] धुन्धुनामासुरं बली ।
सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरहनद्वृतः ॥ २२ ॥
धुन्धुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च[16] जज्वलुः ।
धुन्धोर्मुखाग्निना सर्वे त्रय एवावशेषिताः ॥२३॥
दृढाश्वः कपिलाश्वश्च भद्राश्व इति भारत ।
दृढाश्वपुत्रो हर्यश्वो निकुंभस्तत्सुतः[17] स्मृतः ॥२४॥

१ वीर० तन्तवे ऋषिः । २ वीर० क्षेत्रप्रसूता । विज० क्षत्रप्रसूता । ३ उभ० पुनश्चाङ्गि । ४ विज० पुत्रशतं । ५ उभ० पञ्चविंशति पश्चाच्च । ६ वीर० श्राद्धे त्विक्ष्वाकुः । ७ विज० क्रियार्हकान् । ८ विज० शशमाददय । ९ वीर० समाचरात् । १० उभ० शासन्नीजे । ११ विज० वाप्युक्तः । १२ विज० समरे ।

१ विज० धीरो । २ विज० वचनादेव । ३ विज० व्यापितो । ४ वीर० महात्मनः । ५ विज० ह्यभवद्राजन्सङ्ग्रामो रोमहर्षणः । ६ विज० ये युयुधुर्मृधे । ७ वीर० घाता । ८ वीर० दृष्ट्वाऽन्ये । ९ उभ० सर्वमयच्छद्वज्र । १० विज० राहुतः । ११ वीर० विश्वगन्धः । विज० विश्वगन्धिः । १२ उभ० शावस्ति । १३ उभ० निर्मिता । १४ उभ० शावस्तेस्ततः । १५ वीर० मुदङ्कस्य । विज० प्रियार्थं मुकुन्दस्य । १६ उभ० प्रजज्वलुः । १७ वीर० स्तस्य चात्मजः ।

बर्हणाश्वो निकुंभस्य कृशाश्वोऽथास्य सेनेजित् ।
युवनाश्वोऽभवत्तस्य सोऽनपत्यो वनंगतः ॥२५॥
भार्याशतेन निर्विण्ण ऋषयोस्य कृपालवः ।
इष्टिं स्म वर्तयांचक्रुरैन्द्रीं ते सुसमाहिताः ॥२६॥
राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्पितः ।
दृष्ट्वा शयानान्विप्रांस्तान्पपौ मन्त्रजलं स्वयम् २७
उत्थितास्ते निशाम्याथ व्युदकं कलशं प्रभो ।
पप्रच्छुः कस्य कर्मेदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥२८॥
राज्ञा पीतं विदित्वाऽथ ईश्वरप्रहितेन ते ।
ईश्वराय नमश्चक्रुरहो दैवबलं बलम् ॥ २९ ॥
ततः काल उपावृत्ते कुक्षिं निर्भिद्य दक्षिणम् ।
युवनाश्वस्य तनयश्चक्रवर्ती जजान ह ॥ ३० ॥
कं धास्यति कुमारोयं स्तन्यं रोरूयते भृशम् ।
मां धाता वत्स मारोदीरितीन्द्रो देशिनीमदात्३१
न ममार पिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः ।
युवनाश्वोऽथ तत्रैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥३२॥
त्रसँद्दस्युरितीन्द्रोऽङ्ग विदधे नाम तस्य वै ।
यस्मात्रसन्ति ह्युद्विग्ना दस्यवो रावणादयः ॥३३॥
यौवनाश्वोऽथ मान्धाता चक्रवर्त्यवनीं प्रभुः ।
सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा ॥ ३४ ॥
ईजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्भूरिदक्षिणैः ।
सर्वदेवमयं देवं सर्वात्मकमतीन्द्रियम् ॥ ३५ ॥
द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्त्विजः ।
धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्यदात्मकम् ॥३६॥
यावत्सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥३७॥
शशबिन्दोर्दुहितरि बिन्दुमत्यामधान्नृपः ।
पुरुकुत्समंबरीषं मुचुकुन्दं च योगिनम् ।
तेषां स्वसारः पञ्चाशत्सौभरिं वव्रिरे पतिम् ॥३८॥
यमुनान्तर्जले मग्नस्तप्यमानः परं तपः ।
निर्वृत्तिं मीनराजस्य वीक्ष्य मैथुनधर्मिणः ॥३९॥
जातस्पृहो नृपं विप्रः कन्यामेकामयाचत ।
सोऽप्याह गृह्यतां ब्रह्मन्कामं कन्या स्वयंवरे॥४०॥
स विचिन्त्याप्रियं स्त्रीणां जरठोऽयमसंमतः ।
वलीपलित एजत्क इत्यहं प्रत्युदाहृतः ॥ ४१ ॥
साधयिष्ये तथाऽऽत्मानं सुरस्त्रीणामपीप्सितम् ।
किं पुनर्मनुजेन्द्राणामिति व्यवसितः प्रभुः॥४२॥
मुनिः प्रवेशितः क्षत्रा कन्यान्तःपुरमृद्धिमत् ।
वृतश्च राजकन्याभिरेकः पञ्चाशता वरः ॥४३॥
तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदम् ।
ममानुरूपो नायं व इति तद्गतचेतसाम् ॥४४॥
स बह्वृचस्ताभिरपारणीय-
तपःश्रियाऽनर्घ्यपरिच्छदेषु ।
गृहेषु नानोपवनामलांभः-
सरस्सु सौगन्धिककाननेषु ॥ ४५ ॥
महार्हशय्यासनवस्त्रभूषण-
स्नानानुलेपाभ्यवहारमाल्यकैः ।
स्वलंकृतस्त्रीपुरुषेषु नित्यदा
रेमेऽनुगायद्द्विजभृंगवन्दिषु ॥ ४६ ॥
यद्गार्हस्थ्यं तु संवीक्ष्य सप्तद्वीपवतीपतिः ।
विस्मितः स्तंभमजहात्सार्वभौमश्रियाऽन्वितम् ४७
एवं गृहेष्वभिरतो विषयान्विविधैः सुखैः ।
सेवमानो न चातुष्यदाज्यस्तोकैरिवानलः ॥४८॥
स कदाचिदुपासीन आत्मापह्नवमात्मनः ।
ददर्श बह्वृचाचार्यो मीनसङ्गसमुत्थितम् ॥४९॥
अहो इमं पश्यत मे विनाशं
तपस्विनः सच्चरितव्रतस्य ।
अन्तर्जले वारिचरप्रसङ्गा-
त्प्रच्यावितं ब्रह्म चिरं धृतं यत् ॥ ५० ॥

१ वीर० बर्हिणाश्वो । २ विज० सैनिजित् । ३ वीर० रैन्द्रीं स्म । ४ वीर० स्तन्ये । विज० स्तन्यो । ५ विज० मांधातर्वत्स । ६ वीर० श्वोपि । ७ वीर० त्रसदस्यु । ८ वीर० चास्य । ९ विज० यावच्चन्द्रः प्रतिष्ठति । १० वीर० मत्यां सुतान्नृपः । ११ विज० मज्जंस्तप्य ।

१ विज० प्रियः । २ विज० मनुजस्त्रीणां । ३ उभ० रवारणी । ४ विज० श्रिया विराजत्सपरिच्छदेषु । ५ विज० प्रसून । ६ वीर० सप्तद्वीपावनीपति । ७ वीर० न्वितः । ८ वीर० विविधैर्मुखैः । ९ वीर० संस्नावितं । विज० प्रस्नावितं ।

सङ्गं त्यजेत मिथुन[1]व्रतिनां मुमुक्षुः
सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिन्द्रियाणि ।
एकश्चरन्रहसि चित्तमनन्त ईशे
युञ्जीत त[2]द्व्रतिषु साधुषु चेत्प्रसङ्गः ॥ ५१ ॥
एकस्तपस्व्यहमथांभसि मत्स्यसङ्गा-
त्पञ्चाशद[3]ासमुत पञ्चसहस्रस[4]र्गः ।
नान्तं व्रजाम्युभयकृत्यमनोरथानां
मायागुणै[1]र्हृतमतिर्विषयेऽर्थभावः ॥ ५२ ॥
एवं वसन्गृहे कालं विरक्तो न्यासमास्थितः ।
वनं जगामानुययु[2]स्तत्पत्न्यः पतिदेवताः ॥ ५३ ॥
तत्र तप्त्वा तपस्तीक्ष्णमात्मकर्षणमात्म[3]वान् ।
सहैवाग्निभिरात्मानं युयोज प[3]रमात्मनि ॥५४॥
ताः स्वपत्युर्महाराज निरीक्ष्याऽऽध्यात्मिकीं गतिम्
अन्वीयुस्तत्प्रभावेन अग्निं शान्तमिवार्चिषः ५५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे न[4]वमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

मान्धातृवंश्यस्य हरिश्चन्द्रस्य कथा ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
मान्धा[5]तुः पुत्रप्रवरो योऽम्बरीषः प्रकीर्तितः ।
पि[6]तामहेन प्रवृतो यौव[7]नाश्वश्च तत्सुतः ।
हा[8]रीतस्तस्य पुत्रोऽभून्मान्धातृप्रवरा इमे ॥ १ ॥
नर्मदा भ्रातृभिर्दत्ता पुरुकुत्साय यो[9]रगैः ।
तया रसातलं नीतो भुजगेन्द्रप्रयुक्तया ॥ २ ॥
गन्धर्वा[10]न्वधीत्तत्र व[11]ध्यान्वै विष्णुशक्तिधृत् ।
नागाल्लब्धवरः सर्पादभयं स्मर[12]तामिदम् ॥ ३ ॥
[13]त्रसदस्युः पौरुकुत्सो योऽनरण्यस्य देहकृत् ।
हर्यश्वस्तत्सुतस्त[14]स्मादरुणोऽथ त्रि[15]बन्धनः ॥ ४ ॥
तस्य सत्यव्रतः पुत्रस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ।
प्राप्त[16]श्चाण्डालतां शापाद्गुरोः कौशिकतेजसा ॥५॥
सशरीरो गतः स्वर्गमद्यापि दिवि दृश्यते ।
पातितोऽवाक्शिरा देवैस्तेनैव स्तंभितो बलात् ६
त्रैशङ्कवो हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
यन्निमित्तमभूद्युद्धं पक्षिणोर्बहुवार्षिकम् ॥ ७ ॥
सोऽनपत्यो विषण्णात्मा नारदस्योपदेशतः ।
वरुणं शरणं यातः पुत्रो मे जायतां प्रभो ॥८॥
यदि वीरो महाराज तेनैव त्वां यजे इति ।
तथेति वरुणे[5]नास्य पुत्रो जातस्तु रोहितः ॥ ९ ॥
जातः सु[6]तो ह्यनेनाङ्ग मां यजस्वेति सोऽब्रवीत् ।
यदा पशुर्निर्दशः स्यादथ मेध्यो भवेदिति १०॥
निर्दशे च स आगत्य यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् ।
दन्ताः पशोर्यज्जायेरन्नथ मेध्यो भवेदिति ॥११॥
जाता दन्ता यजस्वेति स प्रत्याहाथ सोऽब्रवीत् ।
यदा पतन्त्यस्य दन्ता अथ मेध्यो भवेदिति १२
पशोर्निपतिता दन्ता यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् ।
यदा पशोः पुनर्दन्ता जायन्तेऽथ पशुः शुचिः ॥
पुनर्जाता यजस्वेति स प्रत्याहाथ सोऽब्रवीत् ।
सान्ना[7]हिको यदा राजन्राजन्योऽथ पशुः शुचिः ॥
इति पुत्रानुरागेण स्नेहयन्त्रितचेतसा ।
कालं वञ्चयता तं तमुक्तो देवस्तमैक्षत ॥ १५ ॥

---

१ विज० वृजिनान्मुमुक्षुः । २ उभ० तद्व्रतिषु । ३ विज० पञ्चाशताथ सुतपञ्चसहस्रसङ्गः । ४ वीर० वर्गः । ५ उभ० मान्धातृपुत्र । ६ विज० मातामहेन । ७ उभ० युवनाश्वस्तु । ८ उभ० हरितस्तस्य । ९ विज० चोरगैः । १० उभ० गन्धर्वान्सोव । ११ वीर० वध्यांस्तान्विष्णु । विज० वध्यश्चान्विष्णु । १२ उभ० मिमं । १३ वीर० त्रसदस्युः । १४ वीर० स्तस्मात्र्यरुणोथ । १५ उभ० त्रिबन्धुरः । १६ उभ० श्चण्डालतां ।

१ वीर० विषयार्थ । २ वीर० स्वपत्न्याः । ३ विज० मात्मवित् । ४ विज० अत्राध्यायविच्छेदो नास्ति । ५ विज० वरुणेनोक्ते । ६ वीर० सुतस्त्वनेनाङ्ग। ७ विज० सान्नाहुको ।

रोहितस्तदभिज्ञाय पितुः कर्म चिकीर्षितम् ।
प्राणप्रेप्सुर्धनुष्पाणिररण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥
पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा जातमहोदरम् ।
रोहितो ग्राममेयाय तमिन्द्रः प्रत्यषेधत ॥१७॥
भूमेः पर्यटनं पुण्यं तीर्थक्षेत्रनिषेवणैः ।
रोहितायादिशच्छक्रः सोऽप्यरण्येऽवसत्समाम्१८
एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे तथा ।
अभ्येत्याभ्येत्य स्थविरो विप्रो भूत्वाऽऽह वृत्रहा॥
षष्ठं संवत्सरं तत्र चरित्वा रोहितः पुरीम् ।
उपव्रजन्नजीगर्तादक्रीणान्मध्यमं सुतम् ॥ २० ॥
शुनःशेपं पशुं पित्रे प्रदाय समवन्दत ।
ततः पुरुषमेधेन हरिश्चन्द्रो महायशाः ॥ २१ ॥
मुक्तोदरोऽयजद्देवान्वरुणादीन्महत्कथः ।
विश्वामित्रोऽभवत्तस्मिन्होता चाध्वर्युरात्मवान्२२
जमदग्निरभूद्ब्रह्मा वसिष्ठोऽयास्य सामगः ।
तस्मै तुष्टो ददाविन्द्रः शातकौम्भमयं रथम् २३॥
शुनःशेपस्य माहात्म्यमुपरिष्टात्प्रचक्ष्यते ।
सत्यसारां धृतिं दृष्ट्वा सभार्यस्य च भूपतेः॥२४॥
विश्वामित्रो भृशं प्रीतो ददावविहतां गतिम् ।
मनः पृथिव्यां तामद्भिस्तेजसाऽपोऽनिलेन तत् ॥
खे वायुं धारयंस्तच्च भूतादौ तं महात्मनि ।
तस्मिञ्ज्ञानकलां ध्यात्वा तयाऽज्ञानं विनिर्दहन्२६
हित्वा तां स्वेन भावेन निर्वाणसुखसंविदा ।
अनिर्देश्याप्रतर्क्येण तस्थौ विध्वस्तबन्धनः ॥२७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

हरिश्चन्द्रवंश्यस्य सगरस्य चरित्रं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
हरितो रोहितसुतश्चंपस्तस्माद्विनिर्मिता ।
चंपापुरी सुदेवोऽतो विजयो यस्य चाऽऽत्मजः॥१॥
भरुकस्तत्सुतस्तस्माद्वृकस्तस्यापि बाहुकः ।
सोऽरिभिर्हृतभू राजा सभार्यो वनमाविशत्॥२॥
वृद्धं तं पञ्चतां प्राप्तं महिष्यनुमरिष्यती ।
और्वेण जानताऽऽत्मानं प्रजावन्तं निवारिता॥३॥
आज्ञायास्यै सपत्नीभिर्गरो दत्तोऽन्धसा सह ।
सह तेनैव संजातः सगराख्यो महायशाः ॥४॥
सगरश्चक्रवर्त्यासीत्सागरो यत्सुतैः कृतः ।
यस्तालजङ्घान्यवनाञ्छकान्हैहयबर्बरान् ॥ ५ ॥
नावधीद्गुरुवाक्येन चक्रे विकृतवेषिणः ।
मुण्डाञ्छ्मश्रुधरान्कांश्चिन्मुक्तकेशार्धमुण्डितान् ६
अनन्तर्वाससः कांश्चिदबहिर्वाससोपरान् ।
सोऽश्वमेधैरयजत सर्ववेदसुरात्मकम् ॥ ७ ॥
और्वोपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरम् ।
तस्योत्सृष्टं पशुं यज्ञे जहाराश्वं पुरन्दरः ॥ ८ ॥
सुमत्यास्तनया दृप्ताः पितुरादेशकारिणः ।
हयमन्वेषमाणास्ते समन्तान्न्यखनन्महीम् ॥ ९ ॥
प्रागुदीच्यां दिशि हयं ददृशुः कपिलान्तिके ।
एष वाजिहरश्चोर आस्ते मीलितलोचनः ॥१०॥
हन्यतां हन्यतां पाप इति षष्टिसहस्रिणः ।
उदायुधा अभिययुरुन्मिमेष तदा मुनिः ॥११॥
स्वशरीराग्निना तावन्महेन्द्रहृतचेतसः ।
महद्व्यतिक्रमहता भस्मसादभवन्क्षणात् ॥ १२ ॥
न साधुवादो मुनिकोपभर्जिता
नृपेन्द्रपुत्रा इति सत्त्वधामनि ।
कथं तमो रोषमयं विभाव्यते

---

१ वीर० ऽवसत्समाः । विज० ऽचरत्समाः । २ वीर० तार्तीये । ३ वीर० समविन्दत । ४ विज० रोहितादासीच्चंपः । ५ वीर० भेरुकः । विज० तरुकः । ६ वीर० भूराज्यः । विज० हृतराज्यस्तु । ७ विज० दत्तोत्र साहसः ।

१ विज० न्महाक्रतौ । २ वीर० त्प्रवक्ष्यते । ३ विज० जसांभो । ४ विज० शब्दादौ ।

जगत्पवित्रात्मनि खे रजोभुवः ॥ १३ ॥
यस्येरिता साङ्ख्यमयी दृढेह नौ-
र्यया मुमुक्षुस्तरते दुरत्ययम् ।
भवार्णवं मृत्युपथं[1] विपश्चितः
परात्म[2]भूतस्य कथं पृथङ्मतिः ॥ १४ ॥
योऽसमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्यां नृपात्मजः ।
तस्य पुत्रोंशुमान्नाम पितामहहिते रतः ॥ १५ ॥
असमञ्जस आत्मानं दर्शयन्नसमञ्जसम् ।
जातिस्मरः पुरा सङ्गाद्योगी योगाद्विचालितः १६
आचरन्गर्हितं लोके ज्ञातीनां कर्म विप्रियम् ।
सरय्वां क्रीडतो बालान्प्रास्यदुद्वेजयञ्जनम् ॥१७॥
एवंवृत्तः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै ।
योगैश्वर्येण बालांस्तान्दर्शयित्वा ततो ययौ ॥१८॥
अयोध्यावासिनः सर्वे बालकान्पुनरागतान् ।
दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजन्राजा चाप्यन्वतप्यत १९॥
अंशुमांश्चोदितो राज्ञा तुरङ्गान्वेषणे ययौ ।
पितृव्यखातानुपथं भस्मा[3]न्ति ददृशे हयम्॥२०॥
तत्राऽऽसीनं मुनिं वीक्ष्य कपिलाख्यमधोक्षजम् ।
अस्तौत्समाहितमनाः प्राञ्जलिः प्रणतो महान् ॥

अंशुमानुवाच—

न प[4]श्यति त्वां परमात्मनोऽजनो
न बुध्यतेऽद्यापि समाधियुक्तिभिः ।
कुतोऽपरे त[5]स्य मनःशरीरधी-
विसर्गसृष्टा वयमप्रकाशाः ॥ २२ ॥
ये देहभाजस्त्रिगुणप्रधाना
गुणान्विपश्यन्त्युत वा तमश्च ।
यन्मायया मोहितचेतसस्त्वे
विदुः स्वसंस्थं न बहिःप्रकाशाः ॥ २३ ॥
तं त्वामहं ज्ञानघनं स्व[1]भाव-
प्रध्वस्तमायागुणभेदमोहैः ।
सनन्दनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यं
कथं हि मूढः परिभावयामि ॥ २४ ॥
प्रशान्तमायागुणकर्मलिङ्ग-
मनामरूपं सदसद्विमुक्तम् ।
ज्ञानोपदेशाय गृ[2]हीतदेहं
नमामहे त्वां पुरुषं पुराणम् ॥ २५ ॥
त्वन्मायारचिते लोके वस्तुबुद्ध्या गृहादिषु ।
भ्रमन्ति कामलोभेर्ष्यामोहविभ्रान्तचेतसः॥२६॥
अद्य नः सर्वभूतात्मन्कामकर्मेन्द्रि[3]याशयः ।
मोहपाशो दृढश्छिन्नो भगवंस्तव दर्शनात् ॥२७॥

श्रीशुक उवाच—

इत्थं गीतानुभावस्तं भगवान्कपिलो मुनिः ।
अंशुमन्तमुवाचेदमनुगृह्य धिया नृप ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अश्वोऽयं नीयतां वत्स पितामहपशुस्तव ।
इमे च पितरो दग्धा गङ्गांभोऽ[4]र्हन्ति नेतरत् २९
तं परिक्रम्य शिरसा प्रसाद्य हयमानयत् ।
सगरस्तेन पशुना क्रतुशेषं समापयत् ॥ ३० ॥
राज्य[5]मंशुमति न्यस्य निःस्पृहो मुक्तबन्धनः ।
और्वोपदिष्टमार्गेण लेभे गतिमनुत्तमाम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नव[6]मस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

१ वीर० भयं । २ वीर० परात्मनस्तस्य । ३ वीर० भस्मान्ते । विज० भस्मापि । ४ वीर० न यस्य तत्वं । ५ वीर० यस्य ।

१ विज० स्वभावप्रध्वस्त । २ विज० गृहीतलिङ्गं । ३ वीर० द्रियाश्रयः । ४ विज० र्हति । ५ विज० मंशुमते । ६ विज० अत्राध्यायविच्छेदो नास्ति ।

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

सगरप्रपौत्रेण भगीरथेन प्रार्थितया गङ्गया भूमाववतरणं ॥ १ ॥ मदयन्तीपतेः कल्माषपादस्य कथा ॥ २ ॥ खट्वाङ्ग-पर्यन्तं तद्वंशवर्णनं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

अंशुमांश्च तपस्तेपे गङ्गा[1]नयनकाम्यया ।
कालं महान्तं नाशक्नोत्ततः कालेन संस्थितः ॥१
दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान् ।
भगीरथस्तस्य पुत्रस्तेपे स सुमहत्तपः ॥ २ ॥
दर्शयामास तं देवी प्रसन्ना वरदाऽस्मि ते ।
इत्युक्तः स्वमभिप्रायं शशंसावनतो नृपः ॥ ३ ॥
कोऽपि धारयिता वेगं पतन्त्या मे महीतले ।
अन्यथा भूतलं भित्त्वा नृप यास्ये रसातलम् ४॥
किंचाहं न भुवं यास्ये नरा मय्यामृजन्त्यघम् ।
मृजामि तदघं कुत्र राजंस्तत्र विचिन्त्यताम् ५॥

भगीरथ उवाच—

साधवो न्यासिनः शान्ता ब्रह्मिष्ठा लोकपावनाः।
हरन्त्यघं तेऽङ्गसङ्गात्तेष्वास्ते ह्यघभिद्धरिः ॥ ६ ॥
धारयिष्यति ते वेगं रुद्रस्त्वात्मा शरीरिणाम् ।
यस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव तन्तुषु ॥७॥
["इति तस्य वचः श्रुत्वा गङ्गा तं पुनरब्रवीत् ।
प्रसादय महेशानं धारणार्थं मदंभसाम् ॥१॥"]
इत्युक्त्वा स नृपो देवं तपसाऽतोषयच्छिवम् ।
कालेनाल्पीयसा राजंस्तस्येशः समतुष्यत ॥८॥
तथेति राज्ञाऽभिहितं सर्वलोकहितः शिवः ।
दधारावहितो गङ्गां पादपूतजलां हरेः ॥ ९ ॥
भगीरथः स राजर्षिर्निन्ये भुवनपावनीम् ।
यत्र स्वपितॄणां देहा भस्मीभूताः स्म शेरते॥१०॥

१ विज० गङ्गागमन । २ विज० भृशं । ३ वीर० कोनु धारयिता । विज० को विधारयिता । ४ वीर० न चेद्भूमि । ५ विज० दुर्गतिं । ६ वीर० क्वाहं विज० क्रूरं । ७ विज० विविच्यतां । ८ विज० निराशिषः । ९ वीर० धर्मिष्ठा । १० विज० सङ्गाद्ये प्राप्ताः स्वहृदा हरिं । ११ वीर० अयमेकः श्लोक अधिकः । १२ वीर० तच्छ्रुत्वा । १३ विज० देवीं । १४ ऽऽराधय । १५ वीर० स्तस्येशानस्त्वतुष्यत । विज० स्तपसा वाऽऽश्वतुष्यत । १६ उभ० मिहितः ।

रथेन वायुवेगेन प्रयान्तमनुधावती ।
देशान्पुनन्ती निर्दग्धानासिश्चत्सगरात्मजान् ११
यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदण्डहता अपि ।
सगरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्मभिः॥१२॥
भस्मीभूताङ्गसङ्गेन स्वर्याताः सगरात्मजाः ।
किं पुनः श्रद्धया देवीं ये सेवन्ते धृतव्रताः॥१३॥
न ह्येतत्परमाश्चर्यं स्वर्धुन्या यदिहोदितम् ।
अनन्तचरणांभोजप्रसूताया भवच्छिदः ॥ १४ ॥
संनिवेश्य मनो यस्मिञ्श्रद्धया मुनयोऽमलाः ।
त्रैगुण्यं दुस्त्यजं हित्वा सद्यो यातास्तदात्मताम्१५
श्रुतो भगीरथाज्जज्ञे तस्य नाभोऽपरोऽभवत् ।
सिन्धुद्वीपस्ततस्तस्मादयुतायुस्ततोऽभवत् ॥ १६ ॥
ऋतुपर्णो नलसखो योऽश्वविद्यामयान्नलात् ।
दत्त्वाऽक्षहृदयं चास्मै सर्वकामस्तु [illegible]त्सुतः॥१७॥
ततः सुदासस्तत्पुत्रो मदयन्तीपतिर्नृप ।
आहुर्मित्रसहं यं वै कल्माषाङ्घ्रिमुत क्वचित् ।
वसिष्ठशापाद्रक्षोऽभूदनपत्यः स्वकर्मणा ॥ १८ ॥

राजोवाच—

किंनिमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः।
एतद्वेदितुमिच्छामः कथ्यतां न रहो यदि ॥१९॥

श्रीशुक उवाच—

सौदासो मृगयां किञ्चिच्चरन् रक्षो जघान ह ।
मुमोच भ्रातरं सोऽर्थं गतः प्रतिचिकीर्षया॥२०॥
स चिन्तयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे ।
गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम् २१
परिवेक्ष्यमाणं भगवान्विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा ।
राजानमशपत्क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि॥ २२॥
रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम् ।

१ वीर० नाभावरो । विज० नाभो वरो । २ वीर० मगान्नलात् । ३ विज० शुशोच । ४ वीर० भ्राता । ५ वीर० पक्कं ।

सोऽप्यपोञ्जलिनाऽऽदाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः॥२३
वारितो मदयन्त्याऽपो रुशतीः पादयोर्जहौ ।
दिशः खमवनीं सर्वं[1] पश्यञ्जीवमयं[2] नृपः ॥२४॥
राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः ।
व्यवायकाले ददृशे वनौकोदंपती द्विजौ ॥२५॥
क्षुधार्तो जगृहे विप्रं तत्पत्न्याहाकृतार्थवत् ।
न भवान् राक्षसः साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः२६
मदयन्त्याः पतिर्वीर नाधर्मं कर्तुमर्हसि ।
देहि मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं पतिं द्विजम् २७
देहोऽयं मानुषो राजन्पुरुषस्याखिलार्थदः ।
तस्मादस्य वधो वीर सर्वार्थवध उच्यते ॥ २८ ॥
एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः ।
आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् ।
सर्वभूतात्मभावेन भूतेष्वन्तर्हितं गुणैः ॥ २९ ॥
सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो ।
कथमर्हति धर्मज्ञ वधं पितुरिवाऽऽत्मजः ॥३०॥
तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः ।
कथं वधं यथा बभ्रोर्मन्यते सन्मतो भवान्॥३१॥
यद्ययं क्रियते भक्षस्तर्हि मां खाद पूर्वतः ।
न जीविष्ये विना[3] येन क्षणं च मृतकं यथा॥३२॥
एवं करुणभाषिण्या विलपन्त्या अनाथवत् ।
व्याघ्रः पशुमिवाखादत्सौदासः शापमोहितः३३
ब्राह्मणी वीक्ष्य [4]दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितम् ।
शोचन्त्यात्मानमुर्वीशमशपत्कुपिता सती ॥३४॥
यस्मान्मे भक्षितः पाप कामार्तायाः पतिस्त्वया ।
तवापि मृत्युराधानादकृतप्रज्ञ[5] दर्शितः ॥ ३५ ॥
एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा ।
तदस्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य भर्तुर्गतिं[6] गता ॥३६॥
विशापो द्वादशाब्दान्ते मैथुनाय समुद्यतः ।
विज्ञाय[1] ब्राह्मणीशापं महिष्या स निवारितः ३७
तत ऊर्ध्वं स तत्याज स्त्रीसुखं कर्मणाऽप्रजाः[2] ।
वसिष्ठस्तदनुज्ञातो मदयन्त्यां प्रजामधात् ॥३८॥
सा वै सप्त समा गर्भमबिभ्रन्न व्यजायत ।
जघ्नेऽश्मनोदरं तस्याः[3] सोऽश्मकस्तेन कथ्यते ३९
अश्मकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिरक्षितः ।
नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् ४०॥
ततो दशरथस्तस्मात्पुत्र ऐडविडस्ततः ।
राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्यभूत् ॥४१॥
यो देवैरर्थितो दैत्यानवधीद्युधि दुर्जयैः[4] ।
मुहूर्तमायुर्ज्ञात्वैत्य स्वपुरं संदधे मनः ॥ ४२ ॥
न मे ब्रह्मकुलात्प्राणाः कुलदैवान्न चाऽऽत्मजाः ।
न श्रियो न मही राज्यं न दाराश्चातिवल्लभाः ॥
न बाल्येऽपि मतिर्मह्यमधर्मे रमते क्वचित् ।
नापश्यमुत्तमश्लोकादन्यत्किञ्चन वस्त्वहम्॥४४॥
देवैः कामवरो दत्तो मह्यं त्रिभुवनेश्वरैः ।
न वृणे तमहं कामं भूतभावनभावनः[6] ॥ ४५ ॥
ये विक्षिप्तेन्द्रियधियो देवास्ते स्वहृदि स्थितम् ।
न विन्दन्ति प्रियं शश्वदात्मानं किमुतापरे ॥४६
अथेशमायारचितेषु सङ्गं
गुणेषु गन्धर्वपुरोपमेषु ।
रूढं प्रकृत्याऽऽत्मनि विश्वकर्तु-
र्भावेन हित्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥
इति व्यवसितो बुद्ध्या नारायणगृहीतया ।
हित्वाऽन्यभावमज्ञानं ततः स्वं भावमाश्रितः ४८
यत्तद्ब्रह्म परं सूक्ष्ममशून्यं शून्यकल्पितम् ।
भगवान्वासुदेवेति यं गृणन्ति हि सात्वताः ४९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नैवमस्कन्धे[7] नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

१ उभ० सर्वां । २ विज० मयी । ३ वीर० विनाऽनेन । ४ विज० भर्तारं । ५ विज० रापातादकृत । ६ वीर० भर्तृगतिं ।

१ वीर० विज्ञाप्य । २ विज० प्रजां । ३ विज० तस्मात्सो । ४ विज० दुर्जयान् । ५ विज० ह्यवमं कर्म । ६ विज० भावनात् । ७ विज० अत्राध्यायविच्छेदो नास्ति ।

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

खट्वाङ्गवंशे दशरथात्मजत्वेनावतीर्णस्य श्रीरामचन्द्रस्य कथा ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

खट्वाङ्गाद्दीर्घबाहुश्च रघुस्तस्मात्पृथुश्रवाः ।
अजस्[1]ततो महाराजस्तस्माद्दशरथोऽभवत् ॥ १ ॥
तस्यापि भगवानेष साक्षाद्ब्रह्ममयो हरिः ।
अंशांशेन [2]चतुर्धाऽगात्पुत्रत्वं प्रार्थितः सुरैः ॥२॥
रामलक्ष्मण[3]भरतशत्रुघ्ना इति संज्ञया ।
तस्यानुचरितं राजन्नृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
श्रुतं हि वर्णितं भूरि त्वया सीतापतेर्मुहुः ॥ ३ ॥
गुर्वर्थे त्यक्तराज्यो व्यचरदनुवनं पद्मपद्भ्यां
प्रियायाः पाणिस्पर्शाक्षमाभ्यां मृजितपथरुजो
यो हरीन्द्रानुजाभ्याम् । वैरूप्याच्छूर्पणख्याः
प्रियविरहरुषा रोपितभ्रूविजृं[5]भैत्रस्ताब्धिर्बद्धसेतुः
खलदवदहनः कोशलेन्द्रो[6]ऽवतान्नः ॥ ४ ॥
विश्वामित्राध्वरे येन मारीचाद्या निशाचराः ।
पश्यतो लक्ष्मणस्यैव हता नैर्ऋतपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
यो लोकवीरसमितौ धनुरैशमुग्रं
सीतास्वयंवर[7]गृहे त्रिशतोपनीतम् ।
आदाय बालगजलील इवेक्षुयष्टिं
सज्जीकृतं नृप विकृष्य बभञ्ज मध्ये ॥ ६ ॥
जित्वाऽनुरूपगुणशीलवयो[8]ऽङ्गरूपां
सीताऽभिधां श्रियमुरस्यभिलब्धमानाम् ।
मार्गे व्रजन्भृगुपतेर्व्यनयत्प्ररूढं
दर्पं [10]महीमकृत यस्त्रिरराजबीजाम् ॥ ७ ॥
यः सत्यपाशपरिवीतपितुर्निदेशं
स्त्रैणस्य चापि शिरसा जगृहे सभार्यः ।
[1]राज्यं श्रियं प्रणयिनः सुहृदो नि[2]वासं
त्यक्त्वा ययौ वनमसूनिव मुक्तसङ्गः ॥ ८ ॥
रक्षःस्वसुर्व्यकृत रूपमशुद्धबुद्धे-
स्तस्याः खरत्रिशिरदूषणमुख्यबन्धून् ।
जघ्ने चतुर्दशसहस्रम[3]पारणीय-
कोदण्डपाणिरटमान उवास कृच्छ्रम् ॥ ९ ॥
सीताकथाश्रवणदीपितहृच्छयेन
सृष्टं विलोक्य नृपते दशकन्धरेण ।
जघ्ने[4]ऽद्भुतैणवपुषाऽऽश्रमतोऽपकृष्टो
मारीचमाशु विशिखेन [5]यथा कमुग्रः ॥ १० ॥
रक्षोधमेन वृकवद्विपिनेऽसमक्षं
वैदेहराजदुहितर्यपयापितायाम् ।
भ्राता वने कृपणवत्प्रियया वियुक्तः
स्त्रीसङ्गिनां [6]गतिमिति प्रथयंश्चचार ॥ ११ ॥
दग्ध्वाऽऽत्मकृत्यहतकृत्यमहन्कबन्धं [7] ।
सख्यं विधाय कपिभिर्दयितागतिं तैः ।
बुद्ध्वाऽथ वालिनि हते प्लवगेन्द्रसैन्यै-
र्वेलामगात्समनुजोऽजभवार्चिताङ्घ्रिः ॥ १२ ॥
यद्रोषवि[8]भ्रमविवृत्तकटाक्षपात-
संभ्रान्तनक्रमकरो भयगीर्णघोषः ।
सिन्धुः शिरस्यर्हणं परिगृह्य रूपी
पादारविन्दमुपगम्य बभाष एतत् ॥ १३ ॥
[10]न त्वां वयं जडधियो [9]नु विदाम भूम-
न्कूटस्थमादिपुरुषं जगतामधीशम् ।
[11]यत्सत्त्वतः सुरगणा रजसः प्रजेशा

१ विज० अजस्तस्मान्महा । २ वीर० चतुर्भागा । ३ वीर० शत्रुघ्नभरता इति । विज० भरतशत्रुघ्नाश्चेति । ४ विज० पथि रुजो । ५ विज० विजृम्भः श्रुत्वाविर्बद्धसेतुः । ६ विज० ऽवतीर्णः । ७ विज० स्वयंवरमुखे त्रिदशोपनेयं । ८ विज० वयोनुरूपां । ९ वीर० स्यधि । १० विज० महीं कृतवतो हतराजबीजां ।

१ उभ० राज्यश्रियं । २ विज० धिवासं । ३ उभ० मवारणीय । ४ विज० जघ्ने कृतैण । ५ विज० यथारिमुग्रः । ६ वीर० गिनां रतिमिति । विज० गिनामिति रतिं । ७ विज० अयमेकः श्लोको नास्ति । ८ विज० तीव्रपरिवृत्त । वीर० विभ्रमनिवृत्त । ९ वीर० तं त्वां विभो । विज० तं त्वां वयं । १० उभ० न विदाम । ११ विज० त्वं सत्वतः सुरगणान्रजसः प्रजेशान्मन्योश्च ।

सोऽप्यपोज्झलिनयः स भवान्गुणेशः ॥ १४ ॥
वारितो मदयन्तजहि विश्रवसोऽवमेहं
दिशः खमवनीं भवाप्नुहि वीरपत्नीम् ।
गाथ्यं भ तुमिह ते यशसो वितत्यै
गायन्ति दिग्विजयिनो यमुपेत्य भूपाः ॥ १५ ॥
बद्ध्वोदधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः
सेतुं कपीन्द्रकरकंपितभूरुहाङ्गैः ।
सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैरनीकै-
र्लङ्कां विभीषणदृशाऽऽविशदग्रदग्धाम् ॥ १६ ॥
सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठ-
श्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटङ्का ।
निर्भज्यमानधिषणध्वजहेमकुंभ-
शृङ्गाटका गजकुलैर्ह्रदिनीव घूर्णा ॥ १७ ॥
रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुंभकुंभ-
धूम्राक्षदुर्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ।
पुत्रं प्रहस्तमतिकायविकंपनादी-
न्सर्वानुगान्समहिनोदथ कुंभकर्णम् ॥ १८ ॥
तां यातुधानपृतनामसिशूलचाप-
प्रासर्ष्टिशक्तिशरतोमरखड्गदुर्गाम् ।
सुग्रीवलक्ष्मणमरुत्सुतगन्धमाद-
नीलाङ्गदर्क्षपनसादिभिरन्वितोऽगात् ॥ १९ ॥
तेऽनीकपा रघुपतेरभिपत्य सर्वे
द्वन्द्वं वरूथमिभपत्तिरथाश्वयोधैः ।
जघ्नुर्द्रुमैर्गिरिगदेषुभिरङ्गदाद्याः
सीताऽभिमर्शहतमङ्गलरावणेशान् ॥ २० ॥
रक्षःपतिः स्वबलनष्टिमवेक्ष्य रुष्ट
आरुह्य यानकमथाभिससार रामम् ।
स्वःस्यन्दने द्युमति मातलिनोपनीते
विभ्राजमानमहनन्निशितैः क्षुरप्रैः ॥ २१ ॥
रामस्तमाह पुरुषादपुरीष यन्नः
कान्ताऽसमक्षमसताऽपहृता श्ववत्ते ।
त्यक्तत्रपस्य फलमद्य जुगुप्सितस्य
यच्छामि काल इव कर्तुरलङ्घ्यवीर्यः ॥ २२ ॥
एवं क्षिपन्धनुषि सन्धितमुत्ससर्ज
बाणं सवज्रमिव तद्धृदयं बिभेद ।
सोऽसृग्वमन्दशमुखैर्न्यपतद्विमाना-
द्धाहेति जल्पति जने सुकृतीव रिक्तः ॥ २३ ॥
ततो निष्क्रम्य लङ्कायां यातुधान्यः सहस्रशः ।
मन्दोदर्या समं तस्मिन्प्ररुदत्य उपाद्रवन् ॥२४॥
स्वान्स्वान्बन्धून्परिष्वज्य लक्ष्मणेषुभिरर्दितान् ।
रुरुदुः सुस्वरं दीना घ्नन्त्य आत्मानमात्मना २५
हा हताः स्म वयं नाथ लोकरावण रावण ।
कं यायाच्छरणं लङ्का त्वद्विहीना परार्दिता॥२६॥
नैवं वेद महाभाग भवान्कामवशं गतः ।
तेजोऽनुभावं सीताया येन नीतो दशामिमाम्२७
कृतैषा विधवा लङ्का वयं च कुलनन्दन ।
देहः कृतोऽन्नं गृध्राणामात्मा नरकहेतवे ॥२८॥
श्रीशुक उवाच—
स्वानां विभीषणश्चक्रे कोशलेन्द्रानुमोदितः ।
पितृमेधविधानेन यदुक्तं सांपरायिकम् ॥ २९ ॥
ततो ददर्श भगवानशोकवनिकाश्रमे ।
क्षामां स्वविरहव्याधिं शिंशपामूलमास्थिताम् ३०
रामः प्रियतमां भार्यां दीनां वीक्ष्यान्वकंपत ।
आत्मसन्दर्शनाह्लादविकसन्मुखपङ्कजाम् ॥३१॥
आरोप्याऽऽरुरुहे यानं भ्रातृभ्यां हनुमद्युतः ।
विभीषणाय भगवान्दत्त्वा रक्षोगणेशताम् ॥३२॥
लङ्कामायुश्च कल्पान्तं ययौ चीर्णव्रतः पुरीम् ।
अवकीर्यमाणः कुसुमैर्लोकपालार्पितैः पथि॥३३॥
उपगीयमानचरितः शतधृत्यादिभिर्मुदा ।
गोमूत्रयावकं श्रुत्वा भ्रातरं वल्कलांबरम् ॥३४॥

१ वीर० विभूत्यै । २ वीर० त्प्रमुखैरनेकै । विज० त्प्रमुखैर्नरेन्द्रैः । ३ विज० विशदाशु । ४ विज० सद्वार । ५ विज० पुत्रान्प्रहस्त । ६ वीर० मकंपनादी । ७ विज० जुष्टां । ८ उभ० ऽयात् । ९ विज० योधं । १० वीर० जघ्नुर्भृशं । ११ विज० रावणेशं ।

१ विज० स्वयं ते । २ विज० इच्छामि । ३ विज० मलङ्घ्य । ४ वीर० रपतद्विमाना । ५ वीर० वादिनि । ६ विज० रक्षः । ७ वीर० तत्र । ८ वीर० तांस्तान्बन्धू । ९ उभ० न वै वेद । १० विज० कृतोऽयं । ११ वीर० वनिकालये । १२ विज० व्याधेः । १३ उभ० माश्रितां ।

महाकारुणिकोऽतप्यज्जटिलं स्थण्डिलेशयम् ।
भरतः प्राप्तमाकर्ण्य पौरामात्यपुरोहितैः ॥ ३५ ॥
पादुके शिरसि न्यस्य रामं प्रत्युद्यतोऽग्रजम् ।
नन्दिग्रामात्स्वशिबिराद्गीतवादित्रनिःस्वनैः ३६॥
ब्रह्मघोषेण च मुहुः पठद्भिर्ब्रह्मवादिभिः ।
स्वर्णकक्षपताकाभिर्हैमैश्चित्रध्वजै रथैः ॥ ३७ ॥
सदश्वै रुक्मसन्नाहैर्भटैः पुरटवर्मभिः ।
श्रेणीभिर्वारमुख्याभिर्भृत्यैश्चैव पदानुगैः ॥३८॥
पारमेष्ठ्यान्युपादाय पण्यान्युच्चावचानि च ।
पादयोर्न्यपतत्प्रेम्णा प्रक्लिन्नहृदयेक्षणः ॥ ३९ ॥
पादुके न्यस्य पुरतः प्राञ्जलिर्बाष्पलोचनः ।
तमाश्लिष्य चिरं दोर्भ्यां स्नापयन्नेत्रजैर्जलैः ४०॥
रामो लक्ष्मणसीताभ्यां विप्रेभ्यो येऽर्हसत्तमाः ।
तेभ्यः स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिश्च नमस्कृतः ४१॥
धुन्वन्त उत्तरासङ्गान्पतिं वीक्ष्य चिरागतम् ।
उत्तराः कोशला माल्यैः किरन्तो ननृतुर्मुदा ४२
पादुके भरतोऽगृह्णाच्चामरव्यजनोत्तमे ।
विभीषणः ससुग्रीवः श्वेतच्छत्रं मरुत्सुतः ॥४३॥
धनुर्निषङ्गाञ्छत्रुघ्नः सीता तीर्थकमण्डलुम् ।
अबिभ्रदङ्गदः खड्गं हैमं चर्मर्क्षराण्नृप ॥ ४४ ॥
पुष्पकस्थोऽन्वितः स्त्रीभिः स्तूयमानश्च वन्दिभिः ।
विरेजे भगवान्राजन्ग्रहैश्चन्द्र इवोदितः ॥ ४५ ॥
भ्रातृभिर्नन्दितः सोऽपि सोत्सवां प्राविशत्पुरीम् ।
प्रविश्य राजा भवनं गुरुपत्नीं स्वमातरम् ॥४६॥
गुरून्वयस्यावरजान्पूजितः प्रत्यपूजयत् ।
वैदेही लक्ष्मणश्चैव यथावत्समुपेयतुः ॥ ४७ ॥
पुत्रान्स्वमातरस्तास्तु प्राणांस्तन्व इवोत्थिताः ।
आरोप्याङ्केऽभिषिञ्चन्त्यो बाष्पौघैर्विजहुः शुचः॥
जटा निर्मुच्य विधिवत्कुलवृद्धैः समं गुरुः ।
अभ्यषिञ्चद्यथैवेन्द्रं चतुःसिन्धुजलादिभिः ॥४९॥
एवं कृतशिरःस्नानः सुवासाः स्रग्व्यलङ्कृतः ।
स्वलङ्कृतैः सुवासोभिर्भ्रातृभिर्भार्यया बभौ ॥५०॥
अग्रहीदासनं भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादितः ।
प्रजाः स्वधर्मनिरता वर्णाश्रमगुणान्विताः ।
जुगोप पितृवद्रामो मेनिरे पितरं च तम् ॥५१॥
त्रेतायां वर्तमानायां कालः कृतसमोऽभवत् ।
रामे राजनि धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे ॥ ५२ ॥
वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि द्वीपसिन्धवः ।
सर्वे कामदुघा आसन्प्रजानां भरतर्षभ ॥ ५३ ॥
नाधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः ।
मृत्युश्चानिच्छतां नासीद्रामे राजन्यधोक्षजे ॥५४॥
एकपत्नीव्रतधरो राजर्षिचरितः शुचिः ।
स्वधर्मं गृहमेधीयं शिक्षयन्स्वयमाचरत् ॥ ५५ ॥
प्रेम्णाऽनुवृत्त्या शीलेन प्रश्रयावनता सती ।
धिया ह्रिया च भावज्ञा भर्तुः सीता हरन्मनः ५६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

१ विज० प्रत्युद्यताग्रजं । २ विज० कक्षैर्गजैश्चापि । ३ वीर० श्चोपायनोद्वहैः । विज० श्चागातसदोद्यतैः । ४ वीर० रपतत्प्रेम्णा । ५ उभ० दृढं । ६ वीर० र्हत्तमाश्रये । विज० येऽभवंस्ततः । ७ विज० सङ्गं पतिं । ८ वीर० श्च । ९ विज० पुष्पकस्थैर्व्रतस्त्वेभिः । १० विज० रिन्दुरिवो । ११ वीर० सोथ सोत्सवः ।

१ उभ० राजभवनं । २ विज० पत्नीश्च मातरं । ३ वीर० वयस्यानुचरा । ४ विज० यथायोग्यं प्रणेमतुः । ५ विज० पुत्रांस्तन्मातरस्तावत् । वीर० प्राप्यात्मजान्मातरः स्वान्प्राणां । ६ वीर० सुष्ठ्वलङ्कृतः । विज० सदलङ्कृतः । ७ उभ० क्षुत्तृड्-दुःख । ८ वीर० स्वधर्मान्गृहमेधीयान् । ९ वीर० न्व्रतमाचरत् । १० उभ० भिया । ११ विज० अष्टमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीरामभद्रेण यज्ञेन याजनं ॥ १ ॥ तत्कृतराज्यपरिपालनप्रकारकथनं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

भगवानात्मनाऽऽत्मानं राम उत्तमकल्पकैः[1] ।
सर्वदेवमयं देवमीज आचार्यवान्मखैः ॥ १ ॥
होत्रेऽददाद्दिशं प्राचीं ब्रह्मणे दक्षिणां प्रभुः ।
अध्वर्यवे प्रतीचीं च उदीचीं सामगाय[2] सः ॥२॥
आचार्याय ददौ शेषां[3] यावती भूस्तदन्तरा ।
मन्यमान इदं कृत्स्नं ब्राह्मणोऽर्हति निःस्पृहः॥३॥
इत्ययं तदलङ्कारवासोभ्यामवशेषितः[4] ।
तथा राज्यपि वैदेही सौमङ्गल्यावशेषिता ॥ ४ ॥
ते तु ब्रह्मण्यदेवस्य[5] वात्सल्यं वीक्ष्य संस्तुतम्[6] ।
प्रीताः क्लिन्नधियस्तस्मै प्रत्यर्प्येदं बभाषिरे ॥ ५ ॥
अप्रत्तं नस्त्वया किंनु[7] भगवन्भुवनेश्वर ।
यन्नोन्तर्हृदयं विश्य[8] तमो हंसि स्वरोचिषा ॥६॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय रामायाकुण्ठमेधसे ।
उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तदण्डार्पिताङ्घ्रये[9] ॥ ७ ॥
कदाचिल्लोकजिज्ञासुर्गूढो रात्र्यामलक्षितः ।
चरन्वाचोऽशृणोद्रामो[10] भार्यामुद्दिश्य कस्यचित् ८
नाहं बिभर्मि त्वां दुष्टामसतीं परवेश्मगाम् ।
[11]स्त्रीलोभी बिभृयात्सीतां रामो नाहं भजे पुनः ९
इति लोकाद्बहुमुखाद्दुराराध्यादसंविदः ।
पत्या[12] भीतेन सा त्यक्ता प्राप्ता प्राचेतसाश्रमम् १०
अन्तर्वत्न्यागते काले यमौ[13] सा सुषुवे सुतौ ।
कुशो लव इति ख्यातौ तयोश्चक्रे क्रिया मुनिः ११
अङ्गदश्चित्रकेतुश्च[14] लक्ष्मणस्याऽऽत्मजौ[15] स्मृतौ ।

तक्षः पुष्कल इत्यास्तां भरतस्य महीपते ॥१२॥
सुबाहुः श्रुतसेनश्च शत्रुघ्नस्य बभूवतुः ।
गन्धर्वान्कोटिशो जघ्ने भरतो विजये दिशाम् १३
तदीयं धनमानीय सर्वं राज्ञे न्यवेदयत् ।
शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसम् ।
हत्वा मधुवने[1] चक्रे मथुरां नाम वै पुरीम् ॥१४॥
मुनौ निक्षिप्य तनयौ सीता भर्त्रा विवासिता ।
ध्यायन्ती रामचरणौ विवरं प्रविवेश ह ॥१५॥
[2]तच्छ्रुत्वा भगवान्रामो रुन्धन्नपि धिया शुचः[3] ।
स्मरंस्तस्या गुणांस्तांस्तान्नाशक्नोद्रोद्धुमीश्वरः १६॥
स्त्रीपुंप्रसंग एतादृक्सर्वत्र[4] त्रासमावहः ॥
अपीश्वराणां किमुत ग्राम्यस्य गृहचेतसः[5] ॥१७॥
तत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं धारयन्नजुहोत्प्रभुः ।
त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्निहोत्रमखण्डितम् ॥ १८ ॥
स्मरतां हृदि विन्यस्य विद्धं[6] दण्डककण्टकैः ।
स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्ततः ॥१९॥
नेदं यशो रघुपतेः[7] सुरयाञ्ञयात्त-
लीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः ।
रक्षोवधो जलधिबन्धनमस्त्रपूगैः[8]
किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः ॥ २० ॥
यस्यामलं नृपसदस्सु यशोऽधुनाऽपि-
गायन्त्यघघ्नमृषयो दिगिभेन्द्रपट्टम्[10] ।
तन्नाकपालवसुपालकिरीटजुष्ट-[11]
पादांबुजं रघुपतिं[12] शरणं प्रपद्ये ॥ २१ ॥
स यैः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा[13] संविष्टोऽनुगतोऽपि वा ।

१ वीर० कल्पितैः । २ वीर० गायिने । ३ विज० शेषा यावती । ४ वीर० सदलङ्कारान्वासोभ्या । विज० इत्यदात्स्वमलङ्कारं । ५ उभ० ब्राह्मणदेवस्य । ६ वीर० सत्सु तत् । विज० सज्जना । ७ विज० किंतु । ८ विज० यतोन्तर्हृदि संविश्य । ९ विज० तत्वार्पिता । १० उभ० वचो । ११ उभ० स्त्रैणोहि । १२ विज० श्रुत्वा भीतेन । १३ वीर० ययौ । १४ वीर०श्चन्द्रकेतुश्च । विज० श्चक्रकेतुश्च । १५ वीर० त्मजावुभौ । विज० त्मजौ सुतौ ।

१ विज० मधुवनं । २ विज० अयं श्लोको नास्ति । ३ वीर० शुचं । ४ वीर० एतावान्सर्वत्र । ५ विज० गृहमेधिनः । ६ विज० विद्धं पद्ममिवांशुकैः । ७ विज० पतेरिह विश्वमूर्तेर्लीला । ८ विज० शान्त । ९ उभ० मस्त्रपाणेः । १० विज० गिभेन्द्रपाते । ११ विज० जुष्टं । १२ विज० रघुपतेः । १३ विज० संवित्तो ।

कोसलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिनः॥
पुरुषो रामचरितं श्रवणैरुपधारयन्।
आनृशंस्यपरो राजन्कर्मबन्धैर्विमुच्यते ॥ २३ ॥
राजोवाच—
कथं स भगवान्रामो भ्रातॄन्वा स्वयमात्मनः।
तस्मिन्वा तेऽन्ववर्तन्त प्रजाः पौराश्च ईश्वरे २४॥
श्रीशुक उवाच—
अथाऽऽदिशद्दिग्विजये भ्रातॄंस्त्रिभुवनेश्वरः।
आत्मानं दर्शयन्स्वानां पुरीमैक्षत सानुगः॥२५॥
आसिक्तमार्गां गन्धोदैः करिणां मदशीकरैः।
स्वामिनं प्राप्तमालोक्य मत्तां वा सुतरामिव ॥२६॥
प्रासादगोपुरसभाचैत्यदेवगृहादिषु।
विन्यस्तहेमकलशैः पताकाभिश्च मण्डिताम् ॥२७
पूगैः सवृन्तै रंभाभिः पट्टिकाभिः सुवाससाम्।
आदर्शैरंशुकैः स्रग्भिः कृतकौतुकतोरणाम्॥२८॥
तमुपेयुस्तत्रतत्र पौरा अर्हणपाणयः।
आशिषो युयुजुर्देव पाहीमां प्राक्त्वयोद्धृताम् २९

ततः प्रजा वीक्ष्य पतिं चिरागतं ... तरम् ॥४६॥
दिदृक्षयोत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराः ... यत्।
आरुह्य हर्म्याण्यरविन्दलोचन- ... ः ॥ ४७ ॥
मतृप्तनेत्राः कुसुमैरवाकिरन् ॥ ३०॥ ... त्थिताः।
अथ प्रविष्टः स्वगृहं जुष्टं स्वैः पूर्व ... जहुः शुचः॥
अनन्ताखिलकोशाढ्यमनर्घ्योरुपरि ... गुरुः।
विद्रुमोदुंबरद्वारैर्वैदूर्यस्तंभपङ्क्तिभिः ... देभिः ॥४९॥
स्थलैर्मारकतैः स्वच्छैर्भ्राजत्स्फटिकभि ... लङ्कृतः।
चित्रस्रग्भिः पट्टिकाभिर्वासोमणिगणांशुकैः ... बभौ ॥५०॥
मुक्ताफलैश्चिदुल्लासैः कान्तकामोपपन्नया।
धूपदीपैः सुरभिभिर्मण्डितं पुष्पमण्डनैः ... तम् ॥५१॥
स्त्रीपुंभिः सुरसंकाशैर्जुष्टं भूषणभूष ... ऽभवत्।
तस्मिन्स भगवान्रामः स्निग्धया प्रि ... ॥ ५२ ॥
रेमे स्वारामधीराणामृषभः सीतया ... सैन्धवः।
बुभुजे च यथाकालं कामान्धर्ममपी ... म ॥ ५३ ॥
वर्षपूगान्बहून्नृणामभिध्याताङ्घ्रिपल्लव ... क्रमाः।
... भुजे ॥५४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

... ॥ ५५ ॥
... सती।
... हरन्मनः ५६

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अतीतानामनागतानां च रामवंश्यानां कथनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
कुशस्य चातिथिस्तस्मान्निषधस्तत्सुतो नभः।
पुण्डरीकोऽथ तत्पुत्रः क्षेमधन्वाऽभवत्ततः ॥१॥
देवानीकस्ततोऽनीहः पारियात्रोऽथ तत्सुतः।
ततो बलस्थलस्तस्माद्वज्रनाभोऽर्कसंभवः ॥ २ ॥
खगणस्तत्सुतस्तस्माद्विधृतिश्चाभवत्सुतः।

ततो हिरण्यनाभोऽभूद्योगाचार्यस्तु जैमनेः ।
शिष्यः कौशल्य आध्यात्मं याज्ञवल्क्योऽध्यगाद्यतः
योगं महोदयमृषिर्हृदयग्रन्थिभेदकम् ॥ ४ ॥
पुष्यो हिरण्यनाभस्य ध्रुवसन्धिस्ततोऽभवत्।

१ वीर० कथं रामो जानपदान्भ्रातॄंश्चाविशदात्मनः। २ विज० भ्रातृबन्धुष्ववर्तत। ३ विज० प्रजास्त्वौरसवद्रामः कथं वा राम ईश्वरः। ४ वीर० दिग्वने। ५ विज० तृंश्च त्रिदशेश्वरः। ६ वीर० मत्तानां सुतरामिव। ७ वीर० संवृतरंभा। ८ विज० पालिकाभिः। ९ उभ० हीनः पारियात्रश्च।

१ विज० तं ताः। २ विज० दिदृक्षवोत्सृज्य। ३ विज० अनन्तगृहकोशा। ४ वीर० दान्तस्फटिक। विज० भ्राजत्स्फटिक। ५ वीर० पताकाभिः। ६ विज० गणांशुभिः। ७ विज० कान्तं। ८ विज० मण्डितैः पुष्पमण्डकैः। ९ विज० च्छया। १० विज० स्वारामचाराणा। ११ विज० यथा कामं कामं धर्मं। १२ विज० न्वहन्नृणामभिध्येयाङ्घ्रि। १३ विज० नवमोऽध्यायः। १४ विज० सकलमध्यात्मं। १५ उभ० भेदनं। विज० मरुत्सुतः।

वर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ॥५॥
गसिद्धः कलापग्राममाश्रितः ।
श्रीरामभद्रेणां नष्टं भावयिता पुनः ॥ ६ ॥
स सन्धिस्तस्याप्यमर्षणः ।
श्रीशुक उवस्माद्विश्वसाह्वोऽन्वजायत ॥ ७ ॥
भगवानात्मनस्मात्तक्षको भविता पुनः ।
सर्वदेवमयं देशस्तु पित्रा ते समरे हतः ॥ ८ ॥
होत्रेऽददादिशं ला अतीताः शृण्वनागतान् ।
अध्वर्यवे प्रतीचे पुत्रो नाम बृहद्रणः ॥ ९ ॥
आचार्याय ददं वत्सवृद्धो भविष्यति ।
मन्यमान इदं नानुर्दिवाको वाहिनीपतिः॥१०
इत्ययं तंदलङ्की बृहदश्वोऽथ भानुमान् ।

प्रतीकाश्वो भानुमतः सुप्रतीकोऽथ तत्सुतः ११
भविता मरुदेवोऽथ सुनक्षत्रोऽथ पुष्करः ।
तस्यान्तरिक्षस्तत्पुत्रः सुतपास्तदमित्रजित् ॥१२॥
बृहद्राजस्तु तस्यापि बर्हिस्तस्मात्कृतञ्जयः ।
रणञ्जयस्तस्य सुतः संजयो भविता ततः ॥१३॥
तस्माच्छाक्योऽथ शुद्धोदो लाङ्गलस्तत्सुतः स्मृतः ।
ततः प्रसेनजित्तस्मात्क्षुद्रको भविता ततः ॥१४॥
रणको भविता तस्मात्सुरथस्तनयस्ततः ।
सुमित्रो नाम निष्ठान्त एते बार्हद्बलान्वयाः॥१५॥
इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति ।
यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ१६

तथा राज्यपि
ते तु ब्रह्मण्यदे
प्रीताः क्लिन्न
अप्रत्तं नस्त्व
यन्नोन्तर्हृदयं
नमो ब्रह्मण्
उत्तमश्लो
कदाचिल्लोक
चरन्वांचोऽ
नाहं बिभर्मि
स्त्रीलोभी बि
इति लोकाद्व

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

निमेः कथाकथनपूर्वकं तद्वंशकथनं ॥ १ ॥

च—
नयो वसिष्ठमवृतर्त्विजम् ।
ऽप्याह शक्रेण प्राग्वृतोऽस्मि भोः १
ष्यामि तावन्मां प्रतिपालय ।
॥सोद्गृहपतिः सोपीन्द्रस्याकरोन्मखम्॥२॥
निमिश्चलमिदं विद्वान्सत्रमारभताऽऽत्मवान् ।
ऋत्विग्भिरपरैस्तावन्नागमद्यावता गुरुः ॥ ३ ॥
शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निर्वर्त्य गुरुरागतः ।
अशपत्पततांदेहो निमेः पण्डितमानिनः ॥ ४ ॥
निमिः प्रतिददौ शापं गुरवेऽधर्मवर्तिने ।

तवापि पततांदेहो लोभाद्धर्ममजानतः ॥ ५ ॥
इत्युत्ससर्ज स्वं देहं निमिरध्यात्मकोविदः ।
मित्रावरुणयोर्जज्ञे उर्वश्यां प्रपितामहः ॥ ६ ॥
गन्धवस्तुषु तद्देहं निधाय मुनिसत्तमाः ।
समाप्ते सत्रयागेऽथ देवानूचुः समागतान् ॥७॥
राज्ञो जीवतु देहोऽयं प्रसन्नाः प्रभवो यदि ।
तथेत्युक्ते निमिः प्राह माभून्मे देहबन्धनम् ॥८॥
यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयकातराः ।
भजन्ति चरणांभोजं मुनयो हरिमेधसः ॥ ९ ॥
देहं नावरुरुत्सेऽहं दुःखशोकभयावहम् ।

---

१ वीर० तस्मात्प्रलुः । सुतस्तस्य । विज० तस्मात्तु सुश्रुतस्तस्य । २ उभ० स्तस्यापि मर्षणः । ३ वीर० सुमहांस्तत्सुत । ४ उभ० इदमर्धं नास्ति । ५ वीर० उरुक्षतः । विज० उरुक्षयः । ६ उभ० वत्सप्रीतो । ७ विज० निमिस्सत्रविदां विद्वा । ८ वीर० न्नागतो यावता गुरुः । विज० यावत्तन्नागतो गुरुः । ९ उभ० पततां ।

१ वीर० मेरुदेवोथ । २ वीर० ऋक्षकः । विज० रुक्षकः । ३ वीर० सुतपः । ४ वीर० बृहद्राजस्तु । विज० बृहद्भोजस्तु । ५ वीर० द्धनञ्जयः । ६ वीर० सृञ्जयो । ७ विज० च्छक्यो । ८ उभ० कुणको । ९ उभ० नृपाः । १० विज० दशमोऽध्यायः । ११ उभ० पततां । १२ विज० तं देहं । १३ वीर० न वारुरुत्सेऽहं । १४ वीर० मोह । १५ उभ० श्रयं ।

||४६||

सर्वत्रास्य यतो मृत्युर्मत्स्यानामुदके यथा ॥१०॥
देवा ऊचुः—
विदेह उष्यतां कामं लोचनेषु शरीरिणाम्।
उन्मेषणनिमेषाभ्यां लक्षितोऽध्यात्मसंस्थितः ११
अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः।
देहं ममन्थुः स निमेः कुमारः समजायत ॥१२॥
जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता १३
तस्मादुदावसुस्तस्य पुत्रोऽभून्नन्दिवर्धनः।
ततः सुकेतुस्तस्यापि देवरातो महीपते ॥ १४ ॥
तस्माद्बृहद्रथस्तस्य महावीर्यः सुधृतिपिता।
सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वै हर्यश्वोऽथ मरुस्ततः ॥ १५ ॥
मरोः प्रतीपकस्तस्माज्जातः कृतिरथो यतः।
देवमीढस्तस्य सुतो विस्तृतोऽथ महाधृतिः॥१६॥
कृतिरातस्ततस्तस्मान्महारोमाऽथ तत्सुतः।
स्वर्णरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥१७॥
ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीम्।
सीता सीराग्रतो जाता तस्मात्सीरध्वजः स्मृतः॥

कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो
धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमि ७ ॥
कृतध्वजात्केशिध्वजः खाण्डिक्यस्तु
कृतध्वजसुतो राजन्नात्मविद्याविशुचः॥
खाण्डिक्यः कर्मतत्त्वज्ञो भीतः ६ः।
भानुमांस्तस्य पुत्रोऽभूच्छतद्युम्नस्तु ॥४९॥
शुचिस्तत्तनयस्तस्मात्सनद्वाजस्ततः।
ऊर्ध्वकेतुः सनद्वाजादजोऽथ पुरुजि ॥५०॥
अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत्सुतः।
ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमधिर्मिथिलः।
तस्मात्समरथस्तस्य सुतः सत्यरथ ॥५१॥
आसीदुपगुरुस्तस्मादुपगुप्तोऽग्निसंभवः।
वस्वनन्तोऽथ तत्पुत्रो युयुधो य ५२ ॥
श्रुतस्ततो जयस्तस्माद्विजयोऽस्माद्दृतः।
शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतहव्यो धृ॥ ५३ ॥
बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावशाः।
एते वै मैथिला राजन्नात्मविद्याविशारदा जे ॥५४॥
योगेश्वरप्रसादेन द्वन्द्वैर्मुक्ता गृहे

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

चन्द्रवंशकथनारंभः ॥ १ ॥ बृहस्पतिभार्यायां तारायां चन्द्राद्बुधोत्पत्तिः ॥ २ ॥ वैवस्वतमनुपुत्र्यां इलायां बुधादु- त्पन्नस्य पुरूरवसः उर्वश्यां पुत्रोत्पत्तिः ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
अथातः श्रूयतां राजन्वंशः सोमस्य पावनः।
यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्तयः॥१॥
सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहात्।
जातस्याऽऽसीत्सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः॥२
तस्य दृग्भ्योऽभवत्पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल।
विप्रौषध्युडुगणानां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ॥३
सोऽयजद्राजसूयेन विजित्य भुवनत्रयम्।
पत्नीं बृहस्पतेर्दर्पात्तारां नामाहरद्बलात् ॥ ४ ॥

१ वीर० द्विदेहस्तु। २ वीर० सुकेश। ३ वीर० सुहृत्पिता। सुहृदो। ४ उभ० प्रतीन्धक। ५ उभ० कृतरथो। ६ उभ० विधृतोथ। ७ वीर० पुण्यकीर्तनाः। ८ वीर० तस्मादृग्भ्यो।

१ वीर० तत्र। २ उभ० द्रुतः। ३ विज० ऊर्जकेतुः ४ विज० कुरुजित्सुतः। ५ वीर० सुतायु। ६ वीर० स्त पार्श्वगः। ७ वीर० क्षेमाद्रि। विज० क्षेमापि। ८ उभ० क्षेमरथ। ९ वीर० कृत्यरथः। १० वीर० श्वसनोथ ततः विज० वैवस्वतोथ। ११ वीर० सुवर्चा। विज० युयुधा १२ वीर० वीतिहव्यो। विज० वीरहव्यो। १३ वीर० वि लाश्वो। १४ विज० एकादशोऽध्यायः। १५ उभ० षच बुगर्भाणां। १६ वीर० योऽयज।

गा याचितोऽभीक्ष्णशो मदात् ।
जज्ञे सुरदानवविग्रहः ॥ ५ ॥
श्रीरामभद्रेण षादग्रहीत्सासुरोडुपम् ।
हात्सर्वभूतगणावृतः ॥ ६ ॥
श्रीशुक उवा महेन्द्रो गुरुमन्वयात् ।
भगवानात्मन भूतसमरस्तारकामयः ॥ ७ ॥
सर्वदेवमयं दे सा सोमं निर्भर्त्स्य विश्वकृत् ।
होत्रेऽददाद्दिशं च्छदन्तर्वत्नीमवैत्पतिः ॥ ८ ॥
अध्वर्यवे प्रतीच ष्पज्ञे मत्क्षेत्रादाहितं परैः ।
आचार्याय दद कुर्यां स्त्रियं सान्तानिकः सति ९
मन्यमान इदं तारा कुमारं कनकप्रभम् ।
[हन्ता कुमारः कनकप्रभः ।]
इत्ययं तदलङ्क कुमारे सोम एव च ॥१०॥
तथा राज्यपि चैस्तस्मिन्विवदमानयोः ।
ते तु ब्रह्मण्यदे वा नैवोचे व्रीडिता तु सा ॥११॥
प्रीताः क्लिन्न प्राह कुपितोऽलीकलज्जया ।
अप्रत्तं नस्त्व तद्वृत्ते आत्मावद्यं वदाऽऽशु मे १२
यन्नोन्तर्हृदय सात्कुर्यामात्मावद्यविगूहिनीम् ।
नमो ब्रह्मण्दे निर्भर्त्स्य क्षेप्तारं मातुरन्तिके ॥१॥]
उत्तमश्लोक ाहूय समप्राक्षीच्च सान्त्वयन् ।
कदाचिल्लोक नकैः सोमस्तं तावदग्रहीत् ॥१३॥
चरन्वांचोऽ रकृत बुध इत्यभिधां नृप ।
नाहं बिभर्मि
स्त्रीलोभी बि येन पुत्रेणापोडुराण्मुदम् ॥१४॥
इति लोकाद्वज्जे इलायां य उदाहृतः ।
तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान् ॥ १५ ॥
श्रुत्वोर्वशीन्द्रभवने गीयमानान्सुरर्षिणा ।
तदन्तिकमुपेयाय देवी स्मरशरार्दिता ॥ १६ ॥

मित्रावरुणयोः शापादापन्ना नरलोकताम् ।
निशम्य पुरुषश्रेष्ठं कंदर्पमिव रूपिणम् ॥ १७ ॥
धृतिं विष्टभ्य ललना उपतस्थे तदन्तिके ।
स तां विलोक्य नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ललोचनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा देवीं हृष्टतनूरुहः ॥१८॥

राजोवाच—

स्वागतं ते वरारोहे आस्यतां करवाम किम् ।
संरमस्व मया साकं रतिर्नौ शाश्वतीः समाः १९

उर्वश्युवाच—

कस्यास्त्वयि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुन्दर ।
यदङ्गान्तरमासाद्य च्यवते ह रिरंसया ॥ २० ॥
एतावुरणकौ राजन्न्यासौ रक्षस्व मानद ।
संरंस्ये भवता साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥
घृतं मे वीर भक्ष्यं स्यान्नेक्षे त्वाऽन्यत्र मैथुनात् ।
विवाससं तत्तथेति प्रतिपेदे महामनाः ॥ २२ ॥
अहो रूपमहो भावो नरलोकविमोहनम् ।
को न सेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वयमागताम् २३
तया स पुरुषश्रेष्ठो रमयन्त्या यथाऽर्हतः ।
रेमे सुरविहारेषु कामं चैत्ररथादिषु ॥ २४ ॥
रममाणस्तया देव्या पद्मकिञ्जल्कगन्धया ।
तन्मुखामोदमुषितो मुमुदेऽहर्गणान्बहून् ॥ २५ ॥
अपश्यन्नुर्वशीमिन्द्रो गन्धर्वान्समनोदयत् ।
उर्वशीरहितं मह्यमास्थानं नाति शोभते ॥२६॥
त उपेत्य महारात्रे तमसि प्रत्युपस्थिते ।
उर्वश्या उरणौ जह्रुर्न्यस्तौ राजनि जायया॥२७॥
निशम्याऽऽक्रन्दितं देवी पुत्रयोर्नीयमानयोः ।
हताऽस्म्यहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना॥२८॥
यद्विश्रंभादहं नष्टा हृतापत्या च दस्युभिः ।
यः शेते निशि संत्रस्तो यथा नारी दिवा पुमान् ॥

१ वीर० स यदा । २ विज० सुतस्नेहा । ३ वीर० मन्वगात् । ४ विज० निवेदितोऽजोङ्गिरसा । ५ वीर० विश्वसृट् । ६ विज० वैत्रीं बृहस्पतिः । ७ वीर० गर्भं त्यजाशु । ८ वीर० मत्क्षेत्रे त्वाहितं । ९ उभ० सान्तानिके । १० विज० जनकप्रभं । ११ विज० इदमर्धमधिकं । १२ विज० पितरं मे वदाशु वै । १३ विज० अयमेकः श्लोक अधिकः । १४ विज० तमाहूय समप्राक्षीद्रहएव तु सान्त्वया । १५ वीर० सुतमग्रहीत् ।

१ वीर० विहाय । २ वीर० ह्युपतस्थे । ३ उभ० तदन्तिकं । ४ वीर० संगच्छस्व । ५ विज० यदङ्गान्न रमा याति स दृष्टो हरिराश्रयः । ६ विज० न्यस्तौ । ७ वीर० रंस्येहं । ८ वीर० पुरुषव्याघ्रो । ९ उभ० ब्दऽगणा । १० वीर० आनेतुमुर्वशीं । ११ उभ० समचोदयत् । १२ उभ० महारात्रौ । १३ वीर० उर्वश्युरणकौ । १४ वीर० मायया । १५ वीर० तया ।

[[1]मुञ्चमुञ्चाश्वपसर बाहूमद्गात्रवेष्टितौ ।
अतीव कातरो हा त्वं मायया योनिलंपटः ॥१॥]
इति वाक्सायकैर्विद्धः प्रतोत्रैरिव कुञ्जरः ।
निशि निस्त्रिंशमादाय विवस्त्रोऽभ्यद्रवद्रुषा॥३०॥
ते विसृज्योरणौ तत्र [2]व्यद्योतन्त स्म विद्युतः ।
आदाय मेषावायान्तं नग्न[3]मैक्षत सा पतिम्॥३१॥
ऐलोऽपि शयने जायामपश्यन्विमना [4]इव ।
तच्चित्तो विह्वलः शोचन्बभ्रामोन्मत्तवन्महीम् ३२
स तां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे [5]सरस्वत्यां च तत्सखीः ।
पञ्च प्रहृष्टवदनाः प्राह सूक्तं पुरूरवाः ॥ ३३ ॥
[6]अहो जाये तिष्ठतिष्ठ घोरे न त्यक्तुमर्हसि ।
मां [7]त्वमद्याप्यनिर्वृत्य वचांसि कृणवावहै ॥३४॥
[8]सुदेहोऽयं पतत्[9]वत्र देवि दूरं हृतस्त्वया ।
खादन्त्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य नास्पदम्३५
उर्वश्युवाच—
मा [10]मृथाः पुरुषोऽसि त्वं मा स्म त्वाद्युर्वृका इमे ।
क्वापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा३६
स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा [11]दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः ।
घ्नन्त्यल्पार्थेऽपि विस्रब्धं पतिं भ्रातरमप्युत॥३७॥
विधायालीकविस्रंभमज्ञेषु त्यक्तसौहृदाः ।
नवंनवमभीप्सन्त्यः पुंश्चल्यः स्वैरवृत्तयः ॥३८॥
संवत्सरान्ते हि भवानेकरात्रं मयेश्वर ।

वत्स्यत्यपत्यानि च ते भविष्यन्त्यपरम् ॥४६॥
अन्तर्वत्नीमुपालक्ष्य देवीं स प्रययौ ।
पुनस्तत्र गतोऽब्दान्त उर्वशीं वीर॥ ४७ ॥
उपलभ्य मुदा युक्तः समुवास तत्थिताः ।
अथैनमुर्वशी प्राह कृपणं विरहातुरः शुचः॥
गन्धर्वानुपधावेमांस्तुभ्यं दास्यन्ति गुरुः ।
तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्थालींदिभिः ॥४९॥
उर्वशीं मन्यमानस्तां [1]सोऽबुध्यतत्रलङ्कृतः ।
स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहाना[2]बभौ ॥५०॥
त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि त्रय्यदेतः ।
स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं शमीगर्भताः ।
तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम् ॥५१॥
उर्वशीं मन्त्रतो ध्यायन्नधरारणिमुऽभवत् ।
आत्मानमुभयोर्मध्ये यत्तत्प्रजनन॥ ५२ ॥
तस्य निर्मन्थनाज्जातो जातवेदा न्धवः ।
त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे क ॥ ५३ ॥
तेनायजत यज्ञेशं भगवन्तमधोक्षक्रमाः ।
उर्वशीलोकमन्विच्छन्सर्वदेवमयं क्षजे ॥५४॥
एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववा
देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्व
पुरूरवस एवाऽऽसीत्त्रयी त्रेतामुखे नृ
अग्निनाप्रजया राजा लोकं गान्धर्वमे

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे चतुर्[3]दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

---

१ वीर० अयमेकः श्लोक अधिकः । २ वीर० विद्योतन्ते स्म । विज० प्रद्योतन्त स्वविद्युता । ३ विज० अभूत् । ४ उभ० विक्लवः । ५ वीर० रहस्यन्याश्च । ६ वीर० अयि जाये । ७ उभ० मन्त्रा अद्याप्यनिर्वृत्ता । ८ विज० सुदेवोयं । ९ वीर० त्वय । १० वीर० मामृषा पुरुषो । ११ वीर० दुर्मृष्टाः ।

१ विज० नाबुध्यत । २ वीर० गृहांस्तत्रोषितो । विज० गृहानध्युषितो । ३ विज० द्वादशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

पुरूरवसः पुत्राणां श्रुतायुप्रभृतीनां पञ्चानां वंशकथनं ॥ १ ॥ तत्र विजयवंशे गाधिराजस्योत्पत्तिः ॥ २ ॥ गाधिदौहित्राजमदग्नेर्भगवदंशस्य परशुरामस्योत्पत्तिः ॥ ३ ॥ परशुरामेण कार्तवीर्यार्जुनहननं ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच—
ऐलस्य चोर्वशीगर्भात्षडासन्नात्मजा नृप ।
आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः १
श्रुतायोर्वसुमान्पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतञ्जयः ।
[illegible]स्य सुत एकश्च जयस्य तनयोऽमितः ॥ २ ॥
भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः ।
तस्य जह्नुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत् ।
[illegible]ह्नोस्तु पूरुस्तत्पुत्रो बलाकश्चाऽऽत्मजोऽजकः ३॥
[illegible] कुशः कुशस्यापि कुशांबुर्मूर्तयो वसुः ।
कुशनाभश्च चत्वारो गाधिरासीत्कुशांबुजः ॥४॥
तस्य सत्यवतीं कन्यामृचीकोऽयाचत द्विजः ।
वरं विसदृशं मत्वा गाधिर्भार्गवमब्रवीत् ॥ ५ ॥
एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
सहस्रं दीयतां शुल्कं कन्यायाः कुशिका वयम् ६
[illegible] ज्ञात्वा गतः स वरुणान्तिकम् ।
कदाचिल्लोध्वा तानश्वानुपयेमे वराननाम् ॥७॥
[illegible]चरन्वांचोऽर्थितः पत्न्या श्वश्र्वा चापत्यकाम्यया
नाहं बिभर्मि[illegible]त्रैश्चरुं स्नातुं गतो मुनिः ॥ ८ ॥
स्त्रीलोभी वि[illegible]मात्रा स्वचरुं याचिता सती ।
इति लोकाद्धा[illegible]ऽयच्छन्मात्रे मातुरदत्स्वयम् ॥९॥
[illegible]द्विज्ञाय मुनिः प्राह पत्नीं कष्टमकारषीः ।
[illegible]घोरो दण्डधरः पुत्रो भ्राता ते ब्रह्मवित्तमः॥१०॥
[illegible]दितः सत्यवत्या मैवं भूदिति भार्गवः ।
अथ तर्हि भवेत्पौत्रो जमदग्निस्ततोऽभवत् ॥११॥
सा चाभूत्सुमहापुण्या कौशिकी लोकपावनी ।
रेणोः सुतां रेणुकां वै जमदग्निरुवाह याम् ॥१२॥

तस्यां वै भार्गवऋषेः सुता वसुमदादयः ।
यवीयाञ्जज्ञ एतेषां राम इत्यभिविश्रुतः ॥१३॥
यमाहुर्वासुदेवांशं हैहयानां कुलान्तकम् ।
त्रिःसप्तकृत्वो य इमां चक्रे निःक्षत्रियां महीम्१४
दुष्टं क्षत्रं भुवो भारमब्राह्मण्यमनीनशत् ।
रजस्तमोवृतमहन्फल्गुन्यपि कृतेंहसि ॥ १५ ॥
राजोवाच—
किं तदंहो भगवतो राजन्यैरजितात्मभिः ।
कृतं येन कुलं नष्टं क्षत्रियाणामभीक्ष्णशः ॥१६॥
श्रीशुक उवाच—
हैहयानामधिपतिरर्जुनः क्षत्रियर्षभः ।
दत्तं नारायणस्यांशमाराध्य परिकर्मभिः ॥१७॥
बाहून्दशशतं लेभे दुर्धर्षत्वमरातिषु ।
अव्याहतेन्द्रियौजःश्रीतेजोवीर्ययशोबलम् ॥१८॥
योगेश्वरत्वमैश्वर्यं गुणा यत्राणिमादयः ।
चचाराव्याहतगतिर्लोकेषु पवनो यथा ॥ १९ ॥
स्त्रीरत्नैरावृतः क्रीडन्रेवांभसि मदोत्कटः ।
वैजयन्तीं स्रजं बिभ्रद्रुरोध सरितं भुजैः ॥२०॥
विप्लावितं स्वशिबिरं प्रतिस्रोतःसरिज्जलैः ।
नामृष्यत्तस्य तद्वीर्यं वीरमानी दशाननः ॥२१॥
गृहीतो लीलया स्त्रीणां समक्षं कृतकिल्बिषः ।
माहिष्मत्यां संनिरुद्धो मुक्तो येन कपिर्यथा॥२२॥
स एकदा तु मृगयां विचरन्विपिने वने ।
यदृच्छयाऽऽश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥ २३ ॥
तस्मै स नरदेवाय मुनिरर्हणमाहरत् ।
ससैन्यामात्यवाहाय हविष्मत्या तपोधनः ॥२४॥
स वीरस्तत्र तद्दृष्ट्वा आत्मैश्वर्यातिशायनम् ।

१ वीर० धनञ्जयः । २ विज० रयस्याद्भुत । ३ वीर० विभुः । ४ वीर० कुशाम्बो धूर्तगो । विज० कुशाम्बुस्तनयो । ५ वीर० कुशाम्बतः । ६ वीर० दृष्ट्वा । ७ विज० कुशिकान्वयः । ८ विज० वराङ्गनाम् । ९ वीर० मन्वानया । १० वीर० रदात्स्वयं । ११ विज० मकार्षि नः । १२ वीर० रेणुकाख्यां ।

१ उभ० दत्तम् । २ उभ० मधार्मिकं । ३ वीर० नारायणांशांशं । ४ विज० वीर्यं । ५ विज० मैश्वर्यगुणा । ६ वीर० विजने । ७ वीर० रुपागमत् । ८ विज० हविर्धान्या । ९ विज० स वीरस्तस्य संदृष्ट्वा ।

तन्नाद्रियताग्निहोत्र्यां साभिलाषः स हैहयः॥२५॥
हविर्धानीमृषेर्दर्पान्नरान्हर्तुमचोदयत् ।
ते च माहिष्मतीं निन्युः सवत्सां क्रन्दतीं बलात् २६
अथ राजनि निर्याते रामे आश्रम आगतः ।
श्रुत्वा तत्तस्य दौरात्म्यं चुक्रोधाऽहिरिवाऽऽहतः॥
घोरमादाय परशुं सतूणं चर्म कार्मुकम् ।
अन्वधावत दुर्धर्षो मृगेन्द्र इव यूथपम् ॥ २८ ॥
तमापतन्तं भृगुवर्यमोजसा
धनुर्धरं बाणपरश्वधायुधम् ।
ऐणेयचर्माबरमर्कधामभि-
र्युतं जटाभिर्ददृशे पुरीं विशन् ॥ २९ ॥
अचोदयद्धस्तिरथाश्वपत्तिभि-
र्गदासिबाणर्ष्टिशतघ्निशक्तिभिः ।
अक्षौहिणीः सप्तदशातिभीषणा-
स्ता राम एको भगवानसूदयत् ॥ ३० ॥
यतोयतोऽसौ प्रहरत्परश्वधो
मनोऽनिलौजाः परचक्रसूदनः ।
ततस्ततश्छिन्नभुजोरुकन्धरा
निपेतुरुर्व्यां हतसूतवाहनाः ॥ ३१ ॥
दृष्ट्वा स्वसैन्यं रुधिरौघकर्दमे
रणाजिरे रामकुठारसायकैः ।
विवृक्णचर्मध्वजचापविग्रहं
निपातितं हैहय आपतद्रुषा ॥ ३२ ॥

अथार्जुनः पञ्चशतेषु बाहुभि-
र्धनुःषु बाणान्युगपत्स संदधे ।
रामाय रामोऽस्त्रभृतां समग्रणी-
स्तान्येकधन्वेषुभिराच्छिनत्समम् ॥ ३३ ॥
पुनः स्वहस्तैरचलान्मृधेऽङ्घ्रिपा-
नुत्क्षिप्य वेगादभिधावतो युधि ।
भुजान्कुठारेण कठोरनेमिना
चिच्छेद रामः प्रसभं त्वहेरिव ॥ ३४ ॥
कृत्तबाहोः शिरस्तस्य गिरेः शृङ्गमिवाहरत् ।
हते पितरि तत्पुत्रा अयुतं दुद्रुवुर्भयात् ॥ ३५ ॥
अग्निहोत्रीमुपावर्त्य सवत्सां परवीरहा ।
समुपेत्याऽऽश्रमं पित्रे परिक्लिष्टां समर्पयत् ॥३६॥
स्वकर्म तत्कृतं रामः पित्रे भ्रातृभ्य एव च ।
वर्णयामास तच्छ्रुत्वा जमदग्निरभाषत ॥ ३७ ॥
रामराम महाबाहो भवान्पापमकारषीत् ।
अवधीन्नरदेवं यत्सर्वदेवमयं वृथा ॥ ३८ ॥
वयं हि ब्राह्मणास्तात क्षमयाऽर्हणतां गताः ।
यया लोकगुरुर्देवः पारमेष्ठ्यमगात्पदम् ॥ ३९ ॥
क्षमया रोचते लक्ष्मीर्ब्राह्मी सौरी यथा प्रभा ।
क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः ॥ ४० ॥
राज्ञो मूर्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः ।
तीर्थसंसेवया चांहो जह्यङ्गाच्युतचेतनः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

---

१ विज० तन्नाद्रियन्नग्निहोत्रीं । २ विज० मयोजयत् । ३ वीर० ते तां । विज० तां ते । ४ वीर० रामः स्वाश्रममागतः । ५ विज० परशुं योजयामास । ६ विज० दुर्मर्षो । ७ विज० बरमात्मधाम । ८ विज० नृप । ९ विज० वरांच । १० विज० प्रहरन्पर । ११ वीर० वर्म ।

१ विज० स्तानेकवद्धेषुभि । २ उभ० हसन्निव । ३ उभ० गिरिशृङ्ग । ४ वीर० सङ्ख्या त्वयुतं तदा । ५ वीर० मुपाहृत्य सवत्सां दुद्रुवुर्भयात् । ६ वीर० स्वकृतं कर्म तद्रामः । ७ वीर० मूर्धाभिषिक्तस्य । ८ विज० त्रयोदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

परशुरामेण पित्राज्ञया मातू रेणुकायाः ज्येष्ठभ्रातॄणां च वधः ॥ १ ॥ परशुरामेण प्रसादितस्य जमदग्नेरनुग्रहेण मृतानां पुनरुज्जीवनं ॥ २ ॥ कार्तवीर्यार्जुनसुतै रामासन्निधाने जमदग्नेर्वधः ॥ ३ ॥ रामेण माहिष्मतीं गत्वा स्वपितृवधं व्याजीकृत्य दुष्टानां क्षत्रियाणां एकविंशतिकृत्वो वधः ॥ ४ ॥ गाधिराजस्य विश्वामित्रनामकपुत्रोत्पत्तिकथाकथनं । तस्य तपसा ब्राह्मण्यप्राप्तिकथनं ॥ ५ ॥ विश्वामित्रस्य वंशकथनं ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच—

पित्रोपशिक्षितो रामस्तथेति कुरुनन्दन ।
संवत्सरं तीर्थयात्रां[1] चरित्वाऽऽश्रममाव्रजत् ॥१॥
कदाचिद्रेणुका याता गङ्गायां पद्ममालिनम् ।
गन्धर्वराजं[2] क्रीडन्तमप्सरोभिरपश्यत ॥ २ ॥
विलोकयन्ती क्रीडन्तमुदकार्थं नदीं गता ।
होमवेलां न स[3]सार किंचिच्चित्ररथस्पृहा ॥ ३ ॥
कालात्ययं तं विलोक्य मुनेः शापविशङ्किता ।
आगत्य कलशं तस्थौ पुरोधाय कृताञ्जलिः ॥४॥
व्यभिचारं मुनिर्ज्ञात्वा पत्न्याः प्रकुपितोऽब्रवीत् ।
घ्नतैनां पुत्रकाः पापामित्युक्तास्ते[4] न चक्रिरे॥५॥
रामः संचोदितः पित्रा भ्रातॄन्मात्रा सहावधीत् ।
प्रभावज्ञो मुने[5] सम्यक् समाधेस्तपसश्च सः ॥६॥
वरेण च्छन्दयामास प्रीतः सत्यवतीसुतः ।
वव्रे हतानां रामोऽपि जीवितं चास्मृतिं वधे॥७॥
उत्तस्थुस्ते कुशलिनो निद्रापाय इवाञ्जसा ।
पितुर्विद्वांस्तपोवीर्यं रामश्चक्रे सुहृद्वधम् ॥ ८ ॥
येऽर्जुनस्य सुता राजन्स्मरन्तः स्वपितुर्वधम् ।
रामवीर्यपराभूता लेभिरे शर्म न क्वचित् ॥ ९ ॥
एकदाऽऽश्रमतो रामे सभ्रातरि वनं गते ।
वैरं सिसाधयिषवो लब्धच्छिद्रा उपागमन् ॥१०॥
दृष्ट्वाऽग्न्यगार आसीनमावेशितधियं मुनिम् ।
भगवत्युत्तमश्लोके जघ्नुस्ते[6] पापनिश्चयाः ॥ ११ ॥
याच्यमानाः कृपणया राममात्राऽतिदारुणाः ।
प्रसह्य शिर उत्कृत्य निन्युस्ते क्षत्रबन्धवः ॥१२॥
रेणुका दुःखशोकार्ता निघ्नन्त्यात्मानमात्मना ।
रामरामेहि[1] तातेति[2] विचुक्रोशोच्चकैः सती ॥१३॥
तदुपश्रुत्य दूर[3]स्थो हारामेत्यार्तवत्स्वनम् ।
त्वरयाऽऽश्रममासाद्य ददृ[4]शे पितरं हतम् ॥१४॥
त[5]द्दुःखरोषामर्षार्तिशोकवेगविमोहि[6]तः ।
हा तात साधो धर्मिष्ठ त्यक्त्वाऽस्मान्स्वर्गतो भवान्॥
विलप्यैवं पितुर्देहं निधाय भ्रातृषु स्वयम् ।
प्रगृह्य परशुं रामः क्षत्रान्ताय मनो दधे ॥ १६ ॥
गत्वा माहिष्मतीं रामो ब्रह्मघ्नविहतश्रियम् ।
तेषां[7] स शीर्षभी राजन्मध्ये[8] चक्रे महागिरिम् १७
तद्रक्तेन नदीं घोरामब्रह्मण्यभयावहाम् ।
हेतुं कृत्वा पितृवधं क्षत्रेऽमङ्गलकारिणि ॥ १८ ॥
त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
स्यमन्तपञ्चके चक्रे शोणितोदान्ह्रदान्नव ॥१९॥
पितुः कायेन संधाय शिर आदाय बर्हिषि ।
सर्वदेवमयं देवमात्मानमयजन्मखैः ॥ २० ॥
ददौ प्राचीं दिशं होत्रे ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ।
अध्वर्यवे प्रतीचीं वै उद्गात्रे उत्तरां दिशम् ॥२१॥
अन्येभ्योऽवान्तरदिशः कश्यपाय च मध्यतः ।
आर्यावर्तमुपद्रष्ट्रे सदस्येभ्यस्ततः परम् ॥ २२ ॥
ततश्चावभृथस्नानविधूताशेषकिल्बिषः ।
सरस्वत्यां ब्रह्मनद्यां रेजे व्यभ्र इवांशुमान् ॥२३॥
स्वदेहं जमदग्निस्तु लब्ध्वा संज्ञानलक्षणम् ।
ऋषीणां मण्डले सोऽभूत्सप्तमो रामपूजितः॥२४॥
जामदग्न्योऽपि भगवान्रामः कमललोचनः ।
आगामिन्यन्तरे राजन्वर्तयिष्यति वै बृहत्॥२५॥
आस्तेऽद्यापि महेन्द्राद्रौ न्यस्तदण्डः प्रशान्तधीः ।

१ विज० चर्या । २ वीर० स्वैक्षत । ३ वीर० विसस्मार । ४ विज० इत्युक्तास्तां न । ५ वीर० निद्राक्षय । ६ विज० जग्मुस्ते ।

१ विज० रामरामेति । २ वीर० ताताशु । ३ उभ० दूरस्था । ४ उभ०ददृशुः । ५ उभ० ते दुःख । ६ उभ० हिताः ७ विज० तस्यां । ८ विज० राज्ञां ।

उपगीयमानचरितः सिद्धगन्धर्वचारणैः ॥२६॥
एवं भृगृषु विश्वात्मा भगवान्हरिरीश्वरः ।
अवतीर्य परं भारं भुवोऽहन्बहुशो नृपान्[1] ॥२७॥
गाधेरभून्महातेजाः समिद्ध इव पावकः ।
तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चसम् ॥२८॥
विश्वामित्रस्य चैवाऽऽसन्पुत्रा एकशतं नृप ।
मध्यमस्तु मधुच्छन्दा मधुच्छन्दस एव ते ॥२९॥
पुत्रं कृत्वा शुनःशेपं देवरातं च भार्गवम् ।
आजीगर्तं सुतानाह ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यताम्॥३०॥
यो वै हरिश्चन्द्रमखे विक्रीतः पुरुषः पशुः ।
स्तुत्वा देवान्प्रजेशादीन्[2]मुमुचे पाशबन्धनात्॥३१॥
यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु[3] तापसः ।
देवरात इति ख्यातः शुनःशेपः[1] स भार्गवः ३२
ये मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः कुशलं मेनिरे न तत् ।
अशपत्तान्मुनिः क्रुद्धो म्लेच्छा भवत दुर्जनाः३३
सहोवाच मधुच्छन्दाः सार्धं पञ्चाशता ततः ।
यन्नो भवान्संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ॥३४॥
ज्येष्ठं मन्त्रदृशं चक्रुस्त्वामन्वञ्चो वयं स हि ।
विश्वामित्रः सुतानाह वीरवन्तो भविष्यथ ।
ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त माम् ॥३५॥
एष वः कुशिका[2] वीरो देवरातस्तमन्वित ।
अन्ये चाष्टक[3]हारीतजयक्रतुमदादयः ॥ ३६ ॥
एवं कौशिकगोत्रं तु विश्वामित्रैः[4] पृथग्विधम् ।
प्रवरान्तरमापन्नं तद्धि[5] चैवं प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे षोडशो[6]ऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

पुरूरवसो ज्येष्ठपुत्रस्य आयोर्नहुषादिपुत्रपञ्चकोत्पत्तिः ॥ १ ॥ नहुषव्यतिरिक्तानां चतुर्णां पुत्राणां वंशकथनं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

यः पुरूरवसः पुत्र आयुस्तस्याभवन्सुताः ।
नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजी रंभश्च[4] वीर्यवान् ॥ १ ॥
अनेना इति राजेन्द्र श्रृणु[5] क्षत्रवृधोऽन्वयम् ।
क्षत्रवृद्धसुतस्याऽऽसन्सुहोत्रस्याऽऽत्मजास्त्रयः ॥२॥
काश्यः कुशो गृत्समद[6] इति गृत्समदादभूत् ।
शुनकः शौनको यस्य[7] बह्वृचप्रवरो मुनिः ॥ ३ ॥
काश्यस्य काशिस्तत्पुत्रो राष्ट्रो[8] दीर्घतमः[9]पिता ।
धन्वन्तरिर्दैर्घतम[10] आयुर्वेदप्रवर्तकः ॥ ४ ॥
यज्ञभुग्वासुदेवांशः स्मृत[11]मात्रार्तिनाशनः ।
तत्पुत्रः केतुमानस्य[12] जज्ञे भीमरथस्ततः ॥ ५ ॥
दिवोदासो द्युमांस्तस्मात्प्रतर्दन[7] इति स्मृतः ।
स एव शत्रुजिद्वत्स ऋतध्वज इतीरितः ।
तथा कुवलयाश्वेति प्रोक्तोऽलर्कादयस्ततः ॥ ६ ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
नालर्कादपरो राजन्मेदिनीं[8] बुभुजे युवा ॥ ७ ॥
अलर्कात्सन्तति[9]स्तस्मात्सुनीथोऽथ सुकेतनः ।
धर्मकेतुः सुतस्तस्मात्सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥
धृष्टकेतुः[10] सुतस्तस्मात्सुकुमारः क्षितीश्वरः ।
वीतिहोत्र[11]स्य भर्गोऽतो भार्गभूमिरभून्नृपः ॥९॥
इतीमे काशयो[12] भूपाः क्षत्रवृद्धान्वयायिनः ।

---

१ वीर० नृप । २ वीर० जलेशादी । ३ विज० गाधिसुताय सः । ४ विज० राभश्च । ५ उभ० क्षत्रवृद्धान्वयं श्रृणु । ६ वीर० गृत्समद इति गृत्समदा । ७ वीर० यस्माद्बह्वृच । ८ विज० सुराष्ट्रो । ९ वीर० दीर्घतपःपिता । १० वीर० दीर्घतपादायु । विज० दीर्घतमस आयु। ११ विज० स्मृति । १२ उभ० न्यस्य ।

१ उभ० स्तु भार्गवः । २ विज० कौशिका । ३ वीर० चोष्णीक । ४ उभ० वैश्वामित्रैः । ५ वीर० तद्धि ह्येवं । विज० तद्धीत्येवं । ६ विज० अत्राध्यायविच्छेदो नास्ति । ७ वीर० प्रदर्शन । ८ उभ० राजा बुभुजे मेदिनीं युवा । ९ उभ० संनति । १० वीर० सत्यकेतोर्धष्टकेतुः । ११ उभ० वीतिहोत्रोस्य । १२ विज० काश्यजा ।

रं[1]भस्य रभसः पुत्रो गंभीरश्चा[2]क्रियस्ततः ॥ १० ॥
तस्य क्षेत्रे ब्रह्म जज्ञे शृणु वंशमनेनसः ।
शुद्धस्ततः शुचिस्तस्मात्त्रिककु[3]द्धर्मसारथिः ॥११॥
ततः शान्तर[4]यो जज्ञे कृतकृत्यः स आत्मवान् ।
रजेः पञ्चशतान्यासन्पुत्राणाममितौजसाम् ॥१२॥
देवैरभ्यर्थितो दैत्यान्हत्वेन्द्रायाददाद्दिवम् ।
इन्द्रस्तस्मै पुनर्दत्त्वा गृहीत्वा चरणौ रजेः ॥१३॥
आत्मानमर्पयामास प्रह्रादा[5]द्यरिशङ्कितः ।
पितर्युपरते पुत्रा याचमानाय नो ददुः ॥ १४ ॥

त्रिविष्टपं महेन्द्राय यज्ञभागान्समाददुः ।
गुरुणा हूयमानेऽग्नौ बलभित्तनयान्रजेः ॥१५॥
अवधीद्भ्रंशितान्मार्गान्न कश्चिदवशेषितः ।
कुशा[1]त्प्रतिः क्षात्रवृद्धात्सञ्जयस्तत्सुतो जयः १६
ततः कृतः कृतस्यापि जज्ञे ह[2]र्यवनो नृपः ।
सहदेवस्ततो हीनो[3] जयसेनस्तु तत्सुतः ॥१७॥
सङ्कृतिस्तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः ।
क्षत्रवृद्धान्वया भूपाः शृ[4]णु वंशं च नाहुषात् ॥१८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे सप्तद[5]शोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

नहुषस्य यतिप्रभृतिपुत्रषट्कोत्पत्तिः ॥ १ ॥ द्वितीयपुत्रस्य ययातेः शर्मिष्ठादेवयानीभ्यां विवाहः ॥ २ ॥ तस्य यदुप्रभृतिपञ्चपुत्रोत्प[illegible] ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
यतिर्ययातिः संयातिरा[6]यतिर्वियतिः कृतिः ।
षडिमे नहुषस्याऽऽसन्निन्द्रियाणीव देहिनः ॥१॥
राज्यं नेच्छद्यतिः पित्रा दत्तं तत्परिणामवित् ।
यत्र प्रविष्टः पुरुष आत्मानं नावबुध्यते ॥ २ ॥
पितरि भ्रंशिते स्थानादिन्द्राण्या धर्षणाद्द्विजैः ।
प्रापितेऽजग[7]रत्वं वै ययातिरभवन्नृपः ॥ ३ ॥
चतसृष्वादिशद्दिक्षु भ्रा[8]तॄन्भ्राता यवीयसः ।
कृतदारो जुगोपोर्वीं काव्यस्य वृषपर्वणः ॥ ४ ॥
राजोवाच—
ब्रह्मर्षिर्भगवान्काव्यः क्षत्रबन्धुश्च नाहुषः ।
राजन्यविप्रयोः कस्माद्विवाहः प्र[9]तिलोमकः ॥५॥
श्रीशुक उवाच—
एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ।
सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्र्या च भामिनी ॥६॥
देवयान्या पुरोद्याने पुष्पितद्रुमसंकुले ।
व्यचरत्कलगीतालिनलिनीपुलिनेऽबला ॥ ७ ॥
[6]ता जलाशयमासाद्य कन्याः कमललोचनाः ।
तीरे न्यस्य दुकूलानि विजह्रुः सिञ्चतीर्मिथः ॥८॥
वीक्ष्य व्रजन्तं गिरिशं सह देव्या वृष[7]स्थितम् ।
सरसोत्तीर्य वासांसि पर्यधुर्व्रीडिताः स्त्रियः ॥९॥
शर्मिष्ठाऽजानती वासो गुरुपुत्र्याः सम[8]व्ययत् ।
स्वीयं मत्वा प्रकुपिता देवयानीदमब्रवीत् ॥१०॥
अहो निरीक्षताम[9]स्या दास्याः कर्म ह्यसांप्रतम् ।
अस्मद्धार्यं धृतवती शुनीव हविरध्वरे ॥ ११ ॥
यैरिदं तपसा सृष्टं मुखं पुंसः प[10]रस्य ये ।

---

१ विज० राजस्य । २ वीर० श्च क्रतुस्ततः । विज० श्चक्रस्ततः । ३ उभ० ककुब्धर्मे । ४ विज० रजा । ५ उभ० प्रह्लादात्करि । ६ उभ० रायाति । ७ विज० गरत्वं च । ८ विज० भ्रातृन्गोभृन्यवी । ९ उभ० प्रातिलोमिकः ।

१ वीर० कृशात्प्रीतिः । विज० प्रतिक्षत्रः क्षत्र । २ वीर० हर्यश्वको नृप । विज० वीर्यधनो नृप । ३ वीर० भीमो । ४ उभ० इमे शृण्वथ नाहुषान् । ५ विज० चतुर्दशोऽध्यायः । ६ विज० जलाशयं समासाद्य । ७ विज० वृषे । ८ वीर० पुत्र्यास्तुपर्यधात् । ९ वीर० क्षतामस्मद्दास्याः । विज० क्षतां मह्यं दास्याः । १० विज० परस्य वै ।

धार्यते यैरिहं[1] ज्योतिः शिवः पन्थाश्च दर्शितः ॥
यान्वन्[2]दन्त्युपतिष्ठन्ते लोकनाथाः सुरेश्वराः ।
भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः १३॥
वयं तत्रापि भृगवः शिष्यो[3]ऽस्या नः पिताऽसुरः ।
असद्धार्यं धृतवती शूद्रो वेदमिवासती ॥ १४ ॥
एवं [4]शपन्तीं शर्मिष्ठा गुरुपुत्रीमभाषत ।
रुषा [5]श्वसन्त्युरङ्गीव धर्षिता दष्टदच्छदा ॥ १५ ॥
आत्म[6]वृत्तमविज्ञाय कत्थसे बहु भिक्षुकि ।
किं न प्रतीक्षसेऽस्माकं गृहान्बलिभुजो यथा १६
एवंविधैः सुपरुषैः क्षिप्त्वाऽऽचार्यसुतां सतीम् ।
शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे वां[7]स आदाय मन्युना १७
तस्यां गतायां स्वगृहं ययातिर्मृगयां चरन् ।
प्राप्तो यदृच्छया कूपे जलार्थी तां ददर्शह ॥१८॥
दत्त्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्यै राजा विवाससे ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिमुज्जहार दयापरः ॥१९॥
तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा ।
राजंस्त्वया गृहीतो मे पाणिः परपुरञ्जय ॥२०॥
हस्तग्रा[8]होऽपरो मा भूद्गृहीतायास्त्वया हि मे ।
एष ईशकृतो वीर संबन्धो नौ न पौरुषः ॥२१॥
यदिदं कूपलग्नाया भवतो दर्शनं मम ।
न ब्राह्मणो मे भविता हस्तग्राहो महाभुज ।
कचस्य बार्हस्पत्यस्य शापाद्यमशपं पुरा ॥ २२ ॥
ययातिरनभिप्रेतं दैवोपहृतमात्मनः ।
मनस्तु तद्गतं बुद्ध्वा प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ २३ ॥
गते राजनि सा वीरे तत्र स्म रुदती पितुः ।
न्यवेदयत्ततः सर्वमुक्तं शर्मिष्ठया कृतम् ॥ २४ ॥
दुर्मना भगवान्काव्यः पौरोहित्यं विगर्हयन् ।
स्तुवन्वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात् ॥
वृषपर्वा तमाज्ञाय प्रत्यनीकविवक्षितम् ।
गुरुं प्रसादयन्मूर्ध्ना पादयोः पतितः पथि॥२६॥

१ विज० यैः परं ज्योतिः । २ वीर० याम्नमन्त्युप । विज० येऽपीदमुप । ३ वीर० शिष्यो नोस्याः पिता । ४ उभ० क्षिपन्तीं । ५ वीर० श्वसन्ती व्यालीव । विज० श्वसन्ती नागीव । ६ विज० वृत्ति । ७ वीर० वासश्चादाय । विज० वासस्त्वादाय । ८ वीर० ग्राहः परो ।

क्षणार्धमन्युर्भगवाञ्छिष्यं व्याचष्ट भार्गवः ।
कामोऽस्याः क्रियतां राजन्नैनां त्यक्तु[1]मिहोत्सहे२७
तथेत्यवस्थिते प्राह देवयानी मनोगतम् ।
पित्रा दत्ता यतो यास्ये सानुगा यातु मामनु२८
स्वानां तत्सङ्कटं वीक्ष्य तदर्थस्य च गौरवम् ।
देवयानीं पर्यचरत्स्त्री[2]सहस्रेण दासवत् ॥ २९ ॥
नाहुषाय सुतां दत्त्वा सह शर्मिष्ठयोशनाः ।
तमाह राजञ्छर्मिष्ठा[3]माधास्तल्पे न कर्हिचित् ३०
विलोक्यौशनसीं [4]राजञ्छर्मिष्ठा सप्रजां क्वचित् ।
तमेव वव्रे रहसि सख्याः पतिमृतौ सती ॥३१॥
राजपुत्र्याऽर्थितोऽपत्ये धर्मं चाऽऽवेक्ष्य धर्मवित् ।
स्मरञ्छुक्रवचः काले दिष्टमेवाभ्यपद्यत ॥ ३२ ॥
यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥३३॥
गर्भसंभवमासुर्या भर्तुर्विज्ञाय [5]मानिनी ।
देवयानी पितुर्गेहं ययौ क्रोधविमूर्च्छिता ॥३४॥
प्रियामनुगतः कामी वचोभिरुपमन्त्रयन् ।
न प्रसादयितुं शेके पादसंवा[6]हनादिभिः ॥३५॥
शुक्रस्तमाह कुपितः स्त्रीकामानृतपू[7]रुष ।
त्वां जरा विशतां मन्द विरूपकरणी नृणाम् ३६
ययातिरुवाच—
अतृप्तोऽस्म्यद्य कामानां ब्रह्मन्दुहितरि स्म ते ।
व्यत्यस्यतां यथाकामं वयसा योभिधास्यति॥३७॥
इति लब्धव्यवस्थानः पुत्रं ज्येष्ठमवोचत ।
यदो तात प्रतीच्छेमां जरां देहि निजं वयः ॥३८
मातामहकृतां वत्स न तृप्तो विषयेष्वहम् ।
वयसा भवदीयेन रंस्ये कतिपयाः समाः ॥३९॥
यदुरुवाच—
नोत्सहे जरसा स्थातुमन्तरा प्राप्तयाँ तव ।
अविदित्वा सुखं ग्राम्यं वैतृ[8]ष्ण्यं नैति पूरुषः ४०
तुर्वसुश्चोदितः पित्रा द्रुह्युश्चानुश्च भारत ।

१ वीर० संत्यक्तुमुत्सहे । २ वीर० द्दासीव स्त्रीगणैः सह । ३ वीर० मधा । ४ विज० राज्ञी । वीर० राज्ञीं । ५ विज० भामिनी । ६ वीर० संमर्दनाभिः । ७ वीर० प्राप्तयाऽनघ । ८ वीर० शान्तिनोपैति ।

प्रत्याचख्युरधर्मज्ञा ह्यनित्ये नित्यबुद्धयः ॥४१॥
अपृच्छत्तनयं पूरुं वयसोनं गुणाधिकम् ।
न त्वमग्रजवद्वत्स मां प्रत्याख्यातुमर्हसि ॥४२॥
पूरुरुवाच—
को नु लोके मनुष्येन्द्र पितुरात्मकृतः पुमान् ।
प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद्विन्दते परम् ॥४३॥
उत्तमश्चिन्तितं कुर्यात्प्रोक्तकारी तु मध्यमः ।
अधमोऽश्रद्धया कुर्यादकर्तोच्चरितं पितुः ॥४४॥
इति प्रमुदितः पूरुः प्रत्यगृह्णाज्जरां पितुः ।
सोऽपि तद्वयसा कामान्यथावज्जुजुषे नृप ॥४५॥
सप्तद्वीपपतिः सम्यक् पितृवत्पालयन्प्रजाः ।
यथोपजोषं विषयाञ्जुजुषेऽव्याहतेन्द्रियः ॥४६॥
देवयान्यप्यनुदिनं मनोवाग्देहवस्तुभिः ।
प्रेयसः परमां प्रीतिमुवाह प्रेयसी रहः ॥ ४७ ॥
अयजद्यज्ञपुरुषं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
सर्वदेवमयं देवं सर्ववेदमयं हरिम् ॥ ४८ ॥
यस्मिन्निदं विरचितं व्योम्नीव जलदावलिः ।
नानेव भाति नाभाति स्वप्नमायामनोरथः॥४९॥
तमेव हृदि विन्यस्य वासुदेवं गुहाशयम् ।
नारायणमणीयांसं निराशीरयजत्प्रभुम् ॥ ५० ॥
एवं वर्षसहस्राणि मनःषष्ठैर्मनःसुखम् ।
विदधानोऽपि नातृप्यत्सार्वभौमः कदिन्द्रियैः॥५१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

भोगान्भुक्त्वा प्राप्तनिर्वेदेन ययातिना कनिष्ठं पुत्रं पूरुं राज्येऽभिषिच्य तपोवनगमनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
स इत्थमाचरन्कामान्स्त्रैणोपह्नवमात्मनः ।
बुद्ध्वा प्रियायै निर्विण्णो गाथामेतामगायत ॥१॥
शृणु भार्गव्यमूं गाथां मद्विधाचरितां भुवि ।
धीरा यस्यानुशोचन्ति वने ग्रामनिवासिनः ॥२॥
बस्त एको वने कश्चिद्विचिन्वन्प्रियमात्मनः ।
ददर्श कूपे पतितां स्वकर्मवशगामजाम् ॥ ३ ॥
तस्या उद्धरणोपायं बस्तः कामी विचिन्तयन् ।
व्यधत्त तीर्थमुद्धृत्य विषाणाग्रेण रोधसी ॥ ४ ॥
सोत्तीर्य कूपात्सुश्रोणी तमेव चकमे किल ।
तया वृतं समुद्वीक्ष्य बह्व्योऽजाः कान्तकामिनीः॥
पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढ्वांसं याभकोविदम् ।
स एकोऽजवृषस्तासां बह्वीनां रतिवर्धनः ।
रेमे कामग्रहग्रस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥ ६ ॥
तमेव प्रेष्ठतमया रममाणमजाऽन्यया ।
विलोक्य कूपसंविग्ना नामृष्यद्बस्तकर्म तत् ॥७॥
तं दुर्हृदं सुहृद्रूपं कामिनं क्षणसौहृदम् ।
इन्द्रियाराममुत्सृज्य स्वामिनं दुःखिता ययौ॥८॥
सोऽपि चानुगतः स्त्रैणः कृपणस्तां प्रसादितुम् ।
कुर्वन्निडविडाकारं नाशक्नोत्पथि सन्धितुम् ॥९॥
तस्यास्तत्र द्विजः कश्चिदजास्वाम्यच्छिनद्रुषा ।
लंबन्तं वृषणं भूयः सन्दधेऽर्थाय योगवित् ॥१०॥
संबद्धवृषणः सोऽपि ह्यजया कूपलब्धया ।
कालं बहुतिथं भद्रे कामैर्नाद्यापि तुष्यति ॥११॥
तथाऽहं कृपणः सुभ्रु भवत्याः प्रेमयन्त्रितः ।
आत्मानं नाभिजानामि मोहितस्तव मायया १२

१ वीर० प्रत्युदितः । २ उभ० नृपः । ३ विज० निर्वर्त्य तीर्थं उद्धृत्य । ४ उभ० रोधसि । ५ वीर० भेजुः । ६ विज० यावकोविदं । ७ वीर० थ वृत ।

१ विज० जुजोषाव्या । २ वीर० सर्वयज्ञ । ३ उभ० त्प्रभुः। ४ विज० पञ्चदशोऽध्यायः । ५ विज० तमेवं व्रज्यतम० या । ६ वीर० स चैवानुगतः। ७ वीर० कुर्वन्विडिबिडाकारं । विज० कुर्वन्बिलिबिलाकारं । ८ उभ० तस्य तत्र । ९ वीर० स लब्ध । विज० संवृद्ध । १० वीर० क्रीडन्कालं बहुविधं ।

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
न [1]दुह्यन्ति मनःप्रीतिं पुंसः कामहतस्य ते ॥१३॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ १४ ॥
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेष्वमङ्गलम् ।
समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥१५॥
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्जीर्यतो या न जीर्यते ।
तां तृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो [2]द्रुतं त्यजेत् १६
मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा [3]नाविविक्तासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ १७ ॥
पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयान्सेवतोऽसकृत् ।
तथाऽपि चानुसवनं तृष्णा तेषूपजायते ॥ १८ ॥
तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निरहंकारश्चरिष्यामि मृगैः सह ॥१९॥
दृष्टं श्रुतमस[4]द्बुद्ध्वा नानुध्यायेन्न संविशेत् ।
संसृतिं चाऽऽत्मनाशं च तत्र विद्वान्स आत्मदृक् ॥
इत्युक्त्वा नाहुषो जायां तदीयं पूरवे वयः ।
दत्त्वा स्वां जरसं तस्मादाददे विगतस्पृहः ॥२१॥

दिशि दक्षिणपूर्वस्यां द्रुह्युं दक्षिणतो यदुम् ।
प्रतीच्यां तुर्वसुं चक्र उदीच्यामनुमीश्वरम् ॥२२॥
भूमण्डलस्य सर्वस्य पूरुमर्हत्तमं विशाम् ।
अभिषिच्याग्रजांस्तस्य वशे स्थाप्य वनं ययौ २३
[2]आसेवितं वर्षपूगान्षड्वर्गं विषयेषु सः ।
क्षणेन मुमुचे नीडं जातपक्ष इव द्विजः ॥ २४ ॥
स तत्र निर्मुक्तसमस्तसङ्ग
आत्मानुभूत्या विधुतत्रिलिङ्गः ।
परे[3]ऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे
लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥ २५ ॥
श्रुत्वा गाथां देवयानी मेने प्रस्तोभमात्मनः ।
स्त्रीपुंसोः स्नेहवैक्लव्यात्परिहासमिवेरि[4]तम् ॥२६॥
सा संनिवासं सुहृदां प्रपायामिव गच्छताम् ।
विज्ञायेश्वरतन्त्राणां मायाविरचितं प्रभोः ॥२७॥
सर्वत्र संगमुत्सृज्य स्वप्नौपम्येन भार्गवी ।
कृष्णे मनः समावेश्य व्यधुनोल्लिङ्गमात्मनः २८
नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे ।
सर्व[5]भूताधिवासाय शान्ताय बृहते नमः ॥२९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे एकोन[6]विंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

पूरोर्वंशकथनं दुष्यन्ताच्छकुन्तलायां भरतोत्पत्तिः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातोऽसि भारत ।
यत्र राजर्षयो वंश्या ब्रह्मवंश्याश्च जज्ञिरे ॥ १ ॥
जन्मेजयो ह्यभूत्पूरोः [5]प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः ।
प्रवीरोऽथ [6]नमस्युर्वै तस्माच्चा[7]रुपदोऽभवत् ॥ २ ॥
तस्य सुद्युरभूत्पुत्रस्तस्माद्बहुगवस्ततः ।
सं[8]यातिस्तस्याहंयाती रौ[9]द्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः ॥३॥

[7]ऋतेयुस्तस्य कुक्षेयुः स्थण्डिलेयुः कृतेयुकः ।
जलेयुः सन्ततेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥
दशैतेऽप्सरसः पुत्रा [8]वनेयुश्चावमः स्मृतः ।
घृताच्यामिन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ५॥
ऋतेयो[9]रन्ति[10]भारोऽभूत्त्रयस्तस्याऽऽत्मजा नृप ।

---

१ वीर० न दुहन्ति । २ वीर० ध्रुवं । ३ वीर० न विविक्ता । ४ विज० मसद्विद्वान् । ५ वीर० प्रधन्वां । ६ विज० नमस्तुवैं । ७ वीर० चारुसुतो । ८ वीर० शर्यातिस्तस्यां । विज० शंयातिस्तस्य । ९ वीर० रौद्राति ।

१ वीर० दिशां । २ विज० आम्रेडितं । ३ वीर० परे परे । ४ उभ० मिवोदितं । ५ वीर० भूतनिवासाय ६ विज० षोडशोऽध्यायः । ७ वीर० ऋतेयुस्तस्य कक्षेयुस्स्थण्डिलेयुश्च कृतेयुकः । जलेयुः संनतेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ८ वीर० वनेयुश्चा । ९ वीर० ऋतेपो । १० वीर० रन्तिसारो । विज० रन्तिनारो ।

सुमतिर्ध्रुवो[1]ऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ॥६॥
तस्य मेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः ।
पुत्रोभूत्सुमते रैभ्यो दुष्यन्तस्तत्सुतो मतः ॥७॥
दुष्यन्तो मृगयां यातः कण्वाश्रमपदं गतः ।
तत्राऽऽसीनां स्वप्रभया मण्डयन्तीं रमामिव ॥८॥
विलोक्य सद्यो मुमुहे देवमायामिव स्त्रियम् ।
बभाषे तां वरारोहां भटैः कतिपयैर्वृतः ॥ ९ ॥
तद्दर्शनप्रमुदितः सन्निवृत्तपरिश्रमः ।
पप्रच्छ कामसंतप्तः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा १०॥
का त्वं कमल[2]पत्राक्षि कस्यासि हृदयङ्गमे ।
किं वा चिकीर्षितं त्वत्र भवत्या निर्[3]जने वने ११
व्यक्तं राजन्यतनयां वेद्म्यहं त्वां सुमध्यमे ।
न हि चेतः पौरवाणामधर्मे रमते क्वचित् ॥१२॥
शकुन्तलोवाच—
विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।
वेदैतद्भगवान्कण्वो वीर किं करवाम ते ॥१३॥
आस्यतां ह्यरविन्दाक्ष गृह्यतामर्हणं च नः ।
भुज्यतां सन्ति नीवारा उष्यतां यदि रोचते १४
दुष्यन्त उवाच—
उपपन्नमिदं सुभ्रु जातायाः कुशिकान्वये ।
स्वयं हि वृ[4]णते राज्ञां कन्यकाः सदृशं वरम् १५
ओमित्युक्ते यथाधर्ममुपयेमे शकुन्तलाम् ।
गान्धर्वविधिना राजा देशकालविधानवित् १६
अमोघवीर्यो राजर्षिर्महिष्यां वीर्यमादधे ।
श्वोभूते स्वपुरं यातः कालेनासूत सा सुतम् १७
कण्वः कुमारस्य वने चक्रे समुचिताः क्रियाः ।
बद्ध्वा मृगेन्द्रांस्तरसा क्रीडति स्म स बालकः १८
तं दुरत्ययविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा ।
हरेरंशांशसंभूतं भर्तुरन्तिकमागमत् ॥ १९ ॥
यदा न जगृहे राजा भार्यापुत्रावनिन्दितौ ।
शृण्वतां सर्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी ॥२०॥
माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन[5] जातः स एव सः ।

१ वीर० स्मृति । २ उभ० कमलगर्भाभे । ३ उभ० जने । ४ वीर० वृण्वते । ५ विज० यस्माज्जातः ।

भरस्व पुत्रं दु[1]ष्यन्त माऽवमंस्थाः शकुन्तलाम् २१
रेतोधाः पुत्रो[2] नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला २२
[भ[3]रस्व पुत्रं भरतं वासुदेवांशसंभवम् ।
ब्रह्मण्यं सत्यसन्धं च गुणज्ञं कीर्तिवर्धनम् ॥१॥
महोत्साहं स्थूललक्षं कृतज्ञं वृद्धसेवकम् ।
अशरीरवचः श्रुत्वा स्वीचकार तदाऽऽत्मजम् ॥२॥]
पितर्युपरते सो[4]ऽपि चक्रवर्ती महायशाः ।
महिमा गीयते तस्य हरेरंशभुवो भुवि ॥ २३ ॥
चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोशो[5]ऽस्य पादयोः ।
ईजे महाभिषेकेण सोऽभिषिक्तोधिराड्विभुः ॥२४॥
पञ्चपञ्चाशता[6] मेध्यैर्गङ्गायामनु वाजिभिः ।
मामतेयं[7] पुरोधाय यमुनायामनु प्रभुः ॥ २५ ॥
अष्टसप्ततिमेध्याश्वान्बबन्ध प्रददद्वसु[8] ।
भरतस्य हि दौष्यन्तेरग्निः साचीगुणे चितः ।
सहस्रं बद्वशो[9] यस्मिन्ब्राह्मणा गा विभेजिरे २६॥
त्रयस्त्रिंशच्छतं ह्यश्वान्बद्ध्वा विस्मापयन्नृपान् ।
दौष्यन्तिरत्यगान्मायां देवानां गुरुमायया[10] २७
मृगाञ्छुक्लदतः कृष्णान्हिरण्येन परीवृतान्[11] ।
अदात्कर्मणि मष्णारे[12] नियुतानि[13] चतुर्दश ॥२८॥
भरतस्य महत्कर्म न पूर्वे नापरे नृपाः ।
नैवापुर्नैव[14] प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा २९
किरातहूणान्यवनानन्ध्रान्कङ्कान्[15]खशाञ्छकान् ।
अब्रह्मण्यान्नृपांश्चाहन्म्लेच्छान्दिग्विजयेऽखिलान्[16]
जित्वा पुराऽसुरान्[17] देवान्ये रसौकांसि भेजिरे ।
देवस्त्रियो रसां नीताः प्राणिभिः[18] पुनराहरत् ३१

१ उभ० दौष्यन्ति माव । २ वीर० पितरं पुत्रो नयत्येव यम । विज० पुत्रं नयति नरदेव यमक्षयं । ३ वीर० इदं श्लोकद्वयमधिकं । ४ विज० सोऽभूच्चक्र । ५ उभ० कोशश्च । ६ विज० शतैर्मेध्यैः । ७ उभ० दीर्घतमसं । ८ विज० प्रददे वसु । ९ वीर० बद्धशो । विज० द्वन्द्वशो । १० वीर० पुरुमायिनां । विज० पुरुमायया । ११ वीर० समावृतान् । विज० परिष्कृतान् । १२ वीर० मष्कारे । १३ विज० मिथुनानि । १४ विज० नोदायुर्नैव । १५ वीर० न्वङ्गाञ्शकान्कुषान् । १६ वीर० बलात् । १७ विज० ऽसुरान्देवा येन स्वौकांसि भेजिरे । १८ विज० पणिभिः ।

सर्वकामान्दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी ।
समास्त्रिणवसाहस्रीर्दिक्षु चक्रमवर्तयत् ॥ ३२ ॥
स सम्राड् लोकपालाख्यमैश्वर्यमधिराट्श्रियम् ।
चक्रं चास्खलितं प्राणान्मृषेत्युपरराम ह ॥३३॥
तस्याऽऽसन्नृप वैदर्भ्यः पत्न्यस्तिस्रः सुसंमताः ।
जघ्नुस्त्यागभयात्पुत्रान्नानुरूपा इतीरिते ॥३४॥
तस्यैवं वितथे वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ।
मरुत्स्तोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः ॥ ३५ ॥
अन्तर्वत्न्यां भ्रातृपत्न्यां मैथुनाय बृहस्पतिः ।
प्रवृत्तो वारितो गर्भं शप्त्वा वीर्यमवासृजत् ३६॥
तं त्यक्तुकामां ममतां भर्तृत्यागविशङ्किताम् ।
नामनिर्वचनं तस्य श्लोकमेनं सुरा जगुः ॥३७॥
मूढे भर द्वाजमिमं भर द्वाजं बृहस्पते ।
यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ३८॥
चोद्यमाना सुरैरेवं मत्वा वितथमात्मजम् ।
व्यसृजन्मरुतोऽबिभ्रन्दत्तोऽयं वितथेऽन्वये॥३९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भरतवंशकथने रन्तिदेवचरित्रवर्णनं ॥ १ ॥ तद्वंशे केषांचित् मुद्गलशरद्वत् कृपप्रभृतीनां ब्राह्मणानामुत्पत्तिः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
वितथस्य सुतो मन्युर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः ।
महावीर्यो नरो गर्गः सङ्कृतिस्तु नरात्मजः ॥१॥
गुरुश्च रन्तिदेवश्च सङ्कृतेः पाण्डुनन्दन ।
रन्तिदेवस्य हि यश इहामुत्र च गीयते ॥ २ ॥
वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभुक्षतः ।
निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुंबस्य सीदतः ॥ ३ ॥
व्यतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपिबतः किल ।
घृतपायससंयावं तोयं प्रातरुपस्थितम् ॥ ४ ॥
कृच्छ्रप्राप्तकुटुंबस्य क्षुत्तृड्भ्यां जातवेपथोः ।
अतिथिर्ब्राह्मणः काले भोक्तुकामस्य चागमत् ५
तस्मै संव्यभजत्सोऽन्नमादृत्य श्रद्धयान्वितः ।
हरिं सर्वत्र संपश्यन्स भुक्त्वा प्रययौ द्विजः ॥६॥
अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीपते ।
विभक्तं व्यभजत्तस्मै वृषलाय हरिं स्मरन् ॥ ७ ॥
याते शूद्रे तमन्योऽगादतिथिः श्वभिरावृतः ।

१ वीर० उभ० लोकपालानामै । २ वीर० चक्रं जायाः सुतान्प्राणा । विज० चक्रं वास्खलितं । ३ उभ० सुतान्मन्योः । ४ विज० वीतवित्तस्य । ५ वीर० आदृतः । विज० आहृत्य । ६ वीर० भोक्तुकामस्य । ७ उभ० महीपतेः । ८ विज० तमभ्यागात् ।

राजन्मे दीयतामन्नं सगणाय बुभुक्षते ॥ ८ ॥
स आदृत्यावशिष्टं यद्बहुमानपुरस्कृतम् ।
तच्च दत्त्वा नमश्चक्रे श्वभ्यः श्वपतये विभुः ॥९॥
पानीयमात्रमुच्छेषं तच्चैकपरितर्पणम् ।
पास्यतः पुल्कसोऽभ्यागादपो देह्यशुभस्य मे १०
तस्य तां करुणां वाचं निशम्य विपुलश्रमाम् ।
कृपया भृशसंतप्त इदमाहामृतं वचः ॥ ११ ॥
न कामयेऽहं गतिमीश्वरात्परा-
मष्टर्द्धियुक्तामपुनर्भवं वा ।
आर्तिं प्रपद्येऽखिलदेहभाजा-
मन्तःस्थितो येन भवन्त्यदुःखाः ॥ १२ ॥
क्षुत्तृट्श्रमो गात्रपरिश्रमश्च
दैन्यं क्लमः शोकविषादमोहाः ।
सर्वे निवृत्ताः कृपणस्य जन्तो-
र्जिजीविषोर्जीवजलार्पणान्मे ॥ १३ ॥

१ विज० बृहस्पतेः । २ विज० त्राता तु दुःखात्पितरौ ३ विज० मत्वा तं देवमात्मजं । ४ विज० सप्तदशोऽध्यायः ५ उभ० आतिथ्यावशिष्टं । ६ वीर० तस्य । ७ विज० तत्रैक । ८ वीर० तस्यापि करुणा वाचः । विज० तस्यातिकरुणां वाचं । ९ वीर० श्रमौः । १० उभ० मीश्वराणा । ११ विज० महर्द्धि । १२ विज० मन्तस्थितां । १३ वीर० परिभ्रमश्च । १४ उभ० जलार्पणेन ।

इति[1] प्रभाष्य पानीयं म्रियमाणः पिपासया ।
पुल्कसायाददाद्धीरो निसर्गकरुणो नृपः ॥१४॥
तस्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छताम् ।
आत्मानं दर्शयांचक्रुर्माया[2] विष्णुविनिर्मिताः १५
स वै तेभ्यो नमस्कृत्य निःसङ्गो विगतस्पृहः ।
वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे नमः[3] परम्॥१६॥
ईश्वरालंबनं चित्तं कुर्वतोऽनन्यराधसः[4] ।
माया गुणमयी राजन्स्वप्नवत्प्रत्यलीयत ॥ १७ ॥
तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्तिदेवानुवर्तिनः ।
अभवन्योगिनः सर्वे नारायणपरायणाः ॥१८॥
गर्गाच्छिनिस्ततो गार्ग्यः[5] क्षत्राद्ब्रह्म ह्यवर्तत ।
दुरितक्षयो महावीर्यात्तस्य त्रय्यारुणिः कविः१९
पुष्करारुणिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गताः ।
बृहत्क्षत्रस्य पुत्रो[6]ऽभूद्धस्ती यद्धस्तिनापुरम् ॥२०॥
अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च हस्तिनः ।
अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः२१
अजमीढाद्बृहदिषुस्तस्य पुत्रो बृहद्धनुः ।
बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्र आसीज्जयद्रथः ॥ २२ ॥
तत्सुतो विशदस्तस्य सेनजित्[7]समजायत ।
रुचिराश्वो दृढहनुः काश्यो वत्सश्च तत्सुताः २३
रुचिराश्वसुतः[8] पारः पृथुसेनस्तदात्मजः ।
पारस्य[9] तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ॥ २४ ॥
[अंणुहो[10] नाम यस्तेषां ज्येष्ठो वै सत्यको नृप ।]
स कृत्व्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।
स[1] योगी गवि भार्यायां विष्वक्सेनमधात्सुतम्२५
जैगीषव्योपदेशेन योगतन्त्रं चकार ह ।
उदक्स्वेन[2]स्ततस्तस्माद्भल्लादो बार्हदीषवाः[3] ॥२६॥
यवीनरो द्विमीढस्य कृतिमांस्तत्सुतः स्मृतः ।
नाम्ना सत्यधृतिर्यस्य[4] दृढनेमिः सुपार्श्वकृत् ॥२७॥
सुपार्श्वात्सुमतिस्तस्य पुत्रः सन्नति[5]मांस्ततः ।
कृतिर्हिरण्यनाभाद्यो योगं प्राप्य जगौ स[6] षट्२८
संहिताः प्राच्य[7]साम्नां वै नीपो[8] ह्युग्रायुधस्ततः ।
तस्य क्षेम्यः[9] सुवीरोऽथ सुवीरस्य रिपुञ्जयः॥२९॥
ततो बहुरथो[10] नाम पुरुमीढोऽप्रजोऽभवत् ।
नलिन्यामजमीढस्य नीलः शान्तिः सुतस्ततः३०
शान्तेः सुशान्तिस्तत्पुत्रः पुरुजो[11]ऽर्कस्ततोऽभवत् ।
भर्म्याश्व[12]स्तनयस्तस्य पञ्चाऽऽसन्मुद्गलादयः॥३१॥
यवीनरो बृहदिषुः कांपिल्यः संजयः[13] सुताः ।
भर्म्याश्वः[14] प्राह पुत्रा मे पञ्चानां रक्षणाय हि३२
विषयाणामलमिमे इति पञ्चालसंज्ञिताः ।
मुद्गलाद्ब्रह्म निर्वृत्तं गोत्रं मौद्गल्यसंज्ञितम् ॥३३॥
मिथुनं मुद्गलाद्[15]भार्म्याद्दिवोदासः पुमानभूत् ।
अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात् ३४
तस्य सत्यधृतिः[16] पुत्रो धनुर्वेदविशारदः ।
शरद्वांस्तत्सुतो यस्मादुर्वशीदर्शनात्किल ॥ ३५ ॥
शरस्तंबेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूच्छुभम् ।
तद्दृष्ट्वा[17] कृपयाऽगृह्णाच्छन्तनुर्मृगयां चरन् ।
कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत्कृपी॥३६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे एकविंशो[18]ऽध्यायः ॥ २१ ॥

---

१ विज० एवं । २ उभ० मायां विष्णुविनिर्मितां । ३ उभ० मनः । ४ वीर० राधसा । ५ विज० गार्ग्याःक्षत्रा । ६ विज० होत्रोस्माद्धस्ती । ७ वीर० फेनजित् । ८ वीर० सुतः प्राज्ञः । विज० सुतो याजः । ९ उभ० पारस्तत्तनयो । १० विज० इदमर्धमधिकं दृश्यते ।

१ वीर० योगीशो गवि । विज० योगेशो गवि । २ उभ० उदक्सेन । ३ विज० बार्हदीषवः । ४ वीर० स्तस्माद्दृढ । यस्माद्दृढ । ५ विज० सन्तति । ६ विज० द्विषट् । ७ वीर० प्राप्य । ८ वीर० तस्याप्युग्रायुधः सुतः । विज० नीपो ह्यौग्रायुधस्ततः । ९ वीर० क्षम्यः । १० विज० बहुतिथो नाम । ११ विज० पुराजोर्क । १२ विज० हर्म्याश्वस्तत्सुतस्तस्य । १३ वीर० सृञ्जयः सुताः । विज० सञ्जयस्ततः सुतः । १४ विज० हर्म्याश्वः । १५ विज० मुद्गलाचार्या । १६ विज० शतधृतिः । १७ विज० तच्छ्रुत्वा । १८ विज० अष्टादशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

द्रुपदजरासन्धयोर्वंशवर्णनं ॥ १ ॥ शन्तनूत्पत्तिः ॥ २ ॥ धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां चोत्पत्तिः ॥ ३ ॥ पाण्डववंशे अतीतानामनागतानां च कथनं ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच—

मित्रेयुश्च दिवोदासाच्च्यवनस्तत्सुतो नृप ।
सुदासः सहदेवोऽथ सोमको जन्तुजन्मकृत् ॥१॥
तस्य पुत्रशतं तेषां यवीयान्पृषतः सुतः ।
द्रुपदो द्रौपदी तस्य धृष्टद्युम्नादयः सुताः ॥ २ ॥
धृष्टद्युम्नाद्धृष्टकेतुर्भार्म्याः पञ्चालका इमे ।
योऽजमीढसुतो ह्यन्य ऋक्षः संवरणस्ततः ॥ ३ ॥
तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ।
परीक्षित्सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्वः कुरोः सुताः ॥ ४ ॥
सुहोत्रोऽभूत्सुधनुषश्च्यवनोऽथ ततः कृती ।
वसुस्तस्योपरिचरो बृहद्रथमुखास्ततः ॥ ५ ॥
कुशांबमत्स्यप्रत्यग्रचेदिपाद्याश्च चेदिपाः ।
बृहद्रथात्कुशाग्रोऽभूदृषभस्तस्य तत्सुतः ॥ ६ ॥
जज्ञे सत्यहितोऽपत्यं पुष्पवांस्तत्सुतो जहुः ।
अन्यस्यां चापि भार्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ७
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ।
जीवजीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत्सुतः ८॥
ततश्च सहदेवोऽभूत्सोमापिर्यच्छ्रुतश्रवाः ।
परीक्षिदनपत्योऽभूत्सुरथो नाम जाह्नवः ॥ ९ ॥
ततो विदूरथस्तस्मात्सार्वभौमस्ततोऽभवत् ।
जयसेनस्तत्तनयो राधिकोऽतोऽयुतो ह्यभूत् ॥१०॥
ततश्च क्रोधनस्तस्माद्देवातिथिरमुष्य च ।
ऋष्यस्तस्य दिलीपोभूत्प्रतीपस्तस्य चाऽऽत्मजः ११
देवापिः शन्तनुस्तस्य बाह्लीक इति चाऽऽत्मजाः ।
पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः ॥१२॥

१ उभ० मित्रायुश्च । २ वीर० भर्म्याः । विज० ह्यार्म्याः । ३ वीर० ह्यस्यत्वृक्षः । ४ विज० ऋक्षात्संवरण । ५ वीर० निषधश्च । ६ विज० श्चवनस्तत्सुतः । ७ विज० कुसुंभ । वीर० कुशांबु । ८ विज० वेदिषाद्याश्च । ९ वीर० चात्मजः । १० वीर० तस्य । ११ वीर० जरासन्धस्ततोऽभवत् । १२ वीर० विडूरथ । १३ उभ० जयत्सेन । १४ विज० राचीकोतो । १५ उभ० द्युमानभूत् । १६ विज० ततश्चक्र॰धनः । १७ उभ० ऋक्षस्तस्य । १८ उभ० समुत्सृज्य ।

अभवच्छन्तनू राजा प्राङ्महाभिषसंज्ञितः ।
यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः१३
शान्तिमाप्नोति चैवाग्र्यां कर्मणा तेन शन्तनुः ।
समा द्वादश तद्राज्ये न ववर्ष यदा विभुः ॥१४॥
शन्तनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्ताऽयमग्रभुक् ।
राज्यं देह्यग्रजायाऽऽशु पुरराष्ट्रविवृद्धये ॥ १५ ॥
एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छन्दयामास सोऽब्रवीत् ।
तन्मन्त्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा ॥ १६ ॥
वेदवादातिवादान्वै तदा देवो ववर्ष ह ।
देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः ॥१७॥
सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति ।
बाह्लीकात्सोमदत्तोऽभूद्भूरिर्भूरिश्रवास्ततः ॥१८॥
शलश्च शन्तनोरासीद्गङ्गायां भीष्म आत्मवान् ।
सर्वधर्मविदां श्रेष्ठो महाभागवतः कविः ॥१९॥
वीरयूथाग्रणीर्येन रामोऽपि युधि तोषितः ।
शन्तनोर्दाशकन्यायां जज्ञे चित्राङ्गदः सुतः २०।
विचित्रवीर्यश्चावरजो नाम्ना चित्राङ्गदो हतः ।
यस्यां पराशरात्साक्षादवतीर्णो हरेः कला ॥२१॥
वेदगुप्तो मुनिः कृष्णो यतोऽहमिदमध्यगाम् ।
हित्वा स्वशिष्यान्पैलादीन्भगवान्बादरायणः २२
मह्यं पुत्राय शान्ताय परं गुह्यमिदं जगौ ।
विचित्रवीर्योऽथोवाह काशिराजसुते बलात् २३
स्वयंवरादुपानीते अंबिकांबालिके उभे ।
तयोरासक्तहृदयो गृहीतो यक्ष्मणा मृतः ॥२४॥
क्षेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्मात्रोक्तो बादरायणः ।
धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत् २५
गान्धार्यां धृतराष्ट्रस्य जज्ञे पुत्रशतं नृप ।
तत्र दुर्योधनो ज्येष्ठो दुःशला चापि कन्यका॰

१ उभ० तद्राष्ट्रे । २ उभ० ततो । ३ वीर० मास्थि॰ ४ वीर० सच । ५ उभ० वीर्योऽवरजो । ६ वीर० च स॰ ७ विज० सुतशतं । ८ विज० तेषां ।

शापान्मैथुनरुद्धस्य पाण्डोः कुन्त्यां महारथाः ।
जाता धर्मानिलेन्द्रेभ्यो युधिष्ठिरमुखास्त्रयः २७॥
नकुलः सहदेवश्च माद्र्यां नासत्यदस्रयोः ।
द्रौपद्यां पञ्च पञ्चभ्यः पुत्रास्ते पितरोऽभवन् २८
युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यः श्रुतसेनो वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु[1] शतानीकस्तु नाकुलिः २९
सहदेवसुतो राजञ्छ्रुतकर्मा तथाऽपरे ।
[2]युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः ३०॥
भीमसेनाद्धिडिंबायां [3]काल्यां सर्वगतस्ततः ।
सहदेवात्सुहोत्रं तु विजयाऽसूत पार्वती ॥३१॥
करेणुमत्यां नकुलो निरमित्रं तथाऽर्जुनः ।
इरावन्तमुलूप्यां वै सुतायां बभ्रुवाहनम् ।
[4]मणिपूरपतेः सोऽपि तत्पुत्रः पुत्रिकासुतः ॥३२॥
तव तातः सुभद्रायामभिमन्युरजायत ।
सर्वातिरथजिद्वीर उत्तरायां ततो भवान् ॥३३॥
परिक्षीणेषु कुरुषु द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रतेजसा ।
त्वं च कृष्णानुभावेन सजीवो मोचितोन्तकात् ॥
तवेमे तनयास्तात जनमेजयपूर्वकाः ।
श्रुतसेनो भीमसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ ३५ ॥
जनमेजयस्त्वां विदित्वा[5] तक्षकान्निधनं गतम् ।
सर्पान्वै सर्पयागाग्नौ स होष्यति रुषाऽन्वितः ३६
कावषेयं पुरोधाय तुरं तुरगमे[6]धयाट् ।
समन्तात्पृथिवीं सर्वां जित्वा यक्ष्यति चाध्वरैः ३७
तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात्त्रयीं पठन् ।
अस्त्रज्ञानं [1]क्रियाज्ञानं शौनकात्परमेष्यति ॥३८॥
सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः ।
[2]असीमकृष्णस्तस्या[3]पि नेमिचक्रस्तु तत्सुतः ३९॥
गजाह्वये हृते नद्या कौशांब्यां साधु वत्स्यति ।
उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मा[4]त्कविरथः सुतः ॥ ४० ॥
तस्माच्च [5]वृष्टिमांस्तस्य सुषेणोऽथ महीपतिः ।
सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत्सुखीनलः ॥४१॥
[6]परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः ।
नृपञ्जयस्ततो [7]दूर्वस्तिमिस्तस्माज्ज[8]निर्ष्यति ॥४२॥
तिमे[9]र्बृहद्रथस्तस्माच्छतानीकः सुदासजः ।
शतानीकाद्दुर्दमनस्तस्यापत्यं वहीन[10]रः ॥ ४३ ॥
[11]दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता नृपः ।
ब्रह्मक्षत्रस्य वै [12]प्रोक्तो वंशो देवर्षिसत्कृतः ४४॥
क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ।
[[13]पापानि कीर्तनादेषां विलयं यान्ति कृत्स्नशः ।]
अथ मागधराजानो भवितारो वदामि ते ॥४५॥
भविता सहदेवस्य मार्जा[14]रिर्यच्छ्रुतश्रवाः ।
ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः ४६॥
सुनक्षत्रः सुनक्षत्राद्बृहत्सेनोऽथ कर्मजित् ।
ततः [15]सुतञ्जयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति ४७॥
क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्मसू[16]त्रः शमस्ततः ।
[17]द्युमत्सेनोऽथ सुमतिः सुबलो जनिता ततः ४८॥
सुनीथः सत्यजिदथ विश्व[18]जिद्यद्रिपुञ्जयः ।
[19]बार्हद्रथाश्च भूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरम् ४९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे [20]द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

१ विज० श्रुतकीर्तिस्तथा । २ वीर० ष्ठिरात्पौरवत्यां । ३ विज० काली शर्वगतं ततः । ४ वीर० मणलूरुपतेः । ५ वीर० ज्ञात्वा । ६ विज० मेधया ।

१ वीर० परं ज्ञानं । २ विज० विस्रंभकृष्णः । ३ वीर० स्तस्यासीन्निश्चक्रुस्तत्सुतः स्मृतः । ४ उभ० स्तस्माच्छुचिरथः । ५ विज० धृष्टिमांस्तस्य । ६ उभ० पारिप्लवः । ७ वीर० दूर्वोनिमि । ८ विज० जनिष्यते । ९ वीर० निमे । विज० ततो बृह । १० वीर० विहीनरः । विज० प्रहीतरः । ११ वीर० र्निधि । १२ उभ० वै योनिर्वंशो । १३ विज० इदमर्धमधिकं दृश्यते । १४ वीर० मार्जालेयः श्रुत । विज० सोमापिर्यच्छ्रुत । १५ उभ० श्रुतञ्जयो विप्रः । १६ वीर० द्धर्मनेत्रः श्रुतस्ततः । विज० द्धर्मसत्रः श्रमस्ततः । १७ उभ० दृढसेनो । १८ वीर० विश्वजिच्च पुरञ्जयः । १९ वीर० एते बार्हद्रथा भूपा । २० विज० एकोनविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

ययातिपुत्राणां अनुद्रुह्युतुर्वसूनां वंशकथनं ॥ १ ॥ पुनर्यदुवंशमनुक्रम्य ज्यामघपर्यन्तं वर्णनं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

अनोः सभानरश्चक्षुः परोऽक्षश्च त्रयः सुताः ।
संभानेरात्कालनरः सृञ्जयस्तत्सुतस्ततः ॥ १ ॥
जनमेजयस्तस्य पुत्रो महाशीलो महामनाः ।
उशीनरस्तितिक्षुश्च महामनस आत्मजौ ॥ २ ॥
शिबिर्वनः शमिर्दक्षश्चत्वारोशीनरात्मजाः ।
वृषादर्भः सुवीरश्च मद्रः कैकेय आत्मजाः ॥३॥
शिबेश्चत्वार एवासंस्तितिक्षोश्च रुशद्रथः ।
ततो हेमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥४॥
अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः सुह्मपुण्ड्रान्ध्रसंज्ञिताः ।
जज्ञिरे दीर्घतमसो बलेः क्षेत्रे महीक्षितः ॥ ५ ॥
चक्रुः स्वनाम्ना विषयान्षडिमान्प्राच्यकांश्च ते ।
खनपानोऽङ्गतो जज्ञे तस्माद्दिविरथस्ततः ॥ ६ ॥
सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्ररथोऽप्रजाः ।
रोमपाद इति ख्यातस्तस्मै दशरथः सखा ॥७॥
शान्तां स्वकन्यां प्रायच्छदृष्यशृङ्ग उवाह ताम् ।
देवेऽवर्षति यं रामा आनिन्युर्हरिणीसुतम् ॥८॥
नाट्यसङ्गीतवादित्रैर्विभ्रमालिङ्गनार्हणैः ।
स तु राज्ञोऽनपत्यस्य निरूप्येष्टिं मरुत्वतः ॥९॥
प्रजामदाद्दशरथो येन लेभेऽप्रजाः प्रजाः ।
चतुरङ्गो रोमपादात्पृथुलाक्षस्तु तत्सुतः ॥१०॥
बृहद्रथो बृहत्कर्मा बृहद्भानुश्च तत्सुताः ।
आद्याद्बृहन्मनास्तस्माज्जयद्रथ उदाहृतः ॥ ११ ॥
वि[illegible]यस्तस्य संभूत्यां ततो धृतिरजायत ।
ततो धृतव्रतस्तस्य सत्कर्माऽधिरथस्ततः ॥ १२ ॥
योऽसौ गङ्गातटे क्रीडन्मञ्जूषान्तर्गतं शिशुम् ।
कुन्त्याऽपविद्धं कानीनमनपत्योऽकरोत्सुतम् १३
वृषसेनः सुतस्तस्य कर्णस्य जगतीपतेः ।
द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्याऽऽत्मजस्ततः १४॥
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः ।
धृतस्य दुर्मनास्तस्मात्प्रचेताः प्राचेतसं शतम्॥१५॥
म्लेच्छाधिपतयोऽभूवन्नुदीचीं दिशमाश्रिताः ।
तुर्वसोश्च सुतो वह्निर्वह्नेर्भर्गोऽथ भानुमान् ॥१६॥
त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः ।
मरुतस्तत्सुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् ॥ १७ ॥
दुष्यन्तः स पुनर्भेजे स्वं वंशं राज्यकामुकः ।
ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ ॥ १८ ॥
वर्णयामि महापुण्यं सर्वपापहरं नृणाम् ।
यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९ ॥
यत्रावतीर्णो भगवान्परमात्मा नराकृतिः ।
यदोः सहस्रजित्क्रोष्टा नलो रिपु[illegible] श्रुताः २०
चत्वारः सूनवस्तत्र शतजित्प्रथम[illegible]जः ।
महाहयो वेणुहयो हैहयश्चेति त[illegible]ाः ॥ २१ ॥
धर्मस्तु हैहयसुतो नेत्रः कुन्तेः [illegible]ा ततः ।
सोऽहञ्जिरभवत्कुन्तेर्महिष्मान्भद्र[illegible]कः ॥ २२ ॥
दुर्मदो भद्रसेनस्य धनकः कृतवीर्य[illegible]
कृताग्निः कृतवर्मा च कृतौजा धन[illegible]जाः २३
अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभ[illegible]
दत्तात्रेयाद्धरेरंशात्प्राप्तयोगमहागुणः [illegible]४ ॥
न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति प[illegible]ाः ।
यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभिः [illegible] ॥
पञ्चाशीतिसहस्राणि ह्यव्याहतबलः समाः ।

१ विज[illegible]० परेक्षुश्च । २ वीर० कालनाभः । ३ विज० सञ्जय । ४ वीर० महाशालो । ५ विज० वैनः क्रमिर्दक्षः । वीर० वैनः क्र[illegible]र्दर्पः । ६ वीर० वृषदर्भः । ७ वीर० वृषद्रथः । विज० पृष[illegible]रथः । ८ विज० प्राच्यकानिह । ९ वीर० तस्माद्धवि । १० वीर[illegible]० रतो । ११ विज० मित्ररथोऽप्रजः । १२ विज० वाद्य । १[illegible] उभ० ततो । १४ वीर० धृतिस्तस्य धृतव्रतः । १५ वीर० स[illegible]यकर्माऽभवत्तस्य चित्रश्चाति ।

१ वीर० दुर्मद । विज० कर्दम । २ वीर० स्तत्[illegible] शतं । ३ वीर० सुभानुः । विज० नृभानु । ४ वीर० [illegible] स्तत्सुतो । ५ उभ० दुष्यन्तं । ६ विज० स्वयं साम्राज[illegible] ७ वीर० क्रोष्टुः ।

[१]शापान्मैथुनरुद्धश्च राज्यं हरिं चैवान्वहं स्मरन् ।]
जाता धर्मानिलैः बुभुजेऽक्षय्यषड्वसु ॥ २६ ॥
तस्य पुत्रसहस्रेषु[२] पञ्चैवोर्वरिता मृधे ।
जयध्वजः शूरसेनो वृषभो मधुरूर्जितः ॥ २७ ॥
जयध्वजात्तालजङ्घस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ।
क्षत्रं यत्तालजङ्घाख्यमौर्वतेजोपसंहृतम् ॥ २८ ॥
तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रो वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः।
तस्य पुत्रशतं त्वासीद्वृष्णिज्येष्ठं यतः कुलम्॥२९॥
माधवा वृष्णयो राजन्यादवाश्चेति संज्ञिताः ।
यदुपुत्रस्य च क्रोष्टोः पुत्रो वृजिनवांस्ततः ॥३०॥
श्वाहिस्ततो[४] रुशेकुर्वै तस्य चित्ररथस्ततः ।
शशबिन्दुर्[५]महायोगी महाभोजो महानभूत् ॥३१॥
चतुर्दशमहारत्नश्चक्रवर्त्यपराजितः ।
तस्य पत्नीसहस्राणां[६] दशानां सुमहायशाः ॥३२॥
दश लक्षसहस्राणि पुत्राणां तास्वजीजनत् ।
तेषां तु षट् प्रधानानां पृथुश्रवस आत्मजः॥३३॥
धर्मो नामो[१] तस्य हयमेधशतस्य याट् ।
तत्सुतो रुचकस्तस्य पञ्चासन्नात्मजाः शृणु॥३४॥
पुरुजिद्रुक्मरुक्मेषुपृथुज्यामघसंज्ञिताः ।
ज्यामघस्त्वप्रजोऽप्यन्यां भार्यां शैब्यापतिर्भयात्॥
नाविन्दच्छत्रुभवनाद्भोज्यां[२] कन्यामहारषीत् ।
रथस्थां तां निरीक्ष्याऽऽह शैब्या पतिममर्षिता३६
केयं कुहक मत्स्थानं रथमारोपितेति वै ।
स्नुषा तवेत्यभिहिते स्मयन्ती पतिमब्रवीत्॥३७॥
अहं वन्ध्याऽसपत्नी च स्नुषा मे युज्यते कथम् ।
जनयिष्यसि यं राज्ञि तस्येयमुपपर्युज्यते[४] ॥ ३८ ॥
अन्वमोदन्त तद्विश्वेदेवाः पितर एव च ।
शैब्या गर्भमधात्काले कुमारं सुषुवे शुभम् ।
स विदर्भ इति प्रोक्त उपयेमे स्नुषां सतीम्॥३९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः[५] ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

विदर्भवंशं चेदिवंशं चोक्त्वा सङ्ग्रहेण श्रीकृष्णरामाद्युत्पत्तिकथनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
तस्यां विदर्भोऽजनयत्पुत्रौ नाम्ना कुशक्रथौ ।
तृतीयं रोमपादं च विदर्भकुलनन्दनम्[७] ॥ १ ॥
रोमपादसुतो बभ्रुर्बभ्रोः कृतिरजायत ।
उशिकस्तत्सुतस्तस्माच्चेदिश्चैद्यादयो नृपं[९] ॥ २ ॥
क्रथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद्धृष्टिस्तस्याथ[१०] निर्वृतिः ।
ततो दशार्हो[११] नाम्नाऽभूत्तस्य व्योमः सुतस्ततः॥३॥
जीमूतो विकृतिस्तस्य यस्य भीमरथः[६] सुतः ।
ततो नवरथः पुत्रो जातो दशरथस्ततः ॥ ४ ॥
करंभिः[७] शकुनेः पुत्रो देवरातस्तदात्मजः ।
देवक्षत्रस्ततस्तस्य मधुः कुरुवशादनुः[८] ॥ ५ ॥
पुरुहोत्रस्त्वनोः[९] पुत्रस्तस्यायुः सात्वतस्ततः[१०] ।
भजमानो भजिर्दिव्यो[११] वृष्णिर्देवावृधोन्धकः॥६॥
सात्वतस्य सुताः सप्त महाभोजश्च मारिष ।
भजमानस्य निम्लोचिः किङ्किणो[१२] धृष्टिरेव च॥७॥

---

१ उभ० इदमर्धमधिकं । २ विज० विष्णु । ३ वीर० सहस्रस्य । विज० सहस्राणां । ४ वीर० श्वाहितोतो रुशङ्कुर्वै । विज० वाहिस्ततो रुशेकुर्वै । ५ वीर० शशिबिन्दु । ६ वीर० सहस्राणि दशासन्सु । ७ वीर० वैदर्भकूल । विज० वैदर्भ कुल । ८ वीर० कुशिकः । ९ वीर० नृपाः । विज० यतः । १० वीर० द्रुणिस्तस्याय । विज० द्रुलिस्तस्याय । ११ विज० दशार्हनामाऽथ तस्य ।

१ विज० शतस्वराट् । २ विज० कन्यां भ्रष्टा । ३ वीर० कथ । ४ उभ० मुपपत्स्यते । ५ विज० विंशोऽध्यायः । ६ वीर० तीव्ररथः । ७ वीर० करंभः । ८ वीर० कुकुरकस्ततः । विज० कुकूरकस्ततः । ९ वीर० पुरुहोत्रोऽभवत्पुत्रस्तस्याभू । १० विज० सत्वत । ११ वीर० दीप्तो । १२ वीर० कङ्कणो वृष्णि । विज० किङ्कणो धृष्टि ।

एकस्यामात्मजाः पत्न्यामन्यस्यां च त्रयः सुताः।
शताजिच्च सहस्राजिदयुताजिदिति प्रभो ॥ ८ ॥
बभ्रुर्देवावृधंसुतस्तयोः श्लोकौ पठन्त्यमू ।
यथैव शृणुमो दूरात्संपश्यामस्तथान्तिकात् ॥९॥
बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः ।
पुरुषाः पञ्चषष्टिश्च षट् सहस्राणि चाष्ट च॥१०॥
येऽमृतत्वमनुप्राप्ता बभ्रोर्देवावृधादपि ।
महाभोजोऽपि धर्मात्मा भोजा आसंस्तदन्वये ११
वृष्णेः सुमित्रः पुत्रोऽभूद्युधाजिच्च परन्तप ।
शिनिस्तस्यानमित्रश्च निघ्नोऽभूदनमित्रतः ॥१२॥
सत्राजितः प्रसेनश्च निघ्नस्याप्यासतुः सुतौ ।
अनमित्रसुतो योऽन्यः शिनिस्तस्याथ सत्यकः॥१३
युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ।
युगन्धरोऽनमित्रस्य वृष्णिः पुत्रोऽपरस्ततः १४॥
श्वफल्कश्चित्ररथश्च गान्दिन्यां च श्वफल्कतः ।
अक्रूरप्रमुखा आसन्पुत्रा द्वादश विश्रुताः॥१५॥
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ।
धर्मवृद्ध सुकर्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्दनः ॥ १६ ॥
शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश ।
तेषां स्वसा सुचीराख्या द्वावक्रूरसुतावपि ॥१७॥
देववानुपदेवश्च तथा चित्ररथात्मजाः ।
पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो वृष्णिनन्दनाः ॥ १८ ॥
कुकुरो भजमानश्च शुचिः कंबलबर्हिषः।
कुकुरस्य सुतो वह्निर्विलोमा तनयस्ततः ॥ १९ ॥
कपोतरोमा तस्यानुः सखा यस्य च तुंबुरुः ।
अन्धको दुन्दुभिस्तस्य दरिद्योतः पुनर्वसुः ॥२०

१ देवापृथ । २ विज० श्लोकं पठन्त्यमुं । ३ वीर० पृथः । ४ उभ० भोजोतिधर्मा । ५ वीर० स्याथासतुः । ६ वीर० ह्यन्यः । ७ उभ० शितिस्तस्य च । ८ उभ० पृष्णिः । ९ वीर० श्वफल्कश्चित्रकश्चैव । १० वीर० असङ्गः । ११ वीर० मृदुको मृदुपच्छिवः । १२ वीर० वर्मदग्धृष्टवर्मश्च क्षत्रोपेक्षोरिमन्दरः । विज० धर्मो विधृष्टकर्मा च । १३ वीर० गन्धमादाह्वः । विज० गन्धमादोह्वः । १४ वीर० सुवीराख्या । विज० सुचाराख्या । १५ वीर० पृथुर्विडूरथाद्याश्च । विज० पृथुर्विपृथुधाताद्याः । १६ वीर० वृष्णेः । विज० वृष्णिः । १७ वीर० तस्याभूत् । १८ वीर०अन्धाका । विज० अनोश्च । १९ विज० दरिद्योतः ।

तस्याहुकश्चाहुकी च कन्या चैवाहुकात्मजौ ।
देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ॥ २१ ॥
देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्धनः ।
तेषां स्वसारः सप्तासन्धृतदेवादयो नृप ॥२२॥
शान्तिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता ।
सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः ॥ २३ ॥
कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहूस्तथा ।
राष्ट्रपालोऽथ सृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनयः ॥ २४ ॥
कंसा कंसावती कङ्का शूरभूराष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः ॥ २५ ॥
शूरो विदूरथादासीद्भजमानः सुतस्ततः ।
शिनिस्तस्मात्स्वयंभोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः २६॥
देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मेति तत्सुताः ।
देवमीढस्य शूरस्य मारिषानाम पत्न्यभूत् ॥२७॥
तस्यां स जनयामास दश पुत्रानकल्मषान् ।
वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम् ॥ २८ ॥
सृञ्जयं श्यामकं कङ्कं शमीकं वत्सकं वृकम् ।
देवदुंदुभयो नेदुरानका यस्य जन्मनि ॥ २९ ॥
वसुदेवं हरेः स्थानं वदन्त्यानकदुन्दुभिम् ।
पृथा च श्रुतदेवा च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाः॥३०॥
राजाधिदेवी चैतेषां भगिन्यः पञ्च कन्यकाः ।
कुन्तेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात् ३१
साऽऽप दुर्वाससो विद्यां देवहूतीं प्रतोषितात् ।
तस्या वीर्यपरीक्षार्थमाजुहाव रविं शुचिम् ३२ ॥
तदैवोपागतं देवं वीक्ष्य विस्मितमानसा ।
प्रत्ययार्थं प्रयुक्ता मे याहि देव क्षमस्व मे ३३ ॥
अमोघं दर्शनं देवि आधत्से त्वयि चाऽऽत्मजम् ।

१ उभ० कन्या द्वाबाहु । २ विज० शान्तिदेवादयो । ३ विज० शान्तिदेवोप । ४ वीर० कह्वः । विज० कंह्वः । ५ उभ० सुभूः । ६ वीर० विसृष्टश्च । विज० ऽन्दसृष्टिश्च । ७ विज० सुरभू । ८ उभ० औग्रसेना दुहि । ९ वीर० श्वजमानः । विज० भजमानसुतात्ततः । १० वीर० कङ्कमनिकं । विज० कङ्कमनीकं। ११ वीर० सुता । १२ वीर० भुवि । १३ वीर० तदा प्राहागतं । १४ वीर० उभ० क्षमस्व भोः । १५ उभ० अमोघं देवसंदर्शं । १६ वीर० आधित्से । विज० आधास्ये ।

योनिर्यथा न दुष्येत कर्ताऽहं ते सुमध्यमे॥३४॥
इति तस्यां स आधाय गर्भं सूर्यो दिवं गतः ।
सद्यः कुमारः संजज्ञे द्वितीय इव भास्करः॥३५॥
तं साऽत्यजन्नदीतोये कृच्छ्राल्लोकस्य बिभ्यती ।
गपितामहस्तामुवाह पाण्डुर्वै सत्यविक्रमः ॥३६॥
श्रुतदेवां तु कारूषो वृद्धशर्मा समग्रहीत् ।
यस्यामभूद्दन्तवक्र ऋषिशप्तो दितेः सुतः ॥३७॥
कैकेयो धृष्टकेतुश्च श्रुतकीर्तिमविन्दत ।
सन्तर्दनादयस्तस्यां पञ्चाऽऽसन्कैकयाः सुताः॥३८॥
राजाधिदेव्यामावन्त्यौ जयसेनोऽजनिष्टह ।
दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत् ॥ ३९ ॥
शिशुपालः सुतस्तस्याः कथितस्तस्य संभवः ।
देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुबृहद्बलौ ॥ ४० ॥
कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीर इषुमांस्तथा ।
कङ्कायामानकाज्जातः सत्यजित्पुरुजित्तथा ॥४१॥
सृञ्जयो राष्ट्रपाल्यां च वृषदुर्मर्षणादिकान् ।
हरिकेशहिरण्याक्षौ शूरभूम्यां च श्यामकः ॥४२॥
मिश्रकेश्यामप्सरसि वृकादीन्वत्सकस्तथा ।
तक्षपुष्करशालादीन्दुर्वाक्ष्यां वृक आदधे ॥४३॥
सुमित्रार्जुनपालादीञ्छमीकात्तु सुदामिनी ।
कङ्कश्च कर्णिकायां वै ऋतधामजयावपि ॥ ४४॥
पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।
देवकीप्रमुखा आसन्पत्न्य आनकदुन्दुभेः ॥४५॥
बलं गदं सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥४६॥
सुभद्रो भद्रबाहश्च दुर्मदो भद्र एव च ।
पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन्॥४७॥
नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः ।
कौशल्या केशिनं त्वेकमसूत कुलनन्दनम् ॥४८॥

रोचनायामतो जाता हस्तहेमाङ्गदादयः ।
इलायामुरुवल्कादीन्यदुमुख्यानजीजनत् ॥४९॥
विपृष्ठो धृतदेवायामेक आनकदुन्दुभेः ।
शान्तिदेवात्मजा राजञ्श्रमप्रतिश्रुतादयः ॥५०॥
राजानः कल्पवर्षाद्या उपदेवासुता दश ।
वसुहंससुवंशाद्याः श्रीदेवायास्तु षट् सुताः॥५१॥
देवरक्षितया लब्धा नव चात्र गदादयः ।
वसुदेवः सुतानष्टावादधे सहदेवया ॥ ५२ ॥
पुरुविश्रुतमुख्यांस्तु साक्षाद्धर्मो वसूनिव ।
वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् ॥ ५३ ॥
कीर्तिमन्तं सुषेणं च भद्रसेनमुदारधीः ।
ऋजुं संमर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम् ॥ ५४ ॥
अष्टमस्तु तयोरासीत्स्वयमेव हरिः किल ।
सुभद्रा च महाभागा तव राजन्पितामही ॥५५॥
यदायदेह धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः ।
तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः॥५६॥
न ह्यस्य जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महीपते ।
आत्ममायां विनेशस्य परस्य द्रष्टुरात्मनः ॥५७॥
यन्मायाचेष्टितं पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय हि ।
अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्यते ॥ ५८ ॥
अक्षौहिणीनां पतिभिरसुरैर्नृपलाञ्छनैः ।
भुव आक्रम्यमाणाया अभाराय कृतोद्यमः॥५९॥
कर्माण्यपरिमेयाणि मनसाऽपि सुरेश्वरैः ।
सहसंकर्षणश्चक्रे भगवान्मधुसूदनः ॥ ६० ॥
कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदम् ।
अनुग्रहाय भक्तानां स पुण्यं व्यतनोद्यशः॥६१॥
यस्मिन्सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे सकृत् ।
श्रोत्राञ्जलिरुपस्पृश्य धुनुते कर्मवासनाम् ॥६२॥
भोजवृष्ण्यन्धकमधुशूरसेनदशार्हकैः ।

१ विज० समाधाय । २ वीर० पाण्डुस्ते । ३ वीर० दृढशर्मा । ४ विज० इति शब्दोदितेः । ५ वीर० मावन्त्या । ६ वीर० बकः कङ्कात्तु शङ्कायां । ७ विज० कामुकः । ८ विज० मित्रकेश्या । ९ वीर० सुमित्रानीक । १० विज० बाणादी । ११ विज० ननीकात्तु । १२ वीर० आनकः । विज० गाण्डूषः । १३ वीर० कृपादीनु । विज० कृतधीरु । १४ उभ० भद्रबाहुश्च । १५ विज० भद्राख्या ।

१ विज० इलायां पुरु । २ उभ० त्रिपृष्ठो । ३ उभ० न्प्रश्रमप्रश्रितादयः । ४ विज० उपदेव्याः । ५ उभ० सुधन्वाद्या । ६ वीर० पौरवश्रुतमुख्यांश्च । विज० पुरुवत्स-मृदुमुखान्साक्षा । ७ वीर० समदनं । ८ विज० यदायदा हि । ९ विज० कर्मणां वा । १० विज० आक्रममाणा-नामभावाय । ११ विज० भूतानां ।

एकस्यामात्मजाः पत्न्यामन्यस्यां च त्रयः सुताः।
शताजिच्च सहस्राजिदयुताजिदिति प्रभो ॥ ८ ॥
बभ्रुर्देवावृधं[1]सुतस्तयोः श्लोकौ[2] पठन्त्यमू ।
यथैव शृणुमो दूरात्संपश्यामस्तथान्तिकात् ॥९॥
बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः[3] समः ।
पुरुषाः पञ्चषष्टिश्च षट् सहस्राणि चाष्ट च॥१०॥
येऽमृतत्वमनुप्राप्ता बभ्रोर्देवावृधादपि ।
महाभोजो[4]ऽपि धर्मात्मा भोजा आसंस्तदन्वये ११
वृष्णेः सुमित्रः पुत्रोऽभूद्युजाजिच्च परन्तप ।
शिनिस्तस्यानमित्रश्च निघ्नोऽभूदनमित्रतः ॥१२॥
सत्राजितः प्रसेनश्च निघ्नस्याप्यासुतुः[5] सुतौ ।
अनमित्रसुतो योऽन्यः[6] शिनिस्तस्याथ[7] सत्यकः१३
युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ।
युगन्धरोऽनमित्रस्य वृष्णिः[8] पुत्रोऽपरस्ततः १४॥
श्वफल्कश्चित्ररथश्च[9] गान्दिन्यां च श्वफल्कतः ।
अक्रूरप्रमुखा आसन्पुत्रा द्वादश विश्रुताः॥१५॥
आसङ्गः[10] सारमेयश्च मृदुरो[11] मृदुविद्गिरिः ।
धर्मवृद्ध[12] सुकर्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्दनः ॥ १६ ॥
शत्रुघ्नो गन्धमादश्च[13] प्रतिबाहुश्च द्वादश ।
तेषां स्वसा सुचीराख्या[14] द्वावक्रूरसुतावपि ॥१७॥
देववानुपदेवश्च तथा चित्ररथात्मजाः ।
पृथुर्विदूरथाद्याश्च[15] बहवो वृष्णिनन्दनाः ॥ १८ ॥
कुकुरो भजमानश्च शुचिः कंबलबर्हिषः।
कुकुरस्य सुतो वह्निर्[16]विलोमा तनयस्ततः ॥ १९ ॥
कपोतरोमा तस्यानुः[17] सखा यस्य च तुंबुरुः ।
अन्धको[18] दुन्दुभिस्तस्य दरिद्योतः[19] पुनर्वसुः ॥२०

तस्याहुकश्चाहुकी च कन्या[1] चैवाहुकात्मजौ ।
देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ॥ २१ ॥
देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्धनः ।
तेषां स्वसारः सप्ताऽऽसन्[2] धृतदेवादयो नृप ॥२२॥
शान्तिदेवो[3]पदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता ।
सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः ॥ २३ ॥
कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः[4] शङ्कुः सुहू[5]स्तथा ।
राष्ट्रपालोऽथ[6] सृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनयः ॥ २४ ॥
कंसा कंसावती कङ्का शूरभू[7]राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेन[8]दुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः ॥ २५ ॥
शूरो विदूरथादासीद्भजमानः[9] सुतस्ततः ।
शिनिस्तस्मात्स्वयंभोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः २६॥
देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मेति तत्सुताः ।
देवमीढस्य शूरस्य मारिषानाम पत्न्यभूत् ॥२७॥
तस्यां स जनयामास दश पुत्रानकल्मषान् ।
वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम् ॥ २८ ॥
सृञ्जयं श्यामकं कङ्कं शमीकं[10] वत्सकं वृकम् ।
देवदुंदुभयो नेदुरानका यस्य जन्मनि ॥ २९ ॥
वसुदेवं हरेः स्थानं वदन्त्यानकदुन्दुभिम् ।
पृथा च श्रुतदेवा च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाः॥३०॥
राजाधिदेवी चैतेषां भगिन्यः पञ्च कन्यकाः ।
कुन्तेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथा[11]मदात् ३१
साऽऽप दुर्वाससो विद्यां देवहूतीं प्रतोषितात् ।
तस्या वीर्यपरीक्षार्थमाजुहाव रविं शुचिस्मि[12]म् ३२ ॥
तद्देवो[13]पागतं देवं वीक्ष्य विस्मितमानसा ।
प्रत्ययार्थं प्रयुक्ता मे याहि देव क्षमस्व[14] मे ३३ ॥
अमोघं[15] दर्शनं देवि आधत्से[16] त्वयि चाऽऽत्मजम् ।

१ देवापृथ । २ विज० श्लोकं पठन्त्यमुं । ३ वीर० पृथः । ४ उभ० भोजोतिधर्मा । ५ वीर० स्याथासतुः । ६ वीर० ह्यन्यः । ७ उभ० शितिस्तस्य च । ८ उभ० पृष्णिः । ९ वीर० श्वफल्कश्चित्रकश्चैव । १० वीर० असङ्गः । ११ वीर० मृदुको मृदुपच्छिवः । १२ वीर० वर्मदृग्धृष्टवर्मश्च क्षत्रोपेक्षोरिमन्दरः । विज० धर्मो विधृष्टकर्मा च । १३ वीर० गन्धमादाह्वः । विज० गन्धमादोह्वः । १४ वीर० सुवीराख्या । विज० सुचाराख्या । १५ वीर० पृथुर्विड्डूरथाद्याश्च । विज० पृथुर्विपृथुधाताद्याः । १६ वीर० वृष्णेः । विज० वृष्णिः । १७ वीर० तस्याभूत् । १८ वीर०अन्धाका । विज० अनोश्च । १९ विज० दरिद्योतः ।

१ उभ० कन्या द्वाबाहु । २ विज० शान्तिदेवादयो । ३ विज० शान्तिदेवोप । ४ वीर० कह्वः । विज० कंह्वः । ५ उभ० सुभूः । ६ वीर० विसृष्टश्च । विज० ऽन्दसृष्टिश्च । ७ विज० सुरभू । ८ उभ० औग्रसेना दुहि । ९ वीर० श्वजमानः । विज० भजमानसुतात्ततः । १० वीर० कङ्कमनिकं । विज० कङ्कमनीकं । ११ वीर० सुता । १२ वीर० भुवि । १३ वीर० तदा प्राहागतं । १४ वीर० उभ० क्षमस्व भोः । १५ उभ० अमोघं देवसंदर्शं । १६ वीर० आधित्से । विज० आधास्ये ।

योनिर्यथा न दुष्येत कर्ताऽहं ते सुमध्यमे ॥३४॥
इति तस्यां स आधाय गर्भं सूर्यो दिवं गतः ।
सद्यः कुमारः संजज्ञे द्वितीय इव भास्करः ॥३५॥
तं साऽत्यजन्नदीतोये कृच्छ्राल्लोकस्य बिभ्यती ।
प्रपितामहस्तामुवाह पाण्डुर्वै सत्यविक्रमः ॥३६॥
श्रुतदेवां तु कारूषो वृद्धशर्मा समग्रहीत् ।
यस्यामभूद्दन्तवक्र ऋषिशप्तो दितेः सुतः ॥३७॥
कैकेयो धृष्टकेतुश्च श्रुतकीर्तिमविन्दत ।
सन्तर्दनादयस्तस्यां पञ्चाऽऽसन्कैकयाः सुताः ३८॥
राजाधिदेव्यामावन्त्यौ जयसेनोऽजनिष्टह ।
दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत् ॥ ३९ ॥
शिशुपालः सुतस्तस्याः कथितस्तस्य संभवः ।
देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुबृहद्बलौ ॥ ४० ॥
कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीर इषुमांस्तथा ।
कङ्कायामानकाज्जातः सत्यजित्पुरुजित्तथा ॥४१॥
सृञ्जयो राष्ट्रपाल्यां च वृषदुर्मर्षणादिकान् ।
हरिकेशहिरण्याक्षौ शूरभूम्यां च श्यामकः ॥४२॥
मिश्रकेश्यामप्सरसि वृकादीन्वत्सकस्तथा ।
तक्षपुष्करशालादीन्दुर्वाक्ष्यां वृक आदधे ॥४३॥
सुमित्रार्जुनपालादीन्छमीकात्तु सुदामिनी ।
कङ्कश्च कर्णिकायां वै ऋतधामजयावपि ॥ ४४॥
पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।
देवकीप्रमुखा आसन्पत्न्य आनकदुन्दुभेः ॥४५॥
बलं गदं सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥४६॥
सुभद्रो भद्रबाहश्च दुर्मदो भद्र एव च ।
पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन् ॥४७॥
नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः ।
कौशल्या केशिनं त्वेकमसूत कुलनन्दनम् ॥४८॥

रोचनायामतो जाता हस्तहेमाङ्गदादयः ।
इलायामुरुवल्कादीन्यदुमुख्यानजीजनत् ॥४९॥
विपृष्ठो धृतदेवायामेक आनकदुन्दुभेः ।
शान्तिदेवात्मजा राजन्श्रमप्रतिश्रुतादयः ॥५०॥
राजानः कल्पवर्षाद्या उपदेवासुता दश ।
वसुहंससुवंशाद्याः श्रीदेवायास्तु षट् सुताः ॥५१॥
देवरक्षितया लब्धा नव चात्र गदादयः ।
वसुदेवः सुतानष्टावादधे सहदेवया ॥ ५२ ॥
पुरुविश्रुतमुख्यांस्तु साक्षाद्धर्मो वसूनिव ।
वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् ॥ ५३ ॥
कीर्तिमन्तं सुषेणं च भद्रसेनमुदारधीः ।
ऋजुं संमर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम् ॥ ५४ ॥
अष्टमस्तु तयोरासीत्स्वयमेव हरिः किल ।
सुभद्रा च महाभागा तव राजन्पितामही ॥५५॥
यदायदेह धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः ।
तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः ॥५६॥
न ह्यस्य जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महीपते ।
आत्ममायां विनेशस्य परस्य द्रष्टुरात्मनः ॥५७॥
यन्मायाचेष्टितं पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय हि ।
अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्यते ॥ ५८ ॥
अक्षौहिणीनां पतिभिरसुरैर्नृपलाञ्छनैः ।
भुव आक्रम्यमाणाया अभाराय कृतोद्यमः ॥५९॥
कर्माण्यपरिमेयाणि मनसाऽपि सुरेश्वरैः ।
सहसंकर्षणश्चक्रे भगवान्मधुसूदनः ॥ ६० ॥
कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदम् ।
अनुग्रहाय भक्तानां स पुण्यं व्यतनोद्यशः ॥६१॥
यस्मिन्सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे सकृत् ।
श्रोत्राञ्जलिरुपस्पृश्य धुनुते कर्मवासनाम् ॥६२॥
भोजवृष्ण्यन्धकमधुशूरसेनदशार्हकैः ।

१ विज० समाधाय । २ वीर० पाण्डुस्ते । ३ वीर० वृद्धशर्मा । ४ विज० इति शब्दोदितेः । ५ वीर० मावन्त्या । ६ वीर० वक्रः कङ्कात्तु शङ्कायां । ७ विज० कामुकः । ८ विज० मित्रकेश्या । ९ वीर० सुमित्रानीक । १० विज० बाणादी । ११ विज० ननीकात्तु । १२ वीर० आनकः । विज० गाण्डूषः । १३ वीर० कृपादीनु । विज० कृतधीरु । १४ उभ० भद्रबाहुश्च । १५ विज० भद्राख्या ।

१ विज० इलायां पुरु । २ उभ० त्रिपृष्ठो । ३ उभ० न्प्रश्रमप्रश्रितादयः । ४ विज० उपदेव्याः । ५ उभ० सुधन्वाद्या । ६ वीर० पौरवश्रुतमुख्यांश्च । विज० पुरुवत्स-मृदुमुखान्साक्षा । ७ वीर० समदनं । ८ विज० यदायदा हि । ९ विज० कर्मणां वा । १० विज० आक्रममाणा-नामभावाय । ११ विज० भूतानां ।

श्लाघनीयेहितः शश्वत्कुरुसृञ्जयपाण्डुभिः ॥६३॥
स्निग्धस्मितेक्षित[1]तोदारैर्वाक्यैर्वि[2]क्रमलीलया ।
नृलोकं रमयामास मूर्त्या सर्वाङ्गरम्यया ॥६४॥
यस्याऽऽननं मकरकुण्डलचारुकर्ण-
भ्राजत्कपोलसुभगं सविलासहासम् ।
नित्योत्सवं न ततृपुर्दृशिभिः पिबन्त्यो
नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिता निमेश्च ॥ ६५ ॥
जातो गतः पितृगृहाद्व्रजमेधि[3]तार्थो
हत्वा रिपून्सुतशतानि कृतोरुदारः ।
उत्पाद्य तेषु पुरुषः क्रतुभिः समीजे
आत्मानमात्मनिगमं प्रथयन् जनेषु ॥ ६६ ॥
पृथ्व्यां[1]ः स वै गुरुभरं क्षपयन्कुरूणा-
मन्तः समुत्थकलिना युधि भूप[2]चम्वः ।
दृष्ट्या विधू[3]य विजये जयमुद्विघोष्[4]य
प्रोच्योद्धवाय च प[5]रं समगात्स्वधाम ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टादशसाहस्र्यां
नवमस्कन्धे चतु[6]र्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तश्चायं नवमः स्कन्धः ॥ ९ ॥

१ वीर० स्मितेक्षणोदारै । २ वीर० विभ्रम । ३ विज० मेधितोऽत्र ।

१ वीर० भूम्याः स वा उरु । २ वीर० भूपचक्रं । विज० भूपबन्धं । ३ वीर० ऽभिभूय । ४ उभ० मुद्धि-घुष्य । ५ विज० वरं । ६ विज० एकविंशोऽध्यायः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्भागवतम् ।

दशमस्कन्धः पूर्वार्धम् १०

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीकृष्णचरित्रकथनारंभः ॥ १ ॥ देवकीवसुदेवविवाहः ॥ २ ॥ देवकीहननोद्युक्तस्य कंसस्य वसुदेवेन सामपूर्वकं निवर्तनम् ॥ ३ ॥ कंसेन देवकीवसुदेवयोर्निगडबन्धनं ॥ ४ ॥ तेन तयोः पुत्रषट्कस्य हननम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ नमोभगवते वासुदेवाय ॥

राजोवाच—

कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः ।
राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥ १ ॥
यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तम ।
तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ॥२॥
अवतीर्य यदोर्वंशे भगवान्भूतभावनः ।
कृतवान्यानि विश्वात्मा तानि नो वद विस्तरात् ॥
निवृत्ततर्षैरुपगीयमाना-
द्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात्[1] ।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादा-
त्पुमान्विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥ ४ ॥
पितामहा मे समरेऽमरञ्जयै-
र्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिङ्गिलैः ।
दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं
कृत्वाऽतरन्वत्सपदं स यत्प्लवाः ॥ ५ ॥
द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं
सन्तानबीजं कुरुपाण्डवानाम् ।
जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो
मातुश्च मे यः शरणं गतायाः ॥ ६ ॥
वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजा-
मन्तर्बहिः पूरुषकालरूपैः ।
प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतं च[1]
मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ॥ ७ ॥
रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः संकर्षणस्त्वया ।
देवक्या गर्भसंबन्धः कुतो देहान्तरं विना ॥८॥
कस्मान्मुकुन्दो भगवान्पितुर्गेहाद्[2]व्रजं गतः ।
क्व वासं ज्ञातिभिः सार्धं कृतवान्सात्वतां पतिः॥
व्रजे वसन्किमकरोन्मधुपुर्यां च केशवः ।
भ्रातरं चावधीत्कंसं मातुरद्धाऽतदर्हणम् ॥१०॥
देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिः ।
यदुपुर्यां सहावात्सीत्पत्न्यः कत्यभवन्प्रभोः[3] ॥११॥
एतदन्यच्च सर्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितम् ।
वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ श्रद्दधानाय विस्तृतम् ॥१२॥
नैषाऽतिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ।

---

१ विज० तिमुग्धात् ।

१ विज० मृत्युमनामयं च । २ वीर० पितृगेहा । ३ विज० न्विभोः । वीर० विभो ।

पिबन्तं त्वन्मुखांभोजच्युतं हरिकथामृतम्॥१३॥
सूत उवाच—
एवं निशम्य भृगुनन्दनसाधुवादं
वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातम् ।
प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं
व्याहर्तुमारभत भागवतप्रधानः ॥ १४ ॥
श्रीशुक उवाच—
सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव राजर्षिसत्तम ।
वासुदेवकथायां ते यज्जाता नैष्ठिकी रतिः॥१५॥
वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनाति हि ।
वक्तारं पृच्छकं श्रोतृंस्तत्पादसलिलं यथा ॥१६॥
भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः ।
आक्रान्ता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ १७॥
गौर्भूत्वाऽश्रुमुखी खिन्ना क्रन्दन्ती करुणं विभोः ।
उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचत ॥१८॥
ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तया सह ।
जगाम सत्रिनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः ॥ १९ ॥
तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिम् ।
पुरुषं पुरुषसूक्तेन उपतस्थे समाहितः ॥ २० ॥
गिरं समाधौ गगने समीरितां
निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह ।
गां पौरुषीं मे शृणुतामराः पुन-
र्विधीयतामाशु तथैव माचिरम् ॥ २१ ॥
पुरैव पुंसाऽवधृतो धराज्वरो
भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यताम् ।
स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः
स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवि ॥ २२ ॥
वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान्पुरुषः परः ।
जनिष्यते तत्प्रियार्थं संभवन्तु सुरस्त्रियः ॥२३॥
[ऋषयोपि तदादेशात्कल्प्यन्तां पशुरूपिणः ।
पयोदानमुखेनापि विष्णुं तर्पयितुं सुराः ॥१ ॥]
वासुदेवकलाऽनन्तः सहस्रवदनः स्वराट् ।
अग्रतो भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया ॥२४॥
विष्णोर्माया भगवती यया संमोहितं जगत् ।
आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्यार्थे संभविष्यति॥२५॥
श्रीशुक उवाच—
इत्यादिश्यामरगणान्प्रजापतिपतिर्विभुः ।
आश्वास्य च महीं गीर्भिः स्वधाम परमं ययौ ॥२६॥
शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन्पुरीम् ।
माथुरान् शूरसेनांश्च विषयान्बुभुजे पुरा ॥ २७ ॥
राजधानी ततः साऽभूत्सर्वयादवभूभुजाम् ।
मथुरा भगवान्यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः॥२८॥
तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्वहः ।
देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयाणे रथमारुहत् ॥२९॥
उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया ।
रश्मीन्हयानां जग्राह रौक्मैः रथशतैर्वृतः ॥ ३०॥
चतुःशतं पारिबर्हं गजानां हेममालिनाम् ।
अश्वानामयुतं सार्धं रथानां च त्रिषट्शतम्॥३१॥
दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलङ्कृते ।
दुहित्रे देवकः प्रादाद्याने दुहितृवत्सलः ॥ ३२ ॥
शङ्खतूर्यमृदङ्गाश्च नेदुर्दुन्दुभयः समम् ।
प्रयाणप्रक्रमे तावद्वरवध्वोः सुमङ्गलम् ॥ ३३ ॥
पथि प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याऽऽहाशरीरवाक् ।
अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां वहसेऽबुध॥३४॥
इत्युक्तः स खलः पापो भोजानां कुलपांसनः ।
भगिनीं हन्तुमारब्धः खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत् ३५
तं जुगुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रपम् ।
वसुदेवो महाभाग उवाच परिसान्त्वयन् ॥३६॥
वसुदेव उवाच—
श्लाघनीयगुणः शूरैर्भवान्भोजयशस्करः ।
स कथं भगिनीं हन्यात्स्त्रियमुद्वाहपर्वणि ॥३७॥

१ वीर० भोजाच्युतं । विज० भोजसृतं । २ वीर० मतिः । ३ उभ० रुदन्ती । ४ विज० यथा । ५ वीर० नुवाच । ६ वीर० तत्पूजार्थं संभवन्त्वमरस्त्रियः । ७ वीर० अयमेकः श्लोकः अधिकः ।

१ वीर० अग्रजो । २ विज० योगमाया । ३ वीर० मावसत्पुरीं । ४ विज० स्वराट् । ५ विज० भार्यया । ६ वीर० कंसो भगिन्याः । ७ उभ० जगृहे । ८ वीर० यानैर्दुहितृ । ९ उभ० मृदङ्गानि । १० वीर० प्रयाणोपक्रमे । ११ उभ० तात । १२ उभ० नयसे । १३ वीर० कर्मणि ।

मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते ।
अद्य वाऽब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥
देहे पञ्चत्वमापन्ने देही कर्मानुगोऽवशः ।
देहान्तरमनुप्राप्य प्राक्तनं त्यजते वपुः ॥ ३९ ॥
व्रजंस्तिष्ठन्पदैकेन यथैवैकेन गच्छति ।
यथा तृणजलूकैवं देही कर्मगतिं गतः ॥ ४० ॥
स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं
मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः ।
दृष्टश्रुताभ्यां मनसाऽनुचिन्तय-
न्प्रपद्यते तत्किमपि ह्यपस्मृतिः ॥ ४१ ॥
यतोयतो धावति दैवचोदितं
मनो विकारात्मकमाप पञ्चसु ।
गुणेषु मायारचितेषु देह्यसौ
प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥ ४२ ॥
ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः
समीरवेगानुगतं विभाव्यते ।
एवं स्वमायारचितेष्वसौ पुमा-
न्गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति ॥ ४३ ॥
तस्मान्न कस्यचिद्द्रोहमाचरेत्स तथाविधः ।
आत्मनः क्षेममन्विच्छन्द्रोग्धुर्वै परतो भयम् ४४
एषा तवानुजा बाला कृपणा पुत्रिकोपमा ।
हन्तुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनवत्सलः ४५

श्रीशुक उवाच—

एवं स सामभिर्भेदैर्बोध्यमानोऽपि दारुणः ।
न न्यवर्तत कौरव्य पुरुषादाननुव्रतः ॥ ४६ ॥
निर्बन्धं तस्य तं ज्ञात्वा विचिन्त्यानकदुन्दुभिः ।
प्राप्तं कालं प्रतिव्योढुमिदं तत्रान्वपद्यत ॥४७॥
मृत्युर्बुद्धिमताऽपोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयम् ।
यद्यसौ न निवर्तेत नापराधोऽस्ति देहिनः ४८॥
प्रदाय मृत्यवे पुत्रान्मोचये कृपणामिमाम् ।
सुता मे यदि जायेरन्मृत्युर्वा न म्रियेत चेत् ४९

१ वीर० कर्मवशानुगः। २ विज० मात्मपञ्चसु । ३ उभ० वत्सल । ४ वीर० श्रोद्यमानोपि । ५ वीर० तस्य तु । ६ उभ० प्राप्तकालं । ७ विज० प्रत्यर्प्य । ८ वीर० न्मोक्षये ।

विपर्ययो वा किं न स्याद्गतिर्धातुर्दुरत्यया ।
उपस्थितो निवर्तेत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥ ५० ॥
अग्नेर्यथा दारुवियोगयोगयो-
रदृष्टतोऽन्यन्न निमित्तमस्ति ।
एवं हि जन्तोरपि दुर्विभाव्यः
शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥ ५१ ॥
एवं विमृश्य तं पापं यावदात्मनिदर्शनम् ।
पूजयामास वै शौरिर्बहुमानपुरःसरम् ॥ ५२ ॥
प्रसन्नवदनांभोजो नृशंसं निरपत्रपम् ।
मनसा दूयमानेन विहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५३ ॥
न ह्यस्याऽस्ते भयं सौम्य यद्वागाहाशरीरिणी ।
पुत्रान्समर्पयिष्येऽस्या यतस्ते भयमुत्थितम् ॥५४

श्रीशुक उवाच—

स्वसुर्वधान्निववृते कंसस्तद्वाक्यसारवित् ।
वसुदेवोऽपि तं प्रीतः प्रशस्य प्राविशद्गृहम् ५५॥
अथ काल उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता ।
पुत्रान्प्रसुषुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्सरम्॥५६॥
कीर्तिमन्तं प्रथमजं कंसायानकदुन्दुभिः ।
अर्पयामास कृच्छ्रेण सोऽनृतादतिविह्वलः॥५७॥
किं दुःसहं नु साधूनां विदुषां किमपेक्षितम् ।
किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनाम् ॥
दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरेः सत्ये चैव व्यवस्थितिम् ।
कंसस्तुष्टमना राजन्प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥
प्रतियातु कुमारोऽयं न ह्यस्मादस्ति मे भयम् ।
अष्टमाद्युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ॥६०॥
तथेति सुतमादाय ययावानकदुन्दुभिः ।
नाभ्यनन्दत तद्वाक्यमसतोऽविजितात्मनः ६१॥
[अथ कंसमुपागम्य नारदो ब्रह्मनन्दनः ।
एकान्तमुपसंगम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥]

१ विज० सान्त्वयामास । २ वीर० प्रहृष्ट । विज० प्रत्य-ग्र । ३ वीर० प्रहसन्पुन । विज० प्रहसन्निद । ४ उभ० यद्वै त्वाहाशरीरवाक् । ५ विज० प्रथमोऽध्यायः । ६ उभ० सुहृ-द्वधा । ७ वीर० पुत्रान्सा सुषुवे । ८ विज० पुत्रमान् । ९ विज० किमृतात्मनां । १० उभ० युवयोः पुत्रा । ११ विज० एकः श्लोकोऽधिकः ।

नन्दाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीषां च योषितः ।
वृष्णयो वसुदेवाद्या देवक्याद्या यदुस्त्रियः ॥६२॥
सर्वे वै देवताप्राया उभयोरपि भारत ।
ज्ञातयो बन्धुसुहृदो ये च कंसमनुव्रताः ॥६३॥
[असुराः सर्व एवैते लोकोपद्रवकारिणः ।
गतेऽथ वसुदेवे तु दैवकार्यार्थमुद्यतः ॥ १ ॥]
एतत्कंसाय भगवान् शशंसाभ्येत्य नारदः ।
भूमेर्भारायमाणानां दैत्यानां च वधोद्यमम् ६४
ऋषेर्विनिर्गमे कंसो यदून्मत्वा सुरानिति ।
देवक्या गर्भसंभूतं विष्णुं च स्ववधं प्रति ॥६५॥
देवकीं वसुदेवं च निगृह्य निगडैर्गृहे ।
जातंजातमहन्पुत्रं तयोरजनशङ्कया ॥ ६६ ॥
मातरं पितरं भ्रातॄन्सर्वांश्च सुहृदस्तथा ।
घ्नन्ति ह्यसुतृपो लुब्धा राजानः प्रायशो भुवि ॥६७
आत्मानमिह सञ्जातं जानन्प्राग्विष्णुना हतम् ।
महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत ॥६८॥
उग्रसेनं च पितरं यदुभोजान्धकाधिपम् ।
स्वयं निगृह्य बुभुजे शूरसेनान्महाबलः ॥ ६९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

बलरामजननम् ॥ १ ॥ देवकीगर्भस्थस्य श्रीकृष्णस्य ब्रह्मादिदेवकृता स्तुतिः ॥ २ ॥ तेर्देवक्याः परिसान्त्वनम् ॥३॥

श्रीशुक उवाच—

प्रलंबबकचाणूरतृणावर्तमहाशनैः ।
मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः ॥ १ ॥
अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः ।
यदूनां कदनं चक्रे बली मागधसंश्रयः ॥ २ ॥
ते पीडिता निविविशुः कुरुपञ्चालकेकयान् ।
शाल्वान्विदर्भान्निषधान्विदेहान्कोसलानपि ॥३॥
एके तमनुरुन्धाना ज्ञातयः पर्युपासते ।
[मधुरायां स्थिताश्चैव येऽक्रूराद्या विशां पते ।]
हतेषु षट्सु बालेषु देवक्या औग्रसेनिना ॥ ४ ॥
सप्तमो वैष्णवं धाम यमनन्तं प्रचक्षते ।
गर्भो बभूव देवक्या हर्षशोकविवर्धनः ॥ ५ ॥
भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंसजं भयम् ।
यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत् ॥६॥
गच्छ देवि व्रजं भद्रे गोपगोभिरलङ्कृतम् ।
रोहिणी वसुदेवस्य भार्याऽऽस्ते नन्दगोकुले ।
अन्याश्च कंससंविग्ना विवरेषु वसन्ति हि ॥७॥
देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामकम् ।
तत्संनिकृष्य रोहिण्या उदरे संनिवेशय ॥ ८ ॥
अथाऽऽहमंशभागेन देवक्याः पुत्रतां शुभे ।
प्राप्स्यामि त्वं यशोदायां नन्दपत्न्यां भविष्यसि९
अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरीम् ।
धूपोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदाम् ॥ १० ॥
नामधेयानि कुर्वन्ति स्थानानि च नरा भुवि ।
दुर्गेति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति च ॥११॥
कुमुदा चण्डिका कृष्णा माधवी कन्यकेति च ।
माया नारायणीशानी शारदेत्यंबिकेति च॥१२॥
गर्भसंकर्षणात्तं वै प्राहुः संकर्षणं भुवि ।
रामेति लोकरमणाद्बलं बलवदुच्छ्रयात् ॥ १३ ॥

---

१ उभ० इदमर्धमधिकं । २ विज० इदमर्धमधिकं । ३ विज० शंसयामास नारदः । ४ वीर० बलि । ५ वीर० मगधान्कोसलानपि । ६ विज० इदमर्धमधिकं ।

१ वीर० न्पुत्रांश्च । २ विज० सखीन् । वीर० शिशून् । ३ विज० निघ्नन्त्यसु । ४ वीर० तृपा । ५ विज० द्वितीयोऽध्यायः । ६ विज० हं स्वांश । ७ वीर० प्रदेश्वरीं । ८ उभ० नानोपहार । ९ उभ० शाना । १० उभ० बलभद्रं बलोच्छ्रयात् ।

संदिष्टैवं भगवता तथेत्योमिति तद्वचः ।
प्रतिगृह्य परिक्रम्य गां गता तत्तथाऽकरोत् ॥१४॥
गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं योगनिद्रया ।
अहो विस्रंसितो गर्भ इति पौरा विचुक्रुशुः ॥१५॥
भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयंकरः ।
आविवेशांशभागेन मन आनकदुन्दुभेः ॥ १६ ॥
स बिभ्रत्पौरुषं धाम भ्राजमानो यथा रविः ।
दुरासदोऽतिदुर्धर्षो भूतानां संबभूव ह ॥ १७ ॥
ततो जगन्मङ्गलमच्युतांशं
समाहितं शूरसुतेन देवी ।
दधार सर्वात्मकमात्मभूतं
काष्ठा यथाऽऽनन्दकरं मनस्तः ॥ १८ ॥
सा देवकी सर्वजगन्निवास-
निवासभूता नितरां न रेजे³ ।
भोजेन्द्रगेहेऽग्निशिखेव रुद्धा
सरस्वती ज्ञानखले यथा सती ॥ १९ ॥
तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाऽजितान्तरां
विरोचयन्तीं भवनं शुचिस्मिताम् ।
आहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां
ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयमीदृशी ॥ २० ॥
किमद्य तस्मिन्करणीयमाशु मे
यदर्थतन्त्रो न विहन्ति विक्रमम् ।
स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या वधोऽयं
यशः श्रियं हन्त्यनुकालमायुः ॥ २१ ॥
स एष जीवन्खलु संपरेतो
वर्तेत योऽत्यन्तनृशंसितेन ।
देहे मृते तं मनुजाः शपन्ति
गन्ता तमोन्धं तनुमानिनो ध्रुवम् ॥ २२ ॥
इति घोरतमाद्भावात्सन्निवृत्तः स्वयं प्रभुः ।
आस्ते प्रतीक्षंस्तज्जन्म हरेर्वैरानुबन्धकृत् ॥ २३ ॥

१ विज० राजमानो । २ वीर० घनस्थं । विज० नभस्तः । ३ विज० विरेजे । ४ विज० द्यूतखले । ५ विज० ऽजितंभरां । ६ विज० घटनीय । ७ उभ० यथार्थतन्त्रो । ८ विज० स्त्रियः । ९ उभ० त्वनुकूल । १० विज० तमनु ह्यर्थकामौ यशोऽमलं गौरमिमानिनो । ११ विज० वित् ।

आसीनः संविशंस्तिष्ठन्भुञ्जानः पर्यटन्महीम् ।
चिन्तयानो हृषीकेशमपश्यत्तन्मयं जगत् ॥२४॥
ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः ।
देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषणमैडयन् ॥२५॥
सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं
सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं
सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥ २६ ॥
एकायनोऽसौ द्विफलस्त्रिमूल-
श्चतूरसः पञ्चविधः षडात्मा ।
सप्तत्वगष्टविटपो नवाक्षो
दशच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः ॥ २७ ॥
त्वमेक एवास्य सतः प्रसूति-
स्त्वं सन्निधानं त्वमनुग्रहश्च ।
त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वां
पश्यन्ति नाना न विपश्चितो ये ॥ २८ ॥
विभर्षि रूपाण्यवबोध आत्मा
क्षेमाय लोकस्य चराचरस्य ।
सत्त्वोपपन्नानि सुखावहानि
सतामभद्राणि मुहुः खलानाम् ॥ २९ ॥
त्वय्यंबुजाक्षाखिलसत्त्वधाम्नि
समाधिनाऽऽवेशितचेतसैके ।
त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन
कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धिम् ॥ ३० ॥
स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युम-
न्भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः ।
भवत्पदांभोरुहनावमत्र ते
निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥ ३१ ॥
येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन-
स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः

१ उभ० न्पिबन् । २ वीर० धिषण । विज० विष्णुमथा-ऽस्तुवत् । ३ विज० मुतसत्य । ४ उभ० शिफः । ५ वीर० छदो । ६ विज० स्थानं निधानं । ७ विज० आत्मन् । ८ वीर० मलसत्त्व । ९ विज० चेतसो ये ।

पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः ॥ ३२ ॥
तथा न ते माधव तावकाः कचि-
द्भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः ।
त्वयाऽभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया
विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥ ३३ ॥
सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान्स्थितौ
शरीरिणां श्रेय उपायनं वपुः ।
वेदक्रियायोगतपःसमाधिभि-
स्तवार्हणं येन जनः समीहते ॥ ३४ ॥
सत्त्वं न चेद्धातरिदं निजं भवे-
द्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम् ।
गुणप्रकाशैरनुमीयते भवा-
न्प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ॥ ३५ ॥
न नामरूपे गुणजन्मकर्मभि-
र्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः ।
मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो
देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि ॥ ३६ ॥
शृण्वन्गृणन्संस्मरयंश्च चिन्तय-
न्नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते ।
क्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयो-
राविष्टचेता[1] न भवाय कल्पते ॥ ३७ ॥
दिष्ट्या हरेऽस्या भवतः पदो भुवो
भारोऽपनीतस्तव जन्मनेशितुः ।
दिष्ट्याङ्कितां त्वत्पदकैः सुशोभनै-
र्द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकंपिताम् ॥ ३८ ॥
न तेऽभवस्येश भवस्य कारणं
विना विनोदं बत तर्कयामहे ।
भवो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया
कृता यतस्त्वय्यभया[2]श्रयात्मनि ॥ ३९ ॥
मत्स्याश्वकच्छपनृसिंहवराहहंस-
राजन्यविप्रविबुधेषु कृतावतारः ।
त्वं पासि नस्त्रिभुवनं च यथा[3]ऽधुनेश
भारं भुवो हर यदूत्तम वन्दनं ते ॥ ४० ॥
दिष्ट्यांब ते कुक्षिगतः परः पुमा-
नंशेन साक्षाद्भगवान्भवाय नः ।
माभूद्भयं भोजपतेर्मुमूर्षो-
र्गोप्ता यदूनां भविता तवाऽऽत्मजः ॥ ४१ ॥
श्रीशुक उवाच—
इत्यभिष्टूय पुरुषं यद्रूपमनिदं यथा ।
ब्रह्मेशानौ पुरोधाय देवाः प्रतिययुर्दिवम् ॥४२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे द्वितीयो[4]ऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीकृष्णजननम् ॥ १ ॥ वसुदेवेन श्रीकृष्णस्तुतिः ॥ २ ॥ वसुदेवेन श्रीकृष्णस्य गोकुलनयनं यशोदासुताया आनयनं च ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः ।
यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं[2] शान्तर्क्षग्रहतारकम् ॥ १ ॥
दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोडुगणोदयम् ।
मही मङ्गलभूयिष्ठ[3]पुरग्रामव्रजाकरा ॥ २ ॥
नद्यः प्रसन्नसलिला ह्रदा जलरुहश्रियः ।
द्विजालिकुलसन्नादस्तबका वनराजयः ॥ ३ ॥
ववौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः ।
अग्रयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिन्धत[5] ॥४॥
मनांस्यासन्प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहाम् ।

१ विज० क्रियायाः । २ विज० जन्मर्क्षः शान्तर्क्षग्रहतारकः । ३ वीर० भूयिष्ठा ।

१ उभ० चित्तो । २ विज० य्यभवा । ३ विज० तथा । ४ विज० तृतीयोऽध्यायः । ५ वीर० समैन्धत ।

जायमानेऽजने तस्मिन्नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ॥ ५ ॥
जगुः किन्नरगन्धर्वास्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्वाश्च[1] ननृतुरप्सरोभिः समं तदा[2] ॥ ६ ॥
मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदाऽन्विताः ।
मन्दंमन्दं जलधरा जगर्जुरनु सागरम् ॥ ७ ॥
निशीथे तमउद्भूते जायमाने जनार्दने ।
देवक्यां देवरूपिण्यां[3] विष्णुः सर्वगुहाशयः[4] ।
आविरासीद्यथा[5] प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ८
तमद्भुतं बालकमंबुजेक्षणं
चतुर्भुजं शङ्खगदार्युदायुधम्[6] ।
श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं
पीतांबरं सान्द्रपयोदसौभगम् ॥ ९ ॥
महार्हवैदूर्यकिरीटकुण्डल-
त्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् ।
उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभि-
र्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत ॥ १० ॥
स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं
सुतं विलोक्याऽऽनकदुन्दुभिस्तदा ।
कृष्णावतारोत्सवसंभ्रमोऽस्पृश-
न्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम् ॥ ११ ॥
अथैनमस्तौदवधार्य पूरुषं
परं नताङ्गः कृतधीः कृताञ्जलिः ।
स्वरोचिषा भारत सूतिकागृहं
विरोचयन्तं गतभीः प्रभाववित् ॥ १२ ॥

वसुदेव उवाच—

विदितोऽसि भवान्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।
केवलानुभवानन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक् ॥ १३ ॥
स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाऽग्रे[7] त्रिगुणात्मकम् ।
तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे ॥ १४ ॥
यथेमे[8]ऽविकृता भावास्तथा[9] ते विकृतैः सह ।
नानावीर्याः पृथग्भूता विराजं जनयन्ति[10] हि १५

१ विज० विद्याधराश्च । २ विज० मुदा । ३ वीर० देव-भूतायां । ४ वीर० गुणाश्रयः । ५ विज० प्रादुरासी । ६ विज० गदाद्युदायुधं । ७ विज० सृष्ट्वा यत्रिगुणा । ८ विज० य एते । ९ विज० सप्त ते । १० विज० शयनं तव ।

संनिपत्य समुत्पाद्य दृश्यन्तेऽनुगता इव ।
प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह संभवः ॥ १६ ॥
एवं भवान्बुद्ध्यनुमेयलक्षणै[1]-
र्ग्राह्यैर्गुणैः सन्नपि तद्गुणाग्रहः ।
अनावृतत्वाद्बहिरन्तरं न ते
सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुनः ॥ १७ ॥
य[2] आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति[3]
व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोऽबुधः[4] ।
विनाऽनुवादं न च तन्मनीषितं
सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत्पुमान्[5] ॥ १८ ॥
त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान्विभो
वदन्त्यनीहादगुणादविक्रियात् ।
त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते
त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते[6] गुणैः ॥ १९ ॥
स त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया
बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः ।
सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं
कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये ॥ २० ॥
त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषु-
र्गृहेऽवतीर्णोऽसि ममाखिलेश्वर ।
राजन्यसंज्ञासुरकोटियूथपै-
र्निर्व्यूह्यमाना[7] निहनिष्यसे चमूः ॥ २१ ॥
अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ[9] गृहे
श्रुत्वाऽग्रजांस्ते न्यवधीत्सुरेश्वर[10] ।
स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं
श्रुत्वाऽधुनैवाभिसरत्युदायुधः ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच—

अथैनमात्मजं वीक्ष्य महापुरुषलक्षणम् ।
देवकी तमुपाधावत्कंसाद्भीता शुचिस्मिता ॥ २३ ॥

१ विज० लक्षणो । २ विज० यदात्मनो । ३ विज० सन्निधेर्व्यवस्यसे । ४ विज० ऽबुधैः । ५ विज० सम्यग्वचो-व्यक्त । ६ विज० चर्यसे । ७ विज० मानां निहनिष्यसे चमूं । ८ विज० तमस्यः । ९ वीर० नो गृहे । विज० मे गृहे । १० उभ० न्यहनत्सुरेश्वरे ।

देवक्युवाच—
रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यं
ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारम् ।
सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं
स त्वं साक्षाद्विष्णुरध्यात्मदीपः ॥ २४ ॥
नष्टे लोके द्विपरार्धावसाने
महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु ।
व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते
भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः ॥ २५ ॥
योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो
चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् ।
निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयां-
स्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ २६ ॥
मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायँ-
ल्लोकान्सर्वान्निर्भयं नाध्यगच्छत् ।
त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाऽद्य
स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति ॥ २७ ॥
स त्वं घोरादुग्रसेनात्मजान्न-
स्त्राहि त्रस्तान् भृत्यवित्रासहाऽसि ।
रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं
मा प्रत्यक्षं मांसदृशां कृषीष्ठाः ॥ २८ ॥
जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन ।
समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः ॥ २९ ॥
उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् ॥ ३० ॥
विश्वं यदेतत्स्वतनौ निशान्ते
यथाऽवकाशं पुरुषः परो भवान् ।
बिभर्ति सोऽयं मम गर्भगोऽभू-
दहो नृलोकस्य विडंबनं हि तत् ॥ ३१ ॥
श्रीभगवानुवाच—
त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायंभुवे सति ।
तदाऽयं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः ॥ ३२ ॥
युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा ततः ।
संनियम्येन्द्रियग्रामं तेपाथे परमं तपः ॥ ३३ ॥
वर्षवातातपहिमघर्मकालगुणाननु ।
सहमानौ श्वासरोधविनिर्धूतमनोमलौ ॥ ३४ ॥
शीर्णपर्णानिलाहारावुपशान्तेन चेतसा ।
मत्तः कामानभीप्सन्तौ मदाराधनमीहतुः॥३५॥
एवं वां तप्यतोस्तीव्रं तपः परमदुष्करम् ।
दिव्यवर्षसहस्राणि द्वादशेयुर्मदात्मनोः ॥ ३६ ॥
तदा वां परितुष्टोऽहममुना वपुषाऽनघे ।
तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या च हृदि भावितः ३७
प्रादुरासं वरदराड्युवयोः कामदित्सया ।
व्रियतां वर इत्युक्ते मादृशो वां वृतः सुतः॥३८॥
अजुष्टग्राम्यविषयावनपत्यौ च दंपती ।
न वव्राथेऽपवर्गं मे मोहितौ देवमायया ॥३९॥
गते मयि युवां लब्ध्वा वरं मत्सदृशं सुतम् ।
ग्राम्यान्भोगानभुञ्जाथां युवां प्राप्तमनोरथौ ४०॥
अदृष्ट्वाऽन्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः समम् ।
अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति श्रुतः ॥४१॥
तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात् ।
उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः॥४२॥२॥
तृतीयेऽस्मिन्भवेऽहं वै तेनैव वपुषाऽथ वाम् ।
जातो भूयस्तयोरेवं सत्यं मे व्याहृतं सति॥४३॥
एतद्वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे ।
नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिङ्गेन जायते॥४४॥
युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चासकृत् ।
चिन्तयन्तौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं पराम् ४५ न-
[यदि कंसाद्बिभेषि त्वं तर्हि मां गोकुलं नय ।
मन्मायामानयाऽऽशु त्वं यशोदागर्भसंभवाम् १]
श्रीशुक उवाच—
इत्युक्त्वाऽऽसीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ।
पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥४६॥

१ विज० दीपं । २ विज० गच्छन् । ३ विज० धिष्ण्य-मप्रत्यक्षं । ४ उभ० मादृशां त्वं । ५ वीर० य एतत्स्व । ६ उभ० महत् ।

१ उभ० तप्यतोर्भद्रे । २ उभ० मम मायया । ३ विज० न युञ्जाथां । ४ विज० स्मृतः । ५ वीर० युवां । विज० ऽनघे । ६ विज० रेवं । ७ उभ० मद्भवज्ञानं । ८ विज० जन्यते । ९ वीर० वा । १० उभ० अयं श्लोको न दृश्यते ।

ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः
सुतं समादाय स सूतिकागृहात् ।
यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा
या योगमायाऽजनि नन्दजायया ॥ ४७ ॥
तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु
द्वाःस्थेषु पौरेष्वपि शायितेष्वथ ।
द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया
बृहत्कपाटायसकीलशृङ्खलैः ॥ ४८ ॥
ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते
स्वयं व्यवर्यन्त यथा तमो रवेः ।
ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः
शेषोऽन्वगाद्वारि निवारयन्फणैः ॥ ४९ ॥

मघोनि वर्षत्यसकृद्यमानुजा
गंभीरतोयौघजवोर्मिफेनिला ।
भयानकावर्तशताकुला नदी
मार्गं ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेः ॥ ५० ॥
नन्दव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान्
गोपान्प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया ।
सुतं यशोदाशयने निधाय त-
त्सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ॥ ५१ ॥
देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽथ दारिकाम् ।
प्रतिमुच्य पदोर्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः ॥ ५२ ॥
यशोदा नन्दपत्नी च जातं परमबुध्यत ।
न तल्लिङ्गं परिश्रान्ता निद्रयाऽपगतस्मृतिः ॥५३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

देवकीप्रसवं श्रुतवता कंसेन तत्कन्याहननोद्योगः ॥ १ ॥ हस्तादुत्पतितया यशोदासुतया आकाशगमनं ॥ २ ॥ तन्मुखात्स्वशत्रोर्यत्र क्वचनोत्पत्तिं ज्ञातवता कंसेन सर्वबालकहननोद्योगः ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
बहिरन्तःपुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ।
ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः १
ते तु तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् ।
आचख्युर्भोजराजाय यदुद्विग्नः प्रतीक्षते ॥ २ ॥
स तल्पात्तूर्णमुत्थाय कालोऽयमिति विह्वलः ।
सूतीगृहमगात्तूर्णं प्रस्खलन्मुक्तमूर्धजः ॥ ३ ॥
तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती ।
स्नुषेयं तव कल्याण स्त्रियं मा हन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥
बहवो हिंसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः ।
त्वया दैवनिसृष्टेन पुत्रिकैका प्रदीयताम् ॥ ५ ॥
नन्वहं ते ह्यवरजा दीना हतसुता प्रभो ।
दातुमर्हसि मन्दाया अङ्गेमां चरमां प्रजाम् ॥६॥

श्रीशुक उवाच—
उपगुह्यात्मजामेवं रुदत्या दीनदीनवत् ।
याचितस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाचिच्छिदे खलः ७
तां गृहीत्वा चरणयोर्जातमात्रां स्वसुः सुताम् ।
अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ॥ ८ ॥
सा तद्धस्तात्समुत्पत्य सद्यो देव्यंबरं गता ।
अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाऽष्टमहाभुजा ९॥
दिव्यस्रगंबरालेपरत्नाभरणभूषिता ।
धनुःशूलेषुचर्मासिशङ्खचक्रगदाधरा ॥ १० ॥
सिद्धचारणगन्धर्वैरप्सरःकिन्नरोरगैः ।
उपाहृतोरुबलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
किं मया हतया मन्द जातः खलु तवान्तकृत् ।
यत्र क्व वा पूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणान्वृथा ॥१२॥

---

१ उभ० पौरेषु च । २ विज० यापितेष्वथ । ३ विज० व्यशीर्यन्त । ४ वीर० रवौ । ५ उभ० च्छीघ्रं । ६ विज० दैवसृष्टेषु । ७ वीर० चरमप्रजां ।

१ विज० न्सुषुप्तानु । २ विज० शिशुं । ३ विज० चतुर्थोऽध्यायः । ४ विज० समुत्प्लुत्य । ५ विज० तवान्तकः । ६ उभ० क्वचित्पूर्व । ७ विज० कृपणां ।

इति प्रभाष्य तं देवी माया भगवती भुवि ।
बहुनामनिकेतेषु बहुनामा बभूव ह ॥ १३ ॥
तयाऽभिहितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः ।
देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रश्रितोऽब्रवीत् ॥१४
अहो भगिन्यहो भाम मया वां बत पाप्मना ।
पुरुषाद इवापत्यं बहवो हिंसिताः सुताः ॥१५॥
स त्वहं त्यक्तकारुण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत्खलः ।
काँल्लोकान्वै गमिष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन् १६
दैवमप्यनृतं वक्ति न मर्त्या एव केवलम् ।
यद्विश्रंभादहं पापः स्वसुर्निहतवाञ्छिशून् ॥१७॥
मा शोचतं महाभागावात्मजान्स्वकृतंभुजः ।
जन्तवो न सदैकत्र दैवाधीनास्तदाऽसते ॥ १८ ॥
भुवि भौमानि भूतानि यथा यान्त्यपयान्ति च ।
नायमात्मा तथैतेषु विपर्येति यथैव भूः ॥१९॥
यथाऽनेवं विदो भेदो यत आत्मविपर्ययः ।
देहयोगवियोगौ च संसृतिर्न निवर्तते ॥ २० ॥
तस्माद्भद्रे स्वतनयान्मया व्यापादितानपि ।
माऽनुशोच यतः सर्वः स्वकृतं विन्दतेऽवशः २१
यावद्धतोऽस्मि हन्ताऽस्मीत्यात्मानं मन्यतेऽस्वदृक् ।
तावत्तदभिमान्यज्ञो बाध्यबाधकतामियात् ॥२२॥
क्षमध्वं मम दौरात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः ।
इत्युक्त्वाऽश्रुमुखः पादौ श्यालः स्वस्रोरथाग्रहीम् ॥
मोचयामास निगडाद्विश्रब्धः कन्यकागिरा ।
देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्मसौहृदम् ॥ २४ ॥
भ्रातुः समनुतप्तस्य क्षान्तरोषा च देवकी ।
व्यसृजद्वसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच ह ॥ २५ ॥
एवमेतन्महाभाग यथावदसि देहिनाम् ।
अज्ञानप्रभवाऽहंधीः स्वपरेति भिदा यतः ॥२६॥

१ वीर० भाव । २ वीर० पुरुषाद इवोपेत्य । विज० पुरुषादैरिवभ्येत्य । ३ वीर० कांस्तु लोकान्गमि । विज० ह्या काँल्लोकान्गमि । ४ विज० न्सुतान् । ५ विज० मा शोचेथां । ६ उभ० सहासते । ७ वीर० यदा नैवं । विज० यतोऽनेक । ८ वीर० वियोगैश्च । विज० वियोगश्च । ९ उभ० बन्धुवत्सलाः । १० विज० मोक्षयामास । ११ विज० भ्रातुर्वचनमाज्ञाय । १२ वीर० क्षान्त्वा रोषं च । विज० क्षान्ता रोषं च । १३ उभ० महाराज । १४ विज० प्रभवा हन्ति ।

शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः ।
मिथो घ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्भावं पृथग्दृशः २७

श्रीशुक उवाच—

कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं प्रतिभाषितः ।
देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोऽविशद्गृहम् ॥ २८ ॥
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां कंस आहूय मन्त्रिणः ।
तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं योगनिद्रया ॥२९॥
आकर्ण्य भर्तुर्गदितं तमूचुर्देवशत्रवः ।
देवान्प्रति कृतामर्षा दैतेया नातिकोविदाः ॥३०॥
एवं चेत्तर्हि भोजेन्द्र पुरग्रामव्रजादिषु ।
अनिर्दशान्निर्दशांश्च हनिष्यामोऽद्य वै शिशून् ३१
किमुद्यमैः करिष्यन्ति देवाः समरभीरवः ।
नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघोषैर्धनुषस्तव ॥ ३२ ॥
अस्यतस्ते शरव्रातैर्हन्यमानाः समन्ततः ।
जिजीविषव उत्सृज्य पलायनपरा ययुः ॥ ३३ ॥
केचित्प्राञ्जलयो दीना न्यस्तशस्त्रा दिवौकसः ।
मुक्तकच्छशिखाः केचिद्भीताः स्म इति वादिनः ३४
न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रान्विरथान्भयसंवृतान् ।
हंस्यन्यासक्तविमुखान्भग्नचापानयुध्यतः ॥ ३५
किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः ।
रहोजुषा किं हरिणा शंभुना वा वनौकसा ।
किमिन्द्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्यता ॥३६॥
तथाऽपि देवाः सापत्न्यान्नोपेक्ष्या इति मन्महे ।
ततस्तन्मूलखनने नियुङ्क्ष्वास्माननुव्रतान् ॥ ३७ ॥
यथाऽऽमयोऽङ्गे समुपेक्षितो नृभि-
र्न शक्यते रूढपदश्चिकित्सितुम् ।
यथेन्द्रियग्राम उपेक्षितस्तथा
रिपुर्महान्बद्धबलो न चाल्यते ॥ ३८ ॥
मूलं हि विष्णुर्देवानां यत्र धर्मः सनातनः ।
तस्य च ब्रह्मगोविप्रास्तपोयज्ञाः सदक्षिणाः ॥३९
तस्मात्सर्वात्मना राजन्ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ।

१ विज० भावान्पृथ । २ वीर० विश्रब्धं । विज० विश्रब्धः । ३ वीर० मायया । ४ विज० द्यबालकान् । ५ उभ० भीता । ६ विज० कक्ष्याशिखाः । ७ उभ० संनतान् । ८ विज० मनसो । ९ विज० महाँल्लब्ध ।

तपस्विनो यज्ञशीलान्गाश्च हन्मो हविर्दुघाः॥४०
विप्रा गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः ।
श्रद्धा दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ॥४१॥
स हि सर्वसुराध्यक्षो ह्यसुरद्विड् गुहाशयः ।
तन्मूला देवताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः ।
अयं वै तद्वधोपायो यदृषीणां विहिंसनम् ॥४२॥
श्रीशुक उवाच—
एवं दुर्मन्त्रिभिः कंसः सह संमन्त्र्य दुर्मतिः ।
ब्रह्महिंसां हितं मेने कालपाशावृतोऽसुरः ॥४३॥
संदिश्य साधुलोकस्य कदने कदनप्रियान् ।
कामरूपधरान्दिक्षु दानवान् गृहमाविशत्॥४४॥
ते वै रजःप्रकृतयस्तमसा मूढचेतसः ।
सतां विद्वेषमाचेरुराराादागतमृत्यवः ॥ ४५ ॥
आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च ।
हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ४६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

नन्देन श्रीकृष्णस्य जातकर्मकरणं ॥ १ ॥ करदानार्थं मधुरां गतस्य नन्दस्य वसुदेवदर्शनं ॥ २ ॥ वसुदेवचोदनया शीघ्रमेव नन्दस्य गोकुलं प्रति निवर्तनम् ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः ।
आहूय विप्रान्वेदज्ञान्स्नातः शुचिरलङ्कृतः ॥ १ ॥
वाचयित्वा स्वस्त्ययनं जातकर्मात्मजस्य वै ।
कारयामास विधिवत्पितृदेवार्चनं तथा ॥ २ ॥
धेनूनां नियुते प्रादाद्विप्रेभ्यः समलङ्कृते ।
तिलाद्रीन्सप्त रत्नौघशातकौंभांबरावृतान् ॥ ३ ॥
कालेन स्नानशौचाभ्यां संस्कारैस्तपसेज्यया ।
शुध्यन्ति दानैः संतुष्ट्या द्रव्याण्यात्मात्मविद्यया
सौमङ्गल्यगिरो वीप्राः सूतमागधबन्दिनः ।
गायकाश्च जगुर्नेदुर्भेर्यो दुन्दुभयो मुहुः ॥ ५ ॥
व्रजः संमृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहान्तरः ।
चित्रध्वजपताकास्रक्चैलपल्लवतोरणैः ॥ ६ ॥
गावो वृषा वत्सतरा हरिद्रातैलरूषिताः ।
विचित्रधातुबर्हस्रग्वस्त्रकाञ्चनमालिनः ॥ ७ ॥
महार्हवस्त्राभरणकञ्चुकोष्णीषभूषिताः ।
गोपाः समाययू राजन्नानोपायनपाणयः ॥८॥
गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिता यशोदायाः सुतोद्भवम् ।
आत्मानं भूषयाञ्चक्रुर्वस्त्राकल्पाञ्जनादिभिः ॥९॥
नवकुङ्कुमकिञ्जल्कमुखपङ्कजभूतयः ।
बलिभिस्त्वरितं जग्मुः पृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः॥१०
गोप्यः सुमृष्टमणिकुण्डलनिष्ककण्ठ्य-
श्चित्रांबराः पथि शिखाच्युतमाल्यवर्षाः ।
नन्दालयं सवलया व्रजतीर्विरेजु-
र्व्यालोलकुण्डलपयोधरहारशोभाः ॥ ११ ॥
ता आशिषः प्रयुञ्जानाश्चिरं पाहीति बालके ।
हरिद्राचूर्णतैलाद्भिः सिञ्चन्त्योऽजनमुज्जगुः ॥१२
अवाद्यन्त विचित्राणि वादित्राणि महोत्सवे ।
कृष्णे विश्वेश्वरेऽनन्ते नन्दस्य व्रजमागते ॥१३॥
गोपाः परस्परं हृष्टा दधिक्षीरघृतांबुभिः ।
आसिञ्चन्तो विलिंपन्तो नवनीतैश्च चिक्षिपुः१४
नन्दो महामनास्तेभ्यो वासोऽलङ्कारगोधनम् ।
सूतमागधबन्दिभ्यो येऽन्ये विद्योपजीविनः ॥१५
तैस्तैः कामैरदीनात्मा यथोचितमपूजयत् ।

१ विज० देवाश्च । २ उभ० गुहाचरः । ३ वीर० अयं हि । विज० अयं च । ४ उभ० विधिना । ५ विज० समलङ्कृतः । ६ विज० रत्नौघाञ्शातकुंभान्तरा । ७ विज० अयं श्लोको न दृश्यते । ८ विज० प्रजाः । ९ विज० गृहान्तराः । १० विज० तोरणाः । ११ उभ० वृषाश्च वत्साश्च ।

१ वीर० रूढ । २ विज० पञ्चमोऽध्यायः । ३ वीर० कुन्तल । ४ वीर० श्वरेंशेन । ५ उभ० नन्दव्रजमुपेयुषि । ६ विज० गोधनैः ।

विष्णोराराधनार्थाय स्वपुत्रस्योदयाय च ॥१६॥
रोहिणी च महाभागा नन्दगोपाभिनन्दिता ।
व्यचरद्दिव्यवासःस्रक्कण्ठाभरणभूषिता ॥ १७ ॥
तत आरभ्य नन्दस्य व्रजः सर्वसमृद्धिमान् ।
हरेर्निवासात्मगुणै[1] रमाक्रीडमभून्नृप ॥ १८ ॥
गोपान् गोकुलरक्षायां निरूप्य मथुरां गतः ।
नन्दः कंसस्य वार्षिक्यं करं दातुं कुरूद्वह ॥१९॥
वसुदेव उपश्रुत्य भ्रातरं नन्दमागतम् ।
ज्ञात्वा दत्तकरं राज्ञे ययौ तदवमोचनम्[2] ॥ २०॥
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय देहः प्राणमिवागतम् ।
प्रीतः प्रियतमं दोर्भ्यां सस्वजे प्रेमविह्वलः ॥२१
पूजितः सुखमासीनः पृष्ट्वाऽनामयमादृतः[3] ।
प्रसक्तधीः स्वात्मजयोरिदमाह विशांपते ॥२२॥
दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस इदानीमप्रजस्य ते ।
प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत्समपद्यत[4] ॥ २३ ॥
दिष्ट्या संसारचक्रेऽस्मिन्वर्तमानः पुनर्भवः[5] ।
उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रियदर्शनम् ॥ २४ ॥
नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रकर्मणाम् ।
ओघेन व्यूह्यमानानां प्लवानां स्रोतसो यथा॥२५
कच्चित्पशव्यं निरुजं भूर्यम्बुतृणवीरुधम् ।
बृहद्वनं तदधुना यत्रास्से त्वं सुहृद्वृतः ॥ २६ ॥
भ्रातर्मम सुतः कच्चिन्मात्रा सह भवद्व्रजे ।
तातं भवन्तं मन्वानो भवद्भ्यामुपलालितः ॥२७॥
पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो[1] ह्यनुभावितः ।
न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोऽर्थाय कल्पते ॥२८॥

नन्द उवाच—

अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन बहवो हताः ।
एकाऽवशिष्टाऽवरजा कन्या सापि दिवं गता २९
नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोऽयमदृष्टपरमो जनः ।
अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं यो वेद न स मुह्यति ॥३०॥

वसुदेव उवाच—

करो वै वार्षिको दत्तो राज्ञे दृष्टा वयं च वः[3] ।
नेह स्थेयं बहुतिथं[4] सन्त्युत्पाताश्च गोकुले ॥३१॥

श्रीशुक उवाच—

इति नन्दादयो गोपाः प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः ।
अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्य गोकुलम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे पञ्चमोऽध्यायः[5] ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

कंसप्रेरणेन श्रीकृष्णं हन्तुमागतायः पूतनायाः भगवता हननम् ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

नन्दः पथि वचः शौरेर्न मृषेति विचिन्तयन् ।
हरिं जगाम शरणमुत्पातागमशङ्कितः ॥ १ ॥
कंसेन प्रहिता घोरा पूतना बालघातिनी ।
शिशूंश्चचार निघ्नन्ती पुरग्रामव्रजादिषु[6] ॥ २ ॥
न यत्र श्रवणादीनि रक्षोघ्नानि स्वकर्मसु ।
कुर्वन्ति सात्वतां भर्तुर्यातुधान्यश्च तत्र हि ॥३॥
सा खेचर्येकदोपेत्य पूतना नन्दगोकुलम् ।
योषित्वा[6] माययाऽऽत्मानं प्राविशत्कामचारिणी४
तां केशबन्धव्यतिषक्तमल्लिकां
बृहन्नितम्बस्तनकृच्छ्रमध्यमाम् ।
सुवाससं कंपितकर्णभूषण-
त्विषोल्लसत्कुन्तलमण्डिताननाम्[7] ॥ ५ ॥
वल्गुस्मितापाङ्गविसर्गवीक्षितै-

१ विज० सानुगुणे । २ वीर० तदपमोचनं । विज० तदवलोकनः । ३ विज० मादितः । ४ विज० समजायत । ५ विज० पुनर्भवे । ६ वीर० ग्रामाकरादिषु ।

१ विज० सुहृदामनुभावतः । २ विज० नूनं हि दृष्टनिष्टोयं नादृष्ट । ३ वीर० वयं च ते । ४ उभ० बहुदिनं । ५ विज० षष्ठोऽध्यायः । ६ उभ० गोपित्वा । ७ वीर० कुण्डल ।

मेनो हरन्तीं वनितां व्रजौकसाम् ।
अमंसतांभोजकरेण रूपिणीं
गोप्यः श्रियं द्रष्टुमिवागतां पतिम् ॥ ६ ॥
बालग्रहस्तत्र विचिन्वती शिशू-
न्यदृच्छया नन्दगृहेऽसदन्तकम् ।
बालं प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसं
ददर्श तल्पेऽग्निमिवाहितं भसि ॥ ७ ॥
विबुध्य तां बालकमारिकाग्रहं
चराचरात्माऽऽस निमीलितेक्षणः ।
[महेश्वरत्वेपि च बालभावं
विभावयन्किंचिदुवाच न प्रभुः ।
अज्ञाय तं साथ निशाचरी हरिं
निसर्गविज्ञातजगद्विचेष्टितम् ॥ १ ॥]
अनन्तमारोपयदङ्कमन्तकं
यथोरगं सुप्तमबुद्धिरज्जुधीः ॥ ८ ॥
तां तीक्ष्णचित्तामतिवामचेष्टितां
वीक्ष्यान्तरा कोशपरिच्छदासिवत् ।
वरस्त्रियं तत्प्रभया च धर्षिते
निरीक्षमाणे जननी ह्यतिष्ठताम् ॥ ९ ॥
तस्मिन्स्तनं दुर्जरवीर्यमुल्बणं
घोराङ्कमादाय शिशोर्ददावथ ।
गाढं कराभ्यां भगवान्प्रपीड्य त-
त्प्राणैः समं रोषसमन्वितोऽपिबत् ॥ १० ॥
सा मुञ्चमुञ्चालमिति प्रभाषिणी
निष्पीड्यमानाऽखिलजीवमर्मणि ।
विवृत्य नेत्रे चरणौ भुजौ मुहुः
प्रस्विन्नगात्रा क्षिपती रुरोद ह ॥ ११ ॥
तस्याः स्वनेनातिगभीररंहसा
साद्रिर्मही द्यौश्च चचाल सग्रहा ।

रसा दिशश्च प्रतिनेदिरे जनाः
पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशङ्कया ॥ १२ ॥
निशाचरीत्थं व्यथितस्तना व्यसु-
र्व्यादाय केशांश्चरणौ भुजावपि ।
प्रसार्य गोष्ठे निजरूपमास्थिता
वज्राहतो वृत्र इवापतन्नृप ॥ १३ ॥
पतमानोऽपि तद्देहस्त्रिगव्यूत्यन्तरद्रुमान् ।
चूर्णयामास राजेन्द्र महदासीत्तदद्भुतम् ॥१४॥
ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यं गिरिकन्दरनासिकम् ।
गण्डशैलस्तनं रौद्रं प्रकीर्णारुणमूर्धजम् ॥ १५ ॥
अन्धकूपगभीराक्षं पुलिनारोहभीषणम् ।
बद्धसेतुभुजोर्वङ्घ्रिशून्यतोयह्रदोदरम् ॥ १६ ॥
संतत्रसुः स तद्वीक्ष्य गोपा गोप्यः कलेबरम् ।
पूर्वं तु तन्निःस्वनितभिन्नहृत्कर्णमस्तकाः ॥१७॥
बालं च तस्या उरसि क्रीडन्तमकुतोभयम् ।
गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य जगृहुर्जातसंभ्रमाः ॥१८॥
यशोदारोहिणीभ्यां ताः समं बालस्य सर्वतः ।
रक्षां विदधिरे सम्यग्गोपुच्छभ्रमणादिभिः १९॥
गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गोरजसाऽर्भकम् ।
रक्षां चक्रुश्च शकृता द्वादशाङ्गेषु नामभिः ॥२०॥
गोप्यः संस्पृष्टसलिला अङ्गेषु करयोः पृथक् ।
न्यस्याऽऽत्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत २१॥
अव्यादजोऽङ्घ्रिमणिमांस्तव जान्वथोरू
यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः ।
हृत्केशवस्त्वदुर ईश इनस्तु कण्ठं
विष्णुर्भुजं मुखमुरुक्रम ईश्वरः कम् ॥ २२ ॥
चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चा-
त्त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहाऽजनश्च ।
कोणेषु शङ्ख उरुगाय उपर्युपेन्द्र-
स्तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समन्तात् ॥२३॥

---

१ निज० बालग्रही तत्र । २ उभ० अयमेकः श्लोकोऽधिकः । तेज० महीसुरत्वेपि च । ३ विज० आजानमानाथ । ४ विज० र्षिता निरीक्षमाणा जननी अतिष्ठत । ५ वीर० अतिष्ठतां । ६ वीर० घोरा तमादाय । ७ वीर० मर्मसु । विज० र्षिणी । ८ वीर० विस्विन्न । विज० विक्लिन्न । ९ वीर० रुराव ह । विज० रुराव हि ।

१ विज० दिशः खं । २ विज० व्यथिता व्यसुः क्षितौ विकीर्य । ३ वीर० श्वसित । ४ विज० सर्वशः । ५ वीर० रक्षां च चक्रुः शकृता । विज० रक्षां चक्रुर्गोशकृता । ६ वीर० मणिमा तव । ७ वीर० हृत्केशवस्त्युदरमीश । ८ वीर० ऽजितश्च ।

इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान्नारायणोऽवतु ।
श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥ २४ ॥
पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान्परः ।
क्रीडन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः२५
व्रजन्तमव्याद्वैकुण्ठ आसीनं त्वां श्रियः पतिः ।
भुञ्जानं यज्ञभुक् पातु सर्वग्रहभयङ्करः ॥ २६ ॥
डाकिन्यो यातुधान्यश्च कूष्माण्डा येऽर्भकग्रहाः ।
भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः ॥ २७ ॥
कोटरा रेवती ज्येष्ठा पूतना मातृकादयः ।
उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेन्द्रियद्रुहः ॥२८॥
स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्धबालग्रहाश्च ये ।
सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ॥२९॥

श्रीशुक उवाच—

इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणम् ।
पाययित्वा स्तनं माता संन्यवेशयदात्मजम् ३०॥
तावन्नन्दादयो गोपा मथुराया व्रजं गताः ।
विलोक्य पूतनादेहं बभूवुरतिविस्मिताः ॥३१॥
नूनं बतर्षिः संजातो योगेशो वा समास सः ।
स एव दृष्टो ह्युत्पातो यदाहाऽऽनकदुन्दुभिः ३२
कलेबरं परशुभिश्छित्त्वा तत्ते व्रजौकसः ।
दूरे क्षिप्त्वाऽवयवशो न्यदहन्काष्ठधिष्ठितम् ॥३३॥
दह्यमानस्य देहस्य धूमश्चागुरुसौरभः ।
उत्थितः कृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्मनः ॥ ३४ ॥
पूतना लोकबालघ्नी राक्षसी रुधिराशना ।
जिघांसयाऽपि हरये स्तनं दत्त्वाऽऽप सद्गतिम्३५
किं पुनः श्रद्धया भक्त्या कृष्णाय परमात्मने ।
यच्छन्प्रियतमं किं नु रक्तास्तन्मातरो यथा ॥३६॥
पद्भ्यां भक्तहृदिस्थाभ्यां वन्द्याभ्यां लोकवन्दितैः ।
अङ्गं यस्याः समाक्रम्य भगवानपिबत्स्तनम् ३७
यातुधान्यपि सा स्वर्गमवाप जननीगतिम् ।
कृष्णभुक्तस्तनक्षीरा किमु गावो नु मातरः ॥३८
पयांसि यासामपिबत्पुत्रस्नेहस्नुतान्यलम् ।
भगवान् देवकीपुत्रः कैवल्याद्यखिलप्रदः ॥३९॥
तासामविरतं कृष्णे कुर्वतीनां सुतेक्षणम् ।
न पुनः कल्पते राजन्संसारोऽज्ञानसंभवः ॥४०॥
कटधूमस्य सौरभ्यमवघ्राय व्रजौकसः ।
किमिदं कुत एवेति वन्दतो व्रजमाययुः ॥ ४१ ॥
ते तत्र वर्णितं गोपैः पूतनागमनादिकम् ।
श्रुत्वा तन्निधनं स्वस्ति शिशोश्चासन्सुविस्मिताः ॥
नन्दः स्वपुत्रमादाय प्रेत्यागतमुदारधीः ।
मूर्ध्न्युपाघ्राय परमां मुदं लेभे कुरूद्वह ॥ ४३ ॥
य एतत्पूतनामोक्षं कृष्णस्याऽऽर्भकमद्भुतम् ।
शृणुयाच्छ्रद्धया मर्त्यो गोविन्दे लभते रतिम् ४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीकृष्णेन शकटासुरभञ्जनं ॥ १ ॥ तृणावर्तवधः ॥ २ ॥ स्वमात्रे यशोदायै विश्वरूपप्रदर्शनं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

[एवं बहूनि कर्माणि गोपानां शं सयोपिताम् ।
नन्दस्य गेहे ववृधे कुर्वन्विष्णुर्जनार्दनः ॥ १ ॥]

१ विज० वृद्दाल । २ विज० न्यवीविशदात्म । ३ वीर० वत ऋषिर्जातो योगी[illegible]शो वा समागतः । ४ वीर० यमाहा । विज० यथाहा । ५ उ[illegible]० ददहुः काष्ठवेष्टितं । ६ उभ० एकः श्लोकोधिको दृश्यते। [illegible]७ विज० एवं संववृधे विष्णुर्नन्दगेहे जनार्दनः । कुर्वन्ननिशमानन्दं [illegible]गोपालानां सयोषितां ।

१ वीर० निर्भुक्ति । २ उभ० किंचिद्रक्ता । ३ विज० वन्दितः । ४ वीर० जगतीपतिं । ५ उभ० खिलार्थदः ६ विज० कुर्वन्तीनां । ७ उभ० शिशोरासन्सु । ८ उभ० प्रोष्यागत उदारधीः । ९ वीर० कर्म कृष्णस्य चाद्भुतं । विज० कृष्णस्यार्भकचेष्टितं। १० उभ० निशम्य श्रद्धया। ११ वीर० गतिं । १२ विज० सप्तमोऽध्यायः ।

राजोवाच—
येन येनावतारेण भगवान्हरिरीश्वरः ।
करोति कर्णरम्याणि मनोज्ञानि च नः प्रभो॥१॥
यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णा
सत्त्वं च शुद्ध्यत्यचिरेण पुंसः ।
भक्तिर्हरौ तत्पुरुषे च सख्यं
तदेव हारं वद मन्यसे चेत् ॥ २ ॥
अथान्यदपि कृष्णस्य तोकाचरितमद्भुतम् ।
मानुषं लोकमासाद्य तज्जातिमनुरुन्धतः ॥ ३ ॥
[विस्तरेणेह कारुण्यात्सर्वपापप्रणाशनम् ।
वक्तुमर्हसि धर्मज्ञ दयालुस्त्वमिति प्रभो ॥ १ ॥]
श्रीशुक उवाच—
कदाचिदौत्थानिककौतुकाप्लवे
जन्मर्क्षयोगे समवेतयोषिताम् ।
वादित्रगीतद्विजमन्त्रवाचकै-
श्चकार सूनोरभिषेचनं सती ॥ ४ ॥
नन्दस्य पत्नी कृतमज्जनादिकं
विप्रैः कृतस्वस्त्ययनं सुपूजितैः ।
न्नाद्यवासःस्रगभीष्टधेनुभिः
जातनिद्राक्षमशीशयच्छनैः ॥ ५ ॥
त्थानिकौत्सुक्यमना मनस्विनी
मागतान्पूजयती व्रजौकसः ।
वाश्रृणोद्वै रुदितं सुतस्य सा
दंस्तनार्थी चरणावुदक्षिपत् ॥ ६ ॥
धःशयानस्य शिशोरनोऽल्पक-
वालमृद्वङ्घ्रिहतं व्यवर्तत ।
वध्वस्तनानारसकुप्यभाजनं
त्यस्तचक्राक्षविभिन्नकूबरम् ॥ ७ ॥
ष्ट्वा यशोदाप्रमुखा व्रजस्त्रिय
औत्थानिके कर्मणि याः समागताः ।
नन्दादयश्चाद्भुतदर्शनाकुलाः
कथं स्वयं वै शकटं विपर्यगात् ।
[इति ब्रुवन्तोऽतिविषादमोहिता
जनाः समन्तात्परिवव्रुरार्तवत् ॥ ८ ॥]
ऊचुरव्यवसितमतीन्गोपान्गोपीश्च बालकाः ।
रुदताऽनेन पादेन क्षिप्तमेतन्न संशयः ॥ ९ ॥
न ते श्रद्दधिरे गोपा बालभाषितमित्युत ।
अप्रमेयं बलं तस्य बालकस्य न ते विदुः ॥१०॥
रुदन्तं सुतमादाय यशोदा ग्रहशङ्किता ।
कृतस्वस्त्ययनं विप्रैः सूक्तैः स्तनमपाययत् ११॥
पूर्ववत्स्थापितं गोपैर्बलिभिः सपरिच्छदम् ।
विप्रा हुत्वाऽर्चयाञ्चक्रुर्दध्यक्षतकुशांबुभिः ॥१२॥
येऽसूयानृतदंभेर्ष्याहिंसामानविवर्जिताः ।
न तेषां सत्यशीलानामाशिषो विफलाः कृताः ॥
इति बालकमादाय सामर्ग्यजुरुपाकृतैः ।
जलैः पवित्रौषधिभिरभिषिच्य द्विजोत्तमैः॥१४॥
वाचयित्वा स्वस्त्ययनं नन्दगोपः समाहितः ।
हुत्वा चाग्निं द्विजातिभ्यः प्रादादन्नं महागुणम्१५
गावः सर्वगुणोपेता वासःस्रग्रुक्ममालिनीः ।
आत्मजाभ्युदयार्थाय प्रादात्ते चान्वयुञ्जत ॥१६॥
विप्रा मन्त्रविदो युक्तास्तैर्याः प्रोक्तास्तथाऽऽशिषः ।
ता निष्फला भविष्यन्ति न कदाचिदपि स्फुटम्॥
एकदाऽऽरोहमारूढं लालयन्ती सुतं सती ।
गरिमाणं शिशोर्वोढुं न सेहे गिरिकूटवत् ॥१८॥
भूमौ निधाय तं गोपी विस्मिता भारपीडिता ।
महापुरुषमादध्यौ जगतामास कर्मसु ॥ १९ ॥
दैत्यो नाम्ना तृणावर्तः कंसभृत्यः प्रणोदितः ।
चक्रवातस्वरूपेण जहाराऽऽसीनमर्भकम् ॥ २० ॥
गोकुलं सर्वमावृण्वन्मुष्णंश्चक्षूंषि रेणुभिः ।

१ विज० विशुद्ध्यत्यचिरेण । २ विज० सारं वद मन्यसे [ ]। ३ विज० देह । ४ विज० एकः श्लोकोऽधिकः । विज० दुस्थापनकौतुका । ६ वीर० वाचनै । ७ वीर० न्नादिवासः । ८ विज० अनः । ९ वीर० रनल्पक । ज० रथाल्पक । १० वीर० स्त्रियो ह्यौत्थानिके ।

१ उभ० इदमर्धमधिकं । २ वीर० तदोचुरव्यक्तमतीन् । विज० ऊचुस्तदव्यक्तमतीन् । ३ विज० अनन्तस्याप्रमेयस्य बलं तस्य । ४ उभ० न वै विदुः । ५ विज० ये स्तेयानृत । ६ विज० क्वचित् । ७ विज० गाश्च । ८ विज० पुत्रस्या । ९ विज० प्राग्जातेश्चान्व । १० विज० जगामाशु च । ११ उभ० प्रचोदितः ।

ईर[1]यन्सुमहाघोरशब्देन प्र[2]दिशो दिशः ॥ २१ ॥
मुहूर्तमभवद्गोष्ठं रजसा तमसा वृतम् ।
सुतं यशोदा नापश्यत्तस्मिन्न्यस्तवती यतः ॥ २२
नापश्यत्क[3]श्चनाऽऽत्मानं परं चापि विमोहितः ।
तृणावर्तनिसृष्टाभिः शर्कराभिरुपद्रुतः ॥ २३ ॥
इति खरपवनचक्रपांसुवर्षे
सुतपदवीमबलाऽविलक्ष्य माता ।
अतिकरुणमनुस्मरन्त्यशोच-
द्भुवि पतिता मृतवत्सका यथा गौः ॥ २४ ॥
रुदितमनु निशम्य तत्र गोप्यो
भृशमनुतप्तधियोऽश्रुपूर्णमुख्यः ।
रुरुदुरनुपलभ्य नन्दसूनुं
पवन उपारतपांसुवर्षवेगे ॥ २५ ॥
तृणावर्तः शान्तरयो वात्यारूपधरो हरन् ।
कृष्णं नभोगतो गन्तुं नाशक्नोद्भूरिभारभृत् २६
तमश्मानं मन्यमान आत्मनो गुरुमत्तया ।
गले गृहीत उत्स्रष्टुं नाशक्नोदद्भुतार्भकम् ॥२७॥
गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः ।
अव्यक्तरा[4]वो न्यपतत्सहबालो व्यसुर्व्रजे ॥ २८॥
तमन्तरिक्षात्पतितं शिलायां
विशीर्णसर्वावयवं करालम् ।
पुरं यथा रुद्रशरेण विद्धं
स्त्रियो रुदत्यो ददृशुः समेताः ॥ २९ ॥
प्रादाय मात्रे प्र[5]तिहृत्य विस्मिताः
कृष्णं च तस्यो[6]रसि लंबमानम् ।
तं स्वस्तिमन्तं पुरुषादनीतं
विहायसा मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ।
गो[1]प्यश्च गोपाः किल नन्दमुख्या-
लब्ध्वा पुनः प्रापुरतीव मोदम् ॥ ३० ॥
अहो बतात्यद्भुतमेष रक्षसा
बालो निवृत्तिं गमितोऽभ्यगात्पुनः ।
हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितः खलः
साधुः समत्वेन भयाद्विमुच्यते ॥ ३१ ॥
किं नस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चनं
पूर्ते[2]ष्टदत्तमुत भूतसौहृदम् ।
य[3]त्संपरेतः पुनरेव बालको
दिष्ट्या स्वबन्धून्प्रणय[4]न्नुपस्थितः ॥ ३२ ॥
दृष्ट्वाऽद्भुतानि बहुशो नन्दगोपो बृहद्वने ।
वसुदेववचो भूयो मानयामास विस्मितः ॥३३॥
एकदाऽर्भकमादाय स्वाङ्कमारोप्य भामिनी ।
प्रस्नुतं पाययामास स्तनं स्नेहपरिप्लुता[5] ॥ ३४ ॥
पीतप्रायस्य जननी सा[6] तस्य रुचिरस्मितम् ।
मुखं लालयती राजन् जृंभतो ददृशे इ[7]दम् ॥३५
खं रोदसी ज्योतिरनीकमाशाः
सूर्येन्दुवह्निश्वसनांबुधींश्च ।
द्वीपान्नगांस्तद्दुहितॄर्वनानि
भूतानि यानि स्थिरजङ्गमानि ॥ ३६ ॥
सा[8] वीक्ष्य विश्वं सहसा राजन्संजातवेपथुः ।
संमील्य मृगशावाक्षी नेत्रे आसीत्सुविस्मिता ३७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे सप्तमो[9]ऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

१ वीर० पूरयन्सु । २ वीर० च दिशो दश । ३ वीर० कश्चिदात्मानं । ४ उभ० वाक्यो । ५ वीर० प्रतिगृह्य । ६ उभ० तस्योपरि ।

१ विज० गोप्यस्सगोपाः । २ विज० दत्तं किमु भूत ३ विज० यस्संपरेतः । ४ वीर० बन्धूत्रमय । ५ विज० स्नुता । ६ उभ० सुतस्य । ७ वीर० जगत् । ८ विज० संवीक्ष्य । ९ विज० अष्टमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

गर्गाचार्येण श्रीकृष्णस्य नामकरणपूर्वकं तन्माहात्म्यकथनं ॥ १ ॥ श्रीकृष्णेन यशोदायै मृद्भक्षणव्याजेन विश्वरूपप्रदर्शनं ॥ २ ॥ नन्दस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तकथनं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

गर्गः पुरोहितो राजन्यदूनां सुमहातपाः ।
व्रजं जगाम नन्दस्य वसुदेवप्रचोदितः ॥ १ ॥
तं दृष्ट्वा परमप्रीतः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
आनर्चाऽधोक्षजधिया प्रणिपातपुरःसरम् ॥ २ ॥
सूपविष्टं कृतातिथ्यं गिरा सूनृतया मुनिम् ।
नन्दयित्वाऽब्रवीद्ब्रह्मन्पूर्णस्य करवाम किम् ॥३॥
महद्विचलनं नृणां गृहिणां दीनचेतसाम् ।
निःश्रेयसाय भगवन्कल्पते नान्यथा क्वचित्॥४॥
ज्योतिषामयनं साक्षाद्यत्तज्ज्ञानमतीन्द्रियम् ।
प्रणीतं भवता येन पुमान्वेद परावरम् ॥ ५ ॥
त्वं हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः संस्कारान्कर्तुमर्हसि ।
बालयोरनयोर्नृणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः ॥६॥

गर्ग उवाच—

यदूनामहमाचार्यः ख्यातश्च भुवि सर्वदा ।
सुतं मया संस्कृतं ते मन्यते देवकीसुतम् ॥ ७ ॥
कंसः पापमतिः सख्यं तव चानकदुन्दुभेः ।
देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति ॥८॥
इति संचिन्तयन् श्रुत्वा देवक्या दारिकावचः ।
अपि हन्ता गताशङ्कस्तर्हि तन्नोऽनयोऽभवेत् ॥९

नन्द उवाच—

अलक्षितोऽस्मिन्रहसि मामकैरपि गोव्रजे ।
कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥१०॥

श्रीशुक उवाच—

एवं संप्रार्थितो विप्रः स्वचिकीर्षितमेव तत् ।
चकार नामकरणं गूढो रहसि बालयोः ॥ ११ ॥

गर्ग उवाच—

अयं हि रोहिणीपुत्रो रमयन्सुहृदो गुणैः ।
आख्यास्यते राम इति बलाधिक्याद्बलं विदुः ।
यदूनामपृथग्भावात्सङ्कर्षणमुशन्त्युत ॥ १२ ॥
आसन्वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः ।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः॥१३
प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवाऽऽत्मजः ।
वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ १४ ॥
बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ।
गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥१५॥
एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकुलनन्दनः ।
अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथ ॥ १६ ॥
पुराऽनेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः ।
अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून्समेधिताः ॥१७
य एतस्मिन्महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ।
नारयोऽभिभवन्त्येतान्विष्णुपक्षानिवासुराः ॥१८
तस्मान्नन्दात्मजोऽयं ते नारायणसमो गुणैः ।
श्रिया कीर्त्याऽनुभावेन गोपायस्व समाहितः१९
इत्यात्मानं समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते ।
नन्दः प्रमुदितो मेने आत्मानं पूर्णमाशिषाम् २०
कालेन व्रजताऽल्पेन गोकुले रामकेशवौ ।
जानुभ्यां सहपाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्रतुः २१
तावङ्घ्रियुग्ममनुकृष्य सरीसृपन्तौ
घोषप्रघोषरुचिरं व्रजकर्दमेषु ।
तन्नादहृष्टमनसावनुसृत्य लोकं
मुग्धप्रभीतवदुपेयतुरन्ति मात्रोः ॥ २२ ॥
तन्मातरौ निजसुतौ घृणया स्नुवन्त्यौ
पङ्काङ्गरागरुचिरावुपगुह्य दोर्भ्याम् ।
दत्त्वा स्तनं प्रपिबतोः स मुखं निरीक्ष्य

१ उभ० सर्वतः । २ उभ० देवकीदारिका । ३ उभ० ...हान् । ४ वीर० अयं वै ।

१ वीर० यस्य । २ विज० गुणकर्माणि रूपाणि । ३ वीर० जनः । ४ वीर० व्रजता तात । ५ उभ० रङ्गमाणौ । ६ विज० विचेरतुः । ७ विज० स्रवन्त्यौ ।

मुग्धस्मितात्पदशनं ययतुः प्रमोदम् ॥ २३ ॥
यर्ह्यङ्गना[1]दर्शनीयकुमारलीला-
वन्तर्व्रजे तदबलाः प्रगृहीतपुच्छैः ।
वत्सैरितस्तत उभावनुकृष्यमाणौ
प्रेक्षन्त्य उज्झित[2]गृहा जहृषुर्हसन्त्यः ॥ २४ ॥
शृङ्ग्यग्निदंष्ट्र्यसि[3]जलद्विजकण्टकेभ्यः
क्रीडापरावतिचलौ[4] स्वसुतौ निषेद्धुम् ।
गृह्याणि कर्तुमपि यत्र न तज्जनन्यौ
शेकात आपतुरलं मनसोऽनवस्थाम् ॥ २५ ॥
कालेनाल्पेन राजर्षे रामः कृष्णश्च गोकुले[5] ।
अघृष्ट[6]जानुभिः पद्भिर्विचक्रमतु[7]रञ्जसा ॥ २६ ॥
ततस्तु भगवान्कृष्णो वयस्यैर्व्रजबालकैः[8] ।
सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुदम् ॥२७॥
कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं[9] वीक्ष्य कौमारचापलम् ।
शृण्वत्याः किल तन्मातुरिति होचुः समागताः ॥
वत्सान्मुञ्चन्क्वचिदसमये[10] क्रोशसञ्जातहासः
स्तेयं स्वाद्वत्त्यथ दधिपयः कल्पितैः स्तेययोगैः ।
मर्कान्भोक्ष्यन्विभजति स चेन्नात्ति[11] भाण्डं भिनत्ति
द्रव्यालाभे स गृह[12]कुपितो यात्युपक्रोश्य तोकान् ॥
हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यै-
श्छिद्रं ह्यन्तर्निहितवयुनः[13] शिक्यभाण्डेषु तद्वित्[14] ।
ध्वान्तागारे धृतमणिगणं स्वाङ्गमर्थप्रदीपं
काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु सुव्यग्रचित्ताः ॥३०
एवं धार्ष्ट्यान्युशति[15] कुरुते मेहनादीनि वास्तौ
स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथाऽऽस्ते ।
इत्थं स्त्रीभिः सभयनयनश्रीमुखालोकिनीभि-
र्व्याख्यातार्था प्रहसितमुखी न ह्युपालब्धुमैच्छत् ॥
[गोप्यः[16] कदाचन पृथक्पृथगृह्य कृष्ण-
मेत्यैकदैव गदितुं प्रसृतास्तदागः ।
दृष्ट्वा तदन्त्यथ तमेव निजानदृष्ट्वा
सर्वाश्च ता निववृतुः स्वगृहान्सलज्जाः ॥१॥]
एकदा क्रीडमानास्ते रामाद्या गोपदारकाः[1] ।
कृष्णो मृदं भक्षितवानिति मात्रे न्यवेदयन् ॥३२
सा गृहीत्वा करे कृष्णं[2]मुपालभ्य हितैषिणी ।
यशोदा भयसंभ्रान्तप्रेक्षणाक्षमभाषत ॥ ३३ ॥
कस्मान्मृदमदान्तात्मन्[3]भवान्भक्षितवान् रहः ।
वदन्ति तावका ह्येते कुमारास्तेऽग्रजोऽप्ययम् ॥३४

श्रीभगवानुवाच—

नाहं भक्षितवानंब सर्वे मिथ्याऽभिशंसिनः ।
यदि सत्यगिरस्तर्हि समक्षं पश्य मे मुखम् ॥३५॥
यद्येवं तर्हि व्यादेहीत्युक्तः स भगवान्हरिः ।
व्यादत्ताव्याहतैश्वर्यः क्रीडामनुजबालकः ॥३६॥
सा तत्र ददृशे विश्वं जगत्स्थास्नु च खं दिशः ।
साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलं सवाय्वग्नीन्दुतारकम् ॥३७॥
ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो नभस्वान्वियदेव[4] च ।
वैकारिकाणीन्द्रियाणि मनोमात्रा गुणास्त्रयः ॥३८
एतद्विचित्रं सह जीवकाल-
स्वभावकर्माशयलिङ्गभेदम्[5] ।
सूनोस्तनौ वीक्ष्य विदारितास्ये
व्रजं सहात्मानमवाप शङ्काम् ॥ ३९ ॥
किं स्वप्न एतदुत देवमाया
किं वा मदीयो बत बुद्धिमोहः ।
अथो अमुष्यैव[6] ममार्भकस्य
यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः ॥ ४० ॥
अथो यथावन्न[7] वितर्कगोचरं
चेतोमनःकर्मवचोभिरञ्जसा ।
यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते[8]
सुदुर्विभाव्यं प्रणताऽस्मि तत्पदम् ॥ ४१ ॥
अहं ममासौ पतिरेष मे सुतो

१ विज० यर्ह्यागतातिरमणीय । २ विज० उत्स्मृतगृहा जगृहु । ३ उभ० दंष्ट्र्यहि । ४ विज० बलौ । ५ वीर० गोव्रजे । ६ वीर० आकृष्ट । ७ वीर० विचङ्क्रमतु । ८ विज० न्विष्णुर्वैय । ९ विज० रुचिरा दीनकौमार । १० विज० दसमयान् । ११ विज० त्रास्ति । १२ विज० सुभृश । १३ विज० वयुने । १४ विज० तद्वत् । १५ विज० द्विशति । १६ अयमेकोधिकः श्लोको मुनिभावप्रकाशिकाकारसंमतः ।

१ विज० बालकाः । २ वीर० पुत्र । ३ विज० मदीनात्मन् । ४ वीर० नभस्वद्विवराणि च । विज० नभस्वद्वियदेव च । ५ विज० भेदः । ६ विज० अमुष्यापि । ७ विज० तन्न वितर्क । ८ वीर० प्रमीयते ।

व्रजेश्वरस्याखिलवित्तपा सती ।
गोप्यश्च गोपाः सह गोधनाश्च मे
यन्माययेत्थं कुमतिः स मे गतिः ॥ ४२ ॥
इत्थं विदिततत्त्वायां गोपिकायां स ईश्वरः ।
वैष्णवीं व्यतनोन्मायां पुत्रस्नेहमयीं विभुः ॥४३
सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी साऽऽरोप्यारोहमात्मजम् ।
प्रवृद्धस्नेहकलिलहृदयाऽऽसीद्यथा पुरा ॥ ४४ ॥
त्रय्या चोपनिषद्भिश्च साङ्ख्ययोगैश्च सात्वतैः ।
उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं साऽमन्यताऽऽत्मजम्॥

राजोवाच—

नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयम् ।
यशोदा च महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरिः ॥
पितरौ नान्वविन्देतां कृष्णोदारार्भकेहितम् ।
गायन्त्यद्यापि कवयो यल्लोकशमलापहम् ॥४७॥

श्रीशुक उवाच—

द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्यया ।
करिष्यमाण आदेशान्ब्रह्मणस्तमुवाच ह ॥ ४८ ॥
जातयोर्नौ महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ ।
भक्तिः स्यात्परमा लोके ययाञ्जो दुर्गतिं तरेत् ४९
अस्त्वित्युक्तः स भगवान्व्रजे द्रोणो महायशाः ।
जज्ञे नन्द इति ख्यातो यशोदा सा धराऽभवत् ॥
ततो भक्तिर्भगवति पुत्रीभूते जनार्दने ।
दंपत्योर्नितरामासीद्गोपगोपीषु भारत ॥ ५१ ॥
कृष्णो ब्रह्मण आदेशं सत्यं कर्तुं व्रजे विभुः ।
सहरामो वसंश्चक्रे तेषां प्रीतिं स्वलीलया ॥५२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

स्तनं पिबन्तमतृप्तं श्रीकृष्णं त्यक्त्वा गृहकर्मकर्तुं गतायां मातरि श्रीकृष्णेन दध्यमत्रस्फोटनं ॥ १ ॥ क्रुद्धया मात्रा तस्य दाम्नोलूखले बन्धनं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

एकदा गृहदासीषु यशोदा नन्दगेहिनी ।
कर्मान्तरनियुक्तासु निर्ममन्थ स्वयं दधि ॥ १ ॥
यानियानीह गीतानि तद्बालचरितानि च ।
दधिनिर्मन्थने काले स्मरन्ती तान्यगायत ॥ २ ॥
क्षौमं वासः पृथुकटितटे बिभ्रती सूत्रनद्धं
पुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगं जातकंपं च सुभ्रूः ।
रज्ज्वाकर्षश्रमभुजचलत्कङ्कणौ कुण्डले च
स्विन्नं वक्त्रं कबरविगलन्मालती निर्ममन्थ ॥ ३ ॥
तां स्तन्यकाम आसाद्य मथ्नन्तीं जननीं हरिः ।
गृहीत्वा दधिमन्थानं न्यषेधत्प्रीतिमावहन् ॥ ४ ॥
तमङ्कमारूढमपाययत्स्तनं
स्नेहस्नुतं सस्मितमीक्षती मुखम् ।
अतृप्तमुत्सृज्य जवेन सा यया-
वुत्सिच्यमाने पयसि त्वधिश्रिते ॥ ५ ॥
सञ्जातकोपः स्फुरितारुणाधरं
संदश्य दद्भिर्दधिमन्थभाजनम् ।
भित्त्वा मृषाऽश्रुर्दृषदश्मना रहो
जघास हैयंगवमन्तरं गतः ॥ ६ ॥
उत्तार्य गोपी सुश्रृतं पयः पुनः
प्रविश्य सन्दृश्य च दध्यमत्रकम् ।
भग्नं विलोक्य स्वसुतस्य कर्म त-

१ विज० धनाश्च ये । २ उभ० प्रजास्नेह । ३ वीर० मति । ४ वीर० आरोप्या । ५ वीर० कलित । ६ विज० यथा पुरा । ७ विज० कृष्णरामार्भके ।

१ वीर० स एवेह । विज० स एतेन । २ वीर० द्रोणः स भगवान्व्रजे । ३ उभ० पुत्रभूते । ४ विज० भुवि । ५ विज० नवमोऽध्यायः । ६ विज० मण्ड ।

जहास तं चापि न तत्र पश्यती ॥ ७ ॥
उलूखलाङ्घ्रेरुपरि व्यवस्थितं
मर्काय कामं ददतं शिचिं स्थितम् ।
हैयंगवं चौर्यविशङ्कितेक्षणं
निरीक्ष्य पश्चात्सुतमागमच्छनैः ॥ ८ ॥
तामात्तयष्टिं प्रसमीक्ष्य सत्वर-
स्ततोऽवरुह्यापससार भीतवत् ।
गोप्यन्वधावन्न यमाप योगिनां
क्षमं प्रवेष्टुं तपसेरितं मनः ॥ ९ ॥
अन्वञ्चमाना जननी बृहच्चल-
च्छ्रोणीभराक्रान्तगतिः सुमध्यमा ।
जवेन विस्रंसितकेशबन्धन-
च्युतप्रसूनानुगतिः परामृशत् ॥ १० ॥
कृतागसं तं प्ररुदन्तमक्षिणी
कषन्तमञ्जन्मषिणी स्वपाणिना ।
उद्वीक्षमाणं भयविह्वलेक्षणं
हस्ते गृहीत्वा भिषयन्त्यवागुरत् ॥ ११ ॥
त्यक्त्वा यष्टिं सुतं भीतं विज्ञायार्भकवत्सला ।
इयेष किल तं बद्धुं दाम्नाऽतद्वीर्यकोविदा ॥ १२
न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ।
पूर्वापरं बहिश्चान्तर्जगतो यो जगच्च यः ॥ १३ ॥
तं मत्वाऽऽत्मजमव्यक्तं मर्त्यलिङ्गमधोक्षजम् ।
गोपिकोलूखले दाम्ना बबन्ध प्राकृतं यथा॥१४॥
तद्दाम बध्यमानस्य स्वार्भकस्य कृतागसः ।
द्व्यङ्गुलोनमभूत्तेन सन्दधेऽन्यच्च गोपिका ॥ १५॥
यदासीत्तदपि न्यूनं तेनान्यदपि संदधे ।
तदपि द्व्यङ्गुलं न्यूनं यद्यदादत्त बन्धनम् ॥ १६ ॥
एवं स्वगेहदामानि यशोदा सन्दधत्यपि ।
गोपीनां सुस्मयन्तीनां स्मयन्ती विस्मिताऽभवत् ॥
स्वमातुः स्विन्नगात्राया विस्रस्तकबरस्रजः ।
दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयाऽऽसीत्स्वबन्धने॥१८
एवं सन्दर्शिता ह्यङ्ग हरिणा भृत्यवश्यता ।
स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशे ॥ १९ ॥
नेमं विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया ।
प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदात् २०
नायं सुखापो भगवान्देहिनां गोपिकासुतः ।
ज्ञानिनां चाऽऽत्मभूतानां यथा भक्तिमतामिह ॥
कृष्णस्तु गृहकृत्येषु व्यग्रायां मातरि प्रभुः ।
अद्राक्षीदर्जुनौ पूर्वं गुह्यकौ धनदात्मजौ ॥२२॥
पुरा नारदशापेन वृक्षतां प्रापितौ मदात् ।
नलकूबरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियाऽन्वितौ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

नारदेन नलकूबरमणिग्रीवयोः शापः॥१॥ यमलार्जुनत्वेन जातयोस्तयोर्बद्धोलूखलेन श्रीकृष्णेन मध्येप्रविश्योन्मूलनं॥२॥

राजोवाच—
कथ्यतां भगवन्नेतत्तयोः शापस्य कारणम् ।
यत्तद्विगर्हितं कर्म येन वा देवर्षेस्तमः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
रुद्रस्यानुचरौ भूत्वा सुदृप्तौ धनदात्मजौ ।
कैलासोपवने रम्ये मन्दाकिन्यां मदोत्कटौ ॥२॥

१ वीर० शुचिस्मितं । विज० यथेप्सितं । २ विज० रुह्याभिससार । ३ उभ० नयमास । ४ वि० विभ्रंशित । ५ विज० यो जगन्मयः । ६ वीर० येन वा देवऋषिः कुपितः । विज० येन देवऋषेस्तमः ।

१ विज० ऽर्भकमव्यक्तं । २ वीर० विस्मयन्तीनां ३ उभ० भक्त । ४ वीर० गोपी यं तं प्राप । ५ विज० सुखाप्यो । ६ उभ० पोतानां । ७ वीर० गृह्य । ८ विज० शापात्तौ । ९ विज० दशमोऽध्यायः ।

वारुणीं मदिरां पीत्वा मदाघूर्णितलोचनौ ।
स्त्रीजनैरनुगायद्भिश्चेरतुः पुष्पिते वने ॥ ३ ॥
अन्तः प्रविश्य गङ्गायामंभोजवनराजिनि ।
चिक्रीडतुर्युवतिभिर्गजाविव करेणुभिः ॥ ४ ॥
यदृच्छया च देवर्षिर्भगवांस्तत्र कौरव ।
अपश्यन्नारदो देवौ क्षीबाणौ समबुध्यत ॥ ५ ॥
तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो विवस्त्राः शापशङ्किताः ।
वासांसि पर्यधुः शीघ्रं विवस्त्रौ नैव गुह्यकौ ॥६॥
तौ दृष्ट्वा मदिरामत्तौ श्रीमदान्धौ सुरात्मजौ ।
तयोरनुग्रहार्थाय शापं दास्यन्निदं जगौ ॥ ७ ॥

नारद उवाच—

न ह्यन्यो जुषतो जोष्यान्बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः ।
श्रीमदादाभिजात्यादिर्यत्र स्त्रीद्यूतमासवः ॥८॥
हन्यन्ते पशवो यत्र निर्दयैरजितात्मभिः ।
मन्यमानैरिमं देहमजरामृत्यु नश्वरम् ॥ ९ ॥
देवसंज्ञितमप्यन्ते कृमिविड्भस्मसंज्ञितम् ।
भूतध्रुक्तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥१०॥
देहः किमन्नदातुः स्वं निषेक्तुर्मातुरेव चँ ।
मातुः पितुर्वा बलिनः क्रेतुरग्नेः शुनोऽपि वा ११
एवं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययम् ।
को विद्वानात्मसात्कृत्वा हन्ति जन्तूनृतेऽसतः१२
असतः श्रीमदान्धस्य दारिद्र्यं परमञ्जनम् ।
आत्मौपम्येन भूतानि दरिद्रः परमीक्षते ॥१३॥
यथा कण्टकविद्धाङ्गो जन्तोर्नेच्छति तां व्यथाम् ।
जीवसाम्यं गतो लिङ्गैर्न तथाऽविद्धकण्टकः १४
दरिद्रो निरहंस्तंभो मुक्तः सर्वमदैरिह ।
कृच्छ्रं यदृच्छयाऽऽप्नोति तद्धि तस्य परं तपः १५
नित्यं क्षुत्क्षामदेहस्य दरिद्रस्यान्नकाङ्क्षिणः ।
इन्द्रियाण्यनुशुष्यन्ति हिंसाऽपि विनिवर्तते ॥१६

दरिद्रस्यैव युज्यन्ते साधवः समदर्शिनः ।
सद्भिः क्षिणोति तं तर्षं तत आराद्विशुध्यति १७
साधूनां समचित्तानां मुकुन्दचरणैषिणाम् ।
उपेक्ष्यैः किं धनस्तंभैरसद्भिरसदाश्रयैः ॥ १८ ॥
तदहं मत्तयोर्माध्व्या वारुण्या श्रीमदान्धयोः ।
तमोमदं हरिष्यामि स्त्रैणयोरजितात्मनोः ॥१९॥
यदिमौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःप्लुतौ ।
न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ॥२०॥
अतोऽर्हतः स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः ।
स्मृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् २१
वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ।
वृत्ते स्वर्लोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यतः २२

श्रीशुक उवाच—

एवमुक्त्वा स देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् ।
नलकूबरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ ॥ २३ ॥
ऋषेर्भागवतमुख्यस्य सत्यं कर्तुं वचो हरिः ।
जगाम शनकैस्तत्र यत्राऽऽस्तां यमलार्जुनौ ॥२४॥
देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ ।
तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मना ॥२५
इत्यन्तरेणार्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ।
आत्मनिर्वेशमात्रेण तिर्यग्गतमुलूखलम् ॥ २६ ॥
बालेन निष्कर्षयताऽन्वगुलूखलं त-
द्दामोदरेण तरसोत्कलिताङ्घ्रिबन्धौ ।
निष्पेततुः परमविक्रमितातिवेप-
स्कन्धप्रवालविटपौ कृतचण्डशब्दौ ॥ २७ ॥
तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरन्तौ
सिद्धावुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः ।
कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽखिललोकनाथं
बद्धाञ्जली विरजसाविदमूचतुः स ॥ २८ ॥
कृष्णकृष्ण महायोगिंस्त्वमाद्यः पुरुषः परः ।
व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं रूपं ते ब्राह्मणा विदुः२९

१ वीर० गैतवां । २ विज० जोष्याद्बुद्धि । ३ विज० जात्यादे । ४ उभ० मासवं । ५ विज० ध्रुक्कुरुते । ६ विज० स्यान्निषेक्तुः । ७ उभ० वा । ८ विज० मन्यमानैरिमं देहमजरामृत्यु नश्वरं । देवसंज्ञितमप्यन्ते कृमिविड्भस्मसंज्ञितं । इत्ययं पूर्वोक्त एव श्लोकः पुनरत्रापि पठ्यते । विज० दारिद्र्यं परमाञ्जनं । ९ वीर० विद्धाङ्घ्रिर्जन्तो । १० वीर० ह्यस्य ।

१ उभ० तत्तर्षं । २ विज० आराद्धि सिध्यति । ३ विज० लब्ध्वा भक्तौ । ४ विज० निष्कृष्टमुलूखलं तद्दामो । ५ विज० पवन । ६ विज० तिवेल । ७ विज० विटपैः । ८ विज० जातवेदौ । ९ वीर० ब्रह्मणों ।

त्वमेकः सर्वभूतानां देहास्वात्मेन्द्रियेश्वरः।
त्वमेव कालो भगवान्विष्णुरव्यय ईश्वरः ॥३०॥
त्वं महान्प्रकृतिः सूक्ष्मा रजःसत्त्वतमोमयी।
त्वमेव पुरुषोऽध्यक्षः सर्वक्षेत्रविकारवित् ॥ ३१ ॥
गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्यो विकारैः प्राकृतैर्गुणैः।
कोन्विहार्हति विज्ञातुं प्राक् सिद्धं गुणसंवृतः ३२
तस्मै तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे।
आत्मद्योतगुणैश्छन्नमहिम्ने ब्रह्मणे नमः ॥३३॥
यस्यावतारा ज्ञायन्ते शरीरेष्वशरीरिणः।
तैस्तैरतुल्यातिशयैर्वीर्यैर्देहिष्वसङ्गतैः ॥ ३४ ॥
स भवान्सर्वलोकस्य भवाय विभवाय च।
अवतीर्णोऽशभागेन सांप्रतं पतिराशिषाम् ॥३५॥
नमः परमकल्याण नमः परममङ्गल।
वासुदेवाय शान्ताय यदूनां पतये नमः ॥३६॥
अनुजानीहि नौ भूमंस्तवानुचरकिङ्करौ।
दर्शनं नौ भगवत ऋषेरासीदनुग्रहात् ॥ ३७ ॥
वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां
हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः।
स्मृत्यां शिरस्तवनिवासजगत्प्रणामे
दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥ ३८ ॥
श्रीशुक उवाच—
इत्थं संकीर्तितस्ताभ्यां भगवान्गोकुलेश्वरः।
दाम्ना चोलूखले बद्धः प्रहसन्नाह गुह्यकौ ॥३९॥
श्रीभगवानुवाच—
ज्ञातं मम पुरैवैतदृषिणा करुणात्मना।
यच्छ्रीमदान्धयोर्वाग्भिर्विभ्रंशोऽनुग्रहः कृतः ॥४०
साधूनां समचित्तानां सुतरां मत्कृतात्मनाम्।
दर्शनान्नो भवेद्बन्धः पुंसोऽक्ष्णोः सवितुर्यथा ४१
तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूबरसादनम्।
संजातो मयि भावो वामीप्सितः परमोऽभवः ४२
श्रीशुक उवाच—
इत्युक्तौ तौ परिक्रम्य प्रणम्य च पुनःपुनः।
बद्धोलूखलमामन्त्र्य जग्मतुर्दिशमुत्तराम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीकृष्णरामयोर्बालक्रीडाविशेषकथनं ॥ १ ॥ नन्दादीनां गोकुलाद्वृन्दावनगमनं ॥ २ ॥ श्रीकृष्णेन वत्सासुरबकासुरयोर्हननम् ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
गोपा नन्दादयः श्रुत्वा द्रुमयोः पततो रवम्।
तत्राऽऽजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निर्घातभयशङ्किताः ॥१॥
भूम्यां निपतितौ तत्र ददृशुर्यमलार्जुनौ।
बभ्रमुस्तदविज्ञाय लक्ष्यं पतनकारणम् ॥ २ ॥
उलूखलं विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं च बालकम्।
कस्येदं कुतआश्चर्यमुत्पात इति कातराः ॥ ३ ॥
बाला ऊचुरनेनेति तिर्यग्गतमुलूखलम्।
विकर्षता मध्यगेन पुरुषावप्यचक्ष्महि ॥ ४ ॥
न ते तदुक्तं जगृहुर्न घटेतेति तस्य तत्।
बालस्योत्पाटनं तर्वोः केचित्सन्दिग्धचेतसः ॥५॥
उलूखलं विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं स्वमात्मजम्।
विलोक्य नन्दः प्रहसद्वदनो विमुमोच ह ॥६॥

१ विज० देहआत्मेन्द्रिये। २ विज० संस्थितेः। ३ उभ० द्योतैर्गुणै। ४ विज० शयैस्तिर्यग्योनिष्वसं। ५ उभ० नमस्ते विश्वमङ्गल। ६ विज० न्सदानु। ७ विर० श्रवणं। ८ विज० रव। ९ विज० मुत्पातभयकातराः।

१ विज० पादयोर्नौ। २ विज० तव सुरप्रवर प्रणामे ३ विज० मया। ४ विज० वाग्भिः शापः सानुग्रहः ५ वीर० दर्शनान्तो। ६ विज० नरवाहनिकेतनं। ७ वीर० परमोत्सवः। ८ उभ० तं परि। ९ विज० एकादशोऽध्यायः। १० वीर० वै।

गोपीभिः स्तोभितोऽनृत्यद्भगवान्बालवत्क्वचित् ।
उद्गायति क्वचिन्मुग्धस्तद्वशो दारुयन्त्रवत् ॥ ७॥
बिभर्ति क्वचिदाज्ञप्तः पीठकोन्मानपादुकम् ।
बाहुक्षेपं च कुरुते स्वानां च प्रीतिमावहन् ॥८॥
दर्शयंस्तद्विदां लोक आत्मनो भृत्यवश्यताम् ।
व्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान्बालचेष्टितैः ॥ ९ ॥
क्रीणीहि भो फलानीति श्रुत्वा सत्वरमच्युतः ।
फलार्थी धान्यमादाय ययौ सर्वफलप्रदः ॥१०॥
फलविक्रयिणी तस्य च्युतधान्यं करद्वयम् ।
फलैरपूरयद्रत्नैः फलभाण्डमपूरि च ॥ ११ ॥
सरित्तीरगतं कृष्णं भग्नार्जुनमथाह्वयत् ।
रामं च रोहिणी देवी क्रीडन्तं बालकैर्भृशम् १२
नोपेयातां यदाऽऽहूतौ क्रीडासङ्गेन पुत्रकौ ।
यशोदां प्रेषयामास रोहिणी पुत्रवत्सलाम् ॥१३
क्रीडन्तं सा सुतं बालैरतिवेलं सहाग्रजम् ।
यशोदाऽजोहवीत्कृष्णं पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी ॥१४॥
कृष्णकृष्णारविन्दाक्ष तात एहि स्तनं पिब ।
अलं विहारैः क्षुत्क्षान्तः क्रीडाश्रान्तोऽसि पुत्रक॥
रामागच्छ ताताऽऽशु सानुजः कुलनन्दन ।
प्रातरेव कृताहारस्तद्भवान्भोक्तुमर्हति ॥ १६ ॥

१ उभ० भक्त । २ विज० स्योद्वाहयन्हर्षं । ३ विज० तदनन्तरं श्लोकानां पौर्वापर्यं आधिक्यं च वर्तते–तद्यथा —'गोपवृद्धा महोत्पातान्' इत्यारभ्य 'भवतां यदि रोचते ।' -इत्यन्ताः (२१–२९) नव श्लोका वर्तन्ते । ततः 'तच्छ्रुत्वैकधियो गोपाः सर्वे नन्दपुरोगमाः । उपनन्दवचो राजन्प्रतिनन्द्य गृहान्ययुः ॥ १९ ॥' इत्यधिकः ततः 'सरित्तीरगतं कृष्णं' इत्यारभ्य 'कृतवत्यथोदयं' इत्यन्ताः (१२–२०) नव श्लोका वर्तन्ते ॥ आहत्य अष्टाविंशतिः श्लोका जाताः । ततश्च 'अथ नन्दः समाहूय गोपानिदमभाषत । श्वोतो वृन्दावनं यामो यत्ता भवथ माचिरं ॥ २९ ॥' इत्यधिकः । तदनन्तरं 'तच्छ्रुत्वैकधियो गोपाः साधुसाध्विति वादिनः ।' इत्यारभ्य आध्यायसमाप्ति त्रिंशच्छ्लोकाः उभयत्र समाः ॥ ४ विज० एतदादिश्लोकद्वयं नास्ति । ५ वीर० इदमर्धं नास्ति । ६ विज० क्रीडन्तौ । ७ विज० स्वसुतं । ८ वीर० चाह्वयत्कृष्णं । ९ विज० द्वीक्ष्य । १० वीर० क्षुद्क्रान्तः । ११ उभ० तद्भवान्भोक्तुमर्हति । १२ उभ० हाः क्रीडाश्रान्तोसि पुत्रक ।

प्रतीक्षते त्वां दाशार्ह भोक्ष्यमाणो व्रजाधिपः ।
एह्यावयोः प्रियं धेहि स्वगृहान्यात बालकाः १७
धूलिधूसरिताङ्गस्त्वं पुत्र मज्जनमावह ।
जन्मर्क्षं तेऽद्य भवति विप्रेभ्यो देहि गाः शुचिः॥
पश्यपश्य वयस्यांस्ते मातृमृष्टान्स्वलङ्कृतान् ।
त्वं च स्नातः कृताहारो विहरस्व स्वलङ्कृतः॥१९॥
इत्थं यशोदा तमशेषशेखरं
मत्वा सुतं स्नेहनिबद्धधीर्नृप ।
हस्ते गृहीत्वा सहराममच्युतं
नीत्वा स्ववाटं कृतवत्यथोदयम् ॥ २० ॥
गोपवृद्धा महोत्पाताननुभूय बृहद्वने ।
नन्दादयः समागम्य व्रजकार्यममन्त्रयन् ॥२१॥
तत्रोपनन्दनामाह गोपो ज्ञानवयोधिकः ।
देशकालार्थतत्त्वज्ञः प्रियकृद्रामकृष्णयोः ॥२२॥
उत्थातव्यमितोऽस्माभिर्गोकुलस्य हितैषिभिः ।
आयान्त्यत्र महोत्पाता बालानां नाशहेतवः २३
मुक्तः कथंचिद्राक्षस्या बालघ्न्या बालको ह्यसौ ।
हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चोपरि नापतत् ॥ २४ ॥
चक्रवातेन नीतोऽयं दैत्येन विपदं वियत् ।
शिलायां पतितस्तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः ॥ २५॥
यन्न म्रियेत द्रुमयोरन्तरं प्राप्य बालकः ।
असावन्यतमो वाऽपि तदप्यच्युतरक्षणम् ॥२६॥
यावदौत्पातिकोऽरिष्टो व्रजं नाभिभवेदितः ।
तावद्बालानुपादाय यास्यामोऽन्यत्र सानुगाः २७
वनं बृन्दावनं नाम पशव्यं नवकाननम् ।
गोपगोपीगवां सेव्यं पुण्याद्रितृणवीरुधम् ॥२८॥
तत्तत्राद्यैव यास्यामः शकटान्युङ्क्त मा चिरम् ।
गोधनान्यग्रतो यान्तु भवतां यदि रोचते ॥२९॥
तच्छ्रुत्वैकधियो गोपाः साधुसाध्विति वादिनः ।
व्रजान्स्वान्स्वान्समायुज्य ययू रूढपरिच्छदाः ३०

१ वीर० वां दाशार्हौ । विज० त्वां दाशार्हौ । २ वीर० चाद्य भवतो । विज० तेऽद्य भविता । ३ वीर० मृष्टानलङ्कृतान् । ४ विज० मचिन्तयन् । ५ उभ० प्रजानां । ६ उभ० प्यसौ । ७ विज० वियदूह्यता । ८ वीर० तत्राप्यच्युत । विज० तच्चाप्यच्युत । ९ विज० द्यैव । १० विज० न्युङ्ध्व । ११ विज० रथान्स्वा ।

वृद्धान्बालान् स्त्रियो राजन्सर्वोपकरणानि च ।
अनस्स्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्तशरासनाः ३१
गोधनानि पुरस्कृत्य शृङ्गाण्यापूर्य सर्वतः ।
तूर्यघोषेण महता ययुः सह[1]पुरोहिताः ॥ ३२ ॥
गोप्यो रूढरथा नूत्न[2]कुचकुङ्कुमकान्तयः ।
कृष्णलीला[3] जगुः प्रीता निष्क[4]कण्ठ्यः सुवाससः॥
तथा यशोदारोहिण्यावेकं शकटमास्थिते ।
रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके[5]॥३४॥
वृन्दावनं संप्रविश्य सर्वकालसुखावहम् ।
तत्र चक्रुर्व्रजावासं शकटैरर्धचन्द्रवत् ॥ ३५ ॥
वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च ।
वीक्ष्याऽऽसीदुत्तमा प्रीती राममाधवयो[6]र्नृप॥३६॥
एवं व्रजौकसां प्रीतिं यच्छन्तौ बालचेष्टितैः ।
कलवाक्यैः[7] स्वकालेन वत्सपालौ बभूवतुः॥३७॥
अविदूरे व्रजभुवः सह गोपालदारकैः ।
चारयामासतुर्वत्सान्नानाक्रीडापरिच्छदौ ॥३८॥
क्वचिद्वादयतो वेणुं[8] क्षेपणैः क्षिपतः क्वचित् ।
क्वचित्पादैः[9] किङ्किणीभिः क्वचित्कृत्रिमगोवृषैः३९
वृषायमाणौ नर्दन्तौ युयुधाते परस्परम् ।
अनुकृत्य रुतैर्जन्तूंश्चेरतुः प्राकृतौ यथा ॥ ४० ॥
कदाचिद्यमुनातीरे वत्सांश्चारयतोः स्वकैः ।
वयस्यैः कृष्णबलयोर्जिघांसुर्दैत्य आगमत् ॥४१॥
तं वत्सरूपिणं वीक्ष्य वत्सयूथगतं हरिः ।
दर्शयन्बलदेवाय शनैर्मुग्ध इवाऽऽसदत् ॥ ४२ ॥
गृहीत्वाऽपरपादाभ्यां सह लाङ्गूलमच्युतः ।
भ्रामयित्वा कपित्थाग्रे प्राहिणोद्गतजीवितम् ।
स कपित्थैर्महाकायः पात्यमानैः पपात ह॥४३॥
तं वीक्ष्य विस्मिता बालाः शशंसुः साधुसाध्विति ।
देवांश्च[10] परिसंतुष्टा बभूवुः पुष्प[11]वर्षिणः ॥ ४४ ॥
तौ वत्सपालकौ भूत्वा सर्वलोकैकपालकौ ।
सप्रातराशौ गोवत्सांश्चारयन्तौ विचेरतुः ॥४५॥
स्वंस्वं वत्सकुलं सर्वे पाययिष्यन्त[1] एकदा ।
गत्वा जलाशयाभ्याशं पाययित्वा पपुर्जलम् ४६
ते तत्र ददृशुर्बाला महासत्त्वमवस्थितम् ।
तत्रसुर्वज्रनिर्भिन्नं[2] गिरेः शृङ्गमिव च्युतम् ॥४७॥
स वै बको नाम महानसुरो बकरूपधृत् ।
आगत्य सहसा[3] कृष्णं तीक्ष्णतुण्डोऽग्रसद्बली ४८
कृष्णं महाबक[4]ग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः ।
बभूवुरिन्द्रियाणीव विना प्राणं[5] विचेतसः ॥४९॥
तं तालुमूलं प्रदहन्तमग्निव-
द्गोपालसूनुं पितरं जगद्गुरोः ।
चच्छर्द सद्योऽतिरुषाऽक्षतं बक-
स्तुण्डेन हन्तुं पुनरभ्यपद्यत ॥ ५० ॥
तमापतन्तं स निगृह्य तुण्डयो-
र्दोर्भ्यां बकं कंससखं सतां पतिः[6] ।
पश्यत्सु बालेषु ददार लीलया
मुदावहो वीरणवद्दिवौकसाम् ॥ ५१ ॥
तदा बकारिं सुरलोकवासिनः
समाकिरन्नन्दनमल्लिकादिभिः ।
समीडिरे चानकशङ्खसंस्तवै-
स्तद्वीक्ष्य गोपालसुता विसिस्मिरे ॥ ५२ ॥
मुक्तं बकास्यादुपलभ्य बालका[7]
रामादयः प्राणमिवेन्द्रियो गणः ।
स्थानागतं तं परिरभ्य निर्वृताः
प्रणीय वत्सान्व्रजमेत्य तज्जगुः ॥ ५३ ॥
श्रुत्वा तद्विस्मिता गोपा गोप्यश्चातिप्रियादृताः ।
प्रेत्यागतमिवौत्सुक्यादैक्षन्त तृषितेक्षणाः ॥५४॥
अहो बतास्य बालस्य बहवो मृत्यवोऽभवन् ।
अप्यासीद्विप्रियं तेषां कृतं पूर्वं यतो भयम् ५५॥
अथाप्यभिभवन्त्येनं नैव ते[8] घोरदर्शनाः ।
जिघांसयैनमासाद्य नश्यन्त्यग्नौ पतङ्गवत् ॥५६॥

१ वीर० सहपरिच्छदाः । २ विज० नृत्यत्कुच । ३ उभ० कृष्णलीलां । ४ विज० स्निग्धकण्ठ्यः । ५ वीर० श्रवणोत्सवे । ६ वीर० केशवयो । ७ वीर० वाक्यौ स्व । विज० वाक्यैश्च । ८ विज० वेणून्क्षेपणैः । ९ उभ० क्वचित्पदैः । १० उभ० देवाश्चोपरि संतुष्टा ववर्षुः । ११ वीर० पुष्पसंततिं ।

१ वीर० पालयिष्यन्त । २ वीर० वज्रनिर्भिन्नगिरि । विज० वज्रनिर्भिन्नगिरेः । ३ विज० तरसा । ४ विज० महासुर । ५ विज० प्राणैर्वि । ६ उभ० गतिः । ७ वीर० दारकाः । ८ वीर० नैवैते ।

अहो ब्रह्मविदां वाचो नासत्याः सन्ति कर्हिचित्।
गर्गो यदाह भगवानन्वभावि तथैव तत् ॥५७॥
इति नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा।
कुर्वन्तो रममाणाश्च नाविन्दन्भववेदनाम् ॥५८॥
एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे।
निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥ ५९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः[1] ॥ १२ ॥

श्रीकृष्णेन अघासुरहननं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

क्वचिद्वनाशाय मनो दधद्व्रजा-
त्प्रातः समुत्थाय वयस्यवत्सपान्।
प्रबोधयन् शृङ्गरवेण चारुणा
विनिर्गतो वत्सपुरःसरो हरिः ॥ १ ॥
तेनैव साकं पृथुकाः सहस्रशः
स्निग्धाः सुशिग्वेत्रविषाणवेणवः।
स्वान्स्वान्सहस्रोपरिसङ्ख्ययाऽन्विता-
न्वत्सान्पुरस्कृत्य विनिर्ययुर्मुदा ॥ २ ॥
कृष्णवत्सैरसंख्यातैर्यूथीकृत्य स्ववत्सकान्।
चारयन्तोऽर्भलीलाभिर्विजह्रुस्तत्रतत्र ह ॥ ३ ॥
फलप्रवालस्तबकसुमनःपिच्छधातुभिः।
काचगुञ्जामणिस्वर्णभूषिता अप्यभूषयन् ॥ ४ ॥
मुष्णन्तोऽन्योन्यशिक्यादीञ्ज्ञातानाराच्च चिक्षिपुः
तत्रत्याश्च पुनर्दूराद्धसन्तश्च पुनर्ददुः ॥ ५ ॥
यदि दूरं गतः कृष्णो वनशोभेक्षणाय तम्।
अहंपूर्वमहंपूर्वमिति संस्पृश्य रेमिरे ॥ ६ ॥
केचिद्वेणून्वादयन्तो ध्मान्तः शृङ्गाणि केचन।
केचिद्भृङ्गैः प्रगायन्तः कूजन्तः कोकिलैः परे ॥७
विच्छायाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधु हंसकैः।
बकैरुपविशन्तश्च नृत्यन्तश्च कलापिभिः ॥ ८ ॥
विकर्षन्तः कीशबालानारोहन्तश्च तैर्द्रुमान्।
विकुर्वन्तश्च तैः साकं प्लवन्तश्च पलाशिषु ॥ ९ ॥
साकं भेकैर्विलङ्घन्तः सरित्स्रस्रवसंप्लुताः।
विहसन्तः प्रतिच्छायाः शपन्तश्च प्रतिस्वनान् १०
इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या
दास्यं गतानां परदैवतेन।
मायाश्रितानां नरदारकेण
साकं विजह्रुः कृतपुण्यपुञ्जाः ॥ ११ ॥
यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो
धृतात्मभिर्योगिभिरप्यलभ्यः।
स एव यद्दृग्विषयः स्वयं स्थितः
किं वर्ण्यते दिष्टमतो व्रजौकसाम् ॥ १२ ॥
अथाघनामाऽभ्यपतन्महासुर-
स्तेषां सुखक्रीडनवीक्षणाक्षमः।
नित्यं यदन्तर्निजजीवितेप्सुभिः
पीतामृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते ॥ १३ ॥
दृष्ट्वाऽर्भकान्कृष्णमुखानघासुरः
कंसानुशिष्टः सबकीबकानुजः।
अयं तु मे सोदरनाशकृत्तयो-
र्द्वयोर्ममैनं सबलं हनिष्ये ॥ १४ ॥
एते यदा मत्सुहृदोस्तिलापः
कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः।

---

१ विज० इत आरभ्य त्रयोऽध्याया न सन्ति। २ वीर० रसङ्ख्यैये। ३ वीर० द्धसन्तः पुनराददुः। ४ वीर० न्नादयन्तो। ५ वीर० विशन्तोऽन्ये।

१ विज० द्वादशोऽध्यायः। २ वीर० वल्गन्तश्च। ३ वीर० सरित्तोयपरिप्लुताः। ४ वीर० सार्धं। ५ वीर० कृच्छ्रधौतात्मभि। ६ वीर० प्यलभ्यः। ७ वीर० विषये। ८ वीर० महो। ९ वीर० यदन्तो निजजीवितेच्छुभिः। १० वीर० अयं तु सोदर्यविनाश।

प्राणे गते वर्ष्मसु कानुचिन्ता
प्रजाऽसवः प्राणभृतो हि ये ते[1] ॥ १५ ॥
इति व्यवस्याजगरं बृहद्वपुः
स योजनायाममहाद्रिपीवरम् ।
धृत्वा[2]ऽद्भुतं व्यात्तगुहाननं तदा
पथि व्यशेत ग्रसनाशया खलः ॥ १६ ॥
धराधरोष्ठो जलदोत्तरोष्ठो
दर्याननान्तो गिरिशृङ्गदंष्ट्रः ।
ध्वान्तान्तरास्यो विततध्वजिह्वः
परुषानिलश्वासदवेक्षणोष्णः ॥ १७ ॥
दृष्ट्वा तं तादृशं सर्वे मत्वा वृन्दावनश्रियम् ।
व्यात्ताजगरतुण्डेन ह्युत्प्रेक्षन्ते स्म लीलया ॥१८॥
अहो[3] मित्राणि गदत सत्त्वकूटं पुरःस्थितम् ।
अस्मत्संग्रसनव्यात्तव्यालतुण्डायते न वा ॥१९॥
सत्यमर्ककरारक्तमुत्तराहनुवद्घनम् ।
अधराहनुवद्रोधस्तत्प्रतिच्छाययाऽरुणम् ॥ २० ॥
प्रतिस्पर्धेते सृक्किभ्यां[4] सव्यासव्ये[5] नगोदरे ।
तुङ्गशृङ्गालयोप्येतास्तद्दंष्ट्राभिश्च[6] पश्यत ॥ २१ ॥
आस्तृतायाममार्गोऽयं रसनां प्रति गर्जति ।
एषामन्तर्गतं ध्वान्तमेतदप्यन्तराननम्[7] ॥ २२ ॥
दावोष्णखरवातोऽयं श्वासवद्भाति पश्यत ।
तद्दग्धसत्त्वदुर्गन्धोऽप्यन्तरामिषगन्धवत् ॥ २३ ॥
अस्मान्[8]किमत्र ग्रसिता निविष्टा-
नयं तथा चेद्बकवद्विनङ्क्ष्यति ।
क्षणादनेनेति बकार्युशन्मुखं
वीक्ष्योद्धसन्तः करताडनैर्ययुः ॥ २४ ॥
इत्थं मिथोऽतथ्यमतज्ज्ञभाषितं
श्रुत्वा विचिन्त्येत्यमृषा मृषायते[9] ।
रक्षो विदित्वाऽखिलभूतहृत्स्थितः
स्वानां निरोद्धुं भगवान्मनो दधे ॥ २५ ॥

१ वीर० लोके । २ वीर० कृत्वा । ३ वीर० अहो विचित्रं मित्राणि सत्व । ४ वीर० सृक्कभ्यां । ५ वीर० सव्यौ नगोदरौ । ६ वीर० ह्येता । ७ वीर० र्गतध्वान्तं । ८ वीर० विशन्तु सर्वें ग्रसिता किमस्मानयं तथा । ९ वीर० मृषायितं ।

तावत्प्रविष्टास्त्वसुरोदरान्तरं[1]
परं न गीर्णाः[2] शिशवः सवत्साः[3] ।
प्रतीक्षमाणेन बकारिवेशनं
हतस्वकान्तस्मरणेन रक्षसा ॥ २६ ॥
तान्वीक्ष्य कृष्णः सकलाभयप्रदो
ह्यनन्यनाथान्स्वकरादवच्युतान् ।
दीनांश्च मृत्योर्जठराग्निघासा-
न्घृणार्दितो दिष्टकृतेन विस्मितः ॥ २७ ॥
कृत्यं किमत्रास्य खलस्य जीवनं
न वा अमीषां च सतां विहिंसनम्[4] ।
द्वयं कथं स्यादिति संविचिन्त्य त-
ज्ज्ञात्वाऽविशत्तुण्डमशेषदृग्घरिः ॥ २८ ॥
तदा घनच्छदा देवा भयाद्धाहेति चुक्रुशुः ।
जहृषुर्ये च कंसाद्याः कौणपास्त्वघबान्धवाः ॥२९॥
तच्छ्रुत्वा भगवान्कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकम् ।
चूर्णीचिकीर्षोरात्मानं तरसा ववृधे गले ॥ ३० ॥
ततोऽतिकायस्य निरुद्धमार्गिणो
ह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः ।
पूर्णोऽन्तरङ्गे पवनो निरुद्धो
मूर्धन्विनिष्पाट्य[5] विनिर्गतो बहिः ॥ ३१ ॥
तेनैव सर्वेषु बहिर्गतेषु
प्राणेषु वत्सान्सुहृदः परेतान् ।
दृष्ट्या स्वयोत्थाप्य तदन्वितः पुन-
र्वक्त्रान्मुकुन्दो भगवान्विनिर्ययौ ॥ ३२ ॥
पीनाहिभोगोत्थितमद्भुतं मह-
ज्ज्योतिः स्वधाम्ना ज्वलयद्दिशो दश ।
प्रतीक्ष्य खेऽवस्थितमीशनिर्गमं
विवेश तस्मिन्मिषतां दिवौकसाम् ॥ ३३ ॥
ततोऽतिहृष्टाः स्वकृतोऽकृतार्हणं
पुष्पैः सुरा अप्सरसश्च नर्तनैः ।
गीतैः सुगा वाद्यधराश्च वाद्यकैः
स्तवैश्च विप्रा जयनिःस्वनैर्गणाः ॥ ३४ ॥
तदद्भुतस्तोत्रसुवाद्यगीतिका-

१ वीर० स्त्वसुरान्तरोदरं । २ वीर० जीर्णाः । ३ वीर० सवत्सपः । ४ वीर० विनाशनं । ५ वीर० विनिर्भिद्य ।

जयादिनैकोत्सवमङ्गलस्वनान् ।
श्रुत्वा स्वधाम्नोन्त्यज आगतोऽचिरा-
द्दृष्ट्वा महीशस्य जगाम विस्मयम् ॥ ३५ ॥
राजन्नाजगरं चर्म शुष्कं वृन्दावनेऽद्भुतम् ।
व्रजौकसां बहुतिथं बभूवाक्रीडगह्वरम् ॥ ३६ ॥
एतत्कौमारजं कर्म हरेरात्माहिमोक्षणम् ।
मृत्योः पौगण्डके बाला दृष्ट्वोचुर्विस्मिता व्रजे ३७
नैतद्विचित्रं मनुजार्भमायिनः
परावराणां परमस्य वेधसः ।
अघोऽपि यत्स्पर्शनधौतपातकः
प्रापाऽऽत्मसाम्यं त्वसतां सुदुर्लभम् ॥ ३८ ॥
सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहिता
मनोमयी भागवतीं ददौ गतिम् ।
स एव नित्यात्मसुखानुभूत्यभि-
व्युदस्तमायोऽन्तर्गतो हि किं पुनः ॥ ३९[३]॥
सूत उवाच—
इत्थं द्विजा यादवदेवदत्तः
श्रुत्वा स्वरातुश्चरितं विचित्रम् ।
पप्रच्छ भूयोऽपि तदेव पुण्यं
वैयासकिं यन्निगृहीतचेताः ॥ ४० ॥
राजोवाच—
ब्रह्मन्कालान्तरकृतं तत्कालीनं कथं भवेत् ।
यत्कौमारे हरिकृतं जगुः पौगण्डकेऽर्भकाः॥४१॥
तद्ब्रूहि मे महायोगिन्परं कौतूहलं गुरो ।
नूनमेतद्धरेरेव माया भवति नान्यथा ॥ ४२ ॥
वयं धन्यतमा लोके गुरोऽपि क्षत्रबन्धवः ।
यत्पिबामो मुहुस्त्वत्तः पुण्यं कृष्णकथामृतम् ४३
सूत उवाच—
इत्थं स्म पृष्टः स तु बादरायणि-
स्तत्स्मारितानन्तहृताखिलेन्द्रियः ।
कृच्छ्रात्पुनर्लब्धबहिर्दृशिः शनैः
प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तम ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

ब्रह्मणा वत्सानां वत्सपालानां च हरणं ॥ १ ॥ श्रीकृष्णेन संवत्सरपर्यन्तं वत्सवत्सपालरूपेण स्थितिः ॥ २ ॥ तद्दर्शनेन ब्रह्मणो विस्मयप्राप्तिः ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
साधु पृष्टं महाभाग त्वया भागवतोत्तम ।
यन्नूतनयसीशस्य शृण्वन्नपि कथां मुहुः ॥ १ ॥
सतामयं सारभृतां निसर्गो
यदर्थवाणी श्रुतिचेतसामपि ।
प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य य-
त्स्त्रिया विटानामिव साधु वार्ता ॥ २ ॥
शृणुष्वावहितो राजन्नपि गुह्यं वदामि ते ।
ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥३॥
तथाऽघवदनान्मृत्यो रक्षित्वा वत्सपालकान् ।
सरित्पुलिनमानीय भगवानिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः
स्वकेलिसंपन्मृदुलाच्छबालुकम् ।
स्फुटत्सरोगन्धहृतालिपत्रिक-
ध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलम् ॥ ५ ॥
अत्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवा रूढं क्षुधाऽर्दिताः ।

१ वीर० अयं श्लोकः श्लोकद्वयादनन्तरं वर्तते । २ वीर० भूतिर्व्युदस्तम... परमोऽङ्ग किं पुनः । ३ वीर० अत्र द्वादशोऽध्यायः । ४ वीर० दृशां ।

१ वीर० विदुः । २ वीर० स्वसंस्मारिता । ३ वीर० अत्राऽध्यायविच्छेदो नास्ति । विज० अयमध्यायो नास्ति । ४ वीर० अथा । ५ वीर० सरःपुलिन ।

वत्साः समीपेऽपः पीत्वा चरन्तु शनकैस्तृणम्॥६
तथेति पाययित्वाऽर्भा वत्सानारुध्य शाद्वले ।
मुक्त्वा शिक्यानि बुभुजुः समं भगवता मुदा ७
कृष्णस्य विष्वक् पुरुराजिमण्डलै-
रभ्याननाः फुल्लदृशो व्रजार्भकाः ।
सहोपविष्टा विपिने विरेजु-
श्छदा यथांभोरुहकर्णिकायाः ॥ ८ ॥
केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पल्लवैरङ्कुरैः फलैः ।
शिग्भिस्त्वग्भिर्दृषद्भिश्च बुभुजुः कृतभाजनाः॥९॥
सर्वे मिथो दर्शयन्तः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक् ।
हसन्तो हासयन्तश्चाभ्यवजह्रुः सहेश्वराः ॥१०॥
बिभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृङ्गवेत्रे च कक्षे
वामे पाणौ मसृणकबलं तत्फलान्यङ्गुलीषु ।
तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः
स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञभुग्बालकेलिः ११॥
भारतैवं वत्सपेषु भुञ्जानेष्वच्युतात्मसु ।
वत्सास्त्वन्तर्वने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः॥१२॥
तान्दृष्ट्वा भयसन्त्रस्तानूचे कृष्णोऽस्य भीभयम् ।
मित्राण्याशान्मा विरमतेहानेष्ये वत्सकानहम्१३
इत्युक्त्वाऽद्रिदरीकुञ्जगह्वरेष्वात्मवत्सकान् ।
विचिन्वन्भगवान्कृष्णः सपाणिकबलो ययौ१४॥
अंभोजन्मजनिस्तदन्तरगतो मायार्भकस्येशितु-
र्द्रष्टुं मञ्जुमहित्वमन्यदपि तद्वत्सानितो वत्सपान् ।
नीत्वाऽन्यत्र कुरूद्वहान्तरदधात्खेऽवस्थितो यः पुरा
दृष्ट्वाघासुरमोक्षणं प्रभवतः प्राप्तः परं विस्मयं १५
ततो वत्सानदृष्ट्वैत्य पुलिनेऽपि च वत्सपान् ।
उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समन्ततः १६॥
काप्यदृष्ट्वान्तर्विपिने वत्सान्पालांश्च विश्ववित् ।
सर्वं विधिकृतं कृष्णः सहसाऽवजगाम ह ॥१७॥
ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातॄणां च कस्य च ।
उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः ॥ १८॥
यावद्वत्सपवत्सकाल्पकवपुर्यावत्कराङ्घ्र्यादिकं
यावद्यष्टिविषाणवेणुदलशिग्यावद्विभूषांबरम् ।
यावच्छीलगुणाभिधाकृतिवयो यावद्विहारादिकं
सर्वं विष्णुमयं गिरोऽङ्गवदजः सर्वस्वरूपो बभौ१९
स्वयमात्माऽऽत्मगोवत्सान्प्रतिवार्याऽऽत्मवत्सपैः ।
क्रीडन्नात्मविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद्व्रजम् ॥२०
तत्तद्वत्सान् पृथङ्नीत्वा तत्तद्गोष्ठे निवेश्य सः ।
तत्तदात्माऽभवद्राजंस्तत्तत्सद्म प्रविष्टवान् ॥२१॥
तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता
उत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य निर्भरम् ।
स्नेहस्नुतस्तन्यपयःसुधासवं
मत्वा परं ब्रह्म सुतानपाययन् ॥ २२ ॥
ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपना-
लङ्काररक्षातिलकाशनादिभिः ।
संलालितः स्वाचरितैः प्रहर्षय-
न्सायं गतो यामयमेन माधवः ॥ २३ ॥
गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं
हुङ्कारघोषैः परिहूतसङ्गतान् ।
स्वकान्स्वकान्वत्सतरानपायय-
न्मुहुर्लिहन्त्यः स्रवदौधसं पयः ॥ २४ ॥
गोगोपीनां मातृताऽस्मिन्सर्वा स्नेहर्धिकां विना ।
पुरोवदास्वपि हरेस्तोकता मायया विना ॥ २५
व्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्ल्याऽऽब्दमन्वहम् ।
शनैर्निःसीम ववृधे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत् ॥२६
इत्थमात्माऽऽत्मनात्मानं वत्सपालमिषेण सः ।
पालयन्वत्सपो वर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः ॥२७॥
एकदा चारयन्वत्सान्सरामो वनमाविशत् ।
पञ्चषासु त्रियामासु हायनापूरणीष्वजः ॥ २८ ॥
ततो विदूराच्चरतो गावो वत्सानुपव्रजम् ।
गोवर्धनाद्रिशिरसि चरन्त्यो ददृशुस्तृणम् ॥२९॥
दृष्ट्वाऽथ तत्स्नेहवशोऽस्मृतात्मा
सगोव्रजोऽत्यात्मपदुर्गमार्गः ।
द्विपात्ककुद्ग्रीव उदास्यपुच्छो-
ऽगाद्धुंकृतैरास्नुपया जवेन ॥ ३० ॥

१ वीर० इयां । २ वीर० तानदृष्ट्वा भयत्रस्ता । ३ वीर० विश्वदृक् ।

१ वीर० प्रतिपाल्यात्म । २ वीर० सुतं ब्रह्मसुता ३ वीर० काञ्जनादिभिः । ४ वीर० पुरा । ५ वीर० क्रातु पूर्ववत् । ६ वीर० पञ्चषट्सु । ७ वीर० रालु ।

समेत्य गावोऽधो वत्सान्वत्सवत्योऽप्यपाययन् ।
गिलन्त्य इव चाङ्गानि लिहन्त्यः स्वौधसं पयः ॥
गोपास्तद्रोधनायासमौघ्यलज्जोरुमन्युना ।
दुर्गाध्वकृच्छ्रतोऽभ्येत्य गोवत्सैर्ददृशुः सुतान् ३२
तदीक्षणोत्प्रेमरसाप्लुताशया
जातानुरागा गतमन्यवोऽर्भकान् ।
उदुह्य दोर्भिः परिरभ्य मूर्धनि
घ्राणैरवापुः परमां मुदं ते ॥ ३३ ॥
ततः प्रवयसो गोपास्तोकाश्लेषसुनिर्वृताः ।
कृच्छ्राच्छनैरपगतास्तदनुस्मृत्युदश्रवः ॥ ३४ ॥
व्रजस्य रामः प्रेमर्द्धेर्वीक्ष्यौत्कण्ठ्यमनुक्षणम् ।
मुक्तस्तनेष्वपत्येष्वप्यहेतुविदचिन्तयत् ॥ ३५ ॥
किमेतदद्भुतमिव वासुदेवेऽखिलात्मनि ।
व्रजस्य सात्मनस्तोकेष्वपूर्वं प्रेम वर्धते ॥ ३६ ॥
केयं वा कुत आयाता दैवी वा नार्युतासुरी ।
प्रायो मायाऽस्तु मे भर्तुर्नान्या मेऽपि विमोहिनी ॥
इति संचिन्त्य दाशार्हो वत्सान्सवयसानपि ।
सर्वानाचष्ट वैकुण्ठं चक्षुषा वयुनेन सः ॥ ३८ ॥
नैते सुरेशा ऋषयो न चैते
त्वमेव भासीश भिदाश्रयेऽपि ।
सर्वं पृथक्त्वं निगमात्कथं वदे-
त्युक्तेन वृत्तं प्रभुणा बलोऽवैत् ॥ ३९ ॥
ब्रह्मापि स्वासनस्थेन चतुरास्येन शौरिणा ।
मोहितैर्द्वारपालैश्च परिभूतो न्यवर्तत ॥ १ ॥]
तावदेत्यात्मभूरात्ममानेन त्रुट्यनेहसा ।
पुरोवदब्दं क्रीडन्तं ददृशे सकलं हरिम् ॥ ४० ॥
यावन्तो गोकुले बालाः सवत्साः सर्व एव हि ।
मायाशये शयाना मे नाद्यापि पुनरुत्थिताः ४१
इत एतेऽत्र कुत्रत्या मन्मायामोहितेतरे ।
तावन्त एव तत्राब्दं क्रीडन्तो विष्णुना समं ४२
एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा स आत्मभूः ।
सत्याः के कतरे नेति ज्ञातुं नेष्टे कथञ्चन ॥४३॥
एवं संमोहयन्विष्णुं विमोहं विश्वमोहनम् ।
स्वयैव माययाऽजोपि स्वयमेव विमोहितः ॥४४॥
तम्यां तमोवन्नैहारं खद्योतार्चिरिवाहनि ।
महतीतरमायैश्यं मिहन्त्यात्मनि युञ्जतः ॥४५॥
तावत्सर्वे वत्सपालाः पश्यतोऽजस्य तत्क्षणात्
व्यदृश्यन्त घनश्यामाः पीतकौशेयवाससः ४६॥
चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदाराजीवपाणयः ।
किरीटिनः कुण्डलिनो हारिणो वनमालिनः ४७
श्रीवत्साङ्गददोरत्नकम्बुकङ्कणपाणयः ।
[श्रीवत्साङ्कितवक्षस्काः कौस्तुभामुक्तकन्धराः ।]
नूपुरैः कटकैर्भाताः कटिसूत्राङ्गुलीयकैः ॥ ४८ ॥
आङ्घ्रिमस्तकमापूर्णास्तुलसीनवदामभिः ।
कोमलैः सर्वगात्रेषु भूरिपुण्यवदर्पितैः ॥ ४९ ॥
चन्द्रिकाविशदस्मेरैः सारुणापाङ्गवीक्षितैः ।
स्वकार्थानामिव रजःसत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः॥५०
आत्मादिस्तंबपर्यन्तैर्मूर्तिमद्भिश्चराचरैः ।
नृत्यगीताद्यनेकार्हैः पृथक्पृथगुपासिताः ॥५१॥
अणिमाद्यैर्महिमभिरजाद्याभिर्विभूतिभिः ।
चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परीता महदादिभिः ॥५२॥
कालस्वभावसंस्कारकामकर्मगुणादिभिः ।
स्वमहिध्वस्तमहिभिर्मूर्तिमद्भिरुपासिताः ॥ ५३ ॥
सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः ।
अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशाम् ॥५४॥
एवं सकृद्ददर्शाजः परब्रह्मात्मनोऽखिलान् ।
यस्य भासा सर्वमिदं विभाति सचराचरम्॥५५॥
ततोऽतिकुतुकोद्वृत्य स्तिमितैकादशेन्द्रियः ।
तद्धाम्नाऽभूदजस्तूष्णीं पूर्देव्यन्तीव पुत्रिका॥५६॥
इतीरेशेऽतर्क्ये निजमहिमनि स्वप्रमितिके
परत्राजातोऽतन्निरसनमुखब्रह्मकमितौ ।
अनीशेऽपि द्रष्टुं किमिदमिति वा मुह्यति सति
चच्छादाजो ज्ञात्वा सपदि परमोऽजायवनिकाम्

१ वीर० ततस्सपशवो । २ वीर० प्रेमर्द्धिं । ३ वीर० कस्तन्येष्वप । ४ वीर० मायातु । ५ वीर० अयं श्लोको-ऽर्भकः । ६ वीर० वदाब्दं । ७ वीर० सबलं । ८ वीर० ऽवन्तो यावदद्याब्दं ।

१ वीर० सदाश्रया एत इति । २ वीर० इदमर्धमधिकं । ३ वीर० ब्रह्मात्मनो ।

ततोऽर्वाक् प्रतिलब्धाक्षः कः परेतवदुत्थितः ।
कृच्छ्रादुन्मील्य वै दृष्टीराचष्टेदं सहाऽऽत्मना ५८
सपद्येवाभितः पश्यन्दिशोऽपश्यत्पुरः स्थितम् ।
बृन्दावनं जनाजीव्यद्रुमाकीर्णं समाप्रियम् ।।५९।।
यत्र नैसर्गदुर्वैराः सहात्सन्नृमृगादयः ।
मित्राणीवाजितावासद्रुतरुट्तर्षकादिकम् ॥ ६० ॥
तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं
ब्रह्माद्वयं परमनन्तमगाधबोधम् ।
वत्सान्सखीनिव पुरा परितो विचिन्व-
देकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्ट ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतोऽवतीर्य
पृथ्व्यां वपुः कनकदण्डमिवाभिपात्य ।
स्पृष्ट्वा चतुर्मुकुटकोटिभिरङ्घ्रियुग्मं
नत्वा मुदश्रुसुजलैरकृताभिषेकम् ॥ ६२ ॥
उत्थायोत्थाय कृष्णस्य चिरस्य पादयोः पतन् ।
आस्ते महित्वं प्राग्दृष्टं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनःपुनः ६
शनैरथोत्थाय विमृज्य लोचने
मुकुन्दमुद्वीक्ष्य विनम्रकन्धरः ।
कृताञ्जलिः प्रश्रयवान्समाहितः
सवेपथुर्गद्गदयैलतेलया ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

ब्रह्मकृता श्रीबालकृष्णस्तुतिः ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच—
नौमीड्य तेऽभ्रवपुषे तडिदंबराय
गुञ्जावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय ।
वन्यस्रजे कवलवेत्रविषाणवेणु-
लक्ष्मश्रिये मृदुपदे पशुपाङ्गजाय ॥ १ ॥
अस्यापि देववपुषो मदनुग्रहस्य
स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य कोऽपि ।
नेशे महि त्ववसितुं मनसान्तरेण
साक्षात्तवैव किमुताऽऽत्मसुखानुभूतेः ॥ २ ॥
ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमन्त एव
जीवन्ति सन्मुखरितां भवदीयवार्ताम् ।
स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां तनुवाङ्मनोभि-
र्ये प्रायशोऽजित जितोऽप्यसि तैस्त्रिलोक्याम्॥३॥
श्रेयःस्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो
क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।
तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते
नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ॥ ४ ॥

पुरेह भूमन्बहवोऽपि योगिन-
स्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया ।
विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया
प्रपेदिरेऽञ्जोऽच्युत ते गतिं पराम् ॥ ५ ॥
तथापि भूमन्महिमाऽगुणस्य ते
विबोद्धुमर्हत्यमलान्तरात्मभिः ।
अविक्रियात्स्वानुभवादरूपतो
ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ॥ ६ ॥
गुणात्मनस्तेऽपि गुणान्विमातुं
हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य ।
कालेन यैर्वा विमिताः सुकल्पै-
र्भूपांसवः खे मिहिका द्युभासः ॥ ७ ॥
तत्तेऽनुकंपां सुसमीक्षमाणो
भुञ्जान एवाऽऽत्मकृतं विपाकम् ।
हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते
जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥ ८ ॥

---

१ वीर० दिके । २ वीर० क्लेशलवोवशिष्यते ।

१ वीर० मिवाभिपात्य । २ वीर० यैडतेरया । ३ वि॰
अयमध्यायो नास्ति ।

पश्येश मेऽनार्यमनन्त आद्ये
परात्मनि त्वय्यपि मायिमायिनि ।
मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं
ह्यहं कियानैच्छमिवार्चिरग्नौ ॥ ९ ॥
अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो
ह्यजानतस्त्वत्पृथगीशमानिनः ।
अजाऽवलेपान्धतमोऽन्धचक्षुष
एषोऽनुकंप्यो मयि नाथवानिति ॥ १० ॥
क्वाहं तमोमहदहंखचराग्निवार्भू-
संवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः ।
क्वेदृग्विधाऽविगणिताण्डपराणुचर्या-
वाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ॥ ११ ॥
उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः
किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे ।
किमस्तिनास्तिव्यपदेशभूषितं
तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनन्तः ॥ १२ ॥
जगत्त्रयान्तोदधिसंप्लवोदे
नारायणस्योदरनाभिनालात् ।
विनिर्गतोऽजस्त्विति वाङ्न वै मृषा
किं त्वीश्वर त्वन्न विनिर्गतोऽसि ॥ १३ ॥
नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहिना-
मात्माऽस्यधीशाऽखिललोकसाक्षी ।
नारायणोऽङ्गं नरभूजलायना-
त्तच्चापि सत्यं न तवैव माया ॥ १४ ॥
तच्चेज्जलस्थं तव सज्जगद्वपुः
किं मे न दृष्टं भगवंस्तदैव ।
किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव
किं नो सपद्येव पुनर्व्यदर्शि ॥ १५ ॥
अत्रैव मायाधमनावतारे
ह्यस्य प्रपञ्चस्य बहिः स्फुटस्य ।
कृत्स्नस्य चान्तर्जठरे जनन्या
मायात्वमेव प्रकटीकृतं ते ॥ १६ ॥
यस्य कुक्षाविदं सर्वं सात्मं भाति यथातथा ।
तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना १७
अद्यैव त्वदृतेऽस्य किं मम न ते मायात्वमादर्शित-
मेकोऽसि[1] प्रथमं ततो व्रजसुहृद्वत्साः समस्ता अपि ।
तावन्तोऽसि चतुर्भुजास्तदखिलैः साकं मयोपा-
सितास्तावन्त्येव जगन्त्यभूस्तदमितं ब्रह्माद्वयं
शिष्यते[2] ॥ १८ ॥
अजानतां त्वत्पदवीमनात्म-
न्यात्माऽऽत्मना भासि वितत्य मायाम् ।
सृष्टाविवाहं जगतो विधान
इव त्वमेषोऽन्त इव त्रिनेत्रः ॥ १९ ॥
सुरेष्वृषिष्वीश तथैव नृष्वपि
तिर्यक्षु यादस्स्वपि तेऽजनस्य ।
जन्मासतां दुर्मदनिग्रहाय
प्रभो विधातः सदनुग्रहाय च ॥ २० ॥
को वेत्ति भूमन्भगवन्परात्म-
न्योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्याम् ।
क्व वा कथं वा कति वा कदेति
विस्तारयन्क्रीडसि योगमायाम् ॥ २१ ॥
तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं
स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखम् ।
त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनन्ते
मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति ॥ २२ ॥
एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः
सत्यः स्वयंज्योतिरनन्त आद्यः ।
नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरञ्जनः
पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः ॥ २३ ॥
एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि
स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते ।
गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सुचक्षुषा
ये ते तरन्तीव[3] भवानृतांबुधिम् ॥ २४ ॥
आत्मानमेवाऽऽत्मतया विजानतां
तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम् ।
ज्ञानेन भूयोऽपि च तत्प्रलीयते
रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा ॥ २५ ॥

१ वीर० दमना ।

१ वीर० असि । २ वीर० शिष्यसे । ३ वीर० तरन्त्येव ।

अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ
द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतंज्ञभावात्।
अजस्रचित्यात्मनि केवले परे
विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ॥ २६ ॥
त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च ।
आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहोऽज्ञजनताऽज्ञता ॥२७॥
अन्तर्भवेऽनन्त भवन्तमेव
ह्यतत्त्यजन्तो मृगयन्ति सन्तः ।
असन्तमप्यन्त्यहिमन्तरेण
सन्तं गुणं तं किमु यन्ति सन्तः ॥ २८ ॥
अथापि ते देव पदांबुजद्वय-
प्रसादलेशानुगृहीत एव हि ।
जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो
न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन् ॥ २९ ॥
तदस्तु मे नाथ स भूरिभागो
भवेऽत्र वाऽन्यत्र तु वा तिरश्चाम् ।
येनाहमेकोऽपि भवज्जनानां
भूत्वा निषेवे तव पादपल्लवम् ॥ ३० ॥
अहोऽतिधन्या व्रजगोरमण्यः
स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा ।
यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना
यत्तृप्तयेऽद्यापि न चालमध्वराः ॥ ३१ ॥
अहो भाग्यमहोभाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम् ।
यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥३२॥
एषां तु भाग्यमहिमाऽच्युत तावदास्ता-
मेकादशैव हि वयं बत भूरिभागाः ।
एतद्धृषीकचषकैरसकृत्पिबामः
शर्वादयोऽङ्घ्र्युदजमध्वमृतासवं ते ॥ ३३ ॥
तद्भूरि भाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां
यद्गोकुलेऽपि कतमाङ्घ्रिरजोभिषेकम् ।
यज्जीवितं तु निखिलं भगवान्मुकुन्द-
स्त्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ॥ ३४ ॥
एषां घोषनिवासिनामुत भवान् किं देव रातेति न-
श्चेतो विश्वफलात्फलं त्वदपरं कुत्राप्ययन्मुह्यति ।
सद्वेषादिव पूतनाऽपि सकुला त्वामेव देवापिता
यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते ३५
तावद्रागादयः स्तेनास्तावत्कारागृहं गृहम् ।
तावन्मोहोऽङ्घ्रिनिगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः ३६
प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चोऽपि विडंबयसि भूतले ।
प्रपन्नजनतानन्दसन्दोहं प्रथितुं प्रभो ॥ ३७ ॥
जानन्त एव जानन्तु किं बहूक्त्या न मे प्रभो
मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥३८॥
अनुजानीहि मां कृष्ण सर्वं त्वं वेत्सि सर्वदृक्
त्वमेव जगतां नाथो जगदेतत्तवार्पितम् ॥ ३९ ॥
श्रीकृष्ण वृष्णिकुलपुष्करजोषदायिन्
क्ष्मानिर्जरद्विजपशूदधिवृद्धिकारिन् ।
उद्धर्मशार्वरहर क्षितिराक्षसध्रु-
गाकल्पमार्कमर्हन्भगवन्नमस्ते ॥ ४० ॥

श्रीशुक उवाच—

इत्यभिष्टूय भूमानं त्रिः परिक्रम्य पादयोः ।
नत्वाऽभीष्टं जगद्धाता स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥४१॥
ततोऽनुज्ञाप्य भगवान्स्वभुवं प्रागवस्थितान् ।
वत्सान्पुलिनमानिन्ये यथापूर्वसखं स्वकम् ॥४२॥
एकस्मिन्नपि यातेऽब्दे प्राणेशं चान्तरात्मनः ।
कृष्णमायाहता राजन् क्षणार्धं मेनिरेऽर्भकाः ४३
किंकिं न विस्मरन्तीह मायामोहितचेतसः ।
यन्मोहितं जगत्सर्वमभीक्ष्णं विस्मृतात्मकम् ४४
ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं स्वागतं तेऽतिरंहसा ।
नैकोऽप्यभोजि कवल एहीतः साधु भुज्यताम् ४५
ततो हसन् हृषीकेशोऽभ्यवहृत्य सहार्भकैः ।
दर्शयंश्चर्माजगरं न्यवर्तत वनाद्व्रजम् ॥ ४६ ॥
बर्हप्रसूननवधातुविचित्रिताङ्गः
प्रोद्दामवेणुदलशृङ्गरवोत्सवाढ्यः ।
वत्सान्गृणन्ननुगगीतपवित्रकीर्ति-
र्गोपीदृगुत्सवदृशिः प्रविवेश गोष्ठम् ॥ ४७ ॥
अद्यानेन महाव्यालो यशोदानन्दसूनुना ।

१ वीर० ऋतेज्ञ । २ वीर० अहो अज्ञजनाज्ञता ।

१ वीर० मार्कसुमहन् ।

हतोऽविता वयं चास्मादिति बाला व्रजे जगुः ४८

राजोवाच—

ब्रह्मन्परोद्भवे कृष्णे इयान्प्रेमा कथं भवेत् ।
योऽभूतपूर्वस्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यताम् ॥४९

श्रीशुक उवाच—

सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः ।
इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥ ५० ॥
तद्राजेन्द्र यथा स्नेहः स्वस्वकात्मनि देहिनाम् ।
न तथा ममतालंबिपुत्रवित्तगृहादिषु ॥ ५१ ॥
देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम ।
यथा देहः प्रियतमस्तथा न ह्यनु ये च तम् ५२
देहोऽपि ममताभाक्चेत्तर्ह्यसौ नाऽऽत्मवत्प्रियः ।
यज्जीर्यत्यपि देहेऽस्मिञ्जीविताशा बलीयसी॥५३॥
तस्मात्प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ।
तदर्थमेव सकलं जगदेतच्चराचरम् ॥ ५४ ॥
कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ।
जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाऽऽभाति मायया ५५
वस्तुतो जानतामत्र कृष्णं स्थास्नु चरिष्णु च ।
भगवद्रूपमखिलं नान्यद्वस्त्विह किंचन ॥ ५६ ॥
सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः ।
तस्यापि भगवान्कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यताम् ५७
समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं
महत्पदं पुण्ययशो मुरारेः ।
भवांबुधिर्वत्सपदं परं पदं
पदं पदं यद्विपदां न तेषाम् ॥ ५८ ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
यत्कौमारे हरिकृतं पौगण्डे परिकीर्तितम् ॥५९॥
एतत्सुहृद्भिश्चरितं मुरारे-
रघार्दनं शाद्वलजेमनं च ।
व्यक्तेतरद्रूपमजोर्वभिष्टवं
शृण्वन् गृणन्नेति नरोऽखिलार्थान् ॥ ६० ॥
एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे ।
निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

बलरामेण रासभरूपिणो धेनुकासुरस्य वधः ॥ १ ॥ कालियविषदूषितकालिन्दीजलपानमृतानां वत्सानां श्रीकृष्णेनोज्जीवनं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

ततश्च पौगण्डवयः श्रितौ व्रजे
बभूवतुस्तौ पशुपालसंमतौ ।
गाश्चारयन्तौ सखिभिः समं पदै-
र्वृन्दावनं पुण्यमतीव चक्रतुः ॥ १ ॥
तन्माधवो वेणुमुदीरयन्वृतो
गोपैर्गृणद्भिः स्वयशो बलान्वितः ।
पशून्पुरस्कृत्य पशव्यमाविश-
द्विहर्तुकामः कुसुमाकरं वनम् ॥ २ ॥
तन्मञ्जुघोषालिमृगद्विजाकुलं
महन्मनःप्रख्यपयःसरस्वता ।
वातेन जुष्टं शतपत्रगन्धिना
निरीक्ष्य रन्तुं भगवान्मनो दधे ॥ ३ ॥
स तत्रतत्रारुणपल्लवश्रिया
फलप्रसूनोरुभरेण पादयोः ।
स्पृशच्छिखान्वीक्ष्य वनस्पतीन्मुदा

१ वीर० हतो नीता । २ वीर० जन्मिनां । ३ वीर० वयः समाश्रितौ व्रजे ।

१ वीर० मपरं । २ वीर० स्मृतः । ३ वीर० किमेतद्वस्तु । ४ वीर० पौगण्डे कीर्तितं भुवि । ५ वीर० भोजनं च । ६ वीर० मजस्य संस्तुतिं । ७ वीर० अयं श्लोको नास्ति । ८ विज० द्वादशादिचतुर्दशान्तास्त्रयोऽध्याया न सन्ति ।

सयन्निवाहाग्रजमादिपूरुषः ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अहो अमी देववरामरार्चितं
पादांबुजं ते सुमनःफलार्हणम्।
नमन्त्युपादाय शिखाभिरात्मन-
स्तमोपहत्यै तरुजन्म यत्कृतम् ॥ ५ ॥
एतेऽलिनस्तव यशोऽखिललोकतीर्थं
गायन्त आदिपुरुषानुपदं भजन्ते।
प्रायो अमी मुनिगणा भवदीयमुख्या
गूढं वनेऽपि न जहत्यनघात्मदैवम् ॥ ६ ॥
नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य मुदा हरिण्यः
कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन।
सूक्तैश्च कोकिलगणा गृहमागताय
धन्या वनौकस इयान् हि सतां निसर्गः ॥ ७ ॥
धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्व-
त्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः।
नद्योऽद्रयः खगमृगाः सदयावलोकै-
र्गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच—

एवं वृन्दावनं श्रीमत्कृष्णः प्रीतमनाः पशून्।
रेमे संचारयन्नद्रेः सरिद्रोधस्सु सानुगः ॥ ९ ॥
क्वचिद्गायति गायत्सु मदान्धालिष्वनुव्रतैः।
उपगीयमानचरितः स्रग्वी सङ्कर्षणान्वितः ॥ १० ॥
क्वचिच्च कलहंसानामनुकूजति कूजितम्।
अभिनृत्यति नृत्यन्तं बर्हिणं हासयन्क्वचित् ॥ ११ ॥
मेघगंभीरया वाचा नामभिर्दूरगान्पशून्।
क्वचिदाह्वयति प्रीत्या गोगोपालमनोज्ञया ॥ १२ ॥
चकोरक्रौञ्चचक्राह्वभारद्वाजांश्च बर्हिणः।
अनुरौति स्म सत्त्वानां भीतवद्व्याघ्रसिंहयोः ॥ १३ ॥
क्वचित्क्रीडापरिश्रान्तं गोपोत्सङ्गोपबर्हणम्।

१ वीर० पदाम्बुजं। २ विज० फलार्हणैः। ३ वीर० एतेऽलयस्तव। ४ विज० नुपथं। ५ विज० त्यमरात्मदैवं। ६ विज० अयं श्लोकः 'ग्राम्यवदीशचेष्टितः' इति एकोनविंशश्लोकानन्तरं वर्तते। ७ वीर० श्रीमत्पश्यन्प्रीत। ८ उभ० सखि। ९ विज० भारद्वजालिबर्हिणः।

स्वयं विश्रमयत्यार्य पादसंवाहनादिभिः ॥ १४ ॥
नृत्यतो गायतः क्वापि वल्गतो युध्यतो मिथः।
गृहीतहस्तौ गोपालान्हसन्तौ प्रशशंसतुः ॥ १५ ॥
क्वचित्पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्शितः।
वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्सङ्गोपबर्हणः ॥ १६ ॥
पादसंवाहनं चक्रुः केचित्तस्य महात्मनः।
अपरे हतपाप्मानो व्यजनैः समवीजयन् ॥ १७ ॥
अन्ये तदनुरूपाणि मनोज्ञानि महात्मनः।
गायन्ति स्म महाराज स्नेहक्लिन्नधियः शनैः १८
एवं निगूढात्मगतिः स्वमायया
गोपात्मजत्वं चरितैर्विडंबयन्।
रेमे रमालालितपादपल्लवो
ग्राम्यैः समं ग्राम्यवदीशचेष्टितः ॥ १९ ॥
श्रीदामा नाम गोपालो रामकेशवयोः सखा।
सुबलस्तोककृष्णाद्या गोपाः प्रेम्णेदमब्रुवन् २० ॥
रामराम महाबाहो कृष्ण दुष्टनिबर्हण।
इतोऽविदूरे सुमहद्वनं तालालिसङ्कुलम् ॥ २१ ॥
फलानि तत्र भूरीणि पतन्ति पतितानि च।
सन्ति किन्त्ववरुद्धानि धेनुकेन दुरात्मना ॥ २२ ॥
सोऽतिवीर्योऽसुरो राम हे कृष्ण खररूपधृत्।
आत्मतुल्यबलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्बहुभिर्वृतः ॥ २३ ॥
तस्मात्कृतनराहाराद्भीतैर्नृभिरमित्रहन्।
न सेव्यते पशुगणैः पक्षिसङ्घैर्विवर्जितम् ॥ २४ ॥
विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणि फलानि सुरभीणि च।
एष वै सुरभिर्गन्धो विषूचीनोऽवगृह्यते ॥ २५ ॥
प्रयच्छ तानि नः कृष्ण गन्धलोभितचेतसाम्।
वाञ्छाऽस्ति महती राम गम्यतां यदि रोचते २६
एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया।
प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्वृतौ तालवनं प्रभू ॥ २७ ॥

१ विज० विश्राम। २ विज० तो वापि। ३ परेतु। ४ वीर० क्लिन्नहृदः। ५ वीर० रतिः। ६ विज० चेष्टितं। ७ वीर० श्रीदामनामा। ८ विज० सुबलाशोककृष्णाद्यान्गोपान्प्रेम्णेदमब्रवीत्। ९ वीर० महासत्व। १० विज० सोतितीव्रो। ११ विज० साम्य। १२ विज० न सेव्यन्ते। १३ विज० पक्षिसङ्घवि। १४ वीर० इदमर्धं नास्ति। १५ वीर० ऽनुगृह्यते। विज० विगृह्यते। १६ उभ० वाञ्छासीन्म।

ल्लः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान्संपरिकंपयन् ।
लानि पातयामास मतङ्गज इवौजसा ॥२८॥
लानां पततां शब्दं निशम्यासुररासभः ।
भ्यधावत्क्षितितलं सनगं परिकंपयन् ॥ २९ ॥
मेत्य तरसा[1] प्रत्यग्द्वाभ्यां पद्भ्यां बलं बली ।
हत्योरसि काशब्दं मुञ्चन्पर्यसरत्खलः[2] ॥३०॥
नरासाद्य संरब्ध उपक्रोष्टा[3] पराक् स्थितः ।
रणावपरौ राजन्बलाय प्रांक्षिपद्रुषा[4] ॥ ३१ ॥
तं गृहीत्वा प्रपदो[5]र्भ्रामयित्वैकपाणिना ।
क्षेप तृणराजाग्रे भ्रामणत्यक्तजीवितम् ॥३२॥
नाहतो महातालो[6] वेपमानो[7] बृहच्छिराः ।
र्श्वस्थं कंपयन्भग्नः स चान्यं सोऽपि चापरम् ३३
लस्य लीलयोत्सृष्टखरदेहहताहताः ।
लाश्चकंपिरे सर्वे महावातेरिता इव ॥ ३४ ॥
तच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे ।
ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः ॥३५॥
ततः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये ।
क्रोष्टारोऽभ्यद्रवन्सर्वे संरब्धा हतबान्धवाः ॥३६
स्तानापततः कृष्णो रामश्च नृप लीलया ।
गृहीतपश्चाच्चरणान्प्राहीणोत्तृणराजसु ॥ ३७ ॥
लप्रकरसंकीर्णं[8] दैत्यदेहैर्गतासुभिः ।
राजे भूः सतालाग्रैर्घनैरिव[9] नभस्तलम् ॥ ३८ ॥
योस्तत्सुमहत्कर्म[10] निशाम्य विबुधादयः ।
मुचुः पुष्पवर्षाणि चक्रुर्वाद्यानि तुष्टुवुः ॥३९॥
अथ तालफलान्यादन्मनुष्या गतसाध्वसाः ।
तृणं च पशवश्चेरुर्हतधेनुककानने ॥ ४० ॥
कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।
स्तूयमानोऽनुगैर्गोपैः साग्रजो व्रजमाव्रजत्[1] ४१॥
तं गोरजश्छुरितकुन्तलबद्धबर्ह-
वन्यप्रसूनरुचिरेक्षणचारुहासम् ।
वेणुं क्वणन्तमनुगैरनुगीत[2]कीर्तिं
गोप्यो दिदृक्षितदृशोऽभ्यगमन्समेताः ॥ ४२ ॥
पीत्वा मुकुन्दमुखसार[3]घमक्षिभृङ्गै-
स्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि ।
तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं
सव्रीडहासविनयं[4] यदपाङ्गमोक्षम् ॥ ४३ ॥
तयोर्यशोदारोहिण्यौ पुत्रयोः पुत्रवत्सले ।
यथाकामं यथाकालं व्यधत्तां परमाशिषः ॥४४॥
गताध्वानश्रमौ[5] तत्र मज्जनोन्मर्दनादिभिः ।
नीवीं[6] वसित्वा रुचिरां दिव्यस्रग्गन्धमण्डितौ ४५
जनन्युपहृतं प्राश्य स्वाद्वन्नमुपलालितौ[7] ।
संविश्य वरशय्यायां सुखं सुषुपतुर्व्रजे ॥ ४६ ॥
एवं स भगवान्कृष्णो वृन्दावनचरः क्वचित् ।
ययौ राममृते राजन्कालिन्दीं सखिभिर्वृतः ४७॥
अथ गावश्च गोपाश्च निदाघातपपीडिताः ।
दुष्टं जलं पपुस्तस्यास्तृषार्ता विषदूषितम् ॥४८॥
विषांभस्तदुपस्पृश्य दैवोपहत[8]चेतसः ।
निपेतुर्व्यसवः[9] सर्वे सलिलान्ते कुरूद्वह ॥ ४९ ॥
वीक्ष्य तान्वै तथाभूतान्कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।
ईक्षयाऽमृतवर्षिण्या स्वनाथान्समजीवयत् ॥५०॥
ते संप्रतीतस्मृतयः समुत्थाय[10] जलान्तिकात् ।
आसन्सुविस्मिताः सर्वे वीक्षमाणाः परस्परम् ५१
अन्वमंसत तद्राजन् गोविन्दानुग्रहेक्षितम् ।
पीत्वा विषं परेतस्य पुनरुत्थानमात्मनः ॥५२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे पञ्चदशो[11]ऽध्यायः ॥ १५ ॥

---

१ विज० तरसाऽऽव्रत्य । २ विज० सरद्बलं । ३ विज० उपक्रोष्टुं । ४ विज० प्राहिणोद्रुषा । ५ वीर पदयोः । विज० थपदोः । ६ वीर० महांस्तालः । ७ उभ० पतमानो । ८ उभ० संकीर्णा । ९ वीर० खरतालाग्रैः । १० वीर० स्तु सुमह ।

१ वीर० माविशत् । विज० मागमन् । २ उभ० रुपगीत । ३ वीर० सारस । ४ विज० विगमो यदपाङ्गमोक्षः । ५ वीर० ततो गतश्रमौ । विगताध्वश्रमौ । ६ वीर० वासो वसित्वा रुचिरं । ७ विज० मृदु । ८ वीर० तदैवोपहत । ९ उभ० मूर्छिता वै । १० उभ० उत्थाय च । ११ विज० त्रयोदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

यमुनां निर्विषां कर्तुं तद्ध्रदमवगाह्य कालियदमनं ॥ १ ॥ कालियपत्नीभिः श्रीकृष्णस्तुतिः ॥ २ ॥ श्रीकृष्णाज्ञया कालियस्य पुना रमणकद्वीपगमनं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

विलोक्य दूषितां कृष्णां कृष्णः कृष्णाहिना विभुः।
तस्या विशुद्धिमन्विच्छन्सर्पं तमुदवासयत् ॥१॥

राजोवाच—

कथमन्तर्जलेऽगाधे न्यगृह्णाद्भगवानहिम् ।
स वै बहुयुगावासं यथाऽसीद्विप्र कथ्यताम् ॥२॥
ब्रह्मन्भगवतस्तस्य भूम्नः स्वच्छन्दवर्तिनः ।
गोपालोदारचरितं कस्तृप्येतामृतं जुषन् ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

कालिन्द्यां कालियस्यासीद्ध्रदः कश्चिद्विषाग्निना ।
श्रप्यमाणपया यस्मिन्पतन्त्युपरिगाः खगाः ॥४॥
विप्रुष्मता विषोदोर्मिमारुतेनाभिमर्शिताः ।
म्रियन्ते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजङ्गमाः॥५॥
तं चण्डवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन
दुष्टां नदीं च खलसंयमनावतारः ।
कृष्णः कदंबमधिरुह्य ततोऽतितुङ्ग-
मास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद्विषोदे ॥ ६ ॥
सर्पह्रदः पुरुषसारनिपातवेग-
सङ्क्षोभितोरगविषोच्छ्वसितांबुराशिः ।
पर्यक् प्लुतो विषकषायविभीषणोर्मि-
र्धावन्धनुःशतमनन्तबलस्य किं तत् ॥ ७ ॥
तस्य ह्रदे विहरतो भुजदण्डघूर्ण-
वार्घोषमङ्ग वरवारणविक्रमस्य ।
आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य
चक्षुःश्रवाः समसरत्तदमृष्यमाणः ॥ ८ ॥
तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं
श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुन्दरास्यम् ।
क्रीडन्तमप्रतिभयं कमलोदराङ्घ्रिं
संदश्य मर्मसु रुषा भुजया चच्छाद ॥ ९ ॥
तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्ट-
मालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्ताः ।
कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा
दुःखानुशोकभयमूढधियो निपेतुः ॥ १० ॥
गावो वृषा वत्सतर्यः क्रन्दमानाः सुदुःखिताः
कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीता रुदत्य इव तस्थिरे ॥ ११
अथ व्रजे महोत्पातास्त्रिविधा ह्यतिदारुणाः ।
उत्पेतुर्भुवि दिव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः ॥१२
तानालक्ष्य भयोद्विग्ना गोपा नन्दपुरोगमाः ।
विना रामेण गाः कृष्णं ज्ञात्वा चारयितुं गतम्१३
तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्तमतद्विदः ।
तत्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकभयातुराः ॥१४
आबालवृद्धवनिताः सर्वेऽङ्ग पशुवृत्तयः ।
निर्जग्मुर्गोकुलाद्दीनाः कृष्णदर्शनलालसाः॥१५
तांस्तथा कातरान्वीक्ष्य भगवान्माधवो बलः ।
प्रहस्य किंचिन्नोवाच प्रभावज्ञोऽनुजस्य सः॥१६
तेऽन्वेषमाणा दयितं कृष्णं सूचितया पदैः ।
भगवल्लक्षणैर्जग्मुः पदव्या यमुनातटम् ॥ १७
ते तत्रतत्राब्जयवाङ्कुशाशनि-
ध्वजोपपन्नानि पदानि विश्पतेः ।
मार्गे गवामन्यपदान्तरान्तरे
निरीक्षमाणा ययुरङ्ग सत्वराः ॥ १८ ॥
अन्तर्ह्रदे भुजगभोगपरीतमारा-
त्कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयान्ते ।
गोपांश्च मूढधिषणान्परितः पशूंश्च

१ वीर० वासो । विज० वासी । २ उभ० तुङ्गादास्फोट्य । ३ विज० सार्पं । ४ वीर० कषायितभीषणोर्मिरस्रद्धनुः । ५ विज० विभीषणोर्मिभीमोधनु । ६ उभ० तस्मिन्ह्रदे । ७ वीर० तं । ८ उभ० भवं ससैन्यः । ९ विज० तममृष्य ।

१ उभ० भुजगश्चछाद । २ वीर० भयार्ताः । ३ वीर० कृष्णार्पितात्म । ४ उभ० कृष्णन्यस्तेक्षणाः । ५ विज० मनस्काश्च । ६ वीर० वत्सलाः । ७ विज० मार्गं । ८ विज० अन्तर्जले । ९ विज० लक्ष्य ।

क्रन्दतः परमकश्मलमापुरार्ताः ॥ १९ ॥
…प्यो ऽनुरक्तमनसो भगवत्यनन्ते
…त सौहृदस्मितविलोकगिरः स्मरन्त्यः ।
…स्ते ऽहिना प्रियतमे भृशदुःखतप्ताः
शून्यं प्रियव्यतिहृतं ददृशुस्त्रिलोकम् ॥ २० ॥
…ः कृष्णमातरमपत्यमनुप्रविष्टां
…ल्यव्यथाः समनुगृह्य शुचः स्रवन्त्यः ।
…स्ता व्रजप्रियकथाः कथयन्त्य आस-
…ष्णानने ऽर्पितदृशो मृतकप्रतीकाः ॥ २१ ॥
…ष्णप्राणान्निर्विशतो नन्दादीन्वीक्ष्य तं ह्रदम् ।
…येषधत्स भगवान्रामः कृष्णानुभाववित् ॥२२
…थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य
…स्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ।
…ज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्तमानः
…त्वा मुहूर्तमुदतिष्ठदुरङ्गबन्धात् ॥ २३ ॥
…त्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोग-
…त्यक्त्वोन्नमय्य कुपितः स्वफणान् भुजङ्गः ।
…स्थौ श्वसन् श्वसनरन्ध्रविषांबरीष-
…ब्धेक्षणोल्मुकमुखो हरिमीक्षमाणः ॥ २४ ॥
… जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं
… सृक्किणी ह्यतिकरालविषाग्निदृष्टिम् ।
…डन्नमुं परिससार यथा खगेन्द्रो
…भ्राम सोऽप्यवसरं प्रसमीक्षमाणः ॥ २५ ॥
…तं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांस-
…ानम्य तत्पृथु…रस्स्वधिरूढ आद्यः ।
…न्मूर्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्र-
…दाब्जो ऽखिलकलादिगुरुर्ननर्त ॥ २६ ॥
… नर्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीय-
…न्धर्वसिद्धसुरचारणदेववध्वः ।
…ीत्या मृदङ्गपणवानकवाद्यगीत-
…ष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः ॥ २७ ॥
यद्यच्छिरो न नमते ऽङ्ग शतैकशीर्ष्ण-

स्तत्तन्ममर्द खरदण्डधरोऽङ्घ्रिपातैः ।
क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोऽसृ-
ङ्नस्तो वमन्परमकश्मलमाप नागः ॥ २८ ॥
तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरस्सु
यद्यत्समुन्नमति निःश्वसतो रुषोच्चैः ।
नृत्यन्पदाऽनुनमयन्दमयांबभूव
पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान्पुराणः ॥ २९ ॥
तच्चित्रताण्डवविरुग्णफणातपत्रो
रक्तं मुखैरुरु वमन्नृप भग्नगात्रः ।
स्मृत्वा चराचरगुरुं पुरुषं पुराणं
नारायणं तमरणं मनसा जगाम ॥ ३० ॥
कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिभरावसन्नं
पार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रम् ।
दृष्ट्वाऽहिमाद्यमुपसेदुरमुष्य पत्न्य
आर्ताः श्लथद्वसनभूषणकेशबन्धाः ॥ ३१ ॥
ताँस्तं सुविग्नमनसोऽथ पुरस्कृतार्भाः
कायं निधाय भुवि भूतपतिं प्रणेमुः ।
साध्व्यः कृताञ्जलिपुटाः शमलस्य भर्तु-
र्मोक्षेप्सवः शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥ ३२ ॥
नागपत्न्य ऊचुः—
न्याय्यो हि दण्डः कृतकिल्बिषेऽस्मिं-
स्तवावतारः खलनिग्रहाय ।
रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टे-
र्धत्से दमं फलमेवानुशंसन् ॥ ३३ ॥
अनुग्रहोऽयं भवतः कृतो हि नो
दण्डोऽसतां ते खलु कल्मषापहः ।
यद्दन्दशूकत्वममुष्य देहिनः
क्रोधोऽपि तेऽनुग्रह एव संमतः ॥ ३४ ॥
तपः सुतप्तं किमनेन पूर्वं

१ वीर० शून्यां प्रियेण रहितां ददृशुस्त्रिलोकीं । २ वीर० प्रतप्तां । ३ विज० त्रस्ताः । ४ विज० ऽमृतकलाधि । ५ विज० मते गरकालशीर्ष्ण ।

१ विज० क्षीणे बले भगवतोल्बणमाशु वक्त्राद्रक्तं वमन्परम । २ विज० नमयन्स यदा बभूव पुष्पैःस्तुतोऽथ भगवान्पुरुषः । ३ वीर० फणासहस्रो । ४ वीर० मुखैरनुवम । ५ विज० सन्नपार्ष्णि । ६ विज० हिराज । ७ विज० तं तास्सुविग्न । ८ विज० पुरस्कृतार्हाः । ९ वीर० कायान्निधाय । १० विज० पुटीः परमस्य । ११ विज० शंस्यं । १२ उभ० भवता ।

निरस्तमानेन च मानदेन ।
धर्मोऽथवा सर्वजनानुकंपया
यतो भवांस्तुष्यति सर्वजीवः[1] ॥ ३५ ॥
कस्यानुभावोऽस्य न देव विद्महे
तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः ।
यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाऽऽचरत्तपो
विहाय कामान्सुचिरं धृतव्रता ॥ ३६ ॥
न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं
न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा
वाञ्छन्ति यत्पाद[2]रजः प्रपन्नाः ॥ ३७ ॥
तदेष[3] नाथाप दुरापमन्यै-
स्तमोजनिः क्रोधवशोऽप्यहीशैः[4] ।
संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणो
यदिच्छतः[5] स्याद्विभवः समक्षः ॥ ३८ ॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ।
भूतावासाय भूताय पराय परमात्मने ॥ ३९ ॥
ज्ञानविज्ञाननिधये ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।
अगुणायाविकाराय नमस्तेऽप्राकृताय च ॥४०॥
कालाय कालनाभाय कालावयवसाक्षिणे ।
विश्वाय तदुपद्रष्ट्रे[6] तत्कर्त्रे विश्वहेतवे ॥ ४१ ॥
भूतमात्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने ।
त्रिगुणेना[7]भिमानेन गूढस्वात्मानुभूतये ॥ ४२ ॥
नमोऽनन्ताय सूक्ष्माय कूटस्थाय विपश्चिते ।
नानावादानुरोधाय वाच्यवाचकशक्तये ॥ ४३ ॥
नमः प्रमाणमूलाय कवये शास्त्रयोनये ।
प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमोनमः ॥ ४४ ॥
नमः कृष्णाय रामाय वसुदेवसुताय च ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ॥ ४५॥
नमो गुणप्रदीपाय गुणात्मच्छादनाय च ।
गुणवृत्त्युप[1]लक्ष्याय गुणद्रष्ट्रे स्वसंविदे ॥ ४६ ॥
अव्याकृतविहाराय सर्वव्याकृतसिद्धये ।
हृषीकेश नमस्तेऽस्तु मुनये मौनशीलिने ॥ ४७ ॥
परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय ते नमः ।
अविश्वाय च विश्वाय तद्द्रष्ट्रेऽस्य[2] च हेतवे ॥४८॥
त्वं ह्यस्य जन्मस्थितिसंयमान्प्रभो
गुणैरनीहोऽकृत कालशक्तिधृत् ।
तत्तत्स्वभावान्[3]प्रतिबोधयन्सतः
समीक्षयाऽमोघविहार ईहसे ॥ ४९ ॥
तस्यैव तेऽमूस्तनवस्त्रिलोक्यां
शान्ता अशान्ता उत मूढयोनयः ।
शान्ताः प्रियास्ते ह्यधुनाऽवितुं[4] सतां
स्थातुश्च ते धर्मपरीप्सयेहतः ॥ ५० ॥
अपराधः सकृद्भर्त्रा सोढव्यः स्वप्रजाकृतः ।
क्षन्तुमर्हसि शान्तात्मन्मूढस्य त्वामजानतः ॥५१॥
अनुगृह्णीष्व भगवन्प्राणांस्त्यजति[5] पन्नगः ।
स्त्रीणां नः साधु शोच्यानां पतिः प्राणः प्रदीयताम् ॥
विधेहि ते किङ्करीणामनुष्ठेयं तवाज्ञया[6] ।
यच्छ्रद्धयाऽनुतिष्ठन्वै मुच्यते सर्वतो[7] भयात् ॥५३॥
श्रीशुक उवाच—
इत्थं स नागपत्नीभिर्भगवान्समभिष्टुतः ।
मूर्च्छितं भग्नशिरसं विससर्जाङ्घ्रिकुट्टनैः ॥ ५४ ॥
प्रतिलब्धेन्द्रियप्राणः कालियः शनकैर्हरिम् ।
कृच्छ्रात्समुच्छ्वसन्दीनः कृष्णं प्राह कृताञ्जलिः ॥
वयं खलाः सहोत्पत्त्या तामसा दीर्घमन्यवः ।
स्वभावो दुस्त्यजो नाथ लोकानां[8] यदसद्ग्रहः ॥ ५६ ॥
त्वया सृष्टमिदं विश्वं[9] धातर्गुणविसर्जनम् ।
नानास्वभाववीर्यौजोयोनिबीजाशयाकृति ॥५७॥
वयं च तत्र भगवन्सर्पा जात्युरु[10]मन्यवः ।
कथं त्यजामस्त्वन्मायां दुस्त्यजां मोहिताः स्वयम्[11] ॥

१ वीर० सर्वजीवनः । २ विज० त्वत्पाद । ३ विज० तदीश । ४ विज० प्यनीशः । ५ वीर० यदृच्छया स्याद्भवतस्समक्षं । विज० यदीप्सितं स्याद्धि भवत्समक्षं । ६ वीर० विश्वरूपाय । ७ विज० निर्गुणेना ।

१ वीर० वृत्त्युपलभ्याय । विज० प्रत्युपलक्ष्याय । २ उभ० विश्वहेतवे । ३ विज० तत्तत्स्वभावात्प्रतिबोधयस्व नः । ४ विज० वितुः सतां । ५ वीर० स्त्यक्ष्यति । ६ वीर० त्वदाज्ञया । ७ उभ० स पुमान्भयात् । ८ उभ० भूतानां । ९ वीर० सर्वं धातर्गुण । विज० विश्वं धातुर्गुण । १० वीर० जात्योरु । ११ वीर० मोहितास्त्वया । विज० मोहिताः प्रभो ।

[भ]वान् हि कारणं तत्र सर्वज्ञो जगदीश्वरः ।
[अ]नुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद्विधेहि नः ॥५९॥
श्रीशुक उवाच—
इत्याकर्ण्य वचः प्राह भगवान्कार्यमानुषः ।
[न]ात्र स्थेयं त्वया सर्प समुद्रं याहि माचिरम् ।
[स]ज्ञात्यपत्यदाराढ्यो गोनृभिर्भुज्यते नदी॥६०॥
[य] एतत्संस्मरेन्मर्त्यस्तुभ्यं मदनुशासनम् ।
[की]र्तयन्नुभयोः सन्ध्योर्न युष्मद्भयमाप्नुयात् ॥६१
[यो]ऽस्मिन्स्नात्वा मदाक्रीडे देवादींस्तर्पयेज्जलैः ।
[उप]ोष्य मां स्मरन्नर्चेत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६२॥
[द्वी]पं रमणकं हित्वा ह्रदमेतमुपाश्रितः ।
यद्भयात्स सुपर्णस्त्वां नाद्यान्मत्पादलाञ्छितं ६३
श्रीशुक उवाच—
एवमुक्तो भगवता कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ।
तं पूजयामास मुदा नागपत्न्यश्च सादरम् ॥६४॥
दिव्यांबरस्रङ्मणिभिः परार्ध्यैरपि भूषणैः ।
दिव्यगन्धानुलेपैश्च महत्योत्पलमालया ॥ ६५॥
पूजयित्वा जगन्नाथं प्रसाद्य गरुडध्वजम् ।
ततः प्रीतोऽभ्यनुज्ञातः परिक्रम्याभिवन्द्य तं ६६
सकलत्रसुहृत्पुत्रो द्वीपमब्धेर्जगाम ह ।
तदैव साऽमृतजला यमुना निर्विषाऽभवत् ।
अनुग्रहाद्भगवतः क्रीडामानुषरूपिणः ॥ ६७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

पूर्वं रमणद्वीपस्थस्य कालियस्य कालिन्दीह्रदागमने कारणकथनं ॥१॥ सर्वैः सर्पैः स्वरक्षणार्थं गरुडाय प्रतिमासं क्लृप्तस्य [ब]लेः दत्तेन कालियेन स्वयं भोजनं ॥ २ ॥ तत्कर्मणा क्रुद्धेन गरुडेन ताडितस्य कालियस्य सौभरिऋषिशापात्सुपर्णागम्ये [का]लिन्दीह्रदे प्रवेशः ॥ ३ ॥ सर्पदंशमुक्तश्रीकृष्णसंप्राप्तितुष्टेन नन्देन ब्राह्मणेभ्यो गोदानादिकरणं ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णेन [द]वाग्नेर्नन्दमोचनं ॥ ५ ॥

[र]ाजोवाच—
[न]ागालयं रमणकं कस्मात्तत्याज कालियः ।
[कृ]तं किं वा सुपर्णस्य तेनैकेनासमञ्जसम् ॥ १ ॥
[श्र]ीशुक उवाच—
उपहार्यैः सर्पजनैर्मासिमासीह यो बलिः ।
[व]ानस्पत्यो महाबाहो नागानां प्राङ्निरूपितः ॥२
स्वंस्वं भागं प्रयच्छन्ति नागाः पर्वणिपर्वणि ।
गोपीथायाऽऽत्मनः सर्वे सुपर्णाय महात्मने ॥३॥
विषवीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः ।
कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिम् ॥ ४ ॥
तच्छ्रुत्वा कुपितो राजन्भगवान्भगवत्प्रियः ।
विजिघांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रवत् ॥ ५ ॥
तमापतन्तं तरसा विषायुधः
प्रत्यभ्ययादुच्छ्रितनैकमस्तकः ।
दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्ददायुधः
करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः ॥ ६ ॥
तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमा-
न्प्रचण्डवेगो मधुसूदनासनः ।
पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा
जघान कद्रूसुतमुग्रविक्रमः ॥ ७ ॥
सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीव विह्वलः ।

१ विज० सज्ञात्य । २ वीर० दाराद्यैर्भुज्यतां गोनृभिर्नदी । ३ विज० ममाक्रीडे । ४ वीर० सर्वजनै । ५ वीर० पर्वणि कल्पिते । ६ वीर० त्मनां । ७ विज० स्वयं तां ।

१ उभ० लाञ्छनं । २ वीर० तदा । ३ विज० नागराजोभ्यनु । ४ वीर० क्रम्याभिवाद्य तं । विज० क्रम्य प्रणम्य च । ५ विज० द्वीपमध्ये । ६ विज० मनुज । ७ विज० चतुर्दशोऽध्यायः । ८ विज० महावीर्य । ९ विज० दुद्रुत ।

ह्रदं विवेश कालिन्द्यास्तदगम्यं दुरासदम् ॥८॥
तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितम् ।
निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽहरत् ॥९॥
मीनान्सुदुःखितान्दृष्ट्वा दीनान्मीनपतौ हते ।
कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन् ॥१०॥
अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान्स खादति ।
सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥११॥
तं कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः ।
अवात्सीद्गरुडाद्भीतः कृष्णेन च विवासितः १२
कृष्णं ह्रदाद्विनिष्क्रान्तं दिव्यस्रग्गन्धवाससम् ।
महामणिगणाकीर्णं जांबूनदपरिष्कृतम् ॥ १३ ॥
उपलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा इवासवः ।
प्रमोदनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्याऽभिरेभिरे १४
यशोदा रोहिणी नन्दो गोप्यो गोपाश्च कौरव ।
कृष्णं समेत्य लब्धेहा आसँल्लब्धमनोरथाः ॥१५
रामश्चाच्युतमालिङ्ग्य जहासास्यानुभाववित् ।
[प्रेम्णा तमङ्कमारोप्य पुनःपुनरुदैक्षत ।]
नगा गावो वृषा वत्सा लेभिरे परमां मुदम् १६
नन्दं विप्राः समागत्य गुरवः सकलत्रकाः ।
ऊचुस्ते कालियग्रस्तो दिष्ट्या मुक्तस्तवात्मजः १७
देहि दानं द्विजातीनां कृष्णनिर्मुक्तिहेतवे ।
नन्दः प्रीतमना राजन् गाः सुवर्णं तदादिशत् १८
यशोदाऽपि महाभागा नष्टलब्धप्रजा सती ।
परिष्वज्याङ्कमारोप्य मुमोचाश्रुकलां मुहुः ॥१९॥
[ततश्चास्तंगते भानौ कृष्णो वासमकल्पयत् ।
सरामः सह गोपालैर्मात्रा पित्रा सगोधनैः ॥१॥]
तां रात्रिं तत्र राजेन्द्र क्षुत्तृड्भ्यां श्रमकर्षिताः ।
ऊषुर्व्रजौकसो गावः कालिन्द्या उप कूलतः ॥२०
[एतस्मिन्नेव काले तु व्रजे कौरवसत्तम ।]
तदा शुचिवनोद्भूतो दावाग्निः सर्वतो व्रजम्
सुप्तं निशीथ आवृत्य प्रदग्धुमुपचक्रमे ॥ २१
तत उत्थाय संभ्रान्ता दह्यमाना व्रजौकसः ।
कृष्णं ययुस्ते शरणं मायामनुजमीश्वरम् ॥ २२
कृष्णकृष्ण महाभाग हे रामामितविक्रम ।
एष घोरतमो वह्निस्तावकान् ग्रसते हि नः ॥२३
सुदुस्तरान्नः स्वान्पाहि कालाग्नेः सुहृदः प्रभो
न शक्नुमस्त्वच्चरणं संत्यक्तुमकुतोभयम् ॥ २४
इत्थं स्वजनवैक्लव्यं निरीक्ष्य जगदीश्वरः ।
तमग्निमपिबत्तीव्रमनन्तोऽनन्तशक्तिधृत् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ग्रीष्मर्तुवर्णनं ॥ १ ॥ बलरामेण प्रलंबासुरवधः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
अथ कृष्णः परिवृतो ज्ञातिभिर्मुदितात्मभिः ।
अनुगीयमानो न्यविशद्व्रजं गोकुलमण्डितम् ॥१॥
व्रजे विक्रीडतोरेवं गोपालच्छद्ममायया ।
ग्रीष्मो नामर्तुरभवन्नातिप्रेयाञ्छरीरिणाम् ॥२॥
स च वृन्दावनगुणैर्वसन्त इव लक्षितः ।
यत्राऽऽस्ते भगवान्साक्षाद्रामेण सह केशवः ॥३॥

१ विज० तत्र तत्क्षेम । २ वीर० विमुच्येत । ३ विज० कश्चित्स लेलिहः । ४ विज० मण्डितं । ५ विज० इव प्रजाः । ६ वीर० इदमर्धमधिकं । ७ वीर० समासाद्य । विज० समागम्य । ८ विज० अयं श्लोकः पूर्वाऽध्यायन्तिमतयावर्तते । ९ विज० रूपिणोः ।

१ उभ० अयं श्लोको नास्ति । २ उभ० कणान्बहून् । ३ उभ० अयं श्लोकोऽधिको दृश्यते । ४ विज० अयमर्धोऽधिकः । ५ वीर० तदाऽऽशु विपिनोद्भूतो । विज० घोरः शुचिवलोद्भूतो । ६ वीर० परितो । ७ विज० वृतः । ८ उभ० सुप्तान्निशीथ । ९ वीर० च्छीघ्र । १० विज० पञ्चदशोऽध्यायः । ११ विज० शरीरिणः ।

यत्र निर्झरनिर्हादनिवृत्तस्वनझिल्लिकम् ।
शश्वत्तच्छीकरर्जीषद्रुममण्डलमण्डितम् ॥ ४ ॥
सरित्सरःप्रस्रवणोर्मिवायुना
कह्लारकञ्जोत्पलरेणुहारिणा ।
न विद्यते यत्र वनौकसां दवो
निदाघवह्न्यर्कभवोऽतिशाद्वले ॥ ५ ॥
अगाधतोयह्रदिनीतटोर्मिभि-
र्द्रवत्पुरीष्याः पुलिनैः समन्ततः ।
न यत्र चण्डांशुकरा विषोल्बणा
भुवो रसं शाद्वलितं च गृह्णते ॥ ६ ॥
वनं कुसुमितं श्रीमन्नदच्चित्रमृगद्विजम् ।
गायन्मयूरभ्रमरं कूजत्कोकिलसारसम् ॥ ७ ॥
क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णो भगवान्बलसंयुतः ।
वेणुं विरणयन् गोपैर्गोधनैः संवृतोऽविशत् ॥८॥
प्रवालबर्हस्तबकस्रग्धातुकृतभूषणाः ।
रामकृष्णादयो गोपा ननृतुर्युयुधुर्जगुः ॥ ९ ॥
कृष्णस्य नृत्यतः केचिज्जगुः केचिदवादयन् ।
वेणुपाणितलैः शृङ्गैः प्रशशंसुरथा परे ॥ १० ॥
गोपजातिप्रतिच्छन्नौ देवा गोपालरूपिणः ।
ईडिरे कृष्णरामौ च नटा इव नटं नृप ॥ ११ ॥
भ्रामणैर्लङ्घनैः क्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः ।
चिक्रीडतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ क्वचित् ॥ १२ ॥
क्वचिन्नृत्यत्सु चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् ।
शशंसतुर्महाराज साधुसाध्विति वादिनौ ॥१३॥
क्वचिद्बिल्वैः क्वचित्कुंभैः क्वचामलकमुष्टिभिः ।
अस्पृश्यनेत्रबन्धाद्यैः क्वचिन्मृगखगेहया ॥ १४ ॥
क्वचिच्च दर्दुरप्लावैर्विविधैरुपहासकैः ।
कदाचित्स्पन्दोलिकया कर्हिचिन्नृपचेष्टया ॥१५॥
एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने ।
नद्यद्रिद्रोणिकुञ्जेषु काननेषु सरस्सु च ॥ १६ ॥
पशूंश्चारयतो गोपैस्तद्वने रामकृष्णयोः ।
गोपरूपी प्रलंबोऽगादसुरस्तज्जिहीर्षया ॥ १७ ॥
तं विद्वानपि दाशार्हो भगवान्सर्वदर्शनः ।
अन्वमोदत तत्सख्यं वधं तस्य विचिन्तयन् ॥१८
तत्रोपाहूय गोपालान्कृष्णः प्राह विहारवित् ।
हे गोपा विहरिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम् १९
तत्र चक्रुः परिवृढौ गोपा रामजनार्दनौ ।
कृष्णसंघट्टिनः केचिदासन्रामस्य चापरे ॥२०॥
आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः ।
यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः २१
वहन्तो वाह्यमानाश्च चारयन्तश्च गोधनम् ।
भाण्डीरकं नाम वटं जग्मुः कृष्णपुरोगमाः २२
रामसंघट्टिनो यर्हि श्रीदामवृषभादयः ।
क्रीडायां जयिनस्तांस्तानूहुः कृष्णादयो नृप २३
उवाह कृष्णो भगवाञ्छ्रीदामानं पराजितः ।
वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलंबो रोहिणीसुतम् ॥ २४ ॥
अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुंगवः ।
वहन्द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥ २५ ॥
तमुद्वहन्धरणिधरेन्द्रगौरवं
महासुरो विगतरयो निजं वपुः ।
स आस्थितः पुरटपरिच्छदो बभौ
तडिद्द्युमानुडुपतिवाडिवांबुदः ॥ २६ ॥
निरीक्ष्य तद्वपुरलमंबरे चर-
त्प्रदीप्तदृग्भ्रुकुटितटोग्रदंष्ट्रकम् ।
ज्वलच्छिखं कटककिरीटकुण्डल-
त्विषाऽद्भुतं हलधर ईषदत्रसत् ॥ २७ ॥
अथागतस्मृतिरभयो रिपुं बलो
विहाय सार्थमिव हरन्तमात्मनः ।
रुषाऽहनच्छिरसि दृढेन मुष्टिना
सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा ॥ २८ ॥
स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको
मुखाद्वमन्रुधिरमपस्मृतोऽसुरः ।

१ वीर० च्छीकरैर्जुष्टं । विज० च्छीकरैर्जुष्टं द्रुमपिप्पल । २ वीर० द्रवत्पुरीषैः । विज० द्रवत्पुलिन्याः । ३ विज० वेणुं । ४ वीर० प्रतिच्छन्नौ । ५ विज० धरावुभौ । ६ वीर० शुक्तिभिः । ७ विज० क्वचितथान्दो । वीर० कदाचिदान्दो ।

१ उभ० तज्जिघांसया । २ विज० केचिद्गोपा रामस्य । ३ विज० तत्रारोहन्ति । ४ विज० ये तु । ५ उभ० पतिमा-निवांबुदः । ६ विज० मंबरेचरं । ७ वीर० सार्थमपहरन्त । विज० सोर्ध्वं च हरन्त । ८ उभ० शीर्षको ।

महारवं व्यसुरपतत्समीरयन्
गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः ॥ २९ ॥
दृष्ट्वा प्रलंबं निहतं बलेन बलशालिना ।
गोपाः सुविस्मिता आसन्साधुसाध्विति वादिनः॥
आशिषोऽभिगृणन्तस्तं प्रशशंसुस्तदर्हणम् ।
प्रेत्याऽऽगतमिवाऽऽलिङ्ग्य प्रेमविह्वलचेतसः ३१
पापे प्रलंबे निहते देवाः परमनिर्वृताः ।
अभ्यवर्षन्बलं माल्यैः शशंसुः साधुसाध्विति ३२

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीकृष्णादिभिश्चार्यमाणानां गवां मुञ्जाटवीप्रवेशः ॥ १ ॥ ता अन्विष्य गतानां दावाग्निना वेष्टितानां गोपानां श्रीकृष्णेन तस्मान्मोक्षणं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्गावो दूरचारिणीः ।
स्वैरं चरन्त्यो विविशुस्तृणलोभेन गह्वरम् ॥ १ ॥
अजा गावो महिष्यश्च निर्विशन्त्यो वनाद्वनम् ।
इषीकाटवीं निर्विविशुः क्रन्दन्त्यो दावतर्षिताः २
तेऽपश्यन्तः पशून्गोपाः कृष्णरामादयस्तदा ।
जातानुतापा न विदुर्विचिन्वन्तो गवां गतिम् ३
तृणैस्तत्खुरदच्छिन्नैर्गोष्पदैरङ्कितैर्गवाम् ।
मार्गमन्वगमन्सर्वे नष्टाजीव्या विचेतसः ॥ ४ ॥
मुञ्जाटव्यां भ्रष्टमार्गं क्रन्दमानं स्वगोधनम् ।
संप्राप्य तृषिताः श्रान्तास्ततस्ते संन्यवर्तयन् ॥५॥
[कृष्णः प्रोत्तुङ्गमारुह्य वृक्षं मेघनिभच्छविम् ।
आर्तास्ता आह्वयामास दर्शयन्गाः स्वनामभिः॥]
ता आहूता भगवता मेघगंभीरया गिरा ।
स्वनाम्नां निनदं श्रुत्वा प्रतिनेदुः प्रहर्षिताः ॥६॥
ततः समन्ताद्वनधूमकेतु-
र्यदृच्छयाऽभूत्क्षयकृद्वनौकसाम् ।
समीरितः सारथिनोल्बणोल्मुकै-
र्विलेलिहानः स्थिरजङ्गमान्महान् ॥ ७ ॥

तमापतन्तं परितो दवाग्निं
गोपाश्च गावः प्रसमीक्ष्य भीताः ।
ऊचुश्च कृष्णं सबलं प्रपन्ना
यथा हरिं मृत्युभयार्दिता जनाः ॥ ८ ॥
कृष्णकृष्ण महावीर हे रामामितविक्रम ।
दावाग्निना दह्यमानान्प्रपन्नांस्त्रातुमर्हथः ॥ ९ ॥
नूनं त्वद्बान्धवाः कृष्ण न चार्हन्त्यवसीदितुम्
वयं हि सर्वधर्मज्ञ त्वन्नाथास्त्वत्परायणाः ॥१०॥

श्रीशुक उवाच—

वचो निशम्य कृपणं बन्धूनां भगवान्हरिः ।
निमीलयत माभैष्ट लोचनानीत्यभाषत ॥ ११ ॥
तथेति मीलिताक्षेषु भगवानग्निमुल्बणम् ।
पीत्वा मुखेन तान्कृच्छ्राद्योगाधीशो व्यमोचयत्॥
ततश्च तेऽक्षीण्युन्मील्य पुनर्भाण्डीरमापिताः ।
निशाम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च मोचिताः
कृष्णस्य योगवीर्यं तद्योगमायाऽनुभावितम् ।
दावाग्नेरात्मनः क्षेमं वीक्ष्य ते मेनिरेऽमरम् ॥१४
गाः संनिवर्त्य सायाह्ने सहरामो जनार्दनः ।
वेणुं विरणयन्गोष्ठमगाद्गोपैरभिष्टुतः ॥ १५ ॥

---

१ विज० राविणः । २ विज० मुञ्जाटवीं । ३ वीर० जातानुकंपा । ४ विज० नष्टजीवा । ५ उभ० अप्राप्य । ६ विज० याता । ७ वीर० अयं श्लोकोऽधिकः । ८ वीर० जङ्गमं ।

१ विज० षोडशोऽध्यायः । २ विज० ऊचुः स्म । ३ उभ० महावीर्य । ४ विज० रामामोघ । ५ वीर० त्ववसादितुं । ६ वीर० मागताः । विज० माश्रिताः । ७ वीर० भाविताः । ८ वीर० तं मेनिरे । ९ वीर० संनिपत्य ।

गोपीनां परमानन्द आसीद्गोविन्ददर्शने । क्षणं [1]युगशतमिव यासां येन विनाऽभवत् ॥१६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वर्षाकालशरत्कालयोर्वर्णनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

तयोस्तदद्भुतं कर्म दावाग्नेर्मोक्षमात्मनः ।
गोपाः स्त्रीभ्यः समाचख्युः प्रलंबवधमेव च ॥१॥
गो[2]पवृद्धाश्च गोप्यश्च तदुपाकर्ण्य विस्मिताः ।
मेनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गतौ ॥ २ ॥
ततः प्रावर्तत प्रावृट् सर्वसत्त्वसमुद्भवा ।
विद्योतमानपरिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ॥ ३ ॥
सान्द्रनीलांबुदैर्व्योम सविद्युत्स्तनयित्नुभिः ।
अस्पष्टज्योतिराच्छन्नं ब्रह्मेव सगुणं बभौ ॥ ४ ॥
अष्टौ मासान्निपीतं यद्भूम्या[3]श्चोदमयं वसु ।
स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल आगते ॥५॥
तडित्वन्तो महामेघाश्चण्डश्वसनवेपिताः ।
प्री[4]णनं जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणा इव ॥ ६ ॥
तपःकृशा देवमीढा आसीद्वर्षीयसी मही ।
यथैव काम्यतपसस्तनुः संप्राप्य तत्फलम् ॥७॥
निशामुखेषु खद्योतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः ।
यथा पापेन पाखण्डा न हि वेदाः कलौ युगे ८
श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मण्डूका व्यसृजन्गिरः ।
तूष्णीं शयानाः प्राग्यद्वद्ब्राह्मणा नियमात्यये ॥९
आसन्नुत्पथवाहिन्यः क्षुद्रन[5]द्योऽनुशुष्यतीः ।
पुंसो यथाऽस्वतन्त्रस्य दे[6]हद्रविणसंपदः ॥ १० ॥
हरिता हरिभिः शष्पैरिन्द्रगोपैश्च लोहिता ।
उच्छिलीन्ध्रकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भूरभूत् ११
क्षेत्राणि सस्यसंपद्भिः कर्षकाणां मुदं ददुः ।
घनिना[7]मुपतापं च दै[8]वाधीनमजानताम् ॥ १२॥
जलस्थलौकसः सर्वे नववारिनिषेवया ।
अबि[3]भ्रद्रुचिरं रूपं यथा हरिनिषेवया ॥ १३ ॥
सरिद्भिः सङ्गतै[4]ः सिन्धु[5]श्चुक्षुभे श्वसनोर्मिमान् ।
अपक्वयोगिनश्चित्तं कामा[6]र्क्तं गुणयुग्यथा ॥१४॥
गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः ।
अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाऽधोक्षजचेतसः ॥१५॥
मार्गा बभूवुः सन्दिग्धास्तृणैश्छन्ना ह्य[7]संस्कृताः ।
नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः [8]कालहता इव १६
लोकबन्धुषु मेघेषु विद्युतश्चलसौहृदाः ।
स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषेषु गुणिष्विव १७
धनुर्वियति माहेन्द्रं निर्गुणं च गुणिन्यभात् ।
व्यक्ते गुणव्यतिकरेऽगुणवान्पुरुषो यथा ॥१८॥
न रराजोडुपश्छन्नः स्वज्योत्स्नाराजितैर्घनैः ।
अहंमत्या भासितया स्वभासा पुरुषो यथा ॥१९॥
मेघागमोत्सवा हृष्टाः प्रत्यनन्दन् शिखण्डिनः ।
गृहेषु तप्ता निर्विण्णा यथाऽच्युतजनागमे ॥२०॥
पीत्वाऽपः पादपाः पद्भिरासन्नो[9]नात्ममूर्तयः ।
प्राक् क्षामास्तपसा श्रान्ता यथा कामानुसेवया ॥
सरस्स्वशान्तरो[10]धंस्सु न्यूषु[11]रङ्गापि सारसाः ।
गृहेष्वशान्तकृत्येषु ग्राम्या इव दुराशयाः ॥२२॥
जलौघैर्निरभिद्यन्त सेतवो वर्षतीश्वरे ।
पा[12]षण्डिनामसद्वादैर्वेदमार्गाः कलौ [13]यथा ॥२३॥
व्यमुञ्चन्वायुभिर्नुन्ना भूतेभ्योऽथामृतं घनाः ।
यथाऽऽशिषो विश्[14]पतयः कालेकाले द्विजेरिताः ॥

१–२ विज० इमौ श्लोकौ पूर्वाऽध्यायान्ते वर्तेते। ३ उभ० भूम्यामुदमयं। ४ उभ० प्राणिनां जीवनं ह्यंबु। ५ वीर० नद्योंबुपूरिताः। ६ विज० देहो द्रविणसंपदा। ७ उभ० मानिनामनुतापं च। ८ विज० विपत्तिं तदजानतां।

१ वीर० युगशतानीव। विज० यथा युगशतं। २ विज० सप्तदशोऽध्यायः। ३ उभ० अबिभ्रन्रुचिरं। ४ विज० संश्रितः। ५ उभ० चुक्षोभ। ६ विज० कामार्तं। ७ विज० असंस्कृताः। ८ वीर० कालेन चाहताः। ९ विज० नम्रात्ममूर्तयः। १० वीर० तोयेषु। ११ विज० ह्यूषु। १२ विज० पाखण्डवामशैवाद्यैः। १३ विज० युगे। १४ विज० विद्रपतयः।

एवं वनं तद्वर्षिष्ठं पक्वखर्जूरजंबुमत् ।
गोगोपालैर्वृतो रन्तुं सबलः प्राविशद्धरिः ॥२५॥
धेनवो मन्दगामिन्य ऊधोभारेण भूयसा ।
ययुर्भगवता हूता द्रुतं प्रीत्या स्नुतस्तनीः ॥२६॥
वनौकसः प्रमुदिता वनराजीर्मधुच्युतः ।
जलधारा गिरेर्नादानासन्ना ददृशे गुहाः ॥२७॥
क्वचिद्वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति ।
निर्विश्य भगवान्रेमे कन्दमूलफलाशनः ॥ २८॥
दध्योदनं समानीतं शिलायां सलिलान्तिके ।
संभोजनीयैर्बुभुजे गोपैः सङ्कर्षणान्वितः ॥२९॥
शाद्वलोपरि संविश्य चर्वतो मीलितेक्षणान् ।
तृप्तान्वृषान्वत्सतरान्गाश्च स्वोधोभरश्रमाः ॥३०॥
प्रावृट्श्रियं च तां वीक्ष्य सर्वभूतमुदावहाम् ।
भगवान्पूजयाञ्चक्रे आत्मशक्त्युपबृंहिताम् ॥३१॥
एवं निवसतोस्तस्मिन्रामकेशवयोर्व्रजे ।
शरत्समभवद्व्यभ्रा स्वच्छांब्वपरुषानिला ॥ ३२॥
शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः ।
भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥ ३३ ॥
व्योम्नोऽब्दं भूतशाबल्यं भुवः पङ्कमपां मलम् ।
शरज्जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्यथाऽशुभम् ३४
सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः ।
यथा त्यक्तैषणाः शान्ता मुनयो मुक्तकिल्बिषाः
गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचिन्न मुमुचुः शिवम् ।
यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा॥३६
नैवाविदन्क्षीयमाणं जलं गाधजलेचराः ।
यथाऽऽयुरन्वहं क्षय्यं नरा मूढाः कुटुंबिनः॥३७
गाधवारिचरास्तापमविन्दञ्छरदर्कजम् ।
यथा दरिद्रः कृपणः कुटुंब्यविजितेन्द्रियः ॥३८॥
शनैःशनैर्जहुः पङ्कं स्थलान्यामं च वीरुधः ।
यथाहंममतां धीराः शरीरादिष्वनात्मसु ॥ ३९॥
निश्चलांबुरभूत्तूष्णीं समुद्रः शरदागमे ।
आत्मन्युपरते सम्यङ्मुनिर्व्युपरतागमः ॥ ४० ॥
केदारेभ्यस्त्वपोऽगृह्णन्कर्षका दृढसेतुभिः ।
यथा प्राणैः स्रवज्ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ४१
शरदर्कांशुजांस्तापान्भूतानामुडुपोऽहरत् ।
देहाभिमानजं बोधो मुकुन्दो व्रजयोषिताम् ४२
खमशोभत निर्मेघं शरद्विमलतारकम् ।
सत्त्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनम् ॥४३॥
अखण्डमण्डलो व्योम्नि रराजोडुगणैः शशी ।
यथा यदुपतिः कृष्णो वृष्णिचक्रावृतो भुवि ४४
आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतम् ।
जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृतचेतसः ॥४५॥
गावो मृगाः खगा नार्यः पुष्पिण्यः शरदाऽभवन्
अन्वीयमानाः स्ववृषैः फलैरीशक्रिया इव ॥४६
उदहृष्यन्वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुद्विना ।
राज्ञा तु निर्भया लोका यथा दस्यून्विना नृप ४७
पुरग्रामेष्वाग्रयणैरैन्द्रियैश्च महोत्सवैः ।
बभौ भूः पक्वसस्याढ्या कलाभ्यां नितरां हरेः ४८
वणिङ्मुनिनृपस्नाता निर्गम्यार्थान्प्रपेदिरे ।
वर्षरुद्धा यथा सिद्धाः स्वपिण्डान्काल आगते ४९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

---

१ वीर० वै रन्तुं । २ विज० गिरेर्गंभीरसंनादसंनादा ददृशुर्गुहाः । ३ विज० निर्विशन् । वीर० निर्विशन् । ४ विज० फलाशनैः । ५ उभ० दनमुपानीतं । ६ विज० वृषान्वत्सान्वत्सतरान् । वीर० दृप्तान्वृषान्वत्स । ७ विज० स्तत्र । ८ विज० स्वच्छांबुसुषितानिच । ९ वीर० शारदा । १० वीर० यथा भ्रष्टानि चेतांसि । ११ विज० व्दमभ्रशाबल्यं । १२ उभ० कृष्णभक्ति । १३ उभ० कल्मषाः । १४ उभ० विन्दन्क्षीय ।

१ वीर० क्षीणं । २ विज० मविदन् । ३ विज० न्यासंश्च । ४ उभ० यद्वन्मुनि । ५ विज० स्वविज्ञानं । ६ उभ० दर्कांशुजं तापं । ७ विज० चक्रैर्वृतो । ८ विज० न कृष्णाहृत । ९ वीर० शरदागमे । १० विज० ऋषभैः । ११ विज० रीपत्क्रियाइव । १२ उभ० सूर्येण कुमुदं विना । १३ विज० निर्भयो लोको । १४ विज० ष्वाश्रमिणामिन्द्रयागमहोत्सवैः । १५ विज० वणिजो नगरात्स्वीयान्निर्गम्य । १६ विज० अष्टादशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीकृष्णस्य वेणुगानमाकर्ण्य गोपीभिस्तद्गुणवर्णनम् ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना ।
न्यविशद्वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युतः ॥१॥
कुसुमितवनराजिशुष्मिभृङ्ग-
द्विजकुलघुष्टसरःसरिन्महीध्रम् ।
मधुपतिरवगाह्य चारयन्गाः
सहपशुपालबलश्चुकूज वेणुम् ॥ २ ॥
तद्व्रजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगीतं स्मरोदयम् ।
काश्चित्परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन् ३
तद्वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम् ।
नाशकन्स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप ॥ ४ ॥
बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं
बिभ्रद्वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालाम् ।
रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दै-
र्वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्गीतकीर्तिः ॥ ५ ॥
[बर्हापिच्छो वनचरवपुः कर्णयोः कर्णिकारः
सव्ये बाहौ निहितवदनः सज्जमन्यत्र हस्ते ।
भ्रूविन्यासाङ्गुलिभिरणयन्गापयन्गोपवृन्दा-
न्भूतग्रामं तर्हि रमयन्ब्रह्म गान्धर्वमेव ॥ १ ॥]
इति वेणुरवं राजन्सर्वभूतमनोहरम् ।
श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्योऽभिरेमिरे ॥६॥

गोप्य ऊचुः—

अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः
सख्यः पशूननुविवेशयतोर्वयस्यैः ।
वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणुजुष्टं
यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥ ७ ॥
चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्ज-
मालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ।
मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां
रङ्गे यथा नटवरौ क्व च गायमानौ ॥ ८ ॥
गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणु-
र्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।
भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो
हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथाऽऽर्याः ॥ ९ ॥
वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं
यद्देवकीसुतपदांबुजलब्धलक्ष्मि ।
गोविन्दवेणुमनु मत्तमयूरनृत्यं
प्रेक्ष्याद्रिसान्वपरतान्यसमस्तसत्त्वम् ॥ १० ॥
धन्याः स्म मूढमतयोऽपि हरिण्य एता
या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेषम् ।
आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसाराः
पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः ॥ ११ ॥
कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपशीलं
श्रुत्वा च तत्क्वणितवेणुविचित्रगीतम् ।
देव्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा
भ्रश्यत्प्रसूनकबरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥ १२ ॥
गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीत-
पीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबन्त्यः ।
शावाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थु-
र्गोविन्दमात्मनि दृशाऽश्रुकलाः स्पृशन्त्यः ॥१३॥

१ विज० वीतं । २ वीर० सहगोपालको । ३ वीर० यदुपति । ४ विज० महोदयं । ५ विज० ऽन्ववेदयन् । ६ विज० अयं श्लोकोधिकः । ७ विज० पशूनभि । ८ वीर० यैस्तैर्निपीत । विज० यैर्यैर्निपीत ।

१ वीर० युक्त । विज० रक्त । २ विज० सुधासरसाम्यगेयं । ३ विज० रसौघमार्गे हृष्टत्वचो । ४ विज० स्तरवस्सदर्भाः । ५ विज० प्रेक्ष्यादृतानुचरितान्य । ६ वीर० धन्याश्च । विज० धन्यास्तु । ७ विज० यन्नन्द । ८ विज० आपीय । ९ वीर० कृष्णसारैः । १० वीर० त्सवचारुशीलं । विज० त्सवरूपसारं । ११ वीर० विविक्त । १२ विज० वेणुगीतं । १३ विज० सानन्दनम्रतनवः । १४ विज० कणान्स्पृ ।

प्रायो बताम्ब विहगा मुनयो वनेऽस्मि-
न्कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम् ।
आरुह्य ये द्रुमभुजान् रुचिरप्रवाला-
ञ्छृण्वन्त्यमीलितदृशो विगतान्यवाचः ॥ १४ ॥
नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीत-
मावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः ।
आलिङ्गनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारे-
र्गृह्णन्ति पादयुगलं कमलोपहाराः ॥ १५ ॥
दृष्ट्वाऽऽतपे व्रजपशून्सह रामगोपैः
संचारयन्तमनु वेणुमुदीरयन्तम् ।
प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः
सख्युर्व्यधात्स्ववपुषाम्बुद आतपत्रम् ॥ १६ ॥
पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जराग-
श्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।
तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूपितेन
लिंपन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥ १७ ॥
हन्तायमद्रिरबला हरिदासवर्यो
यद्रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ।
मानं तनोति सह गोगणयोस्तयोर्य-
त्पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैः ॥ १८ ॥
गा गोपकैरनुवनं नयतोरुदार-
वेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः ।
अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां
निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥ १९ ॥
एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ।
वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः २०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

व्रजकुमारीभिः अस्माकं श्रीकृष्णः पतिर्भूयादिति कात्यायनीव्रताचरणं ॥ १ ॥ श्रीकृष्णेन तासां वस्त्रापहरणं वरदानं च ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दव्रजकुमारिकाः ।
चेरुर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम् ॥१॥
आप्लुत्याम्भसि कालिन्द्या जलान्ते चोदितेऽरुणे ।
कृत्वा प्रतिकृतिं देवीमानर्चुर्नृप सैकतीम् ॥ २ ॥
गन्धैर्माल्यैः सुरभिभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः ।
उच्चावचैश्चोपहारैः प्रवालफलतण्डुलैः ॥ ३ ॥
कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ।
नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ।
इति मन्त्रं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः ४
एवं मासं व्रतं चेरुः कुमार्यः कृष्णचेतसः ।
भद्रकालीं समानर्चुर्भूयान्नन्दसुतः पतिः ॥ ५ ॥
उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैरन्योन्याबद्धबाहवः ।
कृष्णमुच्चैर्जगुर्यान्त्यः कालिन्द्यां स्नातुमन्वहम् ६
नद्यां कदाचिदागत्य तीरे निक्षिप्य पूर्ववत् ।
वासांसि कृष्णं गायन्त्यो विजह्रुः सलिले मुदा ७
भगवांस्तदभिप्रेत्य कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।
वयस्यैरावृतस्तत्र गतस्तत्कर्मसिद्धये ॥ ८ ॥
तासां वासांस्युपादाय नीपमारुह्य सत्वरः ।
हसद्भिः प्रहसन्बालैः परिहासमुवाच ह ॥ ९ ॥
अत्रागत्याबलाः कामं स्वंस्वं वासः प्रगृह्यताम् ।
सत्यं ब्रवाणि नो नर्म यद्यूयं व्रतकर्शिताः ॥१०॥
न मयोदितपूर्वं वा अनृतं तदिमे विदुः ।

---

१ विज० कृष्णेक्षणा । २ विज० प्रमुदितोर्मि । ३ विज० हृषितः । ४ विज० श्चोपचारैः । ५ विज० अयं श्लोक उषसीतिश्लोकानन्तरं वर्तते ।

१ विज० सख्यं । २ विज० पुलकं । ३ विज० एकोनविंशोऽध्यायः । ४ वीर० उषस्युत्थाप्य ता गोत्रैः । विज० उषस्यभ्येत्य ताः स्वैर । ५ वीर० मुद्यताः । ६ विज० नदीं ।

एकैकशः प्रतीच्छध्वं[1] सहैवोत सुमध्यमाः ॥११॥
तस्य तत्क्ष्वेलितं दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः ।
व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योन्यं जातहासा न निर्ययुः॥
एवं ब्रुवति गोविन्दे नर्मणाऽऽक्षिप्तचेतसः ।
आकण्ठमग्नाः शीतोदे वेपमानास्तमब्रुवन् ॥१३॥
मोऽ[2]नयं भोः कृथास्त्वां तु नन्दगोपसुतं प्रियम् ।
जानीमोऽङ्ग व्रजश्लाघ्यं देहि वासांसि वेपिताः१४
श्या[3]म सुन्दर ते दास्यः करवाम तवोदितम् ।
देहि वासांसि धर्मज्ञ [वेपि[4]तानां महाबल ।
शीतार्दितानां बालानां] नोचेद्राज्ञे ब्रुवामहे १५
श्रीभगवानुवाच—
भवत्यो यदि मे दास्यो मयोक्तं वा करिष्यथ ।
अत्राऽऽगत्य स्ववासांसि प्रतीच्छन्तु शु[5]चिस्मिताः॥
[नो चेन्ना[6]हं प्रदास्ये किं क्रुद्धो राजा करिष्यति ।]
ततो जलाशयात्सर्वा दारिकाः शीतवेपिताः ।
पाणिभ्यां योनिमाच्छाद्य प्रोत्तेरुः शीत[7]कर्शिताः॥
भगवाना[8]ह ता वीक्ष्य शु[9]द्धभावप्रसादितः ।
स्कन्धे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सं[10]स्मितं १८
यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता
व्यगाहतैतत्तदु देवहेलनम् ।
बद्ध्वाञ्जलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेंऽहसः
कृत्वा नमोऽधो वसनं प्रगृह्यताम् ॥ १९ ॥
[इत्येतद्[11]वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तं महात्मनः ।
[12]ऐकेन पाणिना नेमुरेकेनाच्छाद्य चाङ्गनाः ॥१॥
ता वीक्ष्योवाच भगवान्भूयो धर्म्यमिदं वचः ।
एकेन पाणिना यो वै प्रणमेद्देवमच्युतम् ॥ २ ॥
तस्य दण्डः करच्छेद इति वेद[13]विदो विदुः ।
तस्मादुभाभ्यां पाणिभ्यां प्रणमेत्स्वामिनं नरः ।
तथा च यूयं कुरुथ तन्मे प्रियतरं भवेत् ॥ ३ ॥

१ विज० प्रतीच्छन्तु । २ विज० मानयन्त्यो वयं त्वां तु । ३ विज० स्याम । ४ विज० इदं पादद्वयमधिकं । ५ विज० सुमध्यमाः । ६ विज० इदमर्धमधिकं दृश्यते । ७ उभ० तीरमङ्गनाः । ८ विज० नथ । ९ विज० मुग्ध । १० विज० सस्मितः । ११ वीर० अयमर्धश्लोकोधिकः । १२ उभ० एतदादिश्लोकत्रयमधिकं । १३ विज० धर्मविदो ।

इत्यच्युतेनाभिहितं व्रजाबला
मत्वा विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिम् ।
तत्पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां
साक्षात्कृतं नेमुरवद्यमृ[1]ग्यतः ॥ २० ॥
तास्तथाऽवनता दृष्ट्वा भगवान्देवकीसुतः ।
वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत्करु[2]णस्तेन तोषितः २१
[3]दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः
प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः ।
वस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्य[4]मुं
ता नाभ्यसूयन्प्रियसङ्गनिर्वृताः ॥ २२ ॥
परिधाय स्ववासांसि प्रेष्ठसङ्गमसज्जिताः ।
गृहीतचित्ता नो चेलुस्तस्मिँल्लज्जा[5]यितेक्षणाः॥२३॥
तासां विज्ञाय भगवान्स्वपादस्पर्शकाम्यया ।
धृतव्रतानां संकल्पमाह दामोदरोऽबलाः ॥२४॥
संकल्पो विदितः साध्व्यो भवतीनां म[6]दर्चनम् ।
मयाऽनुमोदितः सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हति २५
न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ।
भर्जिता क्वथिता धाना प्रायो बीजाय नेष्यते२६
या[7]ताबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः ।
यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं सतीः ॥ २७ ॥
श्रीशुक उवाच—
इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः ।
ध्यायन्त्यस्तत्पदांभोजं कृच्छ्रान्निर्विविशुर्व्रजम्२८
अथ गोपैः परिवृतो भगवान्देवकीसुतः ।
वृन्दावनाद्गतो दूरं चारयन्गाः सहाग्रजः ॥२९॥
निदाघार्कातपे ति[8]ग्मे छायाभिः स्वाभिरात्मनः ।
आतपत्रायितान्वीक्ष्य द्रुमानाह व्रजौकसः॥३०॥
हे स्तोक कृष्ण हे अंशो श्रीदामन्सुबलार्जुन ।
विशा[9]लर्षभ तेजस्विन्देवप्रस्थ वरूथप ॥ ३१ ॥

१ वीर० मुग्यतः । विज० मुज्झितुं । २ वीर० त्तरुण-स्तेन । विज० करुणः स्नेह । ३ वीर० इत्थं । ४ वीर० प्यमूस्तं नाभ्य । विज० प्यमुं नैवाभ्य । ५ विज० लज्जेषिते-क्षणाः । ६ उभ० मदर्चने । ७ वीर० यात बाला । ८ वीर० तीक्ष्णे । ९ वीर० विशालवृषभौजस्विन्देवप्रेष्ठ ।

पश्यतैतान्महाभागान्परार्थैकान्तजीवितान् ।
वातवर्षातपहिमान्सहन्तो वारयन्ति नः ॥ ३२ ॥
अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ३३
पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते ३४
एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ।
प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेयं एवाचरेत्सदा ॥ ३५ ॥
इति प्रवालस्तबकफलपुष्पदलोत्करैः ।
तरूणां नम्रशाखानां मध्येन यमुनां गतः ॥ ३६ ॥
तत्र गाः पाययित्वाऽपः सुमृष्टाः शीतलाः शिवाः ।
ततो नृप स्वयं गोपाः कामं स्वादु पपुर्जलम् ३७
तस्या उपवने कामं चारयन्तः पशून्नृप ।
कृष्णरामावुपागम्य क्षुधार्ता इदमब्रुवन् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अन्नं प्रार्थयतां गोपानां श्रीकृष्णेन विप्राणां यज्ञशालाप्रेषणं ॥ १ ॥ भगवतोऽन्नकांक्षां श्रुत्वाप्युदासीनेषु विप्रेषु श्रीकृष्णेन पुनस्तेषां यज्ञपत्नीर्निवेदयितुं प्रेषणं ॥ २ ॥ द्विजपत्नीभिर्निषेद्धॄन्स्वपतीनप्यनादृत्य श्रीकृष्णाय स्वाद्वन्नानयनं ॥ ३ ॥ स्वपत्नीनां भगवद्भक्तिं दृष्ट्वा द्विजानामनुतापः ॥ ४ ॥

गोपा ऊचुः—
रामराम महावीर्य कृष्ण दुष्टनिबर्हण ।
एषा वै बाधते क्षुन्नस्तच्छान्तिं कर्तुमर्हथः ॥ १ ॥
श्रीशुक उवाच—
इति विज्ञापितो गोपैर्भगवान्देवकीसुतः ।
भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् ॥ २ ॥
प्रयात देवयजनं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
सत्रमाङ्गिरसं नाम ह्यासते स्वर्गकाम्यया ॥ ३ ॥
तत्र गत्वौदनं गोपा याचतास्मद्विसर्जिताः ।
कीर्तयन्तो भगवत आर्यस्य मम चाभिधाम् ॥ ४ ॥
इत्यादिष्टा भगवता गत्वाऽयाचन्त ते तथा ।
कृताञ्जलिपुटा विप्रान्दण्डवत्पतिता भुवि ॥ ५ ॥
हे भूमिदेवाः शृणुत कृष्णस्याऽऽदेशकारिणः ।
प्राप्ताञ्जानीत भद्रं वो गोपान्नो रामचोदितान् ६
गाश्चारयन्तावविदूर ओदनं
रामाच्युतौ वो लषतो बुभुक्षितौ ।
तयोर्द्विजा ओदनमर्थिनोर्यदि
श्रद्धा च वो यच्छत धर्मवित्तमाः ॥ ७ ॥
दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः ।
अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति ८
इति ते भगवद्याच्ञां शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः ।
क्षुद्राशा भूरिकर्माणो बालिशा वृद्धमानिनः ॥ ९ ॥
देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोऽग्नयः ।
देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥ १० ॥
तं ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवन्तमधोक्षजम् ।
मनुष्यदृष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे ॥ ११
न ते यदोमिति प्रोचुर्न नेति च परन्तप ।
गोपा निराशाः प्रत्येत्य तथोचुः कृष्णरामयोः १२
तदुपाकर्ण्य भगवान्प्रहस्य जगदीश्वरः ।
व्याजहार पुनर्गोपान्दर्शयँल्लौकिकीं गतिम् १३ ॥
मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससङ्कर्षणमागतम् ।
दास्यन्ति काममन्नं वः स्निग्धा मय्युषिता धिया ॥
गत्वाऽथ पत्नीशालायां दृष्ट्वाऽऽसीनाः स्वलङ्कृताः ।
नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् ॥ १५ ॥

१ विज० जीविनः । २ वीर० तोकैः । ३ विज० महाबाहो । ४ उभ० जगदीश्वरः ।

१ उभ० श्रेयआचरणं सदा । २ विज० मूल । ३ वीर० रम्य । ४ वीर० वुपामव्य । ५ विज० विंशोऽध्यायः । ६ विज० देशकालपृथग्द्रव्य । ७ वीर० लिंगमयः । ८ वीर० न ते विदुः । ९ वीर० प्रहसञ्जग ।

नमो वो विप्रपत्नीभ्यो निबोधत वचांसि नः ।
इतोऽविदूरे चरता [1]कृष्णेनेहेषिता वयम् ॥ १६ ॥
गाश्चारयन्स गोपालैः सरामो दूरमागतः ।
बुभुक्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयताम् ॥१७॥
श्रुत्वाऽच्युतमुपायातं नि[2]त्यं तद्दर्शनोत्सुकाः ।
तत्कथाक्षिप्तमनसो बभूवुर्जातसंभ्रमाः ॥ १८ ॥
चतुर्विधं बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः ।
अभिसस्रुः प्रियं सर्वाः समुद्रमिव निम्नगाः॥१९॥
निषिध्यमानाः पतिभिर्भ्रातृभिर्बन्धु[3]भिः सु[4]तैः ।
भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुत[5]धृताशयाः ॥ २० ॥
यमुनोपवनेऽशोकवनपल्लवमण्डिते ।
विचरन्तं वृतं गोपैः साग्रजं ददृशुः स्त्रियः॥२१॥
श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमाल्यबर्ह-
धातुप्रवालनटवेषमनुव्रतांसे ।
विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं
कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासम् ॥ २२ ॥
प्रा[6]यः श्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरै-
र्यस्मिन्निमग्नमनसस्तमथाक्षिरन्ध्रैः ।
अन्तः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य तापं
प्राज्ञं यथाऽभिमतयो विजहुर्नरेन्द्र ॥ २३ ॥
तास्तथा त्यक्तसर्वाशाः प्राप्ता आत्मदिदृक्षया ।
विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टा [7]प्राह प्रहसिताननः ॥२४॥
स्वागतं वो महाभागा आस्यतां करवाम किम् ।
यन्नो दिदृक्षया प्राप्ता उपपन्नमिदं हि वः॥ २५॥
नन्वद्धा[8] मयि कुर्वन्ति कुशलाः स्वार्थदर्शनाः ।
अहैतुक्यव्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये यथा ॥२६॥
प्राणबुद्धिमनःस्वा[9]त्मदारापत्यधनादयः ।
यत्संपर्कात्प्रिया आसंस्ततः कोन्वपरः प्रियः २७
तद्या[10]त देवयजनं पतयो वो द्विजातयः ।

१ उभ० कृष्णेन प्रेषिता । २ वीर० तास्तु । ३ विज० पितृभिः । ४ विज० भृता । ५ विज० दीर्घश्रुत । ६ वीर० दृष्ट्वा । विज० दृष्ट्या । ७ वीर० दिदृक्षयायाता । विज० दिदृक्षयाऽभ्येता । ८ विज० न श्रद्धामधिकुर्वन्ति कुशला-र्थनिदर्शनाः । ९ विज० स्वात्मदारा । १० विज० यात साध्व्यो यजनं ।

स्वसत्रं पारयिष्यन्ति युष्माभिर्गृहमेधिनः ॥२८॥
पत्न्य ऊचुः—
मैवं विभोऽर्हति भवान्गदितुं नृशंसं
सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलम् ।
प्राप्ता वयं तुलसिदाम पदावसृष्टं
केशैर्निवोढुमतिलङ्घ्य समस्तबन्धून् ॥ २९ ॥
गृह्णन्ति नो न पतयः पितरौ सुता वा
न भ्रातृबन्धुसुहृदः कुत एव चान्ये ।
तस्मा[1]द्भवत्प्रपदयोः पतितात्मनां नो
नान्या भवेद्गतिररिन्दम तद्विधेहि ॥ ३० ॥
श्रीभगवानुवाच—
पतयो नाभ्यसू[2]येरन्पितृभ्रातृसुतादयः ।
लोकाश्च वो मयोपेता देवा अप्यनुमन्वते॥३१॥
न प्रीतयेऽनुरागाय ह्यङ्गसङ्गो नृणामिह ।
तन्मनो मयि युञ्जाना अचिरान्मामवाप्स्यथ ३२
[श्रवणा[3]द्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ।
न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥१॥]
श्रीशुक उवाच—
इत्युक्ता मुनिपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ।
ते चानसूयवः स्वा[4]भिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन्३३
तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवन्तं यथाश्रुतम् ।
हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबन्धनम् ॥ ३४ ॥
भगवा[5]नपि गोविन्दस्तेनैवान्नेन गोपकान् ।
चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः ॥३५॥
एवं लीलानरवपुर्नृलोकमनुशीलयन् ।
रेमे गोगोपगोपीनां रमयन्रू[6]पवाक्कृतैः ॥ ३६ ॥
अथानुस्मृत्य विप्रास्ते अन्वतप्यन्कृतागसः ।
यद्विश्वेश्वरयोर्याञ्चामहन्म[7] नृविडंबयोः ॥ ३७ ॥
दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भक्तिमलौकिकीम् ।
आत्मानं च तया हीनमनुतप्ता व्यगर्हयन्॥३८॥

१ विज० तस्मात्प्रसीद पदयोः । २ विज० भ्यसूयेरन्नित्यं भ्रा । ३ वीर० अयं श्लोकोऽधिकः । ४ उभ० स्वाभिः । ५ वीर० नथ । ६ नृप । ७ विज० महन्मर्त्यविडं । विज० महन्नृविडं ।

धिग्जन्म नस्त्रिवृद्विद्यां धिग्व्रतं धिग्बहुज्ञताम् ।
धिक्कुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे ॥
नूनं भगवतो माया योगिनामपि मोहिनी ।
यद्वयं गुरवो नृणां स्वार्थे मुह्यामहे द्विजाः ॥४०॥
अहो पश्यत नारीणामपि कृष्णे जगद्गुरौ ।
दुरन्तभावं योऽविध्यन्मृत्युपाशान्गृहाभिधान्४१
नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि ।
न तपो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः॥
अथापि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।
भक्तिर्दृढा न चास्माकं संस्कारादिमतामपि ४३
ननु स्वार्थविमूढानां प्रमत्तानां गृहेहया ।
अहो नः स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गतिः॥
अन्यथा पूर्णकामस्य कैवल्याद्याशिषां पतेः ।
ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्यैतद्विडंबनम् ॥४५॥

हित्वाऽन्यान्भजते यं श्रीः पादस्पर्शाशयाऽसकृत् ।
आत्मदोषापवर्गेण तद्याच्ञा जनमोहिनी ॥४६॥
देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोऽग्नयः ।
देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥ ४७ ॥
स एष भगवान्साक्षाद्विष्णुर्योगेश्वरेश्वरः ।
जातो यदुष्वित्यशृण्म ह्यपि मूढा न विद्महे ॥४८॥
अहो वयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः स्त्रियः ।
भक्त्या यासां मतिर्जाता अस्माकं निश्चला हरौ ॥
नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
यन्मायामोहितधियो भ्रमामः कर्मवर्त्मसु ॥५०॥
स वै न आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनाम् ।
अविज्ञातानुभावानां क्षन्तुमर्हत्यतिक्रमम् ॥५१॥
इति स्वाघमनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः ।
दिदृक्षवोऽप्यच्युतयोः कंसाद्भीता न चाचलन् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीकृष्णेन इन्द्रमुद्दिश्य नन्दादिभिः क्रियमाणं मखं व्यावर्त्य गोवर्धनपर्वतमुद्दिश्य मखप्रवर्तनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
भगवानपि तत्रैव बलदेवेन संयुतः ।
अपश्यन्निवसन्गोपानिन्द्रयागकृतोद्यमान् ॥ १ ॥
तदभिज्ञोऽपि भगवान्सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।
प्रश्रयावनतोऽपृच्छद्वृद्धान्नन्दपुरोगमान् ॥ २ ॥
कथ्यतां मे पितः कोऽयं संभ्रमो व उपागतः ।
किं फलं कस्य चोद्देशः केन वा साध्यते मखः ३
एतद्ब्रूहि महान्कामो मह्यं शुश्रूषवे पितः ।
न हि गोप्यं हि साधूनां कृत्यं सर्वात्मनामिह ४
अस्त्यस्वपरदृष्टीनाममित्रोदास्तविद्विषाम् ।
उदासीनोऽरिवद्वर्ज्य आत्मवत्सुहृदुच्यते ॥ ५ ॥
ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति ।
विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत् ॥६
तत्र तावत्क्रियायोगो भवतां किं विचारितः ।
अथवा लौकिकस्तन्मे पृच्छतः साधु भण्यताम् ७
नन्द उवाच—
पर्जन्यो भगवानिन्द्रो मेघास्तस्याऽऽत्ममूर्तयः ।

१ वीर० धिग्जन्म नः सुहृद्वृत्तं । विज० धिग्जन्म नस्तु धिग्बुद्धिं धिग्वृत्तं । २ विज० मायिनामपि । ३ विज० यच्छिन्द्यान्मृत्यु । ४ वीर० अस्त्युस्वपर । ५ विज० अमित्रोदास ।

१ उभ० स्वात्म । २ विज० देशकालपृथग्द्रव्यमन्त्र । ३ वीर० स एव । ४ वीर० यदुष्वित्याश्रुत्य अपि । विज० भुवीति शृण्वाना ये विमूढा । ५ उभ० अयं श्लोको नास्ति । ६ विज० दृशो । ७ विज० कृष्णमनुस्मृत्य विप्रास्ते । ८ वीर० पि स्वस्थानात्कंसा । ९ विज० एकविंशोऽध्यायः । १० विज० मनुतिष्ठते । ११ विज० योगा भवता किं विचारिताः ।

तेऽभिवर्षन्ति भूतानां प्रीणनं जीवनं पयः ॥८॥
तं तात वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरम् ।
द्रव्यैस्तद्रेतसा सिद्धैर्यजन्ते क्रतुभिर्नराः ॥ ९ ॥
तच्छेषेणोपजीवन्ति त्रिवर्गफलहेतवे ।
पुंसां पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः ॥१०॥
य एवं विसृजेद्धर्मं पारंपर्यागतं नरः ।
कामाल्लोभाद्भयाद्द्वेषात्स वै नाप्नोति शोभनम्११

श्रीशुक उवाच—

वचो निशम्य नन्दस्य तथाऽन्येषां व्रजौकसाम् ।
इन्द्राय मन्युं जनयन् पितरं प्राह केशवः ॥१२॥

श्रीभगवानुवाच—

कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव विलीयते ।
सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभिपद्यते ॥ १३ ॥
अस्ति चेदीश्वरः कश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणाम् ।
कर्तारं भजते सोऽपि न ह्यकर्तुः प्रभुर्हि सः॥१४॥
किमिन्द्रेणेह भूतानां स्वस्वकर्मानुवर्तिनाम् ।
अनीशेनान्यथा कर्तुं स्वभावविहितं नृणाम् ॥१५
स्वभावतन्त्रो हि जनः स्वभावमनुवर्तते ।
स्वभावस्थमिदं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ १६ ॥
देहानुचावचाञ्जन्तुः प्राप्योत्सृजति कर्मणा ।
शत्रुर्मित्रमुदासीनः कर्मैव गुरुरीश्वरः ॥ १७ ॥
तस्मात्संपूजयेत्कर्म स्वभावस्थः स्वकर्मकृत् ।
अञ्जसा येन वर्तेत तदेवास्य हि दैवतम् ॥ १८ ॥
आजीव्यैकतरं भावं यस्त्वन्यमुपजीवति ।
न तस्माद्विन्दते क्षेमं जारं नार्यसती यथा॥१९॥
वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो राजन्यो रक्षया भुवः ।
वैश्यस्तु वार्तया जीवेच्छूद्रस्तु द्विजसेवया॥२०॥
कृषिवाणिज्यगोरक्षा कुसीदं तुर्यमुच्यते ।
वार्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम्॥२१॥
सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ।
रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जगत् ॥२२

रजसा चोदिता मेघा वर्षन्त्यंबूनि सर्वतः ।
प्रजास्तैरेव सिध्यन्ति महेन्द्रः किं करिष्यति २३
न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयम् ।
वनौकसस्तात नित्यं वनशैलनिवासिनः ॥ २४॥
तस्माद्गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मखः ।
य इन्द्रयागसंभारास्तैरयं साध्यतां मखः ॥२५॥
पच्यन्तां विविधाः पाकाः सूपान्ताःपायसादयः।
संयावापूपशष्कुल्यः सर्वदोहश्च गृह्यताम् ॥ २६॥
हूयन्तामग्नयः सम्यक् ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ।
अन्नं बहुविधं तेभ्यो देयं वो धेनुदक्षिणाः॥२७
अन्येभ्यश्चाऽऽश्वचाण्डालपतितेभ्यो यथाऽर्हतः ।
यवसं च गवां दत्त्वा गिरये दीयतां बलिः॥२८॥
स्वलङ्कृता भुक्तवन्तः स्वनुलिप्ताः सुवाससः ।
प्रदक्षिणं च कुरुत गोविप्रानलपर्वतान् ॥२९॥
एतन्मम मतं तात क्रियतां यदि रोचते ।
अयं गोब्राह्मणाद्रीणां मह्यं च दयितो मखः॥३०॥

श्रीशुक उवाच—

कालात्मना भगवता शक्रदर्पं जिघांसता ।
प्रोक्तं निशम्य नन्दाद्याः साध्वगृह्णन्त तद्वचः३१॥
तथा च व्यदधुः सर्वं यथाऽऽह मधुसूदनः ।
वाचयित्वा स्वस्त्ययनं तद्द्रव्येण गिरिद्विजान्॥३२
उपहृत्य बलीन्सर्वानादृता यवसं गवाम् ।
गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिं चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥३३
अनांस्यनडुद्युक्तानि ते चारुह्य स्वलङ्कृताः ।
गोप्यश्च कृष्णवीर्याणि गायन्त्यः सद्विजाशिषः ३४
कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं गोपविश्रंभणं गतः ।
शैलोऽस्मीति ब्रुवन्भूरि बलिमादद्बृहद्वपुः ॥३५॥
तस्मै नमो व्रजजनैः सह चक्रेऽऽत्मनाऽऽत्मने ।
अहो पश्यत शैलोऽसौ रूपी नोऽनुग्रहं व्यधात्॥

---

१ विज० तत्तात । २ वीर० य एनं । ३ वीर० वनौकसां । ४ वीर० फलरूप्यस्य । विज० फलरूपः स कर्मणः । ५ विज० अयं श्लोकः 'न नः पुरो जनपदा' इति (२४) श्लोकादनन्तरं वर्तते । ६ उभ० मुपधावति ।

१ विज० न ग्रामगृहिणो वयं । २ विज० काननाद्रि । ३ उभ० बहुगुणं । ४ विज० दीयतां । ५ उभ० अन्येभ्यश्च श्वचण्डाल । ६ विज० दर्पजिघांसया । ७ वीर० तद्विदः । ८ विज० सर्वे । ९ विज० द्रव्यैर्गोविप्रभूभृतां ।

एषोऽवजानतो मर्त्यान्कामरूपी वनौकसः ।
हन्ति ह्यस्मै नमस्यामः शर्मणे आत्मनो गवां ३७

इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रणोदिताः ।
यथा विधाय ते गोपाः सह कृष्णा व्रजं ययुः३८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

क्रुद्धेनेन्द्रेण गोकुलनाशनार्थं सांवर्तकमेघैर्वर्षणं ॥ १ ॥ भगवता गोवर्धनाद्रिं करे धृत्वा व्रजवासिनस्तदधः प्रवेश्य वातवर्षभयाद्रक्षणं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

इन्द्रस्तदाऽऽत्मनः पूजां विज्ञाय विहतां नृप ।
गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नन्दादिभ्यश्चुकोप सः१
गणं सांवर्तकं नाम मेघानां चान्तकारिणाम् ।
इन्द्रः प्राचोदयत्क्रुद्धो वाक्यं चाहेशमान्युत॥२॥
अहो श्रीमदमाहात्म्यं गोपानां काननौकसाम् ।
कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनम् ॥ ३ ॥
यथाऽदृढैः कर्ममयैः क्रतुभिर्नाम नौनिभैः ।
विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा तितीर्षन्ति भवार्णवम्४
वाचालं बालिशं स्तब्धमज्ञं पण्डितमानिनम् ।
कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गोपा मे चक्रुरप्रियम् ॥५॥
एषां श्रियाऽवलिप्तानां कृष्णेनाध्मायितात्मनाम् ।
धुनुत श्रीमदस्तंभं पशून्नयत संक्षयम् ॥ ६ ॥
अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजम् ।
मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नन्दगोष्ठंजिघांसया ॥ ७ ॥

श्रीशुक उवाच—

इत्थं मघवताऽऽज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबन्धना: ।
न्दगोकुलमासारैः पीडयामासुरोजसा ॥ ८ ॥
विद्य तमाना विद्युद्भिः स्तनन्तः स्तनयित्नुभिः ।
तीव्रैर्मरुद्भि र्णैर्नुन्ना ववृषुर्जलशर्कराः ॥ ९ ॥
स्थूणास्थूला वर्षधारा मुञ्चत्स्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः ।
जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत नतोन्नतम् १०
अत्यासारातिवातेन पशवो जातवेपनाः ।
गोपा गोप्यश्च शीतार्ता गोविन्दं शरणं ययुः११
शिरः सुतांश्च कायेन प्रच्छाद्यासारपीडिताः ।
वेपमाना भगवतः पादमूलमुपाययुः ॥ १२ ॥
कृष्णकृष्ण महाभाग त्वन्नाथं गोकुलं प्रभो ।
त्रातुमर्हसि देवान्नः कुपिताद्भक्तवत्सल ॥ १३ ॥
शिलावर्षनिपातेन हन्यमानमचेतनम् ।
निरीक्ष्य भगवान्मेने कुपितेन्द्रकृतं हरिः ॥१४॥
अपर्त्वत्युल्बणं वर्षमतिवातं शिलामयम् ।
स्वयागे विहतेऽस्माभिरिन्द्रो नाशाय वर्षति ॥१५
तत्र प्रतिविधिं सम्यगात्मयोगेन साधये ।
लोकेशमानिनां मौढ्याद्धरिष्ये श्रीमदं तमः १६
न हि सद्भावयुक्तानां सुराणामीशविस्मयः ।
मत्तोऽसतां मानभङ्गः प्रशमायोपकल्पते ॥१७॥
तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहम् ।
गोपाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहितः१८
इत्युक्त्वैकेन हस्तेन कृत्वा गोवर्धनाचलम् ।
दधार लीलया कृष्णश्छत्राकमिव बालकः॥१९॥
अथाऽऽह भगवान्गोपान्हेंब तात व्रजौकसः ।

---

१ विज० वनेचरैः ... । २ विज० मन्युना । ३ विज० कुशलैर्ज्ञानिमानिनः । ४ ... विज० मानिनं मत्तमज्ञं । ५ विज० नाप्यायितात्मनां । ६ उभ० ... महावेगै । ७ वीर० नन्दगोप । ८ विज० नदन्तः । ९ विज० स्थौ... णुस्थूला ।

१ उभ० प्रचोदिताः । २ विज० द्वाविंशोऽध्यायः । ३ वीर० नतोन्नता । ४ विज० शिलावर्षातिवातेन । ५ विज० अपर्तावुल्बणं । ६ विज० तन्मखे । ७ विज० मानिनो । ८ उभ० मद्भाव । ९ विज० मत्तः सतां । १० विज० पद्यते । ११ वीर० विष्णुः ।

यथोपजोषं विशत गिरिगर्तं सगोधनाः ॥ २० ॥
न त्रास इह वः कार्यो मद्धस्ताद्रिनिपातने ।
वातवर्षभयेनालं तत्त्राणं विहितं हि वः ॥२१॥
तथा निर्विविशुर्गर्तं कृष्णाश्वासितमानसाः ।
यथाऽवकाशं सधनाः सव्रजाः सोपजीविनः २२
क्षुत्तृड्व्यथां सुखापेक्षां हित्वा तैर्व्रजवासिभिः ।
वीक्ष्यमाणो दधावद्रिं सप्ताहं नाचलत्पदात् २३
कृष्णयोगानुभावं तं निशाम्येन्द्रोऽतिविस्मितः ।
निस्तंभो भ्रष्टसंकल्पः स्वान्मेघान्संन्यवारयत् २४
खं व्यभ्रमुदितादित्यं वातवर्षं च दारुणम् ।
निशाम्योपरतं गोपान्गोवर्धनधरोऽब्रवीत् ॥२५॥
निर्यात त्यजत त्रासं गोपाः सस्त्रीधनार्भकाः ।
उपारतं वातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्नगाः ॥ २६ ॥
ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्वंस्वमादाय गोधनम् ।
शकंटोढोपकरणं स्त्रीबालस्थविराः शनैः ॥ २७ ॥
भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने पूर्ववत्प्रभुः ।
पश्यतां सर्वभूतानां स्थापयामास लीलया ॥२८॥
तं प्रेमवेगान्निभृता व्रजौकसो
यथा समीयुः परिरंभणादिभिः ।
गोप्यश्च सस्नेहमपूजयन्मुदा
दध्यक्षताद्भिर्युयुजुः सदाशिषः ॥ २९ ॥
यशोदा रोहिणी नन्दो रामश्च बलिनां वरः ।
कृष्णमालिङ्ग्य युयुजुराशिषः स्नेहकातराः ॥३०॥
दिवि देवगणाः साध्याः सिद्धगन्धर्वचारणाः ।
तुष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिव ॥ ३१ ॥
शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवप्रणोदिताः ।
जगुर्गन्धर्वपतयस्तुंबुरुप्रमुखा नृप ॥ ३२ ॥
ततोऽनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो
राजन्स गोष्ठं सबलोऽव्रजद्धरिः ।
तथाविधान्यस्य कृतानि गोपिका
गायन्त्य ईयुर्मुदिता हृदिस्पृशः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीकृष्णस्याद्भुतं कर्म वीक्ष्य विस्मितैर्नन्दादिभिस्तत्सामर्थ्यानुवर्णनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
एवंविधानि कर्माणि गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते ।
अतद्वीर्यविदः प्रोचुः समभ्येत्य सुविस्मिताः ॥१॥
बालकस्य यदेतानि कर्माण्यत्यद्भुतानि वै ।
कथमर्हत्यसौ जन्म ग्राम्येष्वात्मजुगुप्सितम् ॥२॥
यः सप्तहायनो बालः करेणैकेन लीलया ।
कथं बिभ्रद्गिरिवरं पुष्करं गजराडिव ॥ ३ ॥
तोकेनामीलिताक्षेण पूतनाया महौजसः ।
पीतः स्तनः सह प्राणैः कालेनेव वयस्तनोः ॥४॥
हिन्वतोऽधःशयानस्य मास्यस्य चरणावुदक् ।
अनोऽपतद्विपर्यस्तं रुदतः प्रपदाहतम् ॥ ५ ॥
एकहायन आसीनो ह्रियमाणो विहायसा ।
दैत्येन यस्तृणावर्तमहन्कण्ठग्रहातुरम् ॥ ६ ॥
क्वचिद्धैयंगवस्तैन्ये मात्रा बद्ध उलूखले ।
गच्छन्नर्जुनयोर्मध्ये बाहुभ्यां तावपातयत् ॥ ७ ॥
वने सञ्चारयन्वत्सान्सरामो बालकैर्वृतः ।
हन्तुकामं बकं दोर्भ्यां मुखतोऽरिमपाटयत् ॥८॥

१ उभ० निपातनात् । २ विज० भयं चालं । ३ वीर० मया । ४ उभ० सप्रजाः । ५ विज० जीवनाः । ६ उभ० दधाराद्रिं । ७ विज० शकटाटोपकरणं । ८ वीर० नन्दमभ्येत्य विस्मिताः । विज० समुपेत्य सुविस्मिताः ।

१ विज० सर्वे । २ विज० भारत । ३ विज० प्रचोदिताः । ४ उभ० ऽविशद्धरिः । ५ विज० त्रयोविंशोऽध्यायः । ६ वीर० बालस्य ।

वत्सेषु वत्सरूपेण प्रविशन्तं जिघांसया।
हत्वा न्यपातयत्तेन कपित्थानि च लीलया ॥९॥
हत्वा रासभदैतेयं तद्बन्धूंश्च बलान्वितः।
चक्रे तालवनं क्षेमं परिपक्कफलान्वितम् ॥ १० ॥
प्रलंबं घातयित्वोग्रं बलेन बलशालिना।
अमोचयद्व्रजपशून्गोपांश्चारण्यवह्नितः ॥ ११ ॥
आशीविषतमाहीन्द्रं दमित्वा विमदं हृदात्।
प्रसह्योद्वास्य यमुनां चक्रेऽसौ निर्विषोदकाम् १२
दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन्सर्वेषां नो व्रजौकसाम्।
नन्द ते तनयेऽस्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः कथम्१३
क सप्तहायनो बालः क महाद्रिविधारणम्।
ततो नो जायते शङ्का व्रजनाथ तवाऽऽत्मजे १४
नन्द उवाच—
श्रूयतां मे वचो गोपा व्येतु शङ्का च वोऽर्भके।
एनं कुमारमुद्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह ॥ १५ ॥
वर्णास्त्रयः किलास्यासन् गृह्णतोऽनुयुगं तनूः।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः १६
प्रागयं वसुदेवस्य कचिज्जातस्तवाऽऽत्मजः।
वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ १७॥

बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते। २
गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः॥१८॥
एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकुलनन्दनः।
अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथ ॥ १९ ॥
पुराऽनेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः।
अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून्समेधिताः॥२०॥
य एतस्मिन्महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः।
नारयोऽभिभवन्त्येतान्विष्णुपक्षानिवासुराः ॥२१
तस्मान्नन्द कुमारोऽयं नारायणसमो गुणैः।
श्रिया कीर्त्याऽनुभावेन तत्कर्मसु न विस्मयः २२
इत्यद्धा मां समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते।
मन्ये नारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥२३॥
इति नन्दवचः श्रुत्वा गर्गगीतं व्रजौकसः।
[दृष्टश्रुतानुभावास्ते कृष्णस्यामिततेजसः।]
मुदिता नन्दमानर्चुः कृष्णं च गतविस्मयाः २४
देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा वज्राश्मवर्षानिलैः३
सीदत्पालपशुस्त्रि आत्मशरणं दृष्ट्वाऽनुकंप्युत्स्मयन्४
उत्पाट्यैककरेण शैलमबलो लीलोच्छिलीध्रं यथा
बिभ्रद्गोष्ठमपान्महेन्द्रमदभित्प्रीयान्न इन्द्रो गवाम्

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥[5]

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इन्द्रेण श्रीकृष्णं स्तुत्वा गोलोकादागतया सुरभ्या सह श्रीकृष्णस्याभिषेकः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
गोवर्धने धृते शैल आसाराद्रक्षिते व्रजे।
गोलोकादाव्रजत्कृष्णं सुरभिः शक्र एव च॥१॥
विविक्त उपसंगम्य व्रीडितः कृतहेलनः।
पस्पर्श पादयोरेनं किरीटेनार्कवर्चसा ॥ २ ॥
दृष्टश्रुतानुभावोऽस्य कृष्णस्यामिततेजसः।
नष्टत्रिलोकेशमद इन्द्र आह कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

इन्द्र उवाच—
विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तं
तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कम्।
मायामयोऽयं गुणसंप्रवाहो
न विद्यते तेऽग्रहणानुबन्धः ॥ ४ ॥
कुतो नु तद्धेतव ईश[6] तत्कृता

१ विज० फलोचितं। २ विज० आशीविषं महारौद्रं। ३ उभ० इदमाह।

१ वीर० नारायणं साक्षात्कृष्ण। २ उभ० इदमर्धमधिकं। ३ उभ० वर्षानिलैः सीदद्बालस्त्रियात्म। ४ विज० प्युत्स्मयः। ५ विज० चतुर्विंशोऽध्यायः। ६ विज० ईश मन्युलोभादयो।

लोभादयो येऽबुधलिङ्गभावाः ।
तथाऽपि दण्डं भगवान्बिभर्ति
धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय ॥ ५ ॥
पिता गुरुस्त्वं जगतामधीशो
दुरत्ययः काल उपात्तदण्डः ।
हिताय स्वेच्छातनुभिः समीहसे
मानं विधुन्वञ्जगदीशमानिनाम् ॥ ६ ॥
ये मद्विधाज्ञा जगदीशमानिन-
स्त्वां वीक्ष्य कालेऽभयमाशु तन्मदम् ।
हित्वाऽऽर्यमार्गं प्रभजन्त्यपस्मया
ईहा खलानामपि तेऽनुशासनम् ॥ ७ ॥
स त्वं ममैश्वर्यमदप्लुतस्य
कृतागसस्तेऽविदुषः प्रभावम् ।
क्षन्तुं प्रभोऽथार्हसि मूढचेतसो
मैवं पुनर्भून्मतिरीश मेऽसती ॥ ८ ॥
तवावतारोऽयमधोक्षजेह
स्वयंभराणामुरुभारजन्मनाम् ।
चमूपतीनामभवाय देव
भवाय युष्मच्चरणानुवर्तिनाम् ॥ ९ ॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ।
वासुदेवाय कृष्णाय सात्वतां पतये नमः ॥१०॥
स्वच्छन्दोपात्तदेहाय विशुद्धज्ञानमूर्तये ।
सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ११ ॥
मयेदं भगवन्गोष्ठनाशायासारवायुभिः ।
चेष्टितं विहते यज्ञे मानिना तीव्रमन्युना ॥१२॥
त्वयेशानुगृहीतोऽस्मि ध्वस्तस्तंभो वृथोद्यमः ।
ईश्वरं गुरुमात्मानं त्वामहं शरणं गतः ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच—

एवं संकीर्तितः कृष्णो मघोना भगवानमुम् ।
मेघगंभीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मया तेऽकारि मघवन्मखभङ्गोऽनुगृह्णता ।
मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशम् ॥१५॥
मामैश्वर्यश्रीमदान्धो दण्डपाणिं न पश्यति ।
तं भ्रंशयामि संपद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् १६
गम्यतां शक्र भद्रं वः क्रियतां मेऽनुशासनम् ।
स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तंभवर्जितैः ॥१७॥
अथाह सुरभिः कृष्णमभिवन्द्य मनस्विनी ।
स्वसन्तानैरुपामन्त्र्य गोपरूपिणमीश्वरम् ॥ १८ ॥

सुरभिरुवाच—

कृष्णकृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
भवता लोकनाथेन सनाथा वयमच्युत ॥ १९ ॥
त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इन्द्रो जगत्पते ।
भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधवः ॥२०॥
इन्द्रं नस्त्वाभिषेक्ष्यामो ब्रह्मणा नोदिता वयम् ।
अवतीर्णोऽसि विश्वात्मन्भूमेर्भारापनुत्तये ॥२१॥

श्रीशुक उवाच—

एवं कृष्णमुपामन्त्र्य सुरभिः पयसाऽऽत्मनः ।
जलैराकाशगङ्गाया ऐरावतकरोद्धृतैः ॥ २२ ॥
इन्द्रः सुरर्षिभिः साकं नोदितो देवमातृभिः ।
अभ्यषिञ्चत दाशार्हं गोविन्द इति चाभ्यधात् ॥
तत्रागतास्तुंबुरुनारदादयो
गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ।
जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः
सुराङ्गनाः संननृतुर्मुदाऽन्विताः ॥ २४ ॥
तं तुष्टुवुर्देवनिकायकेतवो
व्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः ।
लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयो
गावस्तदा गामनयन्पयोद्रुताम् ॥ २५ ॥
नानारसौघाः सरितो वृक्षा आसन्मधुस्रवाः ।
अकृष्टपच्यौषधयो गिरयोऽबिभ्रदुन्मणीन् ॥२६॥
कृष्णेऽभिषिक्त एतानि सर्वाणि कुरुनन्दन ।
निर्वैराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निसर्गतः ॥ २७॥

१ विज० हिताय चेच्छा । २ वीर० ये माहशाज्ञा । विज० ये मद्विधाः स्युः । ३ उभ० भुवो भराणा । ४ विज० स्वच्छन्देनात्त । ५ वीर० हतोद्यमः । ६ वीर० इत्थं ।

१ विज० ते । २ विज० विस्तंभवर्जितैः । ३ वीर० वाय । ४ वीर० रुपागत्य । ५ उभ० चोदिता । ६ विज० जलैश्चाकाश । ७ उभ० चोदितैः । ८ विज० सर्वाणि ।

इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य सः । अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो देवादिभिर्दिवम् २८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे सप्तविंशो[1]ऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वरुणभृत्यनीतस्य नन्दस्य श्रीकृष्णेनानयनं ॥ १ ॥ भगवता गोपेभ्यो वैकुण्ठलोकप्रदर्शनं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
स्नातुं नन्दस्तु कालिन्द्या द्वादश्यां जलमाविशत् १
तं गृहीत्वाऽनयद्भृत्यो वरुणस्यासुरोन्तिकम् ।
अविज्ञायाऽऽसुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि ॥२॥
[1]चुकुशुस्तमपश्यन्तः कृष्णरामेति गोपकाः ।
भगवांस्तदुपश्रुत्य पितरं वरुणाहृतम् ।
तदन्तिकं गतो राजन्स्वानामभयदो विभुः ॥३॥
प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सपर्यया ।
महत्या पूजयित्वाऽऽह तद्दर्शनमहोत्सवः ॥ ४ ॥

वरुण उवाच—

अद्य मे निर्भृ[2]तो देहोऽद्यैवार्थोऽधिगतः प्रभो ।
[अ[3]क्ष्णोर्वाचश्च साफल्यं तव मे दर्शनाद्विभो ।]
त्व[4]त्पादभाजो भगवन्नवापुः पारमध्वनः ॥ ५ ॥
नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ।
न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना ॥ ६ ॥
अजानता मामकेन मूढेनाकार्यवेदिना ।
आनीतोऽयं तव पिता त[5]द्भवान्क्षन्तुमर्हति ॥७॥
मम[6]प्यनुग्रहं कृष्ण कर्तुमर्हस्यशेषदृक् ।
[पितै[7]षं ते मया नीतो यन्नस्त्वत्पाददर्शनं ।]
गोविन्द नीयतामेष पिता ते पितृ[2]वत्सल ॥८॥

श्रीशुक उवाच—

एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानीश्वरेश्वरः ।
आदायागात्स्वपितरं बन्धूनां चावहन्मुदम् ॥९॥
नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वा लोकपालमहोदयम् ।
कृष्णे च सन्नतिं तेषां ज्ञातिभ्यो विस्मितोऽब्रवीत् ॥
ते त्वौ[3]त्सुक्यधियो राजन्मत्वा गोपास्तमीश्वरम् ।
अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्य[4]दधीश्वरः॥११॥
इति स्वानां स भगवान्विज्ञायाखिलदृक् स्वयम् ।
संकल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिन्तयत् ॥ १२ ॥
जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः ।
उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां[5] गतिं भ्रमन् १३
इति संचिन्त्य भगवान्महाकारुणिको हरिः[6] ।
दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम्॥१४॥
सत्यं[7] ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ।
यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः १५
ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन[8] चोद्धृताः ।
ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राक्रूरोऽध्यगात्पुरा ॥१६॥
नन्दादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृताः ।
कृष्णं[9] च तत्र च्छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे अष्टाविंशो[10]ऽध्यायः ॥ २८ ॥

---

१ विज० गोपालास्तमपश्यन्तः कृष्णरामेति चुकुशुः । २ विज० विधृतो देह अद्यार्थो । ३ वीर० इदमर्धमधिकं । ४ विज० यत्पाद । ५ उभ० तत्प्रभो । ६ विज० पूर्वार्धोत्तरार्धौ विपर्यस्तौ वर्तेते । ७ वीर० अस्यार्धस्य स्थाने 'प्रजा वयमनुग्राह्याः सापराधा अपि प्रभो' इति वर्तते । ७ वीर० इदमर्धमधिकं ।

१ विज० पञ्चविंशोऽध्यायः । २ विज० मामकाहृतः । ३ वीर० ते चौ । ४ विज० स्त्वधीश्वरं । ५ विज० स्वगतिं । ६ विज० विभुः । ७ विज० अयं श्लोकः उत्तरश्च श्लोकः व्यत्यस्तौ वर्तेते । ८ विज० कृष्णमचक्षत । ९ वीर० कृष्णं च समभिष्टूय मानयन्तः सुविस्मिताः । १० विज० षड्विंशोऽध्यायः ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

गोपीभिस्सह श्रीकृष्णस्य रासक्रीडारंभः ॥ १ ॥ गोपीनां गर्वपरिहारार्थं क्रीडामध्ये श्रीकृष्णस्यान्तर्धानं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

भगवानपि तां रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः ।
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥ १ ॥
तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं
प्राच्या विलिंपन्नरुणेन शंतमैः ।
स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृज-
न्प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥ २ ॥
दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डलं
रमाननाभं नवकुङ्कुमारुणम् ।
वनं च तत्कोमलगोभिरञ्जितं
जगौ कलं वामदृशां मनोहरम् ॥ ३ ॥
निशम्य गीतं तदनङ्गवर्धनं
व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः ।
आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः
स यत्र कान्तो जवलोलकुण्डलाः ॥ ४ ॥
दुहन्त्योऽभिययुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः ।
पयोऽधिश्रित्य संयावमनुद्वास्यापरा ययुः ॥ ५ ॥
परिवेषयन्त्यस्तद्धित्वा पाययन्त्यः शिशून्पयः ।
शुश्रूषन्त्यः पतीन्काश्चिदश्नन्त्योऽपास्य भोजनम्॥
लिंपन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या अञ्जन्त्यः काश्च लोचने
व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः ७
ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृबन्धुभिः ।
गोविन्दापहृतात्मानो न न्यवर्तन्त मोहिताः ॥८
अन्तर्गृहगताः काश्चिद्गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ।
कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ॥९॥
दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ।
ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः॥१०॥
तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्याऽपि सङ्गताः ।
जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः ॥ ११ ॥

राजोवाच—

कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने ।
गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम् ॥१२॥

श्रीशुक उवाच—

उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः ।
द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ॥ १३ ॥
नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ।
अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥१४॥
कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च ।
नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते ॥१५
न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे ।
योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विमुच्यते ॥ १६ ॥
ता दृष्ट्वान्तिकमायाता भगवान्व्रजयोषितः ।
अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच—

स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः ।
व्रजस्यानामयं कच्चिद्ब्रूताऽऽगमनकारणम् ॥१८॥
रजन्येषा घोररूपा घोरसत्त्वनिषेविता ।
प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः॥१९
मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः ।
विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृढ्वं बन्धुसाध्वसम्॥
दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररञ्जितम् ।
यमुनाऽनिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितम् ॥ २१ ॥
तद्यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन्सतीः ।
क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च तान्पाययत दुह्यत॥२२॥

---

१ विज० तां रात्रिं । २ विज० मल्लिकां । ३ विज० नरुणैश्च । ४ विज० मुकुन्दस्त । ५ विज० रामाननाभं । ६ वीर० रङ्कितं । ७ विज० मनोरमं । ८ विज० निषक्त । ९ विज० मलक्षिताशयाः स यत्र कार्तस्वरलोल । १० वीर० काश्चन । ११ विज० योषितः ।

१ उभ० अव्यक्तस्या । २ विज० मोहं मैत्रीं । ३ वीर० उवाच । ४ विज० वाचःपाशैः । ५ वीर० करवाम । ६ विज० विचिन्वन्तो । ७ विज० ऽनिलनीरैज ।

अथवा मदभिस्नेहाद्भवत्यो यन्त्रिताशयाः ।
आगता ह्युपपन्नं[1] वः प्रीयन्ते मयि[2] जन्तवः ॥२३॥
भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ।
तद्बन्धूनां च कल्याण्यः[3] प्रजानां चानुपोषणं २४
दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।
पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी[4] २५
अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् ।
जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियाः ॥२६॥
श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ।
न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥२७॥

श्रीशुक उवाच—

इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।
विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥२८॥
कृत्वा[5] मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्य-
द्बिम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।
अस्रैरुपात्तमषिभिः कुचकुङ्कुमानि
तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः[6] स्म तूष्णीम् ॥२९॥
प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं
कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः ।
नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किंचि-
त्संरंभगद्गदगिरोऽब्रुवतानुरक्ताः ॥ ३० ॥

गोप्य ऊचुः—

मैवं विभोऽर्हति भवान्गदितुं नृशंसं
संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ।
भक्ता[7] भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मा-
न्देवो यथाऽऽदिपुरुषो भजते[8] मुमुक्षून् ॥ ३१ ॥
यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग
स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।
अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे[9] त्वयीशे
प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा ॥ ३२ ॥
कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्म-
न्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः[1] किम् ।
तन्नः प्रसीद परमेश्वर[2] मा स्म छिन्द्या
आशां भृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र[3] ॥ ३३ ॥
चित्तं सुखेन[4] भवताऽपहृतं गृहेषु
यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ।
पादौ पदं न चलतस्तव पादमूला-
द्यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा ॥ ३४ ॥
सिञ्चाङ्ग नस्त्वदधरामृतपूरकेण
हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ।
नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा[5]
ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥ ३५ ॥
यर्ह्यम्बुजाक्ष तव पादतलं रमाया
दत्तक्षणं क्वचिदरण्यजनप्रियस्य ।
अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमङ्ग
स्थातुं त्वयाऽभिरमिता बत पारयामः ॥ ३६ ॥
श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे तुलस्या
लब्ध्वाऽपि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् ।
यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयास-[6]
स्तद्वद्वयं च तव पादरजः प्रपन्नाः ॥ ३७ ॥
तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तेऽङ्घ्रिमूलं
प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ।
त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकाम-
तप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥ ३८ ॥
वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्री-
गण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् ।
दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य
वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥ ३९ ॥
का स्त्र्यङ्ग ते कलपदायत[7]मूर्च्छितेन
संमोहिताऽऽर्यचरितान्न चलेत्त्रिलोक्याम् ।

---

१ उभ० ह्युपपन्नं तत् । २ विज० मम । ३ विज० कल्याणं । ४ विज० लोके शुचिरपातकी । ५ विज० न्यक्कृत्य वक्त्रवनजान्यतितापशुष्यद्बिम्बाधराणि चरणेन महीं लिखन्त्यः । ६ वीर० भराश्च । ७ वीर० प्राप्ता भजस्व । विज० भक्त्या भजेम । ८ उभ० भजतो । ९ विज० अस्त्येव तत्तदपि देववरे त्वयीशे ।

१ विज० नित्याप्रियैः । २ उभ० वरदेश्वर । ३ विज० त्वयि परामरविन्द । ४ विज० चित्तं सखे न । ५ विज० त्वया विरहिता । ६ विज० कृतोन्य । ७ विज० पदामृतवेणुगीतसंमोहिता ।

त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं
यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन् ॥ ४० ॥
व्यक्तं भवान्व्रजभयार्तिहरोऽभिजातो
देवो यथाऽऽदिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ।
तन्नो निधेहि करपङ्कजमार्तबन्धो
तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किङ्करीणाम् ॥ ४१ ॥
श्रीशुक उवाच—
इति विक्लबितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।
प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत् ॥४२॥
ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः
प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ।
उदारहासद्विजकुन्ददीधिति- .
र्व्यरोचतैणाङ्क इवोडुभिर्वृतः ॥ ४३ ॥
उपगीयमान उद्गायन्वनिताशतयूथपः ।
मालां बिभ्रद्वैजयन्तीं व्यचरन्मण्डयन्वनम्॥४४॥
नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकम् ।
रेमे तत्तरलानन्दकुमुदामोदवायुना ॥ ४५ ॥
बाहुप्रसारपरिरंभकरालकोरु-
नीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ।
क्ष्वेल्याऽवलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा-
मुत्तंभयन्रतिपतिं रमयांचकार ॥ ४६ ॥
एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमाना महात्मनः ।
आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि॥
तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ।
प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीकृष्णविरहसंतप्तानां गोपीनां तमन्विष्येतस्ततो धावनं ॥ १ ॥ तासामुन्मादावस्थावर्णनं ॥ २ ॥ मध्येमार्गं दामोदरपादाङ्केन सह कस्याश्चित्पादावपि दृष्ट्वा तासामधिकतापप्राप्तिः ॥ ३ ॥ दृप्तायास्तस्या अपि गर्वभङ्गार्थं श्रीकृष्णेन त्यागः ॥ ४ ॥ पूर्वविसृष्टाभिर्गोपीभिस्तया सह यमुनापुलिने श्रीकृष्णप्रतीक्षणं ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच—
अन्तर्हिते भगवति सहसैव व्रजाङ्गनाः ।
अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥ १ ॥
गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितै-
र्मनोरमालापविहारविभ्रमैः ।
आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापते-
स्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥ २ ॥
गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु
प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः ।
असावहन्त्वित्यबलास्तदात्मिका
न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ ३ ॥
गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता
विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम् ।
पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहि-
र्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥ ४ ॥
दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थ प्लक्ष न्यग्रोध नो मनः ।
नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ॥ ५ ॥
कच्चित्कुरबकाशोकनागपुन्नागचंपकाः ।

---

१ वीर० जनार्ति । २ विज० न्यरीरमत् । ३ विज० असावहन्वित्यबलाः । ४ विज० नावेदिषुः ।

१ वीर० जुष्टं तत्तरलासङ्गिकुमदा । विज० रेमे तत्तरलानन्दिकुमुदा । २ विज० करालकेलीनीवी । ३ विज० कराग्र । ४ विज० क्ष्वेलावलोक । ५ विज० स्वात्मानं । ६ विज० आधिक्याभ्यधिकं भुवि । ७ विज० सप्तविंशोऽध्यायः । ८ विज० विचेरु । ९ विज० किंशुक । १० विज० नन्दसूनुरिहागात्किं सह हासा । ११ वीर० नीपोदुंबरचन्दनाः । १२ विज० चंपक ।

रामानुजो मानिनीनामितो दर्पहरस्मितः ॥ ६ ॥
कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये ।
सह त्वाऽलिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः ॥७॥
मालत्यदर्शि वः कच्चिन्मल्लिके जातियूथिके ।
प्रीतिं वो जनयन्यातः करस्पर्शेन माधवः ॥८॥
चूतप्रियालपनसासनकोविदार-
जंब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदंबनीपाः ।
येऽन्येपरार्थभवका यमुनोपकूलाः
शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥ ९ ॥
किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवाङ्घ्रि-
स्पर्शोत्सवोत्पुलकिताङ्गरुहैर्विभासि ।
अप्यङ्घ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा
आहो वराहवपुषः परिरंभणेन ॥ १० ॥
अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रै-
स्तन्वन्दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ।
कान्ताङ्गसङ्गकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः
कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ११ ॥
बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो
रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः ।
अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं
किंवाऽभिनन्दति चरन्प्रणयावलोकैः ॥ १२ ॥
पृच्छतेवा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पते ।
नूनं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥१३॥
इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः ।
लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः १४॥
कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः कृष्णायन्त्यपिबत्स्तनम् ।
तोकायित्वा रुदत्यन्या पदाऽहन् शकटायतीं १५
दैत्यायित्वा जाहारान्यामेका कृष्णार्भभावनाम् ।
रिङ्गयामास काऽप्यङ्घ्रीकर्षन्तीघोषनिःस्वनैः १६॥

कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायन्त्यश्च काश्चन ।
वत्सायतीं हन्ति चान्या तत्रैका तु बकायतीम् ।
आहूय दूरगा यद्वत्कृष्णस्तमनुर्वर्ततीम् ।
वेणुं क्वणन्तीं क्रीडन्तीमन्याः शंसन्ति साध्विति
कस्यांचित्स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहापरानु ।
कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः १९
मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं मया ।
इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतन्त्युन्निदधेंबरम् ॥ २० ॥
आरुह्यैका पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृप ।
दुष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दण्डधृत् २
तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणम् ।
चक्षूंष्याश्वपिदध्वं वो विधास्ये क्षेममञ्जसा॥२२
बद्धाऽन्यया स्रजा काचित्तन्वी तत्र उलूखले
[बध्नामि भाण्डभेत्तारं हैयङ्गवमुषं त्विति ।]
भीता सुदृक् पिधायास्यं भेजे भीतिविडंबनम् २
एवं कृष्णं पृच्छमाना बृन्दावनलतास्तरून् ।
व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥
पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मनः ।
लक्ष्यन्ते हि ध्वजांभोजवज्रांकुशयवादिभिः॥२५॥
तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः ।
वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समब्रुवन् ॥
कस्याः पदानि चैतानि याताया नन्दसूनुना ।
अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा॥२७॥
अनयाऽऽराधितो नूनं भगवान्हरिरीश्वरः ।
यन्नो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः२८॥
धन्या अहो अमी आल्यो गोविन्दाङ्घ्र्यब्जरेणवः ।
यान्ब्रह्मेशो रमा देवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये ॥ २९ ॥
तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत् ।

१ वीर० ... मानिनीनां गतो । विज० मानिनीनां दोग्धा नन्दस्य चात्मजे... । २ विज० जंब्वक्ष । ३ वीर० म्रकपारिजाताः । ४ विज० ...भाविनो । ५ विज० शुभं बत । ६ विज० वपुषा । ७ विज० मीश्व...रो वः । ८ वीर० पश्यतेमा । विज० पश्यतेह । ९ उभ० करजस्प...र्शाद्बिभ्र । १० विज० एतदारभ्यं दश श्लोका न सन्ति । ११ वी... ० निःस्वनौ ।

१ वीर० गोपवत्सायिताः पराः । २ वीर० वत्सायितां गृहीत्वान्या भ्रामयित्वा न्यपातयत् । कृष्णायिता घ्नतीवान्या तत्रैका तु बकायतीम् । ३ वीर० आह्वयद्दूरगा । ४ वीर० मनुकुर्वतीं । ५ वीर० वितत्योन्निदधेंबरं । ६ वीर० बध्नन्त्यै का स्रजा काचित्त्वामद्योलूखले हरे । ७ वीर० इदमर्धमधिकं ८ विज० व्यचक्षन्त । ९ उभ० लतादिभिः । १० विज० करिण्याः । ११ वीर० यान्ब्रह्मेशादयो देवाः । विज० यान्ब्रह्मेशौ रमा देवी दधुर्मूर्ध्ना तदूतये ।

[१]काऽपहृत्य गोपीनां [२]रहो भुङ्क्तेऽच्युताधरम् ३०
ः लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरैः ।
खिद्यत्सुजाताङ्घ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ३१
[३]इमान्यधिकम[४]ग्नानि पदानि वहतो वधूम् ।
गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्त[५]स्य कामिनः ॥
अत्रावरोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना ॥१॥]
ात्र प्रसूनावचयः प्रियाऽर्थे प्रेयसा कृतः ।
पदाक्रमणे एते पश्यतासकले पदे ॥ ३२ ॥
केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतम् ।
ानि चूडयता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥३३॥
मे तया चाऽऽत्मरत आत्मारामोऽप्यखण्डितः ।
कामिनां दर्शयन्दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मताम् ३४
इत्येवं दर्श[६]यन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ।
यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ॥
सा च मेने तदाऽऽत्मानं वरिष्ठं सर्वयोषिताम् ।
हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ [७]भजते प्रियः ३६

ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत् ।
न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥३७
एवमुक्तः प्रियामाह स्क[१]न्ध आरुह्यतामिति ।
ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ॥ ३८ ॥
हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज ।
दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ३९
अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्योविदूरतः ।
ददृशुः प्रियवि[२]श्लेषमोहितां दुःखितां सखीम् ४०
तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ।
अवमानं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः ॥४१॥
[३]ततोऽविशन्वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते ।
तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुः स्त्रियः॥४२॥
तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ।
तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ४३
पुनः पुलिनमागत्य कालिन्द्याः कृष्णभावनाः ।
समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकाङ्क्षि[४]ताः ॥४४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे त्रिं[५]शोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

गोपीगीतं ॥ १ ॥

गोप्य ऊचुः—
ायति तेऽधिकं जन्मना व्रजः
ायत इन्दिरा शश्वदत्र हि ।
यित दृश्यतां दिक्षु तावका-
त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ १ ॥
ारदुदाशये साधुजातस-
सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा ।
ुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका
रद निघ्नतो नेह किं वधः ॥ २ ॥
[१०]षजलाप्य[१]याद्व्यालराक्षसा-
द्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ।
वृषमय[७]ात्मजाद्विश्वतो भया-
दृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥ ३ ॥
[८]न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।
विखनसा[९]ऽर्थितो विश्वगुप्तये
सख उदेयिवान्सात्वतां कुले ॥ ४ ॥
विरचिताभयं वृष्णि[१०]धुर्य ते
चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ।
करसरोरुहं कान्त कामदं
शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥ ५ ॥

१ विज० एका । २ वीर० धनं । ३ उभ० अयं सार्धः
श्लोकोधिकः । ४ वीर० लग्नानि । ५ उभ० भाराक्रान्तानि ।
उभ० प्रलपन्त्यस्ता । ७ विज० भजते इह । ८ विज०
ाधु तत्र हि । ९ विज० त्वा दिदृक्षतां त्वयि गतासवस्त्वा ।
१० विज० जलाशयाद्व्याल ।

१ वीर० स्कन्धमारुह्य । २ विज० विश्लिष्टां । ३ विज० गत्वा
वनाद्वनं । ४ विज० काङ्क्षिणीः । ५ विज० अष्टाविंशोऽध्यायः ।
६ विज० मयाद्भया । ७ विज० मुखादृषभ । ८ विज०
स खलु । ९ विज० सार्चितो । १० विज० वयं ते शरण ।

[1]व्रजजनार्तिहन्वीर योषितां
निजजनस्मयध्वंसनस्मित ।
भज सखे [2]भवत्किंकरीः स्म नो
जलरुहाननं चारु दर्शय[3] ॥ ६ ॥
प्रणतदेहिनां पापकर्शनं
तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ।
फणिफणार्पितं ते पदांबुजं
कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥ ७ ॥
मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया
बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ।
विधिकरीरिमा वीर मुह्यती-
रधरसीधुनाऽऽप्याययस्व नः ॥ ८ ॥
तव कथामृतं तप्तजीवनं
कविभिरीडितं कल्मषापहम् ।
श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं
भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥ ९ ॥
प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षणं
विहरणं च ते ध्यानमङ्गलम् ।
रहसि संविदो या हृदिस्पृशः
कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥ १० ॥
चलसि यद्व्रजाचारयन्पशून्
नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् ।
शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः
कलिलतां मनः कान्त गच्छति ॥ ११ ॥
दिनपरिक्षये नीलकुन्तलै-
र्वनरुहाननं बिभ्रदावृतम् ।
[4]र्धनरजस्वलं दर्शयन्मुहु-
र्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥ १२ ॥
प्रणतकामदं पद्मजार्चितं
धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ।
चरणपङ्कजं शन्तमं च ते
रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥ १३ ॥
सुरतवर्धनं शोकनाशनं
स्वरितवेणुना सुष्ठु चुंबितम् ।
इतररागविस्मारणं नृणां
वितर वीर नस्तेऽधरामृतम् ॥ १४ ॥
अटति यद्भवानह्नि काननं
त्रुटिर्युगायते[1] त्वामपश्यताम् ।
कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते
जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम् ॥ १५ ॥
पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवा-
नतिविलङ्घ्य[3] तेऽन्त्यच्युतागताः ।
गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः
कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि ॥ १६ ॥
रहसि संविदं हृच्छयोदयं
प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ।
बृहदुरःश्रियो वीक्ष्य[4] धाम ते
मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः ॥ १७ ॥
व्रजवनौकसां व्यक्तिरङ्ग ते
वृजिनहन्त्र्यलं विश्वमङ्गलम् ।
[5]त्यज मनाक्च नस्त्वत्स्पृहात्मनां
स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनम् ॥ १८ ॥
[6]यत्ते सुजातचरणांबुरुहं स्तनेषु
भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ।
तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वि-
त्कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

---

१ विज० अयं श्लोको द्वितीयश्लोकतया वर्तते । २ विज० भवे किङ्करीः । ३ विज० यन् । ४ उभ० वनरजस्वलं ।

१ वीर० त्रुटि युगायते । २ विज० जडवदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशां । ३ वीर० तेन्त्यच्युता । ४ विज० वीर० वीक्ष्य ते । ५ विज० भज । ६ विज० अयं श्लोको नास्ति । ७ विज० एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

शोचतां गोपीनां मध्ये श्रीकृष्णस्य प्रादुर्भावः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।
रुरुदुः सुस्वरं[1] राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥१॥
तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखांबुजः ।
पीतांबरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥२॥
तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः ।
उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवाऽऽगतम् ॥३॥
[[2]कृष्णस्य मुखलावण्यसुधां नयनभाजनैः ।
आपीयापीय नातृप्यन्सन्तस्तच्चरणं यथा ॥१॥]
काचित्करांबुजं शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा ।
काचिद्दधार[3] तद्बाहुमंसे चन्दनभूषितम् ॥ ४ ॥
काचिदञ्जलिनाऽगृह्णात्तन्वी तांबूलचर्वितम् ।
का तदङ्घ्रिकमलं[4] संतप्ता स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥
का भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरंभविह्वला ।
न्तीवैक्षत्[5]कटाक्षेपैः[6] संदष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥
पराऽनिमिषद्[7]दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखांबुजम् ।
ापीतमपि नातृप्यत्संतस्तच्चरणं यथा ॥ ७ ॥
काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदि कृत्य निमील्य च ।
काङ्ग्युपगुह्याऽऽस्ते योगीवाऽऽनन्दसंप्लुता[8] ॥८॥
स्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ।
विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः[9] ॥९॥
भिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः ।
रोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥१०॥
ताः समादाय कालिन्द्या निर्विश्य पुलिनं विभुः ।
विकसत्कुन्दमन्दार[10]सुरभ्यनिलषट्पदम् ॥ ११ ॥
शरच्चन्द्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमःशिवम् ।
कृष्णाया[1] हस्ततरलाचितकोमलवालुकम् ॥१२॥
तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो
मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः ।
स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितै-
रचीक्लृपन्नासनमात्मबन्धवे ॥ १३ ॥
तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वरो
योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ।
चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चित-
स्त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥
सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं
सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा[2] ।
संस्पर्शनेना[3]ङ्ककृताङ्घ्रिहस्तयोः
संस्तुत्य[4] ईषत्कुपिता बभाषिरे ॥ १५ ॥

गोप्य ऊचुः—

भजतोऽनुभजन्त्येक एक एतद्विपर्ययम् ।
नोभयांश्च भजन्त्येके[5] एतन्नो ब्रूहि साधु भोः १६

श्रीभगवानुवाच—

मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते ।
न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं[6] तद्धि नान्यथा १७
भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पितरो यथा ।
धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः ॥१८॥
भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः ।
आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः ॥१९॥
नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जन्तू-
न्भजाम्यमीषामनु[7]वृत्तिवृत्तये ।
[[8]तथैव मत्तः फलसंपदः स्यु-
रुच्चावचाः कल्पतरोरिवार्थिनाम् ।]

---

१ उभ० सुस्वरं । २ वीर० अयं श्लोकोऽधिकः । ३ वीर० द्वभार । ४ विज० युगलं । ५ विज० प्रलयवैक्ष । ६ उभ० कटाक्षेण । ७ विज० ऽनिमिषं दृग्भ्यां । ८ विज० निर्भरा । ९ विज० जनः । १० विज० सुरतानिल ।

१ विज० कृष्णेहायस्त । २ वीर० विभ्रमभ्रुवः । ३ विज० संस्पर्शनोत्काङ्ककृताङ्गहृच्छयं । ४ उभ० संस्तभ्य । ५ उभ० भजन्त्यन्ये । ६ विज० स्वार्थं तद्वित्त नान्यथा । ७ विज० मनुवृत्तयो यथा । ८ विज० इदमर्धमधिकं ।

यथाऽधनो लब्धधने विनष्टे
तच्चिन्तयाऽन्यन्निभृतो न वेद ॥ २० ॥
एवं मदर्थोज्झितलोकवेद-
स्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबला: ।
मया परोक्षं भजता तिरोहितं
माऽसूयितुं माऽर्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥ २१ ।
न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां
स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषाऽपि वः ।
या माऽभजन्दुर्जरगेहशृङ्खलाः
संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीकृष्णस्य गोपिकाभिस्सह रासक्रीडावर्णनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ।
जहुर्विरहजं तापं तदङ्गोपचिताशिषः ॥ १ ॥
तत्राऽऽरभत गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ।
स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः ॥ २
रासोत्सवः संप्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः ।
योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ।
प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे स्वनिकटं स्त्रियः ॥ ३ ॥
यं मन्येरन्नभस्तावद्विमानशतसंकुलम् ।
दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥४॥
ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ।
जगुर्गन्धर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५ ॥
वलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां च योषिताम् ।
सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ६ ॥
तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान्देवकीसुतः ।
मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ॥७॥
पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलासै-
र्भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ।
स्विद्यन्मुख्यः कबररशनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो
गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ॥८॥
उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठ्यो रतिप्रियाः ।
कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतम् ॥ ९ ॥
काचित्समं मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिताः ।
उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधुसाध्विति ।
तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं च बह्वदात् ॥१०॥
काचिद्रासपरिश्रान्ता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ।
जग्राह बाहुना स्कन्धं श्लथद्वलयमल्लिका ॥११॥
तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ।
चन्दनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुंब ह ॥१२॥
कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्विषमण्डितम् ।
गण्डं गण्डे संदधत्या अदात्तांबूलचर्वितम्॥१[illegible]॥
नृत्यन्ती गायती काचित्कूजन्नूपुरमेखला ।
पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रान्ताऽधात्स्तनयोः शि[illegible]।
गोप्यो लब्ध्वाऽच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभः ।
गृहीतकण्ठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायन्त्यस्तं विजह्रिरे ॥[illegible] ॥
कर्णोत्पलालकविटङ्ककपोलघर्म-
वक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः ।
गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेश-

१ विज० मदर्थार्पित । २ विज० तत्सङ्गोप । ३ विज० निकटस्त्रियः । ४ विज० यन्मन्येत नभस्तावत् । ५ विज० मौत्सुक्यनिभृतात्म । ६ विज० नेदुः खात्पेतुः । ७ विज० तत्रापि ।

१ विज० सासूयितुं नार्हथ मां प्रियं । २ उभ० सुसाधुकृत्यं । ३ विज० यो मां भजे दुर्जर । ४ वीर० संछिद्य । ५ विज० वृद्धिं प्रतियाति सोऽधुना । ६ विज० त्रिंशोऽध्यायः । ७ विज० जेगुः कृतमदा । ८ विज० स्रवत्कबरमल्लिका । ९ विज० भूषितं । १० विज० गण्डखण्डेऽभिदधत्या आदा । ११ विज० स ।

स्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् ॥ १६ ॥
एवं परिष्वङ्गकराभिमर्श-
स्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः ।
रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभि-
र्यथाऽर्भकः स्वप्रतिबिंबविभ्रमः ॥ १७ ॥
तदङ्गसङ्गप्रमुदाकुलेन्द्रियाः
केशान्दुकूलं कुचपट्टिकां वा ।
नाञ्जः प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो
विस्रस्तमालाभरणाः कुरूद्वह ॥ १८ ॥
कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः ।
कामार्दिताः शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत्१९
कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः ।
रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया॥२०
तासामतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः ।
प्रामृजत्करुणः प्रेम्णा शन्तमेनाङ्ग पाणिना २१
गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्वि-
ड्गण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ।
मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि
पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥ २२ ॥
ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्ग-
घृष्टस्रजः सकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः ।
गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः
श्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः ॥ २३ ॥
सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः
प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग ।
वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो
रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेन्द्रलीलः ॥ २४ ॥

१ विज० कामिनीभिर्यथा स्वतन्त्रः प्रतिघं विडंबयन् । २ विज० प्रमदाकुले । ३ विज० त्यक्तुं पतिं वोढु । ४ उभ० ...ाल्या । ५ विज० व्यमुह्यन्त सुरस्त्रियः । ६ उभ० रराम भगवांस्ताभि । ७ विज० स्फुरन्मकरकुण्डल । ८ विज० ...रतहास । ९ विज० ताभिर्ययौ । १० विज० ध्वस्तस्रजः । ११ वीर० स्वकुच । विज० सुकुच । १२ विज० सोन्तर्जले । १३ वीर० प्रेम्णोक्षितः । विज० प्रेमेक्षितप्रहसिताभिर- ...ष्टताङ्गः ।

ततश्च कृष्णोपवने जलस्थल-
प्रसूनगन्धानिलजुष्टदिक्तटे ।
चचार भृङ्गप्रमदागणावृतो
यथा मदच्युद्द्विरदः करेणुभिः ॥ २५ ॥
एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशाः
स सत्यकामोऽनुरताबलागणः ।
सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः
सर्वाः शरत्काव्यकथा रसाश्रयाः ॥ २६ ॥
राजोवाच—
संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।
अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥ २७ ॥
स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्ताऽभिरक्षिता ।
प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन्परदाराभिमर्शनम् ॥ २८ ॥
आप्तकामो यदुपतिः कृतवान्वै जुगुप्सितम् ।
किमभिप्राय एतन्नः संशयं छिन्धि सुव्रत॥२९॥
श्रीशुक उवाच—
धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा॥३०॥
नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ।
विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथाऽरुद्रोऽब्धिजं विषम्३१
ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाऽऽचरितं क्वचित् ।
तेषां यत्स्ववचोयुक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत्॥३२॥
कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ।
विपर्ययेण वाऽनर्थो निरहङ्कारिणां प्रभो ॥३३॥
किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ।
ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥३४॥
यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ता
योगप्रभावविधुताखिलकर्मबन्धाः ।
स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना-
स्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बन्धः ॥ ३५ ॥

१ विज० सौभगः । २ विज० आत्मारामो । ३ विज० साहसः । ४ उभ० नश्यत्याश्वाचर । ५ विज० रुद्रोपिबद्विषं । ६ वीर० बुद्धिमानेतदाचरेत् । विज० बुद्धिमान्नैतदाचरेत् । ७ उभ० मिह चार्थो । ८ विज० चानर्थो ।

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव[1] देहिनाम् ।
योन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह[2] देहभाक्॥३६॥
अनुग्रहाय भूतानां[3] मानुषं देहमास्थितः[4] ।
भजते तादृशीः[5] क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत्॥
नासूयन्खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।
मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान्स्वान्स्वान्दारान्व्रजौकसः
ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।
अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान्भगवत्प्रियाः ३
विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः
श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः ।
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

सर्पग्रस्तस्य नन्दस्य श्रीकृष्णेन मोचनम् ॥ १ ॥ शङ्खचूडासुरवधः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
एकदा देवयात्रायां गोपाला जातकौतुकाः ।
अनोभिरनडुद्युक्तैः प्रययुस्तेंविकावनम् ॥ १ ॥
तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां देवं पशुपतिं विभुम्[6] ।
आनर्चुरर्हणैर्भक्त्या देवीं च नृपतेंऽविकाम् ॥२॥
गावो हिरण्यं[7] वासांसि मधु मध्वन्नमादृताः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवो नः प्रीयतामिति॥३॥
ऊषुः सरस्वतीतीरे जलं प्राश्य धृतव्रताः[8] ।
रजनीं तां महाभागा नन्दसुनन्दकादयः[9] ॥ ४ ॥
कश्चिन्महानहिस्तस्मिन्विपिनेऽतिबुभुक्षितः ।
यदृच्छयाऽऽगतो नन्दं शयानमुरगोऽग्रसीत् ॥५॥
स चुक्रोशाहिना ग्रस्तः कृष्णकृष्ण महानयम् ।
सर्पो मां ग्रसते तात प्रपन्नं परिमोचय ॥ ६ ॥
तस्य चाक्रन्दितं श्रुत्वा गोपालाः सहसोत्थिताः ।
ग्रस्तं च दृष्ट्वा विभ्रान्ताः[10] सर्पं विव्यधुरुल्मुकैः ७
अलातैर्दह्यमानोऽपि नामुञ्चत्तमुरङ्गमः ।
तमस्पृशत्पदाऽभ्येत्य भगवान्सात्वतां पतिः॥८॥
स वै भगवतः श्रीमत्पादस्पर्शहताशुभः ।
भेजे सर्पवपुर्हित्वा रूपं विद्याधरार्चितम् ॥ ९ ॥
तमपृच्छद्धृषीकेशः प्रणतं समुपस्थितम् ।
दीप्यमानेन वपुषा पुरुषं हेममालिनम् ॥ १० ॥
को भवान्परया लक्ष्म्या रोचतेऽद्भुतदर्शनः ।
कथं जुगुप्सितामेतां गतिं वा प्रापितोऽवशः
सर्प उवाच—
अहं विद्याधरः कश्चित्सुदर्शन इति श्रुतः[4] ।
श्रिया स्वरूपसंपत्त्या विमानेनाचरन्दिशः॥१
ऋषीन्विरूपानङ्गिरसः प्राहसं रूपदर्पितः ।
तैरिमां प्रापितो योनिं प्रलब्धैः[8] स्वेन पाप्मन
शापो मेऽनुग्रहायैव कृतस्तैः करुणात्मभिः ।
यदहं लोकगुरुणा पदा[9] स्पृष्टो हताशुभः ॥१
तं त्वाऽहं भवभीतानां प्रपन्नानां भयापहम् ।
आपृच्छे शापनिर्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन्॥१५
प्रपन्नोऽस्मि महायोगिन्महापुरुष सत्पते ।
अनुजानीहि मां देव[11] सर्वलोकेश्वरेश्वर ॥ १६

---

१ वीर० सर्वेषां चापि । विज० सर्वेषामपि । २ उभ० एष क्रीडनदेह । ३ विज० भक्तानां । ४ विज० माश्रितः । ५ विज० तादृशीं क्रीडां यां । ६ उभ० प्रभुं । ७ विज० हिरण्यवासांसि । ८ उभ० यतव्रताः । ९ विज० नन्दसंनन्दकादयः । १० उभ० संभ्रान्ताः ।

१ वीर० आशु विधुनो । २ विज० एकत्रिंशोऽध्याय. ३ वीर० शुभदर्शन । ४ वीर० स्मृतः । ५ वीर० सुरूप ६ वीर० विमानेन चरन्दिशः । ७ वीर० प्रहसन्रूप ८ विज० प्रलब्धः । ९ विज० पादस्पृष्टो । १० वीर० गता । ११ उभ० कृष्ण ।

राज्ञदण्डाद्विमुक्तोऽहं सद्यस्तेऽच्युत दर्शनात् ।
यन्नाम गृह्णन्नखिलान् श्रोतॄनात्मानमेव च ।
सद्यः पुनाति किं भूयस्तस्य स्पृष्टः पदा हि ते १७
इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं परिक्रम्याभिवन्द्य च ।
सुदर्शनो दिवं यातः कृच्छ्रान्नन्दश्च मोचितः १८
निशाम्य कृष्णस्य तदात्मवैभवं
व्रजौकसो विस्मितचेतसस्ततः ।
समाप्य तस्मिन्नियमं पुनर्व्रजं
नृपाऽऽययुस्तत्कथयन्त आदृताः ॥ १९ ॥
कदाचिदथ गोविन्दो रामश्चाद्भुतविक्रमः ।
विजह्रतुर्वने रात्र्यां मध्यगो व्रजयोषिताम् ॥२०॥
उपगीयमानौ ललितं स्त्रीजनैर्बद्धसौहृदैः ।
स्वलङ्कृतानुलिप्ताङ्गौ स्रग्विणौ विरजोंबरौ ॥२१॥
निशामुखं मानयन्तावुदितोडुपतारकम् ।
मल्लिकागन्धमत्तालिजुष्टं कुमुदवायुना ॥ २२ ॥
जगतुः सर्वभूतानां मनःश्रवणमङ्गलम् ।
तौ कल्पयन्तौ युगपत्स्वरमण्डलमूर्छितम् ॥२३॥
गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्य मूर्छिता नाविदन्नृप ।
स्रंसद्दुकूलमात्मानं स्रस्तकेशस्रजं ततः ॥ २४ ॥
एवं विक्रीडतोः स्वैरं गायतोः संप्रमत्तवत् ।
शङ्खचूड इति ख्यातो धनदानुचरोऽभ्यगात् २५
तयोर्निरीक्षतो राजंस्तन्नाथं प्रमदाजनम् ।
क्रोशन्तं कालयामास दिश्युदीच्यामशङ्कितः २६
क्रोशन्तं कृष्णरामेति विलोक्य स्वपरिग्रहम् ।
यथा गा दस्युना ग्रस्ता भ्रातरावन्वधावताम् २७
मा भैष्टेत्यभयारावौ शालहस्तौ तरस्विनौ ।
आसेदतुस्तं तरसा त्वरितं गुह्यकाधमम् ॥ २८ ॥
स वीक्ष्य तावनुप्राप्तौ कालमृत्यू इवोद्विजन् ।
विसृज्य स्त्रीजनं मूढः प्राद्रवज्जीवितेच्छया ॥२९॥
तमन्वधावद्गोविन्दो यत्रयत्र स धावति ।
जिहीर्षुस्तच्छिरोरत्नं तस्थौ रक्षन् स्त्रियो बलः ३०
अविदूर इवाभ्येत्य शिरस्तस्य दुरात्मनः ।
जहार मुष्टिनैवाङ्ग सहचूडामणिं विभुः ॥३१॥
शङ्खचूडं निहत्यैवं मणिमादाय भास्वरम् ।
अग्रजायाददत्प्रीत्या पश्यन्तीनां च योषिताम् ३२

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

गोपिकायुगलगीतं ॥ १ ॥

शुक उवाच—
गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेतसः ।
कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् १
समेत्य ऊचुः—
वामबाहुकृतवामकपोलो
वल्गितभ्रुरधरार्पितवेणुम् ।
कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं
गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥
व्योमयानवनिताः सह सिद्धै-
र्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।
काममार्गणसमर्पितचित्ताः
कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥
हन्त चित्रमबलाः शृणुतेदं
हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ।
नन्दसूनुरयमार्तजनानां

१ विज० ऽद्भुत । २ वीर० न्निखिलान् । ३ उभ० भिवाद्य च । ४ वीर० मध्ये गोव्रज । ५ वीर० मूर्च्छनं । विज० मूर्च्छनां । ६ उभ० लीलां । ७ उभ० वेणुः ।

१ विज० श्लथद्दुकूल । २ विज० निरीक्षतोरेव । ३ विज० तालहस्तौ मनस्विनौ । ४ विज० जीवनेच्छया । ५ विज० भासुरं । ६ वीर० अग्रजाय ददौ प्रीत्या । ७ विज० द्वात्रिंशोऽध्यायः । ८ विज० हारभास । ९ उभ० स्थित ।

[1]नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥
बृन्दशो व्रजवृषा मृगगावो
वेणुवाद्यहृतचेतस [2]आरात् ।
दन्तदष्टकवला धृतकर्णा
निद्रिता लिखितचित्रमिवाऽऽसन् ॥ ५ ॥
बर्हिणस्तबकधातुपलाशै-
र्बद्धमल्लपरिबर्हविडंबः ।
कर्हिचित्सबल आलि स गोपै-
र्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥
तर्हि भग्नगतयः सरितो वै
तत्पदांबुजरजोऽनिलनीतम् ।
[3]स्पृहयतीर्वयमिवाबहुपुण्याः
प्रेमवेपितभुजाः [4]स्तिमितापः ॥ ७ ॥
अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य
आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।
वनचरो गिरितटेषु चरन्ती-
र्वेणुनाऽऽह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥
वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं
व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः ।
प्रणतभारविटपा मधुधाराः
प्रेमहृष्टतनवः ससृजुः स्म ॥ ९ ॥
दर्शनीय[5]तिलको वनमाला-
दिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।
अलिकुलैरलघुगीतमभीष्ट-
माद्रि[6]यन्यर्हि [7]सन्धितवेणुः ॥ १० ॥
सरसि सारसहंसविहङ्गा-
श्चारुगीतहृतचेतस एत्य ।
हरिमुपासत ते यतचित्ता
हन्त मीलितदृशो [8]धृतमौनाः ॥ ११ ॥
सहबलः स्रगवतंसविलासः
सानुषु क्षितिभृतो व्रजदेव्यः ।
[1]हर्षयन्यर्हि वेणुरवेण
जातहर्ष [2]उपरंभति विश्वम् ॥ १२ ॥
महदतिक्रमणशङ्कितचेता
मन्दमन्दमनुगर्जति मेघः ।
सुहृदमभ्यवर्षत्सुमनोभि-
श्छायया च वि[3]दधत्प्रतपत्रम् ॥ १३ ॥
विविधगोपचरणेषु विदग्धो
वेणुवाद्य [4]उरुधा निजशिक्षाः ।
तव सुतः सति यदाऽधरबिंबे
दत्तवेणुरनयत्स्वरजातीः ॥ १४ ॥
[5]सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः
शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।
कवय आनतकन्[6]धरचित्ताः
कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ १५ ॥
निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्र-
नीरजाङ्कुशविचित्रललामैः ।
व्रजभुवः शमयन्खुरतोदं
वर्ष्मधुर्यगतिरीडितवेणुः ॥ १६ ॥
[7]व्रजति तेन वयं सविलास-
वीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।
[8]कुजगतिं गमिता न विदामः
कश्मलेन कबरं वसनं वा ॥ १७ ॥
मणिधरः क्वचिदा[9]गणयन्गा
मालया दयितगन्धतुलस्याः ।
प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांसे
प्रक्षिपन्भुजमगायत यत्र ॥ १८ ॥
क्वणितवे[10]णुरववञ्चितचित्ताः
कृष्णमन्वसत कृष्णगृहिण्यः ।
गुण[11]गणार्णमनुगत्य हरिण्यो

१ विज० शर्मदो । २ विज० एत्य । ३ विज० आमृशन्पयसि वा बहु । ४ विज० हतवेगाः । ५ विज० दर्शनीयविकचोत्पलमाला । ६ विज० माद्रियद्यर्हि । ७ वीर० संहितवेणुः । ८ वीर० यतमौनाः ।

१ विज० आह्वयद्यर्हि । २ वीर० उपरंभितवि... ३ विज० विदधे वितपत्रं । ४ निज० मधुरं निजशिक्षा... ५ विज० सुमनसः । ६ विज० कन्धरगात्राः । ७ विज० व्रजमितेन । ८ विज० व्रज । ९ विज० दागमयन्गाः १० विज० वेणुमुपवञ्चितचित्ताः कृष्णमीयुरनुकृष्ण... ११ वीर० गणार्णवमनुगत्य ।

गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः ॥ १९ ॥
कुन्ददामकृतकौतुकवेषो
गोपगोधनवृतो यमुनायाम् ।
नन्दसूनुरनघे तव वत्सो
र्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥
न्दवायुरुपवात्यनुकूलं
नयन्मलयजस्पर्शेन ।
न्दिनस्तमुपदेवगणा ये
द्यगीतबलिभिः परिवव्रुः ॥ २१ ॥
त्सलो व्रजगवां यदगध्रो
ध्यमानचरणः पथि वृद्धैः ।
कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनान्ते
स्तवेणु... तकीर्तिः ॥ २२ ॥
त्सवं श्रमरुचाऽपि दृशीना-
मुन्नयन्खुररजश्छुरितस्रक् ।
दित्सयैति सुहृदाशिष एष
देवकीजठरभूरुडुराजः ॥ २३ ॥
मदविघूर्णितलोचन ईष-
न्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।
बदरपाण्डुवदनो मृदु गण्डं
मण्डयन्कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ २४ ॥
यदुपतिर्द्विरदराजविहारो
यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं
मोचयन्व्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥
श्रीशुक उवाच—
एवं व्रजस्त्रियो राजन्कृष्णलीलानु गायतीः ।
रेमिरेऽहस्सु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः॥२६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अरिष्टनामकवृषभासुरवधः ॥ १ ॥ नारदेन कंसाय श्रीकृष्णबलरामयोः देवकीरोहिणीपुत्रत्वकथनं ॥ २ ॥ [कंसेन ...तरि द्रुमिलनामकगन्धर्वात् स्वस्योत्पत्तिकथाकथनं ॥ ३ ॥] श्रीकृष्णरामयोरानयनार्थं कंसेनाक्रूरप्रेषणं ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच—
...र्ह्यागतो गोष्ठमरिष्टो वृषभासुरः ।
...महाककुत्कायः कंपयन्खुरविक्षताम् ॥१॥
...णः खरतरं पदा च विलिखन्महीम् ।
...य पुच्छं वप्राणि विषाणाग्रेण चोद्धरन् ॥२॥
...त्किञ्चिच्छकृन्मुञ्चन्मूत्रयंस्तब्धलोचनः ।
...निर्हादितेनाङ्ग निष्ठुरेण गवां नृणाम् ॥ ३ ॥
...कालतो गर्भाः स्रवन्ति स्म भयेन वै ।
...न्ति घना यस्य ककुद्यचलशङ्कया ॥ ४ ॥
...क्ष्णशृङ्गमुद्वीक्ष्य गोप्यो गोपाश्च तत्रसुः ।
पशवो दुद्रुवुर्भीता राजन्सन्त्यज्य गोकुलम् ॥५॥
कृष्णकृष्णेति ते सर्वे गोविन्दं शरणं ययुः ।
भगवानपि तद्वीक्ष्य गोकुलं भयविद्रुतम् ॥ ६ ॥
मा भैष्टेति गिराश्वास्य वृषासुरमुपाह्वयत् ।
गोपालैः पशुभिर्मन्द त्रासितैः किमसत्तम ॥७॥
बलदर्पहाऽहं दुष्टानां त्वद्विधानां दुरात्मनाम् ।
इत्यास्फोट्याच्युतोऽरिष्टं तलशब्देन कोपयन्॥८॥
सख्युरंसे भुजाभोगं प्रसार्यावस्थितो हरिः ।
सोऽप्येवं कोपितोऽरिष्टः खुरेणावनिमुल्लिखन् ।
उद्यत्पुच्छभ्रमन्मेघः क्रुद्धः कृष्णमुपाद्रवत् ॥९॥
अग्रन्यस्तविषाणाग्रः स्तब्धासृग्लोचनोऽच्युतम् ।

---

१ विज० गृहेशाः । २ वीर० शर्मदः । ३ विज० यद-...धो । ४ विज० रजुगोद्धृत । ५ वीर० स्मररुजास्तद-...ना । विज० श्रममपोह्य दृशीना । ६ विज० रवमाणः । ७ विज० पुच्छमभ्राणि । ८ वीर० न्त्यकालिका गर्भाः ।

१ विज० मुद्वहन्खुर । २ विज० त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः । ३ विज० नथ । ४ वीर० सबालैः । विज० सपालैः ।

कराक्षिप्याद्रवत्तूर्णमिन्द्रमुक्तोऽशनिर्यथा ॥१०॥
गृहीत्वा शृङ्गयोस्तं वा अष्टादश पदानि सः ।
प्रत्यपोवाह भगवान्गजः प्रतिगजं यथा ॥११॥
सोऽपविद्धो भगवता पुनरुत्थाय सत्वरः ।
आपतत्स्विन्नसर्वाङ्गो निःश्वसन् क्रोधमूर्च्छितः १२
तमापतन्तं स निगृह्य शृङ्गयोः
पदा समाक्रम्य निपात्य भूतले ।
निष्पीडयामास यथाऽऽर्द्रमंबरं
कृत्वा विषाणेन जघान सोऽपतत् ॥ १३ ॥
असृग्वमन्मूत्रशकृत्समुत्सृजन्
क्षिपंश्च पादाननवस्थितेक्षणः ।
जगाम कृच्छ्रं निर्ऋतेरथ क्षयं
पुष्पैः किरन्तो हरिमीडिरे सुराः ॥ १४ ॥
एवं ककुद्मिनं हत्वा स्तूयमानः स्वजातिभिः ।
विवेश गोष्ठं सबलो गोपीनां नयनोत्सवः॥१५॥
अरिष्टे निहते दैत्ये कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ।
कंसायाथाऽऽह भगवान्नारदो देवदर्शनः ॥१६॥
यशोदायाः सुतां कन्यां देवक्याः कृष्णमेव च ।
रामं च रोहिणीपुत्रं वसुदेवेन बिभ्यता ॥१७॥
न्यस्तौ स्वमित्रे नन्दे वै याभ्यां ते पुरुषा हताः ।
निशम्य तद्भोजपतिः कोपात्प्रचलितेन्द्रियः॥१८॥
निशातमसिमादत्त वसुदेवजिघांसया ।
निवारितो नारदेन तत्सुतौ मृत्युमात्मनः ॥१९॥
ज्ञात्वा लोहमयैः पाशैर्बबन्ध सह भार्यया ।
प्रतियाते तु देवर्षौ कंस आभाष्य केशिनम् २०
प्रेषयामास हन्येतां भवता रामकेशवौ ।
ततो मुष्टिकचाणूरशलतोशलकादिकान् ॥२१॥
अमात्यान्हस्तिपांश्चैव समाहूयाऽऽह भोजराट् ।
भोभो निशम्यतामेतद्वीर चाणूरमुष्टिकौ ॥२२॥

१ विज० कर्व्याक्षिप्या । २ वीर० आद्रवत्स्विन्न । ३ विज० पादाननिमीलितेक्षणः । ४ विज० विवेश भगवान्गोष्ठं । ५ उभ० गोष्ठे । ६ उभ० कंसाय प्राह । ७ वीर० नन्देऽस्मिन्याभ्यां । ८ वीर० म्यैतद्भोज । ९ वीर० आहूय । विज० आशास्य । १० वीर० चाणूरच्छल । ११ नीर० साम्राहूयाह । १२ उभ० मुष्टिक ।

नन्दव्रजे किलाऽऽसाते सुतावानकदुन्दुभेः ।
रामकृष्णौ ततो मह्यं मृत्युः किल निदर्शितः ॥ २
भवद्भ्यामिह संप्राप्तौ हन्येतां मल्ललीलया ।
मञ्चाः क्रियन्तां विविधा मल्लरङ्गपरिश्रिताः ।
पौरा जानपदाः सर्वे पश्यन्तु स्वैरसंयुगम् ॥२
[महामात्र निबोधेदं वचो मम महामते ।
गजः कुवलयापीडः प्रभिन्नकरटामुखः ॥ १
संस्थाप्यो द्वारि रङ्गस्य करारोपितमुद्गरः ।
तेन ते तत्र हन्तव्यौ सुतावानकदुन्दुभेः ॥ २
सोप्याकुलमतिः प्राह निहन्तव्यौ कथं मया
स्वस्रीयौ भोजराजस्य कंसस्य जगतीपतेः ॥ ३
इत्युक्तस्तेन कंसस्तु महामात्रेण दुर्मतिः ।
उवाच भूयो वचनं समेताञ्छ्रावयन्नृप ॥ ४ ॥
शृणुध्वमेतद्वचनं मयोदितं
निशम्य सर्वे हृदि धारयन्तु तत् ।
येनाहमेतेष्वसुहृत्त्वमादित-
श्चरामि बन्धुष्वपि तस्य कारणम् ॥ ५ ॥
माता मम महाभागा कदाचित्कमलेक्षणा ।
विचचार गृहोद्याने मन्दमारुतवीजिते ॥ ६
प्रोत्फुल्लाशोकबकुलपूगपुन्नागशोभिते ।
भ्रमद्भ्रमरसंघाते कूजत्कोकिलसङ्कुले ॥ ७ ॥
नृत्यच्छिखण्डिनिवहे मर्कटाटोपसुन्दरे ।
वसन्तसमये रम्ये सालमण्डलमण्डिते ॥ ८
चरन्ती तत्र मे माता चिन्तयामास सुव्रत
भर्तारं कामसंतप्ता ऋतुस्नाता स्वलङ्कृता ।
तत्रैव कश्चिद्गन्धर्वो द्रुमिलो नाम नामतः
चरन्नन्तर्हितः काले दृष्ट्वा तामेकचारिणीम् ।
विज्ञाय चिन्तितं तस्याः सर्वसत्त्वाशयार्थवि
उग्रसेनवपुर्बिभ्रत्सस्मितालापवीक्षितम् ॥ ९
तामाससाद कामार्तः कामयानां पतिव्रत
अजानमाना साभ्येत्य रेमे तेन समं वने
सा तं विदित्वा रमणेतरं सती

१ विज० सुतौ मह्यं । २ उभ० मृत्यू कालनिदर्शि
३ विज० पौरजानपदाः । ४ विज० कुण्डलिता एते द्व
शच्छ्लोका अधिका दृश्यन्ते ।

नेतान्तखेदाविललोचनाशया ।
वाच कस्त्वं कितवार्यगर्हितं
ना येन कृतं त्वयेदृशम् ॥ १३ ॥
न्तीं परिसान्त्वयञ्छनैः
९ ॥ ाहुर्दुमिलोऽभ्यभाषत ।
न्धर्वकुलोद्भवाः प्रिये
१०॥ याऽमरवल्लभानुगाः ॥ १४ ॥
त । ां मनुजाङ्गनानां
ानीहि भद्रे सुलभा वयं न च ।
राविनाशाद्यखिलाधिभागिनां
णां सुराणां महदन्तरं प्रिये ॥ १५ ॥
ति ब्रुवन्तं सा भूयः प्राह क्रोधाकुलेन्द्रिया ।
मां सान्त्वयसे भूयः कृत्वेत्थं दुष्टचेष्टितम् १६
ानतिक्रम्य जलाग्निमेदिनी-
मीरणाकाशनिशेशसूर्यान् ।
कालधर्मानवधार्य येन
त्मनेत्थं मलिनीकृताऽहम् ॥ १७ ॥
नेव मदान्धेन पद्मिनी वनमध्यगा ।
पृङ्खलेन विमला येनाहं मलिनीकृता ।
वं किमिति मां भूयः सान्त्वयस्यमराधम १८
ब्रुवन्तीं प्रोवाच स भूयः शापशङ्कितः ।
लोमः सरोजाक्षि मनुष्यासु दिवौकसाम् १९
राणां देवकान्तासु प्रतिलोमो हि सङ्गमः ।
जानीहि नाहमागस्कृत्तेन पङ्कजगन्धिनि ॥२०॥
तस्मात्ते जायते पुत्रो मद्वीर्यं न वृथा भवेत् ।
श्रीमान्धीमान्महोत्साहो न मे वाग्जायते मृषा २१
इत्येवंवादिनं क्रुद्धा माता मम यशस्विनी ।
प्राह संत्यज्य संतप्ता पातिव्रत्यं सुदुर्लभम् ॥२२॥
निःसेतोर्भिन्नवृत्तस्य पापस्योन्मार्गवर्तिनः ।
क्रूरस्ते तनयो भूयात्साहसी निर्दयोऽघृणः॥२३॥
तानुग्राह्यो देवतानां द्विजानां च तपस्विनाम् ।
ां वदन्त्यां तस्यां स क्रुद्धायां शापशङ्कितः२४
वकानां भवेच्छत्रुरित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ।
ते तस्मिन्महोद्यानान्माता मम तपस्विनी॥२५॥

केनाप्यज्ञानवृत्तान्ता गृहानेवाभ्यपद्यत ।
ततः सा गर्भमालंब्य कालेनैव सुषाव माम् २६
इति मे नारदः प्राह कदाचिद्भगवानृषिः ।
ततः प्रभृत्यहं वेद्मि तानेतान्बन्धुदुर्जनान् ॥२७॥
यूयं तत्र प्रमाणं हि द्विषन्त्येतेऽपि मां सदा ।
उग्रसेनं च दुर्बुद्धिमाहुकं च दुराशयम् ॥ २८ ॥
वसुदेवं च कितवमन्यांश्च तदुपाश्रयान् ।
हत्वा न जायते दोषो मम गन्धर्वजन्मनः॥२९॥
तेनादेक्ष्यामि पुरुषं हन्येतामिति तावहम् ।
ताभ्यां हताभ्यां बालाभ्यां कुञ्जरेण बलीयसा ३०
कृत्वा पारत्रिकीं पूजां यान्तु मत्पदवीमिमे ।
वसुदेवोग्रसेनौ च तथान्यौ नन्ददेवकौ ॥ ३१ ॥
गोपाला यादवाश्चैव ये चान्ये ताननुव्रताः ।
पश्यन्तु विवृतैर्नेत्रैर्हन्यमानौ स्वदारकौ ।
आहूयन्तां जनपदाः पश्यन्तु मम पौरुषम्॥३२॥]
महामात्र त्वया भद्र रङ्गद्वार्युपनीयताम् ।
द्विपः कुवलयापीडो जहि तेन ममाहितौ॥२५॥
आरभ्यतां धनुर्यागश्चतुर्दश्यां यथाविधि ।
विशसन्तु पशून्मेध्यान्भूतराजाय मीढुषे ॥ २६ ॥
इत्याज्ञाप्यार्थतन्त्रज्ञं[1] आहूय यदुपुङ्गवम् ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिं ततोऽक्रूरमुवाच ह॥२७॥
भोभो दानपते मह्यं क्रियतां मैत्रमादृतः ।
नान्यस्त्वत्तो हिततमो विद्यते भोजवृष्णिषु॥२८॥
अतस्त्वामाश्रितः सौम्य कार्यगौरवसाधनम् ।
यथेन्द्रो विष्णुमाश्रित्य स्वार्थमध्यगमद्विभुः॥२९॥
गच्छ नन्दव्रजं तत्र सुतावानकदुन्दुभेः ।
आसाते ताविहानेन रथेनाऽऽनय मा चिरम् ३०
निसृष्टः[3] किल मे मृत्युर्देवैर्वैकुण्ठसंश्रयैः ।
तावानय समं गोपैर्नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः ॥३१॥
घातयिष्य इहानीतौ कालकल्पेन हस्तिना ।
यदि मुक्तौ ततो मल्लैर्घातये वैद्युतोपमैः ॥३२॥
तयोर्निहतयोस्तप्तान्वसुदेवपुरोगमान् ।
तद्बन्धून्निहनिष्यामि वृष्णिभोजदशार्हकान् ३३

१ विज० र्थतत्वज्ञं । २ विज० तत्राक्रूर । ३ वीर० निसृष्टौ खलु मे मृत्यू ।

उग्रसेनं च पितरं स्थविरं राज्यकामुकम् ।
तद्भ्रातरं देवकं च ये चान्ये विद्विषो मम ॥३४॥
ततश्चैषा मही मित्र भवित्री नष्टकण्टका ।
जरासन्धो मम गुरुर्द्विविदो दयितः सखा ॥३५॥
शंबरो नरको बाणो मय्येव कृतसौहृदाः ।
तैरहं सुरपक्षीयान्हत्वा भोक्ष्ये महीं नृपान् ॥३६॥
एतज्ज्ञात्वाऽऽनय क्षिप्रं रामकृष्णाविहार्भकौ ।
धनुर्मखनिरीक्षार्थं द्रष्टुं यदुपुरश्रियम् ॥३७॥

अक्रूर उवाच—
राजन्मनीषितं सध्र्यक् तव स्वावद्यमार्जनम् अथ
सिद्ध्यसिद्ध्योः समं कुर्याद्दैवं हि फलसाधनं ३
मनोरथान्करोत्युच्चैर्जनो दैवहतानपि ।
युज्यते हर्षशोकाभ्यां तथाप्याज्ञां करोमि ते॥३
श्रीशुक उवाच—
एवमादिश्य चाक्रूरं मन्त्रिणश्च विसृज्य सः ।
प्रविवेश गृहं कंसस्तथाऽक्रूरः स्वमालयम् ॥४०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

श्रीकृष्णेन केशिनामकहयरूपासुरवधः ॥ १ ॥ व्योमासुरवधः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
केशी तु कंसप्रहितः खुरैर्महीं
महाहयो निर्जरयन्मनोजवः ।
सटावधूताभ्रविमानसंकुलं
कुर्वन्नभो हेषितभीषिताखिलः ॥ १ ॥
[विशालनेत्रो विकटास्यकोटरो
बृहद्गलो नीलमहांबुदोपमः ।
दुराशयः कंसहितं चिकीर्षु-
र्व्रजं स नन्दस्य जगाम कंपयन् ॥ १ ॥]
तं त्रासयन्तं भगवान्स्वगोकुलं
तद्धेषितैर्वालविघूर्णितांबुदम् ।
आत्मानमाजौ मृगयन्तमग्रणी-
रुपाह्वयत्स व्यनदन्मृगेन्द्रवत् ॥ २ ॥
स तं निशाम्याभिमुखो मुखेन खं
पिबन्निवाभ्यद्रवदत्यमर्षणः ।

जघान पद्भ्यामरविन्दलोचनं
दुरासदश्चण्डजवो दुरत्ययः ॥ ३ ॥
तद्वञ्चयित्वा तमधोक्षजो रुषा
प्रगृह्य दोर्भ्यां परिविध्य पादयोः ।
सावज्ञमुत्सृज्य धनुःशतान्तरे
यथोरगं तार्क्ष्यसुतो व्यवस्थितः ॥ ४ ॥
स लब्धसंज्ञः पुनरुत्थितो रुषा
व्यादाय केशी तरसाऽऽपतद्धरिम् ।
सोप्यस्य वक्त्रे भुजमुत्तरं स्मय-
न्प्रवेशयामास यथोरगं बिले ॥ ५ ॥
दन्ता निपेतुर्भगवद्भुजस्पृश-
स्ते केशिनस्तप्तमयस्पृशो यथा ।
बाहुश्च तद्देहगतो महात्मनो
यथाऽऽमयः संववृधे उपेक्षितः ॥ ६ ॥
समेधमानेन स कृष्णबाहुना

---

१ उभ० उग्रसेनं मत्पितरं । २ वीर० मयैव । ३ विज० धनुर्याग । ४ वीर० मधुपुर । ५ वीर० निर्झरय । विज० निर्दरय । ६ उभ० अयं श्लोकोधिकः । ७ वीर० महाघनोपमः । ८ विज० स्वहेषितैः । ९ विज० नभस्तलं ।

१ उभ० सम्यक् । २ विज० तव चावद्य । ३ वीर० सम ४ उभ० भावनं । ५ विज० भ्यामथाप्याज्ञां । ६ वी इत्युक्तवन्तमामन्त्र्य । ७ विज० चतुस्त्रिंशोध्यायः । ८ वी रवो । ९ विज० पीड्य । १० विज० मुखं ।

निरुद्धवायुश्चरणांश्च विक्षिपन् ।
प्रस्विन्नगात्रः परिवृत्तलोचनः
पपात लेण्डं[1] विसृजन्क्षितौ व्यसुः ॥ ७ ॥
तद्देहतः कर्कटिकाफलोपमा-
यसोरपाकृष्य भुजं महाभुजः ।
विस्मितोऽयत्न[2]हतारिरुत्स्मयैः[3]
सूनवर्षैर्दिविषद्भिरीडितः[4] ॥ ८ ॥
वर्षिरुपसंगम्य भागवतप्रवरो[5] नृप ।
ष्णमक्लिष्टकर्माणं रहस्येतदभाषत[6] ॥ ९ ॥
ष्णकृष्णाप्रमेयात्मन्योगेश जगदीश्वर ।
ासुदेवाखिलावास[7] सात्वतां प्रवर प्रभो ॥ १०॥
मात्मा सर्वभूतानामेको ज्योतिरिवैधसाम् ।
ूढो गुहाशयः साक्षी महापुरुष ईश्वरः ॥ ११॥
आत्मनाऽऽत्माश्रयः पूर्वं मायया ससृजे गुणान् ।
ैरिदं सत्यसंकल्पः सृजस्यत्स्यवसीश्वरः ॥१२॥
त्वं भूधर[8] भूतानां दैत्यप्रमथरक्षसाम् ।
वतीर्णो विनाशाय सेतूनां[9] रक्षणाय च ॥१३॥
ष्ट्या ते निहतो दैत्यो लीलयाऽयं हयाकृतिः ।
स्य हेषितसन्त्रस्तास्त्यजन्त्यनिमिषा दिवम् ॥१४
ाणूरं मुष्टिकं चैव मल्लानन्यांश्च हस्तिनम् ।
ं च निहतं द्रक्ष्ये परश्वोऽहनि ते विभो॥१५॥
ानुशङ्खयवनमुराणां नरकस्य च ।
ारिजातापहरणमिन्द्रस्य च पराजयम् ॥ १६ ॥
ाहं वीरकन्यानां वीर्यशुल्कादिलक्षणम् ।
ास्य मोक्षणं पापा[10]द्द्वारकायां जगत्पते ॥ १७॥
स्यमन्तकस्य च मणेरादानं सह भार्यया ।
मृतपुत्रप्रदानं च ब्राह्मणस्य स्वधामतः ॥ १८ ॥
पौण्ड्रकस्य वधं पश्चात्काशिपुर्याश्च दीपनम् ।
दन्तवक्रस्य निधनं चैद्यस्य च महाक्रतौ ॥ १९॥
यानि चान्यानि वीर्याणि द्वारकामावसन्भवान् ।

१ वीर० लण्डं । विज० लंबं । २ विज० ऽयं निहतारि । ३ विज० रुस्मियैः । ४ वीर० रमरैस्स ईडितः । विज० षद्भिरीडितः । ५ विज० भगवत्प्रवरो । ६ वीर० दुवाच । ७ विज० खिलाधार । ८ वीर० भूभार । विज० ार । ९ उभ० साधूनां । १० वीर० शापा ।

कर्ता द्रक्ष्याम्यहं तानि गेयानि कविभिर्भुवि २०
अथ ते कालरूपस्य क्षपयिष्णोरमुष्य वै ।
अक्षौहिणीनां निधनं द्रक्ष्याम्यर्जुनसारथेः ॥२१॥
विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया
समाप्तसर्वार्थममोघवा[1]ञ्छितम् ।
स्वतेजसा नित्यनिवृत्तमाया
गुणप्रवाहं भगवन्तमीमहि ॥ २२ ॥
त्वामीश्वरं स्वाश्रयमात्ममायया
विनिर्मिताशेषविशेषकल्पनम् ।
क्रीडार्थम[2]द्यात्तमनुष्यविग्रहं
नतोस्मि धुर्यं यदुवृष्णिसात्वताम् ॥ २३ ॥
श्रीशुक उवाच—
एवं यदुपतिं कृष्णं भागवतप्रवरो[3] मुनिः ।
प्रणिपत्याभ्यनुज्ञातो ययौ तद्दर्शनोत्सवः ॥२४॥
भगवानपि गोविन्दो हत्वा केशिनमाहवे ।
पशूनपालयत्पालैः प्रीतैर्व्रजसुखावहः ॥ २५ ॥
एकदा ते पशून्पालाश्चारयन्तोऽद्रिसानुषु ।
चक्रुर्निलायनक्रीडा[4]श्चोरपालापदेशतः ॥२६॥
तत्राऽऽसन्कतिचिच्चोराः पालाश्च कतिचिन्नृप ।
मेषायिताश्च तत्रैके विजह्रुरकुतोभयाः ॥ २७ ॥
मयपुत्रो महामायो व्योमो गोपालवेष[5]धृत् ।
मेषायितानपोवाह प्रायश्चोरायितो बहून् ॥२८॥
गिरिदर्यां विनिक्षिप्य नीतंनीतं[6] महासुरः ।
शिलया पिदधे द्वारं चतुःपञ्चावशेषिताः ॥२९॥
तस्य तत्कर्म विज्ञाय कृष्णः शरणदः सताम् ।
गोपान्नयन्तं जग्राह वृकं हरिरिवौजसा ॥ ३० ॥
स निजं रूपमास्थाय गिरीन्द्रसदृशं बली ।
इच्छन्विमोक्तुमात्मानं नाशक्नोद्ग्रहणा[7]तुरः ॥३१॥
तन्निर्गृह्या[8]च्युतो[9] दोर्भ्यां पातयित्वा महीतले ।
पश्यतां दिवि देवानां पशुमारममारयत् ॥३२॥

१ विज० वर्तिनं । २ वीर० मद्यात्त । विज० माद्यन्त । ३ विज० भगवत्प्रवरो । ४ उभ० क्रीडां । ५ विज० रूप । ६ वीर० नीतान्नीतान्महा । ७ विज० ह्रुरुणाऽऽतुरः । ८ विज० स निगृह्य । ९ वीर० ततो ।

गुहापिधानं निर्भिद्य गोपान्निःसार्य कृच्छ्रतः । स्तूयमानः सुरैर्गोपैः प्रविवेश स्वगोकुलम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अक्रूरस्य नन्दगोकुलगमनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

अक्रूरोऽपि च तां रात्रिं मधुपुर्यां महामतिः ।
उषित्वा रथमास्थाय प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥१॥
गच्छन्पथि महाभागो भगवत्यम्बुजेक्षणे
भक्तिं परामुपगत एवमेतदचिन्तयत् ॥ २ ॥
किं मया चरितं भद्रं किं तप्तं परमं तपः ।
किंवाऽथाप्यर्हते दत्तं यद्द्रक्ष्याम्यद्य केशवम् ॥३॥
मंमैतद्दुर्लभं मन्य उत्तमश्लोकदर्शनम् ।
विषयात्मनो यथा ब्रह्मकीर्तनं शूद्रजन्मनः ॥४॥
मैवं ममाधमस्यापि स्यादेवाच्युतदर्शनम् ।
ह्रियमाणः कालेनद्या कचित्तरति कश्चन ॥५॥
ममाद्यामङ्गलं नष्टं फलवांश्चैव मे भवः ।
यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयाङ्घ्रिपङ्कजम् ॥ ६ ॥
कंसो बताऽद्याकृत मेऽत्यनुग्रहं
द्रक्ष्येऽङ्घ्रिपद्मं प्रहितोऽमुना हरेः ।
कृतावतारस्य दुरत्ययं तमः
पूर्वेऽतरन्यन्नखमण्डलत्विषा ॥ ७ ॥
यदर्चितं ब्रह्मभवादिभिः सुरैः
श्रिया च देव्या मुनिभिःससात्वतैः ।
गोचारणायानुचरैश्चरद्वने
यद्गोपिकानां कुचकुङ्कुमाङ्कितम् ॥ ८ ॥
द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोलनासिकं
स्मितावलोकारुणकञ्जलोचनम् ।
मुखं मुकुन्दस्य गुडालकावृतं
प्रदक्षिणं मे प्रचरन्ति वै मृगाः ॥ ९ ॥

अप्यद्य विष्णोर्मनुजत्वमीयुषो
भारावताराय भुवो निजेच्छया ।
लावण्यधाम्नो भवितोपलंभनं
मह्यं नं न स्यात्फलमञ्जसा दृशः ॥ १० ॥
य ईक्षिताऽहं रहितोऽप्यसत्सतोः
स्वतेजसाऽपास्ततमोभिदाभ्रमः ।
स्वमाययात्मन्रचितैस्तदीक्षया
प्राणाक्षधीभिः सदनेष्वभीयते ॥ ११ ॥
यस्याखिलामीवहभिः सुमङ्गलै-
र्वाचो विमिश्रा गुणकर्मजन्मभिः ।
प्राणन्ति शुंभन्ति पुनन्ति वै जग-
द्यास्तद्विरक्ताः शवशोभना मताः ॥ १२ ॥
स चावतीर्णः किल सात्वतान्वये
स्वसेतुपालामरवर्यशर्मकृत् ।
यशो वितन्वन्व्रज आस्त ईश्वरो
गायन्ति देवा यदशेषमङ्गलम् ॥ १३ ॥
तं त्वद्य नूनं महतां गतिं गुरुं
त्रैलोक्यकान्तं दृशिमन्महोत्सवम् ।
रूपं दधानं श्रिय ईप्सितास्पदं
द्रक्ष्ये ममासन्नुषसः सुदर्शनाः ॥ १४ ॥
अथावरूढः सपदीशयो रथा-
त्प्रधानपुंसोश्चरणं स्वलब्धये ।
धिया धृतं योगिभिरप्यहं ध्रुवं

१ विज० मामवमंस्यामि । २ विज० नद्यां । ३ वीर० मुरारेः । ४ विज० स्समं वने । ५ वीर० रन्त्यमी मृगाः ।

१ विज० पञ्चत्रिंशोऽध्यायः । २ विज० ननु स्यात् संदृशः । ३ विज० त्वचितेषु तत्सन्प्राणादिभिर्जन्तुषु चित्रधा । ४ विज० द्विरक्ताः स्युरशोभना । ५ तदशेष । ६ विज० अयं श्लोको नास्ति ।

नमस्य आभ्यां च सखीन्वनौकसः ॥ १५ ॥
प्यङ्घ्रिमूले पतितस्य मे विभुः
शिरस्यधास्यन्निजहस्तपङ्कजम् ।
ताभयं कालभुजङ्गरंहसा
द्वेजितानां शरणैषिणां नृणाम् ॥ १६ ॥
मर्हणं यत्र निधाय कौशिक-
तथा बलिश्चाप जगत्त्रयेन्द्रताम् ।
द्वा विहारे व्रजयोषितां श्रमं
पर्शेन सौगन्धिकगन्ध्यपानुदत् ॥ १७ ॥
मय्युपैष्यत्यरिबुद्धिमच्युतः
सस्य दूतः प्रहितोऽपि विश्वदृक् ।
ऽन्तर्बहिश्चेतस एतदीहितं
त्रज्ञ ईक्षत्यमलेन चक्षुषा ॥ १८ ॥
प्यङ्घ्रिमूलेऽवहितं कृताञ्जलिं
मीक्षिता सस्मितमार्द्रया दृशा ।
पद्यपध्वस्तसमस्तकिल्बिषो
ढा मुदं वीतविशङ्क ऊर्जिताम् ॥ १९ ॥
हृत्तमं ज्ञातिमनन्यदैवतं
भ्यां बृहद्भ्यां परिरप्स्यतेऽथ माम् ।
त्मा हि तीर्थीक्रियते तदैव मे
श्च कर्मात्मक उच्छ्वसित्यतः ॥ २० ॥
ाङ्गरङ्गं प्रणतं कृताञ्जलिं
वक्ष्यतेऽक्रूर ततेत्युरुश्रवाः ।
ा वयं जन्मभृतो महीयसा
ादृतो यो धिगमुष्य जन्म तत् ॥ २१ ॥
स्यतस्य कश्चिद्दयितः सुहृत्तमो
न चाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा ।
तथापि भक्तान्भजते यथा तथा
सुरद्रुमो यद्वदुपाश्रितोऽर्थदः ॥ २२ ॥
किंचाग्रजो माऽवनतं यदूत्तमः
स्मयन्परिष्वज्य गृहीतमञ्जलौ ।
गृहं प्रवेश्याप्तसमस्तसत्कृतं
संप्रक्ष्यते कंसकृतं स्वबन्धुषु ॥ २३ ॥
श्रीशुक उवाच—
इति संचिन्तयन् कृष्णं श्वफल्कतनयोऽध्वनि ।
रथेन गोकुलं प्राप्तः सूर्यश्चास्तगिरिं नृप ॥२४॥
पदानि तस्याखिललोकपाल-
किरीटजुष्टामलपादरेणोः ।
ददर्श गोष्ठे क्षितिकौतुकानि
विलक्षितान्यब्जयवाङ्कुशाद्यैः ॥ २५ ॥
तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसंभ्रमः
प्रेम्णोर्ध्वरोमाऽश्रुकलाकुलेक्षणः ।
रथादवस्कन्द्य स तेष्वचेष्टत
प्रभोरमून्यङ्घ्रिरजांस्यहो इति ॥ २६ ॥
देहंभृतामियानर्थो हित्वा दंभं भियं शुचम् ।
सन्देशाद्यो हरेर्लिङ्गदर्शनश्रवणादिभिः ॥ २७ ॥
ददर्श कृष्णं रामं च व्रजे गोदोहनं गतौ ।
पीतनीलांबरधरौ शरदंबुरुहेक्षणौ ॥ २८ ॥
किशोरौ श्यामलश्वेतौ श्रीनिकेतौ बृहद्भुजौ ।
सुमुखौ सुन्दरवरौ बालद्विरदविक्रमौ ॥ २९ ॥
ध्वजवज्राङ्कुशांभोजैश्चिह्नितैरङ्घ्रिभिर्व्रजम् ।
शोभयन्तौ महात्मानावनुक्रोशस्मितेक्षणौ ॥३०॥
उदाररुचिरक्रीडौ स्रग्विणौ वनमालिनौ ।
पुण्यगन्धानुलिप्ताङ्गौ स्नातौ विरजवाससौ॥३१॥
प्रधानपुरुषावाद्यौ जगद्धेतू जगत्पती ।
अवतीर्णौ जगत्यर्थे स्वांशेन बलकेशवौ ॥ ३२ ॥
दिशो वितिमिरा राजन्कुर्वाणौ प्रभया स्वया ।
यथा मारकतः शैलो रौप्यश्च कनकाचितौ ॥३३
रथात्तूर्णमवप्लुत्य सोऽक्रूरः स्नेहविह्वलः ।
पपात चरणोपान्ते दण्डवद्रामकृष्णयोः ॥ ३४ ॥
भगवद्दर्शनाह्लादबाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
पुलकांचिताङ्ग औत्कण्ठ्यात्स्वाख्याने नाशकन्नृप

१ विज० कौशिको महाबलि । २ विज० न मय्युपैत्य-
यबुद्धि । ३ उभ० भृत्यः । ४ विज० पतितं । ५ विज०
क्षते । ६ विज० कामात्मक । ७ विज० यथायथा वन-
तिर्यद्व । ८ उभ० दुपाश्रितार्थदः । ९ विज० सस्मितौ ।

१ विज० चूडामणिपाद । २ विज० प्रेम्णोत्थ । ३ वीर०
दवप्लुत्य । ४ वीर० रिमान्यङ्घ्रि । ५ विज० अयं श्लोको ना-
स्ति । ६ विज० क्षोभयन्तौ । ७ वीर० जगन्मयौ । ८ विज०
पूर्णा । ९ विज० पुलकाञ्चित औत्कण्ठ्याद्याख्यातुं ।

भगवांस्तमभिप्रेत्य रथाङ्गाङ्कितपाणिना ।
परिरेभेऽभ्युपाकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः ॥ ३६ ॥
सङ्कर्षणश्च प्रणतमुपगुह्य महामनाः ।
गृहीत्वा पाणिना पाणी अनयत्सानुजो गृहम् ३७
पृष्ट्वाऽथ स्वागतं तस्मै निवेद्य च वरासनम्[1] ।
प्रक्षाल्य विधिवत्पादौ मधुपर्कार्हणमाहरत्[2] ॥३८॥
निवेद्य गां चातिथये संवाह्य श्रान्तमादृतः ।
अन्नं बहुगुणं मेध्यं श्रद्धयोपाहरद्विभुः ॥ ३९ ॥

तस्मै भुक्तवते प्रीत्या रामः परमधर्मवित्
मुखवासैर्गन्धमाल्यैः परां प्रीतिं व्यधात्
पप्रच्छ सत्कृतं नन्दः कथं स्थ निरनुग्रहे
कंसे जीवति दाशार्ह सौनपाला इवावय
योऽवधीत्स्वस्वसुस्तोकान्क्रोशन्त्या असुतृप्
किंनु स्वित्तत्प्रजानां वः कुशलं विमृशाम
इत्थं सूनृतया वाचा नन्देन सुसभाजित
अक्रूरः परिपृष्टेन जहावध्वपरिश्रमम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अक्रूरस्य रामकृष्णाभ्यां संवादः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णस्य मथुरागमनं श्रुतवतां गोपिकानां व्यसनोक्तयः ॥ २ ॥ स्नानार्थं मग्नेनाक्रूरेण जलान्तर्विष्णुलोकदर्शनं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
सुखोपविष्टः पर्यङ्के रामकृष्णोरुमानितः[3] ।
लेभे मनोरथान्सर्वान्पथि यान्स चकार ह ॥१
किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने ।
तथाऽपि तत्परा राजन्नहि[4] वाञ्छन्ति किंचन २
सायंतनाशनं कृत्वा भगवान्देवकीसुतः ।
सुहृत्सु वृत्तं[5] कंसस्य पप्रच्छान्यचिकीर्षितम् ॥३॥

श्रीभगवानुवाच—
तात[6] सौम्याऽऽगतः कच्चित्स्वागतं भद्रमस्तु वः ।
अपि स्वज्ञातिबन्धूनामनमीवमनामयम् ॥ ४ ॥
किंनु नः कुशलं पृच्छे एधमाने कुलामये ।
कंसे मातुलनाम्न्यङ्ग स्वानां नस्तत्प्रजासु च ॥५॥
अहो अस्मदभूद्भूरि पित्रोर्वृजिनमार्ययोः ।
यद्धेतोः पुत्रमरणं यद्धेतोर्बन्धनं तयोः ॥ ६ ॥
दिष्ट्याऽद्य दर्शनं स्वानां मह्यं वः सौम्य काङ्क्षितम् ।
संजातं वर्ण्यतां तात तवाऽऽगमनकारणम् ॥७॥

श्रीशुक उवाच—
पृष्टो भगवता सर्वं[1] वर्णयामास माधवः ।
वैरानुबन्धं यदुषु वसुदेववधोद्यमम् ॥ ८
यत्संदेशो यदर्थं[3] वा दूतः संप्रेषितः स्वयम्
यदुक्तं नारदेनास्य स्वजन्माऽऽनकदुन्दुभेः
श्रुत्वाऽक्रूरवचः कृष्णो बलश्च परवीरहा ।
प्रहस्य नन्दं पितरं राज्ञाऽऽदिष्टं विजज्ञतुः
गोपान्समादिशत्सोऽपि गृह्यतां सर्वगोरसः
उपायनानि गृह्णीध्वं युज्यन्तां शकटानि च
यास्यामः श्वो मधुपुरीं दास्यामो नृपते रस
द्रक्ष्यामः[4] सुमहत्पर्व यान्ति जानपदाः कि
एवमाघोषयत्क्षत्रा नन्दगोपः स्वगोकुले ॥
गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बभूवुर्व्यथिता[5] भृशम्
रामकृष्णौ पुरीं नेतुमक्रूरं व्रजमागतम् ॥
काश्चित्तत्कृतहृत्तापश्वासम्लानमुखश्रियः
स्रंसद्दुकूलवलयकेशग्रन्थ्यश्च काश्चन ॥ १४

---

१ विज० निवेद्य परमासनं । २ वीर० मधुपर्कमुपाहरत् । विज० मधुपर्कार्हमाहरत् । ३ विज० कृष्णानुमोदितः । ४ विज० नैव । ५ उभ० वृत्तिं । ६ विज० एतदारभ्य चत्वारः श्लोका न सन्ति ।

१ विज० एतदादयस्त्रयः श्लोका न सन्ति । २ षट्त्रिंशोऽध्यायः । ३ विज० यदर्थो वा । ४ वीर० मोत्र महासत्रं । ५ विज० व्यथिताशयाः ।

अन्याश्च तदनुध्याननिवृत्ताशेषवृत्तयः ।
नाभ्यजानन्निमं लोकमात्मलोकं गता इव॥१५॥
स्मरन्त्यश्चापराः शौरेरनुरागस्मितेरिताः ।
हृदिस्पृशश्चित्रपदा गिरः संमुमुहुः स्त्रियः ॥१६॥
गतिं सुललितां चेष्टां स्निग्धहासावलोकनम् ।
[illegible]शोकापहानि नर्माणि प्रोद्दामचरितानि च॥१७॥
[illegible]व पुत्यो मुकुन्दस्य भीता विरहकातराः ।
[illegible]शः प्रोचुरश्रुमुख्योऽच्युताशयाः १८
[illegible] ऊचुः—
अहो विधातस्तव न क्वचिद्दया
[illegible]ज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः ।
[illegible]ऽकृतार्थान्वियुनङ्क्ष्यपार्थकं
क्षेत्क्रीडितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा ॥ १९ ॥
[illegible] प्रदर्श्यासितकुन्तलावृतं
[illegible]वक्त्रं सुकपोलमुन्नसम् ।
[illegible]पनोदस्मितलेशसुन्दरं
[illegible]षि पारोक्ष्यमसाधु ते कृतम् ॥ २० ॥
[illegible]स्त्वमक्रूरसमाख्यया[2] स न-
[illegible]र्दत्तं हरसे बताज्ञवत् ।
[illegible]कदेशेऽखिलसर्गसौष्ठवं
[illegible]यमद्राक्ष्म वयं मधुद्विषः ॥ २१ ॥
तस्य[illegible]न्दसूनुः क्षणभङ्गसौहृदः
[illegible]क्षसे[3] नः स्वकृतातुरा बत[4] ।
तद[illegible]य गेहान्स्वजनान्सुतान्पतीं-
[illegible]दास्यमद्धोपगता नवप्रियः ॥ २२ ॥
[illegible] प्रभाता रजनीयमाशिषः
[illegible]या बभूवुः पुरयोषितां ध्रुवम् ।
[illegible]ः संप्रविष्टस्य मुखं व्रजस्पतेः
[illegible]स्यन्त्यपाङ्गोत्कलितस्मितासवम् ॥ २३ ॥
[illegible]सां मुकुन्दो मधुमञ्जुभाषितै-
[illegible]हीतचित्तः परवान्मनस्व्यपि ।
कथं पुनर्नः प्रतियास्यतेऽबला
ग्राम्याः[1] सलज्जस्मितविभ्रमैर्भ्रमन् ॥ २४ ॥
अद्य ध्रुवं तत्र दृशो[2] भविष्यते
दाशार्हभोजान्धकवृष्णिसात्वताम् ।
महोत्सवः[3] श्रीरमणं गुणास्पदं
द्रक्ष्यन्ति ये चाध्वनि देवकीसुतम् ॥ २५ ॥
मैतद्विधस्याकरुणस्य[4] नाम भू-
दक्रूर इत्येतदतीव दारुणः ।
योसावनाश्वास्य सुदुःखितं जनं
प्रियात्प्रियं नेष्यति पारमध्वनः ॥ २६ ॥
अनार्द्रधीरेष समास्थितो रथं
तमन्वमी च त्वरयन्ति दुर्मदाः ।
गोपा अनोभिः स्थविरैरुपेक्षितं
दैवं च नोऽद्य प्रतिकूलमीहते ॥ २७ ॥
निवारयामः समुपेत्य माधवं
किं नोऽकरिष्यन्कुलवृद्धबान्धवाः ।
मुकुन्दसङ्गान्निमिषार्धदुस्त्यजा-
द्दैवेन विध्वंसित[5]दीनचेतसाम् ॥ २८ ॥
यस्यानुरागललितस्मितवल्गुमन्त्र-
लीलाऽवलोकपरिरंभणरासगोष्ठ्याम् ।
नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना तं
गोप्यः कथं न्वतितरेम तमो दुरन्तम् ॥ २९ ॥
योऽह्नः क्षये व्रजमनन्तसखः परीतो
गोपैर्विशन्खुर[6]रजश्छुरितालकस्रक् ।
वेणुं क्वणन् स्मितकटाक्षनिरीक्षणेन
चित्तं क्षिणोत्यमुमृते[7] नु कथं भवेम ॥ ३० ॥
श्रीशुक उवाच—
एवं ब्रुवाणा विरहातुरा भृशं
व्रजस्त्रियः कृष्णविषक्तमानसाः ।
विसृज्य लज्जां रुरुदुः स्म सुस्वरं
गोविन्ददामोदरमाधवेति ॥ ३१ ॥
स्त्रीणामेवं रुदन्तीनामुदिते सवितर्यथ ।

---

१ विज० विचेष्टितं ते । २ विज० ख्यया स्मृतश्चक्षु । ३ वीर० समीक्षिता नः । विज० समीक्षते नः । ४ विज० अपि । ५ विज० न्पतीन्स्वदास्य ।

१ विज० ग्राम्या अलज्जाः स्मितविभ्रमभ्रुवः । २ विज० दृशां महोत्सवो । ३ विज० महोत्सवं । ४ वीर० मैवंविधस्या । ५ विज० विभ्रंशित । ६ विज० गोपैर्गवां खुर । ७ विज० क्षिणोति तमृतेव ।

अक्रूरश्चोदयामास कृतमैत्रादिको रथम् ॥ ३२॥
गोपास्तमन्वसज्जन्त नन्दाद्याः शकटैस्ततः ।
आदायोपायनं भूरि कुंभान्गोरससंभृतान् ॥३३॥
गोप्यश्च दयितं कृष्णमनुव्रज्यानुरञ्जिताः ।
प्रत्यादेशं भगवतः काङ्क्षन्त्यश्चावतस्थिरे ॥ ३४॥
तास्तथा तप्यतीर्वीक्ष्य स्वप्रस्थाने यदूत्तमः ।
सान्त्वयामास सप्रेमैरायास्य इति दौत्यकैः॥३५॥
यावदालक्ष्यते केतुर्यावद्रेणू रथस्य च ।
अनुप्रस्थापितात्मानो लेख्यानीवोपलक्षिताः ३६
ता निराशा निववृतुर्गोविन्दविनिवर्तने ।
विशोका अहनी निन्युर्गायन्त्यः प्रियचेष्टितम्३७
भगवानपि संप्राप्तो रामाक्रूरयुतो नृप ।
रथेन वायुवेगेन कालिन्दीमघनाशिनीम् ॥३८॥
तत्रोपस्पृश्य पानीयं पीत्वा मृष्टं मणिप्रभम् ।
वृक्षषण्डमुपव्रज्य सरामो रथमाविशत् ॥ ३९ ॥
अक्रूरस्तावुपामन्त्र्य निवेश्य च रथोपरि ।
कालिन्द्या ह्रदमागत्य स्नानं विधिवदाचरत् ४०
निमज्ज्य तस्मिन्सलिले जपन्ब्रह्म सनातनम् ।
तावेव ददृशेऽक्रूरो रामकृष्णौ समन्वितौ ॥४१॥
तौ रथस्थौ कथमिह सुतावानकदुन्दुभेः ।
तर्हि स्वित्स्यन्दने न स्त इत्युन्मज्ज्य व्यचष्ट सः४२
तत्रापि च यथापूर्वमासीनौ पुनरेव सः ।
न्यमज्जद्दर्शनं यन्मे मृषा किं सलिले तयोः॥४३॥
भूयस्तत्रापि सोऽद्राक्षीत्स्तूयमानमहीश्वरम् ।
सिद्धचारणगन्धर्वैरसुरैर्नतकन्धरैः ॥ ४४ ॥
सहस्रशिरसं देवं सहस्रफणमौलिनम् ।
नीलांबरं बिसश्वेतं शृङ्गैः श्वेतमिव स्थितम् ॥४५
तस्योत्सङ्गे घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ।
पुरुषं चतुर्भुजं शान्तं पद्मपत्रारुणेक्षणम् ॥ ४६॥
चारुप्रसन्नवदनं चारुहासनिरीक्षणम् ।
सुभ्रून्नसं चारुकर्णं सुकपोलारुणाधरम् ॥ ४७ ॥
प्रलंबपीवरभुजं तुङ्गांसोरस्थलश्रियम् ।
कंबुकण्ठं निम्ननाभिं वलिमत्पल्लवोदरम् ॥ ४८ ॥
बृहत्कटितटश्रोणिकरभोरुद्वयान्वितम् ।
चारुजानुयुगं चारुजङ्घायुगलसंयुतम् ॥ ४९ ॥
तुङ्गगुल्फारुणनखव्रातदीधितिभिर्वृतम् ।
नवाङ्गुल्यङ्गुष्ठदलैर्विलसत्पादपङ्कजम् ॥ ५० ॥
सुमहार्हमणिव्रातकिरीटकटकाङ्गदैः ।
कटिसूत्रब्रह्मसूत्रहारनूपुरकुण्डलैः ॥ ५१ ॥
भ्राजमानं पद्मकरं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥५२॥
सुनन्दनन्दप्रमुखैः पार्षदैः सनकादिभिः ।
सुरेशैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्नवभिश्च द्विजोत्तमैः ॥ ५३ ॥
प्रह्लादनारदवसुप्रमुखैर्भागवतोत्तमैः ।
स्तूयमानं पृथग्भावैर्वचोभिरमलात्मभिः ॥५४॥
श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया ।
विद्ययाऽविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितं ५५
विलोक्य सुभृशं प्रीतो भक्त्या परमया युतः ।
हृष्यत्तनूरुहो भावपरिक्लिन्नात्मलोचनः ॥ ५६ ॥
गिरा गद्गदयाऽस्तौषीत्सत्त्वमालंब्य सात्वतः ।
प्रणम्य मूर्ध्नाऽवहितः कृताञ्जलिपुटः शनैः॥५७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

---

१ उभ० संप्रेष्यै । २ उभ० वोपतस्थिरे । ३ वीर० अहानि । ४ विज० रामाक्रूरौ तथा नृप । ५ वीर० स्ताव- थामन्त्र्य । ६ विज० निमज्ज्य दर्शनं मेने । ७ उभ० सिद्धै- र्भुजङ्गपतिभिरसुरै ।

१ वीर० पत्रायतेक्षणं । २ वीर० दीर्घ । ३ वीर० दीधि- तिभिर्नृप । ४ वीर० महार्हमणिभिर्युक्तकिरीटमकुटाङ्गदैः । विज० महार्हमणिविभ्राजत्किरीटकटकाङ्गदैः । ५ वीर० रुद्राद्यैः कविभिश्च । ६ विज० पृथङ्मार्गैः । ७ विज० तुष्ट्येलयाऽजया । ८ विज० सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अक्रूरेण भगवत्स्तुतिः ॥ १ ॥

[श्रीशुक उवाच—
दृष्ट्वा तमक्रूरः प्रसन्नहृदयेन्द्रियः ।
त्रिवक्र पुण्डरीकाक्षं भक्त्याऽवनतकन्धरः ॥१॥]
अक्रूर उवाच—
विरूपस्म्यहं त्वाऽखिलहेतुहेतुं
नारायणं पूरुषमाद्यमव्ययम् ।
यन्नाभिजातादरविन्दकोशा-
द्ब्रह्माऽविरासीद्यत एष लोकः ॥ १ ॥
भूस्तोयमग्निः पवनः खमादि-
र्महानजादिर्मन इन्द्रियाणि ।
सर्वेन्द्रियार्था विबुधाश्च सर्वे
ये हेतवस्ते जगतोऽङ्गभूताः ॥ २ ॥
नैते स्वरूपं विदुरात्मनस्ते
ह्यजादयोऽनात्मतया गृहीताः ।
अजोऽनुबद्धः सगुणैरजाया
गुणात्परं वेद न ते स्वरूपम् ॥ ३ ॥
त्वां योगिनो यजन्त्यद्धा महापुरुषमीश्वरम् ।
साध्यात्मं साधिभूतं च साधिदैवं च साधवः ४
त्रय्या च विद्यया केचित्त्वां वै वैतानिका द्विजाः ।
यजन्ते विततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ॥ ५ ॥
एके त्वाऽखिलकर्माणि संन्यस्योपशमं गताः ।
ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन यजन्ति ज्ञानविग्रहम् ॥ ६ ॥
अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाऽभिहितेन ते ।
यजन्ति त्वन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्येकमूर्तिकम् ॥७॥
त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् ।
बह्वाचार्यविभेदेन भगवन्समुपासते ॥ ८ ॥
सर्व एव यजन्ति त्वां सर्वदेवमयेश्वरम् ।
येऽप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः प्रभो ॥९॥
यथाऽद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्यापूरिताः प्रभो ।
विशन्ति सर्वतः सिन्धुं तद्वत्त्वां गतयोऽन्ततः १०
सत्त्वं रजस्तम इति भवतः प्रकृतेर्गुणाः ।
तेषु हि प्राकृताः प्रोता आब्रह्मस्थावरादयः ११
तुभ्यं नमस्तेऽस्त्वविषक्तदृष्टये
सर्वात्मने सर्वधियां च साक्षिणे ।
गुणप्रवाहोऽयमविद्यया कृतः
प्रवर्तते देवनृतिर्यगात्मसु ॥ १२ ॥
अग्निर्मुखं तेऽवनिरङ्घ्रिरीक्षणं
सूर्यो नभो नाभिरथो दिशः श्रुतिः ।
द्यौः कं सुरेन्द्रास्तव बाहवोऽर्णवाः
कुक्षिर्मरुत्प्राणबलं प्रकल्पितम् ॥ १३ ॥
रोमाणि वृक्षौषधयः शिरोरुहा
मेघाः परस्यास्थिनखानि तेऽद्रयः ।
निमेषणं रात्र्यहनी प्रजापति-
र्मेढ्रस्तु वृष्टिस्तव वीर्यमिष्यते ॥ १४ ॥
त्वय्यव्ययात्मन्पुरुषे प्रकल्पिता
लोकाः सपाला बहुजीवसङ्कुलाः ।
यथा जले संजिहते जलौकसो-
ऽप्युदुंबरे वा मशका मनोमये ॥ १५ ॥
यानियानीह रूपाणि क्रीडनार्थं बिभर्षि हि ।
तैरामृष्टशुचो लोका मुदा गायन्ति ते यशः ॥१६
नमः कारणमत्स्याय प्रलयाब्धिचराय च ।
हयशीर्ष्णे नमस्तुभ्यं मधुकैटभमृत्यवे ॥१७॥
अकूपाराय बृहते नमो मन्दरधारिणे ।
क्षित्युद्धारविहाराय नमः सूकरमूर्तये ॥ १८ ॥

१ विज० एकः श्लोकोऽधिकः । २ विज० हेतुभूतं । ३ उभ० मादिमव्ययं । ४ उभ० ऽन्यात्मतया । ५ वीर० स्वगुणै । ६ वीर० विविधै । ७ वीर० केचित्त्वाऽखिल । ८ विज० तु । ९ विज० विहितेन वै ।

१ उभ० ये नानादेवता । २ विज० पूरिता विभो । ३ विज० भवन्ति । ४ वीर० यदविद्ययाऽसकृत् । विज० ऽयमविद्ययाऽसकृत् । ५ विज० मेढ्रं तु । ६ वीर० क्रीडार्थं त्वं बिभर्षि ।

नमस्तेऽद्भुतसिंहाय साधुलोकभयापह।
वामनाय नमस्तुभ्यं क्रान्तत्रिभुवनाय च ॥१९॥
नमो भृगूणां पतये दृप्तक्षत्रवनच्छिदे।
नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय च ॥ २० ॥
नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ॥२१॥
नमो बुद्धाय शुद्धाय दैत्यदानवमोहिने।
म्लेच्छप्रायक्षत्रहन्त्रे नमस्ते कल्किरूपिणे ॥ २२ ॥
भगवञ्जीवलोकोऽयं मोहितस्तव मायया।
अहं ममेत्यसद्ग्राहो भ्राम्यते कर्मवर्त्मसु ॥ २३ ॥
अहं चाऽऽत्मात्मजागारदारार्थस्वजनादिषु।
भ्रमामि स्वप्नकल्पेषु मूढः सत्यधिया विभो ॥२४
अनित्यानात्मदुःखेषु विपर्ययमतिर्ह्यहम्।
द्वन्द्वारामस्तमोविष्टो न जाने त्वात्मनः प्रियम् २५
यथा बुधो जलं हित्वा प्रतिच्छन्नं तदुद्भवैः।
अभ्येति मृगतृष्णां वै तद्वत्त्वाऽहं पराङ्मुखः २६
नोत्सहेऽहं कृपणधीः कामकर्महतं मनः।
रोद्धुं प्रमाथिभिश्चाक्षैर्ह्रियमाणमितस्ततः ॥२७॥
सोऽहं तवाङ्घ्र्युपगतोऽस्म्यसतां दुरापं
तच्चाप्यहं भवदनुग्रह ईश मन्ये।
पुंसो भवेद्यर्हि संसरणापवर्ग-
स्त्वय्यब्जनाभ सदुपासनया मतिः स्यात् ॥ २८॥
नमो विज्ञानमात्राय सर्वप्रत्ययहेतवे
पुरुषेशप्रधानाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ॥ २९ ॥
नमस्ते वासुदेवाय सर्वभूतक्षयाय च।
हृषीकेश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पाहि मां प्रभो॥३०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

मथुरापुरस्त्रीणां श्रीकृष्णदर्शने प्रेमातिशयवर्णनं ॥ १ ॥ श्रीकृष्णेन रजकस्य वधः ॥ २ ॥ वायकसुदामभ्यां वरदानं ॥३॥

श्रीशुक उवाच—
स्तुवतस्तस्य भगवान् दर्शयित्वा जले वपुः।
भूयः समाहरत्कृष्णो नटो नाट्यमिवाऽऽत्मनः १
सोऽपि चान्तर्हितं वीक्ष्य जलादुन्मज्ज्य सत्वरः।
कृत्वा चाऽऽवश्यकं सर्वं विस्मितो रथमागमत् ॥२
तमपृच्छद्धृषीकेशः किं ते दृष्टमिवाद्भुतम्।
भूमौ वियति तोये वा तथा त्वां लक्षयामहे ॥३॥
अक्रूर उवाच—
अद्भुतानीह यावन्ति भूमौ वियति वा जले।
त्वयि विश्वात्मके तानि किं मेऽदृष्टं विपश्यतः ॥४
यत्राद्भुतानि सर्वाणि भूमौ वियति वा जले।
तं त्वाऽनुपश्यतो ब्रह्मन्किं मे दृष्टमिहाद्भुतम् ॥५॥
इत्युक्त्वा चोदयमास स्यन्दनं गान्दिनीसुतः।
मथुरामनयद्रामं कृष्णं चैव दिनात्यये ॥ ६ ॥
मार्गे ग्रामजना राजंस्तत्र तत्रोपसङ्गताः।
वसुदेवसुतौ वीक्ष्य प्रीता दृष्टिं न चाददुः ॥७॥
तावद्व्रजौकसस्तत्र नन्दगोपादयोऽग्रतः।
पुरोपवनमासाद्य प्रतीक्षन्तोऽवतस्थिरे ॥८॥
तान्समेत्याऽऽह भगवानक्रूरं जगदीश्वरः।
गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रश्रितं प्रहसन्निव ॥९॥
भवान्प्रविशतामग्रे सहयानः पुरीं गृहम्।
वयं त्विहावमुच्याथ ततो द्रक्ष्यामहे पुरीम् ॥१०

१ विज० सुखधिया न। २ वीर० विपर्यास। ३ उभ० माविशत्। ४ उभ० मिहाद्भुतं। ५ वीर० त्मके सन्ति।

१ विज० हि त्वां जगत्पते। २वीर० हि त्वा त्वाहं विज० हित्वा हंत्वा। ३ विज० स्वाक्षैः। ४ विज० यच्चाप्यहं। ५ विज० नमस्तेऽस्तु। ६ विज० अष्टत्रिंशोऽध्यायः। ७ विज० स्नात। ८ विज० व्रज। ९ वीर० प्रातर्द्रक्ष्यामहे। १० वीर० मधुरापुरीं।

अक्रूर उवाच—

नाहं भवद्भ्यां रहितः प्रवेक्ष्ये मथुरां प्रभो
त्यक्तुं नार्हसि मां नाथ भक्तं ते भक्तवत्सल॥११॥
आगच्छ याम गेहान्नः सनाथान्कुर्वधोक्षज ।
सहाग्रजः सगोपालैः सुहृद्भिश्च सुहृत्तम[1] ॥१२॥
द्‍ीहि पादरजसा गृहान्नो गृहमेधिनाम् ।
त्रिव[3]चैनानुतृप्यन्ति पितरः साग्नयः सुराः॥१३॥
मद्भा॑र्ग्याङ्घ्रियुगलमासीच्छ्लो[2]क्यो बलिर्महान् ।
विन्म्मतुलं लेभे गतिं चैकान्तिनां तु या॥१४॥
आपस्तेऽङ्घ्र्यवनेजन्यस्त्रीँल्लोकाञ्छुचयोऽपुनन् ।
शिरसाऽधत्त याः शर्वः स्वर्याताः सगरात्मजाः॥
देवदेव जगन्नाथ पुण्यश्रवणकीर्तन ।
यदूत्तमोत्तमश्लोक नारायण नमोस्तु ते ॥ १६॥

श्रीभगवानुवाच—

आयास्ये भवतो गेहमहमार्यसमन्वितः ।
यदुचक्रद्रुहं हत्वा वितरिष्ये सुहृत्प्रियम् ॥ १७॥

श्रीशुक उवाच—

एवमुक्तो भगवता सोऽक्रूरो विमना इव ।
पुरीं प्रविष्टः कंसाय कर्माऽऽवेद्य गृहं ययौ ॥१८॥
[4]अथापराह्णे भगवान्कृष्णः संकर्षणान्वितः ।
मथुरां प्राविशद्गोपैर्दिदृक्षुः परिवारितः ॥ १९॥
ददर्श तां स्फाटिकतुङ्गगोपुर[5]-
द्वारां बृहद्धेमकपाटतोरणाम् ।
ताम्रारकोष्ठां[6] परिखादुरासदा-
मुद्यानरम्योपवनो[7]पशोभिताम् ॥ २० ॥
सौवर्णशृङ्गाटकहर्म्यनिष्कुटैः[8]
श्रेणीसभाभिर्भवनैरुपस्कृताम् ।
वैदूर्यवज्रामलनीलविद्रुमै-
र्मुक्ताहरिद्भिर्वलभीषु वेदिषु ॥ २१ ॥
जुष्टेषु जालामुखरन्ध्रकुट्टिमे-
ष्वाविष्टपारावतबर्हिनादिताम् ।
संसिक्तरथ्यापणमार्गचत्वरां
प्रकीर्णमाल्याङ्कुरलाजतण्डुलाम् ॥ २२ ॥
आपूर्णकुंभैर्दधिचन्दनोक्षितैः
प्रसूनदीपावलिभिः सपल्लवैः ।
स[1]वृन्दरंभाक्रमुकैः सकेतुभिः
स्वलङ्कृतद्वारगृहां सपट्टिकैः[2] ॥ २३ ॥
तां संप्रविष्टौ वसुदेवनन्दनौ
वृतौ वयस्यैर्नरदेववर्त्मना ।
द्रष्टुं समीयुस्त्वरिताः पुरस्त्रियो
हर्म्याणि चैवाऽऽरुरुहुर्नृपोत्सुकाः ॥ २४ ॥
काश्चिद्विपर्यग्धृत[3]वस्त्रभूषणा
विस्मृत्य चैकं युगलेष्वथापराः ।
कृतैकपत्रश्रवणैकनूपुरा
नाङ्क्त्वा द्वितीयं त्वपरा[4]श्च लोचनम् ॥ २५ ॥
अश्नन्त्य एकास्तदपास्य सोत्सवा
अभ्यज्यमाना अकृतोपमज्जनाः ।
स्वपन्त्य उत्थाय निशम्य निःस्वनं
[5]प्रपाययन्त्योऽर्भमपोह्य मातरः ॥ २६ ॥
मनांसि तासामरविन्दलोचनः
प्रगल्भलीलाहसितावलोकैः ।
जहार मत्तद्विरदेन्द्रविक्रमो
दृशां द[6]दच्छ्रीरमणात्मनोत्सवम् ॥ २७ ॥
दृष्ट्वा मुहुः श्रुतमनुद्रुतचेतसस्तं
तत्प्रेक्ष[7]णोत्स्मितसुधोक्षणलब्धमानाः ।
आनन्दमूर्तिमुपगुह्य दृशाऽऽत्मलब्धं
हृष्यत्त्वचो जहुरनन्तमरिन्दमाधिम् ॥ २८ ॥
प्रासादशिखरारूढाः प्रीत्युत्फुल्लमुखांबुजाः ।
अभ्यवर्षन्सौमनस्यैः प्रमदा बलकेशवौ ॥ २९ ॥
दध्यक्षतैः सोदपात्रैः स्रग्गन्धैरभ्युपायनैः ।
तावानर्चुः प्रमुदितास्तत्रतत्र द्विजातयः ॥ ३० ॥
[8]ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन्महत् ।

---

१ वीर० सुरोत्तम । विज० सुहृत्तमः । २ विज० च्छ्लाघ्यो बलिर्मखे । ३ विज० वर्ग । ४ विज० ततो । ५ विज० गोपुरां बृहत्स्फुरद्धेम । ६ विज० कोष्ठा । ७ विज० पवनालिशोभितां । ८ विज० निष्कुटश्रेणी ।

१ उभ० सवृन्त । २ विज० सपट्टिकां । ३ विज० कृत । ४ उभ० स्वलोचनं । ५ उभ० निपाययन्त्यो । ६ उभ० दधच्छ्रीरमणों महोत्सवं । ७ वीर० तत्प्रेक्षणस्मित । विज० तत्प्रेक्षितोत्स्मित । ८ विज० अयं श्लोको नास्ति ।

या ह्येतावनुपश्यन्ति नरलोकमहोत्सवौ ॥ ३१ ॥
रजकं कंचिदायान्तं रङ्गकारं गदाग्रजः ।
दृष्ट्वाऽयाचत वासांसि धौतान्यत्युत्तमानि च ३२
देह्यावयोः समुचितान्यङ्ग वासांसि चार्हतोः ।
भविष्यति परं श्रेयो दातुस्ते नात्र संशयः॥३३॥
स याचितो भगवता परिपूर्णेन सर्वतः ।
साक्षेपं रुषितः प्राह भृत्यो राज्ञः सुदुर्मदः॥३४॥
ईदृशान्येव वासांसि नित्यं गिरिवनेचराः ।
परिधत्त किमुद्वृत्ता राजद्रव्याण्यभीप्सथ ॥३५॥
याताऽऽशु बालिशा मैवं प्रार्थ्यं यदि जिजीविषा।
बध्नन्ति घ्नन्ति लुंपन्ति दृप्तं राजकुलानि वै॥३६॥
एवं विकत्थमानस्य कुपितो देवकीसुतः ।
रजकस्य कराग्रेण शिरः कायादपातयत् ॥ ३७ ॥
तस्यानुजीविनः सर्वे वासःकोशान्विसृज्य वै ।
दुद्रुवुः सर्वतो मार्गं वासांसि जगृहेऽच्युतः॥३८॥
वसित्वाऽऽत्मप्रिये वस्त्रे कृष्णः सङ्कर्षणस्तथा ।
शेषाण्यादत्त गोपेभ्यो विसृज्य भुवि कानिचित्॥
ततस्तु वायकः प्रीतस्तयोर्वेषमकल्पयत् ।
विचित्रवर्णैश्चैलेयैराकल्पैरनुरूपतः ॥ ४० ॥
नानालक्षणवेषाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः ।
स्वलङ्कृतौ बालगजौ पर्वणीव सितेतरौ ॥ ४१ ॥
तस्य प्रसन्नो भगवान्प्रादात्सारूप्यमात्मनः ।
श्रियं च परमां लोके बलैश्वर्यस्मृतीन्द्रियम् ॥४२॥
ततः सुदाम्नो भवनं मालाकारस्य जग्मतुः ।
तौ दृष्ट्वा स समुत्थाय ननाम शिरसा भुवि ४३
तयोरासनमानीय पाद्यं चार्घ्यार्हणादिभिः ।
पूजां सानुगयोश्चक्रे स्रक्तांबूलानुलेपनैः ॥४४॥
प्राह नः सार्थकं जन्म पावितं च कुलं प्रभो !
पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा ह्यागमनेन वाम् ॥ ४
भवन्तौ किल विश्वस्य जगतः कारणं परम्
अवतीर्णाविहांशेन क्षेमाय च भवाय च ॥ ४
नहि वां विषमा दृष्टिः सुहृदोर्जगदात्मनोः ।
समयोः सर्वभूतेषु भजन्तं भजतोरपि ॥४७॥
तावाज्ञापयतं भृत्यं किमहं करवाणि वाम् ।
पुंसोऽत्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यन्नियुज्यते ॥४८॥
इत्यभिप्रेत्य राजेन्द्र सुदामा प्रीतमानसः ।
शस्तैः सुगन्धैः कुसुमैर्माला विरचिता ददौ ४९
ताभिः स्वलङ्कृतौ प्रीतौ कृष्णरामौ सहानुगौ ।
प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदौ वरान् ॥ ५० ॥
सोऽपि वव्रेऽचलां भक्तिं तस्मिन्नेवाखिलात्मनि ।
तद्भक्तेषु च सौहार्दं भूतेषु च दयां पराम् ॥५१॥
इति तस्मै वरं दत्त्वा श्रियं चान्वयवर्धिनीम् ।
बलमायुर्यशः कान्तिं निर्जगाम सहाग्रजः॥५२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

कुब्जाकृज्वङ्गकरणं ॥ १ ॥ कंसधनुर्भङ्गकरणं ॥ २ ॥ तद्रक्षिणां वधः ॥ ३ ॥ कंसस्यारिष्टदर्शनं ॥ ४ ॥ परेहनि प्रातनन्दादीनां रङ्गप्रवेशः ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच—
अथ व्रजत्राजपथेन माधवः
स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम् ।
विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां
पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन्रसप्रदः ॥ १ ॥

१ वीर० दुष्टान्राजकुलानि हि । २ विज० दपाहरत् । ३ वीर० मार्गान् । विज० मार्गे । ४ विज० वर्णैश्चैलेयै । ५ विज० अलङ्कृतौ ।

१ विज० न्द्रियान् । २ वीर० सहसोत्थाय । ३ वीर० चार्घ्यार्हणा । ४ वीर० साध्वाज्ञापयतं । विज० शाध्याज्ञापय मां । ५ विज० मालां विरचितां । ६ विज० एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः । ७ विज० धात्रीं वचसा ।

का त्वं वरोर्वेतदुहानुलेपनं
कस्याङ्गने वा कथयस्व साधु नः ।
देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमं
श्रेयस्ततस्ते नचिराद्भविष्यति ॥ २ ॥
सैरन्ध्र्युवाच—
दास्यस्म्यहं सुन्दर कंससंमता
त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि ।
मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं
विना युवां कोऽन्यतमस्तदर्हति ॥ ३ ॥
रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः ।
धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम् ॥ ४ ॥
ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना ।
संप्राप्तपरभागेन शुशुभातेऽनुरञ्जितौ ॥ ५ ॥
प्रसन्नो भगवान्कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम् ।
ऋज्वीं कर्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम् ॥६॥
पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुल्युत्तानपाणिना ।
प्रगृह्य चुबुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ॥ ७ ॥
सा तदर्जुसमानाङ्गी बृहच्छ्रोणिपयोधरा ।
मुकुन्दस्पर्शनात्सद्यो बभूव प्रमदोत्तमा ॥ ८ ॥
ततो रूपगुणौदार्यसंपन्ना प्राह केशवम् ।
उत्तरीयान्तमाकृष्य स्मयन्ती जातहृच्छया ॥ ९ ॥
एहि वीर गृहं यामो न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ।
त्वयोन्मथितचित्तायाः प्रसीद पुरुषर्षभ ॥१०॥
एवं स्त्रिया याच्यमानः कृष्णो रामस्य पश्यतः ।
मुखं वीक्ष्यानु गोपानां प्रहसंस्तामुवाच ह ॥११
एष्यामि ते गृहे सुभ्रूः पुंसामाधिविकर्शनम् ।
साधितार्थोऽगृहाणां नः पान्थानां त्वं परायणम्
विसृज्य माध्व्या वाण्या तां व्रजन्मार्गे वणिक्पथैः
नानोपायनताम्बूलस्रग्गन्धैः साग्रजोऽर्चितः ॥१३
तद्दर्शनस्मरक्षोभादात्मानं नाविदन् स्त्रियः ।

१ उभ० दिहानु । २ विज० स्म्यहं ते सुरवर्य । ३ विज० नाम्नी ह्यनु । ४ वीर० वीक्षणैः । ५ विज० सुवर्णेतर । ६ विज० संप्राप्तापर । ७ विज० द्व्यङ्गुलोत्तान । ८ विज० ह्यास्य । ९ सस्मयं । १० उभ० वीक्ष्यानुगानां च । ११ वीर० तांबूलैः । १२ विज० अयं श्लोको नास्ति ।

विस्रस्तवासःकबरवलयालेख्यमूर्तयः ॥ १४ ॥
ततः पौरान्पृच्छमानो धनुषः स्थानमच्युतः ।
तस्मिन्प्रविष्टो ददृशे धनुरैन्द्रमिवाद्भुतम् ॥ १५ ॥
पुरुषैर्बहुभिर्गुप्तमर्चितं परमर्द्धिमत् ।
वार्यमाणो नृभिः कृष्णः प्रसह्य धनुराददे ॥१६॥
करेण वामेन सलीलमुद्धृतं
सज्यं च कृत्वा निमिषेण पश्यताम् ।
नृणां विकृष्य प्रबभञ्ज मध्यतो
यथेक्षुदण्डं मदकर्युरुक्रमः ॥ १७ ॥
धनुषो भज्यमानस्य शब्दः खं रोदसी दिशः ।
पूरयामास यं श्रुत्वा कंसस्त्रासमुपागमत् ॥ १८ ॥
तद्रक्षिणः सानुचराः कुपिता आततायिनः ।
ग्रहीतुकामा आवव्रुर्गृह्यतां बध्यतामिति ॥ १९ ॥
अथ तान्दुरभिप्रायान्विलोक्य बलकेशवौ ।
क्रुद्धौ धन्वन आदाय शकले तांश्च जघ्नतुः ॥२०॥
बलं च कंसप्रहितं हत्वा शालामुखात्ततः ।
निष्क्रम्य चेरतुर्हृष्टौ निरीक्ष्य पुरसंपदः ॥ २१ ॥
तयोस्तदद्भुतं वीर्यं निशाम्य पुरवासिनः ।
तेजः प्रागल्भ्यं रूपं च मेनिरे विबुधोत्तमौ॥२२॥
तयोर्विचरतोः स्वैरमादित्योऽस्तमुपेयिवान् ।
कृष्णरामौ वृतौ गोपैः पुराच्छकटमीयतुः॥२३॥
गोप्यो मुकुन्दविगमे विरहातुराया
आशासताऽऽशिष ऋता मधुपुर्यभूवन् ।
संपश्यतां पुरुषभूषणगात्रलक्ष्मीं
हित्वेतरान्नु भजतश्चकमेऽयनं श्रीः ॥ २४ ॥
अवनिक्ताङ्घ्रियुगलौ भुक्त्वा क्षीरोपसेचनम् ।
ऊषतुस्तां सुखं रात्रिं ज्ञात्वा कंसचिकीर्षितम् २५
कंसस्तु धनुषो भङ्गं रक्षिणां स्वबलस्य च ।
वधं निशम्य गोविन्दरामविक्रीडितं परम् ॥२६॥
दीर्घप्रजागरो भीतो दुर्निमित्तानि दुर्मतिः ।
बहून्यचष्टोभयथा मृत्योर्दौत्यकराणि च ॥ २७ ॥

१ वीर० रुषिता । २ उभ० धनुष । ३ उभ० प्रागल्भ्य-रूपं च । ४ विज० अयं श्लोको नास्ति । ५ वीर० तरांस्तु । ६ वीर० नु यच्छ्रीः । ७ विज० अवनिज्याङ्घ्रियुगलं ।

अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिरूपे च सत्यपि।
असत्यपि द्वितीये च द्वैरूप्यं ज्योतिषां तथा २८
छिद्रप्रतीतिश्छायायां प्राणघोषानुपश्रुतिः।
स्वर्णप्रतीतिर्वृक्षेषु स्वपदानामदर्शनम् ॥ २९ ॥
स्वप्ने प्रेतपरिष्वङ्गः खरयानं विषादनम्।
यायान्नलदमाल्येकस्तैलाभ्यक्तो दिगंबरः ॥३०॥
अन्यानि चेत्थंभूतानि स्वप्नजागरितानि च।
पश्यन्मरणसन्त्रस्तो निद्रां लेभे न चिन्तया॥३१॥
व्युष्टायां निशि कौरव्य सूर्ये चाद्भ्यः समुत्थिते।
कारयामास वै कंसो मल्लक्रीडामहोत्सवम्॥३२॥
आनर्चुः पुरुषा रङ्गतूर्यभेर्यश्च जघ्निरे।
मञ्चाश्चालङ्कृताः स्रग्भिः पताकाचैलतोरणैः ३३
तेषु पौरा जानपदा ब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः।
यथोपजोषं विविशू राजानश्च कृतासनाः ॥३४॥
कंसः परिवृतोऽमात्यै राजमञ्च उपाविशत्।
मण्डलेश्वरमध्यस्थो हृदयेन विदूयता ॥ ३५ ॥
वाद्यमानेषु तूर्येषु मल्लतालोत्तरेषु च।
मल्लाः स्वलङ्कृता दृप्ताः सोपाध्यायाः समासत३६
चाणूरो मुष्टिकः कूटः शलस्तोशल एव च।
ते आसेदुरुपस्थानं वल्गुवाद्यप्रहर्षिताः ॥ ३७ ॥
नन्दगोपादयो गोपा भोजराजसमाहुताः।
निवेदितोपायनास्ते एकस्मिन्मञ्च आविशन् ॥३८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

कुवलयापीडवधः ॥ १ ॥ रङ्गप्रविष्टयो रामकेशवयोश्चाणूरेण सह भाषणं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
अथ कृष्णश्च रामश्च कृतशौचौ परन्तप।
मल्लदुन्दुभिनिर्घोषं श्रुत्वा द्रष्टुमुपेयतुः ॥ १ ॥
रङ्गद्वारं समासाद्य तस्मिन्नागमवस्थितम्।
अपश्यत्कुवलयापीडं कृष्णोंबष्ठप्रचोदितम् ॥ २ ॥
बद्ध्वा परिकरं शौरिः समुह्य कुटिलालकान्।
उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगभीरया ॥ ३ ॥
अंबष्ठांबष्ठ मार्गं नौ देह्यपक्रम माचिरम्।
नो चेत्सकुञ्जरं त्वाऽद्य नयामि यमसादनम् ४
एवं निर्भर्त्सितोंबष्ठः कुपितः कोपितं गजम्।
चोदयामास कृष्णाय कालान्तकयमोपमम् ॥५॥
करीन्द्रस्तमभिद्रुत्य करेण तरसाऽग्रहीत्।
कराद्विगलितः सोऽमुं निहत्याङ्घ्रिष्वलीयत ॥६॥
संक्रुद्धस्तमचक्षाणो घ्राणदृष्टिः स केशवम्।
परामृशत्पुष्करेण स प्रसह्य विनिर्गतः ॥ ७ ॥
पुच्छे प्रगृह्यातिबलं धनुषः पञ्चविंशतिम्।
विचकर्ष यथा नागं सुपर्ण इव लीलया ॥ ८ ॥
स पर्यावर्तमानेन सव्यदक्षिणतोऽच्युतः।
बभ्राम भ्राम्यमाणेन गोवत्सेनेव बालकः ॥ ९ ॥
ततोऽभिमुखमभ्येत्य पाणिनाऽऽहत्य वारणम्।
प्राद्रवन्पातयामास स्पृश्यमानः पदेपदे ॥ १० ॥
स धावन् क्रीडया भूमौ पतित्वा सहसोत्थितः।
तं मत्वा पतितं क्रुद्धो दन्ताभ्यां सोऽहनत्क्षितिम्॥
स्वविक्रमे प्रतिहते कुञ्जरेन्द्रोऽत्यमर्षितः।
चोद्यमानो महामात्रैः कृष्णमभ्यद्रवद्रुषा ॥१२॥
तमापतन्तमासाद्य भगवान्मधुसूदनः।
निगृह्य पाणिना हस्तं पातयामास भूतले ॥१३॥
पतितस्य पदाऽऽक्रम्य मृगेन्द्र इव लीलया।

१ विज० प्रतिरूपेषु सत्स्वपि। २ वीर० ज्योतिषामपि। ३ उभ० विसादनं। ४ विज० चाभि। ५ विज० परन्तपौ। ६ विज० न्नाज।

१ उभ० समाविशन्। २ वीर० तदासेदु। ३ विज० चत्वारिंशोऽध्यायः। ४ उभ० प्रगृह्य।

दन्तमुत्पाट्य तेनेभं[1] हस्तिपांश्चाहनद्धरिः ॥१४॥
मृतकं द्विपमुत्सृज्य दन्तपाणिः[2] समाविशत् ।
अंसन्यस्तविषाणो[3]ऽसृङ्मदबिन्दुभिरङ्कितैः[4] ।
विरूढस्वेदकणिकावदनांबुरुहो बभौ ॥ १५ ॥
वृतौ गोपैः कतिपयैर्बलदेवजनार्दनौ ।
रङ्गं विविशतू राजन्गजदन्तवरायुधौ ॥ १६ ॥
मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्[5]गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः। मृत्युर्भोजपतेर्विराड[6]विदुषां तत्त्वं परं योगिनां वृष्णीनां[7] परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥ १७ ॥
हतं कुवलयापीडं दृष्ट्वा ताव[8]पि दुर्जयौ ।
कंसो मनस्व्यपि तदा भृशमुद्विविजे नृप ॥१८॥
तौ रेजतू रङ्गगतौ महाभुजौ
विचित्रवेषाभरणस्रगंबरौ ।
यथा नटावुत्तमवेषधारिणौ
मनः क्षिपन्तौ प्रभया निरीक्षताम् ॥ १९ ॥
निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ जना
मञ्चस्थिता नागरराष्ट्रका नृप ।
प्रहर्षवेगोत्कलितेक्षणानना:
पपुर्न तृप्ता नयनैस्तदाननम् ॥ २० ॥
पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वया ।
जिघ्रन्त इव नासाभ्यां श्लिष्यन्त इव बाहुभिः२१
ऊचुः परस्परं ते वै यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।
तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिता इव ॥ २२ ॥
एतौ भगवतः साक्षाद्धरेर्नारायणस्य हि ।
अवतीर्णाविहांशेन वसुदेवस्य वेश्मनि ॥ २३ ॥
एष वै किल देवक्यां जातो नीतश्च गोकुलम्[9] ।
कालमेतं वसन्गूढो ववृधे नन्दवेश्मनि ॥ २४ ॥
पूतनाऽनेन नीतान्तं[10] चक्रवातश्च दानवः ।
अर्जुनो गुह्यकः केशी धेनुकोऽन्ये च तद्विधाः२५
गावः सपाला एतेन दावाग्नेः परिमोचिताः ।
कालियो दमितः सर्प[1] इन्द्रश्च विमदः कृतः ॥२६
सप्ताहमेकहस्तेन धृतोऽद्रिप्रवरोऽमुना ।
वर्षवाताशनिभ्यश्च परित्रातं च गोकुलम् ॥२७॥
गोप्यो[2]ऽस्य नित्यमुदितहसितप्रेक्षणं मुखम् ।
पश्यन्त्यो विविधांस्तापांस्तरतिस्माश्रमं[3] मुदा २८
वदन्त्यनेन वंशोऽयं यदोः सुबहुविश्रुतः ।
श्रियं यशो महत्त्वं च लप्स्यते परिरक्षितः॥२९॥
अयं चास्याग्रजः श्रीमान्रामः कमललोचनः ।
प्रलंबो निहतो[4] येन वत्सको ये बकादयः ॥३०॥
जनेष्वेवंब्रुवाणेषु तूर्येषु निनदत्सु च ।
कृष्णरामौ समाभाष्य चाणूरो वाक्यमब्रवीत्३१
हे नन्दसूनो हे राम भवन्तौ वीर[5]संमतौ ।
नियुद्धकुशलौ श्रुत्वा राज्ञाऽऽहूतौ दिदृक्षुणा ३२
प्रियं राज्ञः प्रकुर्वत्यः श्रेयो विन्दन्ति वै प्रजाः ।
मनसा कर्मणा वाचा विपरीतमतोऽन्यथा ॥३३॥
नित्यं[6] प्रमुदिता गोपा वत्सपाला[7] यथास्फुटम् ।
वनेषु मल्लयुद्धेन क्रीडन्तश्चारयन्ति गाः ॥ ३४ ॥
तस्माद्राज्ञः प्रियं यूयं वयं च करवामहे ।[8]
भूतानि नः प्रसीदन्ति सर्वभूतमयो नृपः ॥३५॥
तन्निशम्याब्रवीत्कृष्णो देशकालोचितं वचः ।
नियुद्धमात्मनोऽभीष्टं मन्यमानोऽभिनन्द्य च ॥३६
प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः ।
करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः ॥ ३७ ॥
बाला वयं तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितम् ।
भवेन्नियुद्धं माधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ॥ ३८ ॥

चाणूर उवाच—

न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनां वरः ।
लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्त्वभृत् ॥ ३९ ॥

---

१ उभ० तेनैव । हस्तिपानहनद्धरिः । २ विज० पाणी विरेजतुः । ३ विज० विषाणास्र । ४ विज० रङ्कितौ । ५ विज० मूर्तां । ६ विज० विधातृविहितस्तत्वं । ७ विज० वृष्णीनां च पतिः सदैव शुशुभे रङ्गेऽच्युतः । ८ वीर० तावति । ९ विज० गोकुले । १० वीर० निहता ।

१ विज० सर्पः शत्रुश्च । २ विज० गोप्यश्च । ३ विज० स्म श्रमं । ४ विज० निहतोऽनेन बहवो धेनुकादयः । ५ विज० वीर्य । ६ विज० नित्यप्रमुदिता । ७ उभ० पालास्तथास्फुटं । ८ विज० पतेर्यूयं ।

तस्माद्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोऽत्र वै । [1]मयि विक्रम वार्ष्णेय बलेन सह मुष्टिकः ॥४०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे [2]त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

चाणूरमुष्टिकादिवधः ॥ १ ॥ कंसवधः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

एवं [1]चर्चितसंकल्पो भगवान्मधुसूदनः ।
आससादाथ चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः ॥ १ ॥
हस्ताभ्यां हस्तयोर्बद्ध्वा पद्भ्यामेव च पादयोः ।
विचकर्षतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया ॥ २ ॥
अरत्नी द्वे अरत्नीभ्यां जानुभ्यां चैव जानुनी ।
शिरः शीर्ष्णोरसोरस्तावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥३॥
परिभ्रामणविक्षेपपरिरंभावपातनैः ।
उत्सर्पणाप[2]सर्पणैश्चान्योन्यं [3]प्रत्यरुन्धताम् ॥ ४ ॥
उत्थापनैरु[4]न्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि।
परस्परं जिगीषन्ता[5]वपचक्रतुरात्मनः ॥ ५ ॥
तद्[6]बलाबलवद्युद्धं समेताः सर्वयोषितः ।
ऊचुः परस्परं [7]राजन्सानुकंपा वरूथशः॥ ६ ॥
महानयं बताधर्म एषां राजसभासदाम् ।
ये [8]बलाबलवद्युद्धं राज्ञोऽन्विच्छन्ति पश्यतः॥७॥
क्व वज्रसारसर्वाङ्गौ मल्लौ शैलेन्द्रसन्निभौ ।
क्व चातिसुकुमाराङ्गौ किशोरौ नाप्तयौवनौ ॥८॥
धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत् ।
यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित् ॥९॥
न सभां प्रविशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् ।
अब्रुवन्विब्रुवन्नज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते ॥१०॥
वल्गतः शत्रुमभितः कृष्णस्य वदनांबुजम् ।
वीक्ष्यतां [9]श्रमवार्युप्तं पद्मकोशमिवांबुभिः ॥११॥

१ विज० चिन्तित । २ विज० सर्पैश्च । ३ विज० प्रत्युद्यतां । ४ विज० रून्नमनै । ५ विज० वन्योन्यमभिचक्रतुः । ६ विज० तद्बालं बलव । ७ विज० प्रेक्ष्य । ८ उभ० ये बालबलव । ९ वीर० श्रमवार्याप्तं । विज० श्रमपर्याप्तं ।

किं न पश्यत रामस्य मुखमाताम्रलोचनम् ।
मुष्टिकं प्रति [3]सामर्ष हाससंरंभ[4]शोभितम् ॥१२॥
पुण्या बत व्रजभुवो यदयं नृलिङ्ग-
गूढः पुराणपुरुषो वनचित्रमाल्यः ।
[5]गाः पालयन्सहबलः क्वणयंश्च वेणुं
विक्रीडयाञ्चति गिरि[6]त्ररमार्चिताङ्घ्रिः ॥ १३ ॥
गोप्यस्तपः किमचरन्यदमुष्य रूपं
लावण्यसा[7]रमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धम् ।
दृग्भिः [8]पिबन्त्यनुसवाभिनवं दुराप-
मेकान्तधाम यशसः [9]श्रिय ऐश्वरस्य ॥ १४ ॥
या दोहने[10]ऽवहनने मथनो[11]पलेप-
प्रेङ्खेङ्खनार्भरुदितोक्षण[12]मार्जनादौ ।
गायन्ति चैनमनुरक्तधियोऽश्रुकण्ठ्यो
[13]धन्या व्रजस्त्रिय उरुक्रमचित्त[14]यानाः ॥ १५ ॥
प्रातर्व्रजाद्व्रजत आविशतश्च सायं
गोभिः समं क्वणयतोऽस्य निशम्य वेणुम् ।
निर्गम्य तूर्णमबलाः पथि भूरिपुण्याः
पश्यन्ति सस्मितमुखं सदयावलोकम् ॥ १६ ॥
एवं प्रभाषमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः ।
शत्रुं हन्तुं मनश्चक्रे भगवान्भरतर्षभ ॥ १७ ॥
[15]संभयाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा पुत्रस्नेह[16]शुचाऽऽतुरौ ।

१ वीर० मया । २ विज० एकचत्वारिंशोऽध्यायः । ३ विज० सामर्षहास । ४ उभ० शोभनं । ५ विज० गाश्चारयन् । ६ विज० गिरावमरार्चिताङ्घ्रिः । ७ विज० मथनोत्थ । ८ वीर० त्यनुनवाभि । ९ उभ० श्रिय ईश्वरस्य । १० वीर० या दोहनोदवहने । ११ विज० नोपजल्प । १२ विज० मज्जनादौ । १३ विज० पुण्या । १४ विज० यामाः । १५ विज० अयं श्लोको नास्ति । वीर० उपश्रुत्य गिरः स्त्रीणां । १६ वीर० शुगातुरौ ।

पितरावन्वतप्येतां पुत्रयोरबुधौ बलम् ॥ १८ ॥
तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्विविधैरच्युतेतरौ ।
युयुधाते यथाऽन्योन्यं तथैव बलमुष्टिकौ ॥१९॥
भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः ।
चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह ॥२०॥
स श्येनवेग उत्पत्य मुष्टीकृत्य करावुभौ ।
भगवन्तं वासुदेवं क्रुद्धो वक्षस्यबाधत ॥२१॥
नाचलत्तत्प्रहारेण मालाहत इव द्विपः ।
बाह्वोर्निगृह्य चाणूरं बहुशो भ्रामयन्हरिः ॥२२॥
भूपृष्ठे पोथयामास तरसा क्षीणजीवितम् ।
विस्रस्ताकल्पकेशस्रगिन्द्रध्वज इवापतत् ॥ २३ ॥
तथैव मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याभिहतेन वै ।
बलभद्रेण बलिना तलेनाभिहतो भृशम् ॥ २४ ॥
प्रवेपितः सरुधिरमुद्वमन्मुखतोऽर्दितः ।
व्यसुः पपातोर्व्युपस्थे वाताहत इवाङ्घ्रिपः॥२५॥
ततः कूटमनुप्राप्तं रामः प्रहरतां वरः ।
अवधीलीलया राजन्सावज्ञं वाममुष्टिना ॥ २६ ॥
तर्ह्येव हि शलः कृष्णपदापहतशीर्षकः ।
द्विधा विदीर्णस्तोशलक उभावपि निपेततुः॥२७॥
चाणूरे मुष्टिके कूटे शले तोशलके हते ।
शेषाः प्रदुद्रुवुर्मल्लाः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥२८ ॥
गोपान्वयस्यानाकृष्य तैः संसृज्य विजह्तुः ।
वाद्यमानेषु तूर्येषु वल्गन्तौ रुतनूपुरौ ॥ २९ ॥
जनाः प्रजहृषुः सर्वे कर्मणा रामकृष्णयोः ।
ऋते कंसं विप्रमुख्याः साधवः साधुसाध्विति३०
हतेषु मल्लवर्येषु विद्रुतेषु च भोजराट् ।
न्यवारयत्स्वतूर्याणि वाक्यं चेदमुवाच ह ॥३१॥
निःसारयत दुर्वृत्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात् ।
धनं हरत गोपानां नन्दं बध्नीत दुर्मतिम् ॥३२॥
वसुदेवस्तु दुर्मेधा हन्यतामाश्वसत्तमः ।
उग्रसेनः पिता चापि सानुगः परपक्षगः ॥३३॥
एवं विकत्थमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः ।
लघिम्नोत्पत्य तरसा मञ्चमुत्तुङ्गमारुहत् ॥ ३४ ॥
तमाविशन्तमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात् ।
मनस्वी सहसोत्थाय जगृहे सोऽसिचर्मणी ॥३५॥
तं खड्गपाणिं विचरन्तमाशु
श्येनं यथा दक्षिणसव्यमंबरे ।
समग्रहीद्दुर्विषहोग्रतेजा
यथोरगं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य ॥ ३६ ॥
प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटं
निपात्य रङ्गोपरि तुङ्गमञ्चात् ।
तस्योपरिष्टात्स्वयमब्जनाभः
पपात विश्वाश्रय आत्मतन्त्रः ॥ ३७ ॥
[कंसोऽपि कृष्णेन जगत्रयैक-
निवासभूतेन निपात्य सोऽधः ।
तेनात्मतन्त्रेण च पीडितोऽसुं
तत्याज राजन्निमिषान्तरेण ॥ १ ॥]
तं संपरेतं विचकर्ष भूमौ
हरिर्यथेभं जगतो विपश्यतः ।
हाहेति शब्दः सुमहांस्तदाऽभू-
दुदीरितः सर्वजनैर्नरेन्द्र ॥ ३८ ॥
स नित्यदोद्विग्नधिया तमीश्वरं
पिबन्वदन्वा विचरन्स्वपन्श्वसन् ।
ददर्श चक्रायुधमग्रतो यत-
स्तदेव रूपं दुरवापमाप ॥ ३९ ॥
तस्याऽनुजा भ्रातरोऽष्टौ कङ्कन्यग्रोधकादयः ।
अभ्यधावन्नभिक्रुद्धा भ्रातुर्निर्वेशकारिणः ॥४०॥
तथाऽतिरभसांस्तांस्तु संयत्तान्रोहिणीसुतः ।
अहन्परिघमुद्यम्य पशूनिव मृगाधिपः ॥ ४१ ॥
नेदुर्दुन्दुभयो व्योम्नि ब्रह्मेशाद्या विभूतयः ।

१ वीर० तप्येतामजानन्तौ तयोर्बलं । २ विज० तथा । ३ वीर० मुष्टीकृत । ४ उभ० स्यताडयत् । ५ वीर० स्रग्भिर्हत । विज० स्रजाहत । ६ वीर० त्यक्त । ७ उभ० तथैव हि । ८ वीर० प्रपदाहत । ९ वीर० परीप्सया । १० वीर० चारु । विज० नुत ।

१ उभ० तमापतन्त । २ विज० निगृह्य । ३ विज० अयमेकः श्लोकोधिकः । ४ उभ० कंसं । ५ विज० पिबन्नदन्वा । ६ विज० मच्युतं यत्तदेव । ७ वीर० नुगा । ८ उभ० न्नति । ९ वीर० तदा ।

पुष्पैः किरन्तस्तं प्रीताः शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः ४२
तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः ।
तत्राभीयुर्विनिघ्नन्त्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः ४३
शयानान्वीरशय्यायां पतीनालिङ्ग्य शोचतीः ।
विलेपुः सुस्वरं नार्यो विसृजन्त्यो मुहुः शुचः ४४
हा नाथ प्रियधर्मज्ञ करुणानाथवत्सल ।
त्वया हतेन निहता वयं ते सगृहप्रजाः ॥ ४५ ॥
त्वया विरहिता पत्या पुरीयं पुरुषर्षभ ।
न शोभते वयमिव निवृत्तोत्सवमङ्गला ॥ ४६ ॥
अनागसां त्वं भूतानां कृतवान्द्रोहमुल्बणम् ।
तेनेमां भो दशां नीतो भूतध्रुक्को लभेत शम् ४७
सर्वेषामिह भूतानामेष हि प्रभवाप्ययः ।
गोप्ता च तदवध्यायी न क्वचित्सुखमेधते ॥४८॥
श्रीशुक उवाच—
राजयोषित आश्वास्य भगवाँल्लोकभावनः ।
यामाहुर्लौकिकीं संस्थां हतानां समकारयत् ४९
मातरं पितरं चैव मोचयित्वाऽथ बन्धनात् ।
कृष्णरामौ ववन्दाते शिरसाऽऽस्पृश्य पादयोः ५०
देवकी वसुदेवश्च विज्ञाय जगदीश्वरौ ।
कृतसंवन्दनौ पुत्रौ सस्वजाते नशङ्कितौ ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

श्रीकृष्णेन देवकीवसुदेवयोः सान्त्वनं ॥ १ ॥ उग्रसेनस्य राज्येऽभिषेकः ॥ २ ॥ यशोदानन्दयोः सान्त्वनं ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णरामयोः उपनयनसंस्कारः ॥ ४ ॥ तयोस्सान्दीपिन्याचार्याद्विद्याभ्यासः ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णेन मृतगुरुपुत्रानयनं ॥६॥

श्रीशुक उवाच—
पितरावुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तमः ।
मा भूदिति निजां मायां ततान जनमोहिनीम् १
उवाच पितरावेत्य साग्रजः सात्वतर्षभः ।
प्रश्रयावनतः प्रीणन्नम्ब तातेति सादरम् ॥ २ ॥
नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कण्ठितयोरपि ।
बाल्यपौगण्डकैशोराः पुत्राभ्यामभवन्क्वचित् ॥३॥
न लब्धो दैवहतयोर्वासो नौ भवदन्तिके ।
यां बालाः पितृगेहस्था विन्दन्ते लालिता मुदम् ४
सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोषितो यतः ।
न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥५॥
यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना च धनेन च ।
वृत्तिं न दद्यात्तं प्रेत्य श्वमांसं खादयन्ति हि ॥६॥
मातरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुम् ।
गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽबिभ्रच्छ्वसन्मृतः ॥७॥
तन्नावकल्पयोः कंसान्नित्यमुद्विग्नचेतसोः ।
मोघमेते व्यतिक्रान्ता दिवसा वामनर्चतोः ॥८॥
तत्क्षन्तुमर्हथस्तात मातर्नौ परतन्त्रयोः ।
अकुर्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशम् ॥ ९ ॥
श्रीशुक उवाच—
इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा ।
मोहितावङ्कमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुदम् ॥ १० ॥
सिञ्चन्तावश्रुधाराभिः स्नेहपाशेन चावृतौ ।
न किंचिदूचतू राजन्बाष्पकण्ठौ विमोहितौ ११
एवमाश्वास्य पितरौ भगवान्देवकीसुतः ।
मातामहं तूग्रसेनं यदूनामकरोन्नृपम् ॥ १२ ॥
आह चास्मान्महाराज प्रजांश्चाज्ञप्तुमर्हसि ।
ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यं नृपासने ॥ १३ ॥
मयि भृत्य उपासीने भवतो विबुधादयः ।

---

१ वीर० स्वसंप्रीताः । २ विज० स्वशीर्षाण्यश्रुलोचनाः । ३ विज० मगमन्क्वचित् । ४ विज० ये बाला । ५ विज० प्रभवो । ६ विज० पोषितः पुनः ।

१ वीर० सर्वेषामेव । २ विज० तमवज्ञाय न तथा सुख । ३ वीर० तामकारयत् । ४ विज० द्विचत्वारिंशोऽध्यायः । ५ वीर० त्वत्र । ६ उभ० दुर्हृदो भृशं । ७ उभ० संवृतौ । ८ वीर० भाग । ९ विज० प्रजाः स्वाज्ञप्त ।

बलिं हरन्त्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः ॥१४॥
सर्वान्स्वान्[1]ज्ञातिसंबन्धान् दिग्भ्यः कंसभयाकुलान्[2]
यदुवृष्ण्यन्धकमधुदाशार्हकुकुरादिकान् ॥ १५ ॥
सभाजितान्समाश्वास्य विदेशावासकर्शितान् ।
न्यवासयत्स्वगेहेषु वित्तैः संतर्प्य विश्वकृत्[3] ॥१६॥
कृष्णसङ्कर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः ।
गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः ॥१७॥
वीक्षन्तोऽहरहः प्रीता मुकुन्दवदनांबुजम् ।
नित्यं[4] प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षणम् ॥१८॥
तत्र प्रवयसोऽप्यासन्युवानोऽतिबलौजसः ।
पिबन्तोऽक्षैर्मुकुन्दस्य मुखांबुजसुधां मुहुः ॥१९॥
अथ नन्दं समासाद्य भगवान्देवकीसुतः ।
सङ्कर्षणश्च राजेन्द्र परिष्वज्येदमूचतुः ॥ २० ॥
पितर्युवाभ्यां स्निग्धाभ्यां पोषितौ लालितौ भृशम्
पित्रोरभ्यधिका[5] प्रीतिरात्मजेष्वात्मनोऽपि हि २१
स पिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत् ।
शिशून्बन्धुभिरुत्सृष्टानकल्पैः पोषरक्षणे ॥२२॥
यात यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान् ।
ज्ञातीन्वो[6] द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम्[7]२३
एवं सान्त्वय्य भगवान्नन्दं सव्रजमच्युतः ।
वासोलङ्कारकुर्प्याद्यैर्[8]अर्हयामास सादरम् ॥ २४ ॥
इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य नन्दः प्रणयविह्वलः ।
पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रे सह[9] गोपैर्व्रजं ययौ ॥ २५ ॥
अथ शूरसुतो राजन्पुत्रयोः समकारयत् ।
पुरोधसा ब्राह्मणैश्च यथावद्द्विजसंस्कृतिम् ॥२६॥
तेभ्योऽदाद्दक्षिणा गावो रुक्ममालाः स्वलङ्कृताः ।
स्वलङ्कृतेभ्यः संपूज्य सवत्साः क्षौममालिनीः २७
याः कृष्णरामजन्मर्क्षे मनोदत्ता महामतिः ।
ताश्चाददादनुस्मृत्य कंसेनाधर्मतो हृताः ॥२८॥
ततश्च लब्धसंस्कारौ द्विजत्वं प्राप्य सुव्रतौ ।

१ वीर० स्वज्ञाति । विज० स्वजाति । २ उभ० भयाद्रुतान् । ३ वीर० विश्वदृक् । विज० विश्वसृक् । ४ विज० नित्यप्रमुदितं । ५ विज० रप्यधिका । ६ विज० ज्ञातीन्नो । ७ वीर० प्रियं । ८ विज० कुप्याग्र्ये । ९ वीर० सगोपो व्रजमाययौ ।

गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं व्रतमास्थितौ ॥ २९ ॥
प्रभवौ सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ ।
नान्यसिद्धामलज्ञानं गूहमानौ नरेहितैः ॥ ३० ॥
अथो गुरुकुले वासमिच्छन्तावुपजग्मतुः ।
काश्यं सान्दीपनिं नाम ह्यवन्तिपुरवासिनम्[1] ३१
यथोपसाद्य[2] तौ दान्तौ गुरौ वृत्तिमनिन्दिताम् ।
ग्राहयन्तावुपेतौ स्म भक्त्या देवमिवाऽऽदृतौ ३२
तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः ।
प्रोवाच वेदानखिलान्साङ्गोपनिषदो गुरुः ॥३३॥
सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मान्न्यायपथांस्तथा[3] ।
तथा चान्वीक्षिकीं विद्यां राजनीतिं च षड्विधाम्॥
सर्वं[4] नरवरश्रेष्ठौ सर्वविद्याप्रवर्तकौ ।
सकृन्निगदमात्रेण तौ संजगृहतुर्नृप ॥ ३५ ॥
अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या[5] संयत्तौ[6] तावतीः कलाः ।
[ततश्च[7] कृतविद्यौ तौ कृतास्त्रौ रामकेशवौ ।]
गुरुदक्षिणयाऽऽचार्यं छन्दयामासतुर्नृप ॥ ३६ ॥
द्विजस्तयोस्तं महिमानमद्भुतं
संलक्ष्य[8] राजन्नतिमानुषीं मतिम्[9] ।
संमन्त्र्य पत्न्या स महार्णवे मृतं
बालं प्रभासे वरयांबभूव ह ॥ ३७ ॥
तथेत्यथाऽऽरुह्य महारथौ रथं
प्रभासमासाद्य दुरन्तविक्रमौ ।
वेलामुपव्रज्य निषीदतुः क्षणं
सिन्धुर्विदित्वाऽर्हणमाहरत्तयोः ॥ ३८ ॥
तमाह भगवानाशु गुरुपुत्रः प्रदीयताम् ।
योऽसाविह त्वया ग्रस्तो बालको महतोर्मिणा ३९
समुद्र[10] उवाच—
नैवाहार्षमहं[11] देव दैत्यः पञ्चजनो महान्[12] ।

१ वीर० अवन्तीपुर । विज० अवन्तिपुर । २ वीर० अथोप । ३ उभ० धर्मन्याय । ४ उभ० सर्वं तदमर । ५ वीर० अहोरात्रचतुष्षष्ट्या । ६ वीर० संयतौ । विज० संयातौ । ७ विज० अयमर्धश्लोकोऽधिकः । ८ वीर० संवीक्ष्य । ९ वीर० गतिं । १० विज० तमाह वरुणो देवो विनयावनतः स्थितः । ११ वीर० नाहार्षं तमहं । विज० न चाहार्षमहं । १२ विज० ऽहरत् ।

अन्तर्जलचरः कृष्ण शङ्खरूपधरोऽसुरः ॥ ४० ॥
[आस्ते तेनाहृतो नूनं तच्छ्रुत्वा सत्वरं प्रभुः ।]
जलमाविश्य तं हत्वा नापश्यदुदरेऽर्भकम् ॥४१॥
तदङ्गप्रभवं शङ्खमादाय रथमागमत् ।
ततः संयमनीं नाम यमस्य दयितां पुरीम् ॥४२॥
गत्वा जनार्दनः शङ्खं प्रदध्मौ सहलायुधः ।
शङ्खनिर्ह्रादमाकर्ण्य प्रजासंयमनो यमः ॥ ४३ ॥
तयोः सपर्यां महतीं चक्रे भक्त्युपबृंहिताम् ।
उवाचावनतः कृष्णं सर्वभूताशयालयम् ।
लीलामनुष्य हे विष्णो युवयोः करवाम किम् ४४
श्रीभगवानुवाच—
गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबन्धनम् ।
आनयस्व महाराज मच्छासनपुरस्कृतः ॥ ४५ ॥
तथेति तेनोपानीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ ।
दत्त्वा स्वगुरवे भूयो वृणीष्वेति तमूचतुः ॥४६॥
गुरुरुवाच—
सम्यक् संपादितो वत्स भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः ।
को नु युष्मद्विधगुरोः कामानामवशिष्यते ॥४७॥
गच्छतं स्वगृहं वीरौ कीर्तिर्वामस्तु पावनी ।
छन्दांस्ययातयामानि भवन्त्विह परत्र च ॥४८॥
गुरुणैवमनुज्ञातौ रथेनानिलरंहसा ।
आयातौ स्वपुरं तात पर्जन्यनिनदेन वै ॥ ४९ ॥
समनन्दन्प्रजाः सर्वा दृष्ट्वा रामजनार्दनौ ।
अपश्यन्त्यो बह्वहानि नष्टलब्धधना इव ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

उद्धवं गोकुलं संप्रेष्य यशोदानन्दयोः शोकापनोदनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ।
शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः ॥१॥
तमाह भगवान्प्रेष्ठं भक्तमेकान्तिनं क्वचित् ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्तिहरो हरिः॥२॥
गच्छोद्धव व्रजं सौम्य पित्रोर्नौ प्रीतिमावह ।
गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्सन्देशैर्विमोचय ॥ ३ ॥
ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ।
[मामेव दयितं प्रेष्ठमात्मानं मनसा गताः ।]
ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्बिभर्म्यहम् ॥४॥
मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः ।
स्मरन्त्योऽङ्ग विमुह्यन्ति विरहौत्कण्ठ्यविह्वलाः ५
धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथंचन ।
प्रत्यागमनसन्देशैर्बल्लव्यो मे मदात्मिकाः ॥ ६ ॥
श्रीशुक उवाच—
इत्युक्त उद्धवो राजन्संदेशं भर्तुरादृतः ।
आदाय रथमारुह्य प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ ७ ॥
प्राप्तो नन्दव्रजं श्रीमान्निम्लोचति विभावसौ ।
छन्नयानः प्रविशतां पशूनां खुररेणुभिः ॥ ८ ॥
वासितार्थेऽभियुध्यद्भिर्नादितं शुष्मिभिर्वृषैः ।

---

१ वीर० अयमर्धश्लोकोऽधिकः । २ विज० जलमाविश्य तं हत्वा गृह्यतामित्युवाच सः । ततस्तौ जलमाविश्य हत्वान्तर्जलवासिनम् । विदार्य जठरं तस्य नापश्यदुदरेऽर्भकम् । ३ वीर० मारुहत् । ४ विज० बृंहितः । ५ वीर० मानुष । ६ विज० इत्युक्तस्तेन देवेशो देवकीनन्दनोऽब्रवीत् । ७ उभ० र्नः । ८ वीर० मद्वियोगार्तिं । ९ उभ० इदमर्धमधिकं । १० वीर० श्रेष्ठ । ११ वीर० ऽगमन् ।

१ उभ० तेनोपनीतं । २ विज० ततः प्रीतमना राजन्निदं वचनमब्रवीत् । सान्दीपिनिर्महाभागो रामकृष्णावरिन्दमौ । ३ वीर० संपादितो वत्सौ । विज० संपादिता वत्सौ भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रिया । ४ उभ० इदमर्धं नास्ति । ५ विज० चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः । ६ वीर० श्रेष्ठे । ७ विज० स्मरन्त्यङ्ग । ८ विज० वक्तव्या मे । ९ विज० संदेशान्भर्तु ।

धावन्तीभिश्च वास्राभिरूधोभारैः स्ववत्सकान् ९
इतस्ततो विलङ्घद्भिर्गोवत्सैर्मण्डितं सितैः ।
गोदोहशब्दाभिरवं वेणूनां निःस्वनेन च ॥१०॥
गायन्तीभिश्च कर्माणि शुभानि बलकृष्णयोः ।
स्वलङ्कृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सुविराजितम् ॥११॥
अग्न्यर्कातिथिगोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः ।
धूपदीपैश्च माल्यैश्च गोपावासैर्मनोरमम् ॥ १२ ॥
सर्वतः पुष्पितवनं द्विजालिकुलनादितम् ।
हंसकारण्डवाकीर्णैः पद्मषण्डैश्च मण्डितम् ॥१३॥
तमागतं समागम्य कृष्णस्यानुचरं प्रियम् ।
नन्दः प्रीतः परिष्वज्य वासुदेवधियाऽऽर्चयत् १४
भोजितं परमान्नेन संविष्टं कशिपौ सुखम् ।
गतश्रमं पर्यपृच्छत्पादसंवाहनादिभिः ॥ १५ ॥
कच्चिदङ्ग महाभाग सखा नः शूरनन्दनः ।
आस्ते कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्वृतः॥१६॥
दिष्ट्या कंसो हतः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना ।
साधूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेष्टि यः सदा॥१७
अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदः सखीन् ।
गोपान्व्रजं चाऽऽत्मनाथं गावो वृन्दावनं गिरिम्॥
अप्यायास्यति गोविन्दः स्वजनान्सकृदीक्षितुम् ।
तर्हि द्रक्ष्याम तद्वक्त्रं सुनसं सुस्मितेक्षणम् ॥१९॥
दावाग्नेर्वातवर्षाच्च वृषसर्पाच्च रक्षिताः ।
दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुमहात्मना॥२०॥
स्मरतां कृष्णवीर्याणि लीलाऽपाङ्गनिरीक्षितम् ।
हसितं भाषितं चाङ्ग सर्वा नः शिथिलाः क्रियाः॥
सरिच्छैलवनोद्देशान्मुकुन्दपदभूषितान् ।
आक्रीडानीक्षमाणानां मनो याति तदात्मतां २२
मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ताविह सुरोत्तमौ ।
सुराणां महदर्थाय गर्गस्य वचनं यथा ॥ २३ ॥

कंसं नागायुतप्राणं मल्लौ गजपतिं तथा ।
अवधिष्टां लीलयैव पशूनिव मृगाधिपः ॥ २४ ॥
तालत्रयं महासारं धनुर्यष्टिमिवेभराट् ।
बभञ्जैकेन हस्तेन सप्ताहमदधाद्गिरिम् ॥ २५ ॥
प्रलंबो धेनुकोऽरिष्टस्तृणावर्तो बकादयः ।
दैत्याः सुरासुरजितो हता येनेह लीलया ॥२६॥

श्रीशुक उवाच—

इति संस्मृत्य संस्मृत्य नन्दः कृष्णानुरक्तधीः ।
अत्युत्कण्ठोऽभवत्तूष्णीं प्रेमप्रसरविह्वलः ॥ २७ ॥
यशोदा वर्ण्यमानानि पुत्रस्य चरितानि च ।
शृण्वन्त्यश्रूण्यवास्राक्षीत्स्नेहस्नुतपयोधरा ॥ २८ ॥
तयोरित्थं भगवति कृष्णे नन्दयशोदयोः ।
वीक्ष्यानुरागं परमं नन्दमाहोद्धवो मुदा ॥ २९ ॥

उद्धव उवाच—

युवां श्लाघ्यतमौ नूनं देहिनामिह मानद ।
नारायणेऽखिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी ॥३०॥
एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी
रामो मुकुन्दः पुरुषः प्रधानम् ।
अन्वीय भूतेषु विलक्षणस्य
ज्ञानस्य चेशात इमौ पुराणौ ॥ ३१ ॥
यस्मिञ्जनः प्राणवियोगकाले
क्षणं समावेश्य मनो विशुद्धम् ।
निर्हृत्य कर्माशयमाशु याति
परां गतिं ब्रह्ममयोऽर्कवर्णः ॥ ३२ ॥
तस्मिन्भवन्तावखिलात्महेतौ
नारायणे कारणमर्त्यमूर्तौ ।
भावं विधत्तां नितरां महात्मन्
किं वाऽवशिष्टं युवयोः सुकृत्यम् ॥ ३३ ॥
आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः ।
प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान्सात्वतां पतिः ३४
हत्वा कंसं रङ्गमध्ये प्रतीपं सर्वसात्वताम् ।

१ वीर० भारैश्च । विज० भारेण । २ विज० वत्सधद्भिर्गोभिर्वत्सैश्च गुंभितं । ३ वीर० रवैर्वेणूनां । ४ वीर० शुद्धानि । ५ विज० गोवत्सैर्मण्डितं सितैः । ६ वीर० समाकर्ण्य । विज० समालोक्य । ७ विज० मातरः । ८ विज० स्वजनं । ९ उभ० निरीक्षणं । १० वीर० महतेर्थाय ।

१ वीर० मल्लान्गज । २ उभ० तृणावर्तबकादयः । ३ उभ० अश्रुकण्ठो । ४ विज० इमौ प्रधानं पुरुषः पुराणः । ५ विज० विलक्षणेषु विज्ञाय ईशात इमौ । ६ विज० निगृह्य । ७ विज० योनौ ।

यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत् ३५
मा खिद्यतं महाभागौ द्रक्ष्यथः कृष्णमन्तिके ।
अन्तर्हृदि स भूतानामास्ते ज्योतिरिवैधसि ॥ ३६ ॥
न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियो वास्य मानिनः ।
नोत्तमो नाधमो वाऽपि समानस्यासमोऽपि वा ॥
न माता न पिता तस्य न भार्या न सुतादयः ।
नात्मीयो न परश्चापि न देहो जन्म एव च ३८
न चास्य कर्म वा लोके सदसन्मिश्रयोनिषु ।
क्रीडार्थः सोपि साधूनां परित्राणाय कल्पते ३९
सत्त्वं रजस्तम इति भजते निर्गुणो गुणान् ।
क्रीडन्नतीतोऽत्र गुणैः सृजत्यवति हन्त्यजः ४०
यथा भ्रमरिकादृष्ट्या भ्राम्यतीव महीयते ।
चित्ते कर्तरि तत्राऽऽत्मा कर्तेवाहंधिया स्मृतः ४१
युवयोरेव नैवायमात्मजो भगवान्हरिः ।
सर्वेषामात्मजो ह्यात्मा पिता माता स ईश्वरः ४२
दृष्टं श्रुतं भूतभवद्भविष्य-
त्स्थास्नुश्चरिष्णुर्महदल्पकं च ।
विनाऽच्युताद्वस्तु तरां न वाच्यं
स एव सर्वं परमार्थभूतः ॥ ४३ ॥

एवं निशा सा ब्रुवतोर्व्यतीता
नन्दस्य कृष्णानुचरस्य राजन् ।
गोप्यः समुत्थाय निरूप्य दीपा-
न्वास्तून्समभ्यर्च्य दधीन्यमन्थन् ॥ ४४ ॥
ता दीपदीप्तैर्मणिभिर्विरेजू
रज्जूर्विकर्षद्भुजकङ्कणस्रजः ।
चलन्नितंबस्तनहारकुण्डल-
त्विषत्कपोलारुणकुङ्कुमाननाः ॥ ४५ ॥
उद्गायतीनामरविन्दलोचनं
व्रजाङ्गनानां दिवमस्पृशद्ध्वनिः ।
दध्नश्च निर्मन्थनशब्दमिश्रितो
निरस्यते येन दिशाममङ्गलम् ॥ ४६ ॥
भगवत्युदिते सूर्ये नन्दद्वारि व्रजौकसः ।
दृष्ट्वा रथं शातकौंभं कस्यायमिति चाब्रुवन् ॥ ४७ ॥
अक्रूर आगतः किं वा यः कंसस्यार्थसाधकः ।
येन नीतो मधुपुरीं कृष्णः कमललोचनः ॥ ४८ ॥
किं साधयिष्यत्यस्माभिर्भर्तुः प्रीतस्य निष्कृतिम् ।
इति स्त्रीणां वदन्तीनामुद्धवोऽगात्कृताह्निकः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

उद्धवेन श्रीकृष्णाज्ञया गोपीनां तत्वज्ञानमुपदिश्य मधुरागमनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
तं वीक्ष्य कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः
प्रलंबबाहुं नवकञ्जलोचनम् ।
पीतांबरं पुष्करमालिनं लस-
न्मुखारविन्दं मणिमृष्टकुण्डलम् ॥ १ ॥
शुचिस्मिताः कोऽयमपीच्यदर्शनः
कुतश्च कस्याच्युतवेषभूषणः ।
इति स्म सर्वाः परिवव्रुरुत्सुका-
स्तमुत्तमश्लोकपदांबुजाश्रयम् ॥ २ ॥

१ विज० माखिद्येतां । २ विज० नह्यस्यातिप्रियः । ३ विज० न परश्चास्य । ४ वीर० कर्म चैव वा । विज० जन्म कर्म वा । ५ वीर० नचास्य जन्म वा । विज० लोकस्य जन्मकर्माणि । ६ उभ० क्रीडार्थं । ७ विज० महान् । ८ वीर० न्नतीतोपि गुणैः । विज० न्ननीहोनुगुणैः । ९ विज० अयं श्लोको नास्ति । १० विज० स्थास्नु चरिष्णु मह । ११ वीर० द्वस्त्वितरन्न । विज० वस्तुतया । १२ विज० रूपः ।

१ विज० रज्वा विकर्षत्करकङ्कणाः स्त्रियः । २ उभ० व्रजद्वारि । ३ उभ० प्रेतस्य । ४ विज० चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः । ५ उभ० परिमृष्ट । ६ विज० सुविस्मिताः कोयमतीव दर्शनः ।

तं प्रश्रयेणावनताः सुसत्कृतं
सव्रीडहासेक्षणसूनृतादिभिः ।
रहस्यपृच्छ[1]न्नुपविष्टमासने
विज्ञाय सन्देशहरं रमापतेः ॥ ३ ॥
जानीमस्त्वां यदुपतेः पा[2]र्षदं समुपागतम् ।
भर्त्रेह प्रेषितः पित्रोर्भवान् प्रियचिकीर्षया ॥ ४॥
अन्यथा गोव्रजे तस्य स्मरणीयं न चक्ष्महे ।
स्नेहानुबन्धो बन्धूनां मुनेरपि सुदुस्त्यजः ॥ ५ ॥
अन्येष्वर्थकृता मैत्री यावदर्थविडं[3]बनम् ।
पुंभिः स्त्रीषु कृता यद्वत्सुमनस्स्विव षट्पदैः॥६॥
निःस्वं त्यजन्ति गणिका अकल्पं नृपतिं प्रजाः ।
अधीतविद्या आचार्यमृत्विजो दत्तदक्षिणम् ॥७॥
खगा वीतफलं वृक्षं भुक्त्वा चातिथयो गृहं[4]म् ।
दग्धं मृगास्तथाऽरण्यं जारो भुक्त्वा र[5]तां स्त्रियं ॥
[6]इति गोप्यो हि गोविन्दे गतवाक्कायमानसाः ।
कृष्णदूते व्रजं याते उद्धवे त्यक्तलौ[7]किकाः ॥९॥
गायन्त्यः प्रियकर्माणि रुदत्यश्च गतह्रियः ।
तस्य संस्मृत्यसंस्मृत्य यानि कैशोरबाल्ययोः १०
काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा ध्यायन्ती कृष्णसङ्गमम् ।
प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्वेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

गोप्युवाच—

मधुप कितवबन्धो मा स्पृशा[8]ङ्घ्रिं सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुम[9]श्मश्रुभिर्नः ।
वहतु ग[10]धुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडंब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् ॥ १२ ॥
सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव स[11]द्यस्तत्यजेऽस्मान्भवादृक् ।
परिचरति कथं त[12]त्पादपद्मं तु पद्मा
ह्यपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पै[1]ः ॥ १३ ॥
किमिह बहु षडङ्घ्रे गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम् ।
विजयसखसखीनां गी[1]यतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः ॥ १४ ॥
दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः
कपटरुचिरहासभ्रूविजृंभस्य याः स्युः ।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं का[2]
अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः ॥ १५ ॥
विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारै-
[3]रनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात् ।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यप[4]त्यन्यलोका
व्यसृजदकृतचेताः किं नु सन्धेयम[5]स्मिन् ॥ १६॥
मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे [6]लुब्धधर्मा
स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् ।
बलिमपि ब[7]लिमत्त्वाऽवेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः ॥ १७ ॥
यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्-
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः ।
सपदि गृहकुटुंबं दीनमुत्सृज्य दीना
बहव इह विहङ्गा भि[8]क्षुचर्यां चरन्ति ॥ १८ ॥
वयमृतमिव जि[10]ह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः ।
[11]ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र-
[12]स्मररुज उपमन्त्रिन्भण्यतामन्यवार्ता ॥ १९ ॥
प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषि[13]तः किं
वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग ।
नयसि कथमिहास्मान्दुस्त्य[14]जद्वन्द्वपार्श्वं[9]

१ विज० परिविष्ट । २ विज० पार्षदार्यमनुव्रतं । ३ उभ० विडंबना । ४ वीर० गृहान् । ५ विज० परस्त्रियं । ६ विज० ददर्श गोपीर्गोविन्दमनोवाग्देहचेष्टितैः । ७ विज० कृष्णदूतो व्रजं प्राप्त उद्धवस्त्यक्तलौ । ८ विज० मा स्पृशास्मान्सपत्न्याः । ९ विज० श्मश्रुभिस्त्वं । १० वीर० यदुपति । ११ विज० सद्यः कस्त्यजेन्मां । १२ विज० तत्पद्मकिञ्जल्कपादं अपि बत हतचित्ता ।

१ विज० गायतां । २ वीर० का ह्यपि च । ३ विज० रलमनुनयसारैर्याहि दौत्ये मुकुन्दं । ४ विज० पत्यपत्याप्तलोका । ५ विज० मस्य । ६ विज० यः किरातः । ७ विज० बिलवासं वेदविद्भर्गवन्द्यस्तदल । ८ विज० भैक्ष । ९ वीर० मिति । १० विज० जिह्मव्याहृतं । ११ उभ० ददृशिम । १२ विज० स्तनरुजपरमार्तिं भण्यतामस्य वार्ता । १३ विज० प्रेषितस्त्वं । १४ विज० दुस्त्यजं बन्धुपार्श्वं ।

सततमुरसि सौम्य श्रीर्वधूः साकमास्ते ॥ २० ॥
अपि बत मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनाऽऽस्ते
स्मरति स पितृगेहान्सौम्य बन्धूंश्च गोपान् ।
क्वचिदपि स कथा नः किङ्करीणां गृणीते
भुजमगुरुसुगन्धं मूर्ध्न्यधास्यत्कदानु ॥ २१ ॥

श्रीशुक उवाच—

अथोद्धवो निशम्यैवं कृष्णदर्शनलालसाः ।
सान्त्वयन्प्रियसन्देशैर्गोपीरिदमभाषत ॥ २२ ॥

उद्धव उवाच—

अहो यूयं स्म पूर्णार्था भवत्यो लोकपूजिताः ।
वासुदेवे भगवति यासामित्यर्पितं मनः ॥ २३ ॥
दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।
श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते २४
भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभिरनुत्तमा ।
भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा २५
दिष्ट्या पुत्रान्पतीन्देहान्स्वजनान्भवनानि च ।
हित्वाऽवृणीत यूयं यत्कृष्णाख्यं पुरुषं परम् २६
सर्वात्मभावोऽधिकृतो भवतीनामधोक्षजे ।
विरहेण महाभागा महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥२७॥
श्रूयतां प्रियसंदेशो भवतीनां सुखावहः ।
यमादायागतो भद्रा अहं भर्तू रहस्करः ॥ २८॥

श्रीभगवानुवाच—

भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित् ।
यथा भूतानि भूतेषु खं वाय्वग्निर्जलं मही ।
तथाऽहं च मनः प्राणभूतेन्द्रियगुणाश्रयः ॥२९॥
आत्मन्येवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं सृजे हन्म्यनुपालये ।
आत्ममायानुभावेन भूतेन्द्रियगुणात्मना ॥ ३०॥
आत्मा ज्ञानमयः शुद्धो व्यतिरिक्तोऽगुणान्वयः ।
सुषुप्तिस्वप्नजाग्रद्भिर्मायावृत्तिभिरीयते ॥ ३१ ॥

येनेन्द्रियार्थान्ध्यायेत मृषा स्वप्नवदुत्थितः ।
तन्निरुन्ध्यादिन्द्रियाणि विनिद्रः प्रत्यपद्यत ३२
एतदन्तः समाम्नायो योगः साङ्ख्यं मनीषिणाम् ।
त्यागस्तपो दमः सत्यं समुद्रान्ता इवापगाः ३३
यत्त्वहं भवतीनां वै दूरे वर्ते प्रियो दृशाम् ।
मनसः सन्निकर्षार्थं मदनुध्यानकाम्यया ॥३४॥
यथा दूरचरे प्रेष्ठे मन आविश्य वर्तते ।
स्त्रीणां च न तथा चेतः सन्निकृष्टेऽक्षगोचरे ३५
मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमुक्ताशेषवृत्ति यत् ।
अनुस्मरन्त्यो मां नित्यमचिरान्मामुपैष्यथ ॥३६॥
या मया क्रीडता रात्र्यां वनेऽस्मिन्व्रज आस्थिताः
अलब्धरासाः कल्याण्यो माऽऽपुर्मद्वीर्यचिन्तया ॥

श्रीशुक उवाच—

एवं प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य व्रजयोषितः ।
ता ऊचुरुद्धवं प्रीतास्तत्सन्देशागतस्मृतीः ॥३८॥

गोप्य ऊचुः—

दिष्ट्याऽहितो हतः कंसो यदूनां सानुगोऽघकृत् ।
दिष्ट्याऽऽप्तैर्लब्धसर्वार्थैः कुशल्यास्तेऽच्युतोऽधुना॥
कच्चिद्गदाग्रजः सौम्य करोति पुरयोषिताम् ।
प्रीतिं नः स्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चितः ॥४०
कथं रतिविशेषज्ञः प्रियश्च वरयोषिताम् ।
नानुबध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुभाजितः ॥ ४१ ॥
अपि स्मरति नः साधो गोविन्दः प्रस्तुते क्वचित् ।
गोष्ठीमध्ये पुरस्त्रीणां ग्राम्याः स्वैरकथान्तरे॥४२॥
ताः किं निशाः स्मरति यासु तदा प्रियाभि-
र्वृन्दावने कुमुदकुन्दशशाङ्करम्ये ।
रेमे क्वणच्चरणनूपुररासगोष्ठ्या-
मस्माभिरीडितमनोज्ञकथाः कदाचित् ॥ ४३ ॥

---

१ विज० गेहं । २ वीर० स कथां नः । विज० स कथं नः । ३ विज० गृहीतो । ४ विज० मित्यर्पिता मतिः । ५ उभ० श्रेयोविधिभिरन्यैश्च । ६ वीर० साध्वी । ७ विज० धिगतो । ८ विज० महान्वो । ९ विज० भर्तुर्हि किङ्करः । १० वीर० तथा ह्यहं । ११ उभ० बुद्धीन्द्रिय ।

१ विज० अयं श्लोको नास्ति । २ वीर० ध्यायीत । ३ वीर० दूरे वर्ते प्रिया दृशां । विज० दूरवतप्रिया दृशां । ४ विज० दूरतरे । ५ विज० यन्मया क्रीडिता रात्रीः । ६ विज० अलब्धवासकल्याणा आपुर्मा मद्विचिन्तया । ७ विज० देश । ८ वीर० तमूचु । ९ विज० सुस्निग्ध । १० उभ० पुर । ११ वीर० भावितः । १२ उभ० ग्राम्यस्वैर ।

अप्येष्यतीह दाशार्हस्तप्ताः स्वकृतया शुचा ।
सञ्जीवयन्नु नो गात्रैर्यथेन्द्रो वनमंबुदैः ॥ ४४ ॥
कस्मात्कृष्ण इहायाति प्राप्तराज्यो हताहितः ।
नरेन्द्रकन्या उद्वाह्य प्रीतः सर्वसुहृद्वृतः ॥ ४५ ॥
किमस्माभिर्वनौकोभिरन्याभिर्वा महात्मनः ।
श्रीपतेराप्तकामस्य क्रियेतार्थः कृतात्मनः ॥४६॥
परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्यप्याह पिङ्गला ।
तज्जानतीनां नः कृष्णे तथाऽप्याशा दुरत्यया४७
क उत्सहेत संत्यक्तुमुत्तमश्लोकसंविदम् ।
अनिच्छतोपि यस्य श्रीरङ्गान्न च्यवते क्वचित् ४८
सरिच्छैलवनोद्देशा गावो वेणुरवा इमे ।
संकर्षणसहायेन कृष्णेनाचरिताः प्रभो ॥ ४९ ॥
पुनःपुनः स्मारयन्ति नन्दगोपसुतं बत ।
श्रीनिकेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ॥ ५० ॥
गत्या ललितयोदारहासलीलावलोकनैः ।
माध्व्या गिरा हृतधियः कथं तं विस्मरामहे ५१
हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन ।
मग्नमुद्धर गोविन्द गोकुलं वृजिनार्णवात् ॥५२॥
श्रीशुक उवाच—
ततस्ताः कृष्णसंदेशैर्व्यपेतविरहज्वराः ।
उद्धवं पूजयांचक्रुर्ज्ञात्वाऽऽत्मानमधोक्षजम् ॥२३॥
उवास कतिचिन्मासान्गोपीनां विनुदञ्छुचः ।
कृष्णलीलाकथां गायन्रमयामास गोकुलम्॥५४॥
यावन्त्यहानि नन्दस्य व्रजेऽवात्सीत्स उद्धवः ।
व्रजौकसां क्षणप्रायाण्यासन्कृष्णस्य वार्तया ॥५५
सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्षन्कुसुमितान्द्रुमान् ।
कृष्णं संस्मारयन्रेमे हरिदासो व्रजौकसाम् ॥५६॥
दृष्ट्वैवमादि गोपीनां कृष्णावेशात्मविक्लवम् ।
उद्धवः परमप्रीतस्ता नमस्यन्निदं जगौ ॥ ५७॥
एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो
गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः ।
वाञ्छन्ति यद्भवभियो मुनयो वयं च
किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥ ५८ ॥
क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः
कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावः ।
नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोऽपि साक्षा-
च्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥ ५९ ॥
नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः
स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः ।
रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठ-
लब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनाम् ॥ ६० ॥
आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां
बृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् ।
या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा
भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥ ६१ ॥
या वै श्रियाऽर्चितमजादिभिराप्तकामै-
र्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्याम् ।
कृष्णस्य तद्भगवतश्चरणारविन्दं
न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापम् ॥ ६२ ॥
वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः ।
यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ६३॥
श्रीशुक उवाच—
अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदां नन्दमेव च ।
गोपानामन्त्र्य दाशार्हो यास्यन्नारुरुहे रथम्॥६४॥
तं निर्गतं समासाद्य नानोपायनपाणयः ।
नन्दादयोऽनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः ॥६५॥

---

१ विज० स्तप्तं । २ वीर० संजीवयिष्यन्नो । विज० संजीवयन्व्रजं । ३ विज० विहृत्य नगरस्त्रीभिः प्रीतः । ४ वीर० क्रियेतेर्थो महात्मनः । ५ विज० सुखं हि । ६ विज० नाक्रीडिताः । ७ विज० श्रीनिकेते तत्पदके । ८ विज० कथं तद्विस्मरामहे । ९ वीर० वृजिनार्णवे । १० विज० पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः । ११ विज० विरहामयाः । १२ वीर० ज्ञात्वा स्निग्धमधोक्षजे । १३ वीर० कुसुमितद्रुमान् । १४ विज० कृष्णक्रीडासमं ।

१ वीर० तनुभृतो ननु । विज० तनुभृतां भुवि । २ उभ० एवमखिलात्मनि । ३ विज० कथा न यत्र । ४ उभ० र्वनचरा व्यभिचारशीलाः । ५ विज० क्व चैव । ६ विज० श्रियो ननु नितान्त । ७ विज० च ललिताङ्गरुचां कुतोन्यः । ८ विज० न्यस्य ।

मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादांबुजाश्रयाः ।
वाचोऽभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ६६
कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र क्वापीश्वरेच्छया ।
मङ्गलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ॥ ६७ ॥

एवं सभाजितो गोपैः कृष्णभक्त्या नराधिप ।
उद्धवः पुनरागच्छन्मथुरां कृष्णपालिताम् ॥६८॥
कृष्णाय प्रणिपत्याऽऽह भक्त्युद्रेकं व्रजौकसाम् ।
वसुदेवाय रामाय राज्ञे चोपायनान्यदात् ॥६९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

श्रीकृष्णेन त्रिवक्रायाः गृहगमनं ॥ १ ॥ अक्रूरगृहगमनं ॥ २ ॥ तस्य हास्तिनपुरीप्रेषणं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
अथ विज्ञाय भगवान्सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।
सैरन्ध्र्याः कामतप्तायाः प्रियमिच्छन्गृहं ययौ ॥१॥
महार्होपस्करैराढ्यं कामोपायोपबृंहितम् ।
मुक्तादामपताकाभिर्वितानशयनासनैः ।
धूपैः सुरभिभिर्दीपैः स्रग्गन्धैरपि मण्डितम् ।
[कामशास्त्रश्रुतालेख्यैर्नानावर्णैः सुशोभनैः॥२॥]
गृहं तमायान्तमवेक्ष्य साऽऽसना-
त्सद्यः समुत्थाय हि जातसंभ्रमा ।
यथोपसङ्गम्य सखीभिरच्युतं
सभाजयामास सदासनादिभिः ॥ ३ ॥
तथोद्धवः साधुतयाऽभिपूजितो
न्यषीददुर्व्यामभिमृश्य चासनम् ।
कृष्णोऽपि तूर्णं शयनं महाधनं
विवेश लोकाचरितान्यनुव्रतः ॥ ४ ॥
सा मज्जनालेपदुकूलभूषण-
स्रग्गन्धतांबूलसुधासवादिभिः ।
प्रसाधितात्मोपससार माधवं
सव्रीडलीलोत्स्मितविभ्रमेक्षितैः ॥ ५ ॥
आहूय कान्तां नवसङ्गमह्रिया
विशङ्कितां कङ्कणभूषिते करे ।
प्रगृह्य शय्यामधिवेश्य रामया
रेमेऽनुलेपार्पणपुण्यलेशया ॥ ६ ॥
साऽनङ्गतप्तकुचयोरुरसस्तथाऽक्ष्णो-
र्जिघ्रन्त्यनन्तचरणेन रुजो मृजन्ती ।
दोर्भ्यां स्तनान्तरगतं परिरभ्य कान्त-
मानन्दमूर्तिमजहादतिदीर्घतापम् ॥ ७ ॥
सैवं कैवल्यनाथं तं प्राप्य दुष्प्रापमीश्वरम् ।
अङ्गरागार्पणेनाहो दुर्भगेदमयाचत ॥ ८ ॥
आहोष्यतामिह प्रेष्ठ दिनानि कतिचिन्मया ।
रमस्व नोत्सहे त्यक्तुं सङ्गं तेंबुरुहेक्षण ॥ ९ ॥
तस्यै कामवरं दत्त्वा मानयित्वा च मानदः ।
सहोद्धवेन सर्वेशः स्वधामागमदर्चितम् ॥ १० ॥
दुराराध्यं समाराध्य विष्णुं सर्वेश्वरेश्वरम् ।
यो वृणीते मनोग्राह्यमसत्त्वात्कुमनीष्यसौ ॥११।
अक्रूरभवनं कृष्णः सहरामोद्धवः प्रभुः । .०
किंचिच्चिकीर्षयन्प्रागादक्रूरप्रियकाम्यया ॥ १
स तान्नरवरश्रेष्ठानाराद्वीक्ष्य स्वबान्धवान् २१ ॥
प्रत्युत्थाय प्रमुदितः परिष्वज्याभिनन्द्य
ननाम कृष्णं रामं च स तैरप्यभिवा[illegible]
सः ॥ २२ ॥

---

१ विज० स्तत्प्रवणादिषु । २ विज० प्रीतिं यच्छन् । ३ विज० महार्होपस्करोपेतं । ४ वीर० इदमर्धमधिकं । ५ वीर० सुजात । ६ विज० अथोपसं । ७ विज० सहा । ८ वीर० अथोद्धवः । ९ वीर० नूत्नं । विज० दान्तं ।

१ विज० षट्चत्वारिंशोऽध्यायः । २ मत् । विज० गमद्दिमत् । ३ उभ० याऽ कुमतिर्ह्यसौ । ५ विज० चिकीर्षन्सप्रा । ७ विज० अयं श्लोको नास्ति । २ विज० प्रावद । ४ विज० सम-चेतसः ।

पूजयामास विधिवत्कृतासनपरिग्रहान् ॥ १४ ॥
पादावनेजनीरापो धारयञ्छिरसा नृप ।
अर्हणेनांबरैर्दिव्यैर्गन्धस्रग्भूषणोत्तमैः ॥ १५ ॥
अर्चित्वा शिरसाऽऽनम्य पादावङ्कगतौ मृजन् ।
प्रश्रयावनतोऽक्रूरः कृष्णरामावभाषत ॥ १६ ॥
दिष्ट्या पापो हतः कंसः सानुगो वामिदं कुलम् ।
भवद्भ्यामुद्धृतं कृच्छ्राद्दुरन्ताच्च समेधितम् ॥१७॥
युवां प्रधानपुरुषौ जगद्धेतू जगन्मयौ ।
भवद्भ्यां न विना किंचित्परमस्ति न चापरम् १८
आत्मसृष्टमिदं विश्वमन्वाविश्य[2] स्वशक्तिभिः ।
ईयते बहुधा ब्रह्मञ्श्रुत[3]प्रत्यक्षगोचरम् ॥ १९ ॥
यथा हि भूतेषु चराचरेषु
मह्यादयो योनिषु भान्ति नाना ।
एवं भवान्केवल आत्मयोनि-
ष्वात्माऽऽत्मतन्त्रो बहुधा विभाति ॥ २० ॥
सृजस्यथो लुंपसि पासि विश्वं
रजस्तमःसत्त्वगुणैः स्वशक्तिभिः ।
न बध्यसे तद्[4]गुणकर्मभिर्वा
ज्ञा॰ ॰त्मनस्ते क्व च बन्धहेतुः ॥ २१ ॥
देहाद्यु॰पाधेरनिरूपितत्वा-
द्भवो न[6] स॰ाक्षान्नभिदाऽऽत्मनः स्यात् ।
अतो न बन्॰धस्तव नैव मोक्षः
स्यातां निक॰ामस्त्वयि नोऽविवेकः ॥ २२ ॥
त्वयोदितोऽयं जगतो हिताय
यद॰ यदा वेदपथः पुराणः ।
बाध्येत पाखण्डपथैरसद्भि-
॰दा भवान्सत्त्वगुणं बिभर्ति ॥ २३ ॥
॰ प्रभोऽद्य वसुदेवगृहेऽवतीर्णः
॰भारमपनेतुमिहासि भूमेः ।
॰णीशतवधेन सुरेतरांश-

राज्ञाममुष्य च कुलस्य यशो वितन्वन् ॥ २४ ॥
अद्येश नो वसतयः खलु भूरिभागा
यः[1] सर्वदेवपितृभूतनृदेवमूर्तिः ।
यत्पादशौचसलिलं त्रिजगत्पुनाति
स त्वं जगद्गुरुरधोक्षज याः प्रविष्टः ॥ २५ ॥
कः पण्डितस्त्वदपरं शरणं समीया-
द्भक्तप्रियादृतगिरः सुहृदः कृतज्ञात् ।
सर्वान्ददाति[2] सुहृदो भजतोऽभि[3]कामा-
नात्मानमप्युपचयापचयौ न यस्य ॥ २६ ॥
दिष्ट्या जनार्दन भवानिह नः प्रतीतो
योगेश्वरैरपि दुरापगतिः सुरेशैः ।
छिन्ध्याशु नः सुतकलत्रधनाप्तगेह-
देहा[4]दिमोहरशनां भवदीयमायाम् ॥ २७ ॥
इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भगवान्हरिः ।
अक्रूरं सस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव ॥२८॥
श्रीभगवानुवाच—
त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्लाघ्यो बन्धुश्च नित्यदा ।
वयं तु रक्ष्याः पोष्याश्च अनुकंप्याः प्रजा हि वः॥
भवद्विधा म[5]हाभागा निषेव्या अर्हसत्तमाः ।
श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था न साधवः ३०
न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ३१ ॥
स भवान्सुहृदां वै नः श्रेया[6]ञ्छ्रेयश्चिकीर्षया ।
जिज्ञासार्थं पाण्डवानां गच्छस्व त्वं ग[7]जाह्वयम्३२
पितर्युपरते बालाः सह मात्रा सुदुःखिताः ।
आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसन्त इति शुश्रुम ॥३३॥
तेषु राजांबिकापुत्रो भ्रातृपुत्रेषु दीनधीः ।
समो न वर्तते नूनं दुष्पुत्रवशगोऽन्धदृक् ॥ ३४ ॥
गच्छ जानीहि तद्वृत्तमधुना साध्वसाधु वा ।
वि[8]ज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेत् ३५

॰गः पावितं कुलं । २ विज० अन्वावेश्य ।
१ विज० अ॰ ॰क्षगोचरः । ४ विज० त्वं गुण । ५ विज०
॰त्मना । ३ वीर० य॰ ॰विज० हि साक्षान्न चिदात्मनः । वीर०
॰ । ७ उभ० निकामं ।

१ विज० यत्सर्वं । २ वीर० ददाति हि भवान्भजतो । ३ विज० भजतोपि । ४ विज० देहाभिमोह । ५ वीर० भागवता । ६ विज० किंचिच्छ्रेय । ७ उभ० गच्छस्व गजसाह्वयं । ८ विज० विचार्य ।

इत्यक्रूरं समादिश्य भगवान्हरिरीश्वरः । सङ्कर्षणोद्धवाभ्यां वै ततः स्वभवनं ययौ ॥३६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

हास्तिनपुरं प्राप्तवताऽक्रूरेण धृतराष्ट्रस्य पाण्डवेषु विषमां बुद्धिं ज्ञात्वा मधुरागमनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
स गत्वा हास्तिनपुरं पौरवेन्द्रयशोङ्कितम् ।
ददर्श तत्राम्बिकेयं सभीष्मं विदुरं पृथाम् ॥ १ ॥
सहपुत्रं च बाह्लीकं भारद्वाजं सगौतमम् ।
कर्णं सुयोधनं द्रौणिं पाण्डवान्सुहृदोऽपरान्॥२॥
यथावदुपसंगम्य बन्धुभिर्गान्दिनीसुतः ।
संपृष्टस्तैः सुहृद्वार्तां स्वयं चापृच्छदव्ययम् ॥३॥
उवास कतिचिन्मासात्राज्ञो वृत्तविवित्सया ।
दुष्प्रजस्याल्पसारस्य खलच्छन्दानुवर्तिनः ॥ ४॥
तेज ओजो बलं वीर्यं प्रश्रयादींश्च सद्गुणान् ।
प्रजानुरागं पार्थेषु नसहद्भिश्चिकीर्षितम् ॥ ५ ॥
कृतं च धार्तराष्ट्रैर्यद्गरदानाद्यपेशलम् ।
आचख्यौ सर्वमेवास्मै पृथा विदुर एव च ॥६॥
पृथा तु भ्रातरं प्राप्तमक्रूरमुपसृत्य तम् ।
उवाच जन्मनिलयं स्मरन्त्यश्रुकलेक्षणा ॥ ७ ॥
अपि स्मरन्ति नः सौम्य पितरौ भ्रातरश्च मे ।
भगिन्यो भ्रातृपुत्राश्च जामयः सख्य एव च ८
भ्रात्रेयो भगवान्कृष्णः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
पैतृष्वसेयान्स्मरति रामश्चांबुरुहेक्षणः ॥ ९ ॥
सपत्नमध्ये शोचन्तीं वृकाणां हरिणीमिव ।
सान्त्वयिष्यति मां वाक्यैः पितृहीनांश्च बालकान्
कृष्णकृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन ।
प्रपन्नां पाहि गोविन्द शिशुभिश्चावसीदतीम्११
नान्यत्तव पदांभोजात्पश्यामि शरणं नृणाम् ।
बिभ्यतां मृत्युसंसारादीश्वरस्यापवर्गिकात्॥१२॥
नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमात्मने ।
योगेश्वराय योगाय त्वामहं शरणं गता ॥ १३ ॥
श्रीशुक उवाच—
इत्यनुस्मृत्य स्वजनं कृष्णं च जगदीश्वरम् ।
प्रारुदद्दुःखिता राजन्भवतां प्रपितामही ॥१४॥
समदुःखसुखोऽक्रूरो विदुरश्च महायशाः ।
सान्त्वयामासतुः कुन्तीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः १५
यास्यत्राजानमभ्येत्य विषमं पुत्रलालसम् ।
अवदत्सुहृदां मध्ये बन्धुभिः सौहृदोदितम् ॥१६॥
अक्रूर उवाच—
भोभो वैचित्रवीर्य त्वं कुरूणां कीर्तिवर्धन ।
भ्रातर्युपरते पाण्डावधुनाऽऽसनमास्थितः ॥ १७॥
धर्मेण पालयन्नुर्वीं प्रजाः शीलेन रञ्जयन् ।
वर्तमानः समः स्वेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्स्यसि १८
अन्यथा त्वाचरँल्लोके गर्हितो यास्यसे तमः ।
तस्मात्समत्वे वर्तस्व पाण्डवेष्वात्मजेषु च ॥१९॥
नेह चात्यन्तसंवासः कर्हिचित्केनचित्सह ।
राजन्स्वेनापि देहेन किमु जायात्मजादिभिः २०
एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २१ ॥
अधर्मोपचितं वित्तं हरन्त्यन्येऽल्पमेधसः ।
संभोजनीयापदेशैर्जलानीव जलौकसः ॥ २२ ॥

---

१ वीर० कौरवेन्द्र। २ वीर० दिदृक्षया । ३ विज० दुष्प्रज्ञस्या । ४ विज० द्यकौशलं । ५ विज० मेतस्मै । ६ विज० सर्वात्मन्विश्वपालक । ७ विज० पश्यामः ।

१ विज० सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः । २ विज० प्रावद । ३ विज० पाण्डौ बन्धूनां सममास्थितः । ४ विज० समस्त्वं । ५ वीर० त्मजादिषु । ६ विज० चेतसः ।

पुष्णाति यानधर्मेण स्वबुद्ध्या तमपण्डितम् ।
ते[1]ऽकृतार्थं प्रहिण्वन्ति प्राणा रायः सुतादयः २३
स्वयं किल्बिषमादाय तैस्त्यक्तो नार्थकोविदः ।
असिद्धार्थो विशत्यन्धं स्वधर्मविमुखस्तमः ॥२४॥
तस्माल्लोकमिमं राजन्स्वप्नमायामनोरथम् ।
वीक्ष्या[2]ऽयम्यात्मनाऽत्मानंसमःशान्तो भव प्रभो॥

धृतराष्ट्र उवाच—

यथा[3] वदति कल्याणीं वाचं दानपते भवान् ।
तथा[4]ऽनया न तृप्यामि मर्त्यः प्राप्य यथाऽमृतम् २६
तथाऽपि सूनृता सौम्य हृदि न स्थीयते चले ।
पुत्रानुरागविषमे विद्युत्सौदामनी यथा ॥ २७ ॥
ईश्वरस्य विधिं कोऽनु विधुनोत्यन्यथा पुमान् ।
भूमेर्भारावताराय योऽवतीर्णो यदोः कुले ॥२८॥
यो दुर्विमर्शपथया निजमाययेदं
सृष्ट्वा गुणान्विभजते तदनुप्रविष्टः ।
तस्मै नमो दुरवबोधविहारतन्त्र-
संसारचक्रगतये परमेश्वराय ॥ २९ ॥

श्रीशुक उवाच—

इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायं स यादवः ।
सुहृद्भिः समनुज्ञातः पुनर्यदुपुरीमगात् ॥ ३० ॥
शशंस रामकृष्णाभ्यां धृतराष्ट्रविचेष्टितम् ।
पाण्डवान्प्रति कौरव्य यदर्थं प्रेषितः स्वयम् ३१

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां दशमस्कन्धे
पूर्वार्धे एकोन[1]पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

दशमस्कन्धपूर्वार्धं संपूर्णम् ॥

१ विज० अन्तेऽकृतार्था हिण्वन्ति । २ विज० संभजन्नात्मना । ३ वीर० यदा । ४ वीर० तदा ।

१ विज० अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्भागवतम् ।

दशमस्कन्धः उत्तरार्धम् १०

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

कंसभार्याभ्यां स्वपितरि जरासन्धे श्रीकृष्णकृतस्वभर्तृवधकथनं ॥ १ ॥ क्रुद्धस्य जरासन्धस्य सर्वयादवसंहारार्थं मधुरागमनं ॥ २ ॥ श्रीकृष्णेन स्वीयजनरक्षणार्थं द्वारकानिर्माणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ नमोभगवते वासुदेवाय ॥

श्रीशुक उवाच—

अस्तिः प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यौ भरतर्षभ ।
मृते भर्तरि दुःखार्ते ईयतुः स्म पितुर्गृहान् ॥१॥
पित्रे मगधराजाय जरासन्धाय दुःखिते ।
वेदयाञ्चक्रतुः सर्वमात्मवैधव्यकारणम् ॥ २ ॥
स तदप्रियमाकर्ण्य शोकामर्षयुतो नृप ।
अयादवीं महीं कर्तुं चक्रे परममुद्यमम् ॥ ३ ॥
अक्षौहिणीभिर्विंशत्या तिसृभिश्चापि संवृतः ।
यदुराजधानीं मथुरां न्यरुणत्सर्वतो दिशम् ॥४॥
निरीक्ष्य तद्बलं कृष्ण उद्वेलमिव सागरम् ।
स्वपुरं तेन संरुद्धं स्वजनं च भयाकुलम् ॥ ५ ॥
चिन्तयामास भगवान्हरिः कारणमानुषः ।
तद्देशकालानुगुणं स्वावतारप्रयोजनम् ॥ ६ ॥
हनिष्यामि बलं ह्येतद्भुवि भारं समाहितम् ।
मागधेन समानीतं वश्यानां सर्वभूभुजाम् ॥ ७ ॥
अक्षौहिणीभिः सङ्ख्यातं भटाश्वरथकुञ्जरैः ।
मागधस्तु न हन्तव्यो भूयः कर्ता बलोद्यमम् ॥८॥
एतदर्थोऽवतारोऽयं भूभारहरणाय मे ।
संरक्षणाय साधूनां कृतोऽन्येषां वधाय च ॥९॥
अन्योऽपि धर्मरक्षायै देहः संभ्रियते मया ।
विरामायाप्यधर्मस्य काले प्रभवतः क्वचित् ॥१०॥
एवं ध्यायति गोविन्द आकाशात्सूर्यवर्चसौ ।
रथावुपस्थितौ सद्यः ससूतौ सपरिच्छदौ ॥११॥
आयुधानि च दिव्यानि पुराणानि यदृच्छया ।
[एवं ध्यायति गोविन्दे मागधाधिपतिर्बली ।
मधुरां सवनोद्यानां रुरोध बहुसैनिकः ॥ १ ॥
कलिङ्गश्चेकितानश्च दन्तवक्रविदूरथौ ।
उल्मुको वेणुदारी च साल्वश्चैद्यश्च दुर्मतिः ॥२॥
पूर्वद्वारं समासाद्य रुरुधुर्मागधाज्ञया ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विराटो दरदस्तथा ॥३॥
एकलव्यो बाह्लिकश्च तथा पञ्चनदेश्वरः ।
रुरुधुर्दक्षिणद्वारं पौण्ड्रकश्च महाबलः ॥ ४ ॥
युधामन्युर्बृहत्क्षत्रः साल्वो भूरिश्रवास्तथा ।

१ वीर० अस्तिः प्राप्तिश्च । विज० अस्ति प्रास्तीति । २ उभ० हते । ३ विज० स्वपितु । ४ विज० वैरूप्य । ५ वीर० अयादवां । ६ विज० विंशद्भिः । ७ वीर० वंश्यानां । विज० पश्यतां सर्वभूभृतां । ८ वीर० रथसङ्कुलं ।

१ विज० मागधोपि । २ विज० विरामाय ह्यधर्मस्य । ३ विज० अयं सार्धः श्लोकः कुण्डलितपाठे किंचित्पाठभेदेन (११) श्लोकतया वर्तते । ४ विज० एते षोडश श्लोका अधिका दृश्यन्ते मुनिभावप्रकाशिकापाठेपि वर्तन्ते ।

उत्तमौजाश्च रुक्मी च द्रुमश्चैव सुदक्षिणः ॥५॥
एते नियुक्ता राजानो जरासन्धेन भारत ।
पश्चिमद्वारमासाद्य रुरुधुर्मधुरां पुरीम् ॥ ६ ॥
द्रुपदः शिशुपालश्च त्रिगर्तोथ जयद्रथः ।
शकुनिः सोमदत्तश्च कुणिन्दश्च महाबलः ॥७॥
जरासन्धेन सहिताः सर्वे मदबलान्विताः ।
उत्तरद्वारमासाद्य रुरुधुर्भरतर्षभ ॥ ८ ॥
ते निरुद्ध्य चतुर्द्वाराण्युद्वेलांभोधिसंनिभाः ।
सिंहनादं च कुर्वन्तो दध्मुः शङ्खाननेकशः ।
क्ष्वेलन्तो युद्धसंनद्धा जघ्नुर्भेरीः सहस्रशः ॥९॥
तद्वीरभूपालकदंबजृंभितं
युगावसानार्णवघूर्णितोपमम् ।
निशम्य कृष्णो न चचाल चेतसा
सृगालघोषं मृगराडिवोद्धतः ॥ १० ॥
एतस्मिन्नेव काले तु गगनात्सूर्यवर्चसौ ।
रथावुपस्थितौ सद्यः ससूतौ सपरिच्छदौ ॥११॥
आयुधानि च दिव्यानि पुराणानि यदृच्छया ।
चक्रं सुदर्शनं घोरं सहस्रारं मनोरमम् ॥१२॥
गदा कौमोदकी गुर्वी नाम्ना कौमोदकी शुभा ।
त्रिणतं कार्मुकश्रेष्ठं शार्ङ्गसंज्ञं गुणान्वितम् ॥१३॥
तीक्ष्णधारः शितमुखः खड्गो नन्दकसंज्ञितः ।
लघू शरान्वितौ रम्यौ तूणौ चाक्षयसायकौ ॥१४
तुरगाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ।
हलं च बलभद्रस्य मुसलं च दृढं गुरु ॥ १५ ॥
इत्येतान्यायुधान्याजौ गगनादागतानि सः१६॥]
दृष्ट्वा तानि हृषीकेशः सङ्कर्षणमथाऽब्रवीत्॥१२॥
पश्याऽऽर्य व्यसनं प्राप्तं यदूनां त्वावतां प्रभो ।
एष ते रथ आयातो दयितान्यायुधानि च॥१३॥
यानेमास्थाय जह्येतद्व्यसनात्स्वान्समुद्धर ।
एतदर्थं हि नौ जन्म साधूनामीश शर्मकृत् १४
त्रयोविंशत्यनीकाख्यं भूमेर्भारमपाकुरु ।

१ विज० अयं सार्धः श्लोकः श्रीधरीयपाठस्थैकादशेन श्लोकेन गतार्थः । २ विज० राजन्हृषीकेशः । ३ वीर० सात्वतां प्रभो । ४ वीर० एनमास्थाय । ५ विज० सत्कृतं । ६ विज० त्रयोविंशत्यनीकानां ।

एवं संमन्त्र्य दाशार्हौ दंशितौ रथिनौ पुरात् १५
[दंशितैश्चै यदुश्रेष्ठैर्बहुभिश्च समन्वितौ ।]
निर्जग्मतुः स्वायुधाढ्यौ बलेनाल्पीयसा वृतौ ।
शङ्खं दध्मौ विनिर्गत्य हरिर्दारुकसारथिः ॥१६॥
ततोऽभूत्परसैन्यानां हृदि वित्रासवेपथुः ।
तावाह मागधो वीक्ष्य हेकृष्ण पुरुषाधम ॥१७॥
न त्वया योद्धुमिच्छामि बालेनैकेन लज्जया ।
गुप्तेन हि त्वया मन्द न योत्स्ये याहि बन्धुहन् १८
तव राम यदि श्रद्धा युध्यस्व धैर्यमुद्वह ।
हित्वा वा मच्छरैश्छिन्नं देहं स्वर्याहि मां जहि १९
श्रीभगवानुवाच—
न वै शूरा विकत्थन्ते दर्शयन्त्येव पौरुषम् ।
न गृह्णीमो वचो राजन्नातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २० ॥
[निर्गत्य सदनात्कृष्णो वृष्णीनाहूय सर्वशः ।
आज्ञापयामास तूर्णं चतुर्द्वारस्य पालने ॥ १ ॥
वसुदेवं च निशठं कृतवर्माणमुद्धवम् ।
कृष्णो निर्यातयामास पूर्वद्वारेण भारत ॥ २ ॥
उग्रसेनं सुदामानं पृथुं विपृथुमेव च ।
हरिर्निर्यातयामास द्वारेणानुत्तरेण वै ॥ ३ ॥
सात्यकिं च गदं चैव प्रसेनं गान्दिनीसुतम् ।
हरिः प्रतीचीद्वारेण प्रेषयामास दुर्मदान् ॥ ४ ॥
गोविन्दस्तु महातेजाः स्वयं दारुकसारथिः ।
आत्ताभीष्टप्रहरणः सङ्कर्षणसहायवान् ॥ ५ ॥
उत्तरेण विनिर्गत्य द्वारेण जगदीश्वरः ।
शङ्खं दध्मौ महाप्राणं दैत्यदानवभीषणम् ।
आह दारुकमासीनं रथाग्रे माधवः स्मयन् ॥६॥
श्रीभगवानुवाच—
रथं वाहय धर्मज्ञ यत्र तौ चैद्यमागधौ ।
तर्पयामि नृपान्सर्वान्सायकैर्युद्धदुर्मदान् ॥ ७ ॥
श्रीशुक उवाच—
इत्युक्तो दारुकस्तेन हयांस्तूर्णमचोदयत् ।

१ विज० रथिनां वरौ । २ विज० इदमर्धमधिकं । ३ विज० निर्जग्मतुः पुरवराद्बलेनाल्पीयसा नृप । ४ विज० एतदारभ्य २० श्लोकपर्यन्ताः श्लोका न दृश्यन्ते । ५ विज० कुण्डलिताश्चतुर्दश श्लोका अधिका दृश्यन्ते । मुनिभावप्रकाशिकापाठेपि वर्तन्ते ।

व्यनदत्सिंहनादं च गोविन्दः परवीरहा ॥८॥
शङ्खमाध्माय रामोपि सिंहनादं व्यनीनदत् ।
ततोऽभूत्परसैन्यानां हृदि चिन्ता सवेपथुः ॥९॥
पूर्वद्वारि नृपैः सार्धं यदूनां कदनं महत् ।
आसीच्चतुर्भिरष्टानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १० ॥
दक्षिणद्वार्यपि तथा गोविन्दाध्मातचेतसाम् ।
आसीद्यदूनां कदनं राजन्यकटकेन वै ॥ ११ ॥
अपरद्वार्यपि तथा यदूनां दृढधन्विनाम् ।
आसीद्राजसमाजेन सङ्ग्रामो रोमहर्षणः ॥१२॥
ते हन्यमाना यदवो राजभिः शक्रविक्रमैः ।
न चेलुः सङ्गराद्राजँल्लोकद्वयजिगीषवः ॥ १३ ॥
तत्र यादवशार्दूलो विष्णुस्त्रैलोक्यवल्लभः ।
आससाद महाघोरौ यत्र तौ चैद्यमागधौ ॥१४॥]

श्रीशुक उवाच—
जरासुतस्तावभिसृत्य माधवौ
महाबलौघेन बलीयसाऽऽवृणोत् ।
ससैन्ययानध्वजवाजिसारथी
सूर्यानलौ वायुरिवाभ्ररेणुभिः ॥ २१ ॥
सुपर्णतालध्वजचिह्नितौ रथा-
वलक्षयन्त्यो हरिरामयोर्मृधे ।
स्त्रियः पुराट्टालकहर्म्यगोपुरं
समाश्रिताः संमुमुहुः शुचाऽर्दिताः ॥ २२ ॥
हरिः परानीकपयोमुचां मुहुः
शिलीमुखात्युल्बणवर्षपीडितम् ।
स्वसैन्यमालोक्य सुरासुराऽर्चितं
व्यस्फूर्जयच्छार्ङ्गशरासनोत्तमम् ॥ २३ ॥
गृह्णन्निषङ्गादथ सन्दधच्छरा-
न्विकृष्य मुञ्चञ्छितबाणपूगान् ।
निघ्नन्रथान्कुञ्जरवाजिपत्ती-
न्निरन्तरं यद्वदलातचक्रम् ॥ २४ ॥
[ततः शशाङ्काकृतिपाञ्चजन्यं
महारवं दैत्यकुलापचारम् ।
मुखे निधायाशु पुपूर यादवा-
नाश्वासयन् क्षत्रियकूटघट्टितान् ॥ १ ॥
नृपास्तदाकर्ण्य तु कर्णनिष्ठुरं
क्रमेण निर्भिन्नहृदो बभूविरे ।
यदुप्रवीराश्च समुद्यतायुधा
रणे नृपाञ्जघ्नुरनीकसंयुताः ॥ २ ॥
ततश्चतुर्द्वारगतान्महीपती-
न्यदुप्रवीराः परिभूय सर्वशः ।
चक्रुः शरौघैः सहसैकवाहिन
आप्यायिताः शार्ङ्गरवेण शौरिणा ॥ ३ ॥
ततो हरिं चैद्यपतिर्मण्डलीकृतकार्मुकः ।
भर्त्सयन्कृष्णकृष्णेति तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥४॥
तमभ्यधावद्गोविन्दो विमुञ्चन्सायकान्बहून् ।
मण्डलीकृतकोदण्डस्तैलधौताञ्छिताञ्शरान् ॥५॥
ततः पञ्च शरान्घोरानादाय दमघोषजः ।
चतुर्भिस्तुरगानाशु विव्याधैकेन सारथिम् ॥६॥
भूयो दशाशु सन्धाय विव्याध मधुसूदनम् ।
व्यनदत्सिंहनादं च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७ ॥
ततस्तमाह गोविन्दः साधुसाध्विति पूजयन् ।
भोभो चैद्य महेष्वास वीरोसि बलवानसि ॥८॥
अतो मे पश्य दुर्बुद्धे धानुष्मत्त्वं स्वयं रणे ।
इति ब्रुवति गोविन्दे राजानः सर्व एव ते ॥९॥
विव्यधुर्निशितैर्बाणैर्यौगपद्येन माधवम् ।
तांस्तान्प्रत्येकशः कृष्णो विद्धा पञ्चभिराशुगैः१०
सारथिं चतुरो वाहाननयद्यमसादनम् ।
त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्भूयोप्येकैकं नृपतीन्रणे ॥११॥
वक्षस्यास्ये ललाटे च विव्याध यदुनन्दनः ।
ततश्च त्रिंशतां राज्ञां त्रिंशत्कार्मुकमाहवे ॥१२॥
त्रिंशद्भिः सायकैराशु चिच्छेद यदुपुङ्गवः ।
दमघोषसुतस्यापि धनुश्छित्वा त्रिभिः शरैः॥१३॥
ध्वजं च मुकुटच्छत्रे चकर्त प्रहसन्निव ।
ततो दश हरिर्भल्लाञ्शार्ङ्गे सन्धाय मा[illegible] ॥ १४
आकर्णान्तं समाकृष्य चैद्यं विव्याध [illegible]र ।
तेन राजन्यकटकं विभ्रान्तं शरताडितम् ॥१५॥

१ वीर० वभिगम्य । विज० वभिवीक्ष्य । २ उभ० शुचार्पिताः । ३ विज० व्याघूर्णयच्छार्ङ्ग । ४ विज० सप्तदश श्लोका अधिका दृश्यन्ते मुनिभावप्रकाशिकापाठेपि दृश्यन्ते ।

कालान्तमारुतोद्धूतशैलद्रुमलतोपलम् ।
त्रातारं नाध्यगच्छद्वै हताश्वरथसारथि ॥ १६ ॥
शरान्विमुञ्चञ्जलजं च पूरय-
न्विस्फूर्जयन्कार्मुकमुग्रपौरुषः ।
विलोकयन्मागधसैन्यमाहवे
निरन्तरं यद्वदलातचक्रम् ॥ १७ ॥]
निर्भिन्नकुंभाः करिणो निपेतु-
रनेकशोऽश्वाः शरवृक्णकन्धराः ।
रथा हताश्वध्वजसूतनायकाः
पदातयश्छिन्नभुजोरुकन्धराः ॥ २५ ॥
संछिद्यमानद्विपदेभवाजिना-
मङ्गप्रसूताः शतशोऽसृगापगाः ।
भुजाऽहयः पूरुपशीर्षकच्छपा
हतद्विपद्वीपहयग्रहाकुलाः ॥ २६ ॥
करोरुमीना नरकेशशैवला
धनुस्तरङ्गायुधगुल्मसंकुलाः ।
अच्छूरिकावर्तभयानका महा-
मणिप्रवेकाभरणाश्मशर्कराः ॥ २७ ॥
प्रवर्तिता भीरुभयावहा मृधे
मनस्विनां हर्षकरीः परस्परम् ।
विनिघ्नताऽरीन्मुसलेन दुर्मदा-
न्सङ्कर्षणेनापरिमेयतेजसा ॥ २८ ॥
बलं तदङ्गार्णवदुर्गभैरवं
दुरन्तपारं मगधेन्द्रपालितम् ।
क्षयं प्रणीतं वसुदेवपुत्रयो-
र्विक्रीडितं तज्जगदीशयोः परम् ॥ २९ ॥
स्थित्युद्भवान्तं भुवनत्रयस्य यः
समीहतेऽनन्तगुणः स्वलीलया ।
न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रह-
स्तथा[illegible]ऽपि मर्त्यानुविधस्य वर्ण्यते ॥ ३० ॥
[हतेष्वेश[illegible]र्वसैन्येषु जरासन्धो महाबलः ।
विद्रुतेष्ववशिष्टेषु रथेनैकेन सीरिणम् ॥ १ ॥
तावुभौ गिरिसङ्काशौ मत्ताविव महागजौ ।
परस्परमयुध्येतां सामर्षौ बलशालिनौ ॥ २ ॥
मागधस्तु गदां गुर्वीमादायामर्षविह्वलः ।
भ्रामयित्वा शतगुणं चिक्षेप बलवक्षसि ॥ ३ ॥
तामापतन्तीं तरसा गदां शृङ्गोपमां गिरेः ।
व्यंसयित्वा हलधरो मुधा चक्रे स्मयन्निव ॥४॥
व्यर्थीकृत्य गदां तस्य मुसलेन हलायुधः ।
पोथयित्वा रथे क्षुब्धो निहत्य रथसारथी ॥५॥]
जग्राह विरथं रामो जरासन्धं महाबलम् ।
हतानीकावशिष्टासुं सिंहः सिंहमिवौजसा ॥३१॥
बध्यमानं हतारातिं पाशैर्वारुणमानुषैः ।
वारयामास गोविन्दस्तेन कार्यचिकीर्षया ॥३२॥
स मुक्तो लोकनाथाभ्यां व्रीडितो वीरसंमतः ।
तपसे कृतसंकल्पो वारितः पथि राजभिः ॥३३॥
वाक्यैः पवित्रार्थपदैर्नयनैः प्राकृतैरपि ।
स्वकर्मबन्धप्राप्तोऽयं यदुभिस्ते पराभवः ॥ ३४ ॥
हतेषु सर्वानीकेषु नृपो बार्हद्रथस्तदा ।
उपेक्षितो भगवता मगधान्दुर्मना ययौ ॥ ३५ ॥
मुकुन्दोऽप्यक्षतबलो निस्तीर्णारिबलार्णवः ।
[गृहीत्वा मगधेन्द्रस्य धनं स्त्रीकोशवाहनम् ।]
विकीर्यमाणः कुसुमैस्त्रिदशैरनुमोदितः ॥ ३६ ॥
माथुरैरुपसंगम्य विज्वरैर्मुदितात्मभिः ।
उपगीयमानविजयः सूतमागधवन्दिभिः ॥३७॥
शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्भेरीतूर्याण्यनेकशः ।
वीणावेणुमृदङ्गानि पुरं प्रविशति प्रभौ ॥ ३८ ॥
सिक्तमार्गां हृष्टजनां पताकाभिरलङ्कृताम् ।
निर्घुष्टां ब्रह्मघोषेण कौतुकाबद्धतोरणाम् ॥ ३९ ॥
निचीयमानो नारीभिर्माल्यदध्यक्षताङ्कुरैः ।
निरीक्ष्यमाणः सस्नेहं प्रीत्युत्कलितलोचनैः ४०

१ वीर० अ[illegible]गस्थूरिकावर्त । विज० आस्फूर्जितावर्त । २ विज० हर्षद[illegible] मुनिभावप्रकाशिकापाठे[illegible] । ३ विज० पञ्च श्लोका अधिकाः । [illegible]पि ते वर्तन्ते ।

१ वीर० सिंहः क्षुद्रमृगं यथा । २ उभ० वनं विविक्षुस्तपसे वारितः । ३ विज० अयं श्लोको नास्ति । ४ वीर० विचित्रार्थपदै । ५ विज० मागधो दुर्मना । ६ विज० इदमर्धमधिकं । ७ वीर० प्रीत्युत्कण्ठित ।

आयोधनगतं वित्तमनन्तं वीरभूषणम्[1] । यदुराजाय तत्सर्वमाहृतं प्रादिशत्प्रभुः ॥ ४१ ॥

[विजयध्वजीयपाठे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

जरासन्धेन तृतीये मासि पुनश्च श्रीकृष्णेन सह युद्धायागमनम् ॥ १ ॥]

[श्रीशुक उवाच—
तृतीये मासि भूयश्च राजा बार्हद्रथो बली ।
दिवाऽनिशं तप्यमानः स्मरन्पूर्वपराभवम् ॥ १ ॥
आहूय सर्वभूपालांश्चकार कलहोद्यमम् ।
स मत्स्यान्मालवांश्चेदीन्कुरुपाञ्चालकेरलान् ॥२॥
कुलिन्दकुन्तलावन्तिकाशिगान्धारसृञ्जयान् ।
कलिङ्गकेकयानान्ध्रान्दशार्णान्वङ्गसैन्धवान् ॥३॥
मद्रांस्त्रिगर्तान्सौवीरान्पार्वतेयांश्च सर्वशः ।
आहूयाक्षौहिणिगणैस्त्रयोविंशतिभिर्युतः ॥ ४ ॥
स मागधानतिक्रम्य पश्चिमाभिमुखो ययौ ।
आकर्षन्निव भूपालान्गजाश्वरथवल्लभान् ॥ ५ ॥
आगत्य मधुरां रोद्धुं प्राविशद्यमुनातटे ।
स्कन्धावारेण महता राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ ६ ॥
उपगीयमानो न्यरमत्सूतमागधवन्दिभिः ।
तदाकर्ण्य रणोद्योगं मागधस्य बलीयसः ॥ ७ ॥
मन्त्रयामास शर्वर्यां कृष्णः सङ्कर्षणादिभिः ।
वसुदेवोद्धवाक्रूरशैनेयाहुकसारणैः ॥ ८ ॥
एभिरालोच्य शर्वर्यां सम्यङ्निर्धारितक्रियः ।
उषस्यनुदिते सूर्ये समाहूय भटोत्तमान् ॥ ९ ॥
त्रिधा विभज्य गोविन्दः स्वसेनां चतुरङ्गिणीम् ।
न्ययोजयदमेयात्मा मागधेन्द्रबलं प्रति ॥ १० ॥
सङ्कर्षणं च हार्दिक्यं गदं सारणमेव च ।
वामेन प्रेषयामास मार्गेण मधुसूदनः ॥ ११ ॥
सात्यकिं विपृथुं चैव पृथुमुद्धवमेव च ।
दक्षिणेनैव मार्गेण प्राहिणोत्सेनया सह ॥ १२ ॥
स्वयं कतिपयैर्युक्तो रथैः कमललोचनः ।
अग्रे मगधराजस्य प्रविवेश महद्बलम् ॥ १३ ॥
सा सेना बहुनागाश्वरथपादातिसङ्कुला ।
प्रसुप्ता यमुनातीरे विस्रब्धा रमते सुखम् ॥१४॥
उदयाद्रिं समारोहत्यर्के तमसि नश्यति ।
नीडस्थेष्वेव कूजत्सु विहङ्गेषु ततस्ततः ॥ १५ ॥
विकसत्सु सरोजेषु गायत्स्वलिकुलेषु च ॥
प्रविवेश बलं भीमं मागधेन्द्रस्य दुर्जयम् ॥ १६॥
हयाश्वाबद्धवैराणाः श्रेणीबद्धाः समन्ततः ।
कुञ्जराश्च तदा राजन्ननारोपितपञ्जराः ॥ १७ ॥
अनादत्तप्रहरणा भटाश्चाबद्धमूर्धजाः ।
अप्रविष्टाप्तवर्माणस्तदाऽनारूढवाहनाः ॥ १८ ॥
रथाश्चाबद्धतुरगाः सर्वतोऽनुद्धृतध्वजाः ।
सेनायां मगधेन्द्रस्य प्रवेशे पीतवाससः ॥ १९ ॥
त्रिदिक्स्वापतितं सैन्यं दृष्ट्वा तद्राजमण्डलम् ।
इतिकर्तव्यतामूढं विभ्रान्तं समपद्यत ॥ २० ॥
केचिद्भटाः समापेतुर्भयात्केचिच्च दुद्रुवुः ।
केचिदात्तप्रहरणास्त्वभिसस्रुररीत्रणे ॥ २१ ॥
केचिद्विभिन्नवर्माणश्छिन्नपादोरुबाहवः ।
रिपूनेवाभ्यवर्तन्त क्रोधोद्वृत्तारुणेक्षणाः ॥ २२ ॥
केचिद्वयानपर्याणानारुह्य दृढविक्रमाः ।
मर्दयन्तो रिपून्युद्धे विमलं लेभिरे यशः ॥ २३ ॥
राजानः सहसोद्बुध्य दृष्ट्वा सैनिकसंक्षयम् ।
विना रणोपस्करणं चक्रुः केचन सङ्गरम् ॥२४॥
केचिद्विसृज्य शिबिरं विविशुर्गहनं वनम् ।
केचिन्मागधमासाद्य विजयस्वेति चाब्रुवन् ॥२५॥
रथेनैकेन गोविन्दः प्रविश्य रिपुवाहिनीम् ।
जघान सुबहून्वीरान्सायुधान्सरणोद्यमान् ॥२६॥
सङ्कर्षणोऽपि बलवान्महत्या सेनया वृतः ।

[1] वीर० वित्तमाहृतं ।

१ विज० अत्र एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ इतः परं विजयध्वजीयपाठे त्रयोध्यायाः चतुर्विंशतिः श्लोकाश्चाधिका दृश्यन्ते ।

बलं प्रविश्य वामेन मर्दयामास मागधम् ॥२७॥
शैनेयोपि महाबाहुर्दक्षिणेनैव वर्त्मना ।
प्रविश्य चतुरङ्गेण सैन्येन महताऽर्दयत् ॥ २८ ॥
एवं सा व्यथिता सेना मागधेन्द्राभिरक्षिता ।
दुद्राव त्रास्यमाना वै क्षणमात्रं दिशो दश ॥२९॥
तामनुद्रुत्य वार्ष्णेयः सात्यकिः पञ्च योजनम् ।
निहत्य मागधं सैन्यं जयी व्यावर्तताहवात् ॥३०॥
मतङ्गजान्पर्वतसंनिभान्बहू-
न्निगृह्य सोपस्करतोमराङ्कुशान् ।
रथांश्च शस्त्रध्वजवाजिसंयुता-
न्निनाय कृष्णो मधुरां मनोरमाम् ॥ ३१ ॥
छत्राणि हेमांबररत्नमिश्रिता-
न्यनेकवालव्यजनानि माधवः ।
किरीटपट्टाङ्गदकुण्डलांशुका-
न्यवाप कृष्णोऽगणितानि संयुगे ॥ ३२ ॥
हलायुधो मागधकोशवाहन-
प्रजावरोधायुधभूषणादिकम् ।
नियोजितः कंसभिदा रणार्जितं
यदुप्रवीराय धनं न्यवेदयत् ॥ ३३ ॥

विजयध्वजीयपाठे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥]

[विजयध्वजीयपाठे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

बाणासुरं युद्धे सहायं वरीतुं जरासन्धस्य शोणितपुरगमनं ॥ १ ॥ तत्प्रेषिताभ्यां कुंभाण्डकूपकर्णाभ्यां सहागत्य मधुरां निरुध्य युद्धारंभः ॥ २ ॥ पराजितयोः कुंभाण्डकूपकर्णयोः रणात्प्रतिनिवृत्य शोणितपुरगमनं ॥ ३ ॥]

श्रीशुक उवाच—
मागधस्तु रणश्लाघी माधवेन पराजितः ।
जगाम शोणितपुरं बाणं द्रष्टुं बलेः सुतम् ॥ १ ॥
तं तथा यान्तमाकर्ण्य वृतराजन्यमण्डलम् ।
मित्रं पराजितं युद्धे विष्णुना दानवेश्वरः ॥ २ ॥
अलङ्कृतैर्गजैरश्वैर्विचित्रस्यन्दनैर्भटैः ।
वारकान्ताकदंबैश्च सूतमागधवन्दिभिः ॥ ३ ॥
ध्वजैः पताकैश्छत्रैश्च माङ्गल्यैः पटहस्वनैः ।
सुवर्णतोरणैश्छत्रैर्दीपैः कलशदर्पणैः ॥ ४ ॥
उपतस्थे जरासन्धं बाणो बाहुसहस्रवान् ।
तौ दृष्ट्वा परमस्निग्धौ परस्परमनोनुगौ ॥ ५ ॥
पूजां चक्रतुरन्योन्यमन्योन्यप्रियकारिणौ ।
ततोऽब्रवीज्जरासन्धो बाणमाभाष्य संसदि ॥६॥
दानवेन्द्र निबोधेदं गोपेनाधर्मचारिणा ।
रात्रौ चौर्यप्रतापेन वञ्चितोस्मि दुरात्मना ॥७॥
गृहीता बहवस्तुङ्गा मातङ्गा मदशालिनः ।
तुरङ्गमाश्च बहवो रथाश्च सपरिच्छदाः ॥ ८ ॥
द्वन्द्वेन सज्जमानं मामिमे भूपा न सेहिरे ।
निरुद्धस्तैरहं भूपैरेतैः समसुखासुखैः ॥ ९ ॥
त्वत्संनिधिमिहायातः साहाय्यं कुरु मे प्रभो ।
इत्युक्तस्तं निजपुरं प्रवेश्य बलिनन्दनः ॥ १० ॥
स राजमण्डलायाशु कारयामास सत्क्रियाम् ।
भोजनस्नानशयनगन्धतांबूलपूर्वकैः ॥ ११ ॥
अर्हणैरर्हयामास सराजन्यं जरासुतम् ।
तं भुक्तवन्तं विश्रान्तं दृष्टदर्शनकौतुकम् ॥१२॥
अलङ्कृतं सह नृपैरासीनं काञ्चनासने ।
उवाच दानवपतिर्नृपानाभाष्य सादरम् ॥ १३ ॥
बाण उवाच—
जरासन्ध निबोधेदं न मृषा कथ्यते मया ।
एते गजा इमे अश्वा इदं राज्यमिमाः प्रजाः ।
त्वदधीनमिदं विश्वं यच्चान्यद्वस्तु विद्यते ॥ १४ ॥
श्रीशुक उवाच—
इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै मागधाय बलेः सुतः ।
गजानां षष्टिसाहस्रं रथानां नियुतं तथा ।

ऽयुतं च तुराङ्गाणां मनोमारुतरंहसाम् ॥ १५ ॥
दानवानां प्रसिद्धानां मायासङ्ग्रामवेदिनाम् ।
त्रिशतं स्वात्मसाम्यानां ददौ बाणो बलेः सुतः १६
विचित्रशिबिकाच्छत्रव्यजनाकल्पवाससाम् ।
असंख्यातं ददौ राजन्भाण्डशय्यासनादिकम् १७
कुंभाण्डं कूपकर्णं च मन्त्रिणौ दैत्यसत्तमौ ।
आज्ञापयामास बाणः साहाय्यार्थं कुरूद्वह ॥१८॥
क सुरासुरसङ्घातसंहारणपटुर्हरिः ।
कुंभाण्डकूपकर्णौ क वराकौ बाणमन्त्रिणौ ॥१९॥
अजानतो विष्णुशक्तिं भूपाला विनशिष्णवः ।
चक्रुर्भूयो रणोद्योगं मागधेन प्रचोदिताः ॥२०॥
बाणेन समनुज्ञातो मागधः शोणितात्पुरात् ।
निर्गत्यानेकभूपालचतुरङ्गबलान्वितः ।
दिनैः कतिपयैर्भूयो मधुरामन्वपद्यत ॥ २१ ॥
संनिरुध्य पुरद्वारं गोपुराट्टालतोरणैः ।
दीर्घिकोपवनोद्यानैरुपेतं सालभूषितम् ॥ २२ ॥
कुन्तैः कुठारैः कुद्दालैर्दण्डभारैश्च भूरिभिः ।
कर्षणस्थैश्च पाषाणैर्बभञ्ज परितः पुरम् ॥ २३ ॥
भज्यमाने पुरे तस्मिञ्श्रुत्वा मागधमागतम् ।
सन्नाहभेरीः सन्नाद्य रामकृष्णावमर्षिणौ ॥२४॥
रथाश्वकुञ्जरानीकैः सायुधैः सपरिच्छदैः ।
सात्यकिं कृतवर्माणमुग्रसेनं तथा गदम् ॥ २५ ॥
आहुकं वसुदेवं च पुरस्कृत्य महाबलौ ।
निर्जग्मतुरसंभ्रान्तौ दीप्तौ केसरिणौ यथा॥२६॥
मधुराया विनिर्गत्य कृष्णः कमललोचनः ।
पाञ्चजन्यं महाशङ्खं प्रदध्मौ रिपुभीषणम् ॥२७॥
ततः प्रववृते युद्धं यदूनां क्षत्रियैः सह ।
कुंभाण्डकूपकर्णौ च दानवौ बाणमन्त्रिणौ ॥२८॥
दैत्यसैन्येन महता वृतौ मायाविशारदौ ।
युयुधाते महावीर्यौ मायया वृष्णिभिः सह॥२९॥
स्वसैन्यं मायया क्लिष्टं दृष्ट्वा यादवसत्तमः ।
विज्ञानास्त्रेण तन्मायामपास्य निमिषान्तरे ।
सात्यकिं कृतवर्माणं प्रोत्साचाहवलालसौ ॥३०॥
आभ्यां भवन्तौ रणदुर्मदाभ्यां
रणं सुघोरं कुरुतां रणप्रियौ ।
तावेवमुक्तौ कदनं भयानकं
महाबलौ संप्रति चक्रतुर्नृप ॥ ३१ ॥
चापेनैकेन गोविन्दः क्षत्रियैः शतसंमितैः ।
युयुधे न हि तच्चित्रं राजन्विश्वात्मनो हरेः ॥३२॥
केचिद्धताः समापेतुः कुञ्जराश्छिन्नपुष्कराः ।
निपेतुर्बहवो राजंस्तुरङ्गाः कृत्तकन्धराः ॥ ३३ ॥
विशीर्णैरास्तृता पृथ्वी स्यन्दनैश्छिन्नबन्धनैः ३४
भटाश्च रुधिराक्ताङ्गाश्छिन्नपादोरुबाहवः ।
पेतुः कृत्तमहामूलाः किंशुका इव पुष्पिताः ३५
शार्ङ्गमुक्ताः शरगणाः कङ्कबर्हिणवाससः ।
तैलाक्ता नतपर्वाणः स्वर्णपुङ्खा अयोमुखाः ।
एकैकस्मिन्दशदश भटे चाश्वे शतंशतम् ॥३६॥
रथेरथे च साहस्रमयुतं च गजेगजे ।
अदृश्यन्त परानीके तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३७ ॥
तथा तैरर्द्यमानेषु चतुरङ्गेषु मागधः ।
रथेन क्रोडचिह्नेन बलभद्रमुपाद्रवत् ॥ ३८ ॥
स पूर्ववैरं नृपतिः स्मरन्रुषा
रथं महाकाञ्चनतालकूबरम् ।
आलक्ष्य दूरादधिगम्य रंहसा
जरासुतः प्राह हलायुधं गदी ॥ ३९ ॥
आदत्स्व ते मुसलं राम तूर्णं
येनाहितानिच्छसि जेतुमाहवे ।
बलं च बाह्वोस्तव दर्शयाशु मे
यावद्गदां न प्रहराम्यहं त्वयि ॥ ४० ॥
इत्येवमुक्तो मगधेश्वरेण
सङ्कर्षणोऽमर्षणविह्वलेक्षणः ।
आदाय घोरं मुसलं तडित्प्रभं
दण्डं यथा सूर्यसुतो युगक्षये ॥ ४१ ॥
आवर्तयित्वा मुसलं हलायुधः
सहस्रकृत्वो रिपुदर्पहारिणम् ।
धूमाङ्कुरोद्गीरिणमाशु तस्मै
चिक्षेप राजन्व्यनदद्धरिर्यथा ॥ ४२ ॥
रामबाहुविमुक्तेन मुसलेन जरासुतः ।
साश्वसूते रथे क्षुब्धे क्षणेन व्यंसितः स्वयम् ४३

ततः कालायसीं गुर्वीं गिरिकूटोपमां गदाम् ।
बिभ्रद्गुर्वीं पदा पृथ्वीं चालयन्नभ्यगाद्बलम्॥४४॥
तमापतन्तमालोक्य विरथं रोहिणीसुतः ।
तमेवाभ्यद्रवत्पद्भ्यां विसृज्य स्यन्दनं रणे ॥४५॥
पश्यतां सर्वभूतानां मागधः क्रोधविह्वलः ।
आवर्तयन्गदां गुर्वीमयःसारमयीं दृढाम् ।
अभ्येत्य गदया रामं प्रजहार ननाद च ॥४६॥
तां गदां पतितां वक्षस्यश्मकुट्टनिभां दृढाम् ।
वामेन जगृहे रामः स्वहस्तेन कुरूद्वह ॥ ४७ ॥
विसृज्य स गदां तूर्णमुरस्याहत्य मागधम् ।
जग्राहाश्लिष्य बलिनं बलवान्रोहिणीसुतः॥४८॥
बबन्ध पद्भ्यां जठरं मागधस्य हलायुधः ।
चकार कुक्षौ तत्कण्ठं ततस्तौ पेततुर्भुवि ॥४९॥
तयोर्निपततो राजन्नुपर्यासीद्धलायुधः ।
तं मागधः क्षणेनाधश्चकारामितविक्रमः ॥५०॥
तत उत्थाय तौ वीरौ क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
भूयो जगृहतुर्घोरौ मत्तौ द्वाविव कुञ्जरौ ॥५१॥
तावुभौ परमक्रुद्धौ परस्परवधैषिणौ ।
उरसोरः समाहत्य भीमौ चक्रपतू रणे ॥ ५२ ॥
एवं धनुःशतशतं तावाकृष्य परस्परम् ।
निकटस्थान्द्रुमाञ्शैलांश्चूर्णयामासतुर्नृप ॥५३॥
तं विसृज्य जरासन्धो गदामादाय दुर्मदः ।
उदतिष्ठदमेयात्मा रामोपि स महाबलः ।
क्षणादादत्त मुसलं प्रहर्तुमुपचक्रमे ॥ ५४ ॥
तं कामपालो मुसलेन मूर्ध्नि
जत्रुण्यंसे भुजयोर्नाभिदेशे ।
ऊरौ च जानौ जठरे च वक्ष-
स्यनेकशो वै प्रजहार युद्धे ॥ ५५ ॥
तं मागधो वक्षसि कन्धरे च
मुखे ललाटे चुबुके तथांसे ।
नाभौ नितंबे च तथैव पार्श्वे
समं स मानी प्रजहार रामम् ॥ ५६ ॥
एवं प्रहरतोस्तत्र राममागधयोर्मृधे ।
राजानो रणसंविग्ना बभूवुर्भृशपीडिताः ॥ ५७
क्रमेण ते विमनसो निवृत्तकदनोद्यमाः ।
आसन्नासन्ननिधनं मन्वाना मागधेश्वरम् ॥५८
सात्यकिस्तु महातेजाः सङ्गरे बाणमन्त्रिणा ।
युद्ध्यमानस्त्रिभिर्बाणैः कुंभाण्डेन समर्दितः॥५९
सोतिविद्धो महाबाहुः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ।
आददे पञ्च नाराचान् कुंभाण्डं हन्तुमाहवे॥६०
ततो हाहारवो जज्ञे सेनायां दैत्यमन्त्रिणः ।
सात्यकिस्तं महाबाहुराकृष्याकर्णमाशुगैः ॥६१
विव्याध कुरुशार्दूल कुंभाण्डं बाणमन्त्रिणम् ।
नाभौ कण्ठे ललाटे च हृदि मूर्ध्न्यपि दानवम् ६२
अभिविद्धो रथोपस्थे निषसाद विचेतनः ।
तं विचेतनमालोक्य दुर्मनास्तस्य सारथिः ।
अपोवाह रणात्तूर्णं रथेन भरतर्षभ ॥ ६३ ॥
कूपकर्णस्तु दैतेयः प्रसक्तः कृतवर्मणा ।
गतं कुंभाण्डमालोक्य प्राप्तं च प्राणसंशयम् ।
विसृज्य कृतवर्माणमपायात्समराङ्गणात् ॥ ६४
तौ विसृज्य रणं दैत्यावनापृच्छय च भूपतिम्
अविसृष्टौ मागधेन हतशेषबलान्वितौ ।
दैत्यौ तेनैव मार्गेण जग्मतुः शोणितं पुरम्॥६५

विजयध्वजीयपाठे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥]

[विजयध्वजीयपाठे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

बलराममुसलप्रहारपराजितस्य जरासन्धस्य स्वपुरगमनम् ॥ १ ॥ मागधं विजित्य प्रतिनिवर्तमानेन श्रीकृष्णेन मध्ये-मार्गे परशुरामदर्शनम् ॥ २ ॥ तदाज्ञया गोमन्तपर्वतं गच्छता श्रीकृष्णेन करवीरपुरे शृगालवासुदेववधः ॥ ३ ॥]

श्रीशुक उवाच—
णसेनां गतां दृष्ट्वा शस्त्रौघेण भृशार्दिताः ।
जपुत्रा विमनसो बभूवुर्नृपसत्तम ॥ १ ॥
तां च दानवीं सेनां श्रान्तांश्च धरणीपतीन् ।
ष्ट्वा कृष्णं च युद्ध्यन्तं रामस्य ववृधे बलम् ॥२॥
मागधं गृहीत्वाऽऽजौ मौलौ वामेन पाणिना ।
हर्तुमैच्छच्छिरसि मुसलेन हलायुधः ॥ ३ ॥
तोन्तरिक्षे घनघोषघर्घरां
शुश्राव वाणीं विशदाशरीरिणीम् ।
राम वध्यो भवता जरासुतः
सुखी निवर्तस्व रणादिति स्फुटम् ॥ ४ ॥
चः समाकर्ण्य हलायुधो बली
विसृज्य चास्थाय रथं रणाङ्गणात् ।
न्यवर्तत ब्रह्मर्षिसिद्धसङ्घै-
भिष्टुतो मागधसूतवन्दिभिः ॥ ५ ॥
रासुतः संप्रति नम्रकन्धरो
नृपैश्च युद्धाभिजितैः समन्वितः ।
हतावशिष्टाल्पबलेन संवृतो
निवृत्तयुद्धः प्रययौ स्वकं पुरम् ॥ ६ ॥
श्रीशुक उवाच—
गोविन्दस्तु महातेजाः सपत्नाञ्छरसश्चयैः ।
आच्छाद्य भूपान्विद्राव्य हत्वा च सुबहून्रणे ॥७॥
संस्तूयमानः संतुष्टैः सूतमागधवन्दिभिः ।
ब्राह्मणैश्च महाविद्यैः स्तोत्रं कुर्वद्भिरुच्चकैः ॥ ८ ॥
अन्वीयमानो भगवान्प्राविशन्मधुरां पुरीम् ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां तुङ्गप्राकारतोरणाम् ॥ ९ ॥
चलत्कदलिकोपेतां दीपाङ्कुरविराजिताम् ।
प्रविशन्राजमार्गेण स्त्रीभिः प्रासादसंस्थितैः ॥१०॥
पुष्पैश्च लाजाञ्जलिभिः कीर्यमाणो व्यराजत ।
उपायनानि दिव्यानि पुष्पस्रगनुलेपनान् ॥११॥
प्रियंकरा माधवाभ्यामुपजह्रुः पुरौकसः ।
एवं स राजमार्गेण गत्वा यादवसत्तमः ॥ १२ ॥
सभां प्रविश्य विपुलामुपविश्य वरासने ।
रामेण सहितो वीरः शैनेयेन च धीमता ॥१३॥
पूजितो यदुभिर्विप्रैर्दिवि शक्र इवामरैः ।
तत्रासीनैर्बुद्धिमद्भिर्यदुवृद्धैर्महात्मभिः ॥ १४ ॥
उग्रसेनोद्धवमुखैरक्रूरप्रमुखैर्हरिः ।
समाभाष्याभ्यनुज्ञातः सङ्कर्षणसहायवान् ॥१५॥
द्रष्टुकामो महादुर्गं गोमन्तं पर्वतोत्तमम् ।
निर्गम्य मधुरां प्रातर्दक्षिणाभिमुखो ययौ ॥१६॥
स रामानुगतः श्रीमानुत्तीर्य यमुनां हरिः ।
देशान्बहूनतिक्रम्य पर्वतान्सरितो गिरौ ॥१७॥
गच्छन्क्वचिद्वनोद्देशे वृक्षमूलनिवासितम् ।
ददर्श कंचन मुनिं जटामण्डलमण्डितम् ॥ १८ ॥
चीरकृष्णाजिनधरं कमण्डलुविराजितम् ।
माधवौ समुपाविष्टं तेजसा भास्करोपमम् ॥१९॥
फलमूलकृताहारं वृतं शिष्यशतैर्मुनिम् ।
दृष्ट्वा परमसंतुष्टौ रामकृष्णौ जगत्पती ॥ २० ॥
प्रणामं चक्रतुर्वीरौ यथान्यायमतन्द्रितौ ।
इदं चोवाच भगवान्कृष्णस्तं मुनिपुङ्गवम् ॥२१॥
नमस्ते भार्गव श्रीमञ्जामदग्न्य तपोधन ।
रामकृष्णौ स्मृतावावां कच्चित्ते श्रवणं गतौ ॥२२
इत्युक्तस्तेन धर्मात्मा वासुदेवेन भार्गवः ।
निरीक्ष्य माधवौ प्राह प्रीत्युत्फुल्लमुखेक्षणः ॥२३॥
स्वागतं ते यदुश्रेष्ठ साग्रजाय महात्मने ।
जाने त्वां यदुषूत्पन्नं भगवन्तमधोक्षजम् ॥ २४ ॥
कार्याणां कारणं पूर्वं जगतामादिपूरुषम् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष विश्वलोकैककारण ॥ २५ ॥
किमर्थमिह संप्राप्तौ भवन्तौ विश्ववन्दितौ ।
इत्युक्तौ जामदग्न्येन प्राहतू रामकेशवौ ॥ २६ ॥

गोमन्तं द्रष्टुमिच्छावो दुर्गहेतोरिह प्रभो ।
तदाकर्ण्याब्रवीद्रामो जामदग्न्यो जनार्दनम् ॥२७॥
एवमस्तु महाबाहो गोमन्तं गच्छ साग्रजः ।
करवीरपुरं नाम तन्मूले परिपालितम् ॥ २८ ॥
शृगालवासुदेवेन स युवां न सहिष्यति ।
तं हत्वा समरे शैलं गोमन्तं साध्ववाप्स्यथ ॥२९॥
इत्युक्तौ तेन रामेण जामदग्न्येन माधवौ ।
तमनुज्ञाप्य सर्वज्ञं जग्मतुर्दक्षिणामुखौ ॥ ३० ॥
तौ तथा यदुशार्दूलौ गच्छन्तौ दक्षिणापथम् ।
ददर्शतुश्च गोमन्तमभ्रंकपमहाद्रुमम् ॥ ३१ ॥
करवीरपुरं चैव तन्मूले तुङ्गतोरणम् ।
दृष्ट्वा विचित्रप्राकारहर्म्यप्रासादगोपुरम् ॥ ३२ ॥
शङ्खमाध्मापयामास शङ्खचक्रगदाधरः ।
तस्य शङ्खध्वनिं श्रुत्वा बभूव क्रोधविह्वलः ॥३३॥
शृगालो वासुदेवाख्यः प्रत्यगाद्यदुनन्दनौ ।
सोऽभ्येत्य बहुपादातितुरङ्गरथकुञ्जरः ॥ ३४ ॥
अभ्यवर्षच्छरौघेण छादयन्निव माधवौ ।
तदनीकमनाधृष्यं दृष्ट्वा यादवसत्तमौ ॥ ३५ ॥
योधयामासतुर्वीरौ द्वावेवाजौ पदातिनौ ।
सैन्यं च बाणपूगेन व्यथितं भृशविह्वलम् ॥३६॥
दृष्ट्वा शृगालभूपालस्तावधावदमर्षणः ।
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य रथिनं धृतकार्मुकम् ।
न्यवारयद्वासुदेवो वेलेव वरुणालयम् ॥ ३७ ॥
तावुभौ परमक्रुद्धौ वासुदेवौ महाबलौ ।
युयुधाते तथाऽन्योन्यमन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ॥३८॥
स तथा विद्यमानस्य वासुदेवस्य सङ्गरे ।
शिरो जहार गोविन्दः क्षणेन मुकुटोज्ज्वलम् ३९
ततस्तत्सैनिकाः सर्वे हतशेषाः कुरूद्वह ।
कृष्णेन स्वामिनि हते दुद्रुवुः सर्वतो दिशम् ४०
ततस्तौ रामगोविन्दौ करवीरपुरं महत् ।
प्रविश्य पूजितौ विप्रैर्वणिग्भिश्च यथा प्रियः ४१
तद्गजाश्वरथानीककोशादिधनसञ्चयम् ।
मधुरां प्रेषयामास तदीयैर्भृत्यपूरुषैः ॥ ४२ ॥

विजयध्वजीयपाठे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥]

[विजयध्वजीयपाठे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

रामकृष्णयोर्गोमन्तपर्वतारोहणं ॥ १ ॥ अत्रान्तरे महाबलिना श्वेतद्वीपं गत्वा भगवतः किरीटहरणं ॥ २ ॥ गरुडेन तंजित्वा किरीटमादाय गच्छता मार्गे गोमन्ते स्थितस्य श्रीकृष्णस्य शिरसि तत्किरीटस्थापनं ॥ ३ ॥ ततो रामकृष्णयोर्मधुरागमनं ॥ ४ ॥ पुनर्युद्धायागतस्य जरासन्धस्य पराजयः ॥ ५ ॥]

[श्रीशुक उवाच—
गोमन्तं पर्वतश्रेष्ठं तुङ्गद्रुमलतान्वितम् ।
सालतालतमालाढ्यं प्रियालाशोकशोभितम् ॥१॥
कदंबनिंबहिन्तालपूगपुन्नागशोभितम् ।
आरुह्य कदलीखण्डमण्डितं मत्तकोकिलम् ॥२॥
भ्रमद्भ्रमरसङ्घातप्लवङ्गाकंपितद्रुमम् ।
फलभारनतैः स्कन्धैर्नारिकेलैर्विराजितम् ॥ ३ ॥
बहुप्रस्रवणोपेतं सुच्छायं निर्मलोदकम् ।
रम्यं ददृशतुर्वीरौ प्रदेशं रामकेशवौ ॥ ४ ॥
तत्र प्रवर्षणं नाम शृङ्गं पर्वतमूर्धनि ।
अवापतुर्यत्र मेघा नित्यं वर्षन्त्यविक्लबाः ॥ ५ ॥
तत्रारुह्य यदुश्रेष्ठौ पश्यन्तौ हि दिशो दश ।
रममाणौ यथाकाममूषतुः पर्वतोत्तमे ॥ ६ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु क्षीरोदे सागरोत्तमे ।
निवासे देवदेवस्य शङ्खचक्रगदाभृतः ॥ ७ ॥
उपासीनो महाबाहुः श्रीमान्वैरोचनो बलिः ।
जहार देवदेवस्य किरीटं रत्नचित्रितम् ॥ ८ ॥
इन्द्रनीलसहस्राढ्यं गोमेदकशताचितम् ।

[illegible]बरागमहानीलमुक्ताफलविराजितम् ॥ ९ ॥
[illegible]परागप्रवालाढ्यं दिव्यकाञ्चननिर्मितम् ।
हृतं दानववीरेण विदित्वा पुरपालकः ।
[illegible]मन्वधावत्त्वरितं वैनतेयो विहङ्गराट् ॥ १० ॥
[illegible]मन्तरे समासाद्य दानवेन्द्रं दुरासदम् ।
[illegible]त्वा युद्धं महाघोरं जित्वा दानवपुङ्गवम् ॥११॥
[illegible]हीत्वा रत्ननिचयं किरीटं भास्करोपमम् ।
[illegible]ागच्छन्ददृशे देवं देवकीनन्दनं हरिम् ॥ १२ ॥
[illegible]सन्तं साग्रजं रम्ये गोमन्ते पर्वतोत्तमे ।
[illegible]स्य मूर्ध्नि निधायाशु किरीटं दिव्यभूषणम् ।
[illegible]णम्य पादयोर्मूर्ध्ना स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ १३ ॥
[illegible]रुड उवाच—
[illegible]मोनमः कारणपूरुषाय
[illegible]ारायणायाखिलवल्लभाय ।
[illegible]रारिसंहारणकारणाय
[illegible]रायणायाखिलकर्मसाक्षिणे ॥ १४ ॥
हिरण्यगर्भत्वमुपेत्य मूले
[illegible]जस्यशेषं भुवनं स एव ।
[illegible]ारायणात्मन्परिपासि भूयो
[illegible]हार चान्ते भगवञ्शिवात्मन् ॥ १५ ॥
[illegible]त्वा यदोर्वंशकरं सुरेशं
[illegible]ानेऽवतीर्णं भुवने वृषाकपिम् ।
[illegible]हं हि भृत्यस्तव वैनतेयो
[illegible]हि क्रियां किं करवाणि देव ॥ १६ ॥
[illegible]शुक उवाच—
[illegible]युक्त्वा देवदेवेशं प्रणिपत्य विहङ्गराट् ।
[illegible]ानुनी धरणीं कृत्वा तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः॥१७॥
तं दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठो गरुडं पक्षिपुङ्गवम् ।
प्रीत्युत्फुल्लमुखो दोर्भ्यां पस्पर्शाङ्गं तदुत्तमम् १८
गच्छ भद्र यथाकाममेहि काले मया स्मृतः ।
इत्युक्त्वा तं विसृज्योभावीश्वरौ रामकेशवौ १९
फलमूलकृताहारौ पीतनिर्झरवारिणौ ।
अवरुह्य गिरेः शृङ्गात्करवीरपुरं गतौ ॥ २० ॥
[illegible]त्र तौ चतुरो मासानुषित्वा भरतर्षभ ।
महत्या सेनया सार्धं जग्मतुर्मधुरां पुरीम् ॥२१॥
शृगालं निहतं श्रुत्वा मागधः क्रोधविह्वलः ।
आजगाम कुरुश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः ॥ २२ ॥
तेन सार्धमभूद्युद्धं सप्ताहं रामकृष्णयोः ।
तदा पराजितो युद्धे मागधो बहुसैनिकः ॥२३॥
जगाम मगधानेव बहुभिः क्षत्रियैः सह ।
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ सूतमागधवन्दिभिः ।
स्तूयमानौ विविशतुः सानुगौ मधुरां पुरीम् २४]
एवं सप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणीबलः ।
युयुधे मागधो राजा यदुभिः कृष्णपालितैः॥४२॥
[1]अक्षिण्वंस्तद्बलं सर्वं वृष्णयः कृष्णतेजसा ।
हतेषु स्वेष्वनीकेषु त्यक्तोऽयादरिभिर्नृपः ॥४३॥
[2]अष्टादशमसंग्राम आगामिनि तदन्तरा ।
नारदप्रेषितो वीरो यवनः प्रत्यदृश्यत ॥ ४४ ॥
रुरोध मधुरामेत्य तिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिः ।
नृलोके चाप्रतिद्वन्द्वो वृष्णीन् श्रुत्वात्मसंमितान्[3] ४५
तं दृष्ट्वाऽचिन्तयत्कृष्णः सङ्कर्षणसहायवान् ।
अहो यदूनां वृजिनं प्राप्तं ह्युभयतो महत् ॥४६॥
यवनोऽयं निरुन्धेऽस्मानद्य[4] तावन्महाबलः ।
[5]मागधोऽप्यद्य वा श्वो वा परश्वो वाऽऽगमिष्यति॥
आवयोर्युध्यतोरस्य यद्यागन्ता[6] जरासुतः ।
बन्धून्वधिष्यत्यथवा[7] नेष्यते स्वपुरं बली ॥४८॥
तस्मादद्य विधास्यामो दुर्गं द्विपददुर्गमम् ।
तत्र ज्ञातीन्समाधाय यवनं घातयामहे[8] ॥ ४९ ॥
इति संमन्त्र्य भगवान् दुर्गं द्वादशयोजनम् ।
अन्तःसमुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकरत्[9] ॥ ५० ॥
दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणम् ।
रथ्याचत्वरवीथीभिर्यथावास्तु विनिर्मितम्॥५१॥
सुरद्रुमलतोद्यानविचित्रोपवनान्वितम् ।
हेमशृङ्गैर्दिविस्पृग्भिः स्फाटिकाट्टालगोपुरैः ॥५२

१ विज० अक्षिण्वत बलं सर्वं वृष्णिभिः । २ वीर० अथाष्टादशमे युद्धे । ३ विज० संमतान् । ४ विज० नद्यश्वो वा महाबलः । ५ विज० मागधोप्येति दुष्टात्मा परश्वो नैव संशयः । ६ विज० यद्यागच्छेज्जरासुतः । ७ वीर० न्हनिष्यत्यथ वा । ८ वीर० मारयामहे । ९ विज० कृष्णोद्भुतमचीक्लृपत् ।

राजतारकुटैः कोष्ठैर्हेमकुंभैरलङ्कृतैः ।
रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ॥ ५३ ॥
वास्तोष्पतीनां च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ।
चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत्[1] ॥ ५४ ॥
सुधर्मां पारिजातं च महेन्द्रः प्राहिणोद्धरेः ।
यत्र चावस्थितो मर्त्यो मर्त्यधर्मैर्न युज्यते[2] ।
[यत्प्रियं[3] देवदेवस्य विष्णोः क्षीरोदवासिनः]॥५५
श्यामैककर्णान्वरुणो हयाञ्छुक्लान्मनोजवान् ।
[ददौ[1] सहस्रसङ्ख्यातान्देवदेवाय तोयराट् ।]
अष्टौ निधिपतिः कोशाँल्लोकपालो[2] निजोदयान्
[तथान्ये[3] लोकपालाश्च ददुः स्वाधिकृतं धन
यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये ।
सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरौ भूमिगते नृप ॥ ५७
तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिः ।
प्रजापालेन[4] रामेण कृष्णः समनुमन्त्रितः ।
निर्जगाम पुरद्वारात्पद्ममाली निरायुधः ॥ ५८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

श्रीकृष्णेन मुचुकुन्देन कालयवनघातनं ॥ १ ॥ मुचुकुन्दकृता श्रीकृष्णस्तुतिः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
तं विलोक्य विनिष्क्रान्तमुज्जिहानमिवोडुपम् ।
दर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ १ ॥
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ।
पृथुदीर्घचतुर्बाहुं नवकञ्जारुणेक्षणम् ॥ २ ॥
नित्यप्रमुदितं श्रीमत्सुकपोलं शुचिस्मितम् ।
मुखारविन्दं बिभ्राणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३ ॥
वासुदेवो ह्ययमिति पुमाञ्छ्रीवत्सलाञ्छनः ।
चतुर्भुजोऽरविन्दाक्षो वनमाल्यतिसुन्दरः ॥ ४ ॥
लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हति ।
निरायुधश्चलन्पद्भ्यां[4] योत्स्येऽनेन निरायुधः ॥ ५॥
इति निश्चित्य यवनः प्राद्रवन्तं पराङ्मुखम् ।
अन्वधावज्जिघृक्षुस्तं दुरापमपि योगिनाम् ॥ ६ ॥
हस्तप्राप्तमिवाऽऽत्मानं हरिणा स पदेपदे ।
नीतो दर्शयता दूरं यवनेशोऽद्रिकन्दरम् ॥ ७ ॥
पलायनं यदुकुले जातस्य तव नोचितम् ।
इति क्षिपन्ननुगतो नैनं प्रापाहताशुभः ॥ ८ ॥
एवं क्षिप्तोऽपि भगवान्प्राविशद्गिरिकन्दरम् ।
सोऽपि प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं ददृशे नरम् ॥९
नन्वसौ दूरमानीय शेते मामिह साधुवत् ।
इति मत्वाऽच्युतं मूढस्तं पदा समताडयत् ॥१
स उत्थाय चिरं सुप्तः शनैरुन्मील्य लोचने ।
दिशो विलोकयन्पार्श्वे तमद्राक्षीदवस्थितम् ॥१
स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टिपातेन भारत ।
देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणात् ॥१
राजोवाच—
को नाम स पुमान्ब्रह्मन्कस्य किंवीर्य एव च ।
कस्माद्गुहां[6] गतः शिश्ये किंतेजो[7] यवनार्दनः॥१
श्रीशुक उवाच—
स इक्ष्वाकुकुले जातो मान्धातृतनयो महान् ।
मुचुकुन्द इति ख्यातो ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः॥१४
स याचितः सुरगणैरिन्द्राद्यैरात्मरक्षणे ।
असुरेभ्यः परित्रस्तैस्तद्रक्षां सोऽकरोच्चिरम्॥१५

---

१ विज० यदूनां च गृहैर्लसत् । २ उभ० वियुज्यते । ३ विज० इदमर्धमधिकं । ४ वीर० चरन्पद्भ्यां ।

१ विज० इदमर्धमधिकं । २ विज० रत्नपूर्णानविक्षयान्
३ विज० इदमर्धमधिकं । ४ वीर० प्रत्यागत्याथ रामेण
विज० मधुरायाश्च । ५ विज० त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५३
६ विज० गुहागतः । ७ वीर० किंतेजा यवनार्दनः । विज
किं तेजो यवनार्दनं ।

लब्ध्वा गुहं ते स्वःपालं मुचुकुन्दमथाब्रुवन् ।
[राज]न्विरमतां कृच्छ्राद्भवान्नः परिपालनात् १६
[1]नरलोके परित्यज्य रा[2]ज्यं निहतकण्टकम् ।
[अ]स्मान्पालयतो वीर कामास्ते सर्व उज्झिताः१७
[सु]ता महिष्यो भवतो ज्ञातयोऽमात्यमन्त्रिणः ।
[प्रज]ाश्च तुल्यका[3]लीया नाऽधुना सन्तिकालिताः१८
[का]लो बलीयान्बलिनां भगवानीश्वरोऽव्ययः ।
[प्रज]ाः कालयते क्रीडन्पशुपालो यथा पशून् १९
[व]रं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यम[4]द्य नः ।
[ए]क एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ २० ॥
[ए]वमुक्तः स वै देवानभिवन्द्य महायशाः ।
[5]अयाचत गुहाविष्टो निद्रां तु बहुकालिकीम् ।
[त]थेत्युक्तस्तु तैर्देवैर्मुचुकुन्दो महामनाः ॥ १ ॥]
[6][अ]शयिष्ट गुहाविष्टो निद्रया देवदत्तया ॥ २१ ॥
[स्व]प्नं यातं यस्तु मध्ये बोधयेत्त्वामचेतनः ।
[स]त्वया दृष्टमात्रस्तु भस्मीभवतु तत्क्षणात् ॥२२॥
[यव]ने भस्म[7]सान्नीते भगवान्सात्वतर्षभः ।
[आ]त्मानं दर्शयामास मुचुकुन्दाय धीमते ॥२३॥
[तम]ालोक्य घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ।
[श्र]ीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितम् ॥२४॥
[च]तुर्भुजं रोचमानं वैजयन्त्या च मालया ।
[चा]रुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ २५ ॥
[प्रे]क्षणीयं नृ[8]लोकस्य सानुरागस्मितेक्षणम् ।
[अप]ीच्यवयसं मत्तमृगेन्द्रोदारविक्रमम् ॥ २६ ॥
[प]र्यपृच्छन्महाबुद्धिस्तेजसा तस्य धर्षितः ।
[श]ङ्कितः शनकै राजा दुर्धर्षमिव तेजसा ॥ २७ ॥

१ उभ० नरलोकं । २ वीर० राज्यं च हत । ३ विज० [प्र]ालीना । ४ विज० मात्मनः । ५ विज० अयमेकः श्लोको-[अधि]को दृश्यते । एतत्स्थाने औत्तराहमुद्रितपुस्तकेषु सार्धश्लोकं [दृ]श्यते । तच्च–निद्रामेव ततो वव्रे स राजा श्रमकर्षितः । यः [क]श्चिन्मम निद्राया भङ्गं कुर्यात्सुरोत्तमाः । स हि भस्मी-[भ]वेदाशु तथोक्तश्च सुरैस्तदा । ६ विज० अयं श्लोको नास्ति । [व]ीर० प्रतिबोधयति त्वां वै स्वपन्तं यस्त्वचेतनः । स त्वया दृष्टिमात्रेण । ७ वीर० भस्मतां । ८ उभ० त्रिलोकस्य । ९ विज० विस्मितः ।

मुचुकुन्द उवाच—

को भवानिह संप्राप्तो विपिने गिरिगह्वरे ।
पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्युरुकण्टके ॥२८॥
किंस्वित्तेजस्विनां तेजो भगवा[1]न्वा विभावसुः ।
सूर्यः सोमो महेन्द्रो वा लोकपालोऽपरोपि वा २९
मन्ये त्वां देव देवानां त्रयाणां पुरुषर्षभम् ।
य[2]द्बाधसे गुहाध्वान्तं प्रदीपः प्रभया यथा ॥३०॥
शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुङ्गव ।
स्वजन्म कर्म गोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते ३१
वयं तु पुरुषव्याघ्र ऐक्ष्वाकाः क्षत्रबन्धवः ।
मुचुकुन्द इति प्रो[3]क्तो यौवनाश्वात्मजः प्रभो ३२
चिर[4]प्रजागरश्रान्तो निद्रया[5]ऽपहतेन्द्रियः ।
शयेऽस्मिन्विजने कामं केनाप्युत्थापितोऽधुना ३३
सोऽपि भस्मीकृतो नूनमात्मीयेनैव पाप्मना ।
अनन्तरं भवाञ्छ्रीमाँल्लक्षितोऽमित्रशा[6]तनः ॥ ३४
तेजसा तेऽविषह्येण भूरि द्रष्टुं न शक्नुमः ।
हतौजसो महाभाग माननीयोऽसि देहिनाम् ३५
एवं संभाषितो राज्ञा भगवान्भूतभावनः ।
प्रत्याह प्रहसन्वाण्या मेघना[7]दगभीरया ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

जन्मकर्माभिधानानि सन्ति मेऽङ्ग सहस्रशः ।
न शक्यतेऽनुसङ्ख्यातुमनन्तत्वान्मया[8]ऽपि हि ३७
क[9]ंचिद्रजांसि विममे पार्थिवान्युरुजन्मभिः ।
गुणकर्माभिधानानि न मे जन्मानि कर्हिचित् ३८
कालत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ।
अनुक्रमन्तो नैवान्तं गच्छन्ति परमर्षयः ॥३९॥
तथाप्यद्यतनान्यङ्ग शृणुष्व गदतो मम ।
विज्ञापितो विरिञ्चेन पुराऽहं धर्मगुप्तये ।
भूमेर्भारायमाणानामसुराणां क्षयाय च ॥ ४० ॥
अवतीर्णो यदुकुले गृह आनकदुन्दुभेः ।
वदन्ति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि माम् ॥४१॥

१ उभ० भगवांस्त्वं । २ विज० यद्भाससे । ३ वीर० ख्यातो । ४ विज० चिरं । ५ उभ० निद्रयोपह । ६ उभ० शासनः । ७ विज० ह्राद । ८ विज० ममापि । ९ विज० कश्चिद्रजांसि ।

कालनेमिर्हतः कंसः प्रलंबाद्याश्च सद्विषः ।
अयं च यवनो दग्धो राजंस्ते तिग्मचक्षुषा ॥४२॥
सोऽहं तवानुग्रहार्थं गुहामेतामुपागतः ।
प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाऽहं भक्तवत्सलः ॥४३॥
वरान्वृणीष्व राजर्षे सर्वान्कामान्ददामि ते ।
मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुम्४४
श्रीशुक उवाच—
इत्युक्तस्तं प्रणम्याऽऽह मुचुकुन्दो मुदान्वितः ।
ज्ञात्वा नारायणं देवं गर्गवाक्यमनुस्मरन् ॥४५॥
मुचुकुन्द उवाच—
विमोहितोऽयं जन ईशमायया
त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् ।
सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते
गृहेषु योषित्पुरुषश्च वञ्चितः ॥ ४६ ॥
लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं
कथंचिदव्यङ्गमयत्नतोऽनघ ।
पादारविन्दं न भजत्यसन्मति-
र्गृहान्धकूपे पतितो यथा पशुः ॥ ४७ ॥
ममैष कालोऽजित निष्फलो गतो
राज्यश्रियोन्नद्धमदस्य भूपतेः ।
मर्त्यात्मबुद्धेः सुतदारकोशभू-
ष्वासज्जमानस्य दुरन्तचिन्तया ॥ ४८ ॥
कलेबरेऽस्मिन्घटकुड्यसंनिभे
निरूढमानो नरदेव इत्यहम् ।
वृतो रथेभाश्वपदात्यनीकपै-
र्गां पर्यटंस्त्वागणयन्सुदुर्मदः ॥ ४९ ॥
प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तया
प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् ।
त्वमप्रमत्तः सहसाऽभिपद्यसे
क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः ॥ ५० ॥
पुरा रथैर्हेमपरिष्कृतैश्चर-
न्मतङ्गजैर्वा नरदेवसंज्ञितः ।
स एव कालेन दुरत्ययेन ते
कलेबरो विट्कृमिभस्मसंज्ञितः ॥ ५१ ॥
निर्जित्य दिक्चक्रमभूतविग्रहो
वरासनस्थः समराजवन्दितः ।
गृहेषु मैथुन्यसुखेषु योषितां
क्रीडामृगः पूरुष ईश नीयते ॥ ५२ ॥
करोति कर्माणि तपःसुनिष्ठितो
निवृत्तभोगस्तदपेक्षया ददत् ।
पुनश्च भूयेयमहं स्वराडिति
प्रवृद्धतर्षो न सुखाय कल्पते ॥ ५३ ॥
भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवे-
ज्जनस्य तर्ह्यच्युत सत्समागमः ।
सत्सङ्गमो यर्हि तदैव सद्गतौ
परावरेशे त्वयि जायते मतिः ॥ ५४ ॥
मन्ये ममानुग्रह ईश ते कृतो
राज्यानुबन्धापगमो यदृच्छया ।
यः प्रार्थ्यते साधुभिरेकचर्यया
वनं विविक्षद्भिरखण्डभूमिपैः ॥ ५५ ॥
न कामयेऽन्यं तव पादसेवना-
दकिञ्चनप्रार्थ्यतमाद्वरं विभो ।
आराध्य कस्त्वां ह्यपवर्गदं हरे
वृणीत आर्यो वरमात्मबन्धनम् ॥ ५६ ॥
तस्माद्विसृज्याऽऽशिष ईश सर्वतो
रजस्तमःसत्वगुणानुबन्धनाः ।
निरञ्जनं निर्गुणमद्वयं परं
त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहम् ॥ ५७ ॥
चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानोऽनुतापै-
रवितृषषडमित्रो लब्धशान्तिः कथंचित् ।
शरणद समुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्म-
न्नभयमृतमशोकं पाहि मापन्नमीश ॥ ५८ ॥

१ वीर० विद्विषः । २ उभ० दप्यङ्ग । ३ विज० कोशे-ष्वासज्ज । ४ उभ० स्त्वामगणय्य दुर्मदः ।

१ वीर० दुरत्ययेन चेत्कलेबरो । विज० दुरत्ययेन कलेबरो । २ विज० परेषु । ३ विज० गीयते । ४ वीर० भूयासमहं स्वराडिति । विज० भूयायमहीशराधसे । ५ विज० सर्वेशो । ६ वीर० नोरुतापै । ७ वीर० अविदितषडमित्रो । विज० अवितृष उरुकृच्छ्रे ।

श्रीभगवानुवाच—
[1]सार्वभौम महाराज मतिस्ते विमलोर्जिता ।
वरैः प्रलोभितस्यापि न कामैर्विहता यतः ॥५९॥
प्रलोभितो वरैर्यत्त्वमप्रमादाय विद्धि तत् ।
धीर्मय्येकभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यते क्वचित् ६०
[1]युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः ।
अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते पुनरुत्थितम् ॥६१॥
विचरस्व महीं कामं मय्यावेशितमानसः ।
अस्त्वेव नित्यदा तुभ्यं भक्तिर्मय्यनपायिनी ६२
[1]क्षात्रधर्मस्थितो जन्तून्न्यवधीर्मृगयादिभिः ।
समाहितस्तत्तपसा जह्यघं [2]मदुपाश्रितः ॥ ६३ ॥
जन्मन्यनन्तरे राजन्सर्वभूतसुहृत्तमः ।
भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यसि केवलम् ॥६४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकप[3]ञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

श्रीकृष्णरामयोर्गोमन्तपर्वतगमनं ॥ १ ॥ तौ हन्तुं जरासन्धेन प्रदीपितात्पर्वतात् उत्प्लुत्य तयोर्द्वारकागमनं ॥ २ ॥ [विजयध्वजीयपाठे पाण्डवदर्शनार्थं श्रीकृष्णेन कृतवर्मप्रेषणं । रेवतेन स्वपुत्र्या रेवत्याः वरं प्रष्टुं ब्रह्मसभागमनं । ब्रह्मचोदितेन रेवतेन रेवत्याः बलरामाय प्रदानं ॥] भीष्मकराजकथा ॥ ३ ॥ रुक्मिण्या श्रीकृष्णाय पत्रिकाप्रेषणं ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच—
इत्थं सोऽनुगृहीतोऽङ्ग कृष्णेनेक्ष्वाकुनन्दनः ।
तं परिक्रम्य संनम्य निश्चक्राम गुहामुखात् ॥१॥
स वीक्ष्य क्षुल्लकान्मर्त्यान्पशून्वीरुद्वनस्पतीन् ।
मत्वा कलियुगं प्राप्तं जगाम दिशमुत्तराम् ॥ २ ॥
तपःश्रद्धायुतो धीरो निःसङ्गो मुक्तसंशयः ।
समाधाय मनः कृष्णे प्राविशद्गन्धमादनम् ॥३॥
बदर्याश्रममासाद्य नरनारायणालयम्[2] ।
सर्वद्वन्द्वसहः शान्तस्तपसाऽऽराधयद्धरिम् ॥ ४ ॥
भगवान्पुनराव्रज्य [3]पुरीं यवनवेष्टिताम् ।
हत्वा म्लेच्छबलं निन्ये तदीयं द्वारकां धनम् ॥५॥
नीयमाने धने गोभिर्नृभिश्चाच्युतचोदितैः ।
आजगाम जरासन्धस्त्रयोविंशत्यनीकपः ॥ ६ ॥
[4]ततो राजा जरासन्धः कालान्तानलसंनिभः ।
विधाय मकरव्यूहं रथनागाश्वपत्तिमत् ॥ १ ॥
अन्तश्चकार गोविन्दं व्यूहस्य निमिषान्तरे ।
ततो विलोक्य गोविन्दो वृक्षमुत्पाट्य रंहसा ।
गजान्रथान्हयान्युद्धे पोथयामास दुर्मदः ॥ २ ॥
कृष्णेन हन्यमानास्ते वृक्षेण रिपुकुञ्जराः ।
पेतुर्गतासवो भूमौ वज्रनुन्ना इवाद्रयः ॥ ३ ॥
रथाश्च रथिभिर्युक्ताः सतुरङ्गाः सचोदकाः ।
निष्पिष्टा इव न क्वापि दृश्यन्ते कुरुसत्तम ॥ ४ ॥
रामस्तु मुष्टिना चाजौ कुञ्जरान्मदशालिनः ।
जघान कुपितः शैलान्वज्रेणेव सुरेश्वरः ॥ ५ ॥
राममुष्टिप्रहारेण विकीर्णस्यन्दना नृप ।
न व्यदृश्यन्त भूपृष्ठे चूर्णिताः शीर्णपर्णवत् ॥६॥
यवनस्य धनं विश्वं गच्छन्तं द्वारकामनु ।
निहत्य यादवान्विश्वांस्तद्गृहीत्वा जरासुतः ।
अभ्यवर्तत सङ्ग्रामे रामकृष्णौ कुरूद्वह ॥ ७ ॥]
विलोक्य वेगरभसं रिपुसैन्यस्य माधवौ ।
[तं चापतन्तमालोक्य सहितं सबलैर्नृपैः ।
कीर्यमाणौ शरौघेण वृष्ट्येव कीरपोतकौ ।
विरथौ विप्रहरणौ विवर्माणौ विसैनिकौ ॥ १ ॥
मनुष्यचेष्टामापन्नौ राजन्दुद्रुवतुर्द्रुतम् ॥ ७ ॥

---

१ विज० ज्ञानिनामेकभक्तानां । २ विज० नारायणाश्रमं । ३ वीर० मधुरां यवनावृतां । विज० मधुरां यवनाहृतां । ४ विज० एते सप्तश्लोका अधिकाः ।

१ वीर० क्षत्रधर्मे । विज० क्षत्रधर्मे । २ विज० मामुपा । ३ विज० चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ४ विज० अयं सार्धश्लोकोऽधिकः ।

विहाय वित्तं प्रचुरमभीतौ भीरुभीतवत् ।
पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां चेरतुर्बहुयोजनम् ॥ ८ ॥
पलायमानौ तौ दृष्ट्वा मागधः प्रहसन्बली ।
अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित् ॥ ९ ॥
प्रद्रुत्य दूरं संश्रान्तौ तुङ्गमारुहतां गिरिम् ।
प्रवर्षणाख्यं भगवान्नित्यदा यत्र वर्षति ॥ १० ॥
गिरौ निलीनावाज्ञाय नाधिगम्य पदं नृप ।
ददाह गिरिमेधोभिः समन्तादग्निमुत्सृजन् ॥११
[प्रहृत्य वीरौ विश्रान्तौ करवीरपुरे निशि ।
तावारुरुहतुर्वीरौ गोमन्तमुदिते रवौ ॥ १ ॥
सिद्धचारणगन्धर्वविद्याधरनिषेवितम् ।
आरुह्य शैलं गोमन्तं रामकृष्णौ त्वरान्वितौ ॥२॥
प्रवर्षणाख्यं तच्छृङ्गं यत्राब्दा नित्यवर्षिणः ।
तत्र तावासतू राजन् फलमूलाशनौ सुखम् ॥३॥
जरासन्धस्तु दुष्टात्मा तावनुद्रुत्य माधवौ ।
रुरोध शैलं गोमन्तं महत्या सेनया वृतः ॥ ४ ॥
स भूपालान्समाहूय स्वानुगान्युद्धदुर्मदान् ।
कलिङ्गं कुञ्जरपतिं सुराष्ट्राधिपतिं तथा ॥ ५ ॥
जयद्रथं सिन्धुपतिं सोमदत्तं च कौरवम् ।
गान्धारराजं शकुनिं वैदर्भं रुक्मिमेव च ॥ ६ ॥
सुदक्षिणं च कांभोजं विराटं मत्स्यभूपतिम् ।
एतानाज्ञापयामास पूर्वस्यां दिशि भूपतीन् ॥ ७
पाञ्चालराजं द्रुपदं दमघोषं च चेदिपम् ।
ब्रह्मदत्तं च साल्वेशमेकलव्यं निषादपम् ॥ ८ ॥
बाह्लीकं च कुरुश्रेष्ठं युधामन्युं च दुर्जयम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काशिराजं च पौण्ड्रकं ९
आज्ञापयामास नृपानेतान्वीरो जरासुतः ।
गिरिं गोमन्तमारोढुं दक्षिणस्यां दिशि प्रभो॥१०
द्रुमं किंपुरुषाधीशं दन्तवक्रं सहानुजम् ।
वीरं विदेहराजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ११ ॥
करूशेशं [illegible]चापं दाशार्णं च शतध्वजम् ।
शैब्यं सुवीरराजानं दरदं च महारथम् ॥ १२॥

१ विज० एतदादी [illegible] श्लोकौ न स्तः । २ विज० एते षोडशश्लोका अधिकाः ।

एतान्महीपतीन्राजा जरासन्धोऽमितद्युतिः ।
प्राह गोमन्तमारोढुं पश्चिमस्यां दिशि द्रुतम्॥१३
त्रिगर्तं च सुशर्माणं बलिनं वेणुदारिणम् ।
कुलिन्दं च महासत्वं केकयानपि भूपतीन् ॥१४॥
शिशुपालं च भूपालं भीष्मकं चापि दुर्जयम् ।
पुरस्कृत्यारुरोहाशु कौबेर्यां मागधो दिशि ॥१५॥
एवं गोमन्तमारुह्य सर्वर्तुफलपादपम् ।
विचित्य तत्र सर्वत्राप्यधःशृङ्गात्प्रवर्षणात् ।
चिच्छिदुः सकलान्वृक्षान्नापश्यन्राममाधवौ १६]
तत उत्पत्य तरसा दह्यमानतटादुभौ ।
दशैकयोजनोत्तुङ्गान्निपेततुरधो भुवि ॥ १२ ॥
अलक्ष्यमाणौ रिपुणा सानुगेन यदूत्तमौ ।
स्वपुरं पुनरायातौ समुद्रपरिखां नृप ॥ १३ ॥
सोऽपि दग्धाविति मृषा मन्वानो बलकेशवौ ।
बलमाकृष्य सुमहन्मगधान्मागधो ययौ ॥ १४ ॥
[अष्टादशे तु सङ्ग्रामे जित्वा यादवसत्तमौ ।
दृप्तः स्वराष्ट्रे न्यवसज्जितदिङ्मण्डलो नृप ।
माधवौ तु महात्मानौ प्रविश्य द्वारकां पुरीम् ॥१
स्तूयमानौ दिवारात्रं सूतमागधवन्दिभिः ।
वृतावानन्दबहुलैर्बन्धुभिः सुखमूषतुः ॥ २ ॥
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
श्रीशुक उवाच—
कदाचिद्देवकीपुत्रो रामशैनेयसंयुतः ।
सेव्यमानः सभायां वै नानादेशेश्वरैर्नृपैः ॥ १ ॥
पाञ्चालराजं द्रुपदं बालैः कुन्तीसुतैर्मृधे ।
बद्धं शुश्राव कौरव्य ब्राह्मणैः सत्रयाजिभिः ॥२॥
तच्छ्रुत्वा हृष्टहृदयः कृतवर्माणमच्युतः ।
नगरं हास्तिनपुरं प्रेषयामास वेदितुम् ॥ ३ ॥
स गत्वा हास्तिनपुरं वृद्धं कुरुपितामहम् ।
ददर्श द्रोणविदुरधृतराष्ट्रकृपैर्वृतम् ॥ ४ ॥
युधिष्ठिरं च राजानं चतुर्भिर्भ्रातृभिर्वृतम् ।
सभाजयामास भृशं कुन्तीं च हार्दिकात्मजः ॥५॥

१ उभ० उत्प्लुत्य । २ विज० मानात्तु तावुभौ । ३ विज० स्वपुरीं । ४ विज० कुण्डलिताः श्लोका अधिकाः ।

युधिष्ठिरोपि पप्रच्छ सानुगं कंसमर्दनम् ।
हतं च कालयवनं जरासन्धं च निर्जितम् ॥६॥
वासुदेवं च निहतं करवीरपुरेश्वरम् ।
द्वारवत्याश्च करणं नगर्या वरुणालये ॥ ७ ॥
हतौ च हंसडिविकौ ब्रह्मदत्तं च दुर्जयम् ।
श्रुत्वा हार्दिक्यवचनाद्यथार्थेन युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥
मेने त्रैलोक्यसाम्राज्यं स्वहस्तगतमक्षयम् ।
सभाजितश्च हार्दिक्यः सुखसंभाषणादिभिः ॥९॥
पाण्डुपुत्रैस्तथा कुन्त्या सौहार्दस्नुतबाष्पया ।
हार्दिक्यस्ताननुज्ञाप्य बान्धवान्पृथया सह ॥१०॥
मातृष्वसेयान्धर्मज्ञानभिवाद्य यथावयः ।
गाङ्गेयेनाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रेण चानघ ॥ ११ ॥
विदुरेणाङ्गराजेन द्रोणेन च कृपेण च ।
प्राज्ञेनाचार्यपुत्रेण तथा दुर्योधनेन च ॥ १२ ॥
कृतवर्माऽभ्यनुज्ञातो निर्गत्य गजसाह्वयात् ।
द्वारकां वृष्णिनिलयामाजगाम दिनात्यये ॥१३॥
स प्रविश्य सभां दिव्यामनेकनृपसेविताम् ।
दृष्ट्वा गोविन्दमासीनं काञ्चने परमासने ॥१४॥
वीजचामरसङ्घातसहितं वनमालिनम् ।
आचचष्टेऽखिलं तस्य यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥१५॥
त्तान्तं कौरवेयाणां नगरे गजसाह्वये ।
दाकर्ण्य हरिः सर्वं वृत्तान्तं जगदीश्वरः ॥१६॥
दरुषं पाण्डुपुत्राणां बभूवानन्दनिर्भरः ॥ १७ ॥
ट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥]
ानर्ताधिपतिः श्रीमान्रैवतो रेवतीं सुताम् ।
ह्मणा चोदितः प्रादाद्धलायेति पुरोदितम् ॥१५॥

ाजोवाच—

अतो नाम राजासौ ब्रह्मणा चोदितः कथम् ।
दहं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेणं महामुने ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

रेवतो नाम राजाऽऽसीत्पुरा धर्मार्थतत्त्ववित् ।
रेवती नाम तस्यैका जज्ञे कन्या यशस्विनी ॥२॥
स ब्रह्माणं ययौ प्रष्टुं कस्मै दास्यामि तामिति ।
अदत्वा याच्यमानोऽपि नानाजनपदेश्वरैः ॥ ३ ॥
सभायां ब्रह्मणस्तत्र गन्धर्वौ द्वौ हाहाहुहू ।
तस्मिन्नगायतां काले ग्राममूर्च्छाविचक्षणौ ॥ ४ ॥
राजाऽतिष्ठद्बहिः किंचित्तद्विरामप्रतीक्षया ।
गीतावसाने पप्रच्छ प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ५ ॥
एषा मे भगवन्कन्या कस्मै दास्य इमामिति ।
तं प्राह पद्मभूः कस्ते राजपुत्रो विरोचते ॥ ६ ॥
तत्रान्यांश्च महीपालानाचक्ष्वेति कुरूद्वह ।
ततस्तान्रैवतः प्राह भूपालान्विषयेश्वरान् ॥ ७ ॥
स तानाकर्ण्य नृपतीन्प्रहस्योवाच रेवतम् ।
युगानि तु बहून्यत्र गतानि तव भूपते ॥ ८ ॥
क्षणमात्रमिवाश्राव्यं शृण्वतो गीतमेतयोः ।
केदानीं तव ते भूपाः सुतायाः सदृशा वराः ॥९॥
इदानीं राजशार्दूल यदुवंशविवर्धनौ ।
वसुदेवगृहे जातौ रामकृष्णाह्वयौ प्रभू ॥ १० ॥
तत्र सङ्कर्षणायेमां कन्यां यच्छस्व भूपते ।
इत्युक्तस्तेन भूपालस्तं प्रणम्य पुरं गतः ।
रामाय प्रददौ कन्यां रूपिणीं बाहुशालिने ११
तामादियुगसंभूतां दीर्घदेहां महाभुजः ।
आकृष्य लाङ्गलेनांसे समां चक्रे हलायुधः ॥१२]
भगवानपि गोविन्द उपयेमे कुरूद्वह ।
वैदर्भीं भीष्मकसुतां श्रियो मात्रां स्वयंवरे ॥१६॥
प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान् ।
पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥१७॥

राजोवाच—

भगवान्भीष्मकसुतां रुक्मिणीं रुचिराननाम् ।
राक्षसेन विधानेन उपयेम इति श्रुतम् ॥ १८ ॥
भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि कृष्णस्यामिततेजसः ।
यथा मागधशाल्वादीन् जित्वा कन्यामुपाहरत् १९
ब्रह्मन्कृष्णकथाः पुण्या माध्वीर्लोकमलापहाः ।
को नु तृप्येत शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः ॥२०

---

१ विज० कुण्डलिताः श्लोका अधिकाः ।

१ विज० इन्दिरांशां । २ विज० भूतानां । ३ उभ० विवाहेन । ४ वीर० जित्वैकः पुनरागमत् । विज० जित्वा तत्पारमागमत् । ५ विज० विष्णु ।

श्रीशुक उवाच—
राजाऽऽसीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।
तस्य पञ्चाभवन्पुत्राः कन्यैका च वरानना ॥२१
रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनन्तरः ।
रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषां स्वसा सती २२
सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणश्रियः ।
गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृशं पतिम् ॥ २३ ॥
तां बुद्धिलक्षणौदार्यरूपशीलगुणाश्रयाम् ।
कृष्णश्च सदृशीं भार्यां समुद्वोढुं मनो दधे ॥२४॥
बन्धूनामिच्छतां दातुं कृष्णाय भगिनीं नृप ।
ततो निवार्य कृष्णद्विड् रुक्मी चैद्यममन्यत ॥२५
तदवेत्यासितापाङ्गी वैदर्भी दुर्मना भृशम् ।
विचिन्त्याप्तं द्विजं कंचित्कृष्णाय प्राहिणोद्द्रुतम् २६
द्वारकां स समभ्येत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः ।
अपश्यदाद्यं पुरुषमासीनं काञ्चनासने ॥ २७ ॥
दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्य निजासनात् ।
उपवेश्यार्हयाञ्चक्रे यथाऽऽत्मानं दिवौकसः॥२८॥
तं भुक्तवन्तं विश्रान्तमुपगम्य सतां गतिः ।
पाणिनाऽभिमृशन्पादावव्यग्रस्तमपृच्छत ॥ २९ ॥
कच्चिद्द्विजवरश्रेष्ठ धर्मस्ते वृद्धसंमतः ।
वर्तते नातिकृच्छ्रेण संतुष्टमनसः सदा ॥ ३० ॥
संतुष्टो यर्हि वर्तेत ब्राह्मणो येन केन चित् ।
अहीयमानः स्वाद्धर्मात्स ह्यस्याखिलकामधुक् ३१
असंतुष्टोऽसकृल्लोकानाप्नोत्यपि सुरेश्वरः ।
अकिंचनोऽपि संतुष्टः शेते सर्वाङ्गविज्वरः ॥३२॥
विप्रान्स्वलाभसंतुष्टान्साधून्भूतसुहृत्तमान् ।
निरहंकारिणः शान्तान्नमस्ये शिरसाऽसकृत् ॥३३
कच्चिद्वः कुशलं ब्रह्मन्राजतो यस्य हि प्रजाः ।
सुखं वसन्ति विषये पाल्यमानाः स मे प्रियः३४
यतस्त्वमागतो दुर्गं निस्तीर्येह यदिच्छया ।
सर्वं नो ब्रूह्यगुह्यं चेत्किं कार्यं करवाम ते ॥३५॥

एवं संपृष्टसंप्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठिना ।
लीलागृहीतदेहेन तस्मै सर्वमवर्णयत् ॥ ३६ ॥
[रुक्मिण्या प्रेषितस्तेऽहं सकाशं पुरुषोत्तम ।
तस्याः सन्देशमाकर्ण्य क्रियतां तदनन्तरम् ॥१॥
निधाय लिखितं पत्रं पादयोः प्रणनाम तम् ।
तदादाय जगन्नाथः स्मितसुन्दरलोचनः ।
वाचयामास धर्मात्मा सादरं स्पृहयन्निव ॥ २ ॥]
रुक्मिण्युवाच—
श्रुत्वा गुणान्भुवनसुन्दर शृण्वतां ते
निर्विश्य कर्णविवरैर्हरतोऽङ्गतापम् ।
रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभं
त्वय्यच्युताऽऽविशति चित्तमपत्रपं मे ॥ ३७ ॥
का त्वा मुकुन्द महती कुलशीलरूप-
विद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् ।
धीरा पतिं कुलवती न वृणीत कन्या
काले नृसिंह नरलोकमनोभिरामम् ॥ ३८ ॥
[स त्वं मयाप्यभिवृतः पतिरिन्दिराया
भक्तप्रियः कृपणलोकशरण्य ईशः ।
मत्वैतदङ्ग तव पादसरोजदास्याः
कामं कुरु प्रियतम प्रणतास्मि तेऽङ्घ्रिम् ॥ १ ॥]
तन्मे भवान्खलु वृतः पतिरङ्ग जाया-
मात्मार्पितश्च भवतोऽत्र विभो विधेहि ।
मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य आरा-
द्गोमायुवन्मृगपतेर्बलिमंबुजाक्ष ॥ ३९ ॥
पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्र-
गुर्वर्चनादिभिरलं भगवान्परेशः ।
आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं
गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोऽन्ये ॥ ४० ॥
श्वोभाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भान्
गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः ।

१ वीर० सा पश्यन्ती । २ विज० रुक्मी निवार्य कृष्णद्विट् चैद्याय समकल्पयत् । ३ विज० असन्तुष्टः सुखं विप्र नाप्नोत्यपि । ४ विज० यदृच्छया । ५ उभ० सर्वं मे । ६ वीर० हे ।

१ विज० इदमर्धं नास्ति । २ वीर० कुण्डलितः पाठोऽधिको दृश्यते । ३विज० एतदादिसार्धः श्लोकोऽधिको दृश्यते । ४ विज० सङ्गमांस्ते । ५ विज० विवरं । ६ विज० रूपं परं भुवनमङ्गल मङ्गलं ते । ७ विज० व्रीडावती । ८ विज० अयमेकः श्लोकोधिकः । ९ विज० गुप्तान्समेत्य । १० विज० समेतैः ।

निर्मथ्य चैद्यमगधेन्द्रबलं प्रसह्य
मां राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्काम् ॥ ४१ ॥
अन्तःपुरान्तरचरीम[1]निहत्य बन्धूं-
स्त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदाम्युपायम् ।
पूर्वेद्युरस्ति महती कुलदेवि[2]यात्रा
यस्यां बहिर्नववधूर्गिरिजामुपेयात्[3] ॥ ४२ ॥
[[4]तत्रैत्य मां रथपदातिगजाश्वयुक्तः
संमथ्य शाल्वमगधान्सहचेदिभूपान् ।
आदाय मां सहचरीभिरथो रमेशो
गृह्णातु पाणिमुपनीय पुरीं स्वकीयाम् ॥ १ ॥]

यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजःस्नपनं महान्तो
वाञ्छन्त्युमापतिरिवात्मतमोऽपहत्यै[1] ।
यर्ह्यम्बुजाक्ष[2] न लभेय भवत्प्रसादं
जह्यामसून्व्रतकृशा[3]ञ्छतजन्मभिः स्यात् ॥ ४३ ॥
[श्रीशुक उवाच—
[4]इति पत्रगतं विश्वं विमृश्य मधुसूदनः ।
संदेशं राजकन्यायाः तं ब्राह्मणमवैक्षत ॥ १ ॥]
ब्राह्मण उवाच—
इत्येते गुह्यसंदेशा यदुदेव मया हृताः ।
विमृश्य कर्तुं[5] यच्चात्र क्रियतां तदनन्तरम् ॥४४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः[6] ॥ ५३ ॥

श्रीकृष्णस्य विदर्भनगरगमनं ॥ १ ॥ रुक्मिणीहरणं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
वैदर्भ्याः स तु संदेशं निशम्य यदुनन्दनः ।
प्रगृह्य पाणिना पाणिं[5] प्रहसन्निदम[6]ब्रवीत् ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच—
[[7]यथा सा रुक्मिणी नित्यं मच्चित्ताऽऽस्ते सुशोभना।]
तथाऽहमपि तच्चित्तो निद्रां च[8] न लभे निशि ।
वेदाऽहं रुक्मिणा द्वेषान्ममोद्वाहो निवारितः॥२॥
तामानयिष्य उन्मथ्य राजन्यापशदान्मृधे ।
मत्परामनवद्याङ्गीमेधसो[9]ऽग्निशिखामिव ॥ ३ ॥
श्रीशुक उवाच—
उद्वाहर्क्षं च विज्ञाय रुक्मिण्या मधुसूदनः ।
रथः संयुज्यतामाशु दारुकेत्याह सारथिम् ॥ ४॥
स चाश्वैः शै[10]ब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
युक्तं रथमुपानीय तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ५ ॥

आरुह्य स्यन्दनं शौरिर्द्विजमारोप्य तूर्णगैः ।
आनर्तादेकरात्रेण विदर्भानगमद्धयैः ॥ ६ ॥
राजा स कुण्डिनपतिः पुत्रस्नेहवशं गतः ।
शिशुपालाय स्वां कन्यां दास्यन्कर्मा[7]ण्यकारयत् ७
पुरं संमृष्टसंसिक्तमार्गरथ्याचतुष्पथम् ।
चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः समलङ्कृतम् ॥ ८ ॥
स्रग्गन्धमाल्याभरणैर्विरजों[8]बरभूषितैः ।
जुष्टं स्त्रीपुरुषैः श्रीमद्गृहैरगुरुधूपितैः ॥ ९ ॥
पितॄन्देवान्समभ्यर्च्य विप्रांश्च विधिवन्नृप ।
भोजयित्वा यथान्यायं वाचयामास मङ्गलम् १०
सुस्नातां[9] सुदतीं कन्यां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
अहतांशुकयुग्मेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ ११ ॥

---

१ विज० चरान्न विहत्य । २ वीर० कुलदेव । ३ वीर० मुपेयां । ४ विज० अयमेकः श्लोकोधिकः । ५ वीर० पाणौ । ६ उभ० प्रहसन्द्विज । ७ वीर० इदमर्धमधिकं । ८ विज० नाध्यगमं निशि । ९ विज० मेधसोऽग्नेः । १० वीर० सैन्य ।

१ विज० निहत्यै । २ उभ० यद्यंबुजाक्ष । ३ विज० कृशा शतजन्मभिः स्यां । ४ विज० अयं श्लोकोधिकः । ५ वीर० कृत्यं । विज० युक्तं । ६ विज० सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः । ७ विज० कार्याण्य । ८ विज० विरजांबरभूषणैः । ९ विज० सुस्नाता सुदती कन्या कृतकौतुकमङ्गला । अहतांशुकयुग्मेन भूषिता भूषणोत्तमैः ।

चक्रुः सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्बध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः।
पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहाव ग्रहशान्तये॥ १२॥
हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान्।
प्रादाद्धेनूंश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः १३
एवं चेदिपती राजा दमघोषः सुताय वै।
कारयामास मन्त्रज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितम्॥१४॥
मदच्युद्भिर्गजानीकैः स्यन्दनैर्हेममालिभिः।
पत्त्यश्वसंकुलैः सैन्यैः परीतः कुण्डिनं ययौ १५
तं वै विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिपूज्य च।
निवेशयामास मुदा कल्पितान्यनिवेशने॥ १६॥
तत्र शाल्वो जरासन्धो दन्तवक्रो विदूरथः।
आजग्मुश्चैद्यपक्षीयाः पौण्ड्रकाद्याः सहस्रशः॥१७॥
कृष्णरामद्विषो यत्ताः कन्यां चैद्याय साधितुम्।
यद्यागत्य हरेत्कृष्णो रामाद्यैर्यदुभिर्वृतः॥ १८॥
योत्स्यामः संहतास्तेन इति निश्चितमानसाः।
आजग्मुर्भूभुजः सर्वे समग्रबलवाहनाः॥ १९॥
श्रुत्वैतद्भगवान्रामो विपक्षीयनृपोद्यमम्।
कृष्णं चैकं गतं हर्तुं कन्यां कलहशङ्कितः॥२०॥
बलेन महता सार्धं भ्रातृस्नेहपरिप्लुतः।
त्वरितः कुण्डिनं प्रागाद्गजाश्वरथपत्तिभिः॥२१॥
भीष्मकन्या वरारोहा काङ्क्षन्त्यागमनं हरेः।
प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती द्विजस्याचिन्तयत्तदा॥२२॥
अहो त्रियामान्तरित उद्वाहो मेऽल्पराधसः।
नागच्छत्यरविन्दाक्षो नाहं वेद्म्यत्र कारणम्।
सोऽपि नावर्ततेऽद्यापि मत्सन्देशहरो द्विजः २३
अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किंचिज्जुगुप्सितम्।
मत्पाणिग्रहणे नूनं नायाति हि कृतोद्यमः॥२४॥
दुर्भगाया न मे धाता नानुकूलो महेश्वरः।
देवी वा विमुखा गौरी रुद्राणी गिरिजा सती२५
एवं चिन्तयती बाला गोविन्दहृतमानसा।
न्यमीलयत कालज्ञा नेत्रे चाश्रुकलाकुले॥ २६॥
एवं वध्वाः प्रतीक्षन्त्या गोविन्दागमनं नृप।
वाम ऊरुर्भुजो नेत्रमस्फुरन्प्रियभाषिणः॥ २७॥

१ विज० सहिताः सर्वे। २ वीर० बलवान्रामो। ३ वीर० विमुखी। ४ विज० उभ० अश्रु। ५ वीर० शंसिनः।

अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव द्विजसत्तमः।
अन्तःपुरचरीं देवीं राजपुत्रीं ददर्श ह॥ २८॥
सा तं प्रहृष्टवदनमव्यग्रात्मगतिं सती।
आलक्ष्य लक्षणाभिज्ञा समपृच्छच्छुचिस्मिता २९
तस्या आवेदयत्प्राप्तं शशंस यदुनंदनम्।
उक्तं च सत्यवचनमात्मोपनयनं प्रति॥ ३०॥
तमागतं समाज्ञाय वैदर्भी हृष्टमानसा।
न पश्यन्ती ब्राह्मणाय प्रियमन्यन्ननाम सा॥३१॥
प्राप्तौ श्रुत्वा स्वदुहितुरुद्वाहप्रेक्षणोत्सुकौ।
अभ्ययात्तूर्यघोषेण रामकृष्णौ समर्हणैः॥ ३२॥
मधुपर्कमुपानीय वासांसि विरजांसि सः।
उपायनान्यभीष्टानि विधिवत्समपूजयत्॥ ३३॥
तयोर्निवेशनं श्रीमदुपकल्प्य महामतिः।
[बाह्योद्याने कुण्डिनस्य यथायोगं सुविस्तृतम्।
आवेद्य पूर्णं नगरं जरासन्धादिभिर्नृपैः॥]
ससैन्ययोः सानुगयोरातिथ्यं विदधे यथा॥३४॥
एवं राज्ञां समेतानां यथावीर्यं यथावयः।
यथाबलं यथावित्तं सर्वैः कामैः समर्हयत्॥३५॥
कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः।
आगत्य नेत्राञ्जलिभिः पपुस्तन्मुखपङ्कजम्॥३६॥
अस्यैव भार्या भवितुं रुक्मिण्यर्हति नापरा।
असावप्यनवद्यात्मा भैष्म्याः समुचितः पतिः३७
किंचित्सुचरितं यन्नस्तेन तुष्टस्त्रिलोककृत्।
अनुगृह्णातु गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमच्युतः॥३८॥
एवं प्रेमकलाबद्धा वदन्ति स्म पुरौकसः।
कन्या चान्तःपुरात्प्रागाद्भटैर्गुप्ताम्बिकालयम्॥३९
पद्भ्यां विनिर्ययौ द्रष्टुं भवान्याः पादपल्लवम्।
[परिवारैः कतिपयैर्युक्तो यादवनन्दनः।]
सा चानुध्यायती सम्यङ्मुकुन्दचरणांबुजम्॥४०॥
यतवाङ्मातृभिः सार्धं सखीभिः परिवारिता।

१ विज० पुरचरां। २ विज० तमपृच्छ। ३ विज० आवेदयामास तस्यै। ४ वीर० सरामं यदुनन्दनं। विज० संप्राप्तं यदुनन्दनं। ५ उभ० रुचिराणि सः। ६ विज० अयं श्लोकोधिकः। ७ वीर० यथावृत्तं। ८ वीर० पङ्कजं। ९ विज० इदमर्धमधिकं।

गुप्ता राजभटैः शूरैः सन्नद्धैरुद्यतायुधैः ।
[वेत्रझर्झरहस्तैश्च वृद्धैः कञ्चुकिभिस्तथा ।]
मृदङ्गशङ्खपणवास्तूर्यभेर्यश्च जघ्निरे ॥ ४१ ॥
नानोपहारबलिभिर्वारमुख्याः सहस्रशः ।
स्रग्गन्धवस्त्राभरणैर्द्विजपत्न्यः स्वलङ्कृताः ॥ ४२ ॥
गायन्तश्च स्तुवन्तश्च गायका वाद्यवादकाः ।
परिवार्य वधूं जग्मुः सूतमागधवन्दिनः ॥ ४३ ॥
आसाद्य देवीसदनं धौतपादकरांबुजा ।
उपस्पृश्य शुचिः शान्ता प्रविवेशांबिकान्तिकं ४४
तां वै प्रवयसो बालां विधिज्ञा विप्रयोषितः ।
भवानीं वन्दयाञ्चक्रुर्भवपत्नीं भवान्विताम् ॥४५॥
नमस्ये त्वांबिकेऽभीक्ष्णं स्वसन्तानयुतां शिवाम् ।
भूयात्पतिर्मे भगवान्कृष्णस्तदनुमोदताम् ॥४६॥
[इति संप्रार्थयन्ती सा देवीं देवमुमां शिवाम् ।
पूजयामास विधिवद्विजपत्नीपुरस्कृता ॥ १ ॥]
अद्भिर्गन्धाक्षतैर्धूपैर्वासःस्रङ्माल्यभूषणैः ।
नानोपहारबलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ॥४७॥
विप्रस्त्रियः पतिमतीस्तथा तैः समपूजयत् ।
लवणापूपतांबूलकण्ठसूत्रफलेक्षुभिः ॥ ४८ ॥
तस्यै स्त्रियस्ताः प्रददुः शेषां युयुजुराशिषः ।
ताभ्यो देव्यै नमश्चक्रे शेषां च जगृहे वधूः ॥४९॥
मुनिव्रतमथ त्यक्त्वा निश्चक्रामांबिकागृहात् ।
[उपकण्ठे सुरेशस्य पौलोम्याश्च निकेतनम् ।
तौ विदर्भप्रसूतानां नृपाणां कुलदेवते ॥ १ ॥
तदन्तिकमुपागम्य शचीं सुरपतिप्रियाम् ।
चिराराधितपादाब्जां सा प्रणम्य विनिर्ययौ ॥२॥]
प्रगृह्य पाणिना भृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥५०॥
[धृतानेकातपत्राढ्यां वीजचामरसंकुलाम् ।]

तां देवमायामिव वीरमोहिनीं
सुमध्यमां कुण्डलमण्डिताननाम् ।
श्यामां नितंबार्पितरत्नमेखलां
व्यञ्जत्स्तनीं कुन्तलशङ्कितेक्षणाम् ॥ ५१ ॥
शुचिस्मितां बिंबफलाधरद्युति-
शोणायमानद्विजकुन्दकुड्मलाम् ।
पदा चलन्तीं कलहंसगामिनीं
शिञ्जत्कलानूपुरधामशोभिना ॥ ५२ ॥
विलोक्य वीरा मुमुहुः समागता
यशस्विनस्तत्कृतहृच्छयार्दिताः ।
यां वीक्ष्य ते नृपतयस्तदुदारहास-
व्रीडावलोकहृतचेतस उज्झितास्त्राः ॥ ५३ ॥
पेतुः क्षितौ गजरथाश्वगता विमूढा
यात्राच्छलेन हरयेऽर्पयतीं स्वशोभाम् ।
सैवं शनैश्चलयती चलपद्मकोशौ
प्राप्तिं तदा भगवतः प्रसमीक्षमाणा ॥ ५४ ॥
उत्सार्य वामकरजैरलकानपाङ्गैः
प्राप्तान् ह्रियैक्षत नृपान्ददृशेऽच्युतं सा ।
तां राजकन्यां रथमारुरुक्षतीं
जहार कृष्णो द्विषतां समीक्षताम् ॥ ५५ ॥
रथं समारोप्य सुपर्णलक्षणं
राजन्यचक्रं परिभूय माधवः ।
ततो ययौ रामपुरोगमैः शनैः
सृगालमध्यादिव भागहृद्धरिः ॥ ५६ ॥
तं मानिनः स्वाभिभवं यशःक्षयं
परे जरासन्धवशा न सेहिरे ।
अहो धिगस्मान्यश आत्तधन्वनां
गोपैर्हृतं केसरिणां मृगैरिव ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

---

१ विज० इदमर्धमधिकं । २ उभ० देवसदनं । ३ वीर० एकः श्लोकोऽधिको दृश्यते । ४ विज० वस्त्रस्रङ्माल्यभूषणैः । ५ विज० शेषाः । ६ विज० शेषाश्च । ७ वीर० मौनव्रत । ८ विज० इमौ श्लोकावधिकौ । ९ विज० धात्रीं । १० उभ० शोभितां । ११ विज० इदमर्धमधिकं ।

१ वीर० द्युभिः । २ त्कलं नूपुरपादशोभितां । ३ वीर० च्युतं च । ४ विज० नागहृद्धरिः । ५ विज० अत्राऽध्यायसमाप्तिः । ६ विज० अयं श्लोकः उत्तराध्यायारंभे वर्तते । ७ वीर० मुखा । ८ विज० अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

युद्धार्थमागतानां रुक्मिपक्षीयानां राज्ञां श्रीकृष्णेन पराजयपूर्वकं रुक्मिणो विरूपकरणं ॥ १ ॥ द्वारकायां रुक्मिणी-विवाहमहोत्सवः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

इति सर्वे सुसंरब्धा वाहानारुह्य दंशिताः ।
स्वैः स्वैर्बलैः परिक्रान्ता अन्वीयुर्धृतकार्मुकाः ॥१
तानापतत आलोक्य यादवानीकयूथपाः ।
तस्थुस्तत्संमुखा राजन्विस्फूर्ज्य स्वधनूंषि ते ॥२॥
अश्वपृष्ठे गजस्कन्धे रथोपस्थे च कोविदाः ।
मुमुचुः शरवर्षाणि मेघा अद्रिष्वपो यथा ॥ ३ ॥
पत्युर्बलं शरासारैश्छन्नं वीक्ष्य सुमध्यमा ।
सव्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रं भयविह्वललोचना ॥ ४ ॥
प्रहस्य भगवानाह मास्मभैर्वामलोचने ।
विनङ्क्ष्यत्यधुनैवैतत्तावकैः शात्रवं बलम् ॥ ५ ॥
तेषां तद्विक्रमं वीरा गदसङ्कर्षणादयः ।
अमृष्यमाणा नाराचैर्जघ्नुर्हयगजान्रथान् ॥ ६ ॥
पेतुः शिरांसि रथिनामश्विनां गजिनां भुवि ।
सकुण्डलकिरीटानि सोष्णीषाणि च कोटिशः ७
हस्ताः सासिगदेष्वासाः करभा ऊरवोऽङ्घ्रयः ।
अश्वाश्वतरनागोष्ट्रखरमर्त्यशिरांसि च ॥ ८ ॥
हन्यमानबलानीका वृष्णिभिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
राजानो विमुखा जग्मुर्जरासन्धपुरःसराः ॥ ९ ॥
शिशुपालं समभ्येत्य हृतदारमिवाऽऽतुरम् ।
नष्टत्विषं गतोत्साहं शुष्यद्वदनमब्रुवन् ॥ १० ॥
भोभोः पुरुषशार्दूल दौर्मनस्यमिदं त्यज ।
न प्रियाप्रिययो राजन्निष्ठा देहिषु दृश्यते ॥११॥
यथा दारुमयी योषिन्नृत्यते कुहकेच्छया ।
एवमीश्वरतन्त्रोऽयमीहते सुखदुःखयोः ॥ १२ ॥
शौरेः सप्तदशाहं वै संयुगानि पराजितः ।
त्रयोविंशतिभिः सैन्यैर्जिग्य एकमहं परम् ॥१३॥
तथाऽप्यहं न शोचामि न प्रहृष्यामि कर्हिचित् ।
कालेन दैवयुक्तेन जानन्विद्रावितं जगत् ॥१४॥
अधुनाऽपि वयं सर्वे वीरयूथपयूथपाः ।
पराजिताः फल्गुतन्त्रैर्यदुभिः कृष्णपालितैः॥१५॥
रिपवो जिग्युरधुना काल आत्मानुसारिणि ।
तदा वयं विजेष्यामो यदा कालः प्रदक्षिणः १६
एवं प्रबोधितो मित्रैश्चैद्योऽगात्सानुगः पुरम् ।
हतशेषाः पुनस्तेऽपि ययुः स्वंस्वं पुरं नृपाः॥१७॥
रुक्मी तु राक्षसोद्वाहं कृष्णद्विडसहन्स्वसुः ।
पृष्ठतोऽन्वगमत्कृष्णमक्षौहिण्या वृतो बली ॥१८॥
रुक्म्यमर्षी सुसंरब्धः शृण्वतां सर्वभूभुजाम् ।
प्रतिजज्ञे महाबाहुर्दंशितः सशरासनः ॥ १९ ॥
अहत्वा समरे कृष्णमप्रत्यूह्य च रुक्मिणीम् ।
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः॥२०॥
इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिं प्राह सत्वरः ।
चोदयाश्वान्यतः कृष्णस्तस्य मे संयुगं भवेत् २१
अद्याहं निशितैर्बाणैर्गोपालस्य सुदुर्मतेः ।
नेष्ये वीर्यमदं येन स्वसा मे प्रसभं हृता ॥२२॥
विकत्थमानः कुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित् ।
रथेनैकेन गोविन्दं तिष्ठतिष्ठेत्यथाह्वयत् ॥ २३ ॥
[स गत्वा नर्मदां देवीं तरन्तं मधुसूदनम् ।
आसाद्य युद्धसंनद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥१॥]
धनुर्विकृष्य सुदृढं जघ्ने कृष्णं त्रिभिः शरैः ।
आह चात्र क्षणं तिष्ठ यदूनां कुलपांसन ॥ २४ ॥
कुत्र यासि स्वसारं मे मुषित्वा ध्वाङ्क्षवद्धविः ।
हरिष्येऽद्य मदं मन्द मायिनः कूटयोधिनः ॥२५
यावन्न मे हतो बाणैः शयीथा मुञ्च दारिकाम् ।
[धनुर्विकृष्य सशरं जघ्ने कृष्णं त्रिभिः शरैः ।]

१ विज० तस्थुर्वै संमुखा । २ वीर० विष्फार्य । ३ विज० भाव । ४ विज० माभैस्त्वं । ५ उभ० समेत्याथ ।

१ विज० दैवयोगेन । २ वीर० स्तेन मे संयुगो । ३ विज० अन्वधावत रंहसा । ४ विज० एकः श्लोकोधिकः । ५ वीर० आह चोर क्षणं । विज० आहचारे क्षणं । ६ विज० इदमर्धमधिकं ।

सयन्कृष्णो धनुश्छित्त्वा षड्भिर्विव्याध रुक्मिणम् ॥
अष्टभिश्चतुरो वाहान् द्वाभ्यां सूतं ध्वजं त्रिभिः ।
स चान्यद्धनुरादाय कृष्णं विव्याध पञ्चभिः २७
तैस्ताडितः शरौघैस्तु[1] चिच्छेद धनुरच्युतः ।
पुनरन्यदुपादत्त तदप्यच्छिनदव्ययः ॥ २८ ॥
परिघं पट्टिशं शूलं चर्मासी शक्तितोमरौ ।
यद्यदायुधमादत्त तत्सर्वं[2] सोऽच्छिनद्धरिः ॥२९॥
ततो रथादवप्लुत्य खड्गपाणि[3]र्जिघांसया ।
कृष्णमभ्यद्रवत्क्रुद्धः पतङ्ग इव पावकम् ॥ ३०॥
तस्य चापततः खड्गं तिलशश्चर्म चेषुभिः ।
छित्त्वासिमाददे तिग्मं[4] रुक्मिणं हन्तुमुद्यतः॥३१
दृष्ट्वा भ्रातृवधोद्योगं रुक्मिणी भयविह्वला ।
पतित्वा पादयो[5]र्भर्तुरुवाच करुणं सती ॥ ३२ ॥
योगेश्वराप्रमेयात्मन् देवदेव जगत्पते ।
हन्तुं नार्हसि कल्याण भ्रातरं मे महाभुज॥३३॥
श्रीशुक उवाच—
[इत्युक्त्वा[6] जगृहे पादौ कृपणा दीनभाषिणी ।
भ्रातरं त्रातुकामा सा कृष्णस्य जगतीपतेः॥१॥]
तया परित्रासविकंपिताङ्गया
शुचावशुष्यन्[7]मुखरुद्धकण्ठया ।
कातर्यविस्रंसितहेममालया
गृहीतपादः करुणो न्यवर्तत ॥ ३४ ॥
चैलेन बद्ध्वा तमसाधुकारिणं
सश्मश्रुकेशं प्रवपन्व्यरूपयत् ।
तावन्ममर्दुः[8] परसैन्यमद्भुतं[9]
यदुप्रवीरा नलिनीं यथा गजाः ॥ ३५ ॥
कृष्णान्तिकमुपव्रज्य ददृशुस्तत्र रुक्मिणम् ।
तथाभूतं हतप्रायं दृष्ट्वा सङ्कर्षणो विभुः ।
विमुच्य बद्धं[10] करुणो भगवान्कृष्णमब्रवीत् ॥३६॥
असाध्विदं त्वया कृष्ण कृतमस्मज्जुगुप्सितम् ।

वपनं श्मश्रुकेशानां वैरूप्यं सुहृदो वधः ॥ ३७ ॥
मैवास्मान्साध्व्यसूयेथा भ्रातुर्वैरूप्यचिन्तया ।
सुखदुःखदो[1] न चान्योऽस्ति यतः स्वकृतभुक् पुमान्
बन्धुर्वधार्हदोषोऽपि न[2] बन्धोर्वधमर्हति ।
त्याज्यः स्वेनैव दोषेण हतः किं हन्यते पुनः ३९
क्षत्रियाणामयं धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः ।
भ्राताऽपि भ्रातरं हन्याद्येन घोरतरस्ततः ॥ ४० ॥
राज्यस्य भूमेर्वित्तस्य स्त्रियो मानस्य तेजसः ।
मानिनोऽन्यस्य वा हेतोः श्रीमदान्धाः क्षिपन्ति हि
तवेयं[3] विषमा बुद्धिः सर्वभूतेषु दुर्हृदाम् ।
यन्मन्यसे सदाऽभद्रं सुहृदां भद्रमज्ञवत् ॥ ४२ ॥
आत्ममोहो नृणामेष कल्प्यते देवमायया ।
सुहृद्दुर्हृदुदासीन[4] इति देहात्ममानिनाम् ॥ ४३ ॥
एक एव परो ह्यात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ।
नानेव गृह्यते मूढैर्यथा ज्योतिर्यथा नभः ॥४४॥
देह आद्यन्तवानेष द्रव्यप्राणगुणात्मकः ।
आत्मन्यविद्यया क्लृप्तः[5] संसारयति देहिनम् ॥४५॥
नात्मनो[6]ऽन्येन संयोगो वियोगश्चासतः[7] सति ।
तद्धेतुत्वात्तत्प्रसिद्धेर्दृग्रूपाभ्यां यथा रवेः ॥ ४६ ॥
जन्मादयस्तु देहस्य विक्रिया नाऽऽत्मनः क्वचित् ।
कलानामिव[8] नैवेन्दोर्मृतिर्ह्यस्य कुहूरिव ॥ ४७ ॥
यथा शयान आत्मानं विषयान्फलमेव च ।
अनुभुङ्क्तेऽप्यसत्यर्थे तथाऽऽप्नोत्यबुधो[9] भवम् ॥४८॥
तस्मादज्ञानजं शोकमात्मशोषविमोहनम् ।
तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भव शुचिस्मिते ॥४९॥
श्रीशुक उवाच—
एवं भगवता तन्वी रामेण प्रतिबोधिता[10] ।
वैमनस्यं परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे ॥५०॥
प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विड्भिर्हतबलप्रभः ।
स्मरन्विरूपकरणं वितथात्ममनोरथः ॥ ५१ ॥

१ वीर० शराग्रैस्तच्चिच्छेद । २ विज० द्विभुः । ३ उभ० गृहीत्वा खड्गचर्मणी । ४ वीर० तीक्ष्णं । ५ विज० पादयोः पत्यु । ६ विज० एकः श्लोकोधिकः । ७ विज० शुचा च । ८ विज० तावत्समीयुर्जितशत्रुसैन्या । ९ वीर० मुद्धतं । १० वीर० बन्धं ।

१ वीर० सुखदुःखमदो नान्यो । २ वीर० न बन्धो वध । विज० न बन्धुर्वध । ३ विज० अयं श्लोको नास्ति । ४ विज० सुहृच्छत्रुरुदासीन । ५ विज० क्षिप्तः । ६ विज० एतदादि-श्लोकद्वयं नास्ति । ७ वीर० श्वासता । ८ वीर० कलानामेव । ९ विज० तथात्मापि ध्रुवो ध्रुवान् । १० विज० बोध ।

[चक्रे भोजकटं नाम विवासाय महत्पुरम्] ।
अहत्वा दुर्मतिं कृष्णमप्रत्यूह्य यवीयसीम् ।
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीत्युक्त्वा तत्रावसद्रुषा ५२
भगवान् भीष्मकसुतामेवं निर्जित्य भूमिपान् ।
पुरमानीय विधिवदुपयेमे कुरूद्वह ॥ ५३ ॥
तदा महोत्सवो नृणां यदुपुर्यां गृहेगृहे ।
अभूदनन्यभावानां कृष्णे यदुपतौ नृप ॥ ५४ ॥
नरा नार्यश्च मुदिताः प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ।
पारिबर्हमुपाजह्रुर्वरयोश्चित्रवाससोः ॥ ५५ ॥
सा वृष्णिपुर्युत्तभितेन्द्रकेतुभि-
र्विचित्रमाल्यांबररत्नतोरणैः ।
बभौ प्रतिद्वार्युपक्लृप्तमङ्गलै-
रापूर्णकुंभाऽगुरुधूपदीपकैः ॥ ५६ ॥
सिक्तमार्गा मदच्युद्भिराहूतप्रेष्ठभूभुजाम् ।
गजैर्द्वास्सु परामृष्टरंभापूगोपशोभिता ॥ ५७ ॥
कुरुसृञ्जयकैकेयविदर्भयदुकुन्तयः ।
मिथो मुमुदिरे तस्मिन्संभ्रमात्परिधावताम् ॥५८॥
रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वा गीयमानं ततस्ततः ।
राजानो राजकन्याश्च बभूवुर्भृशविस्मिताः ॥५९॥
द्वारकायामभूद्राजन्महामोदः पुरौकसाम् ।
रुक्मिण्या रमयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं श्रियःपतिम् ६०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

श्रीकृष्णस्य रुक्मिण्यां प्रद्युम्नोत्पत्तिः ॥ १ ॥ जातमात्रस्य तस्य शम्बरासुरेणापहारः ॥ २ ॥ तत्रस्थितया मायावतीनाम्न्या रतिदेव्या स्वभर्तुः प्रद्युम्नस्य पोषणं ॥ ३ ॥ मायावत्याः सकाशात्प्राप्तमहामायस्य प्रद्युम्नस्य शंबरवधपूर्वकं तया सह द्वारकामागत्य रुक्मिण्यन्तःपुरप्रवेशः ॥ ४ ॥ तत्रादर्शनं गतस्य प्रद्युम्नस्य प्राप्त्या श्रीकृष्णरुक्मिण्यादीनां हर्षप्राप्तिः ॥ ५ ॥

[श्रीशुक उवाच--
आराध्य देवदेवेशं शङ्करं लोकशङ्करम् ।
तपसा तोषयित्वा तं कैलासगिरिवासिनम् ॥१॥
रुक्मिण्यां तनयं लेभे दग्धं कामं पुनर्हरिः ।
वीरं प्रद्युम्ननामानं रूपौदार्यगुणान्वितम् ॥ २ ॥
राजोवाच—
पुत्रार्थमीश्वरं दृष्ट्वा स्वयंलब्धवरो हरिः ।
अवाप कीदृशं पुत्रं किंनामानं वदस्व मे ॥३॥]
कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्राग्रुद्रमन्युना ।
देहोपपत्तये भूयस्तमेव प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥
स एव जातो वैदर्भ्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः ।
प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोऽनवमः पितुः ॥२॥
तं शंबरः कामरूपी हृत्वा तोकमनिर्दशम् ।
स विदित्वाऽऽत्मनः शत्रुं प्रास्योदन्वत्यगाद्गृहम् ३
तं निर्जगार बलवान्मीनः सोऽप्यपरैः सह ।
वृतो जालेन महता गृहीतो मत्स्यजीविभिः॥४॥
तं शंबराय कैवर्ता उपाजह्रुरुपायनम् ।
सूदा महानसं नीत्वाऽवद्यन्स्वधितिनाऽद्भुतम्॥५॥
दृष्ट्वा तदुदरे बालं मायावत्यै न्यवेदयन् ।
नारदोऽकथयत्सर्वं तस्याः शङ्कितचेतसः ।
बालस्य तत्त्वमुत्पत्तिं मत्स्योदरनिवेशनम् ॥ ६ ॥
सा च कामस्य वै पत्नी रतिर्नाम यशस्विनी ।
पत्युर्निर्दग्धदेहस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती ॥ ७ ॥
निरूपिता शंबरेण सा सूपौदनसाधने ।
कामदेवं शिशुं बुद्ध्वा चक्रे स्नेहं तदाऽर्भके ॥८॥

---

१ उभ० इदमर्धमधिकं । २ वीर० दुर्मतिः । ३ वीर० यदूद्वहः । ४ वीर० मुपानिन्यु । ५ विज० त्रयः श्लोका अधिकाः ।

१ विज० र्युपयुक्त । २ विज० र्वास्तुपरामृष्टा । वीर० द्वार्षु । ३ वीर० मध्ये । ४ विज० धावतः । ५ विज० रुक्मिणीं रमणोपेतां । ६ विज० एकोनषष्टितमोऽध्यायः । ७ वीर० सूदौदन । ८ विज० सदा ।

नातिदीर्घेण कालेन स कार्ष्णी रूढयौवनः ।
जनयामास नारीणां वीक्षन्तीनां च विभ्रमम् ॥९
सा तं पतिं पद्मदलायतेक्षणं
प्रलंबबाहुं नरलोकसुन्दरम् ।
सव्रीडहासो[1]त्तभितभ्रुवेक्षती
प्रीत्योपतस्थे [2]रतिरङ्ग सौरतैः ॥ १० ॥
तामाह भगवान्कार्ष्णिर्मातस्ते मतिरन्यथा ।
मातृभावमतिक्रम्य वर्तसे [3]कामिनी यथा ॥११॥
रतिरुवाच—
भवान्नारायणसुतः शंबरेणाऽऽहृतो गृहात् ।
अहं तेऽधि[4]कृता पत्नी रतिः कामो भवान्प्रभो१२
एष त्वाऽनिर्दशं सिन्धावक्षिपच्छंबरोऽसुरः ।
मत्स्योऽग्रसीत्तदुदरादितः प्राप्तो भवान्प्रभो॥१३॥
तमिमं जहि दुर्धर्षं दुर्जयं शत्रुमात्मनः ।
मायाशतविदं त्वं च मायाभिर्मोहनादिभिः॥१४॥
परिशोचति ते माता [5]कुररीव गतप्रजा ।
पुत्रस्नेहाकुला दीना विवत्सा गौरिवा[6]ऽऽतुरा १५
प्रभाष्यैवं ददौ विद्यां प्रद्युम्नाय महात्मने ।
मायावती महामायां सर्वमायाविनाशिनीम् १६
स च शंबरमभ्येत्य संयुगाय समाह्वयत् ।
[7]अविषह्यैस्तमाक्षेपैः क्षिपन्सञ्जनयन्कलिम् ॥ १७॥
सोऽधिक्षिप्तो दुर्वचोभिः पदाहत इवोरगः ।
निश्चक्राम गदापाणिरमर्षात्ताम्रलोचनः ॥ १८ ॥
गदामाविध्य तरसा प्रद्युम्नाय महात्मने ।
प्रक्षिप्य व्यनदन्नादं [8]वज्रनिष्पेषनिष्ठुरम् ॥ १९ ॥
तामापतन्तीं भगवान्प्रद्युम्नो गदया गदाम् ।
अपास्य शत्रवे क्रुद्धः प्राहिणोत्स्वगदां नृप॥२०॥
स च मायां समाश्रित्य दैतेयीं मयदर्शिताम् ।
[9]मुमुचेऽस्त्रमयं वर्षं कार्ष्णौ वैहायसोऽसुरः ॥ २१ ॥

बाध्यमानोऽस्त्र[1]वर्षेण रौक्मिणेयो महा[2]रथः ।
सत्त्वात्मिकां महाविद्यां सर्वमायोपमर्दिनीम् २२
ततो गौह्यकगान्धर्वपैशाचोरगराक्षसीः ।
प्रायुङ्क्त शतशो दैत्यः कार्ष्णिर्व्यधमयत्स ताः २३
निशातमसिमुद्यम्य सकिरीटं सकुण्डलम् ।
शंबरस्य शिरः कायात्ताम्रश्म[3]श्र्वोजसाऽहरत् २४
आकीर्यमाणो दिवि[4]जैः स्तुवद्भिः कुसुमोत्करैः ।
भार्ययांबरचारिण्या पुरं नीतो विहायसा ॥२५॥
अन्तःपुरवरं राजँल्ललनाश[5]तसङ्कुलम् ।
विवेश पत्न्या गगनाद्विद्युतेव बलाहकः ॥ २६ ॥
तं दृष्ट्वा जलदश्यामं पीतकौशेयवाससम् ।
प्रलंबबाहुं ताम्राक्षं सुस्मितं रुचिराननम् ॥ २७॥
[6]स्वलङ्कृतमुखांभोजं नीलवक्रालकालिभिः ।
कृष्णं मत्वा स्त्रियो ह्री[7]ता निलिल्युस्तत्रतत्र ह २८
[8]अवधार्य शनैरीषद्वैलक्षण्येन योषितः ।
उपजग्मुः प्रमुदिताः सस्त्रीरत्नं सु[9]विस्मिताः॥२९॥
अथ तत्रासितापाङ्गी वैदर्भी वल्गुभाषिणी ।
अस्मरत्स्वसुतं नष्टं स्नेहस्नुतपयोधरा ॥ ३० ॥
कोऽन्वयं नरवैदूर्यः कस्य वा कमलेक्षणः ।
धृतः कया वा जठरे केयं[10] लब्धो[11] त्वनेन वा ३१
मम[12] चाप्यात्मजो नष्टो नीतो यः सूतिकागृहात् ।
एत[13]त्तुल्यवयोरूपो यदि जीवति कुत्रचित् ॥३२॥
कथं त्वनेन संप्राप्तं सारूप्यं शार्ङ्गधन्वनः ।
आकृत्याऽवयवैर्गत्या स्वरहासावलोकनैः ॥ ३३ ॥
स एव वा[14] भवेन्नूनं यो मे गर्भे[15] धृतोऽर्भकः ।
अमुष्मिन्प्रीतिरधिका वामः स्फुरति मे भुजः ३४
एवं मीमांसमानायां वैदर्भ्यां देवकीसुतः ।
देवक्या[16]ऽऽनकदुन्दुभ्यामुत्तमश्लोक आगमत् ॥३५॥

---

१ विज० हासोत्तमविभ्रमेक्षितैः । २ विज० रतिरात्मनो धनैः । ३ विज० कामिनीव मे । ४ वीर० दयिता । ५ वीर० कुरङ्गीव हतप्रजा । विज० कुररीव मृतप्रजा । ६ वीर० गौर्यथाऽऽतुरा । ७ विज० अवष्टभ्योष्टमाक्षेपैः । ८ वीर० स्वगदां नदन् । विज० स गदां नदन् । ९ वीर० मुमुचेऽश्ममयं । विज० निर्ममेऽश्ममयं ।

१ उभ० ऽश्मवर्षेण । २ वीर० महाबलः । ३ वीर० श्मश्रो० जेहार तत् । विज० ताम्रश्मश्रु जहार तत् । ४ वीर० विबुधैः । ५ वीर० रत्नसङ्कुलं । ६ उभ० अलङ्कृत । ७ विज० भीता । ८ विज० उपधार्य । ९ उभ० शुचिस्मिताः । १० वीर० क्वेयं । ११ विज० लब्धाऽथ केन वा । १२ वीर० ममासावात्मजो । १३ विज० एतत्सम । १४ वीर० भगवान्नूनं । १५ वीर० गर्भगतोऽर्भकः । १६ विज० देवकीवसुदेवाभ्यां नारदेन महात्मना । अन्यैश्च यादवश्रेष्ठैरुत्तमश्लोक आविशत् ।

विज्ञातार्थोऽपि भगवांस्तूष्णीमास जनार्दनः ।
नारदोऽकथयत्सर्वं शंबराहरणादिकम् ॥ ३६ ॥
तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं कृष्णान्तःपुरयोषितः ।
अभ्यनन्दन्बहूनब्दान्नष्टं मृतमिवाऽगतम् ॥ ३७॥
देवकी वसुदेवश्च कृष्णरामौ तथा स्त्रियः ।
दंपती तौ परिष्वज्य रुक्मिणी च ययुर्मुदम् ३८

नष्टं प्रद्युम्नमायातमाकर्ण्य द्वारकौकसः ।
अहो मृत इवाऽऽयातो बालो दिष्ट्येति हाऽब्रुवन्३९
यं वै मुहुः पितृसरूपनिजेशभावा-
स्तन्मातरो यदभजन्रहरूढभावाः ।
चित्रं न तत्खलु रमास्पदबिंबबिंबे
कामे स्मरेऽक्षिविषये किमुतान्यनार्यः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

स्यमन्तकोपाख्यानं ॥ १ ॥ जांबवता श्रीकृष्णाय जांबवतीप्रदानं ॥ २ ॥ श्रीकृष्णस्य सत्यभामाविवाहः ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
सैत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय कृतकिल्बिषः ।
स्यमन्तकेन मणिना स्वयमुद्यम्य दत्तवान् ॥ १ ॥
राजोवाच—
सत्राजितः किमकरोद्ब्रह्मन्कृष्णस्य किल्बिषम् ।
स्यमन्तकः कुतस्तस्य कस्माद्दत्ता सुता हरेः ॥२॥
श्रीशुक उवाच—
आसीत्सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा ।
प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात्सूर्यस्तुष्टः स्यमन्तकम् ॥३॥
स तं बिभ्रन्मणिं कण्ठे भ्राजमानो यथा रविः ।
प्रविष्टो द्वारकां राजंस्तेजसा नोपलक्षितः ॥ ४ ॥
तं विलोक्य जना दूरात्तेजसा मुष्टदृष्टयः ।
दीव्यतेऽक्षैर्भगवते शशंसुः सूर्यशङ्किताः ॥ ५ ॥
नारायण नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ।
दामोदरारविन्दाक्ष गोविन्द यदुनन्दन ॥६॥
एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते ।
मुष्णन्गभस्तिचक्रेण नृणां चक्षूंषि तिग्मगुः ॥७॥
नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ।
ज्ञात्वाऽद्य गूढं यदुषु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो ॥८॥
श्रीशुक उवाच—
निशम्य बालवचनं प्रहस्यांबुजलोचनः ।
प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ९
सत्राजित्स्वगृहं श्रीमत्कृतकौतुकमङ्गलम् ।
प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेशयत् ॥ १० ॥
दिनेदिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो ।
दुर्भिक्षमार्यरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ।
न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः ११
स याचितो मणिं क्वापि यदुराजाय शौरिणा ।
नैवार्थकामुकः प्रादाद्याच्ञाभङ्गमतर्कयन् ॥ १२॥
तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ।
प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्वने ॥ १३ ॥
प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केसरी ।
गिरिं विशञ्जांबवता निहतो मणिमिच्छता॥१४॥
सोऽपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं बिले ।
अपश्यन् भ्रातरं भ्राता सत्राजित्पर्यतप्यत॥१५॥
प्रायः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः ।
भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णेकर्णेऽजपञ्जनाः॥१६॥

---

१ विज० विदितार्थोपि । २ विज० इदमर्धं नास्ति । ३ वीर० पुनरिवागतं । ४ विज० अयं षष्टितमोध्यायः । ५ विज० सत्राजित्तनयां तन्वीं कृष्णाय कृतकिल्बिषः । ६ वीर० भक्तश्च परमः सदा । ७ विज० तिग्मरुक् । ८ वीर० अन्विच्छन्ति हि ते ।

१ वीर० इहायातो । २ विज० मनसिजार्द्रहृदोरुभावाः । ३ विज० बिंबभूते । ४ विज० अष्टषष्टितमोऽध्यायः । ५ विज० सर्वेपि । वीर० सर्वाधि । ६ विज० यद्राष्ट्रे । ७ विज० मणिः । ८ विज० बिलं ।

भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्यशो लिप्तमात्मनि ।
मार्ष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥ १७ ॥
हतं प्रसेनमश्वं च वीक्ष्य केसरिणा वने ।
तं चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः ॥ १८ ॥
ऋक्षराजबिलं भीममन्धेन तमसा वृतम् ।
एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥ १९
तत्र दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतम् ।
हर्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकान्तिके ॥ २० ॥
तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवत् ।
तच्छ्रुत्वाऽभ्यद्रवत्क्रुद्धो जांबवान्बलिनां वरः २१
स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनाऽऽत्मनः ।
पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो नानुभाववित् ॥२२॥
द्वन्द्वयुद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः ।
आयुधाश्मद्रुमैर्दोर्भिः क्रव्यार्थे श्येनयोरिव ॥ २३
आसीत्तदष्टाविंशाहमितरेतरमुष्टिभिः ।
वज्रनिष्पेषपरुषैरविश्रममहर्निशम् ॥ २४ ॥
कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टाङ्गोरुबन्धनः ।
क्षीणसत्त्वः स्विन्नगात्रस्तमाहातीव विस्मितः ॥२५
जाने त्वां सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलम् ।
विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधीश्वरम् ॥ २६ ॥
त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा सृ[1]ज्यानामपि यच्च सत् ।
कालः कलयतामीशः पर आत्मा तथाऽऽत्मनां२७
यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षै-
र्वर्त्मादिशत्क्षुभितनक्रतिमिङ्गिलोऽब्धिः ।
सेतुः कृतः स्व[2]यश उज्ज्वलिता च लङ्का
रक्षःशिरांसि भुवि पेतुरिपुक्षतानि ॥ २८ ॥
इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः ।
व्याजहार महाराज भगवान्देवकीसुतः ॥ २९ ॥
अभिमृश्यारविन्दाक्षः पाणिना शंकरेण तम् ।
कृपया परया भक्तं प्रे[3]मगंभीरया गिरा ॥ ३० ॥
मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्षपते बिलम् ।

१ विज० सृष्टानामधिपो वसन् । २ वीर० स्वयशसोज्ज्व-
लिता । ३ उभ० मेघगंभीरया ।

मिथ्याऽभिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनाऽमुना३१
इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जांबवतीं मुदा ।
अर्हणार्थं स[1] मणिना कृष्णायोपजहार ह ॥३२॥
[[2]ततोन्यैश्च मणिश्रेष्ठैः पूजितो भक्तवत्सलः ।
तस्मै ददौ परां मुक्तिं पुनरावृत्तिवर्जिताम् ॥१॥]
अदृष्ट्वा निर्गमं शौरेः प्रविष्टस्य बिलं जनाः ।
प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि दुःखिताः स्वपुरं ययुः ३३
निशम्य देवकी देवी रुक्मिण्यानकदुन्दुभिः ।
सुहृदो ज्ञातयोऽशोचन्बिलात्कृष्णमनिर्गतम् ॥३४
सत्राजितं शपन्तस्ते दुःखिता द्वारकौकसः ।
उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धये ॥ ३५॥
तेषां तु देव्युपस्थानात्प्रत्यादिष्टाऽऽशि[3]षा स च ।
प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः सदारो हर्षयन्हरिः ॥ ३६ ॥
उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिवाऽऽगतम् ।
सह पत्न्या मणिग्रीवं सर्वे जातमहोत्सवाः ॥३७॥
सत्राजितं समाहूय सभायां राजसन्निधौ ।
प्राप्तिं चाख्याय भगवान्मणिं तस्मै न्यवेदयत् ३८
स चातिव्रीडितो रत्नं गृहीत्वाऽवाङ्मुखस्ततः ।
अ[4]नुतप्यमानो भवनमगमत्स्वेन पाप्मना ॥३९॥
सोऽनुध्यायंस्तदेवाघं बलवद्विग्रहाकुलः ।
कथं मृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद्वाऽच्युतः कथम् ४०
किं कृत्वा साधु मह्यं स्यान्न शपेद्वा जनो यथा ।
अदीर्घदर्शनं [5]क्षुद्रं मूढं द्रविणलोलुपम् ॥ ४१ ॥
दास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च ।
उपायोऽयं समीचीनस्तस्य शान्तिर्न चान्यथा ४२
एवं व्यवसितो बुद्ध्या सत्राजित्स्वसुतां शुभाम् ।
मणिं च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहा[6]र ह ॥४३॥
तां सत्यभामां भगवानुपयेमे यथाविधि ।
बहुभिर्याचितां शीलरूपौदार्यगुणान्विताम् ॥४४

१ विज० सहमणिं । २ वीर० एकः श्लोकोऽधिकः ।
३ वीर० शिषां स च । विज० शिषां भवन् । ४ विज०
अनुतप्यन्स्वभवने । ५ वीर० दर्शनं मूढं मा धिग्द्रविण ।
विज० दर्शनं धिङ्मां मूढं द्रविण । ६ विज० जहार तां ।

भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप । तवाऽऽस्तां देवभक्तस्य वयं च फलभागिनः ॥४५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

कदाचित्कृष्णे हास्तिनपुरं गते शतधन्वना सत्राजितो वधः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णेन शतधन्वनो वधः ॥ २ ॥ श्रीकृष्णेनाक्रूराय स्यमन्तकमणिदानं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

विज्ञातार्थोऽपि गोविन्दो दग्धानाकर्ण्य पाण्डवान् ।
कुन्तीं च कुल्यकरणे सहरामो ययौ कुरून् ॥१॥
भीष्मं कृपं सविदुरं गान्धारीं द्रोणमेव च ।
तुल्यदुःखौ च संगम्य हा कष्टमिति होचतुः ॥२॥
लब्ध्वैतदन्तरं राजञ्छतधन्वानमूचतुः ।
अक्रूरकृतवर्माणौ मणिः कस्मान्न गृह्यते ॥ ३ ॥
योऽस्मभ्यं संप्रतिश्रुत्य कन्यारत्नं विगर्ह्य नः ।
कृष्णायादान्न सत्राजित्कस्माद्भ्रातरमन्वियात् ॥ ४
एवं भिन्नमतिस्ताभ्यां सत्राजितमसत्तमः ।
शयानमवधील्लोभात्स पापः क्षीणजीवितः ॥ ५ ॥
स्त्रीणां विक्रोशमानानां क्रन्दन्तीनामनाथवत् ।
हत्वा पशून्सौनिकवन्मणिमादाय जग्मिवान् ॥६॥
सत्यभामा च पितरं हतं वीक्ष्य शुचाऽर्पिता ।
व्यलपत्तात तातेति हा हताऽस्मीति मुह्यती ॥७॥
तैलद्रोण्यां मृतं प्रास्य जगाम गजसाह्वयम् ।
कृष्णाय विदितार्थाय तप्ताऽऽचख्यौ पितुर्वधम् ८
तदाकर्ण्येश्वरौ राजन्ननुसृत्य नृलोकताम् ।
अहो नः परमं कष्टमित्यस्राक्षौ विलेपतुः ॥ ९ ॥
आगत्य भगवांस्तस्मात्सभार्यः साग्रजः पुरम् ।
शतधन्वानमारेभे हन्तुं हर्तुं मणिं ततः ॥ १० ॥
[ततः पाञ्चालनगराद्याज्ञसेन्याः स्वयंवरम् ।
घुष्यता यज्ञसेनेन प्रेषितो दूत आगतः ॥ १ ॥
आहूतस्तेन गोविन्दो गत्वा पाञ्चालके पुरे ।
ददर्श साग्रजस्तत्र किशोरान्पाण्डुनन्दनान् ॥२॥
अदृष्टपूर्वान्सुव्यक्तं ब्रह्मरूपधरान्नृप ।
तैर्विद्धलक्ष्यैः पौरुष्यप्रतिलब्धमनोरथैः ॥ ३ ॥
कुंभकारस्य शालायां समागम्याभिवन्द्य च ।
पितृष्वसामनुज्ञाप्य राजानं च युधिष्ठिरम् ।
निहन्तुं शतधन्वानं तूर्णं द्वारवतीमियात् ॥ ४ ॥]
सोऽपि कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा भीतः प्राणपरीप्सया ।
साहाय्ये कृतवर्माणमयाचत स चाब्रवीत् ॥११॥
नाहमीश्वरयोः कुर्यां हेलनं रामकृष्णयोः ।
कोनु क्षेमाय कल्पेत तयोर्वृजिनमाचरन् ॥ १२॥
कंसः सहानुगोऽपीतो यद्द्वेषात्त्याजितः श्रिया ।
जरासन्धः सप्तदश संयुगान्विरथो गतः ॥ १३ ॥
प्रत्याख्यातः स चाक्रूरं पार्ष्णिग्राहमयाचत ।
सोप्याह को विरुध्येत विद्वानीश्वरयोर्बलम् १४
[यं कैलासाश्रयः शंभुर्ननाम शिरसा हरिम् ।
यो हंसडिंभकौ युद्धे जितवान्वरदुर्मदौ ।
आशीविषो महानागो येन निर्वासितो ह्रदात् १]
य इदं लीलया विश्वं सृजत्यवति हन्ति च ।
चेष्टां विश्वसृजो यस्य न विदुर्मोहिताऽजया १५
यः सप्तहायनः शैलमुत्पाट्यैकेन पाणिना ।
दधार लीलया बाल उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकः ॥१६
नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाद्भुतकर्मणे ।
अनन्तायादिभूताय कूटस्थायाऽऽत्मने नमः ॥१७
प्रत्याख्यातः स तेनापि शतधन्वा महामणिम् ।

१ विज० अयं एकषष्टितमोऽध्यायः। २ वीर० तुल्यकष्टान्। विज० समदुःखौ समागम्य । ३ वीर० ज्ञात्वा तदन्तरं। ४ वीर० तत्राचख्यौ। ५ विज० चत्वारः श्लोका अधिकाः।

१ विज० तवास्तु। २ विज० षष्टितमोऽध्यायः। ३ वीर० साहाय्यं। ४ वीर० सहानुगोपेतो। विज० सहानुगो वीरो। ५ विज० सार्धश्लोकोऽधिकः। ६ विज० यया।

तस्मिन्न्यस्याश्वमारुह्य शतयोजनगं ययौ ॥ १८॥
गरुडध्वजमारुह्य रथं रामजनार्दनौ ।
अन्वयातां महावेगैरश्वै राजन् गुरुद्रुहम् ॥ १९॥
मिथिलायामुपवने विसृज्य पतितं हयम् ।
पद्भ्यामधावत्सन्त्रस्तः कृष्णोऽप्यन्वद्रवद्रुषा ॥२०॥
पदातेर्[1]भगवांस्तस्य पदातिस्तिग्मनेमिना ।
चक्रेण शिर उत्कृत्य वाससोर्व्यचिनोन्मणिम्२१
अलब्धमणिरागत्य कृष्ण आहाग्रजान्तिकम् ।
वृथा हतः शतधनुर्मणिस्तत्र न विद्यते ॥ २२ ॥
तत आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना ।
कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तस्तमन्वेष[2] पुरं व्रज ॥ २३ ॥
अहं विदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतमं मम ।
इत्युक्त्वा मिथिलां राजन्विवेश यदुनन्दनः॥२४॥
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय मैथिलः प्रीतमानसः ।
अर्हयामास विधिवदर्हणीयं समर्हणैः ॥ २५ ॥
उवास तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समा विभुः ।
मानितः[3] प्रीतियुक्तेन जनकेन महात्मना ।
ततोऽशिक्षद्गदां काले धार्तराष्ट्रः सुयोधनः॥२६॥
केशवो द्वारकामेत्य निधनं शतधन्वनः ।
अप्राप्तिं च मणेः प्राह प्रियायाः प्रियकृद्विभुः२७
ततः स कारयामास क्रिया[4] बन्धोर्हतस्य वै ।
साकं सुहृद्भिर्भगवान्यायाः स्युः सांपरायिकाः२८
अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधम् ।
व्यूषतुर्भयवित्रस्तौ द्वारकायाः प्रयोजकौ ॥ २९॥
अक्रूरे प्रोषितेऽरिष्टान्यासन्वै द्वारकौकसाम् ।
शारीरा मानसास्तापा मुहुर्दैविकभौतिकाः॥३०॥
[[5]ततोऽपृच्छद्धरिर्वृद्धानुग्रसेनपुरोगमान् ।
कस्मादिहाऽरिष्टान्यासन्महता सुचिरेण नः ॥१॥]
इत्यज्ञोपदिशन्त्येके विस्मृत्य[6] प्रागुदाहृतम् ।
[7]मुनिवासनिवासे किं घटेताऽरिष्टदर्शनम् ॥ ३१ ॥

देवेऽवर्षति काशीशः श्वफल्कायागताय वै[1] ।
स्वसुतां गान्दिनीं प्रादात्ततोऽवर्षत्सं[2] काशिषु ३२
तत्सुतस्तत्प्रभावोऽसावक्रूरो यत्र[3] यत्र ह ।
देवोऽभिवर्षते तत्र नोपतापा न मारिकाः ॥३३॥
इति वृद्धवचः श्रुत्वा नैतावदिह कारणम् ।
इति मत्वा[4] समानाय्य प्राहाक्रूरं[5] जनार्दनः ॥३४॥
पूजयित्वाऽभिभाष्यैनं[6] कथयित्वा प्रियाः कथाः ।
विज्ञाताखिलचित्तज्ञः[7] स्मयमान उवाच ह॥३५॥
ननु दानपते न्यस्तस्त्वय्यास्ते[8] शतधन्वना ।
स्यमन्तको मणिः श्रीमान्विदितः पूर्वमेव नः ३६
सत्राजितोऽनपत्यत्वाद्गृह्णीयुर्दुहितुः सुताः ।
दायं[9] निनीयापः पिण्डान्विमुच्यर्णं[10] च शेषितम्३७
तथापि दुर्धरस्त्वन्यैस्त्वय्यास्तां[11] सुव्रते[12] मणिः ।
किं तु मामग्रजः सम्यङ्न प्रत्येति मणिं प्रति ॥३८॥
दर्शयस्व महाभाग बन्धूनां शान्तिमावह ।
अव्युच्छिन्ना मखास्तेऽद्य वर्तन्ते रुक्मवेदयः ३९
एवं सामभिरालब्धः[13] श्वफल्कतनयो मणिम् ।
आदाय वाससा च्छन्नं ददौ सूर्यसमप्रभम्॥४०॥
स्यमन्तकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः ।
विमृज्य[14] मणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पयत्प्रभुः ॥४१॥
[[15]मार्जयामास लोकेशः अभिभाष्य हलायुधम् ।
दृष्ट्वा मणिं हलधरस्तदर्थं प्रोष्य आगतः ॥ १ ॥
योग्योऽहमिति मन्वानश्चक्रमे कुरुपुङ्गव ।
सत्यभामा पितृधनं मन्वाना स्वात्मनोचितम् २
ग्रहीतुमैच्छद्विस्रब्धं हरेश्चित्तमजानती ।
जांबवत्यपि शुल्कार्थं पित्रा दत्तं ममेति ह ॥ ३॥
स्पृहां चक्रे मणौ तस्मिन्सर्वं विज्ञाय माधवः ।
अक्रूरस्य करे भूयो मणिं प्रत्यर्पयद्विभुः ॥ ४ ॥]

---

१ उभ० पदातेर्धावतस्तस्य । २ वीर० तमन्वेष्टुं । विज० तमन्वेषन्पुरं । ३ उभ० इदमर्धं "धार्तराष्ट्रः सुयोधनः" इत्यनन्तरं वर्तते । ४ विज० क्रियां बन्धोर्मृतस्य वै । ५ विज० एकः श्लोकोऽधिकः । ६ विज० विस्मिता वै गदाभृतः । ७ विज० निवासनिकटे किं वा ।

१ विज० गां । २ वीर० त्स काशिषु । ३ विज० यत्र तत्र सः । ४ वीर० इति दूतैस्तमानीय । विज० इति दूतैः समानीय । ५ विज० रामाक्रूरौ । ६ विज० अक्रूरं मानयन्कृष्णः । ७ विज० तत्वज्ञः । ८ विज० त्वय्यसौ । ९ वीर० दानं । १० विज० मुच्यर्णमशेषतः । ११ विज० दुर्धरो ह्यन्यै । १२ विज० प्रापितो । १३ विज० रारब्धः । १४ विज० इदमर्धं नास्ति । १५ विज० कुण्डलिता एते श्लोका अधिकाः ।

यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य विष्णो-
र्वीर्याढ्यं[1] वृजिनहरं सुमङ्गलं च ।
आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा
दुष्कीर्तिं दुरितमपोह्य याति शान्तिम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

श्रीकृष्णस्य कालिन्दीमित्रविन्दादीनां विवाहः ॥ १ ॥

श्रीशुक[2] उवाच—
एकदा पाण्डवान्द्रष्टुं प्रतीतान्पुरुषोत्तमः ।
इन्द्रप्रस्थं गतः श्रीमान्युयुधानादिभिर्वृतः ॥ १ ॥
दृष्ट्वा तमागतं पार्था मुकुन्दमखिलेश्वरम् ।
उत्तस्थुर्युगपद्वीराः प्राणा[3] मुख्यमिवाऽऽगतम् ॥ २ ॥
परिष्वज्याच्युतं वीरा अङ्गसङ्गहतैनसः ।
सानुरागस्मितं वक्त्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः ॥ ३ ॥
युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
फाल्गुनं परिरभ्याथ यमाभ्यां चाभिवन्दितः ४
परमासन आसीनं कृष्णा कृष्णमनिन्दिता ।
नवोढा व्रीडिता किंचिच्छनैरेत्याभ्यवन्दत ॥ ५ ॥
तथैव सात्यकिः पार्थैः पूजितश्चाभिवन्दितः ।
निषसादाऽऽसनेऽन्ये च पूजिताः पर्युपासत[4] ॥ ६ ॥
पृथां समागत्य कृताभिवादन-
स्तयाऽतिहार्दार्द्रदृशाऽभिरंभितः ।
आपृष्टवांस्तां कुशलं[5] सहस्नुषां
पितृष्वसारं परिपृष्टबान्धवः ॥ ७ ॥
तमाह प्रेमवैक्लव्यरुद्धकण्ठाश्रुलोचना ।
स्मरन्ती तान्बहून्क्लेशान्क्लेशापायात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥
तदैव कुशलं नोर्भूत्[6]सनाथास्ते कृता वयम् ।
ज्ञातीन्नः[7] स्मरता कृष्ण भ्राता मे प्रेषितस्त्वया ९
[[8]पाञ्चालेषु स्थितानस्मान्स्वयंवरकृते तदा ।
अनुस्मृत्यागतो यस्त्वं तेन स्मासं सुखोषिता ॥ १ ॥
इत्युक्तायां तदा कुन्त्यां प्राह योगेश्वरः स्वयम् ।
पाञ्चालेषु स्थितानेत्य सुतांस्ते छद्मरूपिणः ॥ २ ॥
कुंभकारस्य शालायामुषितान्सह भार्यया ।
दृष्ट्वा गतोऽहं दिवसे तस्मिन्नेवाविलंबितः ॥ ३ ॥
निहन्तुं शतधन्वानं सत्यभामापितुर्द्रुहम् ।
शतधन्वनि दुर्बुद्धौ हते सीरधरोऽग्रजः ॥ ४ ॥
कुपितो मामनादृत्य विदेहान्विमना ययौ ।
एतावन्तं महाकालं तदागमनकाङ्क्षया ॥ ५ ॥
पुरएवावसं क्वापि नागच्छं कार्ययन्त्रितः ।
इत्येवंवादिनं कुन्ती प्राह स्नेहपरिप्लुता ॥ ६ ॥]
न तेऽस्ति स्वपर[2]भ्रान्तिर्विश्वस्य सुहृदात्मनः ।
तथापि स्मरतां शश्वत्क्लेशान्[3]हंसि हृदि स्थितः १०
युधिष्ठिर उवाच—
किं न आचरितं श्रेयो न वेदाहमधीश्वर ।
योगेश्वराणां दुर्दर्शो यन्नो दृष्टः कुमेधसाम् ॥ ११
इति वै वार्षिकान्मासान्राज्ञा सोऽभ्यर्थितः सुखम्
जनयन्नयनानन्दमिन्द्रप्रस्थौकसां विभुः ॥ १२ ॥
एकदा रथमारुह्य विजयो वानरध्वजम् ।
गाण्डीवं धनुरादाय तूणौ चाक्षयसायकौ ॥ १३ ॥
साकं कृष्णेन सन्नद्धो विहर्तुं विपिनं वैनम्[5] ।
बहुव्यालमृगाकीर्णं प्राविशत्परवीरहा ॥ १४ ॥
तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान्सूकरान्महिषान्रुरून् ।
शरभान्गवयान्खड्गान्हरिणाञ्छशशल्लकान् ॥ १५ ॥
तान्निन्युः किङ्करा राज्ञे मेध्यान्पर्वण्युपागते ।

---

१ विज० वीर्याख्यं । २ विज० अयं द्विषष्टितमोऽध्यायः । ३ विज० प्राणं मुख्य । ४ विज० पर्युपासते । ५ विज० स्तत्कुशलं । ६ विज० नोऽभूयत्सनाथाः कृता । ७ विज० ज्ञातुं नः । ८ विज० एते षट्श्लोका अधिका वर्तन्ते ।

१ विज० एकषष्टितमोऽध्यायः । २ विज० स्वः पर इति । ३ विज० सर्वान्क्लेशा । ४ विज० अयं श्लोको नास्ति । ५ वीर० विजनं वनं ।

नट्परीतः[1] परिश्रान्तो बीभत्सुर्यमुनामगात्॥१६॥
तत्रोपस्पृश्य विशदं पीत्वा वारि[2] महारथौ ।
कृष्णौ ददर्शतुः कन्यां चरन्तीं चारुदर्शनाम् १७
तामासाद्य वरारोहां सुद्विजां[3] रुचिराननाम् ।
पप्रच्छ प्रेषितः सख्या फाल्गुनः प्रमदोत्तमाम्१८
का त्वं कस्यासि सुश्रोणि कुतो[4]ऽसि किं चिकीर्षसि
मन्ये त्वां पतिमिच्छन्तीं सर्वं[5] कथय शोभने॥१९

कालिन्द्युवाच—

अहं देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छती ।
विष्णुं वरेण्यं वरदं तपः परममास्थिता ॥ २० ॥
नान्यं पतिं वृणे वीर तमृते श्रीनिकेतनम् ।
तुष्यतां मे स भगवान्मुकुन्दोऽनाथसंश्रयः॥२१॥
कालिन्दीति समाख्याता वसामि यमुनाजले ।
निर्मिते भवने पित्रा यावदच्युतदर्शनम् ॥२२॥
तथाऽवदद्गुडाकेशो वासुदेवाय सोऽपि ताम् ।
रथमारोप्य तद्विद्वान्धर्मराजमुपागमत् ॥ २३ ॥
यदैव कृष्णः संदिष्टः पार्थानां परमाद्भुतम् ।
कारयामास नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा ॥ २४ ॥
भगवांस्तत्र निवसन्स्वानां प्रियचिकीर्षया ।
अग्नये[10] खाण्डवं दातुमर्जुनस्याऽऽस सारथिः ॥२५
सोऽग्निस्तुष्टो धनुरदाद्धयान् श्वेतान्रथं नृप ।
अर्जुनायाक्षयौ तूणौ वर्म चाभेद्यमस्त्रिभिः॥२६॥
मयश्च मोचितो वह्नेः सभां सख्य उपाहरत् ।
यस्मिन्दुर्योधनस्याऽऽसीज्जलस्थलदृशिभ्रमः[11]॥२७॥
स[12] तेन समनुज्ञातः सुहृद्भिश्चानुमोदितः ।
आययौ द्वारकां भूयः सात्यकिप्रमुखैर्वृतः॥२८॥
अथोपयेमे कालिन्दीं सुपुण्यर्त्वृक्ष[13] ऊर्जिते ।
[रूपयौवनसंपन्नां[1] मनोनयननन्दिनीम् ।]
वितन्वन्परमानन्दं स्वानां परममङ्गलम् ॥ २९ ॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्योधनवशानुगौ ।
स्वयंवरे स्वभगिनीं कृष्णे[2] सक्तां न्यषेधताम् ३०
राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविन्दां पितृष्वसुः ।
प्रसह्य हृतवान्कृष्णो राजन्राज्ञां प्रपश्यताम्॥३१॥
नग्नजिन्नाम कौशल्य आसीद्राजाऽतिधार्मिकः ।
तस्य सत्याऽभवत्कन्या देवी[3] नाग्नजिती नृप ३२
न तां शेकुर्नृपा वोढुमजित्वा सप्त गोवृषान् ।
तीक्ष्णशृङ्गान्सुदुर्धर्षान्वीरगन्धासहान्[4]खलान् ३३
तां श्रुत्वा वृषजिल्लभ्यां भगवान्सात्वतां पतिः ।
जगाम कौशल्यपुरं सैन्येन महता वृतः ॥ ३४ ॥
स कोशलपतिः प्रीतः प्रत्युत्थानासनादिभिः ।
अर्हणेनापि गुरुणा पूजयन्प्रतिनन्दितः[5] ॥ ३५ ॥
वरं विलोक्याभिमतं[6] समागतं
नरेन्द्रकन्या चकमे रमापतिम् ।
भूयादयं मे पतिराशिषो[7]ऽमलाः
करोतु सत्या[8] यदि मे धृतो व्रतैः ॥ ३६ ॥
यत्पादपङ्कजरजः[9] शिरसा बिभर्ति
श्रीरब्जजः[10] सगिरिशः सहलोकपालैः ।
लीलातनूः[11] स्वकृतसेतुपरीप्सयेशः[12]
काले दधत्स भगवान्[13]मम केन तुष्येत् ॥ ३७ ॥
अर्चितं पुनरित्याह नारायण जगत्पते ।
आत्मानन्देन[14] पूर्णस्य करवाणि किमल्पकः ॥३८॥

श्रीशुक उवाच—

तमाह भगवान् हृष्टः[15] कृतासनपरिग्रहः ।
मेघगंभीरया वाचा सस्मितं कुरुनन्दन ॥ ३९ ॥

---

१ वीर० ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तोः । २ विज० मृष्टमणिप्रभं । ३ विज० सुदतीं । ४ उभ० कुतो वा । ५ वीर० कन्ये कथय । विज० कन्यां कथय । ६ विज० वत्सलः । ७ विज० वसंस्तत्र हृषीकेशः शक्रप्रस्थे यथासुखम् । ८ विज० विश्वकर्माणमाहूय शिल्पविद्याविशारदं । अद्भुतं कारयामास नगरं धर्मसूनवे । सप्रासादपुरद्वारगोपुराट्टालतोरणं । ९ विज० पुरन्दरपुरप्रख्यं स्वानां प्रियचिकीर्षया । १० विज० एतदाद्यर्धपञ्चकं नास्ति । ११ वीर० मतिभ्रमः । १२ विज० अथ पार्थैरनुज्ञातः सुहृद्भिः स्वजनान्वितः । १३ विज० पुण्ये नक्षत्र ऊर्जिते ।

१ विज० इदमर्धमधिकं । २ विज० कृष्णकामां । ३ विज० राजन्नीलेति आव्हया । ४ विज० वीरगन्धान्महाघनान् । ५ विज० प्रत्यनन्दत । ६ विज० त्रिलोक्याभिमतं । ७ विज० राशिषां पतिः । ८ वीर० सत्या यदहं धृतव्रता । विज० सत्यो यदि मे धृतव्रतः । ९ उभ० अयमुत्तरश्च श्लोकौ पूर्वोत्तरतया वर्तेते । १० विज० श्रीरब्जजश्च । ११ विज० लीलातनुः । १२ उभ० परीप्सया यः । १३ विज० न्स्वकृतेन तुष्येत् । १४ विज० आत्मना देव । १५ उभ० कृष्णः ।

श्रीभगवानुवाच—
[अन्यत्र काले विदुषः स्वयंवरा-
दयाचितारं वरमाहुरुत्तमम्।
स हि प्रभूणां पुरुपार्थभागिना
वेलां विना ह्राययति क्षितीश्वर ॥ १ ॥]
नरेन्द्र याच्ञा कविभिर्विगर्हिता
राजन्यबन्धोर्निजधर्मवर्तिनः।
तथाऽपि याचे तव सौहृदेच्छया
कन्यां त्वदीयां न हि शुल्कदा वयम् ॥ ४० ॥
राजोवाच—
कोऽन्यस्तेऽभ्यधिको नाथ कन्यावर इहेप्सितः।
गुणैकधाम्नो यस्याङ्गे श्रीर्वसत्यनपायिनी ॥४१॥
किंत्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्वतर्षभ।
पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीप्सया ॥ ४२ ॥
सप्तैते गोवृषा वीर दुर्दान्ता दुरवग्रहाः।
एतैर्भग्नाः सुबहवो भिन्नगात्रा नृपात्मजाः ॥४३॥
यदि मे निगृहीताः स्युस्त्वयैव यदुनन्दन।
वरो भवानभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पते ॥ ४४ ॥
एवं समयमाकर्ण्य बद्ध्वा परिकरं प्रभुः।
आत्मानं सप्तधा कृत्वा न्यगृह्णाल्लीलयैव तान् ४५
बद्ध्वा तान्दामभिः शौरिर्भग्नदर्पान् हतौजसः।
व्यकर्षल्लीलया बद्धान्बालो दारुमयान्यथा ॥४६॥
ततः प्रीतः सुतां राजा ददौ कृष्णाय विस्मितः।
तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान्विधिवत्सदृशीं प्रभुः ॥४७॥
राजपत्न्यश्च दुहितुः कृष्णं लब्ध्वा प्रियं पतिम्।
लेभिरे परमानन्दं जातश्च परमोत्सवः ॥ ४८ ॥
शङ्खभेर्यानका नेदुर्गीतवाद्यद्विजाशिषः।
नरा नार्यः प्रमुदिताः सुवासःस्रगलङ्कृताः ॥४९॥
दशधेनुसहस्राणि पारिबर्हमदाद्विभुः।
युवतीनां त्रिसाहस्रं निष्कग्रीवसुवाससाम् ॥५०॥
नवनागसहस्राणि नागाच्छतगुणान्रथान्।
रथाच्छतगुणानश्वानश्वाच्छतगुणान्नरान् ॥५१॥
दंपती रथमारोप्य महत्या सेनया वृतौ।
स्नेहप्रक्लिन्नहृदयो यापयामास कोशलः ॥ ५२ ॥
श्रुत्वैतद्रुरुधुर्भूपा नयन्तं पथि कन्यकाम्।
भग्नवीर्याः सुदुर्मर्षा यदुभिर्गोवृषैः पुरा ॥ ५३ ॥
तानस्यतः शरव्रातान्बन्धुप्रियकृदर्जुनः।
गाण्डीवी कालयामास सिंहः क्षुद्रमृगानिव ५४
पारिबर्हमुपागृह्य द्वारकामेत्य सत्यया।
रेमे यदूनामृषभो भगवान्देवकीसुतः ॥ ५५ ॥
श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रामुपयेमे पितृष्वसुः।
कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः सन्तर्दनादिभिः५६
सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणैर्युताम्।
स्वयंवरे जहारैकः ससुपर्णः सुधामिव ॥ ५७ ॥
अन्याश्चैवंविधा भार्याः कृष्णस्याऽऽसन्सहस्रशः।
भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शनाः ॥५८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

ऊनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

नरकासुरवधः ॥१॥ षोडशसहस्रमहिषीणां विवाहः ॥२॥ इन्द्रलोकं गत्वा अदित्यै कुण्डलदानं पारिजातहरणं च ॥३॥

राजोवाच—
यथा हतो भगवता भौमो येन च ताः स्त्रियः।
निरुद्धा एतदाचक्ष्व विक्रमं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १ ॥
श्रीशुक उवाच—
[द्वारवत्यां महाभागे निवसत्यच्युते नृप।

१ विज० एकः श्लोकोधिकः। २ वीर० कन्याया ईप्सितो वरः। ३ वीर० यदीमे। ४ वीर० विभुः। ५ वीर० भग्नदन्तान्। विज० भग्नवीर्यान्। ६ वीर० व्याचकर्ष तथा बध्वा। ७ विज० अयं त्रिषष्टीतमोऽध्यायः ॥६३॥ ८ विज० नीता यथा स्त्रियः।

१ उभ० स्वदुहितुः। २ विज० एतदादिश्लोकद्वयं नास्ति। ३ वीर० मुपानीय। विज० च संगृह्य। ४ विज० द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ५ विज० एकः श्लोकोऽधिकः।

दीनेनोद्विग्नचित्तेन समागम्य त्रिविष्टपात् ॥१॥]
इन्द्रेण[1] हृतच्छत्रेण हृतकुण्डलबन्धुना ।
हृतामराद्रिस्थानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितम् ।
[इन्द्रमाश्वास्य गोविन्दः सुसंपूज्य विसृज्य च ।]
सभार्यो गरुडारूढः प्राग्ज्योतिषपुरं ययौ[2] ॥२॥
गिरिदुर्गैः[3] शस्त्रदुर्गैर्जलाग्न्यनिलदुर्गमम् ।
मुरपाशायुतैर्घोरैर्दृढैः सर्वत आवृतम् ॥ ३ ॥
गदया निर्बिभेदाद्रीञ्छस्त्रदुर्गाणि सायकैः ।
चक्रेणाग्निं जलं वायुं मुरपाशांस्तथाऽसिना ॥४॥
शङ्खनादेन यन्त्राणि हृदयानि मनस्विनाम् ।
प्राकारं गदया गुर्व्या निर्बिभेद गदाधरः ॥५॥
पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा युगान्ताशनिभीषणम् ।
मुरः शयान उत्तस्थौ दैत्यः पञ्चशिरा जलात् ॥६
त्रिशूलमुद्यम्य सुदुर्निरीक्षणो[4]
युगान्तसूर्यानलरोचिरुल्बणः[5] ।
ग्रसंस्त्रिलोकीमिव पञ्चभिर्मुखै-
रभ्यद्रवत्तार्क्ष्यसुतं यथोरगः ॥ ७ ॥
आविध्य शूलं तरसा गरुत्मते
निरस्य वक्त्रैर्व्यनदत्स पञ्चभिः ।
स[6] रोदसी सर्वदिशोऽम्बरं[7] महा-
नापूरयन्नण्डकटाहमावृणोत् ॥ ८ ॥
तदाऽऽपतद्वै[8] त्रिशिखं गरुत्मते
हरिः शराभ्यामभिनत्त्रिधौजसा ।
मुखेषु तं चापि[1] शरैरताडय-
त्तस्मै गदां सोऽपि रुषा व्यमुञ्चत ॥ ९ ॥
तामापतन्तीं गदया गदां मृधे
गदाग्रजो निर्बिभिदे सहस्रधा ।
उद्यम्य बाहूनभिधावतोऽजितः
शिरांसि चक्रेण जहार लीलया ॥ १० ॥
व्यसुः पपाताम्भसि कृत्तशीर्षो[3]
निकृत्तशृङ्गोऽद्रिरिवेन्द्रतेजसा[4] ।
[पपात[5] विष्णोः शिरसि प्रमोदिनी
प्रसूनवृष्टिर्निहते मुरेऽसुरे ।]
तस्यात्मजाः सप्त पितुर्वधातुराः
प्रतिक्रियामर्षजुषः[6] समुद्यताः ॥ ११ ॥
ताम्रोऽन्तरिक्षः[7] श्रवणो विभावसु-
र्वसुर्नभस्वानरुणश्च सप्तमः ।
पीठं पुरस्कृत्य चमूपतिं मृधे
भौमप्रयुक्ता निरगन्धृतायुधाः ॥ १२ ॥
प्रायुञ्जताऽऽसाद्य शरानसीन्गदाः
शक्त्यृष्टिशूलान्यजिते रुषोल्बणाः ।
तच्छस्त्रकूटं भगवान्स्वमार्गणै-
रमोघवीर्यस्तिलशश्चकर्त ह ॥ १३ ॥
तान्पीठमुख्याननयद्यमक्षयं[8]
निकृत्तशीर्षोरुभुजाङ्घ्रिवर्मणः ।
स्वानीकपानच्युतचक्रसायकै-
स्तथा[9] निरस्तान्नरको धरासुतः ॥ १४ ॥
निरीक्ष्य दुर्मर्षण आस्रवन्मदै-
र्गजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्रमत्[10] ।

१ विज० हृतच्छत्रेण शक्रेण । २ विज० इदमर्धमधिकं । ३ विज० एतदादि श्लोकत्रयस्थने पञ्च श्लोकाः सन्ति । तेच— हिमाद्रौ तुङ्गशिखरे जलाग्न्यनिलदुर्गमम् । गिरिदुर्गैः शस्त्रदुर्गैर्मुरपाशायुतैर्वृतम् ॥ १ ॥ स संप्राप्य भटैर्गुप्तं दानवेन्द्रपुरं महत् । गदया निर्बिभेदाद्रिं प्राकाराकारसंस्थितम् ॥ २ ॥ स निर्भिद्य प्रविश्यान्तः शस्त्रदुर्गाणि सायकैः । चकर्त मौरवं पाशं चक्रेणामन्दमच्छिनत् ॥ ३ ॥ क्षुरमालां तथा घोरां निचकर्तासिना हरिः । वायव्यास्त्रेण सलिलं वारुणास्त्रेण पावकम् ॥ ४ ॥ हरिर्निमिषमात्रेण नाशयामास भारत । शङ्खनादेन तिव्रेण मनांसिच मनस्विनाम् ॥ ५ ॥ ४ विज० निरीक्ष्यो । ५ विज० रुज्ज्वलः । ६ उभ० खं रोदसी । ७ विज० दिशोन्तरं । ८ विज० तमापतन्तं त्रिशिखं गरुत्मते चकर्त बाणद्वितयेन केशवः ।

१ विज० मुखेषु तस्यापि शरान्समर्पयन्पुनर्गदां सोप्यमुञ्चन्मधुद्विषे । २ विज० दिशः । ३ विज० कृत्तकन्धरो । ४ विज० पक्षो । ५ विज० अर्धमधिकं । ६ विज० चिकीर्षवस्तस्य रणे प्रतिक्रियाम् । ७ विज० अर्धत्रयं भिन्नपाठं दृश्यते तद्यथा—ध्रुवश्च विष्णुः श्रवणो विभावसुर्नभो विवस्वानरुणश्च सप्त । रथान्समारुह्य वृषप्रयुक्तान्भौमप्रयुक्ता भवनान्निराक्रमन् । अयुञ्जतासज्य शरासनान्भटाः शक्त्यृष्टिशूलानजिते रुषोल्बणान् । ८ वीज० तान्योद्धुमिच्छूननय । ९ विज० कार्मुकान् । १० विज० हतान्निशम्याशु चुकोप भूमिजः ।

[[1]रथैरनेकसाहस्रैर्गजैश्च बहुभिर्वृतः ।
महत्या सेनया युक्तश्चायादायोधनं बली ॥१॥]
दृष्ट्वा सभार्यं गरुडोपरि स्थितं
सूर्योपरिष्टात्सतडिद्घनं यथा ।
[2]कृष्णं स तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीं
योधाश्च सर्वे युगपत्स्म विव्यधुः ॥ १५ ॥
तद्भौमसैन्यं भगवान्गदाग्रजो
विचित्रवाजैर्निशितैः शिलीमुखैः ।
निकृत्तबाहूरुशिरोध्रविग्रहं
चकार तर्ह्येव हताश्वकुञ्जरम् ॥ १६ ॥
[3]यानि योधैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरूद्वह ।
हरिस्तान्यच्छिनत्तीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः॥१७॥
उह्यमानः सुपर्णेन पक्षाभ्यां निघ्नता गजान् ।
गरुत्मता हन्यमानास्तुण्डपक्षनखैर्गजाः ॥१८॥
[4]पुरमेवाऽऽविशन्नार्ता नरको युध्ययुध्यत ।
दृष्ट्वा विद्रावितं सैन्यं गरुडेनाऽऽर्दितं स्वकम् १९
तं भौमः प्राहरच्छक्त्या [5]वज्रः प्रतिहतो यतः ।
[6]नाकंपत तयाविद्धो मालाहत इव द्विपः ॥२०॥
[[7]न किंचिदपि राजेन्द्र चचाल नरकाहवे ।
ततः कार्मुकमादाय नरकः शरसञ्चयान् ।
मुमोच कृष्णे तान्सर्वानच्छिनत्केशवः शरैः॥१॥
ततोऽर्धचन्द्रं नरकं सुसन्धाय शरासने ।
आकृष्टुकामं विज्ञाय तच्चापं केशवोऽच्छिनत्॥२॥
ततः कालायसमयीं गदां गुर्वीं धरासुतः ।
आददे तां क्षुरग्रेण चकर्त मधुसूदनः ॥ ३ ॥
ततो निशातं परशुं भौमः परबलार्दनः ।
प्राहिणोद्विष्णवे तं च चिच्छेद श्रीधरोऽसिना ४
ततः कृष्णाय चिक्षेप तोमरान्पञ्चसप्ततिम् ।
चकार सिंहनादं च नरकः परवीरहा ॥ ५ ॥
तांस्तोमरान्कुरुश्रेष्ठ शरेणैकेन केशवः ।
चिच्छेद यौगपद्येन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६ ॥]
शूलं भौमोऽच्युतं हन्तुमाददे वितथोद्यमः ।
तद्विसर्गात्पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः ।
अपाहरद्गजस्थस्य चक्रेण क्षुरनेमिना ॥ २१ ॥
सकुण्डलं चारुकिरीट[1]भूषणं
[2]बभौ पृथिव्यां पतितं समुज्ज्वलत् ।
हाहेति साध्वित्यृषयः सुरेश्वरा
माल्यैर्मुकुन्दं विकिरन्त ईडिरे ॥ २२ ॥
[[3]हत्वा हरिर्नरकं दैत्यवर्यं
मरुद्गणैः सहितो लोकपालैः ।
समाहूतः पौरमुख्यैः सभार्यः
प्राग्ज्योतिपं प्राविशद्द्रष्टुकामः ॥ १ ॥
तत्रापश्यद्यदुश्रेष्ठो विचित्रं मणिपर्वतम् ।
छत्रं च वारुणं हृद्यं सलिलस्रावि भारत ॥ २ ॥
शक्राय प्राहिणोद्भूयः केशवो मणिपर्वतम् ।
वरुणाय तथा च्छत्रं प्राहिणोद्दैत्यकिङ्करैः ॥ ३ ॥
तान्विसृज्य हरिर्देवान्स्वयमेव जगत्पतिः ।
प्राविशद्भौमसदनं पुरन्दरपुरोपमम् ॥ ४ ॥]
[4]ततश्च भूः कृष्णमुपेत्य कुण्डले
प्रतप्तजांबूनदरत्नभास्वरे ।
[5]सवैजयन्त्या वनमालयाऽर्पय-
त्प्राचेतसं छत्रमथो महामणिम् ॥ २३ ॥
अस्तौपीदथ विश्वेशं देवी देववरार्चितम् ।
प्राञ्जलिः प्रणता राजन्भक्तिप्रवणया धिया २४

१ विज० एकः श्लोकोऽधिकः । २ विज० एतदाद्यर्धत्रयस्थाने सार्धचत्वारः श्लोका दृश्यन्ते । ते च—गृहीतकोदण्डमुदारशङ्खकौमोदकीचक्रधरं चतुर्भुजम् । नीलजीमूतसङ्काशं दृष्ट्वा तं गजवाहनम् । शङ्खमाध्माय गोविन्दः सिंहनादं व्यनीनदत् । वरूथिनी दैत्यपतेः सुघोराञ्शरान्ववर्षाच्युतमूर्ध्नि दुर्जया । कृष्णे स भौमो व्यसृजच्छतघ्नीं लोहायसीं तेन भृशं स विव्यथे । अनेकबाणान्निर्मुक्तान्नरकेण स्मयन्निव । चकर्त बाणैर्युगपत्तदद्भुतमिवाभवत् । ततोनु सैन्यं भगवान्गदाग्रजो विचित्रपत्रैर्निशितैः शरौघैः । निकृत्तबाहूरुशिरोङ्घ्रिविग्रहं चकार तूर्णं नृप साश्वकुञ्जरम् । त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ३ विज० चतुष्षष्टितमाध्यायारंभः ॥ ६४ ॥ ४ विज० तुरङ्गमाश्च दुर्धर्षाः पेतुरुर्व्यां गतासवः । ५ विज० वज्रेणेव हरिर्गिरिम् । ६ विज० तयातिविद्धो गरुडो । ७ विज० एते षड् श्लोका अधिकाः ।

१ उभ० भूषितं । २ वीर० शिरः पृथिव्यां । ३ विज० एते चत्वारः श्लोका अधिकाः । ४ विज० ततो धरा । ५ विज० पौत्रं च वीरं भगदत्तसंज्ञितं निवेद्य मालामपि वैजयन्तीम् ।

भूमिरुवाच—
नमस्ते देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर ।
भक्तेच्छोपात्तरूपाय परमात्मन्नमोऽस्तु ते ॥२५॥
नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।
नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ॥ २६ ॥
नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय विष्णवे ।
पुरुषायादिबीजाय पूर्णबोधाय ते नमः ॥ २७॥
अजाय जनयित्रेऽस्य ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।
[1]परावरात्मन्भूतात्मन्परमात्मन्नमोऽस्तु ते ॥२८॥
त्वं वै सिसृक्षू रज उत्कटं[2] प्रभो
तमोनिरोधाय बिभर्ष्य[3]संवृतः ।
स्थानाय सत्त्वं जगतो जग[4]त्पते
कालः प्रधा[5]नं पुरुषो भवान्परः ॥ २९ ॥
अहं पयो ज्योतिर[6]थानिलो नभो
मात्राणि देवा मन इन्द्रियाणि ।
कर्ता महानित्यखिलं [7]चराचरं
त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ॥ ३० ॥
[[8]यदाऽहमुद्धृता नाथ त्वया सूकरमूर्तिना ।
त्वत्स्पर्शसंभवः पुत्रस्तदाऽयं मेऽभ्यजायत ।
सोऽयं त्वयैव दत्तो मे त्वया च विनिपातितः १]
तस्याऽऽत्मजोऽयं तव पादपङ्कजं
भीतः प्रप[9]न्नार्तिहरोपसादितः ।
[10]तत्पालयैनं कुरु हस्तपङ्कजं
शिरस्यमुष्याखिलकल्मषापहम् ॥ ३१ ॥
श्रीशुक उवाच—
इति भूम्या[11]ऽर्थितो वाग्भिर्भगवान्भक्तिनम्रया ।
[12]दत्त्वाऽभयं भौमगृहं प्राविशत्सकलर्द्धिमत्॥३२॥
[[1]राज्ये नियोज्य तं वंश्ये तदमात्यांश्च तत्पदे ।
भौमावरोधकान्तानां श्रेणीं संप्राविशद्धरिः॥१॥]
तत्र राजन्यकन्यानां षट्सहस्राधिकायुतम् ।
भौमाहृतानां विक्रम्य राजभ्यो ददृशे हरिः ३३
तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य[ताः स[2]र्वा नवयौवनाः ।
स्वलङ्कृता विचित्राङ्ग्यो]न[3]रवीरं विमोहिताः ।
मनसा वव्रिरेऽभीष्टं पतिं दैवो[4]पसादितम् ॥३४॥
भूयात्पतिरयं मह्यं धाता तदनुमोदताम् ।
[5]इति सर्वाः पृथक्कृष्णे भावेन हृदयं दधुः ॥३५॥
ताः प्राहिणोद्द्वारवतीं सुमृष्टवि[6]रजोंबराः ।
न[7]रयानैर्महाकोशान्रथाश्वान्द्रविणं महत् ॥ ३६ ॥
ऐरावतकुलेभांश्च चतुर्दन्तांस्त[8]रस्विनः ।
[भगद[9]त्ताय दत्तैकं सुप्रतीकं ततोऽपरान् ।]
पाण्डुरांश्च चतुःषष्टिं प्रेषयामास के[10]शवः ॥३७॥
ग[11]त्वा सुरेन्द्रभवनं दत्त्वाऽदित्यै च कुण्डले ।
पूजितस्त्रिदशेन्द्रेण [12]सहेन्द्राण्या च सप्रियः॥३८॥
चोदितो भार्ययोत्पाट्य पारिजातं गरुत्मति ।
आरोप्य सेन्द्रान्विबुधान्निर्जित्योपानयत्पुरम्॥३९
स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभनः ।
अन्वगुर्भ्रमराः स्वर्गात्तद्गन्धासवलंपटाः ॥ ४० ॥
ययाच आनम्य किरीटकोटिभिः
पादौ स्पृशन्नच्युतमर्थसाधनम् ।
सिद्धार्थ एतेन विगृह्यते महा-
नहो सुराणां च तमोधिगाढ्यताम्॥ ४१ ॥
अथो मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः ।
यथोपयेमे भगवांस्तावद्रूपधरोऽव्ययः ॥ ४२ ॥
गृहेषु तासामनपाय्यतर्क्यकृ-
न्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः ।

१ विज० चराचरात्मँल्लोकेश । २ विज० उत्कटः । ३ विज० बिभर्षि संवृतः । ४ विज० जगत्प्रभो । ५ विज० प्रधानः पुरुषोस्य पारः । ६ वीर० रथानलोऽनिलो । विज० रथोऽनिलो नभो । ७ विज० तु कारणं । ८ इदमर्धत्रयं केषुचिन्मुद्रितपुस्तकेष्वधिकं दृश्यते । ९ विज० प्रपन्नार्तिहरं प्रसादितुम् । १० वीर० तं पालयैनं । ११ उभ० भूम्यार्चितो । १२ विज० प्रसन्नः प्रददौ तस्मै भगदत्ताय चाभयम् ।

१ विज० अयं श्लोकोऽधिकः । २ विज० पादद्वयमधिकं । ३ वीर० वरवर्यं । विज० नरवर्यं । ४ उभ० दैवोपपादितं । ५ विज० इति सर्वेश्वरे कृष्णे ता नार्यो हृदयं दधुः। ६ विज० रुचिरांबराः । ७ विज० खरैरुष्ट्रैर्महा । ८ उभ० रथांश्च । ९ विज० न्मदोत्कटान् । १० विज०इदमर्धमधिकं । ११ विज० चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ १२ विज० एतदारभ्य अध्यायसमाप्ति अष्टौ श्लोका न सन्ति । १३ वीर० महेन्द्राण्या ।

रेमे रमाभिर्निजकामसंप्लुतो
यथेतरो गार्हकमेधिकांश्चरन् ॥ ४३ ॥
[स्वदारेषु पृथग्भावो भक्तचित्तानुवर्तिनः ।
अनन्तस्याद्वितीयस्य किंतु चित्रं मुरद्विषः ॥ १ ॥
योगेश्वरेश्वरः कृष्णो भक्तैरद्यापि लक्ष्यते ।
अन्तर्बहिः समन्ताच्च शतधा च सहस्रधा ॥२॥]
इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता
ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ।
भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयाऽनुराग-
हासावलोकनवसंगमजल्पलज्जाः ॥ ४४ ॥
प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौच-
तांबूलविश्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ।
केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यै-
र्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥४५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे एकोनषष्टितमोऽध्यायः॥ ५९ ॥

[विजयध्वजीयपाठे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

नरकासुरवधानन्तरं अदित्यै कुण्डले दातुं सत्यभामासहितस्य श्रीकृष्णस्य स्वर्लोकगमनं ॥ १ ॥ सत्यभामाप्रार्थनया श्रीकृष्णेन नन्दनवनात्पारिजातहरणं ॥ २ ॥ देवैः श्रीकृष्णेन सह युद्धायागमनं ॥ ३ ॥]

[श्रीशुक उवाच—
हत्वा नरकमत्युग्रं दानवं दानवान्तकः ।
आरुह्य गरुडं प्रायात्प्राग्ज्योतिषपुरान्नृप ॥ १ ॥
स गच्छन्गगने विष्णुर्वन्दितुं देवमातरम् ।
जगाम त्रिदशावासं सहितः सत्यभामया ॥ २ ॥
स्वर्गद्वारं गतो विष्णुर्दध्मौ शङ्खं महास्वनम् ।
उपजग्मुस्तदाकर्ण्य साध्यपाद्या दिवौकसः ॥ ३ ॥
पूजितस्तैः सुरैः कृष्णो भक्तिनम्रैर्गतज्वरैः ।
सुरेन्द्रभवनं दिव्यं प्रविवेश मनोरमम् ॥ ४ ॥
तत्र शक्रः समं शच्या पूजयामास केशवम् ।
रत्नैराभरणैर्दिव्यैर्गन्धमाल्यैश्च शोभनैः ॥ ५ ॥
ततः प्रायात्पुरीं मातुरदित्याः सह भार्यया ।
दृष्ट्वोपतस्थे तं देवी पुत्रमायान्तमच्युतम् ॥ ६ ॥
ववन्दे तां हरिस्तं सा पूजयामास भामिनी ।
आशीर्भिः परमप्रीता चिरं दृष्टं यदूत्तमम् ॥७॥
सत्यभामाऽपि कौरव्य श्वश्र्वाः कृष्णेन चोदिता ।
पादयोः कुण्डले तस्या निधाय प्रणनाम वै ॥८॥
स्नुषामाश्लिष्य सन्तुष्टा सा पुनर्लब्धकुण्डला ।
आनन्दबाष्पप्रचुरा प्राहेदं कश्यपप्रिया ॥ ९ ॥
न ते जरा न वैरूप्यं कान्तेन सह विप्रियम् ।
भूयात्कल्याणि सुव्यक्तं मत्प्रसादात्कदाचन १०
ततोऽनुज्ञाप्य तां देवीं त्रिदशानपि केशवः ।
आरुह्य प्रययौ तार्क्ष्यं सहितः सत्यभामया ॥११
महात्मना गगने देवदेव्यौ
गरुत्मता नीयमानौ विचित्रम् ।
अपश्यतां नन्दनं चारु गुप्तं
शचीभर्तुर्दयितं हृद्यगन्धम् ॥ १२ ॥
वनं दृष्ट्वा दिव्यगन्धं सुपुष्पं
कृष्णं सत्या प्राह पाणौ गृहीत्वा ।
प्रविश्यास्मिन्साधु चित्रं विहर्तुं
मुहूर्तं मे काम्यते केशवेति ॥ १३ ॥
अथावरुह्य गरुडात्तस्या वचनगौरवात् ।
प्रविवेश वनं कृष्णः पालितं शक्रकिङ्करैः ॥१४॥
तत्रापश्यत्तरून्दिव्यान्मत्तसारङ्गनादितान् ।
फलभारनतान्भूरिप्रसूनरजसा वृतान् ॥ १५ ॥
चलत्किसलयोपेतान्विहङ्गध्वनिशोभितान् ।
विचरन्ती तथा तत्र पारिजातं महाद्रुमम् ॥१६॥

---

१ वीर० धाम । २ वीर० गार्हमेधिकां । ३ वीर० श्लोकद्वयमधिकं ।

१ वीर० ऽविरह । २ वीर० केशप्रसाधशयन । ३ वीर० हारै । ४ विज० चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ५ विज० एतदनन्तरं त्रयोऽध्याया अधिका दृश्यन्ते ।

दृष्ट्वा पप्रच्छ गोविन्दं विस्मयाकुललोचना ।
को नामायं तरुर्देव विचित्रो भुवनत्रये ॥ १७ ॥
सत्यमेतस्य वृक्षस्य कृतार्थाः फलभागिनः ।
प्रवालमूलो विपुलो जातरूपमहातनुः ॥ १८ ॥
इन्द्रनीलच्छदच्छन्नो लसद्वैदूर्यवेदिकः ।
माणिक्यपुष्पो विविधमुक्ताफलफलान्वितः॥१९
गोमेदपक्वप्रकरो वज्रकिञ्जल्करञ्जितः ।
स्फुरन्मरकतस्थूलशाखाशतविराजितः ॥ २० ॥
तरुरेष जगन्नाथ मनो मे हरते भृशम् ।
नेतव्योयं पुरीं वृक्षो यद्यहं ते प्रिया प्रभो॥२१॥
छायायामुपविष्टां मामन्यपत्न्यस्तवानघ ।
दृष्ट्वा मंस्यन्ति दयितां सर्वाभ्यो मां तवाच्युत२२
इत्युक्तो देवकीपुत्रः सत्यया प्रियकान्तया ।
प्राह नायं तरुर्भद्रे नेतव्यो नन्दनाद्वनात् ॥२३॥
पुरा क्षीरांबुधेर्जातो मथ्यमानात्सुरासुरैः ।
शक्राय दत्तः सकलैः सदा तत्फलभोक्तृभिः २४
तन्नाहार्यमनादृत्य मया मित्रं शतक्रतुम् ।
तरुरत्नं सरोजाक्षि धर्ममेवानुतिष्ठता ॥ २५ ॥
नीयमाने च वृक्षेऽस्मिन्पारिजाते शुचिस्मिते ।
सङ्ग्रामो जायते घोरस्त्रिदशैर्जयकाङ्क्षिभिः ॥२६॥
इत्युक्ता देवदेवेन सत्यभामा पुनर्हरिम् ।
प्राह भीषयसे किं मां व्यलीकैः कंसमर्दन॥२७॥
नाभ्यनन्दद्दुराचारा शची मां गृहमागताम् ।
हेतुर्हि वृक्षस्तस्यायं भर्तृपौरुषगर्विता ॥ २८ ॥
नेतव्यः सर्वथा वृक्षः पारिजातोऽयमच्युत ।
प्रियाहं तव चेन्नाथ नो चेद्विरम सांप्रतम् ॥२९॥
इत्युक्तः सत्यया कृष्णस्ताननादृत्य रक्षकान् ।
उत्पाट्यारोपयामास पारिजातं गैरुत्मति ॥ ३० ॥
ततो निवारयामासुर्गोविन्दं वनपालकाः ।
केचिद्द्रुततरं जग्मुर्देवेन्द्राय निवेदितुम् ॥ ३१ ॥
कृष्णकृष्ण न हर्तव्यस्तरुरेषोऽमरार्चितः ।
हरसे यदि तस्य त्वं फलं सद्योनुभोक्ष्यसि ॥३२॥
ग्रामोपि न पुरीं कृष्ण सहानेन महीरुहा ।
सद्यः पश्यसि देवेन्द्रं पृष्ठतोऽभ्युद्यतायुधम्॥३३॥
सुरेन्द्रान्तिकमासाद्य द्रुतं ते वनरक्षकाः ।
उपविष्टं समं शच्या शक्रं दृष्ट्वाऽब्रुवन्नृप ॥३४॥

वनरक्षका ऊचुः—

अवज्ञायाखिलान्देवानिन्द्राणीं च त्वया सह ।
जहार कृष्णदयिता पारिजातं महाद्रुमम् ॥३५॥
उक्ताऽस्माभिर्भृशं देव वारयद्भिर्हरिप्रिया ।
उपालभ्याहरद्वृक्षं भर्तृपौरुषगर्विता ॥ ३६ ॥

श्रीशुक उवाच—

इत्याकर्ण्याप्रियं शक्रो दण्डाहत इवोरगः ।
शचीं विलोक्य पार्श्वस्थां नामृष्यत्तत्पराभवम्३७
सन्नाहोद्योगमाघोष्य सन्निपात्य च सैनिकान् ।
लोकपालान्समाहूय निश्चक्राम सुरेश्वरः ॥३८॥
ऐरावतं चतुर्दन्तमारुह्य वरवारणम् ।
गृहीतवज्रं गच्छन्तमनुजग्मुर्दिवौकसः ॥ ३९ ॥
वैश्वानरस्तु तुरगमारुह्य दृढदंशितः ।
घोरां शतघ्नीमादाय स्रुवपुच्छां ययौ रणम्॥४०॥
यमस्त्वारुह्य महिषं दण्डमादाय वीर्यवान् ।
मृत्युकालादिभिर्युक्तो युद्धार्थी शक्रमन्वगात् ४१
निर्ऋतिश्च महातेजा घोरमारुह्य पौरुषम् ।
असिहस्तो महाबाहुर्युद्धाय प्रययौ नृप ॥ ४२ ॥
मकरं भीषणाकारमारुह्य वरुणस्त्वरन् ।
पाशोद्यतकरः प्रायाद्युद्धायानु शचीपतिम् ॥४३॥
वायुः कृष्णमृगारूढो दंशितस्तोमरायुधः ।
सुरेश्वरमनुप्रायाद्योद्धुं चक्रभृता सह ॥ ४४ ॥
ऊढां चतुर्भिः पुरुषैः शिबिकां नरवाहनः ।
योद्धुकामस्त्वरन्प्रायाद्विष्णुना मुद्गरायुधः ॥४५॥
ईशानो वृषभं तुङ्गमारुह्य शितशूलभृत् ।
वासवेन समं प्रायाद्भूतकोटिसमन्वितः ॥ ४६ ॥
भेरीशङ्खमृदङ्गैश्च पणवानकगोमुखैः ।
सुवर्णसुषिरैर्दिव्यैः कांस्यतालैश्च भूरिभिः ॥४७॥
रथनेमिनिनादैश्च हयानां खुरनिःस्वनैः ।
क्ष्वेलितास्फोटितैर्घोरैः सङ्ग्रामाह्वानगर्जनैः ॥४८॥
तिष्ठतिष्ठेति मा याहि क्व यासीति पुनःपुनः ।
प्रवदद्भिः सुरगणैः शतशोथ सहस्रशः ॥ ४९ ॥

कंपयद्भिश्च शस्त्रोघैः प्रेषयद्भिश्च वाहनम् ।
पुरोहमिति गच्छद्भिः शतशोथ सहस्रशः ॥५०॥
घोरैर्ज्याघातनिर्घोषैः सिंहनादैश्च भूरिभिः ।
अभिदुद्रुवुरुद्वृत्ताः सिंहं गोमायवो यथा ॥५१॥

विजयध्वजीयपाठे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

[विजयध्वजीयपाठे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सत्यभामया युद्धे कुबेरपराजयः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णेन वरुणादीनां पराङ्मुखीकरणं ॥ २ ॥]

[श्रीशुक उवाच—
सुरानभिद्रुतान्दृष्ट्वा सत्यामाह जगत्पतिः ।
इमे प्राहुणिकाः प्राप्तास्तव वृन्दारका इति ॥ १ ॥
तथा ब्रुवाणे देवेशे प्रेषिता देवसैनिकाः ।
नदन्तो मुमुचुः कृष्णे शरवृष्णिं कुरूद्वह ॥ २ ॥
ततः शार्ङ्गं समादाय सत्या व्यसनविक्लवा ।
मुक्तांश्चिच्छेद बाणौघैस्ताञ्छरान्देवसैनिकैः ॥ ३ ॥
ततो वैश्रवणः श्रीमान् बहुभिर्गुह्यकैर्वृतः ।
विस्फारयंस्तालमात्रं कार्मुकं कनकाटवि ॥ ४ ॥
स्वर्णपुङ्खान् शरान् मुञ्चन्सिंहवद्व्यनदन्मुहुः ।
अभिदुद्राव समरे तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ५ ॥
तैः पञ्चभिः शरैः सत्या निशितैर्मर्मभेदिभिः ।
अर्पयामास वेगेन विशाले जठरे नृप ॥ ६ ॥
सोतिविद्धो रणे बाणैस्त्रिभिर्भल्लैर्हरिप्रियाम् ।
अयोधयद्धनपतिः सिंहनादं व्यनीनदत् ॥ ७ ॥
तानप्राप्तानर्धचन्द्रैस्त्रिभिश्चिच्छेद सा शरैः ।
भूयोष्टभिः शरैर्देवी वत्सदन्तैर्मनोजवैः ॥ ८ ॥
विव्याध गुह्यकपतेर्ललाटे कुरुपुङ्गव ।
पीडितस्तैर्भृशं बाणैः पौलस्त्यः क्रोधविह्वलः॥९॥
संदधे निशितान्बाणानेकविंशति संयुगे ।
तानन्तरे सत्यभामा सायकैः सप्तभिर्नृप ॥ १० ॥
चिच्छेद निमिषार्धेन त्रिधैकैकं हरिप्रिया ।
सत्यभामा ततः क्रुद्धा पौलस्त्यस्य महद्धनुः ११
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद मुष्टिदेशे द्विधा नृप ।
ततोन्यचापमादाय सज्यं कृत्वा धनेश्वरः ॥१२॥
ववर्ष शरजालानि क्रोधात्सर्प इव श्वसन् ।
सर्वांस्तान्सायकान्सङ्ख्ये शरैः सन्नतपर्वभिः॥१३॥
चिच्छेद लीलया देवी तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततः क्रुद्धो वैश्रवणः सत्यभामां विलोक्य च १४
प्राह पश्य हनिष्यामि त्वामद्य मम पौरुषम् ।
इत्युक्त्वा तालमात्रे तु चापे गुह्यकसत्तमः ॥१५॥
पश्यतां सर्वदेवानां मार्ष्टुकामः पराभवम् ।
संदधे सूदितुं देवीमर्धचन्द्रं शरोत्तमम् ॥ १६ ॥
तदवेत्य मनस्तस्य क्षुरप्रेण हरिप्रिया ।
चिच्छेद कार्मुकं तस्य मुष्टिदेशे कुरूद्वह ॥ १७ ॥
ततो मुद्गरमादाय घोरं दानवभीषणम् ।
भ्रामयित्वा शतगुणं देव्यै चिक्षेप वित्तपः॥१८॥
तं मुद्गरं महाघोरमायान्तं कुरुपुङ्गव ।
वामेन पाणिना कृष्णो जग्राहोच्चैर्जहास च॥१९॥
ततो निवृत्तसंग्रामो विदुद्राव धनेश्वरः ।
शशंस देवीं कृष्णश्च समाश्लिष्याभिपूजयन्॥२०॥
पलायिते धनपतौ सङ्ग्रामे कंसवैरिणा ।
वरुणोऽभ्यद्रवत्कृष्णं पाशमुद्यम्य संयुगे ॥२१॥
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य तार्क्ष्यो मकरवाहनम् ।
अभ्यद्रवन्महासत्वः शार्दूल इव गोवृषम् ॥ २२ ॥
तयोः समभवद्युद्धं घोरं तार्क्ष्यजलेशयोः ।
यथा देवासुरे युद्धे बलिवासवयोरिव ॥ २३ ॥
तत्र काश्यपपुत्रस्य कण्ठे पाशं जलेश्वरः ।
क्रुद्धश्चकर्ष विन्यस्य सिंहः सिंहमिवौजसा ॥२४॥
तं पक्षकोट्या गरुडः समुद्धृत्य जलेश्वरम् ।

पद्भ्यां गृहीत्वा मकरं चिक्षेप वरुणालये ॥ २५ ॥
कृच्छ्राद्गृहीतपाशस्तु वरुणो गतवाहनः ।
पदातिरेव संग्रामाद्विदुद्राव यथागतम् ॥ २६ ॥
तथागते वार्धिपतौ सङ्ग्रामे वायुपावकौ ।
सममेवाभ्यवर्तेतां गोविन्दं कुरुसत्तम ॥ २७ ॥
पावकः पञ्चभिर्बाणैर्मारुतश्च तथा त्रिभिः ।
आयोधयद्धृषीकेशं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८ ॥
ततः प्रहस्य गोविन्दो बाणेनैकेन पावकम् ।
विव्याध सप्तभिश्चैव समीरणमरिन्दमः ॥ २९ ॥
एकेनाग्निः क्षुरप्रेण गाढं वक्षसि ताडितः ।
तमसाधारणं मत्वा विदुद्राव रणाद्द्रुतम् ॥ ३० ॥
दृष्ट्वा समीरणो युद्धादपयातं हुताशनम् ।
सायकाचितसर्वाङ्गमात्मानं चातिविह्वलः ॥३१॥
विदित्वा पुण्डरीकाक्षं सङ्ग्रामे प्रत्युपस्थितम् ।
न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठ प्राणत्राणपरायणः ॥ ३२ ॥
ततो महिषमारुह्य दण्डमुद्यम्य भास्वरम् ।
कृष्णमभ्यद्रवद्युद्धे यमः क्रोधारुणेक्षणः ॥ ३३ ॥
तमुद्यतमहादण्डं दृष्ट्वा कमललोचनः ।
गदां विसृज्य तद्धस्तात्पातयामास भूतले ॥३४॥
गदया ताडिते दण्डे त्रस्तहस्तः परेतराट् ।
विदुद्राव परावृत्य महिषेण कुरूद्वह ॥ ३५ ॥
वैवस्वतं गतं दृष्ट्वा निर्ऋतिर्भयविह्वलः ।
नाभ्यवर्तत गोविन्दं योद्धुं विदिततद्बलः ॥३६॥
शङ्करस्तु महातेजास्त्रिशूली वृषवाहनः ।
अनेकभूतसङ्घातैः कृष्णमभ्यद्रवद्रणे ॥ ३७ ॥
तावुभौ लोकविख्यातौ बलिनौ वीर्यशालिनौ ।
चक्राते कदनं घोरं परस्परजयैषिणौ ॥ ३८ ॥
ईशानो दशभिर्बाणैः कृष्णं तार्क्ष्यं च पञ्चभिः ।
विव्याध समरे राजन् तिष्ठतिष्ठेति चावदत् ॥३९
ततः शार्ङ्गं समादाय कृष्णः परपुरञ्जयः ।
त्रिंशद्भिर्युगपद्बाणैर्विव्याध वृषवाहनम् ॥ ४० ॥
गरुडः पन्नगरिपुः पद्भ्यां द्वाभ्यां च संयुगे ।
पक्षाभ्यां चञ्चुकोट्या च मर्दयामास तं वृषम् ४१
भूयोऽपि कृष्णो नाराचैः पञ्चाशत्प्रमितैर्नृप ।
योधयामास समरे शङ्करं लोकशङ्करम् ॥ ४२ ॥
ततस्त्रिशूलमाविध्य निशितं घोरदर्शनम् ।
प्राहिणोद्वासुदेवाय कुपितो धूर्जटिर्नृपः ॥ ४३ ॥
दृष्ट्वा त्रिशूलमायान्तं केशवस्तं निवारितुम् ।
गदां कौमोदकीं गुर्वीं प्राहिणोद्दैत्यमर्दनीम् ४४
ते वै कौमोदकीशूले कृत्वा नभसि सङ्गरम् ।
ज्वलमाने महाघोरे पेततुः सममंबुधौ ॥ ४५ ॥
निपात्याब्धौ त्रिशूलं तद्गदा कौमोदकी पुनः ।
आससाद करं विष्णोस्त्रिशूलमपि शूलिनः ॥४६॥
तत उद्यम्य निशितं खड्गं पन्नगभूषणः ।
कृष्णमभ्यद्रवत्सङ्ख्ये पार्ष्णिभ्यां चोदयन्वृषम् ४७
तूर्णं गृहीत्वा बाहुभ्यां विषाणे तस्य नन्दिनः ।
स शूलपाणिं चिक्षेप वैनतेयो धनुश्शतम् ॥४८॥
ततो विसृज्य सङ्ग्रामं त्रिशूली वृषवाहनः ।
प्रमथैः सहितः प्रायात्कुरुश्रेष्ठ यथागतम् ॥४९॥

विजयध्वजीयपाठे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

[विजयध्वजीयपाठे सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

श्रीकृष्णेन महेन्द्रपराजयः ॥ १ ॥ इन्द्रेण श्रीकृष्णसत्यभामयोः सान्त्वनं ॥ २ ॥ श्रीकृष्णस्य द्वारकागमनं] ॥ ३ ॥ सत्यभामायाः गृहप्राङ्गणे पारिजाततरुस्थापनं ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच—
ततः स्वयं देवपतिस्तुङ्गमारुह्य वारणम् ।
किरीटी बद्धतूणीरः प्रगृहीतशरासनः ॥ १ ॥
अभ्यद्रवद्रणे कृष्णं गजः केसरिणं यथा ।

पारिजातकृते राजन्पौलोम्या वचनं स्मरन् ॥ २ ॥
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य हरिः परपुरञ्जयः ।
शङ्खं दध्मौ महानादं दिशः समभिपूरयन् ॥ ३ ॥
तमभिद्रुत्य देवेन्द्रो महद्विस्फारयन्धनुः ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कृष्णं विव्याध सङ्गरे ॥ ४ ॥
हरिर्विद्धः क्षुरप्रेण देवराजेन वक्षसि ।
प्रहस्य साधु शक्रोसि युक्तं त इति चाब्रवीत् ॥५॥
भूयोऽपि बाणान्दश देवराजः
सन्धाय चापे भुजगेन्द्रकल्पे ।
आकर्णपूर्णं विनिकृष्य कृष्णे
मुमोच चक्रे स ह सिंहनादम् ॥ ६ ॥
तानन्तरे कंसरिपुर्महात्मा
छित्त्वा त्रिधैकेन शरेण बाणान् ।
विव्याध बाणैर्दशभिः सुधौतैः
पुरन्दरं भारत लीलयैव ॥ ७ ॥
ते शरा देवराजस्य गात्रं निर्भिद्य सात्वति ।
शोणिताक्ताः प्रदृश्यन्ते भूयो वेगेन निर्गताः ॥८
पुनश्च शक्रः कोदण्डे शरान्सन्धाय षोडश ।
मुमोचाकृष्य गोविन्दस्तांश्चकर्त शरैस्त्रिभिः ॥९॥
भूयोऽपि बाणैस्त्रिंशद्भिः सुरराजानमाहवे ।
आयोधयद्धरिस्ते च ममज्जुः शक्रवक्षसि ॥ १० ॥
ततश्चुकोप देवेन्द्रो दण्डाहत इवोरगः ।
प्रेषयामास तोत्रेण तार्क्ष्यं प्रति महागजम् ॥११॥
स गजः प्राप्य गरुडं पाकशासनचोदितः ।
चतुर्भिर्घटयामास दन्तैर्बाहुयुगान्तरे ॥ १२ ॥
ततस्तुण्डेन गरुडः पक्षाभ्यां च तथा नखैः ।
अर्दयामास कौरव्य गजमैरावताह्वयम् ॥ १३ ॥
शक्रस्तु वज्रमुद्यम्य घोरं दानवभूषणम् ।
पश्यतां सर्वभूतानां प्रजहार वृषाकपिम् ॥ १४ ॥
तमागतं मधुरिपुर्वज्रं दुश्च्यवनायुधम् ।
वामेन पाणिना विष्णुर्जग्राह प्रजहास च ॥१५॥
निरायुधः सुरपतिर्गरुडार्दितवाहनः ।
व्यावर्तत रणाद्राजन् व्रीडावनतकन्धरः ॥१६॥
तं दृष्ट्वा भ्रष्टसंकल्पं पलायनपरायणम् ।
सत्यभामा सुरपतिं प्रहसन्तीदमब्रवीत् ॥ १७ ॥

सत्यभामोवाच—
एहि शक्र निवर्तस्व मा याहि कुलिशायुध ।
पलायनमयुक्तं हि पौलोम्या वल्लभस्य ते ॥१८॥
ऐश्वर्यमत्ता पौलोमी भर्तृपौरुषगर्विता ।
अवमंस्यति सद्यस्त्वां भार्या रणपराजितम् ॥१९॥
इत्थं देव्या गिरं शक्रः सोपालंभमुदीरिताम् ।
निशम्याभिमुखो भूत्वा प्राह देवीं शुचिस्मितां २०

इन्द्र उवाच—
येनामरासुरमहोरगयक्षसिद्धा
गन्धर्वकिन्नरपिशाचनिशाचराद्याः ।
सृष्टास्त्रिलोकगुरुणा रणमूर्ध्नि तेन
को वा न याति परिभूतिमलं विरुध्य ॥ २१ ॥
वत्सो यथा तनुबलः सकृदेत्य मात-
र्यूधस्यपानसमये कुरुते विरोधम् ।
तद्वद्वयं च निजशैशवमप्रमेये
नाथे विरुध्य पिशिताशनि दर्शयाम ॥ २२ ॥
इति सत्राजितः पुत्रीमुक्त्वा भारतसत्तम ।
कृताञ्जलिः प्रणम्याह वासुदेवं पुरन्दरः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच—
नमस्ते देवदेवेश पुण्डरीकाक्ष माधव ।
क्षमस्व मत्कृतं विश्वमपराधं जगत्पते ॥ २४ ॥
न मां त्वदेकशरणं शरणागतवत्सल ।
भूरिबालिशमक्षान्तं परित्यक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥
ऐरावतश्च कुलिशं पारिजातश्च पादपः ।
देवराज्यं च भगवन्नियं चाप्यमरावती ॥ २६ ॥
त्वदधीनमिदं विश्वमहमाज्ञाकरस्तव ।
अत्र यद्रोचते नेतुं नीयतां तद्यथेच्छया ॥२७॥
किंतु वक्ष्यामि गोविन्द मूलं त्वयि विरुध्यतः ।
रमसे मानुषे लोके भगवंस्त्वमनन्यधीः ॥ २८ ॥
तत्र नीते पारिजाते भवता कल्पपादपे ।
तेन सा जायते स्वर्गान्निर्विशेषा वसुन्धरा ॥२९॥
तेनाहं यदुशार्दूल विरोधं कृतवांस्त्वयि ।
तत्क्षन्तव्यं त्वया देव कार्याकार्यं विजानता ३०

श्रीशुक उवाच—
इत्युक्तो देवराजेन देवदेवो जनार्दनः ।

पुरन्दरं कुरुश्रेष्ठ प्राह प्रहसिताननः ॥ ३१ ॥
श्रीभगवानुवाच—
अपराधस्त्वया शक्र न कश्चिदपि चेष्टितः ।
यत्कृतं तन्मयैवागस्त्वभेदादावयोः परम् ॥ ३२॥
यत्त्वयाद्य सहस्राक्ष चेष्टितं साध्वसाधु वा ।
मयैव तत्कृतं सर्वं नात्र कार्या विचारणा ॥३३॥
पारिजातस्तरुश्रेष्ठो मय्यारूढे तरुर्दिवम् ।
मन्निदेशात्सहस्राक्ष स्वयमेष्यति नन्दनम् ॥३४॥
इत्युक्तो वासुदेवेन देवराजः कुरूद्वह ।
गोविन्दं सत्यभामां च प्रसाद्य गरुडं तथा॥३५॥
पुत्रो मे रक्षितव्यस्ते श्यालो बीभत्सुरित्यपि ।
भूयोभूयः प्रार्थयित्वा कृतानुज्ञः पुरन्दरः ॥३६॥
सार्धं सकलदिक्पालैर्लब्धवज्रः पुरं ययौ ।
पुरन्दरं सदिक्पालं विसृज्य यदुनन्दनः॥ ३७ ॥
गरुडं प्राह कौरव्य यास्यामो द्वारकामिति ।
गोविन्दं सत्यभामां च पारिजातं च पादपम् ३८
गरुडः पन्नगरिपुर्लीलयैव वहन्ययौ ।
संप्रविश्य पुरीं रम्यां द्वारतोरणभूषिताम् ॥३९॥
पताकामालिनीं दिव्यां सिक्तसंमृष्टभूतलाम् ।
ऊढोपायनतांबूलस्रग्गन्धकलमाक्षतैः ॥ ४० ॥
उपस्थितैर्यदुश्रेष्ठैः पूजितश्चाभिवन्दितः ।
तूर्यमङ्गलनिर्घोषैर्वेदस्वाध्यायनिःस्वनैः ॥ ४१ ॥
प्रविवेश सभां दिव्यां सुधर्मां वृद्धसेविताम् ।
आहुकं वसुदेवं च बलभद्रं तथाऽग्रजम् ॥ ४२॥
अभिवाद्य यथान्यायं पूजितस्तैर्यथोचितम् ।
उपविष्टः सभामध्ये काञ्चने परमासने ॥ ४३॥
रराज राजशार्दूल बृहस्पतिपुरोगमैः ।
लोकपालैरुपासीनैर्दिवि वज्रधरो यथा॥ ४४ ॥
प्राङ्गणे सत्यभामायाः पारिजातं महाद्रुमम् ।
स्थापयामास गोविन्दः सर्वतो मणिकुट्टिमे ॥४५॥
आयान्तं देवकीपुत्रं योषित्सार्थेन भूरिणा ।
श्रुत्वा द्रष्टुमुपाजग्मुः सकला यादवस्त्रियः ॥४६॥
वसुदेवस्तु कौरव्य रोहिण्याद्याः स्त्रियोऽखिलाः ।
आजग्मुः केशवं द्रष्टुं जितशत्रुमनामयम् ॥४७॥
स दृष्ट्वा मातरो विष्णुर्देवक्या सह संगताः ।
चक्रे प्रणाममाशीर्भिस्ताश्च तं प्रत्यपूजयन् ॥४८॥
रुक्मिण्याद्यास्तथा सप्त महिष्यः कृष्णवल्लभाः ।
प्रणेमुर्देवमभ्येत्य दिव्यरूपाः स्वलङ्कृताः ॥४९॥
रेवती रामदयिता त्रिवक्रा च यशस्विनी ।
एकानङ्गा च तन्वङ्गी चित्रा च वरवर्णिनी॥५०॥
अन्याश्च कुरुशार्दूल भोजवृष्ण्यन्धकस्त्रियः ।
आनीतप्रमदासार्थं जितशत्रुमनामयम् ॥ ५१ ॥
गोविन्दं सत्यभामां चाप्यानीतममरद्रुमम् ।
प्रीत्युत्फुल्लमुखाः सर्वे कौतुकाद्द्रष्टुमीययुः ॥५२॥
तं समेता यथाजोषं लाजप्रसवतण्डुलैः ।
स्पृष्ट्वा मूर्ध्नि मुकुन्दस्य जग्मुः स्वंस्वं निवेशनम्५३

विजयध्वजीयपाठे सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥]

षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

श्रीकृष्णरुक्मिण्योः प्रेमकलहः ॥ १ ॥

[राजोवाच—
सर्वासां महिषीणां तु गोविन्दासक्तचेतसाम् ।
मय्येव प्रेमवान्विष्णुरिति निश्चितचेतसाम् ॥१॥
समः सर्वासु वा कृष्ण एकस्यां प्रेमवानुत ।
तन्मे त्वं शंस तच्छ्रोतुं रतिरस्ति मम प्रभो ॥२॥
श्रीशुक उवाच—
महिषीणां तु सर्वासां प्रथमा भीष्मनन्दना ।
प्रेमवानधिकं तस्यामिति प्रख्यातिरूर्जिता ॥३॥

१ विज०अयमध्यायः७५ तमतया वर्तते । तत्रादौ कुण्डलिता एते चत्वारः श्लोकाश्चाधिकाः ।

कदाचित्प्रेमकलहः केशवेन तया समम्।
कृतस्तच्छृणु कौरव्य कार्त्स्न्येन कथयामि ते॥४॥]

श्रीशुक उवाच—

कर्हिचित्सुखमासीनं स्वतल्पस्थं जगद्गुरुम्।
पतिं पर्यचरद्भैष्मी व्यजनेन सखीजनैः॥ १॥
यस्त्वेतल्लीलया विश्वं सृजत्यत्त्यवतीश्वरः।
स हि जातः स्वसेतूनां गोपीथाय यदुष्वजः॥२॥
तस्मिन्नन्तर्गृहे भ्राजन्मुक्तादामविलंबिना।
विराजिते वितानेन दीपैर्मणिमयैरपि॥ ३॥
मल्लिकादामभिः पुष्पैर्द्विरेफकुलनादिते।
जालरन्ध्रप्रविष्टैश्च गोभिश्चन्द्रमसोऽमलैः॥ ४॥
पारिजातवनामोदवायुनोद्यानशालिना।
धूपैरगुरुजै राजञ्जालरन्ध्रविनिर्गतैः॥ ५॥
पयःफेननिभे शुभ्रे पर्यङ्के कशिपूत्तमे।
उपतस्थे सुखासीनं जगतामीश्वरं पतिम्॥ ६॥
वालव्यजनमादाय रत्नदण्डं सखीकरात्।
तेन वीजयती देवी उपासाञ्चक्र ईश्वरम्॥ ७॥
सोपाच्युतं क्वणयती मणिनूपुराभ्यां
रेजेऽङ्गुलीयवलयव्यजनाग्रहस्ता।
वस्त्रान्तगूढकुचकुङ्कुमशोणहार-
भासा नितंबधृतया च पराध्यर्काञ्च्या॥ ८॥
तां रूपिणीं श्रियमनन्यगतिं निरीक्ष्य
या लीलया धृततनोरनुरूपरूपा।
प्रीतः स्मयन्नलककुण्डलनिष्ककण्ठ-
वक्त्रोल्लसत्स्मितसुधां हरिराबभाषे॥ ९॥

श्रीभगवानुवाच—

राजपुत्रीप्सिता भूपैर्लोकपालविभूतिभिः।
महानुभावैः श्रीमद्भी रूपौदार्यबलोर्जितैः॥१०॥
तान्प्राप्तानर्थिनो हित्वा चैद्यादीन्स्मरदुर्मदान्।
दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो वव्रृषेऽसमान्॥
राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रूः समुद्रं शरणं गतान्।
बलवद्भिः कृतद्वेषान्प्रायस्त्यक्तनृपासनान्॥१२॥
अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषाम्।
आस्थिताः पदवीं सुभ्रूः प्रायः सीदन्ति योषितः॥
निष्किञ्चना वयं शश्वन्निष्किञ्चनजनप्रियाः।
तस्मात्प्रायेण न ह्याढ्या मां भजन्ति सुमध्यमे१४
ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः।
तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् १५
वैदर्भ्येतदविज्ञाय त्वयाऽदीर्घसमीक्षया।
वृता वयं गुणैर्हीना भिक्षुभिः श्लाघिता मुधा१६
अथाऽऽत्मनोऽनुरूपं वै भजस्व क्षत्रियर्षभम्।
येन त्वमाशिषः सत्या इहामुत्र च लप्स्यसे॥१७॥
चैद्यशाल्वजरासन्धदन्तवक्त्रादयो नृपाः।
मम द्विषन्ति वामोरु रुक्मी चापि तवाग्रजः १८
तेषां वीर्यमदान्धानां दृप्तानां स्मयनुत्तये।
आनीताऽसि मया भद्रे तेजोऽपहरताऽसताम् १९
उदासीना वयं नूनं न स्त्र्यपत्यार्थकामुकाः।
आत्मलब्ध्याऽऽस्महे पूर्णा गेहयोर्ज्योतिरक्रियाः॥

श्रीशुक उवाच—

एतावदुक्त्वा भगवानात्मानं वल्लभामिव।
मन्यमानामविश्लेषात्तद्दर्पघ्न उपारमत्॥ २१॥
इति त्रिलोकेशपतेस्तदाऽऽत्मनः
प्रियस्य देव्यश्रुतपूर्वमप्रियम्।
आश्रुत्य भीता हृदि जातवेपथु-
श्चिन्तां दुरन्तां रुदती जगाम ह॥ २२॥
पदा सुजातेन नखारुणश्रिया
भुवं लिखन्त्यश्रुभिरञ्जनासितैः।
आसिञ्चती कुङ्कुमरूषितौ स्तनौ
तस्थावधोमुख्यतिदुःखरुद्धवाक्॥ २३॥
तस्याः सुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धे-
र्हस्ताच्छ्लथद्वलयतो व्यजनं पपात।
देहश्च विक्लवधियः सहसैव मुह्य-

१ विज० य एत। २ वीर० धूपैः। विज० दिव्यै। ३ उभ० नादितैः। ४ उभ० ऽरुणैः। ५ वीर० शोभिना। ६ विज० रागरवै। ७ विज० तां रुक्मिणीं। ८ वीर० भूयांश्चैया। ९ वीर० न्न वव्रृषे समान्। विज० द्देववृषोपमान्।

१ वीर० भवेत्। २ विज० द्विषन्ति मां वरारोहे। ३ वीर० तन्वि। विज० ह्यद्धा। ४ विज० नेहात्मसदृशाः क्रियाः। ५ वीर० त्रिलोकाधिपते। ६ वीर० रञ्जनाविलैः। ७ विज० विभ्यद्रंभेव वायु।

त्रंभेव वायुविहता प्रविकीर्य केशान् ॥ २४ ॥
तद्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः प्रियायाः प्रेमबन्धनम् ।
हास्यप्रौढिमजानन्त्याः करुणः सोऽन्वकंपत ॥२५
पर्यङ्कादवरुह्याशु तामुत्थाप्य चतुर्भुजः ।
केशान्समुह्य तद्वक्रं प्रामृजत्पद्मपाणिना ॥ २६ ॥
प्रमृज्याश्रुकले नेत्रे स्तनौ चोपहतौ शुचा ।
आश्लिष्य बाहुना राजन्ननन्यविषयां सतीम् २७
सान्त्वयामास सान्त्वज्ञः कृपया कृपणां प्रभुः ।
हास्यप्रौढि[1]भ्रमच्चित्तामतदर्हां सतां गतिः ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मामा वैदर्भ्यसूयेथा जाने त्वां मत्परायणाम् ।
त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्या[2]चरितमङ्गने ॥ २९ ॥
मुखं च प्रेमसंरंभस्फुरिताधरमीक्षितुम् ।
कटाक्षेपारुणापाङ्गं सुन्दरभ्रुकुटीतटम् ॥ ३० ॥
अयं हि परमो लाभो गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
यन्नर्मैर्नीयते यामः प्रियया भीरु भामिनि[3] ॥३१॥

श्रीशुक उवाच—

सैवं भगवता राजन्वैदर्भी परिसान्त्विता ।
ज्ञात्वा तत्परिहासोक्तिं प्रियत्यागभयं जहौ॥३२॥
बभाष ऋषभं पुंसां वीक्षन्ती भगवन्मुखम् ।
सव्रीडहासरुचिरस्निग्धापाङ्गेन भारत ॥ ३३ ॥

रुक्मिण्युवाच—

नन्वेवमेतदरविन्दविलोचनाऽऽह
यद्वै भर्त्रा[4]न्भगवतोऽसदृ[5]शी विभूम्नः ।
क्व स्वे महिम्न्यभिरतो भगवांस्त्र्यधीशः
क्वाऽहं गुणप्रकृतिर[6]ज्ञगृहीतपादा ॥ ३४ ॥
सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमान्तः
शेते समुद्र उपलंभनमात्र आत्मा ।
नित्यं कदिन्द्रियगणैः[7] कृतविग्रहस्त्वं
त्वत्सेवकैर्नृप पदं विधुतं तमोन्धम् ॥ ३५ ॥
त्वत्पादपद्ममकरन्दजुषां मुनीनां
वर्त्मा[1]स्फुटं नृपशुभिर्ननु दुर्विभाव्यम् ।
यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य
भूमं[2]स्तवेहितमथो अनु[3] ये भवन्तम् ॥ ३६ ॥
निष्किञ्चनो ननु भवान्न यतोऽस्ति किञ्चि-
द्यस्मै बलिं बलिभुजोऽपि हरन्त्यजाद्याः ।
न त्वा विदन्त्यसुतृपोन्तक[4]माढ्यतान्धाः
प्रेष्ठो[5] भवान्बलिभुजामपि तेऽपि तुभ्यम् ॥ ३७॥
त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा
यद्वाञ्छया सुमतयो विसृजन्ति कृत्स्नम् ।
तेषां विभो समुचि[6]तो भवतः समाजः
पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥ ३८॥
त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिर्गदितानुभाव
आत्माऽऽत्मदश्च जगतामिति मे वृतोऽसि ।
हित्वा[7] भवद्भ्रुव उदीरितका[8]लवेग-
ध्वस्ताशिषोऽब्जभवनाकपतीन्कुतो[9]ऽन्ये ॥ ३९ ॥
जाड्यं[10] वचस्तव गदाग्रज यस्तु[11] भूपा-
न्विद्राव्य शार्ङ्गनिनदेन जहर्थ मां त्वम् ।
सिंहो यथा स्वबलि[12]मीश पशून्स्वभागं
तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्नः ॥ ४० ॥
यद्वाञ्छया नृपशिखामणयोऽङ्गवैन्य-
जायन्तनाहुषगयादय ऐकपत्यम् ।
राज्यं विसृज्य विविशुर्वनमंबुजाक्ष
सीदन्ति तेऽनु[13]पदवीं त इहास्थिताः किम् ॥४१॥
कोऽ[14]न्यं श्रयेत तव पादसरोजगन्ध-
माघ्राय सन्मुखरितं जनताऽपवर्गम् ।
लक्ष्म्यालयं त्वविगणय्य गुणालयस्य[15]

१ उभ० हास्यप्रौढेर्भ्रम । २ विज० क्ष्वेलाचरित । ३ विज० भाषिणि । ४ उभ० भवान्न भवतः । ५ विज० सदृशो । ६ विज० रन्यगृहीत । ७ उभ० गुणैः ।

१ विज० वर्त्म स्फुटं । २ वीर० भूम्नस्तवे । ३ विज० अनु मे भवन्ति । ४ विज० तृपोन्तिक । ५ विज० प्रेष्ठः सतां बलिभुजामपि योन्तरास्से । ६ विज० समुदितो भवतः प्रसादस्त्रय्यां च यश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न । ७ विज० मुक्त्वा भवद्भ्रुवदुदीरित । वीर० हित्वा भवद्भ्रुव उदीरित । ८ विज० कालगन्ध । ९ विज० कुतोन्यान् । १० विज० सत्यं वच । ११ विज० यश्च । १२ वीर० स्वबलिमाशु । १३ विज० तेनु पदवीं । १४ वीर० कान्यं श्रयीत । विज० का स्त्री वृणीत । १५ विज० गुणालयाढ्यं ।

मर्त्यो सदोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः ॥ ४२ ॥
तं त्वाऽनुरूपमभजं जगतामधीश-
मात्मानमत्र च परत्र च कामपूरम् ।
स्यान्मे तवाङ्घ्रिररणं सृतिभिर्भ्रमन्त्या
यो वै भजन्तमुपयात्यनृतापवर्गः ॥ ४३ ॥
तस्याः स्युरच्युत नृपा भवतोपदिष्टाः
स्त्रीणां गृहेषु खरगोश्वविडालभृत्याः ।
यत्कर्णमूलमरिकर्शन नोपयाया-
द्युष्मत्कथा मृडविरिञ्चसभासु गीता ॥ ४४ ॥
त्वक्‍श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमन्त-
र्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम् ।
जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा
या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती स्त्री ॥ ४५ ॥
अस्त्वंबुजाक्ष मम ते चरणानुराग
आत्मन्रतस्य मयि चानतिरिक्तदृष्टेः ।
यर्ह्यस्य वृद्धय उपात्तरजोऽतिमात्रो
मामीक्षसे तदुह नः परमाऽनुकंपा ॥ ४६ ॥
नैवालीकमहं मन्ये वचस्ते मधुसूदन ।
अंबाया इव हि प्रायः कन्यायाः स्याद्रतिः क्वचित्
व्यूढायाश्चापि पुंश्चल्या मनोऽभ्येति नवंनवम् ।
बुधोऽसतीं न बिभृयात्तां बिभ्रदुभयच्युतः ॥४८॥

श्रीभगवानुवाच—

साध्व्येतच्छ्रोतुकामैस्त्वं राजपुत्रि प्रलंभिता ।
मयोदितं यदन्वात्थ सर्वं तत्सत्यमेव हि ॥४९॥
यान्यान्कामयसे कामान्मय्यकामाय भामिनि ।
सन्ति ह्येकान्तभक्तायास्तव कल्याणि नित्यदा ५०

१ वीर० मर्त्यं सदोरु । विज० मर्त्याशिषोरु । २ विज० विवेकदृष्टिः । ३ विज० कामरूपं । ४ विज० शरणं श्रुतिभि । ५ विज० ये वै भजन्त्युत यान्त्यनृतापवर्गम् । ६ विज० कस्याः । ७ विज० कृमिविड्भरितान्त्रवीतं । ८ विज० काम-मति । ९ विज० अस्त्यंबुजाश । १० विज० लीकं भरत्येव । ११ विज० कन्यावादरतिः । १२ वीर० ऊढायाश्चापि । विज० मूढायाश्चापि । १३ वीर० कामेन । १४ विज० यदन्वर्थं सर्वं । १५ विज० यं यं । १६ विज० कामं मयि कामाय कामिनि ।

उपलब्धं पतिप्रेम पातिव्रत्यं च तेऽनघे ।
यद्वाक्यैश्चाल्यमानाया न धीर्मय्यपकर्षिता ॥५१॥
ये मां भजन्ति दांपत्ये तपसा व्रतचर्यया ।
कामात्मानोऽपवर्गेशं मोहिता मम मायया ॥५२॥
मां प्राप्य मानिन्यपवर्गसंपदं
वाञ्छन्ति ये संपद एव तत्पतिम् ।
ते मन्दभाग्या निरयेऽपि ये नृणां
मात्रात्मकत्वान्निरयः सुसङ्गमः ॥ ५३ ॥
दिष्ट्या गृहेश्वर्यसकृन्मयि त्वया
कृताऽनुवृत्तिर्भवमोचनी खलैः ।
सुदुष्कराऽसौ सुतरां दुराशिषो
ह्यसुंभराया निकृतिंजुषः स्त्रियाः ॥ ५४ ॥
न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु
पश्यामि मानिनि यया स्वविवाहकाले ।
प्राप्तान्नृपानवगणय्य रहोहरो मे
प्रस्थापितो द्विज उपश्रुतसत्कथस्य ॥ ५५ ॥
भ्रातुर्विरूपकरणं युधि निर्जितस्य
प्रोद्वाहपर्वणि च तद्वधमक्षगोष्ठ्याम् ।
दुःखं समुत्थमसहोऽस्मदयोगभीत्या
नैवाब्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ॥ ५६ ॥
दूतस्त्वयाऽऽत्मलभने सुविविक्तमन्त्रः
प्रस्थापितो मयि चिरायति शून्यमेतत् ।
मत्वा जिहासि इदमङ्गमनन्ययोग्यं
तिष्ठेत तत्त्वयि वयं प्रतिनन्दयामः ॥ ५७ ॥

श्रीशुक उवाच—

एवं सौरतसंलापैर्भगवाञ्जगदीश्वरः ।
स्वरतो रमया रेमे नरलोकं विडंबयन् ॥ ५८ ॥

१ विज० श्चोद्यमानाया । २ विज० सत्पतिं । ३ विज० ये स्युर्मात्रात्मकत्वान्निरये । ४ विज०श्वर्ययुते मयि । ५ विज० विकृतिं । ६ वीर० रहस्करो मे । विज० रहारहो । ७ विज० उपस्थित । ८ वीर० जिताः स्मः । ९ वीर० विभक्त । १० विज० जिहासुरिद । ११ विज० तिष्ठेस्त-तस्त्वयि । १२ उभ० देवकीसुतः ।

तथाऽन्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिव । आस्थितो गृहमेधीयान्धर्माँल्लोकगुरुर्हरिः[1] ॥५९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे षष्टि[2]तमोऽध्यायः[3] ॥ ६० ॥

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

श्रीकृष्णस्य पुत्रपौत्रादिसन्ततिकथनं ॥ १ ॥ अनिरुद्धस्य विवाहः ॥ २ ॥ बलरामेण रुक्मिणो वधः ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान्दशदशाबलाः ।
अजीजनन्ननवमान्पितुः सर्वात्मसंपदा ॥ १ ॥
गृहादनपगं वीक्ष्य राजपुत्र्योऽच्युतं स्थितम् ।
प्रेष्ठं[2] न्यमंसत स्वंस्वं न तत्त्वविदः स्त्रियः ॥२॥
चार्वब्जकोशवदनायतबाहु[3]नेत्र-
सप्रेमहासरसवीक्षितवल्गुजल्पैः ।
संमोहिता भगवतो न मनो विजेतुं
स्वैर्विभ्रमैः समशकन्वनिता विभून्नः ॥ ३ ॥
स्मायावलोकलवदर्शितभावहारि-
भ्रूमण्डलप्रहितसौरतमन्त्रशौण्डैः ।
पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनङ्गबाणै-
र्यस्येन्द्रियं विमथितुं करणैर्न शेकुः ॥ ४ ॥
[याँस्त्रीप्सितं स्वभवनेष्वधिरूढमुच्चै-
र्लक्ष्म्येकधाम सरसप्लुतवीक्षणेन ।
ऐक्षन्सतामपि पतिं च सतीः कटाक्षैः
स्थूणान्तरेण नवसङ्गमलज्जयैव ॥ १ ॥
रामा गृहे विहरतः पुरतः कराभ्यां
बद्धेक्षणाः स्वदयितस्य मुदा हसन्त्यः ।
गात्रान्तराण्यपिदधुर्निजपूरुषस्य
क्लेशावहान्यपि तदङ्गजभङ्गभीताः ॥ २ ॥]
इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता
ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ।
भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयाऽनुराग-
हासावलोकनवसङ्गमलालसाद्यम् ॥ ५ ॥
प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौच-
तांबूलविश्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ।
केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यै-
र्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥ ६ ॥
तासां या दशपुत्राणां कृष्णस्त्रीणां पुरोदिताः ।
अष्टौ महिष्यस्तत्पुत्रान्प्रद्युम्नादीन्गृणा[4]मि ते ॥७॥
चारुदेष्णः सुदेष्णश्च चारुदेहश्च वीर्यवान् ।
सुचारुश्चारुगुप्तश्च भद्रचारुस्तथाऽपरः ॥ ८ ॥
चारुचन्द्रो[5] विचारुश्च चारु[6]श्च दशमो हरेः ।
प्रद्युम्नप्रमुखा जाता रुक्मिण्यां नाव[7]माः पितुः ॥९॥
भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमांस्तथा ।
चन्द्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाऽष्टमः ॥१०॥
श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश ।
सांबः सुमित्रः पुरुजिच्छतजिच्च सहस्रजित् ॥११॥
विजयश्चित्रकेतुश्च वसुमान् द्रविडः[8] क्रतुः ।
जांबवत्याः सुता ह्येते सांबाद्याः पितृसंमताः १२
वीर[10]श्चन्द्रोऽश्वसेनश्च चित्रगुर्वेगवान्वृषः ।
आमः शङ्कुर्वसुः श्रीमान्कु[11]न्तिर्नाग्नजितेः सुताः १३
श्रुतः कविर्वृषो वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः ।
शान्तिर्दर्शः पूर्णमासः कालिन्द्याः सोमकोऽवरः ॥

---

१ उभ० मपि स्त्रीणां । २ विज० आत्मतोऽमंसत प्रेष्ठं । ३ विज० चारुनेत्र । ४ वीर० स्मेरावलोक । ५ विज० श्लोकद्वयमधिकं । ६ विज० एतदादिश्लोकद्वयं नास्ति ।

१ विज० गुरुर्जुषन् । २ विज० पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ३ विज० षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ४ विज० गृणन्ति तान् । ५ उभ० चारुचन्द्रोऽतिचारुश्च । ६ विज० चारुमान्दशमो । ७ वीर० सदृशाः । ८ उभ० द्रविणः । ९ वीर० संनिभाः । १० उभ० भानुश्चन्द्रो । ११ वीर० न्दतिः । विज० कृतिः ।

प्र[1]घोषो गात्रवान्सिं[2]हो बलः प्रबल ऊर्ध्वगः ।
माद्र्याः पुत्रा महाशक्तिः सह ओजोऽपराजितः॥
वृ[3]को हर्षोऽनिलो गृध्रो व[4]र्धनोऽन्नाद एव च ।
महां[5]शः पावनो वह्निर्मित्रविन्दात्मजाः क्षु[6]धिः १६
सङ्ग्रामजिद्बृहत्सेनः शूरः प्रहरणोऽरिजित् ।
जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः १७
दीप्तिमांस्ताम्र[7]तप्ताद्या रोहिण्यास्तनया हरेः ।
प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूद्रुक्मवत्यां महाबलः ॥१८॥
पुत्र्यां तु रुक्मिणो राजन्नाम्ना भोजकटे पुरे ।
एतेषां पुत्रपौत्राश्च बभूवुः कोटिशो नृप ।
मातरः कृष्णजातानां सहस्राणि च षोडश ॥१९॥
राजोवाच—
कथं रुक्म्यरिपुत्राय प्रादाद्दुहितरं युधि ।
कृष्णेन परिभूतस्तं हन्तुं रन्ध्रं प्रतीक्षते ।
एतदाख्याहि मे विद्वन्द्विषोर्वै[8]वाहिकं मिथः २०
अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ।
विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः २१
श्रीशुक उवाच—
धृतः[9] स्वयंवरे साक्षादनङ्गोऽङ्ग[10]युतस्तया ।
राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैकरथो युधि ॥२२॥
यद्यप्यनुस्मरन्वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।
व्यतरद्भागिनेयाय सुतां कुर्वन्स्वसुः प्रियम् ॥२३॥
[तदेवा[11]नुस्मरन्वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।
तोषयामास तपसा श्रीशैलनिलयं हरम् ॥ १ ॥
तपसाऽऽराधितो रुद्रो रुक्मिणा वरदर्षभः ।
वरेण च्छन्दयामास स च वव्रे दृढं धनुः ॥ २ ॥
अजेयं शत्रुसङ्घानामच्छेद्यं त्रिदशैरपि ।
तथेति कार्मुकं दत्वा वाक्यं चोवाच शङ्करः ॥३॥
यदा विरुद्ध्यसे विष्णौ तदेतत्कार्मुकं नृप ।
हित्वा तदा त्वां मामेव प्रतिपत्स्यीत नान्यथा ४
इत्युक्त्वा कार्मुकं दत्वा शङ्करो न व्यदृश्यत ।
सोपि लब्धवरो राजा प्राप्य भोजकटं पुरम् ॥५॥
तेन चापेन सकलान्नृपान्प्रख्यातपौरुषान् ।
वशे चकार सङ्ग्रामे रुक्मी कृष्णमृते नृप ॥ ६ ॥
विरोद्धुं वासुदेवेन रुक्मी नैवाकरोन्मनः ।
धनुर्लोभान्महाराज न मैत्रीमप्यकल्मषाम् ।
यद्यप्यनुस्मरन्वैरं गिरिशस्य स्मरन्वचः ॥ ७ ॥
धृतः स्वयंवरे साक्षादनङ्गोऽङ्गयुतस्तया ।
राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैकरथो युधि ॥ ८ ॥
अनिरुद्धो रुक्मवत्यां तस्यां जज्ञे महारथः ।
जहार यं चित्रलेखा बाणपुत्र्या प्रचोदिता ।
सहस्रबाहुर्बाणश्च यत्कृते द्विभुजोऽभवत् ॥ ९ ॥]
रुक्मिण्यास्तनयां राजन्कृतवर्मसुतो बली ।
उपयेमे विशालाक्षीं[1] कन्यां चारुमतीं किल ॥२४॥
दौहित्रायानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्यददाद्धरेः ।
रोचनां बद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया ।
जानन्नधर्मं तयो[2]र्यौनं स्नेहपाशानुबन्धनः ॥ २५ ॥
तस्मिन्नभ्युदये राजन् रुक्मिणी रामकेशवौ ।
पुरं भोजकटं जग्मुः सांब[3]प्रद्युम्नकादयः ॥ २६ ॥
तस्मिन्निवृत्त उद्वाहे कालिङ्गप्रमुखा नृपाः ।
दृप्तास्ते रुक्मिणं प्रोचुर्बलमक्षैर्विनिर्जय ॥ २७ ॥
अनक्षज्ञो ह्य[4]यं राजन्नपि तद्व्य[5]सनं महत् ।
इत्युक्तो बलमाहूय तेनाक्षै रुक्म्यदीव्यत ॥२८॥
शतं सहस्रमयुतं रामस्तत्राऽऽददे पणम् ।
तं तु रुक्म्यजयत्तत्र कालिङ्गः प्राहसद्बलम् ।
दन्तान्संदर्शयन्नुच्चैर्नामृष्यत्तद्धलायुधः ॥ २९ ॥
ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णाद् ग्लहं त[6]त्राजयद्बलः ।
जितवानहमित्याह रुक्मी कैतवमाश्रितः ॥३०॥
मन्युना क्षुभितः श्रीमान्समुद्र इव पर्वणि ।

---

१ वीर० प्रजङ्घो । २ विज० सिद्धो । ३ वीर० वृको ह्यर्को। विज० वृकोऽर्हकोऽनिलो नीलो । ४ उभ० बह्वन्नोन्नाद एव च । ५ विज० महाशापोऽवनो । ६ विज० कृतिः । ७ उभ० ताम्रपत्राद्या । ८ विज० वैवाहिकीं क्रियां । ९ वीर० अयं श्लोकः उत्तरश्च श्लोकः पूर्वोत्तरतया व्यत्यस्तौ वर्तेते । विज० अयं श्लोकः कुण्डलिताधिकपाठे अष्टमश्लोकतया वर्तते । १० वीर० दनङ्गोऽङ्गवृत । ११ विज० कुण्डलितोयं पाठोऽधिकः ।

१ उभ० विशालाक्षः । २ विज० तद्योगं । ३ वीर० प्रद्युम्नाद्यास्तथा परे । ४ उभ० बलो राजन् । ५ विज० तद्व्यसनी महान् । ६ वीर० तं चाजयद्बलः । विज० तदजयद्बलः ।

जात्याऽरुणाक्षोऽतिरुषा न्यर्बुदं ग्लहमाददे ॥३१॥
तं चापि जितवान्रामो धर्मेण च्छलमाश्रितः ।
रुक्मी जितं मयाऽत्रेमे वदन्तु प्राश्निका इति ३२
[तथेत्याह कलिङ्गोऽपि दन्तान्संदर्श्य सीरिणः ।
ततः कोपपरीतात्मा तूष्णीमासीद्धलायुधः ॥१॥]
तदाऽब्रवीन्नभोवाणी बलेनैव जितो ग्लहः ।
धर्मतो वचनेनैव रुक्मी वदति वै मृषा ॥ ३३ ॥
तामनादृत्य वैदर्भो दुष्टराजन्यचोदितः ।
सङ्कर्षणं परिहसन्बभाषे कालचोदितः ॥ ३४ ॥
नैवाक्षकोविदा यूयं गोपाला वनगोचराः ।
अक्षैर्दीव्यन्ति राजानो बाणैश्च न भवादृशाः ३५
रुक्मिणैवमधिक्षिप्तो राजभिश्चोपहासितः ।
क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जघ्ने तं नृम्णसंसदि ॥३६॥
कलिङ्गराजं तरसा गृहीत्वा दशमे पदे ।
दन्तानपातयत्क्रुद्धो योऽहसद्विवृतैर्द्विजैः ॥ ३७॥
अन्ये निर्भिन्नबाहूरुशिरसो रुधिरोक्षिताः ।
राजानो दुद्रुवुर्भीता बलेन परिघार्दिताः ॥३८॥
निहते रुक्मिणि श्याले नाब्रवीत्साध्वसाधु वा ।
रुक्मिणीबलयो राजन्स्नेहभङ्गभयाद्धरिः ॥ ३९ ॥
ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं
रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीम् ।
रामादयो भोजकटाद्दशार्हाः
सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

बाणासुरपुत्र्या ऊषया प्रच्छन्नं रममाणस्य अनिरुद्धस्य बाणासुरेण बन्धनं ॥ १ ॥

राजोवाच—
बाणस्य तनयामूषामुपयेमे यदूत्तमः ।
तत्र युद्धमभूद्घोरं हरिशंकरयोर्महत् ।
एतत्सर्वं महायोगिन्समाख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १ ॥
श्रीशुक उवाच—
बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः ।
येन वामनरूपाय हरयेऽदायि मेदिनी ॥ २ ॥
तस्यौरसः सुतो बाणः शिवभक्तिरतः सदा ।
मान्यो वदान्यो धीमांश्च सत्यसन्धो दृढव्रतः॥३॥
शोणिताख्ये पुरे रम्ये स राज्यमकरोत्पुरा ।
तस्य शंभोः प्रसादेन किंकरा इव तेऽमराः ।
सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवे तोषयन्मृडम् ॥ ४ ॥
भगवान्सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
वरेण च्छन्दयामास स तं वव्रे पुराधिपम् ॥ ५ ॥
स एकदाऽऽह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मदः ।
किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशंस्तत्पदांबुजम् ॥ ६ ॥
नमस्ये त्वां महादेव लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामराङ्घ्रिपम् ॥ ७ ॥
दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ।
त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वदृते समम् ॥८॥
कण्डूत्या निभृतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहम् ।
आँद्याऽयां चूर्णयन्नद्रीन्भीतास्तेऽपि प्रदुद्रुवुः ॥ ९

१ वीर० पूर्ववद्ग्लह । २ विज० छलतोऽब्रवीत् । ३ विज० एकः श्लोकोऽधिकः । ४ वीर० अथाब्रवी । ५ वीर० वचनेनैव । ६ वीर० श्चापहासितः । ७ अयं एतदुत्तरश्चाध्यायौ विजयध्वजीयपाठे न स्तः ।

१ विज० क्रुद्धस्त्वष्टापदेनैनं । २ वीर० जघ्ने तं नृम्णसंसदि । विज० जघानोद्वाहकर्मणि । ३ विज० अथोनिरुद्धं सह भार्यया । ४ उभ० दशार्हकाः । ५ विज० षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥६७॥ ६ वीर० स च । ७ वीर० अभ्ययां ।

तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा ।
त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते ॥ १० ॥
इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः स्वगृहं प्राविशन्नृप ।
प्रतीक्षन् गिरिशादेशं स्ववीर्यनशनं कुधीः ॥११॥
तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् ।
कन्याऽलभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा ॥ १२॥
सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कान्तेति वादिनी ।
सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशं १३
बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता ।
सख्यपृच्छत्सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥१४॥
कं त्वं मृगयसे सुभ्रूः कीदृशस्ते मनोरथः ।
हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये ॥ १५ ॥

ऊषोवाच—

दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने श्यामः कमललोचनः ।
पीतवासा बृहद्बाहुर्योषितां हृदयंगमः ॥ १६ ॥
तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाऽधरं मधु ।
क्वापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे १७

चित्रलेखोवाच—

व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते ।
तमानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥१८॥
इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान् ।
दैत्यविद्याधरान्यक्षान्मनुजांश्च यथाऽलिखत्॥१९॥
मनुजेषु च सा वृष्णीञ्छूरमानकदुन्दुभिम् ।
व्यलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता २०
अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषाऽवाङ्मुखी ह्रिया ।
सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते॥२१॥
चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ।
ययौ विहायसा राजन्द्वारकां कृष्णपालिताम् २२
तत्र सुप्तं सुपर्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता ।
गृहीत्वा शोणितपुरं सख्यै प्रियमदर्शयत् ॥२३॥
सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना ।
दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंभी रेमे प्राद्युम्निना समम् २४

१ वीर० भ्रंशनं । २ वीर० च । ३ वीर० क्वासि क्वासीति । ४ वीर० सखीं चोषां । ५ वीर० व्यसनार्णवे ।

परार्ध्यवासःस्रग्गन्धधूपदीपासनादिभिः ।
पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयार्चितः ॥२५॥
गूढः कन्यापुरे शश्वत्प्रवृद्धस्नेहया तया ।
नाहर्गणान्स बुबुधे ऊषयापहृतेन्द्रियः ॥ २६ ॥
तां तथा यदुवीरेण भुज्यमानां हतव्रताम् ।
हेतुभिर्लक्षयाञ्चक्रुराप्रीतां दुरवच्छदैः ॥ २७॥
भटा आवेदयाञ्चक्रू राजंस्ते दुहितुर्वयम् ।
विचेष्टितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणम् ॥२८॥
अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ।
कन्याया दूषणं पुंभिर्दुष्प्रेक्षाया न विद्महे ॥२९॥
ततः प्रव्यथितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ।
त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तोऽद्राक्षीद्यदूद्वहम् ॥३०॥
कामात्मजं तं भुवनैकसुन्दरं
श्यामं पिशङ्गांबरमंबुजेक्षणम् ।
बृहद्भुजं कुण्डलकुन्तलत्विषा
स्मितावलोकेन च मण्डिताननम् ॥ ३१ ॥
दीव्यन्तमक्षैः प्रिययाऽभिनृम्णया
तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्रजम् ।
बाह्वोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां
तस्याग्र आसीनमवेक्ष्य विस्मितः ॥ ३२ ॥
स तं प्रविष्टं वृतमाततायिभि-
र्भटैरनीकैरवलोक्य माधवः ।
उद्यम्य मौर्वं परिघं व्यवस्थितो
यथान्तको दण्डधरो जिघांसया ॥ ३३ ॥
जिघृक्षया तान्परितः प्रसर्पतः
शुनो यथा सूकरयूथपोऽहनत् ।
ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता
निर्भिन्नमूर्धोरुभुजाः प्रदुद्रुवुः ॥ ३४ ॥
तं नागपाशैर्बलिनन्दनो बली
घ्नन्तं स्वसैन्यं कुपितो बबन्ध ह ।

१ वीर० क्षतव्रतां । २ वीर० चक्रुर्दूषितां । ३ वीर० निवेदयामासू । ४ वीर० गुप्तायाः स्वगृहे । ५ वीर० कामात्मजातं ।

ऊषा भृशं शोकविषादविह्वला बद्धं निशम्याश्रुकलाक्ष्यरौदिषीत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

नारदाद्विदितवृत्तान्तेन श्रीकृष्णेन शोणितपुरं गत्वा माहेश्वरज्वरपराजयः ॥ १ ॥ बाणासुरबाहुच्छेदपूर्वकं ऊषया सहितस्य अनिरुद्धस्य स्वपुरं प्रत्यानयनं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

अपश्यतां चानिरुद्धं तद्बन्धूनां च भारत ।
चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरनुशोचताम् ॥१॥
नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्तां बद्धस्य कर्म च ।
प्रययुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ २ ॥
प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः सांबोऽथ सारणः ।
नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ॥ ३ ॥
अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिः समेताः सर्वतोदिशम् ।
रुरुधुर्बाणनगरं समन्तात्सात्वतर्षभाः ॥ ४ ॥
भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरम् ।
प्रेक्षमाणो रुषाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ[1] ॥५॥
बाणार्थे[2] भगवान्रुद्रः ससुतैः[3] प्रमथैर्वृतः ।
आरुह्य नन्दिवृषभं युयुधे रामकृष्णयोः ॥ ६ ॥
आसीत्सुतुमुलं युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ।
कृष्णशङ्करयो राजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥ ७ ॥
कुंभाण्डकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगः ।
सांबस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्यकेः ॥ ८ ॥
ब्रह्मादयः सुराधीशा मुनयः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा[4] विमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥ ९ ॥
शङ्करानुचराञ्छौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् ।
डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान्सविनायकान् १०
प्रेतमातृपिशाचांश्च कूष्माण्डान्ब्रह्मराक्षसान् ।
द्रावयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गधनुश्च्युतैः ११
पृथग्विधानि प्रायुङ्क्त पिनाक्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे[5] ।
प्रत्यस्त्रैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरविस्मितः ॥१२॥
ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्वतम् ।
आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपतस्य च ॥१३॥
मोहयित्वा तु गिरिशं जृंभणास्त्रेण जृंभितम् ।
बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेषुभिः ॥ १४॥
स्कन्दः प्रद्युम्नबाणौघैरर्द्यमानः समन्ततः ।
असृग्विमुञ्चन्गात्रेभ्यः शिखिनाऽपाक्रमद्रणात्[3] १५
कुंभाण्डः कूपकर्णश्च पेततुर्मुसलार्दितौ ।
दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः ॥ १६ ॥
विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षणः ।
कृष्णमभ्यद्रवत्सङ्ख्ये रथी हित्वैव सात्यकिम् ॥१७॥
धनूंष्याकृष्य युगपद्बाणः पञ्चशतानि वै ।
एकैकस्मिञ्छरौ द्वौद्वौ संदधे रणदुर्मदः ॥ १८ ॥
तानि चिच्छेद भगवान्धनूंषि युगपद्धरिः ।
सारथिं रथमश्वांश्च हत्वा शङ्खमपूरयत् ॥ १९ ॥
तन्माता कोटरा नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥ २० ॥
ततस्तिर्यङ्मुखो नग्नामनिरीक्षन्गदाग्रजः ।
बाणश्च तावद्विरथश्छिन्नधन्वाऽविशत्पुरम् ॥२१॥
विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ।
अभ्यधावत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ॥२२॥
[[4]आविर्बभूव पुरतः समरे शार्ङ्गधन्वनः ।]
अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृजज्ज्वरम् ।
माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ ॥ २३ ॥
माहेश्वरः समाक्रन्दन्वैष्णवेन बलार्दितः ।

---

१ वीर० कृष्णपालिताः । २ वीर० विनिर्ययौ । ३ वीर० बाणार्थं । ४ वीर० ससुतः । ५ वीर० यक्षरक्षो । ६ वीर० शार्ङ्गिणि ।

१ वीर० कलाक्ष्यरोदीत् । २ अयमध्यायो विज० पाठे नास्ति । ३ वीर० प्राद्रवद्रणात् । ४ वीर० इदमर्धमधिकं ।

अलब्ध्वाऽभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः ।
शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रयताञ्जलिः ॥ २४ ॥

ज्वर उवाच—

नमामि त्वाऽनन्तशक्तिं परेशं
सर्वात्मानं केवलं ज्ञप्तिमात्रम् ।
विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं
यत्तद्ब्रह्म ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥ २५ ॥
कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो
द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
तत्सङ्घातो बीजरोहप्रवाह-
स्त्वन्मायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥ २६ ॥
नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नै-
र्देवान्साधूँल्लोकसेतून्बिभर्षि ।
हंस्युन्मार्गान्हिंसया वर्तमाना-
ञ्जन्मैतत्ते भारहाराय भूमेः ॥ २७ ॥
तप्तोऽहं ते तेजसा दुःसहेन
शान्तोग्रेणात्युल्बणेन ज्वरेण ।
तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिमूलं
नो सेवेरन्यावदाशानुबद्धाः ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽस्मि व्येतु ते मज्ज्वराद्भयम् ।
यो नौ स्मरति संवादं तस्य त्वन्न भवेद्भयम् २९
इत्युक्तोऽच्युतमानम्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ।
बाणस्तु रथमारूढः प्रागाद्योत्स्यञ्जनार्दनम् ॥३०॥
ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः ।
मुमोच परमक्रुद्धो[1] बाणांश्चक्रायुधे नृप ॥ ३१ ॥
तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना ।
चिच्छेद भगवान्बाहून्छाखा इव वनस्पतेः ॥३२
बाहुषु च्छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान्भवः ।
भक्तानुकंप्युपव्रज्य चक्रायुधमभाषत ॥ ३३ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि वाङ्मये ।
यं पश्यन्त्यमलात्मान आकाशमिव केवलम् ३४
नाभिर्नभोऽग्निर्मुखमंबुरेतो
द्यौः शीर्षमाशा श्रुतिरङ्घ्रिरुर्वी ।
चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा
अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः ॥ ३५ ॥
रोमाणि यस्यौषधयोंऽबुवाहाः
केशा विरिञ्चो धिषणा विसर्गः ।
प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः
स वै भवान्पुरुषो लोककल्पः ॥ ३६ ॥
तवावतारोऽयमकुण्ठधाम-
न्धर्मस्य गुप्त्यै जगतो भवाय ।
वयं च सर्वे भवताऽनुभाविता
विभावयामो भुवनानि सप्त ॥ ३७ ॥
त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीय-
स्तुर्यः स्वदृग्घेतुरहेतुरीशः ।
प्रतीयसेऽथापि यथाविकारं
स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्ध्यै ॥ ३८ ॥
यथैव सूर्यः पिहितश्छायया स्वया
छायां च रूपाणि च संचकास्ति ।
एवं गुणेनापिहितो गुणांस्त्व-
मात्मप्रदीपो गुणिनश्च भूमन् ॥ ३९ ॥
यन्मायामोहितधियः पुत्रदारगृहादिषु ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ॥४०॥
देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोकमजितेन्द्रियः ।
यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्मवञ्चकः ४१
यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम् ।
विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं[1] विषमत्त्यमृतं त्यजन् ॥ ४२ ॥
अहं ब्रह्माऽथ विबुधा मुनयश्चामलाशयाः ।
सर्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्ठमीश्वरम् ॥४३॥
तं त्वां जगत्स्थित्युदयान्तहेतुं
समं प्रशान्तं सुहृदात्मदैवम्[2] ।
अनन्यमेकं जगदात्मकेतं
भवापवर्गाय भजाम देवम्[3] ॥ ४४ ॥

---

१ वीर० न्स्वेच्छया वर्तमानान् । २ वीर० परिघं क्रुद्धो बाणश्चक्रायुधे ।

१ वीर० न्द्रियार्थार्तो । २ वीर० सुहृदात्मनायकं । ३ वीर० देव ।

अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्ती
मयाऽभयं दत्तममुष्य देव ।
संपाद्यतां तद्भवतः प्रसादो
यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ॥ ४५ ॥
श्रीभगवानुवाच—
यदात्थ भगवंस्त्वं नः करवाम प्रियं तव ।
भवतो यद्व्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥४६॥
अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनिसुतोऽसुरः ।
प्रह्लादाय वरो दत्तो न वध्यो मे तवान्वयः ॥४७
दर्पोपशमनायास्य प्रवृक्णा बाहवो मया ।
सूदितं च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥४८॥
चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्त्यजरामराः[1] ।
पार्षदमुख्यो भवतो नकुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥४९॥
इति लब्ध्वाऽभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽसुरः ।
प्राद्युम्निं रथमारोप्य संवध्वा[1] समुपानयत् ॥५०॥
अक्षौहिण्या परिवृतं सुवासःसमलङ्कृतम् ।
सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥५१॥
स्वराजधानीं समलङ्कृतां ध्वजैः
सतोरणैरुक्षितमार्गचत्वराम् ।
विवेश शङ्खानकदुन्दुभिस्वनै-
रभ्युद्यतः पौरसुहृद्द्विजातिभिः ॥ ५२ ॥
य एवं कृष्णविजयं शङ्करेण च संयुगम् ।
संस्मरेत्प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात्पराजयः ॥५३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे त्रिषष्टितमोऽध्यायः[2] ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

[विजयध्वजीयपाठे वनवासगतान्पाण्डवान्द्रष्टुं श्रीकृष्णस्य वनगमनं सुभद्रादीनामानयनं च ॥१॥] नृगोपाख्यानं ॥२॥

श्रीशुक उवाच—
[उपविष्टं सुधर्मायां कदाचित्क्षत्रियैर्वृतम्[2] ।
विज्ञापयद्वेत्रपाणिर्द्वास्थोऽभ्येत्य जनार्दनम् ॥१॥
शक्रप्रस्थाद्द्विजः कश्चिदागत्य द्वारि तिष्ठति ।
प्रवेशितव्यो वा देव नवेति यदुसत्तम ॥ २ ॥
प्रवेशयेति कृष्णेन द्वास्थेनोक्तेन सत्वरः ।
प्रवेशितः प्रणम्याह ब्राह्मणः पुरुषोत्तमम् ॥ ३ ॥
धर्मज्ञो धार्तराष्ट्रेण मूढेनाधर्मचारिणा ।
अक्षैः पराजितो यातः सभार्यः सानुजो वनम् ४
ब्राह्मणेनोदितां वाणीमित्याकर्ण्य सुदुःश्रवाम् ।
क्रोधोद्विग्नमनास्तूर्णमुत्तस्थे हरिरासनात् ॥ ५ ॥
स रथं दारुकानीतमारुह्य सह सत्यया ।
महत्या सेनया सार्धं ययौ यत्र पृथासुताः ॥६॥
वने वसन्तं राजानं ब्राह्मणैः परिवारितम् ।
दृष्ट्वाऽनुशोचत्सुभृशं सानुजं यदुनन्दनः ॥ ७ ॥
व्यसनान्यनुभुक्तानि वर्णयित्वा परस्परम् ।
उषित्वा तत्र तां रात्रिं पाण्डवैः सह केशवः॥८॥
हेतुवाक्यैः समाश्वाय धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च यदुनन्दनः ॥ ९ ॥
पाञ्चालीं द्रौपदीं साध्वीं सत्यभामासमन्वितः ।
आश्वास्यताननुज्ञाप्य ब्राह्मणांश्च सहस्रशः॥१०॥
सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य माधवः ।
आजगाम वनाद्राजन्पुरीं द्वारवतीं प्रभुः ॥ ११ ॥
स प्रविश्य पुरीं दिव्यां पार्थविश्लेषदुर्मनाः ।
उवास पालयन्पृथ्वीं धर्मेणान्यांश्च कालयन् १२]
एकदोपवनं राजञ्जग्मुर्यदुकुमारकाः ।

---

१ वीर० भविष्यन्त्यजरामरः । २ विज० सप्ताशीतितमोऽयमध्यायः । तत्रादौ द्वादशश्लोकाश्चाधिकाः ।

१ वीर० सह वध्वा समानयत् । २ विज० अयं एतत्पूर्वश्चाध्यायौ न स्तः ।

विहर्तुं सांबप्रद्युम्नचारुभानुगदादयः ॥ १ ॥
क्रीडित्वा सुचिरं तत्र विचिन्वन्तः पिपासिताः ।
जलं निरुदके कूपे ददृशुः सत्त्वमद्भुतम् ॥ २ ॥
कृकलासं गिरिनिभं वीक्ष्य विस्मितमानसाः ।
तस्य चोद्धरणे यत्नं चक्रुस्ते कृपयाऽन्विताः ॥३॥
चर्मजैस्तान्तवैः पाशैर्बद्ध्वा पतितमर्भकाः ।
नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं कृष्णायाचख्युरुत्सुकाः ॥ ४ ॥
तत्राऽऽगत्यारविन्दाक्षो भगवान्विश्वभावनः ।
वीक्ष्योज्जहार वामेन तं करेण स लीलया ॥ ५ ॥
स उत्तमश्लोककराभिमृष्टो
विहाय सद्यः कृकलासरूपम् ।
संतप्तचामीकरचारुवर्णः
स्वर्ग्यद्भुतालङ्करणांबरस्रक् ॥ ६ ॥
[भूत्वा मुकुन्दस्य पदारविन्दं
ननाम मूर्ध्ना पतितो धरण्याम् ।]
पप्रच्छ विद्वानपि तन्निदानं
जनेषु विख्यापयितुं मुकुन्दः ।
कस्त्वं महाभाग वरेण्यरूपो
देवोत्तमं त्वां गणयामि नूनम् ॥ ७ ॥
दशामिमां वा कतमेन कर्मणा
संप्रापितोऽस्यतदर्हः सुभद्र ।
आत्मानमाख्याहि विवित्सतां नो
यन्मन्यसे नः क्षममत्र वक्तुम् ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच—

इति स्म राजा संपृष्टः कृष्णेनानन्तमूर्तिना ।
माधवं प्रणिपत्याह किरीटेनार्कवर्चसा ॥ ९ ॥

नृग उवाच—

नृगो नाम नरेन्द्रोऽहमिक्ष्वाकुतनयः प्रभो ।
दानिष्वाख्यायमानेषु यदि ते कर्णमस्पृशम् १०
किंनु तेऽविदितं नाथ सर्वभूतात्मसाक्षिणः ।
कालेनाव्याहतदृशो वक्ष्येऽथापि तवाज्ञया॥११॥
यावन्त्यः सिकता भूमेर्यावन्त्यो दिवि तारकाः ।
यावन्त्यो वर्षधाराश्च तावतीरददं स्म गाः ॥१२॥
पयस्विनीस्तरुणीः शीलरूप-
गुणोपपन्नाः कपिला हेमशृङ्गीः ।
न्यायार्जिता रूप्यखुराः सवत्सा
दुकूलमालाभरणा ददावहम् ॥ १३ ॥
स्वलङ्कृतेभ्यो गुणशीलवद्भ्यः
सीदत्कुटुंबेभ्य ऋतव्रतेभ्यः ।
तपःश्रुतब्रह्मवदान्यसद्भ्यः
प्रादां युवभ्यो द्विजपुङ्गवेभ्यः ॥ १४ ॥
गोभूहिरण्यायतनाश्वहस्तिनः
कन्याः सदासीस्तिलरूप्यशय्याः ।
वासांसि रत्नानि परिच्छदान्रथा-
निष्टं च यज्ञैश्चरितं च पूर्तम् ॥ १५ ॥
कस्यचिद्द्विजमुख्यस्य भ्रष्टा गौर्मम गोधने ।
संपृक्ताऽविदुषा सा च मया दत्ता द्विजातये १६
तां नीयमानां तत्स्वामी दृष्ट्वोवाच ममेति तम् ।
ममेति प्रतिग्राह्याह नृगो मे दत्तवानिति ॥१७॥
विप्रौ विवदमानौ मामूचतुः स्वार्थसाधकौ ।
भवान्दाताऽपहर्तेति तच्छ्रुत्वा मेऽभवद्भ्रमः ॥१८॥
अनुनीताबुभौ विप्रौ धर्मकृच्छ्रगतेन वै ।
गवां लक्षं प्रकृष्टानां दास्याम्येषा प्रदीयताम् १९
भवन्तावनुगृह्णीतां किङ्करस्याविजानतः ।
समुद्धरतं मां कृच्छ्रात्पतन्तं निरयेऽशुचौ ॥२०॥

---

१ उभ० चेतसः । २ वीर० चार्मभिस्तान्तवैः । विज० चर्मभिस्तं तथा । ३ उभ० तत्र गत्वा । ४ विज० स्वर्गोचितालङ्क । ५ विज० अयमर्थोऽधिकः । ६ विज० तस्य कर्म । ७ वीर० गणयाम । ८ विज० दशामिमां त्वं । ९ उभ० प्रापितो ह्यतदर्हः । १० वीर० सुदीप्तिः । विज० सुभद्रः । ११ विज० मन्यसेऽङ्ग । १२ वीर० कृष्णेनानन्दमूर्तिना । १३ वीर० मानुषः प्रणिपत्याह । विज० प्रतीतः प्रणिपत्याह ।

१ वीर० दानेष्वाख्याय । २ वीर० भूमौ । ३ वीर० रददां स्म । विज० रददास्म । ४ वीर० हेमशृङ्गाः । ५ वीर० ददाम्यहम् । ६ विज० वन्द्यः । ७ विज० पूर्तैः । ८ विज० संसृष्टा । ९ वीर० कृच्छ्रं गतेन वै । विज० कृच्छ्रगतेन मे । १० विज० प्रगृह्णीतां । ११ उभ० समुद्धरत ।

[1]नाहं प्रतीच्छे वै राजन्नित्युक्त्वा स्वाम्यपाक्रमत् ।
[2]नान्यद्गवामप्ययुतमिच्छामीत्यपरो ययौ ॥२१॥
[ततोहं [3]कालयोगेन मृतः परममायया ।
[4]देवं दैववशान्नीतस्तद्वदामि तवाग्रतः ॥ १ ॥]
एतस्मिन्नन्तरे याम्यैर्दूतैर्नीतो यमक्षयम् ।
यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते ॥ २२ ॥
पूर्वं त्वमशुभं [5]भुंक्षे उताहो नृपते शुभम् ।
नान्तं दानस्य [6]धर्मस्य [7]पश्ये लोकस्य भास्वतः २३
[8]पूर्वं देवाशुभं भुङ्क्ष्व इति प्राह पतेति सः ।
तावदद्राक्षमात्मानं कृकलासं पतन्प्रभो ॥ २४॥
ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य तव दासस्य केशव ।
स्मृतिर्नाद्यापि विध्वस्ता [9]भवत्संदर्शनार्थिनः २५
[10]सं त्वं कथं मम विभोऽक्षि[11]पथः परात्मा-
योगेश्वरैः श्रुतिदृशाऽमलहृद्विभाव्यः ।
साक्षादधोक्षज उरुव्यसनान्धबुद्धेः
[12]स्यान्मेऽनुदृश्य इह यस्य भवापवर्गः ॥ २६ ॥
देवदेव जगन्नाथ गोविन्द पुरुषोत्तम ।
नारायण हृषीकेश पुण्यश्लोकाच्युताव्यय ॥२७॥
अनुजानीहि मां कृष्ण [13]यान्तं देवगतिं प्रभो ।
यत्र क्वापि सतश्चेतो भूयान्मे त्वत्पदास्पदम् २८
नमस्ते सर्वभावाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।
कृष्णाय वासुदेवाय [14]योगानां पतये नमः ॥२९॥
इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य पादौ स्पृष्ट्वा स्वमौलिना ।
अनुज्ञातो विमानाग्र्यमारुहत्पश्यतां नृणाम् ३०
कृष्णः परिजनं प्राह भगवान्देवकीसुतः ।
ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्याननुशिक्षयन् ॥३१॥
दुर्जरं बत ब्रह्मस्वं भुक्तमग्नेर्मनागपि ।
तेजीयसोऽपि किमुत राज्ञामीश्वरमानिनाम् ३२
नाहं हालाहलं मन्ये विषं यस्य प्रतिक्रिया ।
ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधि[1]र्भुवि ॥३३॥
हिनस्ति विष[2]मत्तारं वह्निरद्भिः प्रशाम्यति ।
कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपावकः ॥ ३४ ॥
ब्रह्मस्वं दुरनुज्ञातं भुक्तं हन्ति त्रिपूरुषम् ।
[3]प्रसह्य तु बलाद्भुक्तं दशपूर्वान्दशापरान् ॥ ३५॥
राजानो राज[4]लक्ष्म्यान्धा नात्मपातं [5]विचक्षते ।
[6]निरयं येऽभिमन्यन्ते ब्रह्मस्वं साधु बालिशाः ३६
गृह्णन्ति यावतः पांसून् [7]क्रन्दतामश्रुबिन्दवः ।
विप्राणां हृत[8]वृत्तीनां वदान्यानां कुटुंबिनाम् ३७
राजानो राजकुल्याश्च तावतोऽब्दान्निरङ्कुशाः ।
[9]कुंभीपाकेषु पच्यन्ते ब्रह्मदायापहारिणः ॥ ३८ ॥
स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेच्च यः ।
षष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥३९॥
न मे ब्रह्मधनं भूयाद्य[10]द्गृद्ध्वाऽल्पायुषो नराः ।
पराजिता[11]श्च्युता राज्याद्भवन्त्[12]युद्वेजिनोऽहयः ४०॥
विप्रं कृतागसमपि नैव द्रुह्यत मामकाः ।
घ्नन्तं बहु शपन्तं वा नमस्कुरुत नित्यशः ॥४१॥
यथाऽहं प्रणमे [13]विप्राननुकालं समाहितः ।
तथा नमत यूयं च योऽन्यथा मे स दण्डभाक् ४२
ब्राह्मणार्थो ह्यपहृतो हर्तारं पातयत्यधः ।
अजानन्तमपि ह्येनं नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥ ४३ ॥
[14]एवं विश्राव्य भगवान्मुकुन्दो द्वारकौकसः ।
पावनः [15]सर्वलोकानां विवेश निजमन्दिरम् ॥४४॥
[[16]श्रीशुक उवाच—
सद्भिः समागमो राजन्कदाचिन्नाफलो भवेत् ।
विमुक्तो नरकाद्राजा नृगः साधुसमागमात् ॥१॥
साधूनां दर्शनं स्पर्शः कीर्तनं स्मरणं तथा ।
तीर्थानामिव पुण्यानां सर्वमेव हि पावनम् ॥२॥

१ विज० नान्यां । २ विज० नान्यं गवा । ३ उभ० इदमर्धमधिकं । ४ वीर० इदमर्धमधिकं । ५ विज० भुंक्ष्व । ६ वीर० भवतः । ७ विज० पश्य लोकांश्च । ८ उभ० पूर्वमेवाशुभं । ९ विज० तव सं । १० विज० अयं श्लोको नास्ति । ११ वीर० ऽक्षिगतः । १२ वीर० शान्तेनुदृश्य इह पश्य । १३ उभ० यातुं । १४ विज० गोपानां पतये ।

१ विज० प्रतिनिधि । २ उभ० मत्तारमम्भिरद्भिः । ३ विज० प्रसह्याति । ४ विज० राजलक्ष्म्याश्च । ५ उभ० प्रचक्षते । ६ विज० निरयं । ७ उभ० रुदतामश्रु । ८ विज० वित्तानां । ९ वीर० कुंभीपाकेन पच्यन्ते । विज० नरके तु विपच्यन्ते । १० विज० यज्जग्ध्वा । ११ विज० क्ष्युताः स्थाना । १२ वीर० त्युद्वेजिनो वयं । विज० त्युद्वेजिता नृपाः । १३ विज० विप्राः सर्वकालं । १४ वीर० एतद्विश्राव्य । १५ वीर० भूतानां । १६ विज० त्रयः श्लोका अधिकाः ।

एतच्छ्रुत्वा त्वया सन्तः सदोपास्याः परन्तप । ब्रह्मस्वं नैव हर्तव्यं यदीच्छसि परां गतिम् ॥३॥]

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

बलरामस्य नन्दगोकुलगमनं ॥ १ ॥ कालिन्द्याकर्षणं ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—

बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ भगवान्रथमास्थितः ।
सुहृद्दिदृक्षुरुत्कण्ठः प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ १ ॥
परिष्वक्तश्चिरोत्कण्ठैर्गोपैर्गोपीभिरेव च ।
रामोऽभिवाद्य पितरावाशीर्भिरभिनन्दितः ॥२॥
चिरं नः पाहि दाशार्ह सानुजो जगदीश्वरः ।
इत्यारोप्याङ्कमालिङ्ग्य नेत्रैः सिषिचतुर्जलैः ॥ ३ ॥
गोपवृद्धांश्च विधिवद्यविष्ठैरभिवन्दितः ।
यथावयो यथासख्यं यथासंबन्धमात्मनः ॥ ४ ॥
समुपेत्याथ गोपालान्हास्यहस्तग्रहादिभिः ।
विश्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः ॥५॥
पृष्टाश्चानामयं स्वेषु प्रेमगद्गदया गिरा ।
कृष्णे कमलपत्राक्षे संन्यस्ताखिलराधसः ॥ ६ ॥
कच्चिन्नो बान्धवा राम सर्वे कुशलमासते ।
कच्चित्स्मरथ नो राम यूयं दारसुतान्विताः ॥७॥
दिष्ट्या कंसो हतः पापो दिष्ट्या मुक्ताः सुहृज्जनाः ।
निहत्य निर्जित्य रीपून्दिष्ट्या दुर्गं समाश्रिताः ८
गोप्यो हसन्त्यः पप्रच्छू रामसन्दर्शनादृताः ।
कच्चिदास्ते सुखं कृष्णः पुरस्त्रीजनवल्लभः ॥ ९ ॥
कच्चित्स्मरति वा बन्धून्पितरं मातरं च सः ।
अप्यसौ मातरं द्रष्टुं सकृदप्यागमिष्यति ।
अपि वा स्मरतेऽस्माकमनुसेवां महाभुजः ॥ १० ॥
मातरं पितरं भ्रातॄन्पतीन्पुत्रान्स्वसॄरपि ।
यदर्थे जहिम दाशार्ह दुस्त्यजान्स्वजनान्प्रभो ११
ता नः सद्यः परित्यज्य गतः संछिन्नसौहृदः ।
कथं नु तादृशं स्त्रीभिर्न श्रद्धीयेत भाषितम् ॥१२॥
कथं नु गृह्णन्त्यनवस्थितात्मनो
वचः कृतघ्नस्य बुधाः पुरस्त्रियः ।
गृह्णन्ति वै चित्रकथस्य सुन्दर-
स्मितावलोकोच्छ्वसितस्मरातुराः ॥ १३ ॥
किं नस्तत्कथया गोप्यः कथाः कथयतापराः ।
यात्यस्माभिर्विना कालो यदि तस्य तथैव नः १४
इति प्रहसितं शौरेर्जल्पितं चारु वीक्षितम् ।
गतिं प्रेमपरिष्वङ्गं स्मरन्त्यो रुरुदुः स्त्रियः ॥१५॥
सङ्कर्षणस्ताः कृष्णस्य संदेशैर्हृदयंगमैः ।
सान्त्वयामास भगवान्नानाऽनुनयकोविदः ॥१६॥
द्वौ मासौ तत्र चावात्सीन्मधुं माधवमेव च ।
रामः क्षपासु भगवान्गोपीनां रतिमावहन् ॥१७॥
पूर्णचन्द्रकलामृष्टे कौमुदीगन्धवायुना ।
यमुनोपवने रेमे सेविते स्त्रीगणैर्वृतः ॥ १८ ॥
वरुणप्रेषिता देवी वारुणी वृक्षकोटरात् ।
पतन्ती तद्वनं सर्वं स्वगन्धेनाध्यवासयत् ॥१९॥
तं गन्धं मधुधाराया वायुनोपहृतं बलः ।
आघ्रायोपगतस्तत्र ललनाभिः समं पपौ ॥२०॥
उपगीयमानचरितो वनिताभिर्हलायुधः ।
वनेषु व्यचरत्क्षीबो मदविह्वललोचनः ॥ २१ ॥
[उपगीयमान उद्गायन्वनिताशोभिमण्डले ।
रेमे करेणुयूथेषु माहेन्द्र इव वारणः ॥ १ ॥

१ उभ० जगदीश्वर । २ विज० तमुपेत्याथ । ३ वीर० पर्युपागताः । ४ वीर० पृष्ट्वा चानामयं । विज० पृष्टश्चाकथयत्स्वेषु । ५ उभ० इदमर्धं नास्ति । ६ वीज० यदर्थेऽत्याक्ष्म । विज० यदर्थेऽहिन्म ।

१ विज० सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥८७॥ २ विज० मुधा परस्त्रियः । ३ विज० कृष्णस्य वै । ४ विज० सौरभेणाध्य । ५ विज० माहेन्द्र इव वारणः । ६ वीर० अयमेकः श्लोकोऽधिकः ।

नेदुर्दुन्दुभयो व्योम्नि ववृषुः कुसुमैर्मुदा ।
गन्धर्वा मुनयो रामं तद्वीर्यैरीडिरे मुदा ॥ २ ॥]
स्रग्व्येककुण्डलो मत्तो वैजयन्त्या च मालया ।
बिभ्रत्स्मितमुखांभोजं स्वेदप्रालेयभूषितम् ॥२२॥
स आजुहाव यमुनां जलक्रीडार्थमीश्वरः ।
निजं वाक्यमनादृत्य मत्त इत्यापगां बलः ।
अनागतां हलाग्रेण कुपितो विचकर्षह ॥ २३ ॥
पापे त्वं मामवज्ञाय यन्नायासि मयाऽऽहुता ।
नेष्ये त्वां लाङ्गलाग्रेण शतधा कामचारिणीम् २४
एवं निर्भर्त्सिता भीता यमुना यदुनन्दनम् ।
उवाच चकिता वाचं पतिता पादयोर्नृप ॥२५॥
रामराम महाबाहो न जाने तव विक्रमम् ।
यस्यैकांशेन विधृता जगती जगतः पते ॥ २६ ॥
परं भावं भगवतो भगवन्मामजानतीम् ।
मोक्तुमर्हसि विश्वात्मन्प्रपन्नां भक्तवत्सल ॥२७॥
ततो व्यमुञ्चद्यमुनां याचितो भगवान्बलः ।
विजगाह जलं स्त्रीभिः करेणुभिरिवेभराट् ॥२८॥
कामं विहृत्य सलिलादुत्तीर्णायासितांबरे ।
भूषणानि महार्हाणि ददौ कान्तिः शुभां स्रजं २९
वसित्वा वाससी नीले मालामामुच्य काञ्चनीम् ।
रेजे स्वलङ्कृतो लिप्तो माहेन्द्र इव वारणः ॥३०॥
अद्यापि दृश्यते राजन्यमुनाकृष्टवर्त्मना ।
बलस्यानन्तवीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव हि ॥ ३१ ॥
एवं सर्वा निशा याता एकेव रमतो व्रजे ।
रामस्याक्षिप्तचित्तस्य माधुर्यैर्व्रजयोषिताम् ॥३२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

[विजयध्वजीयपाठे पौण्ड्रकवासुदेवस्योत्पत्तिकथनं ॥ १ ॥] श्रीकृष्णेन पौण्ड्रकवधः सुदक्षिणवधश्च ॥ २ ॥

[श्रीशुक उवाच—
पौण्ड्रको नाम राजा वै तस्मिन्काले कुरूद्वह ।
द्वारकां वृष्णिनिलयां निरुध्य बहुसैनिकः ॥ १ ॥
अर्दयामास कृष्णेन विदित्वा रहितां निशि ।
तं कामपालः शैनेयो वसुदेवोद्धवादयः ॥ २ ॥
उग्रसेनश्च कौरव्य ये चान्ये यदुपुङ्गवाः ।
अर्पयामासुरायान्तं कालयोग्यमिवातिथिम् ॥३॥
राजोवाच—
कश्चासौ पौण्ड्रको नाम कस्मिन्देशे महीपतिः ।
कस्य वा तनयो ब्रह्मन्सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ ४ ॥
श्रीशुक उवाच—
अपुत्रः काशिराजो वै कन्यां सुतनुसंज्ञिताम् ।
प्रायच्छद्वसुदेवाय राज्यशुल्कां कुरूद्वह ॥ ५ ॥
तत्र जज्ञे महाबाहुर्दिवाकरसमद्युतिः ।
कुमारः पौण्ड्रको नाम बलवीर्यमदान्वितः ॥६॥
वसुदेवसुतत्वाच्च वासुदेवेति शब्दितः ।
जाते तस्मिन्महाराजो वसुदेवो महाद्युतिः ॥७॥
राज्यं तस्मिन्समारोप्य सकोशबलवाहनम् ।
उवाह कंसावरजां देवकीं देवतोपमाम् ॥ ८ ॥
निरुद्धो भोजराजेन कंसेनानकदुन्दुभिः ।
कदाचिदपि न प्रायात्करवीरपुरीमपि ॥ ९ ॥
असह्यं मातृसापत्न्यमभ्रातृत्वं तथाऽऽत्मनः ।
स्मरमाणः स काशीशो यदूनुद्विजतेऽनिशम् १०
स कृष्णरहितां श्रुत्वा समेत्य द्वारकां निशि ।
विमृद्य बलभद्रेण शैनेयेनापि निर्जितः ॥ ११ ॥
निहतानेकसाहस्रहयकुञ्जरसैनिकः ।

१ उभ० अयमेकः श्लोकोऽधिकः । २विज० शुभैककुण्डलो ।
३ विज० एते पञ्चदश श्लोका अधिकाः ।

१ विज० विचित्राणि । २ उभ० कान्तिमतीं स्रजं ।
३ विज० माधाय । ४ विज० लङ्कृतस्ताभिर्माहेन्द्र । ५ विज० अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

जगाम परशर्वर्यां पुरीं वाराणसीं नृप ॥ १२ ॥
प्रभातायां तु शर्वर्यां हरिर्बदरिकाश्रमात् ।
आययौ तार्क्ष्यमारुह्य द्वारकां रामपालिताम् १३
सपताकैः सार्घ्यपाद्यैर्यदुवृष्ण्यन्धकादिभिः ।
अभिवर्णितवृत्तान्तः प्राविशत्केशवः सभाम् १४
कदाचित्पौण्ड्रको नाम काशिराजः प्रतापवान्१५]
श्रीशुक उवाच—
नन्दव्रजं गते रामे करूषाधिपतिर्नृप ।
वासुदेवोऽहमित्यज्ञो दूतं कृष्णाय प्राहिणोत् ॥१॥
त्वं वासुदेवो भगवानवतीर्णो जगत्पतिः ।
इति प्रस्तोभितो बालैर्मेन आत्मानमच्युतम् ॥२॥
दूतं च प्राहिणोन्मन्दः कृष्णायाव्यक्तवर्त्मने ।
द्वारकायां यथा बालो नृपो बालकृतो बुधः ॥३॥
दूतस्तु द्वारकामेत्य सभायामास्थितं प्रभुम् ।
कृष्णं कमलपत्राक्षं राजसन्देशमब्रवीत् ॥ ४ ॥
वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमेक एव न चापरः ।
भूतानामनुकंपार्थं त्वं तु मिथ्याऽभिधां त्यज ॥५॥
यानि त्वमस्मच्चिह्नानि मौढ्याद्बिभर्षि सात्वत ।
त्यक्त्वैहि मां त्वं शरणं नोचेद्देहि ममाहवम् ॥६॥
श्रीशुक उवाच—
कत्थनं तदुपाकर्ण्य पौण्ड्रकस्याल्पमेधसः ।
उग्रसेनादयः सभ्या उच्चकैर्जहसुस्तदा ॥ ७ ॥
उवाच दूतं भगवान्परिहासकथामनु ।
उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानि यैस्त्वमेवं विकत्थसे ॥८॥
मुखं तदपिधायाज्ञ कङ्कगृध्रवटैर्वृतः ।
शयिष्यसे हतस्तत्र भविता शरणं शुनाम् ॥ ९ ॥
इति दूतस्तदाक्षेपं स्वामिने सर्वमाहरत् ।
कृष्णोऽपि रथमास्थाय काशीमुपजगाम ह ॥१०॥
पौण्ड्रकोऽपि तदुद्योगमुपलभ्य महारथः ।
अक्षौहिणीभ्यां संयुक्तो निश्चक्राम पुराँद्रुतम् ११

तस्य काशिपतिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽन्वयान्नृप ।
अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरपश्यत्पौण्ड्रकं हरिः ॥१२॥
[तमायान्तं रथोपस्थे सुवर्णगरुडे स्थितम् ।
सुवर्णबाहुयुगलमपश्यत्पौण्ड्रकं हरिः ॥ १ ॥]
शङ्खार्यसिगदाशार्ङ्गश्रीवत्साद्युपलक्षितम् ।
बिभ्राणं कौस्तुभमणिं वनमालाविभूषितम् ॥१३॥
कौशेयवाससी पीते वसानं गरुडध्वजम् ।
अमूल्यमौल्याभरणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ १४ ॥
दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यवेषं कृत्रिममास्थितम् ।
यथा नटं रङ्गगतं विजहास भृशं हरिः ॥ १५ ॥
[क्षणेन तं काशिपतेः सैनिका दृढधन्विनः ।
शरैराच्छादयामासुर्मेघाः शैलमिवांभसा ।
केचिद्गजात्रथानश्वानास्थाय रणमूर्धनि ॥ १ ॥]
शूलैर्गदाभिः परिघैः शक्त्यृष्टिप्रासतोमरैः ।
असिभिः पट्टिशैर्बाणैः प्राहरन्नरयो हरिम् ॥१६॥
[तस्य काशिपतेर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽपरो नृपः ।
अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरुपायान्नृप सङ्गरम् ॥१॥]
कृष्णस्तु तत्पौण्ड्रककाशिराजयो-
र्बलं गजस्यन्दनवाजिपत्तिमत् ।
गदासिचक्रेषुभिरार्दयद्भृशं
यथा युगान्ते हुतभुक् पृथक् प्रजाः ॥ १७ ॥
आयोधनं तद्रथवाजिकुञ्जर-
द्विपत्खरोष्ट्रैररिणाऽवखण्डितैः ।
बभौ चितं मोदवहं मनस्विना-
माक्रीडनं भूतपतेरिवोल्बणम् ॥ १८ ॥
अथाऽऽह पौण्ड्रकं शौरिर्भोभो पौण्ड्रक यद्भवान् ।
दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राण्युत्सृजामि ते ॥१९
त्याजयिष्येऽभिधानं मे यत्त्वयाँऽज्ञ मृषा धृतम् ।
व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगम् २०

१ विज० इदमर्धं नास्ति। २ विज० अयं श्लोको नास्ति। ३ वीर० बालैः। ४ विज० द्विभर्ष्यभीतवत्। ५ वीर० गृध्रवलै। विज० गृध्रबकैर्वृतम्। ६ विज० मारुह्य प्रायात्काशीं ससैनिकः। ७ वीर० द्रुहिः।

१ विज० अयं श्लोको नास्ति। २ विज० शार्ङ्ग दधच्छ्रीवत्सलक्षितं। ३ विज० आमुक्तमाल्या। ४ वीर० मात्मना तुल्य। विज० मात्मना साम्यं। ५ विज० अर्धत्रयमधिकं। ६ विज० श्रीधरीये द्वादशत्वेन स्थित एव श्लोकोत्र पाठभेदेन वर्तते। ७ विज० प्रभाज्वलन्। ८ विज० ष्ट्रै रिपुणा च। ९ वीर० चिरं। विज० च तन्मानवहं। १० विज० यत्त्वयाद्य मृषा कृतं।

इति क्षिप्त्वा शितैर्बाणैर्विरथीकृत्य पौण्ड्रकम् ।
शिरो[1]ऽवृश्चद्रथाङ्गेन वज्रेणेन्द्रो यथा गिरेः॥२१॥
तथा काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य पत्रिभिः ।
न्यपातयत्काशिपुर्यां पद्मकोशमिवानिलः ॥२२॥
एवं मत्सरिणं हत्वा पौण्ड्रकं ससखं हरिः ।
द्वारकामाविशत्सिद्धैर्गीयमानकथामृतः ॥ २३ ॥
[2]स नित्यं भगवद्ध्यानप्रध्वस्ताखिलबन्धनः ।
बिभ्राणश्च हरे राजन्स्वरूपं तन्मयोऽभवत् ॥२४॥
शिरः पतितमालोक्य राजद्वारे[3] सकुण्डलम् ।
किमिदं कस्य वा वक्त्रमिति संशयिरे जनाः २५
राज्ञः काशिपतेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रबान्धवाः ।
पौराश्च हा हता राजन्नाथनाथेति [4]प्रारुदन् २६
सुदक्षिणस्तस्य सुतः कृत्वा संस्थाविधिं पितुः ।
निहत्य पितृहन्तारं यास्याम्यपचितिं पितुः ॥२७
इत्यात्मनाऽभिसन्धाय सोपाध्यायो महेश्वरम् ।
सुदक्षिणोऽर्चयामास परमेण समाधिना ॥ २८ ॥
प्रीतोऽविमुक्ते[5] भगवांस्तस्मै वरमदाद्भवः ।
पितृहन्तृवधोपायं स वव्रे वरम्[6]ईप्सितम् ॥ २९ ॥
दक्षिणाग्निं परिचर ब्राह्मणैः [7]सममृत्विजम् ।
अभिचारविधानेन सचाग्निः प्रमथैर्वृतः[8] ॥ ३० ॥
साधयिष्यति संकल्पमब्रह्मण्ये प्रयोजितः ।
इत्यादिष्टस्तथा चक्रे कृष्णायाभिचरन्व्रती ॥३१॥
ततोऽग्निरुत्थितः कुण्डान्मूर्तिमानतिभीषणः ।
तप्तताम्रशिखाश्मश्रुरङ्गारोद्गारिलोचनः ॥ ३२॥
दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीदण्डकठोरास्यः स्वजिह्वया ।
आलिहन्सृक्किणी नग्नो[9] विधुन्वंस्त्रिशिखं ज्वलत्३२
पद्भ्यां तालप्रमाणाभ्यां कंपयन्न[10]वनीतलम् ।
सोऽभ्यधावद्वृतो भूतैर्द्वारकां प्रदहन्दिशः ॥३४॥
तमाभिचारदहनमायान्तं द्वारकौकसः ।
विलोक्य तत्रसुः सर्वे वनदाहे मृगा यथा ॥३५॥
अक्षैः सभायां क्रीडन्तं भगवन्तं भयातुराः ।
त्राहित्राहि त्रिलोकेश वह्नेः प्रदहतः पुरम्॥३६॥
श्रुत्वा तज्जनवैक्लव्यं दृष्ट्वा स्वानां च साध्वसम् ।
शरण्यः संप्रहस्याह माभैष्टेत्यवितास्म्यहम् ॥३७॥
सर्वस्यान्तर्बहिः साक्षी[1] कृत्यां माहेश्वरीं विभुः ।
विज्ञाय तद्विघातार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत् ३८
तत्सूर्यकोटिप्रतिमं सुदर्शनं
जाज्वल्यमानं प्रलयानलप्रभम् ।
स्वतेजसा खं ककुभोऽथ रोदसी
[2]चक्रं मुकुन्दास्त्रमथाग्निमार्दयत् ॥ ३९ ॥
कृत्यानलः प्रतिहतः स रथाङ्गपाणे-
[3]रस्त्रौजसा स नृप भग्नमुखो निवृत्तः ।
वाराणसीं परिसमेत्य सुदक्षिणं तं
[4]सर्त्विग्जनं समदहत्स्वकृतोऽभिचारः ॥ ४० ॥
चक्रं च विष्णोस्तदनुप्रविष्टं
वाराणसीं साट्टसभालयापणाम् ।
सगोपुराट्टालककोष्ठसंकुलः[5]
सकोशहस्त्यश्वर[6]थान्नशालाम् ॥ ४१ ॥
दग्ध्वा वाराणसीं सर्वां विष्णोश्चक्रं सुदर्शनम् ।
भूयः पार्श्वमुपातिष्ठत्कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ॥४२॥
[7]य एनं श्रावयेन्मर्त्य उत्तमश्लोकविक्रमम्[8] ।
समाहितो वा शृणुयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥४३॥
[तांवुभौ[9] सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्नृप ।
विमुच्य देहावसाने विष्णुलोकं प्रयास्यतः ॥१॥]

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे [10]षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

---

१ विज० ऽहरद्रथा । २ विज० अयं श्लोको नास्ति । ३ उभ० राजद्वारि । ४ विज०स्त्युपाद्रवन् । ५ वीर०विविक्ते । ६ वीर० परमेश्वरं । ७ वीर० सम्यगृत्विजं । विज० सह ऋत्विजः । ८ वीर० चरन्कुधीः । विज० चरन्नृप । ९ विज० रक्ते । १० उभ० न्धरणीतलं ।

१ विज० सोऽथ । २ वीर० प्रसन्मुकुन्दा । विज० चक्रं मुकुन्दस्य झटित्यपूरयत् । ३ वीर० स्तत्तेजसा नृप । ४ विज० संनिर्जितं । ५ विज० तोरणां । ६ विज० वरूथमन्दिरां । ७ उभ० य एतच्छ्राव । ८ वीर० चेष्टितम् । ९ विज० एकः श्लोकोऽधिकः । १० विज० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥६९॥

सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

रामेण द्विविदवधः ॥ १ ॥

राजोवाच—

भूयोऽहं श्रोतुमिच्छामि रामस्याद्भुतकर्मणः ।
अनन्तस्याप्रमेयस्य यदन्यत्कृतवान्प्रभुः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

नरकस्य सखा कश्चिद्द्विविदो नाम वानरः ।
सुग्रीवसचिवः सोऽथ भ्राता मैन्दस्य वीर्यवान् २
सख्युः सोऽपचितिं कुर्वन्वानरो राष्ट्रविप्लवम् ।
पुरग्रामाकरान्घोषानदहद्वह्निमुत्सृजन् ॥ ३ ॥
क्वचित्स शैलानुत्पाट्य तैर्देशान्समचूर्णयत् ।
आनर्तान्सुतरामेवं यत्राऽऽस्तेऽमित्रहा हरिः ॥४॥
क्वचित्समुद्रमध्यस्थो दोर्भ्यामुत्क्षिप्य तज्जलम् ।
देशान्नागायुतप्राणो वेलाकूलानमज्जयत् ॥ ५ ॥
आश्रमानृषिमुख्यानां कृत्वा भग्नवनस्पतीन् ।
अदूषयच्छकृन्मूत्रैरग्नीन्वैतानिकान्खलः ॥ ६ ॥
पुरुषान्योषितो दृप्तः क्ष्माभृद्द्रोणीगुहासु सः ।
निक्षिप्य चाप्यधाच्छैलैः पेशस्कारिव कीटकम् ७
एवं देशान्विप्रकुर्वन्दूषयंश्च कुलस्त्रियः ।
श्रुत्वा सुललितं गीतं गिरिं रैवतकं ययौ ॥ ८ ॥
तत्रापश्यद्यदुपतिं रामं पुष्करमालिनम् ।
सुदर्शनीयसर्वाङ्गं ललनायूथमध्यगम् ॥ ९ ॥
गायन्तं वारुणीं पीत्वा मदविह्वललोचनम् ।
विभ्राजमानं वपुषा प्रभिन्नमिव वारणम् ॥१०॥
दुष्टः शाखामृगः शाखामारूढः कंपयन्द्रुमान् ।
चक्रे किलकिलाशब्दमात्मानं संप्रदर्शयन्॥११॥
तस्य धार्ष्ट्यं कपेर्वीक्ष्य तरुण्यो जातिचापलाः ।
हास्यप्रिया विजहसुर्बलदेवपरिग्रहाः ॥ १२ ॥
ता हेलयामास कपिर्भ्रूक्षेपैः संमुखादिभिः ।
दर्शयन्स्वगुदं तासां रामस्य च निरीक्षतः ॥१३॥
तं ग्राव्णा प्राहरत्क्रुद्धो बलः प्रहरतां वरः ।
स वञ्चयित्वा ग्रावाणं मदिराकलशं कपिः ॥१४॥
गृहीत्वा हेलयामास धूर्तस्तं कोपयन्हसन् ।
निर्भिद्य कलशं दुष्टो वासांस्यास्फालयद्बलम् १५
कदर्थीकृत्य बलवान्विप्रचक्रे मदोद्धतः ।
तं तस्याविनयं दृष्ट्वा देशांश्च तदुपद्रुतान् ॥१६॥
क्रुद्धो मुसलमादत्त हलं चारिजिघांसया ।
द्विविदोऽपि महावीर्यः शालमुद्यम्य पाणिना १७
अभ्येत्य तरसा तेन बलं मूर्धन्यताडयत् ।
तं तु सङ्कर्षणो मूर्ध्नि पतन्तमचलो यथा ॥ १८॥
प्रतिजग्राह बलवान्सुनन्देनाहनच्च तम् ।
मुसलाहतमस्तिष्को विरेजे रक्तधारया ॥ १९ ॥
गिरिर्यथा गैरिकया प्रहारं नानुचिन्तयन् ।
पुनरन्यं समुत्क्षिप्य कृत्वा निष्पत्रमोजसा ॥२०॥
तेनाहनत्सुसंक्रुद्धस्तं बलः शतधाऽच्छिनत् ।
ततोऽन्येन रुषा जघ्ने तं चापि शतधाऽच्छिनत् २१
एवं युध्यन्भगवता भग्ने भग्ने पुनः पुनः ।
आकृष्य सर्वतो वृक्षान्निर्वृक्षमकरोद्वनम् ॥ २२॥
ततोऽमुञ्चच्छिलावर्षं बलस्योपर्यमर्षितः ।
तत्सर्वं चूर्णयामास लीलया मुसलायुधः ॥२३॥
स बाहू तालसंकाशौ मुष्टीकृत्य कपीश्वरः ।
आसाद्य रोहिणीपुत्रं ताभ्यां वक्षस्यरूरुजत्॥२४॥
यादवेन्द्रोऽपि तं दोर्भ्यां त्यक्त्वा मुसललाङ्गले ।
जत्रावभ्यर्दयत्क्रुद्धः सोऽपतद्रुधिरं वमन् ॥२५॥

---

१ विज० अयमध्यायः (८९) एकोननवतितमतया वर्तते। २ विज० मेत्य। ३ विज० शत्रुहा। ४ उभ० मुद्धृत्य। ५ वीर० भस्म। ६ उभ० प्यधाच्छृङ्गैः। ७ विज० तं देशं विप्रकुर्वन्वै धर्षयंश्च। ८ विज० मदिरां। ९ विज० चापलं।

१ विज० न्भृशं। २ वीर० दृप्तो वासांस्याकृष्य योषितां। ३ विज० तस्याप्यविनयं दृष्ट्वा। ४ विज० शैल। ५ विज० मचलं रुषा। ६ विज० न्मुसलेना। ७ विज० नाहनद्धरिं। ८ विज० नान्वचिन्तयत्। ९ विज० ऽरुजत्। १० वीर० ततोऽन्यं तरुमुत्पाट्य। विज० ततोऽन्यमुत्पाट्य जघ्ने। ११ विज० दोर्भ्यां।

चकंपे तेन पतता सटङ्कः[1] सवनस्पतिः ।
पर्वतैः[2] कुरुशार्दूल वायुना नौरिवांभसि ॥ २६ ॥
जयशब्दो नमःशब्दः साधुसाध्विति चांबरे ।
सुरसिद्धमुनीन्द्राणामासीत्कुसुमवर्षिणाम् ॥२७॥
एवं निहत्य द्विविदं जगद्व्यतिकरावहम् ।
संस्तूयमानो भगवाञ्जनैः स्वपुरमाविशत् ॥२८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे सप्तषष्टितमोऽ[1]ध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

स्वयंवरस्थां दुर्योधनपुत्रीं लक्ष्मणां हृतवतो जांबवतीपुत्रस्य सांबस्य कौरवैर्बन्धनं ॥ १ ॥ तन्मोचनार्थं गतेन रामेण गङ्गायां पातयितुं लाङ्गलाग्रेण गजाह्वयविकर्षणं ॥ २ ॥

श्री[3]शुक उवाच—
दुर्योधनसुतां राजँल्लक्ष्मणां समितिञ्जयः ।
स्वयंवरस्थामहरत्सांबो जांबवतीसुतः ॥ १ ॥
कौ[4]रवाः कुपिता ऊचुर्दुर्विनीतोऽयमर्भकः ।
कदर्थीकृत्य नः कन्यामकामामहरद्बलात् ॥ २ ॥
बध्नीतेमं दुर्विनीतं किं करिष्यन्ति वृष्णयः ।
येऽस्मत्[5]प्रसादोपचितां दत्तां नो भुञ्जते महीम् ३
निगृहीतं सुतं श्रुत्वा यद्येष्यन्तीह वृष्णयः ।
भग्नदर्पाः शमं यान्ति प्रा[6]णा इव सुसंयताः ॥४॥
इ[7]ति कर्णः शलो भूरिर्यज्ञकेतुः सुयोधनः ।
सांबमारेभिरे बद्धुं कुरुवृ[8]द्धानुमोदिताः ॥ ५ ॥
दृष्ट्वाऽनुधावतः सांबो धार्तराष्ट्रान्महारथः ।
प्रगृह्य रुचिरं चापं तस्थौ सिंह इवैकलः ॥ ६ ॥
तं ते जिघृक्षवः क्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेति भाषिणः ।
आसाद्य धन्विनो बाणैः कर्णा[9]ग्रण्यः समाकिरन् ७
सोऽ[10]पविद्धः कुरुश्रेष्ठ कुरुभिर्यदुनन्दनः ।
नामृष्यत्त[11]दचिन्त्यार्भः सिंहः क्षुद्रमृगैरिव ॥८॥
विस्फूर्ज्य रुचिरं चापं सर्वान्विव्याध सायकैः ।
कर्णादीन्[2]षड्रथान्वीरस्तावद्भिर्युगपत्पृथक् ॥ ९ ॥
चतुर्भिश्चतुरो वाहानेकैकेन च सारथीन् ।
रथिनश्च महेष्वा[3]सांस्तस्य तत्तेऽभ्यपूजयन् ॥१०॥
तं तु ते विरथं चक्रुश्चत्वारश्चतुरो हयान् ।
एकस्तु सारथिं जघ्ने चिच्छेदान्यः शरासनम् ११
तं [4]बद्ध्वा विरथीकृत्य कृच्छ्रेण कुरवो युधि ।
कुमारं स्व[5]स्य कन्यां च स्वपुरं जयिनोऽविशन् १२
तच्छ्रुत्वा नारदोक्तेन राजन्सञ्जातमन्यवः ।
कुरून्प्रत्युद्यमं चक्रुरुग्रसेनप्रचोदिताः ॥ १३ ॥
सान्त्वयित्वा तु तान्रामः सन्न[6]द्धान्वृष्णिपुङ्गवान् ।
नैच्छत्कुरूणां वृष्णीनां कलिं [7]कलिमलापहः ॥ १४
जगाम हास्तिनपुरं रथेनाऽऽदित्यवर्चसा ।
ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च वृतश्चन्द्र इव ग्रहैः ॥ १५ ॥
गत्वा गजाह्वयं रामो बाह्योपवनमास्थितः ।
उद्धवं प्रेषयामास धृतराष्ट्रं बुभुत्सया ॥ १६ ॥
सोऽभिवन्द्यांबिकापुत्रं भीष्मं द्रोणं च बाह्लिकम् ।
दुर्योधनं च विधिवद्राममागतमब्रवीत् ॥ १७ ॥
तेऽतिप्रीतास्तमाकर्ण्य प्राप्तं रामं सुहृत्तमम् ।
तमर्चयित्वाऽभिययुः सर्वे मङ्गलपाणयः ॥ १८ ॥

---

१ उभ० सकण्टकवनस्पतिः । २ विज० पर्वतो नृप । वीर० सर्वतः कुरु । ३ विज० अयमध्यायः ९० तया वर्तते । ४ विज० कुरवः । ५ वीर० प्रतापोप । ६ विज० शीर्णदन्ता इवाहयः । ७ विज० इति कर्णं समालोक्य भूरिश्रवसुयोधनौ । स दुःशासनगान्धारौ दुर्मन्त्रैकान्तशीलिनौ । एतेऽतिक्रम्य विदुरं गान्धारीं च यशस्विनीं । ८ विज० कुरुवृद्धैरसज्ञताः । ९ विज० कर्णमुख्याः । १० वीर०सोभिविद्धः । विज० सोतिबद्धः । ११ विज० तत्परिभवं दण्डाहत इवोरगः ।

१ विज० एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ २ विज० न्सहयाग्रण्यांस्तावद्भि । ३ उभ० ष्वासास्तस्य । ४ वीर० तं तथा विरथीकृत्य । विज० ते तथा विरथं कृत्वा । ५ विज० गृह्य । ६ विज० संक्रुद्धान् । ७ विज० कलहशङ्कितः । ८ वीर० राजंस्तेषां । विज० धृतराष्ट्राय शान्तये ।

तं संगम्य यथान्यायं गामर्घ्यं च न्यवेदयन् ।
तेषां ये तत्प्रभावज्ञाः प्रणेमुः शिरसा बलम् १९
बन्धून्कुशलिनः श्रुत्वा पृष्ट्वा शिवमनामयम् ।
परस्परमथो रामो बभाषेऽविक्लवं वचः ॥ २० ॥
उग्रसेनः क्षितीशेशो यद्व आज्ञापयत्प्रभुः ।
तदव्यग्रधियः श्रुत्वा कुरुध्वं माऽविलंबितम् २१
यद्यूयं बहवस्त्वेकं जित्वाऽधर्मेण धार्मिकम् ।
अबध्नीताथ तन्मृष्ये बन्धूनामैक्यकाम्यया ॥२२॥
वीर्यशौर्यबलोन्नद्धमात्मशक्तिसमं वचः ।
कुरवो बलदेवस्य निशम्योचुः प्रकोपिताः ॥२३॥
अहो महच्चित्रमिदं कालगत्या दुरत्यया ।
आरुरुक्षत्युपानद्वै शिरो मुकुटसेवितम् ॥ २४ ॥
एते यौनेन संबद्धाः सहशय्यासनाशनाः ।
वृष्णयस्तुल्यतां नीता अस्मद्दत्तनृपासनाः ॥२५॥
चामरव्यजने शङ्खमातपत्रं च पाण्डुरम् ।
किरीटमासनं शय्यां भुञ्जन्त्यस्मदुपेक्षया ॥२६॥
अलं यदूनां नरदेवलाञ्छनै-
र्दातुः प्रतीपैः फणिनामिवामृतम् ।
येऽस्मत्प्रसादोपचिता हि यादवा
आज्ञापयन्त्यद्य गतत्रपा बत ॥ २७ ॥
कथमिन्द्रोऽपि कुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभिः ।
अदत्तमवरुन्धीत सिंहग्रस्तमिवोरणः ॥ २८ ॥

श्रीशुक उवाच—

जन्मबन्धुश्रियोन्नद्धमदास्ते भरतर्षभ ।
आश्राव्य रामं दुर्वाच्यमसभ्याः पुरमाविशन् २९
दृष्ट्वा कुरूणां दौःशील्यं श्रुत्वाऽवाच्यानि चाच्युतः
अवोचत्कोपसंरब्धो दुष्प्रेक्ष्यः प्रहसन्मुहुः ॥३०॥
नूनं नानामदोन्नद्धाः शान्तिं नेच्छन्त्यसाधवः ।
तेषां हि प्रशमो दण्डः पशूनां लगुडो यथा ३१
अहो यदून्सुसंरब्धान्कृष्णं च कुपितं शनैः ।
सान्त्वयित्वाऽहमेतेषां शममिच्छन्निहागतः ॥३२॥
त इमे मन्दमतयः कलहाभिरताः खलाः ।
तं मामवज्ञाय मुहुर्दुर्भाषान्मानिनोऽब्रुवन् ॥ ३३
नोग्रसेनः किल विभुर्भोजवृष्ण्यन्धकेश्वरः ।
शक्रादयो लोकपाला यस्यादेशानुवर्तिनः ॥३४॥
सुधर्माऽऽक्रम्यते येन पारिजातोऽमराङ्घ्रिपः ।
आनीय भुज्यते सोऽसौ न किलाध्यासनार्हणः ३५
यस्य पादयुगं साक्षाच्छ्रीरुपास्तेऽखिलेश्वरी ।
स नार्हति किल श्रीशो नरदेवपरिच्छदान् ॥ ३६
यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजोऽखिललोकपालै-
र्मौल्युत्तमैर्धृतमुपासिततीर्थतीर्थम् ।
ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलायाः
श्रीश्चोद्वहेम चिरमस्य नृपासनं क्व ॥ ३७ ॥
भुञ्जते कुरुभिर्दत्तं भूखण्डं वृष्णयः किल ।
उपानहः किल वयं स्वयं तु कुरवः शिरः ॥३८॥
अहो ऐश्वर्यमत्तानां मत्तानामिव मानिनाम् ।
असंबद्धा गिरो रूक्षाः कः सहेतानुशासिता ३९
अद्य निष्कौरवीं पृथ्वीं करिष्यामीत्यमर्षितः ।
गृहीत्वा हलमुत्तस्थौ दहन्निव जगत्त्रयम् ॥४०॥
लाङ्गलाग्रेण नगरमुद्विदार्य गजाह्वयम् ।
विचकर्ष स गङ्गायां प्रहरिष्यन्नमर्षितः ॥ ४१ ॥
जलयानमिवाघूर्णं गङ्गायां नगरं पतत् ।
आकृष्यमाणमालोक्य कौरवा जातसंभ्रमाः ॥४२॥
तमेव शरणं जग्मुः सकुटुंबा जिजीविषवः ।
सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य सांबं प्राञ्जलयः प्रभुम् ॥ ४३
राम रामाखिलाधार प्रभावं न विदाम ते ।
मूढानां नः कुबुद्धीनां क्षन्तुमर्हस्यतिक्रमम् ॥४४॥
स्थित्युत्पत्त्यप्ययानां त्वमेको हेतुर्निराश्रयः ।
लोकान्क्रीडनकानीश क्रीडतस्ते वदन्ति हि ॥४५॥

---

१ विज० बन्धूनामिष्ट । २ विज० दुरत्ययं । ३ वीर० भूषितं । ४ विज० यौनेयसंबन्धाः । ५ विज० मह्यं । ६ विज० दातृप्रतीपैः । ७ विज० मिवामृतैः । ८ वीर० ये नः प्रसादो । ९ वीर० मुपयुञ्जीत । १० वीर० श्रिया लब्ध । ११ विज० दुर्वाक्यैरटव्यां पुर आविशन् । १२ विज० वाच्यातिवाच्य तम् ।

१ उभ० तस्मात्तं मामवज्ञाय दुर्भाषां । २ उभ० लोकपालमौल्युत्तमै । ३ विज० कलाकलांशाः श्रद्धामहे सुचिर । ४ विज० भुज्यते । ५ विज० वृष्णिभिः । ६ विज० जिजीविषः । ७ उभ० प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । ८ विज० कुटुंबीनां । ९ उभ० स्वधीश्वर । १० विज० वहतस्ते ।

त्वमेव मूर्ध्नीदमनन्तलीलया
भूमण्डलं बिभर्षि सहस्रमूर्धन् ।
अन्ते च यः स्वात्मनि रुद्धविश्वः
शेषेऽद्वितीयः परिशिष्यमाणः ॥ ४६ ॥
कोपस्तेऽखिलशिक्षार्थं न द्वेषान्न च मत्सरात् ।
बिभ्रतो भगवन्सत्त्वं स्थितिपालनतत्परः ॥ ४७ ॥
नमस्ते सर्वभूतात्मन्सर्वशक्तिधराव्यय ।
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु त्वां वयं शरणं गताः ॥४८॥
श्रीशुक उवाच—
एवं प्रपन्नैः संविग्नैर्वेपमानायनैर्बलः[1] ।
प्रसादितः सुप्रसन्नो मा भैष्टेत्यभयं ददौ ॥४९॥
दुर्योधनः पारिबर्हं कुञ्जरान्षष्टिहायनान् ।
ददौ च द्वादशशतान्ययुतानि तुरङ्गमान् ॥५०॥
रथानां षट्सहस्राणि रौक्माणां सूर्यवर्चसाम् ।
दासीनां निष्ककण्ठीनां सहस्रं दुहितृवत्सलः ५१
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं भगवान्सात्वतर्षभः ।
ससुतः सस्नुषः प्रायात्सुहृद्भिरभिनन्दितः ॥५२॥
ततः प्रविष्टः स्वपुरं हलायुधः
समेत्य बन्धूननुरक्तचेतसः ।
शशंस सर्वं यदुपुङ्गवानां
मध्ये सभायां कुरुषु स्वचेष्टितम् ॥ ५३ ॥
अद्यापि च पुरं ह्येतत्सूचयद्रामविक्रमम् ।
समुन्नतं दक्षिणतो गङ्गायामनु दृश्यते ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे अष्टषष्टितमोऽध्यायः[2] ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः[1] ॥ ६९ ॥

नारदेन द्वारकां गत्वा प्रतिमन्दिरं श्रीकृष्णगार्हस्थ्यदर्शनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
[तथा[3] ताभिर्वरस्त्रीभी रममाणो जनार्दनः ।
दिनानि हतसापत्नः सुबहूनत्यवासयत् ॥ १ ॥
राजोवाच—
तासां षोडशसाहस्रमहिषीणां जनार्दनः ।
तृप्तिं कथं चकारैको मानुषं देहमाश्रितः ॥ २ ॥
श्रीशुक उवाच—
हन्त ते कथयिष्यामि श्रोतॄणां विस्मयावहम् ।
यथा चकार बह्वीनामेकस्तृप्तिं जनार्दनः ॥३॥]
नरकं निहतं श्रुत्वा तथोद्वाहं च योषिताम् ।
कृष्णेनैकेन बह्वीनां तद्दिदृक्षुः[4] स्म नारदः ॥ १ ॥
चित्रं बतैतदेकेन वपुषा युगपत्पृथक् ।
गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत् ॥ २ ॥
इत्युत्सुको द्वारवतीं देवर्षिर्द्रष्टुमागमत् ।
पुष्पितोपवनारामद्विजालिकुलनादिताम् ॥ ३ ॥
उत्फुल्लेन्दीवरांभोजकह्लारकुमुदोत्पलैः ।
छुरितेषु सरस्सूच्चैः कूजितां हंससारसैः ॥ ४ ॥
प्रासादलक्षैर्नवभिर्जुष्टां स्फाटिकराजतैः ।
महामरकतप्रख्यैः स्वर्णरत्नपरिच्छदैः ॥ ५ ॥
विभक्तरथ्यापथचत्वरापणैः
शालासभाभी रुचिरां सुरालयैः ।
संसिक्तमार्गाङ्गणवीथिदेहलीं
पतत्पताकाध्वजवारितातपाम् ॥ ६ ॥
तस्यामन्तःपुरं श्रीमदर्चितं सर्वधिष्ण्यपैः ।
हरेः स्वकौशलं यत्र त्वष्ट्रा कार्त्स्न्येन दर्शितम् ॥७॥
तत्र षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलङ्कृतम् ।
विवेशैकतमं शौरेः पत्नीनां भवनं महत् ॥ ८ ॥

१ वीर० वेपमानैर्हलायुधः । २ विज० अयमध्यायः ७७ तया वर्तते । ३ विज० त्रयः श्लोका अधिकाः । ४ वीर० तं दिदृक्षुः स्म ।

१ विज० नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

विष्टब्धं विद्रुमस्तंभैर्वैदूर्यफलकोत्तमैः ।
इन्द्रनीलमयैः कुड्यैर्जगत्या चाहतत्विषा ॥ ९ ॥
वितानैर्निर्मितैस्त्वष्ट्रा मुक्तादामविलंबिभिः ।
दान्तैरासनपर्यङ्कैर्मण्युत्तमपरिष्कृतैः ॥ १०॥
दासीभिर्निष्ककण्ठीभिः सुवासोभिरलङ्कृतम् ।
पुंभिः सकञ्चुकोष्णीषसुवस्त्रमणिकुण्डलैः ॥११॥
रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्त-
ध्वान्तं विचित्रवलभीषु शिखण्डिनोऽङ्ग ।
नृत्यन्ति यत्र विहितागुरुधूपमक्षै-
र्निर्यान्तमीक्ष्य घनबुद्धय उन्नदन्तः ॥ १२ ॥
तस्मिन्समानगुणरूपवयःसुवेष-
दासीसहस्रयुतयाऽनुसवं गृहिण्या ।
विप्रो ददर्श चमरव्यजनेन रुक्म-
दण्डेन सात्वतपतिं परिवीजयन्त्या ॥ १३ ॥
तं संनिरीक्ष्य भगवान्सहसोत्थितः श्री-
पर्यङ्कतः सकलधर्मभृतां वरिष्ठः ।
आनम्य पादयुगलं शिरसा किरीट-
जुष्टेन साञ्जलिरवीविशदासने स्वे ॥ १४ ॥
तस्यावनिज्य चरणौ तदपः स्वमूर्ध्ना
विभ्रज्जगद्गुरुतरोऽपि सतां पतिर्हि ।
ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणनाम युक्तं
तस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थम् ॥ १५ ॥
संपूज्य देवऋषिवर्यमृषिः पुराणो
नारायणो नरसखो विधिनोदितेन ।
वाण्याऽभिभाष्य मितयाऽमृतमिष्टया तं
प्राह प्रभो भगवते करवामहे किम् ॥ १६ ॥

नारद उवाच—

नैवाऽद्भुतं त्वयि विभोऽखिललोकनाथे
मैत्री जनेषु सकलेषु दमः खलानाम् ।
निःश्रेयसाय हि जगत्स्थितिरक्षणाभ्यां
स्वैरावतार उरुगाय विदाम सुष्ठु ॥ १७ ॥

१ वीर० र्जालैः स्तंभैर्मरकतोत्तमैः । विज० कुड्यैर्जालै-र्मरकतोत्तमैः । २ वीर० ऽमृतजुष्टया च । विज० ऽमृतक-ल्पया च । ३ उभ० करवाम किं ते । ४ विज० निःश्रेयसाय जगतां स्थिति ।

दृष्टं तवाङ्घ्रियुगलं जनतापवर्गं
ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः ।
संसारकूपपतितोत्तरणावलंबं
ध्यायंश्चराम्यनुगृहाण यथा स्मृतिः स्यात् ॥१८॥
ततोऽन्यदाविशद्गेहं कृष्णपत्न्याः स नारदः ।
योगेश्वरेश्वरस्याङ्ग योगमायाविवित्सया ॥ १९ ॥
दीव्यन्तमक्षैस्तत्रापि प्रियया चोद्धवेन च ।
पूजितः परया भक्त्या प्रत्युत्थानासनादिभिः२०
पृष्टश्चाविदुषेवाऽसौ कदायातो भवानिति ।
क्रियते किं नु पूर्णानामपूर्णैरस्मदादिभिः ॥२१॥
अथापि ब्रूहि नो ब्रह्मञ्जन्मैतच्छोभनं कुरु ।
स तु विस्मित उत्थाय तूष्णीमन्यदगाद्गृहम् ॥२२
तत्राप्यचष्ट गोविन्दं लालयन्तं सुतान्शिशून् ।
ततोऽन्यस्मिन्गृहेऽपश्यन्मज्जनाय कृतोद्यमम् ॥२३
जुह्वन्तं च वितानाग्नीन्यजन्तं पञ्चभिर्मखैः ।
भोजयन्तं द्विजान्क्वापि भुञ्जानमवशेषितम् ॥२४॥
क्वापि सन्ध्यामुपासीनं जपन्तं ब्रह्म वाग्यतम् ।
एकत्र चासिचर्मभ्यां चरन्तमसिवर्त्मसु ॥ २५ ॥
अश्वैर्गजै रथैः क्वापि विचरन्तं गदाग्रजम् ।
क्वचिच्छयानं पर्यङ्के स्तूयमानं च वन्दिभिः ॥२६
मन्त्रयन्तं च कस्मिंश्चिन्मन्त्रिभिश्चोद्धवादिभिः ।
जलक्रीडारतं क्वापि वारमुख्याऽबलावृतम् ॥२७॥
कुत्रचिद्द्विजमुख्येभ्यो ददतं गाः स्वलङ्कृताः ।
इतिहासपुराणानि शृण्वन्तं मङ्गलानि च ॥२८॥
हसन्तं हास्यकथया कदाचित्प्रियया गृहे ।
क्वापि धर्मं सेवमानमर्थकामौ च कुत्रचित् ॥२९॥
ध्यायन्तमेकमासीनं पुरुषं प्रकृतेः परम् ।
शुश्रूषन्तं गुरून्क्वापि कामैर्भोगैः सपर्यया ॥३०॥
कुर्वन्तं विग्रहं कैश्चित्सान्धिं चान्यत्र केशवम् ।
कुत्रापि सह रामेण चिन्तयन्तं सतां शिवम् ३१
पुत्राणां दुहितॄणां च काले विध्युपयापनम् ।
दारैर्वरैस्तत्सदृशैः कल्पयन्तं विभूतिभिः ॥३२॥

१ वीर० मगाधबोधं । २ विज० स्म नारदः । ३ विज० चरन्तं शिष्यवर्त्मसु । ४ उभ० मेकमात्मानं । ५ विज० ध्युपनायनं ।

प्रस्थापनोपानयनैरपत्यानां महोत्सवान् ।
वीक्ष्य योगेश्वरेशस्य येषां लोका विसिस्मिरे ३३
यजन्तं सकलान्[1]देवान्कापि क्रतुभिरूर्जितैः ।
पूर्तयन्तं कचिद्धर्मं कूपाराम[2]मठादिभिः ॥ ३४ ॥
चरन्तं मृगयां कापि हयमारुह्य सैन्धवम् ।
घ्नन्तं ततः पशून्मेध्यान्परीतं यदुपुङ्गवैः ॥३५॥
अव्यक्तलिङ्गं प्रकृति[3]ष्वन्तःपुरगृहादिषु ।
कचिच्चरन्तं योगेशं तत्तद्भावबुभुत्सया ॥ ३६ ॥
अथोवाच हृषीकेशं नारदः प्रहसन्निव ।
योगमायोदयं[4] वीक्ष्य मानुषीमीयुषो गतिम् ३७
विदाम योगमायास्ते दुर्दर्शा अपि मायिनाम् ।
योगेश्वरात्मन्निर्भाता भवत्पादनिषेवया ॥ ३८ ॥
अनुजानीहि मां देव लोकांस्ते यशसाप्लुतान् ।
पर्यटामि तवोद्गायँल्लीलां भुवनपावनीम् ॥३९॥
श्रीभगवानुवाच—
ब्रह्मन्धर्मस्य वक्ताऽहं कर्ता तदनुमोदिता[5] ।
तच्छिक्षयँल्लोकमिममास्थितः पुत्र माखिदः॥४०॥
श्रीशुक उवाच—
इत्याचरन्तं सद्धर्मान्पावनान्[1]गृहमेधिनाम् ।
तमेव सर्वगेहेषु सन्तमेकं ददर्श ह ॥ ४१ ॥
कृष्णस्यानन्तवीर्यस्य योगमायामहोदयम् ।
मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिरभूद्विस्मितो जातकौतुकः ॥ ४२ ॥
इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना ।
सम्यक्सभाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन्ययौ ॥४३॥
एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो
नारायणोऽखिलभवाय गृहीतशक्तिः ।
रेमेऽङ्ग[2] षोडशसहस्रवराङ्गनानां
सव्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ॥ ४४ ॥
यानीह विश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुः
कर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार ।
यस्त्वङ्ग गायति शृणोत्यनुमोदते वा
भक्तिर्भवेद्भगवति ह्यपवर्गमार्गे ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः[3] ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

भगवतः श्रीकृष्णस्याह्निककर्मकथनं ॥ १ ॥ जरासन्धसंनिरुद्धै राजभिः स्वमोचनार्थं श्रीकृष्णं प्रति दूतप्रेषणं ॥ २ ॥ तदानीं तत्रागतेन नारदेन युधिष्ठिरस्य राजसूयकरणार्थं प्रयत्नकथनं ॥ ३ ॥

श्रीशुक[6] उवाच—
अथोषस्युपवृत्तायां कुक्कुटान्कूजतोऽशपन् ।
गृहीतकण्ठ्यः पतिभिर्माधव्यो विरहातुराः ॥१॥
वयांस्यरूरुवन्कृष्णं बोधयन्तीव वन्दिनः ।
गायत्स्वलिष्वनिद्राणि[7] मन्दारवनवायुभिः ॥ २ ॥
मुहूर्तं तं तु वैदर्भी नामृष्यदतिशोभनम् ।
परिरंभणविश्लेषात्प्रियबाह्वन्तरं गता ॥ ३ ॥
ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय वार्युपस्पृश्य माधवः ।
दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मानं तमसः परम् ॥ ४ ॥
एकं स्वयंज्योति[4]रनन्यमव्ययं
स्वसंस्थया नित्यनिरस्तकल्मषम् ।
ब्रह्माख्यमस्योद्भवनाशहेतुभिः
स्वशक्तिभिर्लक्षितभावनिर्वृतिम् ॥ ५ ॥
अथाप्लुतोंभस्यमले यथाविधि
क्रियाकलापं परिधाय वाससी ।

---

१ वीर० स्वकला । २ उभ० रामालयादिभिः । ३ विज० प्रकृतिमन्तःपुर । ४ विज० मायाबलं । ५ विज० तमनुमोदकः । ६ विज० अयं अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ७ वीर० ष्वनिद्रेषु । विज० ष्वदभ्रेषु ।

१ वीर० नादिष्टान्गृह । विज० न्प्राक्सृष्टान्गृह । २ विज० रेमे च । ३ विज० सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ४ विज० परंज्योति ।

चकार सन्ध्योपगमादि सत्तमो
हुतानलो ब्रह्म जजाप वाग्यतः ॥ ६ ॥
उपस्थायार्कमुद्यन्तं तर्पयित्वाऽऽत्मनः कलाः ।
देवानृषीन्पितॄन्वृद्धान्विप्रानभ्यर्च्य चात्मवान् ७
धेनूनां रुक्मशृङ्गीणां साध्वीनां मौक्तिकस्रजाम् ।
पयस्विनीनां गृष्टीनां सवत्सानां सुवाससाम् ॥ ८
ददौ रूप्यखुराग्राणां क्षौमाजिनतिलैः सह ।
अलङ्कृतेभ्यो विप्रेभ्यो बद्वंबद्वं दिनेदिने ॥ ९ ॥
गोविप्रदेवतावृद्धगुरून्भूतानि सर्वशः ।
नमस्कृत्याऽऽत्मसंभूतीर्मङ्गलानि समस्पृशत् ॥१०॥
आत्मानं भूषयामास नरलोकविभूषणम् ।
वासोभिर्भूषणैः स्वीयैर्दिव्यस्रगनुलेपनैः ॥ ११ ॥
अवेक्ष्याज्यं तथाऽऽदर्शं गोवृषद्विजदेवताः ।
कामांश्च सर्ववर्णानां पौरान्तःपुरचारिणाम् ।
प्रदाप्य प्रकृतीः कामैः प्रतोष्य प्रत्यनन्दत १२
संविभज्याग्रतो विप्रान्स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः ।
सुहृदः प्रकृतीर्दारानुपायुङ्क्त ततः स्वयम् ॥१३॥
तावत्सूत उपानीय स्यन्दनं परमाद्भुतम् ।
सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तं प्रणम्यावस्थितोऽग्रतः ॥ १४ ॥
गृहीत्वा पाणिना पाणी सारथेस्तमथारुहत् ।
सात्यक्युद्धवसंयुक्तः पूर्वाद्रिमिव भास्करः ॥१५॥
ईक्षितोऽन्तःपुरस्त्रीणां सव्रीडप्रेमवीक्षितैः ।
कृच्छ्राद्विसृष्टो निरगाज्जातहासो हरन्मनः ॥१६॥
सुधर्माख्यां सभां सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः ।
प्राविशद्यन्निविष्टानां न सन्त्यङ्ग षडूर्मयः ॥१७॥
तत्रोपविष्टः परमासने विभु-
र्बभौ स्वभासा ककुभोऽवभासयन् ।
वृतो नृसिंहैर्यदुभिर्यदूत्तमो
यथोडुराजो दिवि तारकागणैः ॥ १८ ॥
तत्रोपमन्त्रिणो राजन्नानाहास्यरसैर्विभुम् ।
उपतस्थुर्नटाचार्या नर्तक्यस्ताण्डवैः पृथक् ॥१९॥

मृदङ्गवीणामुरजवेणुतालदरस्वनैः ।
ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुश्च सूतमागधवन्दिनः ॥ २० ॥
तत्राहुर्ब्राह्मणाः केचिदासीना ब्रह्मवादिनः ।
पूर्वेषां पुण्ययशसां राज्ञां चाकथयन्कथाः ॥२१॥
तत्रैकः पुरुषो राजन्नागतोऽपूर्वदर्शनः ।
विज्ञापितो भगवते प्रतीहारैः प्रवेशितः ॥ २२ ॥
स नमस्कृत्य कृष्णाय परेशाय कृताञ्जलिः ।
राज्ञामावेदयद्दुःखं जरासंन्धनिरोधजम् ॥ २३ ॥
ये च दिग्विजये तस्य संनतिं न ययुर्नृपाः ।
प्रसह्य रुद्धास्तेनासन्नयुते द्वे गिरिव्रजे ॥ २४ ॥
राजान ऊचुः—
कृष्ण कृष्णाप्रमेयात्मन्प्रपन्नभयभञ्जन ।
वयं त्वां शरणं यामो भवभीताः पृथग्धियः २५
लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः
कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ।
यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां
सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥ २६ ॥
लोके भवाञ्जगदिनः कलयाऽवतीर्णः
सद्रक्षणाय खलनिग्रहणाय चान्यः ।
कश्चित्त्वदीयमतियाति निदेशमीश
किं वा जनः स्वकृतमृच्छति तन्न विद्मः ॥ २७॥
स्वप्नायितं नृपसुखं परतन्त्रमीश
शश्वद्भयेन मृतकेन धुरं वहामः ।
हित्वा तदात्मनि सुखं त्वदनीहलभ्यं
क्लिश्यामहेऽतिकृपणास्तव माययेह ॥ २८ ॥
तन्नो भवान्प्रणतशोकहराङ्घ्रियुग्मो
बद्धान्वियुङ्क्ष्व मगधाह्वयकर्मपाशात् ।
यो भूभुजोऽयुतमतङ्गजवीर्यमेको
बिभ्रद्रुरोध भवने मृगराडिवावीः ॥ २९ ॥
यो वै त्वया द्विनवकृत्व उदात्तचक्र-

१ वीर० शृङ्गाणां । २ वीर० सुवत्सानां । ३ वीर० पद्मंपद्मं । ४ वीर० इदमर्धं अर्धत्रयादनन्तरं वर्तते । ५ विज० कामिनां सर्वे । ६ विज० प्रादात्कामान्पृथक्कामैः । ७ विज० दारान्प्रायुङ्क्त च । ८ उभ० पाणिं सारथे रथमारुहत् । ९ विज० समं ।

१ उभ० तत्रस्था ब्राह्मणाः । २ विज० सन्धोपरोधजं । ३ वीर० पृथग्दृशः । ४ विज० यास्ताव । ५ वीर० लोके त्वमीश जगतः । विज० कालो भवाञ्जगदिदं । ६ वीर० चाद्य । विज० चान्यत् । ७ विज० यदात्मनि । ८ विज० तदनीह । ९ विज० माययेति । १० वीर० युग्मबद्धा । विज० युग्मो रुद्धा । ११ विज० मगधाधिपकर्मपाशात् ।

भग्नो मृधे खलु भवन्तमनन्तवीर्यम् ।
जित्वा नृलोकनिरतं सकृदूढ[1]दर्पो
युष्मत्प्रजा रुं[2]जति नोऽजि[3]त तद्विधेहि ॥ ३० ॥

दूत उवाच—

इति मागधसंरुद्धा भवद्दर्शनकाङ्क्षिणः ।
प्रपन्नाः पादमूलं ते दीनानां शं विधीयताम् ३१

श्रीशुक उवाच—

राजदूते ब्रुवत्येवं देवर्षिः परमद्युतिः ।
बिभ्रत्पिङ्गजटाभारं प्रादुरासीद्यथा रविः ॥३२॥
[[4]प्रियस्य तस्य कृष्णस्य गायन्कर्माणि जन्म च ।
कृष्णं सङ्गांश्च लोकांश्च द्रावयन्नमयन्भृशम् ॥१॥]
तं दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः सर्वलोकेश्वरेश्वरः ।
ववन्द उत्थितः शीर्ष्णा ससभ्यः सानुगो मुदा ३३
सभाजयित्वा विधिवत्कृतासनपरिग्रहम् ।
बभाषे सूनृ[5]तैर्वाक्यैः श्रद्धाया तर्पयन्मुनिम् ॥३४॥
अपि स्विदद्य लोकानां त्रयाणामकुतोभयम् ।
ननु भूयान्भगवतो लोकान्पर्यटतो गुणः ॥३५॥
नहि तेऽविदितं किंचिल्लोकेष्वीश्वरकर्तृषु ।
अथ पृच्छामहे युष्मान्पाण्डवानां चिकीर्षितम्३६

श्रीनारद उवाच—

दृष्टा मया ते बहुशो दुरत्यया
माया विभो विश्वसृजश्च मायिनः ।
भूतेषु[6] भूमंश्चरतः स्वशक्तिभि-
र्वह्नेरिव च्छन्नरु[7]चो न मेऽद्भुतम् ॥ ३७ ॥
तवेहितं कोऽर्हति साधु वेदितुं
स्वमाययेदं सृजतो नियच्छतः ।
य[1]द्विद्यमानात्मतयाऽ[2]वभासते
तस्मै नमस्ते स्वविलक्षणात्मने ॥ ३८ ॥
जीवस्य यः संसरतो विमोक्षणं
न जा[3]नतोऽनर्थवहाच्छरीरतः ।
लीलावतारैः स्वयशःप्रदीपकं
प्रा[4]ज्वालयत्त्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥
अथाप्याश्रावये ब्रह्म नरलोकविडंबनम् ।
राज्ञः पैतृष्वसेयस्य भक्तस्य च चिकीर्षितम् ॥४०
यक्ष्यति त्वां मखेन्द्रेण राजसूयेन पाण्डवः ।
पा[5]रमेष्ठ्यकामो नृपतिस्तद्भवाननुमोदताम् ॥४१॥
त[6]स्मिन्देव क्रतुवरे भवन्तं वै सुरादयः ।
दिदृक्षवः समेष्यन्ति राजानश्च यशस्विनः ॥४२॥
श्रवणात्कीर्तनाद्ध्यानात्पूयन्तेऽन्तेवसायिनः ।
तव ब्रह्ममयस्येश किमु[7]तेक्षाऽभिमर्शिनः ॥ ४३ ॥
यस्यामलं दिवि यशः प्रथितं रसायां
भूमौ च ते [8]भुवनमङ्गल दिग्वितानम् ।
मन्दाकि[9]नीति दिवि भोगवतीति चाधो
गङ्गेति चेह चरणांबु पुनाति विश्वम् ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उ[10]वाच—

तत्र तेष्वात्मपक्षे[11]ष्ववगृह्णत्सु विजिगीषया ।
वाचःपेशैः स्मयन् भृत्यमुद्धवं प्राह केशवः ॥४५॥

श्रीभगवानुवाच—

त्वं हि नः परमं चक्षुः सुहृन्मन्त्रार्थतत्त्ववित् ।
तथा[12]ऽत्र ब्रूह्यनुष्ठेयं श्रद्दध्मः करवाम तत् ॥ ४६॥
इत्युपामन्त्रितो भर्त्रा सर्वज्ञेनापि मुग्धवत् ।
निदेशं शिरसाऽऽधाय उद्धवः प्रत्यभाषत ॥४७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे स[13]प्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

---

१ विज० स तु रूढदर्पो । २ विज० क्षिपति । ३ वीर० नोऽजित शं विधेहि । विज० चाशुच तद्विधेहि । ४ वीर० एकः श्लोकोऽधिकः । विज० गायन्गिरा मधुरया प्रियकर्माणि जन्म च । द्रावयन्नघसङ्घांश्च लोकान्निरमयन्भृशम् । ५ वीर० मधुरै । ६ विज० भूतेषु शश्वच्चरतः । ७ विज० रुचोद्भुताः ।

१ विज० यो विद्य । २ उभ० तयाऽवसीयते । ३ विज० न जायते । ४ विज० प्रज्वालयेस्त्वं तदहं । ५ वीर० नृपतिः पारमेष्ठ्येप्सुः । विज० नृपतिः पारमेष्ठ्येन । ६ वीर० इद-मर्धं नास्ति । ७ वीर० किमुताक्षाभि । ८ विज० तेऽमलयशोऽथ दिशां वितानं । ९ विज० मन्दाकिनी च तव पादरजोवहो-र्मिश्रीमत्पदास्पदगताऽथ पुनाति । १० विज० एतदादयः त्रयः श्लोका न सन्ति । ११ वीर० पक्षेषु प्रगृह्णत्सु । १२ वीर० अतोत्र । १३ विज० अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

पाण्डवान्द्रष्टुं श्रीकृष्णस्य इन्द्रप्रस्थगमनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षेरुद्धवोऽब्रवीत् ।
सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्य च महामतिः ॥१॥
उद्धव उवाच—
यदुक्तमृषिणा देव साचिव्यं यक्ष्यतस्त्वया ।
कार्यं पैतृष्वसेयस्य रक्षा च शरणैषिणाम् ॥ २ ॥
यष्टव्यं राजसूयेन दिक्चक्रजयिना विभो ।
[पूर्वं गन्तव्यमस्माभिरिन्द्रप्रस्थमितः प्रभो ।
तत्रैव तदनुज्ञातस्तदर्थं जहि मागधम् ॥ १ ॥]
अतो जरासुतजय उभयार्थो मतो मम ॥ ३ ॥
अस्माकं च महानर्थो ह्येतेनैव भविष्यति ।
यशश्च तव गोविन्द राज्ञो बद्धान्विमुञ्चतः ॥४॥
स वै दुर्विषहो राजा नागायुतसमो बले ।
बलिनामपि चान्येषां भीमं समबलं विना ॥५॥
द्वैरथे स तु जेतव्यो मा शताक्षौहिणीयुतः ।
ब्रह्मण्योऽभ्यर्थितो विप्रैर्न प्रत्याख्याति कर्हिचित् ६
ब्रह्मवेषधरो गत्वा तं भिक्षेत वृकोदरः ।
हनिष्यति न सन्देहो द्वैरथे तव सन्निधौ ॥ ७ ॥
निमित्तं परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ।
हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालस्यारूपिणस्तव ॥ ८ ॥
गायन्ति ते विशदकर्म गृहेषु देव्यो
राज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च ।
गोप्यश्च कुञ्जरपतेर्जनकात्मजायाः
पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो वयं च ॥ ९ ॥
जरासन्धवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पते ।
प्रायः पाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः॥१०॥
श्रीशुक उवाच—
इत्युद्धववचो राजन्सर्वतोभद्रमच्युतम् ।
देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च कृष्णश्च प्रत्यपूजयन् ॥ ११ ॥
अथाऽऽदिशत्प्रयाणाय भगवान्देवकीसुतः ।
भृत्यान्दारुकजैत्रादीननुज्ञाप्य गुरून्विभुः ॥१२॥
निर्गमय्यावरोधान्स्वान्ससुतान्सपरिच्छदान् ।
सङ्कर्षणमनुज्ञाप्य यदुराजं च शत्रुहन् ।
सूतोपनीतं स्वरथमारुहद्गरुडध्वजम् ॥ १३ ॥
ततो रथद्विपभटसादिनायकैः
करालया परिवृत आत्मसेनया ।
मृदङ्गभेर्यानकशङ्खगोमुखैः
प्रघोषघोषितककुभो निराक्रमत् ॥ १४ ॥
नृवाजिकाञ्चनशिबिकाभिरच्युतं
सहात्मजाः पतिमनु सुव्रता ययुः ।
वराम्बराभरणविलेपनस्रजः
सुसंवृता नृभिरसिचर्मपाणिभिः ॥ १५ ॥
नरोष्ट्रगोमहिषखराश्वतर्यनः-
करेणुभिः परिजनवारयोषितः ।
स्वलङ्कृताः कटकुटिकंबलांबरा-
द्युपस्करा ययुरधियुज्य सर्वतः ॥ १६ ॥
बलं बृहद्ध्वजपटछत्रचामरै-

१ विज० अयमध्यायः (७९) एकोनाशीतितमः ॥ २ वीर० दिशश्च जयिना । ३ वीर० एकः श्लोकोऽधिकः । ४ वीर० ततो जरासुतजयः । विज० अतो जरासुतवधः । ५ उभ० हि मे । ६ वीर० बन्धाद्विमुञ्चतः । विज० बन्धाद्विमुच्यतः । ७ विज० सर्वैर्दुर्विषहो । ८ वीर० भीममुग्रबलं । विज० भीमसेनबलं । ९ वीर० द्वैरथेन तु । १० वीर० न तथाऽक्षौहिणीशतैः । विज० न शताक्षौहिणीयुतः । ११ विज० भूत्वा । १२ वीर० द्वैरथं : १३ वीर० निमित्तं परमीशस्त्वं । विज० निमित्तमात्रमीशस्य । १४ विज० कालाख्यारूपिण ।

१ वीर० कर्मविपाकेन । विज० कालविपाकेन । २ उभ० मच्युतः । ३ उभ० रामश्च । ४ विज० स निर्गम्यावरोधात्स्वात्स्वसु । ५ विज० शत्रुहा । ६ वीर० मारोहद्गरुड । ७ वीर० प्रघोषघोषिताः ककुभो । विज० संघुष्टया वै ककुभो । ८ वीर० स्ववाजि । विज० प्रियाश्च काश्चन । ९ विज० तर्यः । ० विज० पटकुटि ।

वैरायुधाभरणकिरीटवर्मभिः ।
दिवांशुभिस्तुमुलरवं बभौ रवे-
र्यथाऽर्णवः क्षुभिततिमिङ्गिलोर्मिभिः ॥ १७ ॥
अथो मुनिर्यदुपतिना सभाजितः
प्रणम्य तं हृदि विदधद्विहायसा ।
निशम्य तद्व्यवसितमाहृतार्हणो
मुकुन्दसंदर्शननिर्वृतेन्द्रियः ॥ १८ ॥
राजदूतमुवाचेदं भगवान्प्रीणयन् गिरा ।
मा भैष्ट दूत भद्रं वो घातयिष्यामि मागधम् १९
इत्युक्तः प्रस्थितो दूतो यथावदवदन्नृपान् ।
तेऽपि संदर्शनं शौरेः प्रत्यैक्षन्यन्मुमुक्षवः ॥२०॥
आनर्तसौवीरमरूंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः ।
गिरीन्नदीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् ॥ २१ ॥
ततो दृषद्वतीं तीर्त्वा मुकुन्दोऽथ सरस्वतीम् ।
पञ्चालानथ मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् ॥२२॥
तमुपागतमाकर्ण्य प्रीतो दुर्दर्शनं नृणाम् ।
अजातशत्रुर्निरगात्सोपाध्यायः सुहृद्वृतः ॥२३॥
गीतवादित्रघोषेण ब्रह्मघोषेण भूयसा ।
अभ्ययात्स हृषीकेशं प्राणाः प्राणमिवाऽऽदृतः२४
दृष्ट्वा विक्लिन्नहृदयः कृष्णं स्नेहेन पाण्डवः ।
चिराद्दृष्टं प्रियतमं सस्वजेऽथ पुनःपुनः ॥ २५ ॥
दोर्भ्यां परिष्वज्य रमाऽमलालयं
मुकुन्दगात्रं नृपतिर्हताशुभः ।
लेभे परां निर्वृतिमश्रुलोचनो
हृष्यत्तनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः ॥ २६ ॥
तं मातुलेयं परिरभ्य निर्वृतो
भीमः स्मयन्प्रेमजलाकुलेन्द्रियः ।
यमौ किरीटी च सुहृत्तमं मुदा
प्रवृद्धबाष्पाः परिरेभिरेऽच्युतम् ॥ २७ ॥
[युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।]

१ वीर० निरगा । विज० निदध । २ वीर० न्देवकीसुतः । विज० प्रेमया गिरा । ३ वीर० प्रहितो । ४ उभ० प्रत्यैक्षन्त मुमु । ५ वीर० मुपागमत् । ६ उभ० कृष्णस्नेहेन । ७ विज० रमालयालयं । ८ उभ० जलाकुले । ९ वीर० इदमर्धमधिकं ।

अर्जुनेन परिष्वक्तो यमाभ्यामभिवादितः ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वृद्धेभ्यश्च यथार्हतः २८
मानितो मानयामास कुरुसृञ्जयकैकयान् ।
सूतमागधगन्धर्वा बन्दिनश्चोपमन्त्रिणः ॥ २९ ॥
मृदङ्गशङ्खपटहवीणापणवगोमुखैः ।
ब्राह्मणाश्चारविन्दाक्षं तुष्टुवुर्ननृतुर्जगुः ॥ ३० ॥
एवं सुहृद्भिः पर्यस्तः पुण्यश्लोकशिखामणिः ।
संस्तूयमानो भगवान्विवेशालङ्कृतं पुरम् ॥ ३१ ॥
संसिक्तवर्त्म करिणां मदगन्धतोयै-
श्चित्रध्वजैः कनकतोरणपूर्णकुंभैः ।
मृष्टात्मभिर्नवदुकूलविभूषणस्र-
ग्गन्धैर्नृभिर्युवतिभिश्च विराजमानम् ॥ ३२ ॥
उद्दीप्तदीपबलिभिः प्रतिसद्म जाल-
निर्यातधूपरुचिरं विलसत्पताकम् ।
मूर्धन्यहेमकलशै रजतोरुशृङ्गै-
र्जुष्टं ददर्श भवनैः कुरुराजधाम ॥ ३३ ॥
प्राप्तं निशम्य नरलोचनपानपात्र-
मौत्सुक्यविश्लथितकेशदुकूलबन्धाः ।
सद्यो विसृज्य गृहकर्म पतींश्च तल्पे
द्रष्टुं ययुर्युवतयः स्म नरेन्द्रमार्गे ॥ ३४ ॥
तस्मिन्सुसङ्कुल इभाश्वरथद्विपद्भिः
कृष्णं सभार्यमुपलभ्य गृहाधिरूढाः ।
नार्यो विकीर्य कुसुमैर्मनसोपगुह्य
सुस्वागतं विदधुरुत्स्मयवीक्षितेन ॥ ३५ ॥
ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्य मुकुन्दपत्नी-
स्तारा यथोडुपसहाः किमकार्यभूमिः ।
यच्चक्षुषां पुरुषमौलिरुदारहास-
लीलाऽवलोककलयोत्सवमातनोति ॥ ३६ ॥
तत्रतत्रोपसंगम्य पौरा मङ्गलपाणयः ।
चक्रुः सपर्यां कृष्णाय श्रेणीमुख्या हतैनसः॥३७॥
अन्तःपुरजनैः प्रीत्या मुकुन्दः फुल्ललोचनैः ।
ससंभ्रमैरभ्युपेतः प्राविशद्राजमन्दिरम् ॥ ३८ ॥

१ विज० मानिनो । २ उभ० वेणुभिः । ३ विज० वरदुकूल । ४ विज० दीपावलिभिः । ५ वीर० युवतयश्च नरेन्द्रमार्गं । ६ विज० रुच्छ्रित ।

पृथा विलोक्य भ्रात्रेयं कृष्णं त्रिभुवनेश्वरम्।
प्रीतात्मोत्थाय पर्यङ्कात्सस्नुषा परिषस्वजे ॥ ३९॥
गोविन्दं गृहमानीय देवदेवेशमादृतः।
पूजायां नाविदत्कृत्यं प्रमोदोपहतो नृपः ॥४०॥
पितृष्वसुर्गुरुस्त्रीणां कृष्णश्चक्रेऽभिवादनम्।
स्वयं च कृष्णया राजन्भगिन्या चाभिवन्दितः ४१
श्वश्र्वा संचोदिता कृष्णा कृष्णपत्नीश्च सर्वशः।
आनर्च रुक्मिणीं सत्यां भद्रां जांबवतीं तथा४२
कालिन्दीं मित्रविन्दां च शैब्यां नाग्नजितीं सतीम्।
अन्याश्चाभ्यागता यास्तु वासःस्रग्मण्डनादिभिः॥
सुखं निवासयामास धर्मराजो जनार्दनम्।
ससैन्यं सानुगामात्यं सभार्यं च नवंनवम् ॥४४॥
तर्पयित्वा खाण्डवेन वह्निं फाल्गुनसंयुतः।
मोचयित्वा मयं येन राज्ञे दिव्या सभा कृता ४५
उवास कतिचिन्मासान्राज्ञः प्रियचिकीर्षया।
विहरन्रथमारुह्य फाल्गुनेन[3] भटैर्वृतः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

जरासन्धवधः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

एकदा तु सभामध्य आस्थितो मुनिभिर्वृतः।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्च युधिष्ठिरः ॥ १॥
आचार्यैः कुलवृद्धैश्च ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः।
शृण्वतामेव चैतेषामाभाष्येदमुवाच ह ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

क्रतुराजेन गोविन्द राजसूयेन पावनीः।
यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्संपादय नः प्रभो ॥ ३ ॥
त्वत्पादुके अविरतं परि ये चरन्ति
ध्यायन्त्यभद्रनशने[3] शुचयो गृणन्ति।
विन्दन्ति ते[4] कमलनाभ भवापवर्ग-
माशासते यदि त आशिष ईश नान्ये ॥ ४ ॥
तद्देवदेव भवतश्चरणारविन्द-
सेवानुभावमिह पश्यतु लोक एषः।
ये त्वां भजन्ति न भजन्त्युत वोभयेषां
निष्ठां प्रदर्शय विभो कुरुसृञ्जयानाम् ॥ ५ ॥
न ब्रह्मणः स्वपरभेदमतिस्तव स्या-
त्सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेः।
संसेवतां सुरतरोरिव ते प्रसादः
सेवाऽनुरूपमुदयो न विपर्ययोऽत्र ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

सम्यग्व्यवसितं राजन्भवता शत्रुकर्शन।
कल्याणी येन ते कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ॥७॥
ऋषीणां पितृदेवानां सुहृदामपि नः प्रभो।
सर्वेषामपि भूतानामीप्सितः क्रतुराडयम् ॥ ८ ॥
विजित्य नृपतीन्सर्वान्कृत्वा च जगतीं वशे।
संभृत्य सर्वसंभारानाहरस्व महाक्रतुम् ॥ ९ ॥
एते ते भ्रातरो राजँल्लोकपालांशसंभवाः।
जितोऽस्म्यात्मवता तेऽहं दुर्जयो योऽकृतात्मभिः
न कश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा श्रिया।
विभूतिभिर्वाऽभिभवेद्देवोऽपि किमु पार्थिवः ११

श्रीशुक उवाच—

निशम्य भगवद्गीतं प्रीतः फुल्लमुखांबुजः।

---

१ विज० पत्नीः सुवर्चसः। २ विज० समन्वितः। ३ वीर० शमने सुधियो। विज० नशने सुधियो। ४ विज० विन्दन्ति ये। ५ विज० न्त्यपि वो।

१ उभ० हृता। २ वीर० रथैर्वृतः। ३ विज० एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥७९॥ ४ विज० संसेवया। ५ वीर० चरिष्यति। ६ वीर० निर्जित्य। ७ विज० वशेस्मि तव ताताहं। ८ विज० र्वा विभवैर्देवोपि। ९ विज० प्रीत्युत्फुल्ल।

आतून्दिग्विजयेऽयुङ्क्त विष्णुतेजोपबृंहितान् ॥१२
सहदेवं दक्षिणस्यामादिशत्सह सृञ्जयैः ।
दिशि प्रतीच्यां नकुलमुदीच्यां सव्यसाचिनम् ।
प्राच्यां वृकोदरं मत्स्यैः केकयैः सह मद्रकैः १३
ते विजित्य नृपान्वीरा आजहुर्दिग्भ्य ओजसा ।
अजातशत्रवे भूरि द्रविणं नृप यक्ष्यते ॥ १४ ॥
श्रुत्वाऽजितं जरासन्धं नृपतेर्ध्यायतो हरिः ।
आहोपायं तमेवाऽऽद्य उद्धवो यमुवाच ह ॥१५॥
भीमसेनोऽर्जुनः कृष्णो ब्रह्मलिङ्गधरास्त्रयः ।
जग्मुर्गिरिव्रजं तात बृहद्रथसुतो यतः ॥ १६ ॥
ते गत्वाऽऽतिथ्यवेलायां गृहेषु गृहमेधिनम् ।
ब्रह्मण्यं समयाचेरन्राजन्या ब्रह्मलिङ्गिनः ॥ १७॥
राजन्विद्ध्यतिथीन्प्राप्तानर्थिनो दूरमागतान् ।
तन्नः प्रयच्छ भद्रं ते यद्वयं कामयामहे ॥ १८॥
किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ।
किं न देयं वदान्यानां कः परः समदर्शिनाम् १९
योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम् ।
नाचिनोति स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः
हरिश्चन्द्रो रन्तिदेव उञ्छवृत्तिः शिबिर्बलिः ।
व्याधः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं गताः॥२१॥
श्रीशुक उवाच—
स्वरैराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि ।
राजन्यबन्धून्विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिन्तयत् ॥ २२॥
राजन्यबन्धवो ह्येते ब्रह्मलिङ्गानि बिभ्रति ।
ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजं २३
बलेर्नु श्रूयते कीर्तिर्विितता दिक्ष्वकल्मषा ।
ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना ॥२४॥
श्रियं जिहीर्षतेन्द्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ।
जानन्नपि महीं प्रादाद्वार्यमाणोऽपि दैत्यराट् २५
जीवता ब्राह्मणार्थाय कोऽन्वर्थः क्षत्रबन्धुना ।
देहेन पतमानेन नेहता विपुलं यशः ॥ २६ ॥

१ विज० राजन् । २ विज० दिव्यमञ्जसा । ३ उभ० तं गत्वा । ४ उभ० समयाचन्त राजन्या । ५ उभ० नस्मानर्थिनो गृहमागतान् । ६ वीर० किमदेयं । ७ वीर० न श्रूयते । ८ विज० नेहतां । ९ विमलं ।

इत्युदारमतिः प्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ।
हे विप्रा व्रियतां कामो ददाम्यात्मशिरोऽपि वः॥
श्रीभगवानुवाच—
युद्धं नो देहि राजेन्द्र द्वन्द्वशो यदि मन्यसे ।
युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता राजन्या नान्नकाङ्क्षिणः २८
असौ वृकोदरः पार्थस्तस्य भ्राताऽर्जुनो ह्ययम् ।
अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते रिपुम् २९
एवमावेदितो राजा जहासोच्चैः स्म मागधः ।
आह चामर्षितो मन्दा युद्धं तर्हि ददामि वः ३०
न त्वया भीरुणा योत्स्ये युधि विक्लवचेतसा ।
मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः ॥३१॥
अयं तु वयसाऽतुल्यो नातिसत्त्वो न मे समः ।
अर्जुनो न भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ॥३२
इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रादाय महतीं गदाम् ।
द्वितीयां स्वयमादाय निर्जगाम पुराद्बहिः ॥३३॥
ततः समे खले वीरौ संयुक्तावितरेतरौ ।
जघ्नतुर्वज्रकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ ॥ ३४॥
मण्डलानि विचित्राणि सव्यं दक्षिणमेव च ।
चरतोः शुशुभे युद्धं नटयोरिव रङ्गिणोः ॥ ३५॥
ततश्चटचटाशब्दो वज्रनिष्पेषसन्निभः ।
गदयोः क्षिप्तयो राजन्दन्तयोरिव दन्तिनोः ३६
ते वै गदे भुजजवेन निपात्यमाने
अन्योन्यतोंसकटिपादकरोरुजत्रून् ।
चूर्णीबभूवतुरुपेत्य यथार्कशाखे
संयुध्यतोर्द्विरदयोरिव दीप्तमन्व्योः ॥ ३७ ॥
इत्थं तयोः प्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौ
क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयःस्पर्शैरपिष्टाम् ।
शब्दस्तयोः प्रहरतोरिभयोरिवाऽऽसी-
न्निर्घातवज्रपरुषस्तलताडनोत्थः ॥ ३८ ॥

१ उभ० स मागधः । २ वीर० प्रदाय । विज० दत्त्वा स । ३ वीर० समे स्थले । विज० समबलौ । ४ विज० संसक्ता । ५ वीर० वितरेतरम् । ६ वीर० गजयो । ७ वीर० बलेन निहन्यमाने । ८ विज० अन्योन्ययोः सकटि । ९ विज० सन्ध्योः । १० वीर० प्रहरतो । ११ वीर० रयस्सदृशौ । १२ विज० स्पर्शैर्व्यपिष्टां । १३ विज० प्रहरतोर्घनयो ।

तयोरेवं प्रहरतोः समशिक्षाबलौजसोः ।
निर्विशेषमभूद्युद्धमक्षीणजवयोर्नृप ॥ ३९ ॥
एवं तयोर्महाराज युध्यतोः सप्तविंशतिः ।
दिनानि निरगंस्तत्र सुहृद्वन्निशि तिष्ठतोः ॥४०॥
एकदा मातुलेयं वै प्राह राजन्वृकोदरः ।
न शक्तोऽहं जरासन्धं निर्जेतुं युधि माधव॥४१॥
शत्रोर्जन्ममृती विद्वाञ्जीवितं च जराकृतम् ।
पार्थमाप्याययन्स्वेन तेजसाऽचिन्तयद्धरिः ॥४२॥
सञ्चिन्त्यारिवधोपायं भीमस्यामोघदर्शनः ।
दर्शयामास विटपं पाटयन्निव संज्ञया ॥ ४३ ॥
तद्विज्ञाय महासत्त्वो भीमः प्रहरतां वरः ।
गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भूतले ॥४४॥
एकं पादं पदाऽऽक्रम्य दोर्भ्यामन्यं प्रगृह्य सः ।
गुदतः पाटयामास शाखामिव महागजः[1] ॥४५॥
एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसके ।
एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णे शकले ददृशुः प्रजाः ॥ ४६ ॥
हाहाकारो महानासीन्निहते मगधेश्वरे ।
पूजयामासतुर्भीमं परिरभ्य जयाच्युतौ ॥ ४७ ॥
[कृष्णेन च परीरब्धो विरुजोभूद्वृकोदरः ।]
सहदेवं तत्तनयं भगवान्भूतभावनः ।
अभ्यषिञ्चदमेयात्मा मगधानां पतिं प्रभुः ।
मोचयामास[3] राजन्यान्संरुद्धा मागधेन ये ॥४८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे द्विसप्ततितमोऽध्यायः[4] ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

जरासन्धनिरुद्धानां राज्ञां श्रीकृष्णेन मोचनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
अयुते द्वे शतान्यष्टौ लीलया युधि निर्जिताः ।
ते निर्गता गिरिद्रोण्यां मलिना मलवाससः ॥१॥
क्षुत्क्षामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्शिताः ।
ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ २ ॥
श्रीवत्साङ्कं चतुर्बाहुं पद्मगर्भारुणेक्षणम्[3] ।
चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३ ॥
पद्महस्तं गदाशङ्खरथाङ्गैरुपलक्षितम्[4] ।
किरीटहारकटककटिसूत्राङ्गदाचितम् ॥ ४ ॥
भ्राजद्वरमणिग्रीवं निवीतं वनमालया ।
पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वया ॥५॥
जिघ्रन्त इव नासाभ्यां रंभन्त[5] इव बाहुभिः ।
प्रणेमुर्हतपाप्मानो मूर्धभिः पादयोर्हरेः ॥ ६ ॥
कृष्णसंदर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमाः ।
प्रशशंसुर्हृषीकेशं गीर्भिः प्राञ्जलयो नृपाः ॥७॥
राजान ऊचुः—
नमस्ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराव्यय ।
प्रपन्नान्पाहि नः कृष्ण निर्विण्णान्घोरसंसृतेः ॥८॥
नैनं[5] नाथान्वसूयामो मागधं मधुसूदन ।
अनुग्रहो यद्भवतो राज्ञां राज्यच्युतिर्विभो ॥ ९ ॥
राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धो न श्रेयो विन्दते नृपः ।
त्वन्मायामोहितो नित्या मन्यते संपदोऽचलाः १०
मृगतृष्णां यथा बाला मन्यन्त उदकाशयम् ।
एवं वैकारिकीं मायामयुक्ता वस्तु चक्षते ॥११॥
वयं पुरा श्रीमदनष्टदृष्टयो[6]
जिगीषयास्या इतरेतरस्पृधः ।
घ्नन्तः प्रजाः स्वा अतिनिर्घृणाः प्रभो

१ वीर० बलयोर्नृप । २ विज० एतदादिश्लोकद्वयं नास्ति । ३ उभ० पद्मपत्रनिभेक्षणं । ४ उभ० गदान्वितं । ५ विज० ईहन्त इव चेतसा ।

१ विज० मतङ्गजः । २ वीर० इदमर्धमधिकं । ३ विज० मोक्षयामास । ४ विज० अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ५ वीर० नैनं नाथाभ्यसूयामो । विज० नैव नाथाभ्यसूयामो । ६ विज० नष्टबुद्धयो ।

मृत्युं पुरस्त्वाऽविगणय्य दुर्मदाः ॥ १२ ॥
त एव कृष्णाद्य गभीररंहसा
दुरन्तवीर्येण विचालिताः श्रियः ।
कालेन तन्वा भवतोऽनुकंपया
विनष्टदर्पाश्चरणौ स्मराम ते ॥ १३ ॥
अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितं
देहेन शश्वत्पतता रुजां भुवा ।
उपासितव्यं स्पृहयामहे विभो
क्रियाफलं प्रेत्य च कर्णरोचनम् ॥ १४ ॥
तं नः समादिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः ।
स्मृतिर्यथा न विरमेदपि संसरतामिह ॥ १५ ॥
कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ।
प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमोनमः ॥ १६ ॥
श्रीशुक उवाच—
संस्तूयमानो भगवान्राजभिर्मुक्तबन्धनैः ।
तानाह करुणस्तात शरण्यः श्लक्ष्णया गिरा १७
श्रीभगवानुवाच—
अद्य प्रभृति वो भूपा मय्यात्मन्यखिलेश्वरे ।
सुदृढा जायते भक्तिर्बाढमाशंसितं तथा ॥ १८ ॥
दिष्ट्या व्यवसितं भूपा भवन्त ऋतभाषिणः ।
श्रियैश्वर्यमदोन्नाहं पश्य उन्मादकं नृणाम् ॥ १९ ॥
हैहयो नहुषो वेनो रावणो नरकोऽपरे ।
श्रीमदाद्भ्रंशिताः स्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः ॥ २० ॥
भवन्त एतद्विज्ञाय देहाद्युत्पाद्यमन्तवत् ।
मां यजन्तोऽध्वरैर्युक्ताः प्रजा धर्मेण रक्षथ ॥ २१ ॥
संतन्वन्तः प्रजातन्तून्सुखं दुःखं भवाभवौ ।
प्राप्तं प्राप्तं च सेवन्तो मच्चित्ता विचरिष्यथ ॥ २२ ॥
उदासीनाश्च देहादावात्मारामा धृतव्रताः ।
मय्यावेश्य मनः सम्यङ्मामन्ते ब्रह्म यास्यथ २३
श्रीशुक उवाच—
इत्यादिश्य नृपान्कृष्णो भगवान्भुवनेश्वरः ।
तेषां न्ययुङ्क पुरुषान्स्त्रियो मज्जनकर्मणि ॥ २४ ॥
सपर्यां कारयामास सहदेवेन भारत ।
नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणैः स्रग्विलेपनैः ॥ २५ ॥
भोजयित्वा वरान्नेन सुस्नातान्समलङ्कृतान् ।
भोगैश्च विविधैर्युक्तांस्तांबूलाद्यैर्नृपोचितैः ॥ २६ ॥
ते पूजिता मुकुन्देन राजानो मृष्टकुण्डलाः ।
विरेजुर्मोचिताः क्लेशात्प्रावृडन्ते यथा ग्रहाः २७
रथान्सदश्वानारोप्य मणिकाञ्चनभूषितान् ।
प्रीणय्य सूनृतैर्वाक्यैः स्वदेशान्प्रत्ययापयत् ॥ २८ ॥
त एवं मोचिताः कृच्छ्रात्कृष्णेन सुमहात्मना ।
ययुस्तमेव ध्यायन्तः कृतानि च जगत्पतेः ॥ २९ ॥
जगदुः प्रकृतिभ्यस्ते महापुरुषचेष्टितम् ।
यथाऽन्वशासद्भगवांस्तथा चक्रुरतन्द्रिताः ॥ ३० ॥
जरासन्धं घातयित्वा भीमसेनेन केशवः ।
पार्थाभ्यां संयुतः प्रायात्सहदेवेन पूजितः ॥ ३१ ॥
गत्वा ते खाण्डवप्रस्थं शङ्खान्दध्मुर्जितारयः ।
हर्षयन्तः स्वसुहृदो दुर्हृदां चासुखावहाः ॥ ३२ ॥
तच्छ्रुत्वा प्रीतमनस इन्द्रप्रस्थनिवासिनः ।
मेनिरे मागधं शान्तं राजा चाप्तमनोरथः ॥ ३३ ॥
अभिवन्द्याथ राजानं भीमार्जुनजनार्दनाः ।
सर्वमाश्रावयांचक्रुरात्मना यदनुष्ठितम् ॥ ३४ ॥
निशम्य धर्मराजस्तत्केशवेनानुकंपितम् ।
आनन्दाश्रुकलां मुञ्चन्प्रेम्णा नोवाच किंचन ३५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

---

१ वीर० पुरस्तादगणय्य । विज० परं त्वामगणय्य । २ वीर० विचालितश्रियः । ३ विज० तद्वै । ४ वीर० नमाम ते । विज० स्मरामहे । ५ विज० रुजोभुवा । ६ वीर० यथा । ७ विज० पश्यतोन्मादनं । वीर० पश्य उन्मादनं । ८ विज० येत्ताः । ९ विज० सुखदुःखे ।

१ उभ० धर्मराजस्तु । २ विज० एकाशीतितमोध्यायः ॥ ८१ ॥

चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

युधिष्ठिरस्य राजसूययागः ॥ १ ॥ शिशुपालवधः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
एवं युधिष्ठिरो राजा जरासन्धवधं विभोः ।
कृष्णस्य चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीत् ॥१॥
युधिष्ठिर उवाच—
ये स्युस्त्रैलोक्यगुरवः सर्वे लोकमहेश्वराः ।
वहन्ति दुर्लभं लब्ध्वा शिरसैवानुशासनम् ॥२॥
स भवानरविन्दाक्षो दीनानामीशमानिनाम् ।
धत्तेऽनुशासनं भूमंस्तदत्यन्तविडंबनम् ॥ ३ ॥
न ह्येकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।
कर्मभिर्वर्धते तेजो ह्रसते च यथा रवेः ॥ ४ ॥
नै वै तेऽजित भक्तानां ममाहमिति माधव ।
त्वं तवेति च नाना धीः पशूनामिव वैकृता ॥५॥
श्रीशुक उवाच—
इत्युक्त्वा यज्ञिये काले वव्रे युक्तान्स ऋत्विजः ।
कृष्णानुमोदितः पार्थो ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥६॥
द्वैपायनो भरद्वाजः सुमन्तुर्गौतमोऽसितः ।
वसिष्ठश्च्यवनः कण्वो मैत्रेयः कवषस्त्रितः ॥ ७ ॥
विश्वामित्रो वामदेवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः ।
पैलः पराशरो गर्गो वैशंपायन एव च ॥ ८ ॥
अथर्वा कश्यपो धौम्यो रामो भार्गव आसुरिः ।
वीतिहोत्रो मधुच्छन्दा वीरसेनोऽकृतव्रणः ॥९॥
उपहूतास्तथा चान्ये द्रोणभीष्मकृपादयः ।
धृतराष्ट्रः सहसुतो विदुरश्च महामतिः ॥ १० ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा यज्ञदिदृक्षवः ।
तत्रेयुः सर्वराजानो राज्ञां प्रकृतयो नृप ॥ ११ ॥
ततस्ते देवयजनं ब्राह्मणाः स्वर्णलाङ्गलैः ।
कृष्ट्वा तत्र यथाम्नायं दीक्षयाञ्चक्रिरे नृपम् ॥१२॥
हैमाः किलोपकरणा वरुणस्य यथा पुरा ।
इन्द्रादयो लोकपाला विरिञ्चभवसंयुताः ॥१३॥
सगणाः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ।
मुनयो यक्षरक्षांसि खगकिन्नरचारणाः ॥ १४ ॥
राजानश्च समाहूता राजपत्न्यश्च सर्वशः ।
राजसूयं समीयुः स्म राज्ञः पाण्डुसुतस्य वै ॥१५॥
मेनिरे कृष्णभक्तस्य सूपपन्नमविस्मिताः ।
अयाजयन्महाराजं याजका देववर्चसः ।
राजसूयेन विधिवत्प्राचेतसमिवामराः ॥ १६ ॥
सुत्येऽहन्यवनीपालो याजकान्सदसस्पतीन् ।
अपूजयन्महाभागान्यथावत्सुसमाहितः ॥ १७ ॥
सदस्याग्र्यार्हणार्हं वै विमृशन्तः सभासदः ।
नाध्यगच्छन्ननैकान्त्यात्सहदेवस्तदाऽब्रवीत् ॥१८॥
अर्हति ह्यच्युतः श्रैष्ठ्यं भगवान्सात्वतां पतिः ।
एष वै देवताः सर्वा देशकालधनादयः ॥ १९ ॥
यदात्मकमिदं विश्वं क्रतवश्च यदात्मकाः ।
अग्निराहुतयो मन्त्राः साङ्ख्यं योगश्च यत्परः ॥२०
एक एवाद्वितीयोऽसावैतदात्म्यमिदं जगत् ।
आत्मनाऽऽत्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवति हन्त्यजः॥
विविधानीह कर्माणि जनयन्यदवेक्षया ।
ईहते यदयं सर्वः श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ २२॥
तस्मात्कृष्णाय महते दीयतां परमार्हणम् ।
एवं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेत् ॥ २३ ॥
सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्यदर्शिने ।
देयं शान्ताय पूर्णाय दत्तस्यानन्त्यमिच्छता २४
इत्युक्त्वा सहदेवोऽभूत्तूष्णीं कृष्णानुभाववित् ।
तच्छ्रुत्वा तुष्टुवुः सर्वे साधुसाध्विति सत्तमाः २५
श्रुत्वा द्विजेरितं राजा ज्ञात्वा हार्दं सभासदाम् ।
समर्हयद्धृषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वलः ॥ २६ ॥

१ विज० यस्य त्रिलोक । २ वीर० जनाना । ३ वीर० परमेष्ठिनः । ४ उभ० न च तेजित । ५ वीर० ऽगस्त्यो । ६ विज० ततस्तद्देव ।

१ वीर० सौत्येहन्यवनी । २ वीर० विमृशंश्च । ३ वीर० यत्परं । ४ वीर० सर्वान् । ५ वीर० जातहार्दं ।

तत्पादाववनिज्यापः शिरसा लोकपावनीः ।
सभार्यः सानुजामात्यः सकुटुंबोऽवहन्मुदा॥२७॥
वासोभिः पीतकौशेयैर्भूषणैश्च महाधनैः ।
अर्हयित्वाऽश्रुपूर्णाक्षो नाशकत्समवेक्षितुम् ॥२८॥
इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्राञ्जलयो जनाः ।
नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ २९ ॥
इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठा-
दुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ।
उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षी
संश्रावयन्भगवते परुषाण्यभीतः ॥ ३० ॥
ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः ।
वृद्धानामपि यद्बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते ॥ ३१ ॥
यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मन्ध्वं बालभाषितम् ।
सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत्संमतोऽर्हणे ॥ ३२॥
तपोविद्याव्रतधरान्ज्ञानविध्वस्तकल्मषान् ।
परमर्षीन्ब्रह्मनिष्ठाँल्लोकपालैश्च पूजितान् ॥ ३३ ॥
सदस्पतीनतिक्रम्य गोपालः कुलपांसनः ।
यथा काकः पुरोडाशं सपर्यां कथमर्हति ॥३४॥
वर्णाश्रमकुलापेतः सर्वधर्मबहिष्कृतः ।
स्वैरवर्ती गुणैर्हीनः सपर्यां कथमर्हति ॥ ३५ ॥
ययातिनैषां हि कुलं शप्तं सद्भिर्बहिष्कृतम् ।
वृथा पानरतं शश्वत्सपर्यां कथमर्हति ॥ ३६ ॥
ब्रह्मर्षिसेवितान्देशान् हित्वैतेऽब्रह्मवर्चसम् ।
समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधन्ते दस्यवः प्रजाः ॥३७॥
एवमादीन्यभद्राणि बभाषे नष्टमङ्गलः ।
नोवाच किंचिद्भगवान्यथा सिंहः शिवारुतम् ३८
भगवन्निन्दनं श्रुत्वा दुःसहं तत्सभासदः ।
कर्णौ पिधाय निर्जग्मुः शपन्तश्चेदिपं रुषा॥३९॥
निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा ।
ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः४०
ततः पाण्डुसुताः क्रुद्धा मत्स्यकैकयसृञ्जयाः ।
उदायुधाः समुत्तस्थुः शिशुपालजिघांसवः ॥४१
ततश्चैद्यस्त्वसंभ्रान्तो जगृहे खड्गचर्मणी ।
भर्त्सयन्कृष्णपक्षीयान्राज्ञः सदसि भारत ॥४२॥
तावदुत्थाय भगवान्स्वान्निवार्य स्वयं रुषा ।
शिरः क्षुरान्तचक्रेण जहारापततो रिपोः ॥४३॥
शब्दः कोलाहलोऽप्यासीच्छिशुपाले हते महान् ।
तस्यानुयायिनो भूपा दुद्रुवुर्जीवितैषिणः॥ ४४॥
चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् ।
पश्यतां सर्वभूतानामुल्केव भुवि खाच्च्युता ॥४५॥
जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरब्धया धिया ।
ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणम् ४६
ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो दक्षिणां विपुलामदात् ।
सर्वान्संपूज्य विधिवच्चक्रेऽवभृथमेकराट् ॥ ४७॥
साधयित्वा क्रतुं राज्ञः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।
उवास कतिचिन्मासान्सुहृद्भिरभियाचितः ॥४८
ततोऽनुज्ञाप्य राजानमनिच्छन्तमपीश्वरः ।
ययौ सभार्यः सामात्यः स्वपुरं देवकीसुतः॥४९॥
वर्णितं तदुपाख्यानं मया ते बहुविस्तरम् ।
वैकुण्ठवासिनोर्जन्म विप्रशापात्पुनःपुनः ॥५०॥
राजसूयावभृथ्येन स्नातो राजा युधिष्ठिरः ।
ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये शुशुभे सुरराडिव ॥ ५१ ॥
राज्ञा सभाजिताः सर्वे सुरमानवखेचराः ।
कृष्णं क्रतुं च शंसन्तः स्वधामानि ययुर्मुदा ॥५२
दुर्योधनमृते पापं कलिं कुरुकुलामयम् ।
यो न सेहे श्रियं स्फीतां दृष्ट्वा पाण्डुसुतस्य तां ५३
य इदं कीर्तयेद्विष्णोः कर्म चैद्यवधादिकम् ।
राजमोक्षं वितानं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

---

१ विज० खात्पेतुः । २ विज० स्वमर्षात्संश्राव । ३ उभ० गोपोऽयं । ४ विज० मत्तं सपर्यां । ५ वीर० तद्ब्रह्मवर्चसम् । विज० ते ब्रह्मवर्चसः । ६ वीर० ते सभासदः ।

१ विज० तत्राततायिनो । २ विज० अयं श्लोको नास्ति । ३ विज० द्व्यशीतितमोध्यायः ॥ ८२ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

सभादर्शनार्थं गतस्य स्थलभ्रान्त्या जले पतितस्य दुर्योधनस्य मानभङ्गः ॥ १ ॥

राजोवाच—

अजातशत्रोस्तं दृष्ट्वा राजसूयमहोदयम् ।
सर्वे मुमुदिरे ब्रह्मन्नृदेवा ये समागताः ॥ १ ॥
दुर्योधनं वर्जयित्वा राजानः सर्षयः सुराः ।
इति श्रुतं नो भगवंस्तत्र कारणमुच्यताम् ॥ २ ॥

ऋषिरुवाच—

पितामहस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः ।
बान्धवाः परिचर्यायां तस्याऽऽसन्प्रेमबन्धनाः ॥ ३ ॥
भीमो महानसाध्यक्षो धनाध्यक्षः सुयोधनः ।
सहदेवस्तु पूजायां नकुलो द्रव्यसाधने ॥ ४ ॥
गुरुशुश्रूषणे जिष्णुः कृष्णः पादावनेजने ।
परिवेषणे द्रुपदजा कर्णो दाने महामनाः ॥ ५ ॥
युयुधानो विकर्णश्च हार्दिक्यो विदुरादयः ।
बाह्लीकपुत्रा भूर्याद्या ये च संतर्दनादयः ॥ ६ ॥
निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तदा ।
प्रवर्तन्ते स्म राजेन्द्र राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ७ ॥
ऋत्विक्सदस्यबहुवित्सु सुहृत्तमेषु
स्विष्टेषु सूनृतसमर्हणदक्षिणाभिः ।
चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे
चक्रुस्ततस्त्ववभृथस्नपनं द्युनद्याम् ॥ ८ ॥
मृदङ्गशङ्खपणवधुन्धुर्यानकगोमुखाः ।
वादित्राणि विचित्राणि नेदुरावभृथोत्सवे ॥ ९ ॥
नर्तक्यो ननृतुर्हृष्टा गायका यूथशो जगुः ।
वीणावेणुतलोन्नादस्तेषां स दिवमस्पृशत् ॥ १० ॥
चित्रध्वजपताकाग्रैरिभेन्द्रस्यन्दनार्वभिः ।
स्वलङ्कृतैर्भटैर्भूपा निर्ययू रुक्ममालिनः ॥ ११ ॥
यदुसृञ्जयकांबोजकुरुकेकयकोसलाः ।
कंपयन्तो भुवं सैन्यैर्यजमानपुरःसराः ॥ १२ ॥
सदस्यर्त्विग्द्विजश्रेष्ठा ब्रह्मघोषेण भूयसा ।
देवर्षिपितृगन्धर्वास्तुष्टुवुः पुष्पवर्षिणः ॥ १३ ॥
स्वलङ्कृता नरा नार्यो गन्धस्रग्भूषणांबरैः ।
विलिंपन्त्योऽभिषिञ्चन्त्यो विजह्रुर्विविधै रसैः ॥ १४ ॥
तैलगोरसगन्धोदहरिद्रासान्द्रकुङ्कुमैः ।
पुंभिर्लिप्ताः प्रलिंपन्त्यो विजह्रुर्वारयोषितः ॥ १५ ॥
गुप्ता नृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेत-
द्देव्यो यथा दिवि विमानवरैर्नृदेव्यः ।
ता मातुलेयसखिभिः परिषिच्यमानाः
सव्रीडहासविकसद्वदना विरेजुः ॥ १६ ॥
ता देवरानुत सखीन् सिषिचुर्दृतीभिः
क्लिन्नांबरा विवृतगात्रकुचोरुमध्याः ।
औत्सुक्यमुक्तकबराच्च्यवमानमाल्याः
क्षोभं दधुर्मलधियां रुचिरैर्विहारैः ॥ १७ ॥
स सम्राड्रथमारूढः सदश्वं रुक्ममालिनम् ।
व्यरोचत स्वपत्नीभिः क्रियाभिः क्रतुराडिव ॥ १८ ॥
पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते तमृत्विजः ।
आचान्तं स्नापयाञ्चक्रुर्गङ्गायां सह कृष्णया ॥ १९ ॥
देवदुन्दुभयो नेदुर्नरदुन्दुभिभिः समम् ।
मुमुचुः पुष्पवर्षाणि देवर्षिपितृमानवाः ॥ २० ॥
सस्नुस्तत्र ततः सर्वे वर्णाश्रमयुता नराः ।
महापातक्यपि यतः सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ॥ २१ ॥
अथ राजाऽहते क्षौमे परिधाय स्वलङ्कृतः ।
ऋत्विक्सदस्यविप्रादीनानर्चाभरणांबरैः ॥ २२ ॥
बन्धुज्ञातिनृपान्मित्रसुहृदोऽन्यांश्च सर्वशः ।
अभीक्ष्णं पूजयामास नारायणपरो नृपः ॥ २३ ॥

---

१ विज० ब्रह्मन्देवा ये च। २ वीर० राजानमृषयः सुराः । विज० राजान ऋषयः । ३ उभ० सतां शुश्रूषणे । ४ विज० कर्मविशारदाः । ५ विज० चिकीर्षया । ६ विज० सूनृतमहार्हण । ७ वीर० दुन्दुभ्यानक । विज० सतूर्यानक । ८ विज० नेदुरारान्महोत्सवे । ९ विज० पताकाद्यै ।

१ विज० पुरःसरैः । २ उभ० विलिंपन्तोभिषिञ्चन्तो । ३ उभ० कबरच्च्यवमान । ४ विज० रुचिरैः समेताः । ५ विज० दिवि । ६ विज० इदमर्धं नास्ति ।

सर्वे जनाः सुररुचो मणिकुण्डलस्र-
गुष्णीषकञ्चुकदुकूलमहार्घ्यहाराः ।
नार्यश्च कुण्डलयुगालकवृन्दजुष्ट-
वक्त्रश्रियः कनकमेखलया विरेजुः ॥ २४ ॥
अथर्त्विजो महाशीलाः सदस्या ब्रह्मवादिनः ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा राजानो ये समागताः॥२५॥
देवर्षिपितृभूतानि लोकपालाः सहानुगाः ।
पूजितास्तमनुज्ञाप्य स्वधामानि ययुर्नृप ॥ २६ ॥
हरिदासस्य राजर्षे राजसूयमहोदयम् ।
नैवातृप्यन्प्रशंसन्तः पिबन्मर्त्योऽमृतं यथा ॥२७॥
ततो युधिष्ठिरो राजा सुहृत्संबन्धिबान्धवान् ।
प्रेम्णा निवासयामास कृष्णं च त्यागकातरः २८
भगवानपि तत्राङ्ग न्यवात्सीत्तत्प्रियङ्करः ।
प्रस्थाप्य यदुवीरांश्च सांबादींश्च कुशस्थलीम्॥२९
इत्थं राजा धर्मसुतो मनोरथमहार्णवम् ।
सुदुस्तरं समुत्तीर्य कृष्णेनाऽऽसीद्गतज्वरः ॥३०॥
एकदान्तःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियम् ।
अतप्यद्राजसूयस्य महित्वं चाच्युतात्मनः ॥३१॥
यस्मिन्नरेन्द्रदितिजेन्द्रसुरेन्द्रलक्ष्मी-
र्नाना विभान्ति किल विश्वसृजोपक्लृप्ताः ।
ताभिः पतीन्द्रुपदराजसुतोपतस्थे
यस्यां विषक्तहृदयः कुरुराडतप्यत् ॥ ३२ ॥
यस्मिंस्तदा मधुपतेर्महिषीसहस्रं
श्रोणीभरेण शनकैः क्वणदङ्घ्रिशोभम् ।
मध्ये सुचारुकुचकुङ्कुमशोणहारं
श्रीमन्मुखं प्रचलकुण्डलकुन्तलाढ्यम् ॥ ३३ ॥
सभायां मयक्लृप्तायां क्वापि धर्मसुतोऽधिराट् ।
वृतोऽनुजैर्बन्धुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा ॥३४॥
आसीनः काञ्चने साक्षादासने मघवानिव ।
पारमेष्ठ्यश्रिया जुष्टः स्तूयमानश्च वन्दिभिः ३५
[उपास्यमानो विप्रेन्द्रैर्नानादेशसमागतैः ।
दोधूयमानो धवलैर्वालव्यजनसंकुलैः ।
रराज राजशार्दूलो दिवि देवपतिर्यथा ॥ १ ॥
विजयध्वजीयपाठे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥८३॥
श्रीशुक उवाच—]
तत्र दुर्योधनो मानी परीतो भ्रातृभिर्नृप ।
किरीटमाली न्यविशदसिहस्तः क्षिपन्रुषा ॥३६॥
स्थलेऽभ्यगृह्णाद्वस्त्रान्तं जलं मत्वा स्थलेऽपतत् ।
[स्थलं पुष्करिणीं मत्वा सर्वे तं जहसुर्जनाः ।
आगच्छन्नेवमुर्वीशः पुरः पुष्करिणीं क्वचित् ।
विलोक्य स्फाटिकां भूमिं मन्वानो न्यपतज्जले १]
जले च स्थलवद्भ्रान्त्या मयमायाविमोहितः ३७
जहास भीमस्तं दृष्ट्वा स्त्रियो नृपतयोऽपरे ।
निवार्यमाणा अप्यङ्ग राज्ञा कृष्णानुमोदिताः ३८
[अजातशत्रुराकर्ण्य वस्त्रस्रग्भूषणादिकम् ।
संप्रेष्याह्वापयास साम्ना योगेश्वरेण च ॥ १ ॥
तदनादृत्य सत्कारं व्रीडावनतकन्धरः ।
जाज्वल्यमानहृदयो न जगाम तदन्तिकम् ॥२॥]
स व्रीडितोऽवाग्वदनो रुषा ज्वल-
न्निष्क्रम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयम् ।
हाहेति शब्दः सुमहानभूत्सता-
मजातशत्रुर्विमना इवाभवत् ।
बभूव तूष्णीं भगवान्भुवो भरं
संमुज्जिहीर्षुर्भ्रमति स यद्दृशा ॥ ३९ ॥

---

१ विज० महाशिक्षाः । २ विज० मुदा । ३ वीर० निवारयामास । ४ विज० सुसमृद्धं । ५ उभ० लक्ष्म्यो नाना । ६ विज० वक्षः । ७ वीर० चपलकुण्डल । विज० च चलकुण्डल । ८ उभ० विराट् ।

१ विज० सार्धश्लोकोऽधिकः । त्र्यशीतितमाध्यायसमाप्तिश्च । २ विज० राजा । ३ विज० भ्रातृभिः प्रियैः । ४ वीर० नृपान् । ५ विज० हरिनीलोपलाचिते । ६ विज० सार्धश्लोकोऽधिकः । ७ विज० इदमर्धं नास्ति । ८ विज० भूपाश्च केचन । ९ विज० श्लोकद्वयमधिकं । १० उभ० नभूत्तदा । ११ विज० जिहीर्षुरात्मेहितमात्मनि स्मरन् ।

एतत्तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया । सुयोधनस्य दौरात्म्यं राजसूये महाक्रतौ ॥४०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीकृष्णस्य इन्द्रप्रस्थगमनसमये शाल्वेन द्वारवतीमेत्य नगरद्वारनिरोधः ॥ १ ॥ वृष्णीनां शाल्वस्य च युद्धे प्रद्युम्नपराजयः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—[1]

अथान्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्माद्भुतं नृप ।
क्रीडानरशरीरस्य यथा सौभपतिर्हतः ॥ १ ॥
शिशुपालसखः शाल्वो रुक्मिण्युद्वाह आगतः ।
यदुभिर्निर्जितः सङ्ख्ये जरासन्धादयस्तथा ॥ २ ॥
[तदाऽऽविरासीज्जगदीशसन्निधौ
मुनिः सुराराधितपादपङ्कजः ॥ १ ॥
उपेत्य नारदः सर्वैः सदस्यैरभिपूजितः ।
कृष्णेनाभ्यर्चितः सम्यगुपविष्टो नृपान्तिके ॥२॥
उवाच धर्मराजस्तं प्रणिपत्य यथाविधि ।
भवान्सर्वत्रगो ब्रह्मन्सर्वकालेष्वसङ्गतः ॥ ३ ॥
नृपाणां शौर्ययुक्तानां सर्वमण्डलवासिनाम् ।
इदानीं कतमः शूरो नित्योद्योगेन वर्तते ॥ ४ ॥
इति तेनोदितां वाणीमाकर्ण्य मुनिरब्रवीत् ॥५॥

नारद उवाच—

भग्नदर्पा नृपाः सर्वे कृष्णेनाप्रतिमौजसा ।
वसन्ति विषये स्वेस्वे नष्टचेष्टा गतश्रियः ॥ ६ ॥
एक एव महोत्साहः क्षत्रियाणां दुराग्रही ।
जातः शाल्वेषु नृपतिर्बहुपादातिवाहनः ॥ ७ ॥
भ्रातर्युपरते युद्धे विष्णुना लोकजिष्णुना ।
ब्रह्मदत्तसुते हंसे यमुनायां महात्मना ॥ ८ ॥
कृष्णद्विडेत्य राज्ञोऽसौ रुक्म्यादीन्कुण्डिने पुरे ।
समाजं कारयामास भ्रातुरानृण्यकाङ्क्षया ॥ ९ ॥
शिशुपालद्रुममुखैर्दन्तवक्त्रपुरःसरैः ।
पराजितेषु सङ्ग्रामे जरासन्धादिषु प्रभो ॥ १०॥]
शाल्वः प्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतां सर्वभूभुजाम् ।
अयादवीं क्ष्मां करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ॥३॥
इति मूढः प्रतिज्ञाय [तपसे प्राविशद्वनम् ।
गते तस्मिन्बहून्वर्षान्प्रतीक्ष्य तदुपागमम् ॥
तदनन्तरजोऽमात्यैरभिषिक्तो नृपार्थिभिः ।
तपस्तप्त्वा स नृपतिः] देवं पशुपतिं प्रभुम् ।
आराधयामास नृप पांसुमुष्टिं सकृद्ग्रसन् ॥ ४ ॥
संवत्सरान्ते भगवानाशुतोष उमापतिः ।
वरेण च्छन्दयामास शाल्वं शरणमागतम् ॥ ५ ॥
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
अभेद्यं कामगं वव्रे स यानं वृष्णिभीषणम् ॥६॥
तथेति गिरिशादिष्टो मयः परपुरञ्जयः ।
पुरं निर्माय शाल्वाय प्रादात्सौभमयस्मयम् ॥७॥
स लब्ध्वा कामगं यानं तमोधाम दुरासदम् ।
[आययौ स्वं जनपदं समग्रबलवाहनम् ।
इदानीं राजपुत्राणां स एवोद्योगवान्नृप ॥ १ ॥
इति धर्मसुतः श्रीमाञ्श्रुत्वा तन्नारदोदितम् ।
पार्श्वे भगवतः शौरेः शनैर्मुखमवैक्षत ॥ २ ॥
निशम्य तद्वासुदेवो धैर्यसारो निराकुलः ।
किंचित्प्रहस्यास्तु नामेत्याह सा हि महात्मता ३
पूजयित्वा ऋषिं सम्यक्सूनृतैर्गीर्भिरच्युतः ।

१ विज० अयं श्लोको नास्ति । २ विज० एतदारभ्य द्वौ श्लोकौ न स्तः । ३ विज० कुण्डलितो भागोऽधिकः ।

१ विज० ३५ तमे श्लोक एव अध्यायविच्छेदस्य गतत्वादत्राध्यायसमाप्तिर्नास्ति । २ विज० कुण्डलान्तर्गतः पाठोऽधिकः । ३ विज० भगवान्संतुष्टः स उमापतिः । ४ वीर० मयोमयं । ५ विज० कुण्डलान्तर्गताः श्लोका अधिका दृश्यन्ते।

चिराभिलषितः सोपि प्राप्तः साध्वित्यचिन्तयत् ४
उग्रसेनं यदुपतिं युयुधानं च माधवः ।
अक्रूरं कृतवर्माणमन्यांश्च यदुपुङ्गवान् ।
प्रेषयामास रक्षायै द्वारवत्याः स्वसैनिकान् ॥५॥
विजयध्वजीयपाठे चतुरशीतितमोऽध्यायः॥८४॥

श्रीशुक उवाच—

तथा वसति गोविन्दे शक्रप्रस्थे महात्मनि ।
स सानुजे चैव नृपे कृतकृत्ये युधिष्ठिरे ॥ ६ ॥
आकर्ण्य शाल्वः सङ्क्रुद्धो दमघोषसुतं हतम् ।
जरासन्धं च सुहृदं राजसूयं क्रतुं कृतम् ॥ ७ ॥]
ययौ द्वारवतीं शाल्वो वैरं वृष्णिकृतं स्मरन् ॥८॥
निरुध्य सेनया शाल्वो महत्या भरतर्षभ ।
पुरीं बभञ्जोपवनान्युद्यानानि च सर्वशः ॥ ९ ॥
सगोपुराणि द्वाराणि प्रासादाट्टालतोलिकाः ।
विहारान्स विमानाग्र्यान्निपेतुः शस्त्रवृष्टयः ॥१०॥
शिलाद्रुमाश्चाशनयः सर्पा आसारशर्कराः ।
प्रचण्डश्चक्रवातोऽभूद्रजसाऽऽच्छादिता दिशः ११
इत्यर्द्यमाना सौभेन कृष्णस्य नगरी भृशम् ।
नाभ्यपद्यत शं राजंस्त्रिपुरेण यथा मही ॥ १२ ॥
प्रद्युम्नो भगवान्वीक्ष्य बाध्यमाना निजाः प्रजाः ।
मा भैष्टेत्यभ्यधाद्वीरो रथारूढो महायशाः॥१३॥
सात्यकिश्चारुदेष्णश्च सांबोऽक्रूरः सहानुजः ।
हार्दिक्यो भानुविन्दश्च गदश्च शुकसारणौ॥१४॥
अपरे च महेष्वासा रथयूथपयूथपाः ।
निर्ययुर्दंशिता गुप्ता रथेभाश्वपदातिभिः ॥ १५ ॥
ततः प्रववृते युद्धं शाल्वानां यदुभिः सह ।
यथाऽसुराणां विबुधैस्तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १६ ॥
ताश्च सौभपतेर्माया दिव्यास्त्रै रुक्मिणीसुतः ।
क्षणेन नाशयामास नैशं तम इवोष्णगुः ॥१७॥
विव्याध पञ्चविंशत्या स्वर्णपुङ्खैरयोमुखैः ।
शाल्वस्य ध्वजिनीपालं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥१८

शतेनाताडयच्छाल्वमेकैकेनास्य सैनिकान् ।
दशभिर्दशभिर्नेतृन्वाहनानि त्रिभिस्त्रिभिः ॥१९॥
तदद्भुतं महत्कर्म प्रद्युम्नस्य महात्मनः ।
दृष्ट्वा तं पूजयामासुः सर्वे स्वपरसैनिकाः ॥२०॥
बहुरूपैकरूपं तद्दृश्यते न च दृश्यते ।
मायामयं मयकृतं दुर्विभाव्यं परैरभूत् ॥ २१ ॥
क्वचिद्भूमौ क्वचिद्व्योम्नि गिरिमूर्ध्नि जले क्वचित् ।
अलातचक्रवद्भ्राम्यत्सौभं तद्दुरवस्थितम् ॥ २२ ॥
यत्रयत्रोपलक्ष्येत ससौभः सहसैनिकः ।
शाल्वस्ततस्ततोऽमुञ्चञ्छरान्सात्वतयूथपाः ॥२३॥
शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैराशीविषदुरासदैः ।
पीड्यमानपुरानीकः शाल्वोऽमुह्यत्परैरितैः ॥२४॥
शाल्वानीकपशस्त्रौघैर्वृष्णिवीरा भृशार्दिताः ।
न तत्यजू रणं स्वंस्वं लोकद्वयजिगीषवः ॥२५॥
शाल्वामात्यो द्युमान्नाम प्रद्युम्नं प्राक्प्रपीडितः ।
आसाद्य गदया मौर्व्या व्याहत्य व्यनदद्बली २६
प्रद्युम्नं गदया शीर्णवक्षःस्थलमरिन्दमम् ।
अपोवाह रणात्सूतो धर्मविद्दारुकात्मजः ॥२७॥
लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन कार्ष्णिः सारथिमब्रवीत् ।
अहो असाध्विदं सूत यद्रणान्मेऽपसर्पणम् ॥२८॥
न यदूनां कुले जातः श्रूयते रणविच्युतः ।
विना मत्क्लीबचित्तेन सूतेन प्राप्तकिल्बिषात् २९
किं नु वक्ष्येऽभिसंगम्य पितरौ रामकेशवौ ।
युद्धात्[11]सम्यगपक्रान्तः पृष्टस्तत्राऽऽत्मनः क्षमम्३०
व्यक्तं मे कथयिष्यन्ति हसन्त्यो भ्रातृजामयः ।
क्लैब्यं कथं [12]कथं वीर तवान्यैः कथ्यतां मृधे ३१

सारथिरुवाच—

धर्मं विजानताऽऽयुष्मन्कृतमेतन्मया विभो ।
सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेद्रथिनं सारथिं रथी ॥ ३२ ॥

---

१ विज० तमावसन्नन्तरिक्षे युयुधे भरतर्षभ । २ विज० विहायसो विमानाग्र्या । ३ विज० शैलाद्रुमा । ४ विज० मथ्यमाना । ५ विज० वाचः पित्रोरनुस्मरन् । ६ उभ० सहानुजैः । ७ विज० रथनागाश्वपत्तिभिः । ८ विज० तां च सौभपतेर्मायां ।

१ विज० विव्याध दशभि । २ विज० सर्वेऽस्य पुरवासिनः । ३ विज० मयमायाकृतं यानं दुर्विभाव्यं जनै । ४ विज० क्वचित्सिन्धौ क्वचिद्गिरौ । ५ विज० तस्य सौभस्य सैनिकः । ६ उभ० सङ्काशै । ७ विज० त्परैरिति । ८ वीर० लोकत्रय । ९ वीर० प्रद्युम्नास्त्रप्रपीडितः । १० विज० गुर्व्या । ११ उभ० युद्धाद्धर्म्यादपक्रान्तः । १२ विज० कथं गतो वीर ।

एतद्विदित्वा तु भवान्मयाऽपोवाहितो रणात्। उपसृष्टः परेणेति मूर्च्छितो गदया हतः ॥३३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

इन्द्रप्रस्थादागतेन श्रीकृष्णेन शाल्ववधः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

स [1]उपस्पृश्य सलिलं दंशितो धृतकार्मुकः।
[इति सूतोदितां वाणीमाकर्ण्य यदुनन्दनः।
पुनरात्तप्रहरणः सूतमाह रणाङ्गणे।
पश्य सूत द्युमानेष दंशितो धृतकार्मुकः ॥ १ ॥]
नय मां द्युमतः पार्श्वं वीरस्येत्याह सारथिम् ॥१
विधमन्तं [2]स्वसैन्यानि द्युमन्तं रुक्मिणीसुतः।
प्रति[3]हत्य प्रत्यविध्यन्नाराचैरष्टभिः स्मयन् ॥ २॥
चतुर्भिश्चतुरो वाहान्सूतमेकेन चाहनत्।
[4]द्वाभ्यां धनुश्च केतुं च शरेणान्येन [5]वै शिरः॥३॥
गदसात्यकिसांबाद्या जघ्नुः सौभपतेर्बलम्।
पेतुः समुद्रे सौभेयाः सर्वे संछिन्नकन्धराः ॥ ४॥
एवं यदूनां शाल्वानां निघ्नतामितरेतरम्।
युद्धं त्रिणवरात्रं तदभूत्तुमुलमुल्बणम् ॥ ५ ॥
इन्द्र[7]प्रस्थं गतः कृष्ण आहूतो धर्मसूनुना।
राजसूयेऽथ निर्वृत्ते शिशुपाले [8]च संस्थिते ॥ ६ ॥
[9]कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मुनींश्च ससुतां पृथाम्।
निमित्तान्यतिघोराणि पश्यन्द्वारवतीं ययौ ॥७॥
आह चाहमिहायात आर्यमिश्राभिसंगतः।
राजन्याश्चैद्यपक्षीया नूनं हन्युः पुरीं मम ॥ ८ ॥
वीक्ष्य तत्कदनं स्वानां निरूप्य पुररक्षणम्।
सौभं च शाल्वराजं च दारुकं प्राह केशवः॥९॥
रथं प्रापय मे सूत शाल्वस्यान्तिकमाशु वै।
संभ्रमस्ते न कर्तव्यो मायावी सौभराडयम्॥१०
इत्युक्तश्चोदयामास रथमास्थाय दारुकः।
विशन्तं ददृशुः सर्वे स्वे परे चारुणानुजम्॥११॥
शाल्वश्च कृष्णमालोक्य हतप्रायबलेश्वरः।
प्राहरत्कृष्णसूताय शक्तिं भीमरवां मृधे ॥ १२ ॥
तामापतन्तीं नभसि महोल्कामिव रंहसा।
भासयन्तीं दिशः शौरिः सायकैः शतधाऽच्छिनत्
तं च षोडशभिर्विद्ध्वा बाणैः सौभं च खे भ्रमत्।
अविध्यच्छरसंदोहैः खं सूर्य इव रश्मिभिः॥१४॥
शाल्वः शौरेस्तु दोः सव्यं सशार्ङ्गं शार्ङ्गधन्वनः।
बिभेद न्यपतद्धस्ताच्छार्ङ्गमासीत्तदद्भुतम् ॥ १५ ॥
हाहाकारो महानासीद्भूतानां तत्र पश्यताम्।
निनद्य सौभराडुच्चैरिदमाह जनार्दनम् ॥ १६ ॥
यत्त्वया मूढ नः सख्युर्भ्रातुर्भार्या हृतेक्षताम्।
प्रमत्तः स सभामध्ये त्वया व्यापादितः सखा १७
तं त्वाऽद्य निशितैर्बाणैरपराजितमानिनम्।
नयाम्यपुनरावृत्तिं यदि तिष्ठेर्ममाग्रतः ॥ १८ ॥

---

१ विज० इदमर्धं नास्ति। तत्स्थाने कुण्डलितं अर्धत्रयं वर्तते। २ विज० आद्रवन्तं। ३ वीर० प्रतिरुध्य प्रत्यविध्यत्। विज० प्रतिहत्य रुषाऽविध्यत्। ४ विज० द्वाभ्यां च केतुधनुषी। ५ वीर० द्युमतोऽन्येन वै। ६ विज० बहवः साल्वेया भिन्न। ७ वीर० इन्द्रप्रस्थगतः। ८ विज० रणे हते। ९ वीर० कुरुवृद्धानुपामन्त्र्य। विज० एतदारभ्य–"ममाग्रतः" इत्यष्टादशश्लोकपर्यन्तानां द्वादशश्लोकानां स्थाने २६ श्लोकाः सन्ति ते च तत्रैव निर्दिष्टाः।

१ विज० पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ २ वीर० रामं निरूप्य पुररक्षणे। ३ वीर० सङ्ग्रामस्तेन। ४ वीर० विनद्य। ५ वीर० भार्या चापहृतेक्षतां। ६ विज० "कुरुवृद्धा" नित्यादिसप्तमश्लोकमारभ्य एतत्पर्यन्तानां द्वादशश्लोकानां स्थाने २६ श्लोका वर्तन्ते। ते च—"कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मुनींश्च ब्राह्मणैः सह। अन्वीयमानः सामात्यैः पाण्डवैर्निर्ययौ पुरात् ॥ १ ॥ स गत्वा किंचिदध्वानं स्थापयित्वा पुरौकसः। पृथासुताननुज्ञाप्य प्रणतानश्रुलोचनान् ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—

वृथा त्वं कत्थसे मन्द न[1] पश्यस्यन्तिकेऽन्तकम् ।

सुवर्णशिबिकारूढैरवरोधवधूजनैः । गजाश्वरथपादातिसहस्रै-
रपि संयुतः । अन्वीतराजकटकः प्रतस्थे पश्चिमामुखः ॥ ३ ॥
शाल्वोपि कुरुशार्दूल विमानेन खचारिणा । अपावृत्य रणा-
द्राष्ट्रं स्वमेवाभ्यर्दितो ययौ ॥ ४ ॥ गच्छमानस्य शाल्वस्य
सांबोऽभिद्रुत्य पृष्ठतः । शाल्वामात्यं क्षेमधूर्तिं बाणैर्निन्ये
यमक्षयम् ॥ ५ ॥ सेनापतिं विविन्दाख्यं शाल्वस्याखिलवल्ल-
भम् । निरुध्य पथि गच्छन्तं प्रद्युम्नः प्राहरच्छरैः ॥ ६ ॥
प्रद्युम्नेनातिविद्धोऽसौ गृहीत्वा खड्गचर्मणी । ससज्ज रौक्मिणे-
येन तदभूद्रणमद्भुतम् ॥ ७ ॥ मण्डलानि विचित्राणि चरत-
स्तस्य सङ्गरे । कृपाणेन यदुश्रेष्ठः शिरः कायादपाहरत् ॥ ८ ॥
विभ्रष्टमार्गा सा सेना हतप्रवरयूथपा । विदुद्राव यथाकामं
प्राणत्राणपरायणा ॥ ९ ॥ देवोपि द्वारकामेत्य वेगेन गरुड-
ध्वजः । ददर्श नगरीं भग्नप्रासादाट्टालगोपुराम् ॥ १० ॥
विशीर्णतोरणां रुग्णतुङ्गसालप्रतोलिकाम् । विध्वस्तोपवनोद्यानां
प्रस्तरापूर्णदीर्घिकाम् ॥ ११ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारामालोक्य
द्वारकां पुरीम् । अपृच्छत्कृतवर्माणं किमेतदिति दुर्मनाः ॥१२॥
तेनोक्तं सर्वमाकर्ण्य शाल्वराजविचेष्टितम् । प्रतिजज्ञे यदुपतिः
शृण्वतां सर्वसात्वताम् ॥ १३ ॥ अनुद्रुत्य तमद्यैव सौभं हत्वा
दुरात्मकम् । सौभं निपात्य जलधौ प्रवेक्ष्ये द्वारकामिति॥१४॥
स रथं शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः । युक्तं बहुप्रहरणमग्राव-
स्थितदारुकम् ॥ १५ ॥ आरुह्य भगवान्विष्णुर्गरुडध्वजमुत्त-
मम् । प्रययौ सौभपदवीं मनोमारुतरंहसा ॥ १६ ॥ तथा
गत्वा सुदूरं तमंभोधेः कुक्षिमाश्रितम् । ददर्श सौभं तन्मध्ये
शाल्वं च समलङ्कृतम् ॥ १७ ॥ शाल्वश्च कृष्णमालोक्य हत-
प्रायबलेश्वरः । प्राहरत्कृष्णसूताय शक्तिं भीमां दृढां मृधे
॥ १८ ॥ तामापतन्तीं नभसि महोल्कामिव रंहसा । भासयन्तीं
दिशः शौरिः सायकैः शतधाऽच्छिनत् ॥ १९ ॥ तं च षोड-
शभिर्बाणैर्विध्वा सौभं च खेचरम् । अविध्यच्छरसन्दोहैः खं
सूर्य इव रश्मिभिः ॥ २० ॥ शाल्वः शौरेस्ततः सव्यं सशार्ङ्गं
शार्ङ्गधन्वनः । बिभेद न्यपतद्धस्ताच्छार्ङ्गमासीत्तदद्भुतम्॥२१॥
हाहाकारो महानासीद्यदूनां तत्र पश्यताम् । विनद्य सौभरा-
डुच्चैरिदमाह जनार्दनम् ॥ २२ ॥ यत्त्वया युधि दुर्बुद्धे भ्रातरौ
मे महाबलौ । निहतौ हंसडिभिकौ यमुनायां दुरात्मना ।
यद्भूयो मूढ नः सख्युर्भार्याप्यपहृता त्वया ॥ २३ ॥ यच्च
मन्द सभामध्ये दमघोषसुतः सखा । व्यापादितः क्षत्रियाणां
पश्यतां हतचेतसाम् ॥ २४ ॥ तं त्वाऽद्य निशितैर्बाणैरपरा-
जितमानिनम् । नयाम्यपुनरावृत्तिं यदि तिष्ठेर्ममाग्रतः ॥२५॥
इति तेनोदितां वाणीमाकर्ण्य मधुसूदनः । प्राहार्दितो बाण-
गणैः पुनरात्तशरासनः ॥ २६ ॥" १ विज० न यस्यास्त्यति-
कौतुकम् ।

पौरुषं द[1]र्शयन्ति स्म शूरा न बहुभाषिणः ॥१९॥
इत्युक्त्वा भगवाञ्छाल्वं गदया भीमवेगया ।
तताड जत्रौ संरब्धः स चकंपे वमन्नसृक् ॥२०॥
गदा[2]यां सन्निवृत्तायां शाल्वस्त्वन्तरधीयत ।
ततो मुहूर्त आगत्य पुरुषः शिरसाऽच्युतम् ।
देवक्या प्रहितोऽस्मीति नत्वा प्राह वचो रुदन् २१
कृष्णकृष्ण महाबाहो पिता ते पितृवत्सल ।
बद्ध्वाऽपनीतः शाल्वेन सौनिकेन यथा पशुः २२
निशम्य विप्रियं कृष्णो मानुषीं प्रकृतिं गतः ।
विमनस्को घृणी स्नेहाद्बभाषे प्राकृतो यथा ॥२३
कथं राममसंभ्रान्तं जित्वाऽजेयं सुरासुरैः ।
शाल्वेनाल्पीयसा नीतः पिता मेबलवान्विधिः ॥
इति ब्रुवाणे गोविन्दे सौभराट् प्रत्युपस्थितः ।
वसुदेवमिवानीय कृष्णं चेदमुवाच[3] सः ॥ २५ ॥
एष ते जनिता तातो यदर्थमिह जीवसि ।
वधिष्ये वीक्षतस्तेऽमुमीशश्चेत्पाहि बालिश ॥२६॥
[4]एवंनिर्भर्त्स्य मायावी खड्गेनाऽऽनकदुन्दुभेः ।
उत्कृत्य शिर आदाय खस्थं सौभं समाविशत्२७
ततो [5]मुहूर्तं प्रकृतावुपप्लुतः
स्वबोध आस्ते स्वजनानुषङ्गतः ।
महानुभावस्तदबुध्यदासुरीं
मायां स शाल्वप्रसृतां मयोदिताम् ॥ २८ ॥
न तत्र दूतं न पितुः कलेबरं
प्रबुद्ध [6]आजौ समपश्यदच्युतः ।
स्वा[7]प्नं यथा चांबरचारिणं रिपुं
सौभस्थमालोक्य निहन्तुमुद्यतः ॥ २९ ॥
एवं वदन्ति राजर्षे ऋषयः केचनान्विताः ।
यत्स्ववाचो वि[8]रुध्येत नूनं ते न स्मरन्त्युत ॥३०॥

१ विज० पौरुषं दर्शय त्वं नः शूराणां फल्गु भाषणं । २ विज० एतदारभ्य षड्विंश (२६) श्लोकान्ताः षट् श्लोका न दृश्यन्ते । ३ वीर० मुवाच ह । ४ विज० ततः शाल्वः समुत्पत्य खड्गेनानकदुन्दुभेः । ५ विज० ततो मुहूर्तात्प्रकृतावुपस्थितस्तत्रानुतिष्ठत्स्वजनानुसङ्गतः । ६ विज० आत्मा तदपश्यदच्युतः । ७ विज० स्वप्ने यथा । ८ वीर० विरुध्येरन्न नूनं ते स्मरन्त्युत । विज० विरुध्यन्ते तन्नूनं ते स्मरन्ति नु ।

क्व शोकमोहौ स्नेहो वा भयं वा येऽज्ञसंभवाः ।
क्व चाखण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्त्वखण्डितः ॥३१
यत्पादसेवोर्जितयाऽऽत्मविद्यया
हिन्वन्त्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहम् ।
लभन्त आत्मीयमनन्तमैश्वरं
कुतो नु मोहः परमस्य सद्गतेः ॥ ३२ ॥
तं शस्त्रपूगैः प्रहरन्तमोजसा
शाल्वं शरैः शौरिरमोघविक्रमः ।
विद्ध्वाऽच्छिनद्वर्म धनुः शिरोमणिं
सौभं च शत्रोर्गदया रुरोज ह ॥ ३३ ॥
तत्कृष्णहस्तेरितया विचूर्णितं
पपात तोये गदया सहस्रधा ।
विसृज्य तद्भूतलमास्थितो गदा-
मुद्यम्य शाल्वोऽच्युतमभ्यगाद्द्रुतम् ॥ ३४ ॥
आधावतः सगदं तस्य बाहुं
भल्लेन छित्त्वाऽथ रथाङ्गमद्भुतम् ।
वधाय शाल्वस्य लयार्कसन्निभं
बिभ्रद्बभौ सार्क इवोदयाचलः ॥ ३५ ॥
जहार तेनैव शिरः सकुण्डलं
किरीटयुक्तं पुरुमायिनो हरिः
वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरन्दरो
बभूव हाहेति वचस्तदा नृणाम् ॥ ३६ ॥
तस्मिन्निपतिते पापे सौभे च गदया हते ।
नेदुर्दुन्दुभयो राजन्दिवि देवगणेरिताः ।
सखीनामपचितिं कुर्वन्दन्तवक्त्रो रुषाऽभ्यगात् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीकृष्णेन दन्तवक्त्रविदूरथवधः ॥ १ ॥ [विजयध्वजीयपाठानुसारेण मध्ये महाभारतयुद्धकथा ॥ २ ॥] कौरवपाण्डव-युद्धं द्रष्टुममनस्कस्य रामस्य तीर्थयात्राव्याजेन गमनं ॥ ३ ॥

[श्रीशुक उवाच—
उद्वापनस्नानहेतोर्यमुनातीरमागतम् ।
श्रुत्वा तूर्णं कलिङ्गेशो दन्तवक्त्रः सहानुजः ॥१॥
महत्या सेनया युक्तो गजानीकसमन्वितः ।
गच्छन्तं द्वारकां कृष्णं पथि रोद्धुं समाययौ ॥२॥
सोभ्येत्य पथि गच्छन्तं वृतं यदुकुमारकैः ।
कान्तापोडशसाहस्रशिबिकापरिवातम् ॥ ३ ॥
राजसङ्घानुगच्छन्तं महर्षिगणसेवितम् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यब्राह्मणैश्च समन्वितम् ॥४॥
दन्तवक्त्रोऽरुणन्मूढो मृगेन्द्रं जंबुको यथा ।
रुक्मिणः शिशुपालस्य पौण्ड्रकस्य च दुर्मतेः ॥५॥]

---

१ वीर० वाऽज्ञानसंभवाः । २ वीर० ज्ञानैश्वर्यस्य ह्यात्मनः । विज० ज्ञानैश्वर्यैश्वरोऽजितः । ३ विज० एतदारभ्याऽऽध्यायसप्ति पाठोन्यादृशो दृश्यते स चाध्यायान्ते प्रदर्शितः। ४ वीर० युद्धा । ५ विज० अयमध्यायः एकाधिकशत-(१०१) तमः । तत्र पञ्चश्लोकाश्चाधिकाः ।

१ वीर० साङ्गदमस्य बाहुं । २ वीर० देवदुन्दुभयो नेदुस्तदा । ३ विज० त्रयस्त्रिंश (३३) श्लोकमारभ्याऽऽध्यायसमाप्ति पाठोऽन्यादृशो दृश्यते । स च—“इति तदुदितां वाणीमाकर्ण्य कमलेक्षणः । ससौभं हन्तुमारेभे शाल्वं कुरुकुलोद्वह ॥ १ ॥ ततो निशातमादाय चक्रं कृष्णः सुदर्शनम् । आग्नेयास्त्रेणाभिमन्त्र्य प्राहिणोत्सौभनाशनम्॥ २॥ तन्नारायणहस्ताभ्यान्मुक्तमाग्नेयमन्त्रितम् । जज्वाल ब्रह्मसदनंज्वालामालातिभीषणम्॥ ३॥ ततो वैमानिकाः सर्वे ते विहाय विहायसम् । सुदर्शनोष्मणा तप्ता दुद्रुवुः सर्वतो दिशम् ॥४॥ तदर्कशतसङ्काशं सौभं भित्वा द्विधा पुरम् । भूयो नारायणकरं प्राप भूप सुदर्शनम् ॥ ५ ॥ ततः समुद्रे न्यपतत्पुरं विच्छिन्नबन्धनम् । गदापाणिर्दुराधर्षः शाल्वोपि प्रत्यदृश्यत। तां प्रेपयामास गदां कृष्णमुद्दिश्य दुर्मतिः ॥ ६ ॥ ततो रथं दैत्यबलोपनीतं संस्थाय शाल्वो बहुशस्त्रसंश्चयम् । अवाकिरन्कृष्णशिरस्यनन्तैर्महायुधैश्च व्यनदद्धरिर्यथा ॥७॥ तां गदां प्रेषितां तेन छित्वा बाणैस्त्रिधा हरिः । पाञ्चजन्यमुपाध्माय सिंहनादं व्यनीनदत् ॥८॥ तं शस्त्रपूगैः प्रहरन्तमोजसा शाल्वं शरैः शौरिरमोघविक्रमः । विद्ध्वाऽच्छिनद्वर्म धनुः शिरोमणिं रथं च शत्रोर्गदया रुरोज ह ॥९॥ तत्कृष्णहस्तेरि-

४ विज० षडशीति (८३) तमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच—

शिशुपालस्य शाल्वस्य पौण्ड्रकस्यापि दुर्मतिः[2] ।
परलोकगतानां च कुर्वन्पारोक्ष्यसौहृदम् ॥ १ ॥
एकः पदातिः संक्रुद्धो गदापाणिः प्रकंपयन् ।
पद्भ्यामिमां[3] महाराज महासत्त्वो व्यदृश्यत ॥२॥
तं तथा यान्तमालोक्य गदामादाय सत्वरः ।
अवप्लुत्य रथात्कृष्णः सिन्धुं वेलेव प्रत्यधात्[4]॥३॥
गदामुद्यम्य कारूषो[5] मुकुन्दं प्राह दुर्मदः ।
दिष्ट्यादिष्टया[6] भवानद्य मम दृष्टिपथं गतः ॥४॥
त्वं मातुलेयो[7] नः कृष्ण मित्रध्रुङ्मां जिघांससि ।
अतस्त्वां गदया मन्द हनिष्ये वज्रकल्पया ॥५॥
तर्ह्यानृण्यमुपैम्यज्ञ मित्राणां मित्रवत्सलः ।
बन्धुरूपमरिं हत्वा व्याधिं देहचरं यथा ॥ ६ ॥
एवं रूक्षैस्तुदन्वाक्यैः कृष्णं तोत्रैरिव द्विपम् ।
गदयाऽताडयन्मूर्ध्नि सिंहवद्व्यनदच्च सः ॥ ७ ॥
गदयाऽभिहतोऽप्याजौ न चचाल यदूद्वहः ।
कृष्णोऽपि तमहन्गुर्व्या कौमोदक्या स्तनान्तरे ८

तया विचूर्णितः पपात तोये गदया सहस्रधा । विसृज्य तं भूतलमास्थितो गदामुद्यम्य शाल्वोऽच्युतमभ्यगाद्द्रुतम् ॥१०॥ आधावतो भीमगदस्य बाहुं भल्लेन छित्वाऽथ रथाङ्गमद्भुतम् । वधाय शाल्वस्य लयार्कसंनिभं बिभ्रद्बभौ सार्क इवोदयाचलः ॥ ११ ॥ जहार तेनैव शिरः सकुण्डलं किरीटयुक्तं पुरुमायिनो हरिः । वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरन्दरो बभूव हाहेति वचस्तदा नृणाम् ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतिते पापे सौभे चाब्धौ निपातिते । देवदुन्दुभयो नेदुर्ववृषुः पुष्पवृष्टयः ॥ १३ ॥ स्तूयमानो मुनिगणैः सूतमागधवन्दिभिः । आजगाम वृतः सैन्यैः पुरीं द्वारवतीं हरिः ॥ १४ ॥ स प्रविश्य पुरीं रम्यां पताकाषण्डमण्डिताम् । अलङ्कृतामलङ्कारैः सिक्तसंमृष्टचत्वराम् ॥ १५ ॥ पूजितो यदुभिर्वृद्धैः पौरजानपदैस्तथा । रमयद्व्यष्टसाहस्रमहिषीः प्रेमविह्वलाः। उवास देवकीपुत्रः सानन्दं कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ ”

१ विज० इदमर्धं नास्ति। २ वीर०दुर्मतेः। ३ उभ० पद्भ्यां महीं । ४ विज० प्रत्यगात् । ५ विज० कालिङ्गो । ६ विज० दिष्ट्या कृष्ण । ७ विज० एतच्छ्लोकमारभ्य “सुरमानवैः” इत्यन्तत्रयोदशश्लोकपर्यन्तानां नवश्लोकानां स्थाने किंचिद्भिन्नार्थकाः १५ श्लोका वर्तन्ते ते च तत्रैव मुद्रिता द्रष्टव्याः ।

गदानिर्भिन्नहृदय[1] उद्वमन्रुधिरं मुखात् ।
प्रसार्य केशबाह्वङ्घ्रीन्धरण्यां[2] न्यपतद्व्यसुः ॥ ९ ॥
ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम् ।
पश्यतां सर्वभूतानां यथा चैद्यवधे नृप ॥ १० ॥
विदूरथस्तु तद्भ्राता भ्रातृशोकपरिप्लुतः ।
आगच्छदसिचर्मभ्यामुच्छ्वसंस्तज्जिघांसया ॥११॥
तस्य चापततः कृष्णश्चक्रेण क्षुरनेमिना ।
शिरो जहार राजेन्द्र सकिरीटं सकुण्डलम्॥१२॥
एवं सौभं च शाल्वं च दन्तवक्त्रं सहानुजम् ।
हत्वा दुर्विषहानन्यैरीडितः सुरमानवैः ॥ १३[3] ॥
मुनिभिः सिद्धगन्धर्वैर्विद्याधरमहोरगैः ।
अप्सरोभिः पितृगणैर्यक्षैः किन्नरचारणैः ॥१४॥

१ वीर० गाढनिर्भिन्न । २ वीर० नन्यानीडितः । ३ विज० त्वं मातुलेय इतिपञ्चमश्लोकमारभ्य त्रयोदशश्लोकपर्यन्तं विद्यमानानां नवश्लोकानां स्थाने १५ श्लोकाः किंचिद्भिन्नार्थकाः सन्ति । तेच—“त्वामद्य द्वन्द्वयुद्धेन हनिष्याम्यविलंबितम् । त्वं मातुलेयो नः कृष्ण मित्रध्रुक्पारदारिकः । विश्वासघाती बन्धुघ्नः सततं कलहप्रियः ॥ १ ॥ पौण्ड्रकं मातुलेयं मे सङ्ख्ये सूदितवानसि । रुक्मी च शिशुपालश्च भ्रातरौ मे त्वया हतौ ॥ २ ॥ अतस्त्वां गदया मन्द हनिष्ये वज्रकल्पया । तेनानृण्यमुपैम्यज्ञ मित्राणां मित्रवत्सलः ॥३॥ बन्धुरूपमरिं हत्वा व्याधिं देहचरं यथा । इति लोकप्रवादोस्ति तेन दोषोपि नास्ति मे ॥ ४ ॥ एवं रूक्षैश्च वचनैः कृष्णं तोत्रैरिव द्विपम् । गदयाऽताडयत्कृष्णं सिंहवद्व्यनदच्च सः ॥ ५ ॥ गदयाऽभिहतोप्याजौ न चचाल यदूत्तमः । गदया व्यहनद्गुर्व्या कौमोदक्या स्तनान्तरे ॥ ६ ॥ गाढनिर्भिन्नहृदय उद्वमन् रुधिरं मुखात् । प्रसार्य केशबाह्वङ्घ्रि गतासुर्व्यपतद्भुवि ॥ ७ ॥ ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम् । पश्यतां सर्वभूतानां यथा चैद्यस्य सङ्गरे ॥ ८ ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा दन्तवक्त्रं विदूरथः । मूर्च्छितो भ्रातृशोकेनाप्यसिचर्म समाददे ॥ ९ ॥ अवप्लुत्य रथात्तूर्णं विधुन्वन्खड्गमुत्तमम् । अभिदुद्राव गोविन्दं पद्भ्यामुर्वीं प्रकंपयन् ॥ १० ॥ तस्य बाणेन चिच्छेद खड्गं यादवनन्दनः । ततो जग्राह निशितां शक्तिं घोरां विदूरथः ॥ ११ ॥ तया प्रहर्तुं गोविन्दमभिनिश्चित्य सङ्गरे । क्षणेनाभिससाराज्ञश्चापमुक्तो यथा शरः ॥१२॥ तस्य चापततः कृष्णश्चक्रेण क्षुरनेमिना । शिरो जहार राजेन्द्र सकिरीटं सकुण्डलम् ॥ १३ ॥ एवं निहत्य समरे दन्तवक्त्रविदूरथौ । कालयामास तत्सैन्यं जगृहे वारणादिकम् ॥ १४॥ भूयः पुष्परथं दिव्यमारुह्य समलङ्कृतम् । सहितः सात्वतगणैरीडितः सुरमानवैः ॥ १५ ॥”

उपगीयमानविजयः कुसुमैरभिवर्षितः ।
वृतश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशालङ्कृतां पुरीम् ॥ १५ ॥
एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवाञ्जगदीश्वरः ।
ईयते पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति सः ॥१६॥
[राजोवाच—
स भाजयित्वा बहुधा श्रुतदेवं श्रियः पतिः ।
आगतो द्वारकां भूयः किं चकार महामुने ॥१॥
श्रीशुक उवाच—
उपप्लाव्यं गतान्पार्थान्गोग्रहे जितकौरवान् ।
शुश्राव तीर्णसमयान्बलेन महता वृतान् ॥ २ ॥
संप्रहृष्टमनाः कृष्णो महत्या सेनया वृतः ।
सात्यकिं कृतवर्माणमुद्धवं शठसारणौ ॥ ३ ॥
अभिमन्युं च सौभद्रं पुरस्कृत्य महामतिः ।
अक्षौहिण्या पृतनया सहितः सत्यसङ्गरः ॥ ४ ॥
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्द्रष्टुं प्रायाद्युधिष्ठिरम् ।
सन्धिमिच्छन्कौरवाणां कुर्वाणं दौत्यमच्युतम् ॥५
मूढो ग्रहीतुमारेभे विनशिष्णुः सुयोधनः ।
स तत्रानन्तरूपत्वं दर्शयित्वा महाभुजः ॥ ६ ॥
कृत्वा विभीषिकां घोरां पाण्डवान्पुनराययौ ।
विवृद्धमत्सराः सर्वे राजानो जातमन्यवः ॥७॥
युद्धायैवानुयुज्यन्ते न सन्धिमनुकाङ्क्षिणः ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥८॥
कुरुक्षेत्रं ययौ राजन्युद्धाय भ्रातृभिः सह ।
अक्षौहिण्या विराटोपि मत्स्यराजो महामनाः॥९॥
युधिष्ठिरमनुप्रायात्सपुत्रः कुरुसत्तमः ।
द्रुपदश्च शिखण्डी च धृष्टद्युम्नश्च दुर्जयः ॥ १०॥
अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरनुजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।
अक्षौहिण्या परिवृतः सात्यकिर्युद्धलालसः॥११॥
नियोगाद्वासुदेवस्य प्रायादनु युधिष्ठिरम् ।
अक्षौहिण्या परिवृताः कैकयाः पञ्च भूभृतः १२
अनुजग्मुर्धर्मपुत्रं राजानं मातृसोदराः ।
धृष्टकेतुस्तदा राजा शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ १३ ॥
अन्वयातां नृपश्रेष्ठावक्षौहिण्या युधिष्ठिरम् ।
ते गत्वा पाण्डवाः सर्वे नारायणपुरोगमाः॥१४॥
स्वैरमूषुः कुरुक्षेत्रे प्रतीक्षन्तः सुयोधनम् ।
सुयोधनोऽपि कौरव्य मानी भ्रातृशतैर्वृतः ॥१५॥
द्रोणभीष्मकृपद्रौणिकर्णबाह्लीकसौबलैः ।
हार्दीकसाल्वमद्रेशभगदत्तजयद्रथैः ॥ १६ ॥
अन्यैश्च राजशार्दूलैर्नानादेशसमुद्भवैः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्भेरीपटहनिःस्वनैः ॥ १७ ॥
पूरयन्ककुभो वीरः प्रययौ कंपयन्महीम् ।
ते समेत्य कुरुक्षेत्रे राजानः कुरुपाण्डवाः ॥१८॥
स्यमन्तपञ्चके चक्रुर्व्यूहमुद्यति भास्करे ।
अक्षौहिण्यः कौरवाणामेकादश दुरात्मनाम् १९
सप्त पाण्डुसुतानां च कर्शितानां वने भृशम् ।
तथा व्यूहेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च ॥ २० ॥
गाण्डीवधन्वी कवची बद्धतूणतलत्रवान् ।
आरूढस्यन्दनः पार्थो ददर्श रिपुवाहिनीम्॥२१॥
उपाध्यायान्पितॄन्भ्रातॄन्मातुलान्स्वस्रियान्सुतान् ।
शिष्यान्सपौत्रान्दौहित्रान्श्यालान्संबंधिबान्धवान्
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो हन्तुं नैवाकरोन्मनः ॥ २२ ॥
तं विषण्णमनश्चित्तं कृपालुमविघातिनम् ।
प्रबोध्य प्रेरयामास केशवो योगमायया ॥ २३ ॥
त्यक्तशस्त्राय शान्ताय बन्धून्प्रति कृपालवे ।
दर्शयामास पार्थाय विश्वरूपं जनार्दनः ॥ २४॥
संबोधितः कंसभिदा तथा वासवनन्दनः ।
भूयो जग्राह कोदण्डं युद्धायाच्युतसारथिः॥२५॥
प्रारब्धं भारतं युद्धं श्रुत्वा सङ्कर्षणो बली ।
अशक्नुवन्वारयितुं किं करोमीत्यचिन्तयत्॥२६॥
प्रवृत्तं भारतं युद्धमवेक्ष्योद्वेगविह्वलः ।
तीर्थव्याजेन तत्याज रामः परिचितां भुवम् २७
सेनापतिः पाण्डवानां धृष्टद्युम्नो महारथः ।
गाङ्गेयो धार्तराष्ट्राणां वृद्धः कुरुपितामहः ।
स कुर्वन्नाहवं घोरं निहतो दशमेऽहनि ॥ २८ ॥
भारद्वाजं ततो द्रोणं सैनापत्ये सुयोधनः ।
न्ययोजयत्स युयुधे दिवसान्पञ्च भूपते ॥ २९ ॥
तस्मिन्युद्ध्यति दुर्धर्षे सैन्धवेन दुरात्मना ।
अभिमन्युस्तव पिता निहतो रणमूर्धनि ॥ ३० ॥

१ वीर० उद्गीयमान । २ विज० कुण्डलितः पाठोधिकः तट्टीका ९५ तमश्चायमध्यायः ।

पुत्रशोकाभिसंतप्तः प्रतिजज्ञे धनञ्जयः ।
जयद्रथं हनिष्यामि श्वोभूत इति भारत ॥ ३१ ॥
तस्यां निशायां गोविन्दस्त्वारुह्य गरुडं हरिः ।
सुप्तमर्जुनमादाय कैलासमभिजग्मिवान् ॥ ३२ ॥
तत्र गत्वा विरूपाक्षं दृष्ट्वा संभाष्य वाञ्छितम् ।
साधयित्वाऽर्जुनस्याशु स्वायोधनमुपाययौ ॥३३॥
ततोऽपरदिने युद्धमासीद्धोरं जनक्षयः ।
मम्रुर्महीभुजस्तत्र बहवो बाहुशालिनः ॥ ३४ ॥
हतेषु रणदक्षेषु राजपुत्रेष्वनेकशः ।
जयद्रथोऽपि पार्थेन निहतो दिवसात्यये ॥३५॥
दिनानि पञ्च द्रोणोऽपि कृत्वा युद्धमतन्द्रितः ।
पञ्चमेऽहनि सन्ध्यायां धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥३६॥
ततः सेनापतिः कर्णो भूत्वा चक्रे महारणम् ।
दिनद्वयान्ते पार्थेन स च सङ्ख्ये निपातितः ३७
शल्योऽप्यर्धदिनं कृत्वा सैनापत्यमरिन्दमः ।
मध्यंदिनगते सूर्ये धर्मराजेन पातितः ॥ ३८ ॥
युयुधाते ततो वीरौ गदया दीर्घवैरिणौ ।
भीमदुर्योधनौ कोपात्परस्परवधैषिणौ ॥ ३९ ॥
अष्टादशाक्षौहिणीनां तत्पतीनां च भूभृताम् ।
अष्टादशैर्दिनैरासीदर्धोनैः संक्षयो महान् ॥४०॥
विजयध्वजीपाठे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥९५॥
[राजोवाच—
अष्टादशाक्षौहिणीनां तावद्भिर्मायया दिनैः ।
व्यापादनं येन कृतं तस्मै विश्वात्मने नमः ॥१॥
शृण्वतो मे कथास्तस्य चरितानि च सङ्घशः ।
वैक्लव्यं विस्मयो भीतिर्विवर्धते मे पुनःपुनः ॥ २ ॥
मन्ये प्रायेण पाप्मानं जीर्णं मम दुरत्ययम् ।
इन्द्रियाणि प्रबुद्धानि प्रसन्नं च मनो भृशम्॥३॥
क्षुत्तृष्णे च प्रशान्ते मे आत्मा चानन्दनिर्भरः ।
प्रसादात्तव धर्मज्ञ कृतार्थोऽहमिहाभवम् ॥ ४ ॥
अपि च श्रोतुमिच्छामि किंचिदर्थं तपोधन ।
युद्ध्यतः सुहृदो दृष्ट्वा निवारितुमशक्नुवन् ॥ ५ ॥
तीर्थं स्नातुं गतो रामः किं चकार तपोधन ॥६॥]

श्रुत्वा[1] युद्धोद्यमं रामः कुरूणां सह पाण्डवैः ।
तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥१७
स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवर्षिपितृमानवान् ।
सरस्वतीं प्रतिस्रोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः ॥ १८ ॥
पृथूदकं बिन्दुसरस्त्रि[2]तकूपं सुदर्शनम् ।
विशालं ब्रह्मतीर्थं च चक्रं प्राचीं सरस्वतीम् १९
यमुनामनु[3] यान्येव गङ्गामनु च भारत ।
जगाम नैमिषं यत्र ऋषयः सत्रमासते ॥ २० ॥
तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः ।
अभिनन्द्य यथान्यायं प्रणम्योत्थाय चार्चयन्२१
सोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः ।
रोमहर्षणमासीनं [4]महर्षेः शिष्यमैक्षत ॥ २२ ॥
[5]अप्रत्युत्थायिनं सूतमकृतप्रह्वणाञ्जलिम् ।
अध्यासीनं च तान्विप्रांश्चुकोपोद्वीक्ष्य माधवः२३
कस्मादसाविमान्विप्रानध्यास्ते प्रतिलोमजः ।
धर्मपालांस्तथैवास्मान्वधमर्हति दुर्मतिः ॥ २४ ॥
ऋषेर्भगवतो भूत्वा शिष्योऽधीत्य बहूनि च ।
सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ २५॥
अदान्तस्याविनीतस्य वृथा पण्डितमानिनः ।
न गुणाय भवन्ति स्म नटस्येवाजितात्मनः॥२६॥
एतदर्थो हि लोकेऽस्मिन्नवतारो मया कृतः ।
वध्या मे धर्मध्वजिनस्ते हि पातकिनोऽधिकाः॥
एतावदुक्त्वा भगवान्निवृत्तोऽसद्वधादपि ।
भावित्वात्तं कुशाग्रेण करस्थेनाहनत्प्रभुः ॥ २८ ॥
हाहेति वादिनः सर्वे मुनयः खिन्नमानसाः ।
ऊचुः सङ्कर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभो ॥ २९ ॥
अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनन्दन ।
[6]आयुश्चात्माक्लमं तावद्यावत्सत्रं समाप्यते ॥३०॥
अजानतैवाऽऽचरितस्त्वया ब्रह्मवधो यथा ।
योगेश्वरस्य भवतो नाम्ना योऽपि नियामकः॥३१
यद्येतद्ब्रह्महत्यायाः पावनं लोकपावन ।

१ विज० इदमर्धं नास्ति । २ वीर० स्त्रिकूटं च । ३ वीर० मनु यान्येवं । विज० मनुयात्येष । ४ विज० शिष्यमैक्षन्महामुनेः । ५ विज० प्रत्यवस्थायिनं । ६ विज० आयुश्चास्याक्षयं ।

चरिष्यति भवाँल्लोकसंग्रहोऽनन्यचोदितः ॥३२॥
श्रीभगवानुवाच—
करिष्ये वधनिर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया ।
नियमः प्रथमे कल्पे यावान्स तु विधीयताम् ३३
दीर्घमायुर्बतैतस्य सत्त्वमिन्द्रियमेव च ।
आशासितं यत्तद्ब्रूत साधये योगमायया ॥ ३४ ॥
ऋषय ऊचुः—
अस्त्रस्य तव वीर्यस्य मृत्योरस्माकमेव च ।
यथा भवेद्वचः सत्यं तथा राम विधीयताम् ३५
श्रीभगवानुवाच—
आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनम् ।
तस्मादस्य भवेद्वक्ता आयुरिन्द्रियसत्त्ववान् ॥३६॥
किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा ब्रूताहं करवाण्यथ ।
अजानतस्त्वपचितिं यथा मे चिन्त्यतां बुधाः ३७
ऋषय ऊचुः—
इल्वलस्य सुतो घोरो बल्वलो नाम दानवः ।
स दूषयति नः सत्रमेत्य पर्वणिपर्वणि ॥ ३८ ॥
तं पापं जहि दाशार्ह तन्नः शुश्रूषणं परम् ।
पूयशोणितविण्मूत्रसुरामांसाभिवर्षिणम् ॥ ३९ ॥
ततश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः ।
चरित्वा द्वादशमासांस्तीर्थस्नायी विशुध्यसे ॥४०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

रामेण इल्वलपुत्रस्य बल्वलस्य वधः ॥ १ ॥ तीर्थयात्रातः प्रत्यागमनसमये द्वन्द्वं युध्यतोर्भीमदुर्योधनयो रामेण निवारणं ॥ २ ॥ तद्वाक्यमश्रृण्वन्तौ तौ ज्ञात्वा रामस्य द्वारकागमनम् ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
ततः पर्वण्युपावृत्ते प्रचण्डः पांसुवर्षणः ।
भीमो वायुरभूद्राजन्पूयगन्धस्तु सर्वशः ॥ १ ॥
ततोऽमेध्यमयं वर्षं बल्वलेन विनिर्मितम् ।
अभवद्यज्ञशालायां सोऽन्वदृश्यत शूलधृत् ॥ २ ॥
तं विलोक्य बृहत्कायं भिन्नाञ्जनचयोपमम् ।
तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीमुखम् ॥ ३ ॥
सस्मार मुसलं रामः परसैन्यविदारणम् ।
हलं च दैत्यदमनं ते तूर्णमुपतस्थतुः ॥ ४ ॥
तमाकृष्य हलाग्रेण बल्वलं गगनेचरम् ।
मुसलेनाहनत्क्रुद्धो मूर्ध्नि ब्रह्मद्रुहं बलः ॥ ५ ॥
सोऽपतद्भुवि निर्भिन्नललाटोऽसृक्समुत्सृजन् ।
मुञ्चन्नार्तस्वरं शैलो यथा वज्रहतोऽरुणः ॥ ६ ॥
संस्तुत्य मुनयो रामं प्रयुज्यावितथाशिषः ।
अभ्यषिञ्चन्महाभागा वृत्रघ्नं विबुधा यथा ॥७॥
वैजयन्तीं ददुर्मालां श्रीधामाम्लानपङ्कजाम् ।
रामाय वाससी दिव्ये दिव्यान्याभरणानि च ८
अथ तैरभ्यनुज्ञातः कौशिकीमेत्य ब्राह्मणैः ।
स्नात्वा सरोवरमगाद्यतः सरयुरास्रवत् ॥ ९ ॥
अनुस्रोतेन सरयूं प्रयागमुपगम्य सः ।
स्नात्वा संतर्प्य देवादीञ्जगाम पुलहाश्रमम् ॥ १०
गोमतीं गण्डकीं स्नात्वा विपाशां शोण आप्लुतः ।
गयां गत्वा पितॄनिष्ट्वा गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ११ ॥
उपस्पृश्य महेन्द्राद्रौ रामं दृष्ट्वाऽभिवाद्य च ।
सप्तगोदावरीं वेणां पंपां भीमरथीं ततः ॥ १२ ॥

१ वीर० सङ्ग्रहो नान्य । विज० सङ्ग्रहं । २ वीर० मायुः किलैतस्य । विज० मायुर्व्रतं तस्य । ३ विज० यद्यद्रुत । ४ विज० सप्तनवतितमोऽयमध्यायः ॥ ९७ ॥ ५ विज० विमर्दनम् । ६ वीर० पल्वलं । ७ विज० ऽसुरः ।

१ वीर० यथावच्चिन्त्यतां । विज० यथा मे बुध्यतां । २ वीर० घोरः पल्वलो । ३ विज० नः सर्वान्सत्रमेत्य च पर्वणि । ४ उभ० द्वादशान्मासां । ५ विज० षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ६ विज० प्रयुज्यापि तथा । ७ उभ० सङ्गमं । ८ विज० ऽभिवाद्य तं ।

स्कन्दं दृष्ट्वा ययौ रामः श्रीशैलं गिरिशालयम् ।
द्रविडेषु महापुण्यं दृष्ट्वाऽद्रिं वेङ्कटं प्रभुः॥ १३ ॥
[1]कामकोष्णीं पुरीं काञ्चीं कावेरीं च सरिद्वराम् ।
श्रीरङ्गाख्यं महापुण्यं यत्र सन्निहितो हरिः ॥१४
ऋषभाद्रिं हरेः क्षेत्रं दक्षिणां मथुरां तथा ।
सामुद्रं[2] सेतुमगमन्महापातकनाशनम् ॥ १५ ॥
तत्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्यो हलायुधः ।
कृतमालां ताम्रपर्णीं मलयं च कुलाचलम् ॥१६॥
तत्रा[3]गस्त्यं समासीनं नमस्कृत्याभिवाद्य च ।
योजितस्तेन चाशीर्भिरनुज्ञातो गतोऽर्णवम् ।
दक्षिणं तत्र कन्याख्यां दुर्गां देवीं ददर्श सः १७
ततः फाल्गुनमासाद्य पञ्चाप्सरसमुत्तमम् ।
विष्णुः सन्निहितो यत्र स्नात्वाऽस्पर्शद्गवायुतम् १८
[[4]स्यानन्दूरं हरेः स्थानं यत्र संनिहितो हरिः ।]
ततोऽभिव्रज्य भगवान्केरलांस्तु[5] त्रिगर्तकान् ।
गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः॥१९
आर्यां[6] द्वैपायनीं दृष्ट्वा शूर्पारकमगाद्बलः ।
तापीं पयोष्णीं निर्विन्ध्यामुपस्पृश्याथ दण्डकं २०
प्रविश्य रेवामगमद्यत्र माहिष्मती पुरी ।
मनुं[7]तीर्थमुपस्पृश्य प्रभासं पुनरागमत् ॥ २१ ॥
श्रुत्वा द्विजैः[8] कथ्यमानं कुरुपाण्डवसंयुगे[9] ।
सर्वराजन्यनिधनं भा[10]रं मेने हृतं भुवः ॥ २२ ॥
स भीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यां युध्य[11]तोर्मृधे ।
वारयिष्यन्विनश[1]नं जगाम यदुनन्दनः ॥ २३ ॥
युधिष्ठिरस्तु तं दृष्ट्वा यमौ कृष्णार्जुनावपि ।
अभिवाद्याभवंस्तूष्णीं किं विवक्षुरिहागतः ॥२४
गदापाणी उभौ दृष्ट्वा संरब्धौ विजयैषिणौ ।
मण्डलानि विचित्राणि चरन्ताविदमब्रवीत् २५
युवां तुल्यबलौ वीरौ हे राजन् हे वृकोदर ।
एकं प्राणाधिकं मन्ये उतैकं शिक्षयाऽधिकम् २६
तस्मादेकतरस्येह युवयोः समवीर्ययोः ।
न लक्ष्यते जयोऽन्यो वा विरमत्वफलो रणः २७
न तद्वाक्यं जगृहतुर्बद्धवैरौ नृपा[2]र्थवत् ।
अनुस्मरन्तावन्योन्यं दुरुक्तं दुष्कृतानि च ॥२८॥
दिष्टं तदनुमन्वानो रामो द्वारवतीं ययौ ।
उग्रसेनादिभिः[3] प्रीतैर्ज्ञातिभिः समुपागतः ॥ २९
तं पुनर्नै[4]मिषं प्राप्तमृषयोऽयाजयन्मुदा ।
क्रत्व[5]ङ्गं क्रतुभिः सर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहम् ॥३०॥
तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं भगवान्व्यतरद्विभुः ।
येनैवाऽऽत्मन्यदो विश्वमात्मानं विश्वगं विदुः ३१
स्वपत्न्याऽवभृथस्नातो ज्ञातिबन्धुसुहृद्वृतः ।
रेजे स्वज्योत्स्नयेवेन्दुः सुवासाः सुष्ठ्वलंकृतः ॥३२
[6]ईदृग्विधान्यसङ्ख्यानि बलस्य बलशालिनः ।
अनन्तस्याप्रमेयस्य मायामर्त्यस्य सन्ति हि॥३३॥
योऽनुस्मरेत रामस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः ।
सायंप्रातरनन्तस्य विष्णोः स दयितो भवेत् ३४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे एकोना[7]शीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

---

१ वीर० कामकोटिं । २ उभ० समुद्रसेतु । ३ तथाऽगस्त्यं । ४ विज० इदमर्धमधिकं । ५ वीर०केरलाञ्शतगर्तकान् । विज० केरलादींस्त्रिगर्तकान् । ६ विज० तत्र द्वैपायनं । ७ विज० मनुतीर्थं । ८ विज० द्विजैस्तु कथितं । ९ विज० संयुगं । १० विज० भारमेतद्धृतं । ११ विज० युध्यतो रणं ।

१ विज० विशसनं । २ विज० नृपात्मजौ । ३ विज० स्फीतै । ४ विज० ३०।३१।३२ एते त्रयः श्लोका न सन्ति । ५ वीर० क्रत्वङ्गैः । ६ विज० एतदादिश्लोकद्वयस्थाने अर्धत्रयं वर्तते । तच्च—"ईदृग्विधान्यसंख्यानि बलस्य बलशालिनः । अनन्तस्याप्रमेयस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः । शृण्वन्गृणंश्च तद्भक्त्या विष्णोः स दयितो भवेत् ।" ७ विज० सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

[दुर्योधनवधानन्तरं युधिष्ठिरं राज्येऽभिषिच्य श्रीकृष्णस्य स्वपुरगमनं ॥ १ ॥] कुचेलोपाख्यानं ॥ २ ॥

[श्रीशुक उवाच—
भगवानपि गोविन्दः साधयित्वा स्ववाञ्छितम् ।
सुयोधने महाबाहौ निहते गदया रणे ॥ १ ॥
विसृज्यायोधनं शून्यं प्रयातुमुपचक्रमे ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्च रथिनां वरः ॥ २ ॥
अवशिष्टा महात्मानः सुयोधनबले त्रयः ।
पञ्च पाण्डुसुता वीराः सात्यकिश्च महाबलः ॥३॥
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च शिष्टाः कृष्णपुरोगमाः ।
तान्पुरस्कृत्य गोविन्दो मुनिवृद्धसमन्वितः ॥४॥
जगाम हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं प्रसादितुम् ।
गान्धारीं धृतराष्ट्रं च विदुरं च महामतिम् ॥५॥
प्रसाद्य पाण्डवान्स्वेस्वे राज्ये संस्थाप्य यत्नतः ।
स्तूयमानो मुनिगणैः सूतमागधवन्दिभिः ॥ ६ ॥
अनुयातः पाण्डुपुत्रैः प्रेमबाष्पाविलेक्षणैः ।
ताननुज्ञाप्य सोत्कण्ठात्रथेनादित्यवर्चसा ॥ ७ ॥
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वेदमङ्गलनिःस्वनैः ।
पुण्याहमन्त्रघोषैश्च द्वारकां प्रययौ हरिः ॥ ८ ॥
विचित्रतोरणां रम्यां चलत्कदलिकाकुलाम् ।
अलङ्कृतां पौरजनैः सिक्तसंमृष्टभूतलाम् ॥ ९ ॥
उपस्थितः पौरजनैः पालिकाङ्कुरधारिभिः ।
योषिद्भिर्वारमुख्याभिर्भूषिताभिश्च भूषणैः ॥१०॥
वहद्भिर्दीपमुकुरकलशस्रक्फलाक्षतान् ।
उपस्थितो ब्राह्मणैश्च पुत्रैः पौत्रैः सहानुजैः॥११॥
प्रविवेश पुरीं दिव्यां दिवसे पूजिते हरिः ।
स प्रविश्य सभां दिव्यां सुधर्मां लोकविश्रुतां १२
आहुकं वसुदेवं च रामं चैवाभ्यवादयत् ।
प्रणम्य मातरो विश्वाः काञ्चने परमासने ॥१३॥
उपविश्य यथाजोषं पूजितो यदुपुङ्गवैः ।
रराज रजनीनाथो यथा ग्रहगणैर्दिवि ॥ १४ ॥
हतावशिष्टैर्भूपालैस्तत्पुत्रैश्च महाबलैः ।
अभिषिक्तैर्यथास्थानं सेव्यमानो दिवानिशम् १५
अवतीर्णमहाभारां विश्वां विश्वंभरो हरिः ।
धर्मराजं पुरस्कृत्य धर्मेणैवान्वशासत ॥ १६ ॥]

राजोवाच—
भगवन्यानि चान्यानि मुकुन्दस्य महात्मनः ।
वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य श्रोतुमिच्छामहे प्रभो ॥१॥
को नु श्रुत्वा सकृद्ब्रह्मन्नुत्तमश्लोकसत्कथाः ।
विरमेत विशेषज्ञो विषण्णः काममार्गणैः ॥ २ ॥
सा वाग्यया तस्य गुणान्गृणीते
करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च ।
स्मरेद्वसन्तं स्थिरजङ्गमेषु
शृणोति तत्पुण्यकथाः स कर्णः ॥ ३ ॥
शिरस्तु तस्योभयलिङ्गमानमे-
त्तदेव यत्पश्यति तद्धि चक्षुः ।
अङ्गानि विष्णोरथ तज्जनानां
पादोदकं यानि भजन्ति नित्यम् ॥ ४ ॥

सूत उवाच—
विष्णुरातेन संपृष्टो भगवान्बादरायणिः ।
वासुदेवे भगवति निमग्नहृदयोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच—
कृष्णस्याऽऽसीत्सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।
विरक्त इन्द्रियार्थेषु प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः॥६॥
यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो गृहाश्रमी ।
तस्य भार्या कुचैलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ७
पतिव्रता पतिं प्राह म्लायता वदनेन सा ।
दरिद्रा सीदमाना सा वेपमानाऽभिगम्य च॥८॥
ननु ब्रह्मन्भगवतः सखा साक्षाच्छ्रियः पतिः ।

१ विज० अयं अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ अस्मिन्नध्याये कुण्डलिताः षोडश श्लोकाश्चादावधिका दृश्यन्ते ।

१ विज० सत्कथां । २ उभ० सा वागनन्तस्य गुणान् । ३ वीर० दारिद्र्यात्सीदमाना सा । विज० दरिद्रं साध्व्यशनया ।

ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान्सात्वतर्षभः ॥ ९ ॥
तमुपैहि महाभाग साधूनां च परायणम् ।
दास्यति द्रविणं भूरि सीदते ते कुटुंबिने ॥१०॥
आस्तेऽधुना द्वारवत्यां भोजवृष्ण्यन्धकेश्वरः ।
स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ।
किंन्वर्थकामान्भजतो नात्यभीष्टाञ्जगद्गुरुः॥११॥
स एवं भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मृदु ।
अयं हि परमो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम् ॥१२॥
इति संचिन्त्य मनसा गमनाय मतिं दधे ।
अप्यस्त्युपायनं किंचिद्गृहे कल्याणि दीयतां १३
याचित्वा चतुरो मुष्टीन्विप्रान्पृथुकतण्डुलान् ।
चैलखण्डेन तान्बद्धा भर्त्रे प्रादादुपायनम् ॥१४॥
स तानादाय विप्राग्र्यः प्रययौ द्वारकां किल ।
कृष्णसंदर्शनं मह्यं कथं स्यादिति चिन्तयन् ॥१५
त्रीणि गुल्मान्यतीयाय तिस्रः कक्षाश्च स द्विजः ।
विप्रोऽगम्यान्धकवृष्णीनां गृहेष्वच्युतधर्मिणां १६
गृहं द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां हरेर्द्विजः ।
विवेशैकतमं श्रीमद्ब्रह्मानन्दं गतो यथा ॥ १७ ॥
तं विलोक्याच्युतो दूरात्प्रियापर्यङ्कमास्थितः ।
सहसोत्थाय चाभ्येत्य दोर्भ्यां पर्यग्रहीन्मुदा १८
सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरङ्गसङ्गातिनिर्वृतः ।
प्रीतो व्यमुञ्चदब्बिन्दून्नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ॥१९
अथोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्युः समर्हणम् ।
उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः ॥२०॥
अग्रहीच्छिरसा राजन् भगवाँल्लोकपावनः ।
व्यलिंपद्दिव्यगन्धेन चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ॥ २१ ॥
धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा ।
अर्चित्वाऽऽवेद्य तांबूलं गां च स्वागतमब्रवीत् २२
कुचैलं मलिनं क्षामं द्विजं धमनिसन्ततम् ।
देवी पर्यचरत्साक्षाच्चामरव्यजनेन वै ॥ २३ ॥

१ विज० पादयुगल । २ वीर० मृदुः । ३ विज० अथास्त्युपायनं । ४ उभ० धवृष्णीनां । ५ वीर० गृहान्द्व्यष्टसहस्राणि । विज० गृहाणि द्व्यष्टसाहस्र । ६ वीर० पर्यङ्क आस्थितः । विज० पर्यङ्क आश्रितः । ७ वीर० प्रदीपैर्बलिभिः । ८ वीर० पर्यचरद्भैष्मी । विज० पर्यचरच्छैब्या ।

अन्तःपुरजनो दृष्ट्वा कृष्णेनामलकीर्तिना ।
विस्मितोऽभूदतिप्रीत्या अवधूतं सभाजितम् ॥२४
किमनेन कृतं पुण्यमवधूतेन भिक्षुणा ।
श्रिया हीनेन लोकेऽस्मिन् गर्हितेनाधमेन च २५
योऽसौ त्रिलोकगुरुणा श्रीनिवासेन संभृतः ।
पर्यङ्कस्थां श्रियं हित्वा परिष्वक्तोऽग्रजो यथा २६
कथयाञ्चक्रतुर्गाथाः पूर्वा गुरुकुले सतोः ।
आत्मनो ललिता राजन्करौ गृह्य परस्परम् ॥२७

श्रीभगवानुवाच—

अपि ब्रह्मन्गुरुकुलाद्भवता लब्धदक्षिणात् ।
समावृत्तेन धर्मज्ञ भार्योढा सदृशी न वा ॥२८॥
प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहतं तथा ।
नैवातिप्रीयसे विद्वन्धनेषु विदितं हि मे ॥२९॥
केचित्कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतसः ।
त्यजन्तः प्रकृतीर्दैवीर्यथाऽहं लोकसंग्रहम् ॥३०॥
कच्चिद्गुरुकुले वासं ब्रह्मन्स्मरसि नौ यतः ।
द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्नुते ॥३१॥
स वै सत्कर्मणां साक्षाद्द्विजातेरिह संभवः ।
आद्योऽङ्ग यत्राऽऽश्रमिणां यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः॥
नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन्वर्णाश्रमवतामिह ।
ये मया गुरुणा वाचा तरन्त्यञ्जो भवार्णवम् ३३
नाहमिज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन वा ।
तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ॥ ३४ ॥
अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन्वृत्तं निवसतां गुरौ ।
गुरुदारैश्चोदितानामिन्धनानयने क्वचित् ॥ ३५॥
प्रविष्टानां महारण्यमपर्तौ सुमहद्द्विज ।
वातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्नवः ॥ ३६ ॥
सूर्यश्चास्तं गतस्तावत्तमसा चावृता दिशः ।

१ विज० भूत्स विप्राग्र्यमवधूतं । २ वीर० पुरा गुरुकुले सतोः । विज० पूर्वं गुरुकुले सतां । ३ वीर० आत्मनोर्ललिता । विज० आत्मनोल्लसितौ । ४ विज० तद्वद्धनेषु । ५ उभ० प्रकृतिं दैवीं । ६ विज० लोकसंग्रहः । ७ विज० गुरुकुलावासं । ८ विज० आद्यो गुरुर्ह्याश्रमिणां । ९ विज० ते त्वर्थ । १० विज० स्मर्यतां । ११ विज० संवृता ।

निम्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ३७॥
वयं भृशं तत्र महानिलांबुभि-
र्निहन्यमाना मुहुरंबुसंप्लवे ।
दिशोऽविदन्तोऽथ परस्परं वने
गृहीतहस्ताः परिबभ्रिमाऽऽतुराः ॥ ३८ ॥
एतद्विदित्वा उदिते रवौ सान्दीपनिर्गुरुः ।
अन्वेषमाणो नः शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरान्३९
अहो हे पुत्रका यूयमस्मदर्थेऽतिदुःखिताः ।
आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्पराः॥४०
एतदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् ।
यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मार्पणं गुरौ ॥ ४१ ॥
तुष्टोऽहं भो द्विजश्रेष्ठाः सत्याः सन्तु मनोरथाः ।
छन्दांस्ययातयामानि भवन्त्विह परत्र च ॥४२॥
इत्थंविधान्यनेकानि वसतां गुरुवेश्मसु ।
गुरोरनुग्रहेणैव पुमान्पूर्णः प्रशान्तये ॥ ४३ ॥
ब्राह्मण उवाच—
किमस्माभिरनिर्वृत्तं देवदेव जगद्गुरो ।
भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभूत् ॥४४॥
यस्य च्छन्दोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभो ।
श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यन्तविडंबनम्॥४५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीकृष्णप्रसादात्कुचेलस्य महदैश्वर्यप्राप्तिः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
स इत्थं द्विजमुख्येन सह संकथयन्हरिः ।
सर्वभूतमनोभिज्ञः स्मयमान उवाच तम् ॥ १ ॥
ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो भगवान्प्रहसन्प्रियम् ।
प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन्खलु सतां गतिः ॥२॥
श्रीभगवानुवाच—
किमुपायनमानीतं ब्रह्मन्मे भवता गृहात् ।
अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ।
भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ॥ ३ ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ४ ॥
इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै व्रीडितः पतये श्रियः ।
पृथुकप्रसृतिं राजन्न प्रायच्छदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥
सर्वभूतात्मदृक्साक्षात्तस्याऽऽगमनकारणम् ।
विज्ञायाचिन्तयन्नायं श्रीकामो माऽभजत्पुरा ६
पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखा प्रियचिकीर्षया ।
प्राप्तो मामस्य दास्यानि संपदोऽमर्त्यदुर्लभाः॥७॥
इत्थं विचिन्त्य वसनाच्चीरबद्धान्द्विजन्मनः ।
स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतण्डुलान् ॥ ८ ॥
नन्वेतदुपनीतं मे परमप्रीणनं सखे ।
तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमेते पृथुकतण्डुलाः ॥ ९ ॥
इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा द्वितीयां जग्धुमाददे ।
तावच्छ्रीर्जगृहे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः ॥ १० ॥
एतावताऽलं विश्वात्मन्सर्वसंपत्समृद्धये ।
अस्मिँल्लोकेऽथवाऽमुष्मिन्पुंसस्त्वत्तोपकारणम् ११
ब्राह्मणस्तां तु रजनीमुषित्वाऽच्युतमन्दिरे ।
भुक्त्वा पीत्वा सुखं मेने आत्मानं स्वर्गतं यथा १२
श्वोभूते विश्वभावेन स्वसुखेनाभिवन्दितः ।
जगाम स्वालयं तात पथ्यनुव्रज्य नन्दितः॥१३॥

१ विज० जलौघेन । २ विज० नार्योऽपश्यन्नरूरुदत् । ३ उभ० इयदेव हि । ४ वीर० निष्क्रियं । ५ विज० नवनवतितमोऽध्यायः ॥९९॥ ६ वीर० अयं श्लोको न दृश्यते । ७ विज० अल्पमप्याहृतं । ८ वीर० साक्षी । ९ वीर० चिन्तयदयं श्रीकामो नाऽभजत्पुरा ।

१ वीर० तुष्टोऽहं वो । विज० संतुष्टोऽहं । २ वीर० किं न्वस्माभि । ३ विज० योऽयं स तस्य । ४ विज० अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥९८॥ ५ विज० बद्धं । ६ विज० तण्डुलं । ७ विज० अयं श्लोको नास्ति । ८ विज० एकमुष्टिं । ९ उभ० सत्वरा । १० विज० सुखं सुप्त्वा मेन आत्मानमिन्द्रवत् । ११ उभ० स्वसखेनाभि ।

स चालब्ध्वा धनं कृष्णान्न[1] तु याचितवान्स्वयम् ।
स्वगृहान्[2]व्रीडितोऽगच्छन्महद्दर्शननिर्वृतः ॥ १४ ॥
अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ।
यद्दरिद्रतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो बिभ्रतोरसि ॥१५॥
क्वाऽहं दरिद्रः पापीयान्क्व कृष्णः श्रीनिकेतनः ।
ब्रह्मबन्धुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरंभितः ॥१६॥
निवासितः[3] प्रियाजुष्टे पर्यङ्के भ्रातरो यथा ।
महिष्या वीजितः श्रान्तो बालव्यजनहस्तया १७
शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः ।
पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत् ॥ १८ ॥
स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि संपदाम् ।
सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥१९॥
अधनो[4]ऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ।
इति कारुणिको नूनं धनं मेऽभूरि नाददात् २०
इति तच्चिन्तयन्[5]नन्तः प्राप्तो निजगृहान्तिकम् ।
सूर्यानलेन्दुसङ्काशैर्विमानैः सर्वतो वृतम् ॥ २१ ॥
विचित्रोपवनोद्यानैः कूजद्द्विजकुलाकुलैः[6] ।
प्रोत्फुल्लकुमुदांभोजकह्लारोत्पलवारिभिः ॥ २२ ॥
जुष्टं स्वलङ्कृतैः पुंभिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः ।
किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत् २३
एवं मीमांसमानं तं नरा नार्योऽमरप्रभाः ।
प्रत्यगृह्णन्महाभागं गीतवाद्येन भूयसा ॥ २४ ॥
पतिमागतमाकर्ण्य पत्युद्धर्षा[7]ऽतिसंभ्रमा ।
निश्चक्राम गृहात्तूर्णं रूपिणी श्रीरिवालयात् ॥२५
पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रेमोत्कण्ठाऽश्रुलोचना ।
मीलिताक्ष्यनमद्बुद्ध्या मनसा परिषस्वजे ॥ २६ ॥
पत्नीं वीक्ष्य विस्फुरन्तीं[8] देवीं वैमानिकीमिव ।
दासीनां निष्ककण्ठीनां मध्ये भान्तीं स[9] विस्मितः
प्रीतः[10] स्वयं तया युक्तः प्रविष्टो निजमन्दिरम् ।

मणिस्तंभशतोपेतं महेन्द्रभवनं यथा ॥ २८ ॥
पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।
पर्यङ्का हेमदण्डानि चामरव्यजनानि च ॥ २९ ॥
आसनानि च हैमानि[1] मृदूपस्तरणानि च ।
मुक्तादामविलंबीनि वितानानि द्युमन्ति च ३०
स्वच्छस्फाटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
रत्नदीपान्भ्राजमानाँल्ललनारत्नसंयुतान् ॥ ३१ ॥
विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धीः[2] सर्वसंपदाम् ।
तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहैतुकीम् ॥३२॥
नूनं बतैतन्मम दुर्भगस्य
शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः ।
महाविभूतेरवलोकतोऽन्यो
नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ॥ ३३ ॥
नन्वब्रुवाणो दिशते[3]ऽसमक्षं
याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः[4] ।
पर्जन्यवत्[5]तत्स्वयमीक्षमाणो
दाशार्हकाणामृषभः सखा मे ॥ ३४ ॥
किंचित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं
सुहृत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारी ।
मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिं
प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥ ३५ ॥
तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री
दास्यं पुनर्जन्मनिजन्मनि स्यात् ।
महानुभावेन गुणालयेन
विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसङ्गः ॥ ३६ ॥
भक्ताय चित्रा भगवान्हि संपदो
राज्यं विभूतीर्न समर्थयत्यजः ।
अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं
पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवम् ॥ ३७ ॥
इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तो[6]ऽतीव जनार्दने ।
विषयाञ्जायया त्यक्ष्यन्[7]बुभुजे नातिलंपटः ॥३८॥

१ उभ० सख्युर्न तु । २ विज० स्वगृहं । ३ वीर० निवेशितः । ४ विज० अधनो यद्धनं । ५ वीर० इति तच्चिन्तयन्गत्यां । विज० इति तच्चित्तगत्यान्तः । ६ वीर० समाकुलैः । ७ वीर० प्रीत्युद्धर्षातिसंभ्रमा । विज० पत्युद्धर्षाच्च संभ्रमात् । ८ उभ० प्रस्फुरन्तीं । ९ विज० सुविस्मितः । १० विज० प्रीतां स्वयं तया ।

१ विज० स्रग्वस्त्राभरणानि च । २ विज० समृद्धिं । ३ विज० दिशते शमक्षयं । ४ वीर० भूरिभोगः । विज० भूरितेजाः । ५ विज० पर्जन्यवन्नः स्वय । ६ विज० भक्त्या॰तीव । ७ विज० त्यक्त्वा ।

तस्य वै देवदेवस्य हरेर्यज्ञपतेः प्रभोः ।
ब्राह्मणाः प्रभवो दैवं न तेभ्यो विद्यते परम् ३९
एवं स विप्रो भगवत्सुहृत्तदा[2]
दृष्ट्वा स्वभृत्यैरजितं पराजितम् ।
तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबन्धन-
स्तद्धाम लेभेऽचिरतः सतां गतिम्[1] ॥ ४० ॥
एतद्[2]ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः ।
लब्धभावो भगवति कर्मबन्धाद्विमुच्यते ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

सूर्योपरागकाले कुरुक्षेत्रे सर्वासां प्रजानां वृष्णीनां च गमनं ॥१॥ तत्र कुन्तीवसुदेवयोः संवादः ॥ २ ॥ नन्दयशोदाभ्यां श्रीकृष्णरामादीनां आलिङ्गनं ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णेन गोपीनां सान्त्वनं ॥ ४ ॥

---

[3]श्रीशुक उवाच—
अथैकदा द्वारवत्यां[4] वसतो रामकृष्णयोः ।
सूर्योपरागः सुमहानासीत्कल्पक्षये यथा ॥ १ ॥
तं ज्ञात्वा मनुजा[5] राजन्पुरस्तादेव सर्वतः[6] ।
स्यमन्तपञ्चकं क्षेत्रं ययुः[7] श्रेयोविधित्सया ॥ २ ॥
निःक्षत्रियां महीं कुर्वन्रामः शस्त्रभृतां वरः ।
नृपाणां रुधिरौघेण यत्र चक्रे महाह्रदान् ॥ ३ ॥
ईजे च भगवान्रामो यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणा ।
लोकस्य ग्राहयन्नीशो[8] यथाऽन्योऽघापनुत्तये ॥४॥
महत्यां तीर्थयात्रायां तत्राऽऽगन्[9]भारतीः प्रजाः ।
[कृष्णः[10] षोडशसाहस्रमहिषीशिबिकान्वितः ।
पुत्रपौत्रजनानीकैर्वारकान्ताकरेणुभिः ।
नगरस्त्रीकदंबैश्च प्रियासार्थैश्च संयुतः ॥ १ ॥]
वृष्णयश्च तथाऽक्रूरवसुदेवाहुकादयः[11] ॥ ५ ॥
ययुर्भारत तत्क्षेत्रं स्वमघं क्षपयिष्णवः ।
[12]गदप्रद्युम्नसांबाद्याः सुचन्द्रशुकसारणैः ॥ ६ ॥
[13]आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायां कृतवर्मा च यूथपः ।
ते रथैर्देवधिष्ण्याभै[4]र्हयैश्च तरलप्लवैः ॥ ७ ॥
गजैर्नदद्भि[5]रभ्राभैर्नृभिर्विद्याधरद्युभिः ।
व्यरोचन्त महातेजाः[6] पथि काञ्चनमालिनः ॥८॥
[[7]वेदवादित्रनिर्घोषैः शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ।
गायन्तः कृष्णकृष्णेति गोविन्देति च सन्ततम् ।
ककुभः पूरयन्नादैर्जग्मुः सर्वे कुरूद्वह ॥ १ ॥
स्यमन्तपञ्चकं प्राप्य क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
तृणैः पर्णैस्तथा काष्ठैश्चक्रिरे भवनानि च ॥ २ ॥
कंबलाजिनवस्त्राणां शिबिराणि महीभृताम् ।
आसन्विचित्ररूपाणि शतशोथ सहस्रशः ॥ ३ ॥
तत्राजग्मुर्नृपानेके ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।
वैश्याः शूद्राश्च निःसङ्ख्या येचान्ये वर्णनिन्दिताः ४
ऋषयश्च महात्मानो विख्याताः शंसितव्रताः ।
सोपाध्यायाः साग्निहोत्राः स्नातका गृहमेधिनः ५
अन्धाश्च बधिराश्चैव कुब्जा वामनपण्डकाः ।
व्यङ्गा जडाश्च मूकाश्च कर्मक्षयपरीप्सवः ॥ ६ ॥
गोविन्दचरणांभोजरेणुरञ्जितमस्तकाः ।
कटकाङ्गदकेयूरहारकुण्डलभूषणाः ॥ ७ ॥]
दिव्य[8]स्रग्वस्त्रसन्नाहाः कलत्रैः खेचरा इव ।

---

१ वीर० तस्यैव । २ वीर० सुहृत्तमो । ३ विज० अयं सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ४ वीर० द्वारकायां । ५ वीर० सत्तमा । ६ उभ० सर्वशः । ७ विज० जग्मुः । ८ वीर० ग्राहयन्नार्यो । विज० संग्रहायैषो । ९ विज० तत्रागुर्भारतीः। १० वज० अर्धत्रयमधिकं । ११ विज० वसुदेवगदादयः । १२ विज० शठप्रद्युम्नसांबाश्च सुवज्रोद्धवसारणाः । १३ विज० आहुकं कृतवर्माणं संस्थाप्य पुररक्षणे ।

१ विज० सतां गतेः । २ विज० एवं ब्रह्मण्य । ३ विज० एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ४ विज० देवविख्यातै । ५ विज० गजैर्बृहद्भि । ६ उभ० महाभागाः । ७ विज० सप्त श्लोका अधिकाः । ८ विज० स्रग्गन्धदिव्यवसनाः ।

तत्र स्नात्वा महाभागा उपोष्य सुसमाहिताः॥९॥
ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धेनूर्वासःस्रग्रुक्ममालिनीः ।
रामह्रदेषु विधिवत्पुनराप्लुत्य वृष्णयः ॥ १० ॥
ददुः[1] स्वन्नं द्विजाग्र्येभ्यः कृष्णे नो भक्तिरस्त्विति ।
स्वयं च तदनुज्ञाता वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥११॥
भुक्त्वोपविविशुः कामं स्निग्धच्छायाङ्घ्रिपाङ्घ्रिषु ।
तत्राऽऽगतांस्ते ददृशुः सुहृत्संबन्धिनो नृपान् १२
मत्स्योशीनरकौसल्यविदर्भकुरुसृञ्जयान्[2] ।
कांबोजकैकयान्मद्रान्कुन्ती[3]नानर्तकेरलान् ॥१३॥
अन्यांश्चैवाऽऽत्मपक्षीयान्परांश्च शतशो नृपॅ[4] ।
नन्दादीन्सुहृदो गोपान्गोपीश्चोत्कण्ठिताश्चिरम्१४
अन्योन्यसंदर्शनहर्षरंहसा
प्रोत्फुल्लहृद्वक्त्रसरोरुहश्रियः ।
आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रवज्जला
हृष्यत्त्वचो रुद्धगिरो ययुर्मुदम् ॥ १५ ॥
स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोऽतिसौहृद[5]-
स्मितामलापाङ्गदृशोऽभिरेभिरे ।
स्तनैः स्तनान्कुङ्कुमपङ्करूषिता-
न्निहत्य [6]दोर्भिः प्रणयाश्रुलोचनाः ॥ १६ ॥
ततोऽभिवाद्य ते वृद्धान्यविष्ठैरभिवादिताः ।
स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथा मिथः १७
पृथा भ्रातॄन्स्वसॄर्वीक्ष्य तत्पुत्रान्पितरावपि ।
भ्रातृपत्नीर्मुकुन्दं च जहौ संकथया शुचः ॥१८॥
कुन्त्युवाच—
आर्य भ्रातरहं मन्ये आत्मानमकृताशिषम् ।
यद्वा आपत्सु मद्वार्तां नानुस्मरथ सत्तमाः॥१९॥
सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावँपि ।
नानुस्मरन्ति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणम् ॥ २० ॥
वसुदेव उवाच—
अंब मास्मानसूयेथा दैवक्रीडनकान्नरान् ।
ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यतेऽथवा ॥२१॥

कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशंदिशम्[1] ।
एतर्ह्येव पुनः स्थानं दैवेनाऽऽसादिताः स्वसः २२
श्रीशुक उवाच—
वसुदेवोग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तेऽर्चिता[2] नृपाः ।
आसन्नच्युतसंदर्शपरमानन्दनिर्वृताः[3] ॥ २३ ॥
भीष्मो द्रोणोंऽबिकापुत्रो गान्धारी ससुता तथा ।
सदाराः पाण्डवाः कुन्ती संजयो विदुरः कृपः २४
कुन्तिभोजो विराटश्च भीष्मको नग्नजिन्महान् ।
पुरुजिद्द्रुपदः [4]शल्यो धृष्टकेतुः सकाशिराट् ॥२५॥
दमघोषो विशालाक्षो मैथिलो मद्रकेकयौ ।
युधामन्युः सुशर्मा च ससुता बाह्लिकादयः २६
राजानो[5] ये च राजेन्द्र युधिष्ठिरमनुव्रताः ।
श्रीनिकेतं वपुः शौरेः [6]सस्त्रीकं वीक्ष्य विस्मिताः॥
अथ ते रामकृष्णाभ्यां सम्यक्प्राप्तसमर्हणाः ।
प्रशशंसुर्मुदा युक्ता वृष्णीन्कृष्णपरिग्रहान् ॥२८॥
अहो भोजपते यूयं जन्मभाजो नृणामिह ।
यत्पश्यथासकृत्कृष्णं दुर्दर्शमपि योगिनाम् ॥२९॥
यद्विश्रुतिः श्रुतिनुतेदमलं पुनाति
पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रम् ।
भूः कालभर्जितभगाऽपि यदङ्घ्रिपद्म-
स्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्षति नोऽखिलार्थान् ॥३०॥
[11]तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्प-
शय्यासनाशनसयौनसपिण्डबन्धः[12] ।
येषां गृहे निरयवर्त्मनि वर्ततां[13] वः
स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ॥ ३१ ॥
श्रीशुक उवाच—
नन्दस्तत्र यदून्प्राप्तान्ज्ञात्वा[14] कृष्णपुरोगमान् ।
तत्राऽऽगमद्वृतो गोपैरनःस्थार्थैर्दिदृक्षया ॥ ३२ ॥

१ उभ० ददुः स्वर्णं । २ वीर० मत्स्यकेकयकौसल्य । ३ विज० कुन्तिगान्धार । ४ विज० नृपान् । ५ विज० सौहृदाः स चामलापाङ्ग । ६ विज० दोर्भ्यां । ७ वीर० पितरोपि वा । ८ वीर० यथा ।

१ विज० दिशो दश । २ विज० यदुभिस्सेविता नृपाः । ३ विज० निर्भराः । ४ विज० शैब्यो धृष्टकेतुस्सकाशिराट् । ५ उभ० राजानोन्ये च । ६ उभ० सस्त्रीका । ७ विज० स्तुष्टाः कृष्णपरि । ८ विज० यन्निःसृतं वेदमयं पुनाति । ९ विज० पयस्तु । १० विज० स्पर्शोद्धशक्ति । ११ वीर० यद्दर्शन । १२ विज० बन्धाः । १३ विज० वर्ततां च । १४ विज० श्रुत्वा । १५ वीर० गोपैरनोभिस्तद्दिदृक्षया । विज० गोपैस्तरसा तद्दिदृक्षया ।

तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः ।
परिषस्वजिरे गाढं चिरदर्शनकातराः ॥ ३३ ॥
वसुदेवः परिष्वज्य संप्रीतः प्रेमविह्वलः ।
स्मरन्कंसकृतान्क्लेशान्पुत्रन्यासं च गोकुले ॥३४॥
कृष्णरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च ।
न किंचनोचतुः प्रेम्णा साश्रुकण्ठौ कुरूद्वह ॥ ३५
तावात्मासनमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।
यशोदा च महाभागा सुतौ विजहतुः शुचः ३६
रोहिणी देवकी चाथ परिष्वज्य व्रजेश्वरीम् ।
स्मरन्त्यौ तत्कृतां मैत्रीं बाष्पकण्ठ्यौ समूचतुः३७
कौ विस्मरेत वां मैत्रीमनिवृत्तां व्रजेश्वरि ।
अवाप्याप्यैन्द्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिक्रिया॥३८॥
एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रोः
संप्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि ।
प्राप्योषतुर्भवति पक्ष्म ह यद्वदक्ष्णो-
र्न्यस्तावकुत्र च भयौ न सतां परः स्वः ॥ ३९॥
श्रीशुक उवाच—
गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं
यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ति ।
दृग्भिर्हृदीकृतमलं परिरभ्य सर्वा-
स्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम् ॥ ४० ॥

भगवांस्तास्तथाभूता विविक्त उपसंगतः ।
आश्लिष्यानामयं पृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥४१॥
अपि स्मरथ नः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षया ।
गतांश्चिरायितान्छत्रुपक्षक्षपणचेतसः ॥ ४२ ॥
अप्यवध्या यथास्मान् स्विदकृतज्ञाँ विशङ्कया ।
नूनं भूतानि भगवान्युनक्ति वियुनक्ति च ॥४३॥
वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं रजांसि च ।
संयोज्याऽऽक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ४४
मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते ।
दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापनः ४५
अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोन्तरं बहिः ।
भौतिकानां यथा खं वार्भूर्वायुर्ज्योतिरङ्गनाः ४६
एवं ह्येतानि भूतानि भूतेष्वात्माऽऽत्मना ततः ।
उभयं मय्यथ परे पश्यताऽऽभातमक्षरे ॥ ४७ ॥
श्रीशुक उवाच—
अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः ।
तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन् ॥ ४८ ॥
आहुश्च ते नलिननाभ पदारविन्दं
योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः ।
संसारकूपपतितोत्तरणावलंबं
गेहंजुषामपि मनस्युदियात्सदा नः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

द्रौपदीपृष्टाभिः श्रीकृष्णमहिषीभिः स्वस्वविवाहकथाकथनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
तथाऽनुगृह्य भगवान्गोपीनां स गुरुर्गतिः ।
युधिष्ठिरमथाऽपृच्छत्सर्वांश्च सुहृदोऽव्ययम् ॥ १ ॥

त एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसत्कृताः ।

१ वीर० तावात्मोत्सङ्गमारोप्य । विज० तावुत्सङ्गं समारोप्य । २ विज० चैव । ३ विज० कौ विस्मरेत वां मैत्रीमनुवृत्तां । ४ वीर० परोस्ति । विज० परस्तात् । ५ वीर० शपन्त्यः । ६ विज० सद्यः । ७ विज० अयमेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ८ वीर० अथानु ।

१ विज० सङ्गताः । २ विज० चिकीर्षवः । ३ विज० यितानन्यासङ्गात्कृपणचेतसः । ४ विज० अवबुध्य यथास्मासु इदमेव विशङ्कये । ५ वीर० दकृतज्ञविशङ्कया । ६ उभ० तृणतूलरजांसि । ७ विज० संयोज्य क्षिपते । ८ विज० दिष्ट्यासीन्मयि सुस्नेहो भवतीनां मुदावहः । ९ विज० पश्यथा तत । १० विज० मध्यगुः । ११ विज० नताः स्म ते नाथ । १२ वीर० योगीश्वरै । १३ विज० सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ १४ विज० परिपृच्छय ।

प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्तत्पादेक्षाहतांहसः ॥ २ ॥
कुतोऽशिवं त्वच्चरणांबुजासवं
महन्[1]मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित् ।
पिबन्ति ये कर्णपुटैरलं प्रभो
देहं[2]भृतां देहकृदस्मृतिच्छिदम् ॥ ३ ॥
हित्वा[3]ऽऽत्मधाम विधुतात्मकृतत्र्यवस्थ-
मानन्दसंप्लवमखण्डम[4]कुण्ठबोधम् ।
कालोपसृष्टनिगमावन आत्तयोग-
मायाकृतिं परमहंसगतिं नताः स्म ॥ ४ ॥
ऋषिरुवाच—
इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं जने-
ष्वभिष्टुवत्स्[5]वन्धककौरवस्त्रियः ।
समेत्य गोविन्दकथा[6] मिथोऽगृणं-
स्त्रिलोकगीताः शृणु वर्णयामि ते ॥ ५ ॥
द्रौपद्युवाच—
हे वैदर्भ्यच्यु[7]तो भद्रे हे जांबवति कौसले ।
हे सत्यभामे कालिन्दि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे ६
हे कृष्णपत्न्य एतन्नो ब्रूत वो भगवान्स्वयम् ।
उपयेमे यथा लोकमनुकुर्वन्स्वमायया ॥ ७ ॥
रुक्मिण्युवाच—
चैद्याय माऽर्पयितुमुद्यतकार्मुकेषु
राजस्वजेयभटशेखरिताङ्घ्रिरेणुः ।
निन्ये मृगेन्द्र इव भागमजावियूथा-
त्तच्छ्रीनिकेतचरणो[8]ऽस्तु ममार्चनाय ॥ ८ ॥
सत्यभामोवाच—
यो मे सनाभिवधतप्तहृदा ततेन
लिप्ताभिशापमपमार्ष्टुमुपाजहार ।
जित्वर्क्षराजमथ रत्नमदात्स तेन
भीतः[9] पिताऽदिशत मां प्रभवेऽपि दत्ताम् ॥ ९ ॥

जांबवत्युवाच—
प्राज्ञाय देहकृ[1]दमुं निजनाथदेवं
सीतापतिं त्रिणवहान्यमुनाऽभ्ययुध्यत्[2] ।
ज्ञात्वा[3] परीक्षित उपाहरदर्हणं मां
पादौ प्रगृह्य मणिनाऽहममुष्य दासी ॥ १० ॥
कालिन्द्युवाच—
तपश्चरन्तीमाज्ञाय स्वपादस्पर्श[4]नाशया ।
सख्योपेत्याऽग्रहीत्पाणिं यो[5]ऽहं तद्गृहमार्जनी ११
भद्रोवाच—
यो मां स्वयंवर उपेत्य विजित्य भूपा-
न्निन्ये श्वयूथ[6]गमिवाऽऽत्मबलिं द्विपारिः ।
भ्रातॄंश्च मेऽपकुरुतः स्वपुरं श्रियौ[7]क-
स्तस्यास्तु मेऽनुभवमङ्घ्र्यवनेज[8]नत्वम् ॥ १२ ॥
सत्योवाच—
सप्तोक्षणोऽतिबलवीर्यसुतीक्ष्णशृङ्गा-
न्पित्रा कृतान् क्षितिपवीर्यपरीक्षणाय ।
तान्वीरदुर्मदहनस्तरसा निगृह्य
क्रीडन्बबन्ध ह यथा शिशवोऽजतोकान् ॥ १३॥
य इत्थं वीर्यशुल्कां मां दासीभिश्चतुरङ्गिणीम् ।
पथि[9] निर्जित्य राजन्यान्निन्ये तद्दास्यमस्तु मे १४
मित्र[10]विन्दोवाच—
पिता मे मातुलेयाय स्वयमाहूय दत्तवान् ।
कृष्णे कृष्णाय तच्चित्तामक्षौहिण्या सखीजनैः १५
अस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
कर्मभिर्भ्राम्यमाणाया येन तच्छ्रेय आत्मनः १६
लक्ष्मणोवाच—
ममापि राज्ञ्यच्युतजन्मकर्म
श्रुत्वा मुहुर्नारदगीतमास ह ।
चित्तं मुकुन्दे किल पद्महस्तया
वृतः सु[11]संमृश्य विहाय लोकपान् ॥ १७ ॥

---

१ वीर० महात्मनां संमुखनिर्वृतं क्वचित् । २ विज० देहंभृतस्तत्कृतमुच्छ्वसन्ति हि । ३ विज० तं त्वात्मधाम विबुधात्मगतिं त्र्यवस्थ । ४ विज० विकुण्ठ । ५ विज० ष्टुवत्स्वच्युत । ६ विज० कथां मिथोऽगृणन्त्रिलोकगीतां । ७ वीर० च्युते । ८ विज० चरणाब्जसमर्चनाय । ९ विज० नीतच्छिदादिशत ।

१ वीर० देहकृदयं । विज० देहविकृतिं । २ विज० भियु-ध्य । ३ विज० ज्ञात्वावधीरण । ४ उभ० स्पर्शकाम्यया । ५ विज० याऽहं । ६ विज० श्वयूथमिव चात्म । ७ वीर० श्रियौका । विज० श्रियोगात्तस्या । ८ विज० वनेजनांभः । ९ वीर० पथि निर्जित्य । १० विज० भद्रोवाच । ११ विज० वृतः स्वयं यस्तु ।

ज्ञात्वा मम मतं साध्वि पिता दुहितृवत्सलः ।
बृहत्सेन इति ख्यातस्तत्रोपायमचीकरत् ॥ १८ ॥
यथा स्वयंवरे राज्ञि मत्स्यः पार्थेप्सया कृतः ।
अयं तु बहिराच्छन्नो दृश्यते सजले परम् ॥१९॥
श्रुत्वैतत्सर्वतो भूपा आययुर्मत्पितुः पुरम् ।
सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञाः सोपाध्यायाः सहस्रशः ॥२०
पित्रा संपूजिताः सर्वे यथावीर्यं यथावयः ।
आददुः सशरं चापं वेद्धुं पर्षदि मद्धियः ॥२१॥
आदाय व्यसृजन्केचित्सज्यं कर्तुमनीश्वराः ।
आकोष्ठं ज्यां समुत्कृष्य पेतुरेकेऽमुना हताः॥२२
सज्यं कृत्वा परे वीरा मागधाम्बष्ठचेदिपाः ।
भीमो दुर्योधनः कर्णो नाविन्दंस्तदवस्थितिम् २३
मत्स्याभासं जले वीक्ष्य ज्ञात्वा च तदवस्थितिम् ।
पार्थो यत्तोऽसृजद्बाणं नाच्छिनत्पस्पृशे परम् ॥२४
[राजन्येषु निवृत्तेषु भग्नमानेषु मानिषु ।
भगवान्धनुरादाय सज्यं कृत्वाऽथ लीलया ॥२५]
तस्मिन्संधाय विशिखं मत्स्यं वीक्ष्य सकृज्जले ।
छित्त्वेषुणाऽपातयत्तं सूर्ये चाभिजिति स्थिते॥२६
दिवि दुन्दुभयो नेदुर्जयशब्दयुता भुवि ।
देवाश्च कुसुमासारान्मुमुचुर्हर्षविह्वलाः ॥ २७ ॥
तद्रङ्गमाविशमहं कलनूपुराभ्यां
पद्भ्यां प्रगृह्य कनकोज्ज्वलरत्नमालाम् ।
नूत्ने निवीय परिधाय च कौशिकाग्र्ये
सव्रीडहासवदना कवरीधृतस्रक् ॥ २८ ॥
उन्नीय वक्त्रमुरुकुन्तलकुण्डलत्विड्
गण्डस्थलं शिशिरहासकटाक्षमोक्षैः ।
राज्ञो निरीक्ष्य परितः शनकैर्मुरारे-
रंसेऽनुरक्तहृदया निदधे स्वमालाम् ॥ २९ ॥
तांवन्मृदङ्गपटहः शङ्खभेर्यानकादयः ।
निनेदुर्नटनर्तक्यो ननृतुर्गायका जगुः ॥ ३० ॥

एवं वृते भगवति मयेशे नृप यूथपाः ।
न सेहिरे याज्ञसेनि स्पर्धन्तो हृच्छयातुराः ॥३१॥
मां तावद्रथमारोप्य हयरत्नचतुष्टयम् ।
शार्ङ्गमुद्यम्य सन्नद्धस्तस्थावाजौ चतुर्भुजः ॥३२॥
दारुकश्चोदयामास काञ्चनोपस्करं रथम् ।
मिषतां भूभुजां राज्ञि मृगाणां मृगराडिव ॥ ३३
तेऽन्वसज्जन्त राजन्या निषेद्धुं पथि केचन ।
संयत्ता उद्धृतेष्वासा ग्रामसिंहा यथा हरिम् ३४
ते शार्ङ्गच्युतबाणौघैः कृत्तबाह्वङ्घ्रिकन्धराः ।
निपेतुः प्रधने केचिदेके सन्त्यज्य दुद्रुवुः ॥३५॥
ततः पुरीं यदुपतिरत्यलङ्कृतां
रविच्छदध्वजपटचित्रतोरणाम् ।
कुशस्थलीं दिवि भुवि चाभिसंस्तुतां
समाविशत्तरणिरिव स्वकेतनम् ॥ ३६ ॥
पिता मे पूजयामास सुहृत्संबन्धिबान्धवान् ।
महार्हवासोलङ्कारैः शय्यासनपरिच्छदैः ॥ ३७ ॥
दासीभिः सर्वसंपद्भिर्भटेभरथवाजिभिः ।
आयुधानि महार्हाणि ददौ पूर्णस्य भक्तितः ॥ ३८
आत्मारामस्य तस्येमा वयं वै गृहदासिकाः ।
सर्वसंगनिवृत्त्याऽद्धा तपसा च बभूविम ॥ ३९ ॥
महिष्य ऊचुः—
भौमं निहत्य सगणं युधि तेन रुद्धा
ज्ञात्वाऽथ नः क्षितिजये जितराजकन्याः ।
निर्मुच्य संसृतिविमोक्षमनुस्मरन्तीः
पादांबुजं परिणिनाय य आप्तकामः ॥ ४० ॥
न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भौज्यमप्युत ।
वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनन्त्यं वा हरेः पदम् ४१
कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः ।
कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ॥४२॥

१ विज० पार्षदि । २ उभ० सज्जीकर्तु । ३ वीर० आकोटि ज्यां । विज० आकोट्यां ज्यां । ४ विज० प्राग्ज्योतिमगधेश्वरौ ।५ विज० जयशब्दोऽपतद्भुवि । ६ विज०पद्भ्यां दिशो भ्रमयती चलपेशलाभ्यां । ७ विज० वृत्ते पिधाय । ८ विज० कटाक्षमोक्षं । ९ वीर० निदधे स्म । १० विज० ततो मृदङ्ग ।

१ विज० मायेशे । २ विज० स्पर्धिनो । ३ विज० मां रथं स समारोप्य लसद्धयचतुष्टयं । ४ विज० स्तस्थावीशश्चतु । ५ विज० द्विषतां राज्ञि वृकाणां । ६ विज० पतिजयभूत्यलं । ७ वीर० चानिशं स्तुतां । ८ वीर० पूर्णाय । ९ विज० हृत । १० विज० निर्मथ्य । ११ विज० मपि स्मरन्तीः ।

व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्द्यस्तृणवीरुधः । गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ॥४३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे [1]त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

ऋषिकृता भगवत्स्तुतिः ॥ १ ॥ वसुदेवयज्ञोत्सवः ॥ २ ॥ बन्धुप्रस्थापनादिकं ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

श्रुत्वा पृथा सुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी
माधव्यथ[2] क्षितिपपत्न्य उत स्वगोप्यः ।
कृष्णेऽखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबन्धं
सर्वा विसिस्म्युरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः ॥ १ ॥
इति संभाषमाणासु स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु ।
आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरामदिदृक्षया ॥ २ ॥
द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो देवलोऽसितः ।
विश्वामित्रः शतानन्दो भरद्वाजोऽथ गौतमः ॥३
रामः सशिष्यो भगवान्वसिष्ठो गालवो भृगुः ।
पुलस्त्यः कश्यपोऽत्रिश्च मार्कण्डेयो बृहस्पतिः ४
द्वितस्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रास्तथाङ्गिराः ।
अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयोऽपरे ॥ ५ ॥
तान्दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रागासीना नृपादयः ।
पाण्डवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्विश्ववन्दितान्[3] ॥६
तानानर्चुर्यथा सर्वे सह रामोऽच्युतोऽर्चयत् ।
स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः ॥ ७ ॥
उवाच सुखमासीनान्भगवान्धर्मगुप्तनुः ।
सदसस्तस्य महतो यतवाचोऽनुशृण्वतः ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अहो वयं जन्मभृतो लब्धं कार्त्स्न्येन तत्फलम् ।
देवानामपि दुष्प्रापं यद्योगेश्वरदर्शनम् ॥ ९ ॥
किं स्वल्पतपसां[4] नृणामर्चायां देवचक्षुषाम् ।
दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्चनादिकम् ॥ १० ॥
नह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ११ ॥
नाग्निर्न सूर्यो न च चन्द्रतारका[2]
न भूर्जलं खं श्वसनोऽथ वाङ्मनः ।
उपासिता भेदकृतो हरन्त्यघं
विपश्चितो घ्नन्ति मुहूर्तसेवया ॥ १२ ॥
यस्याऽऽत्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके
स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ।
यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचि-
ज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच—

निशम्येत्थं भगवतः कृष्णस्याकुण्ठमेधसः ।
वचो दुरन्वयं विप्रास्तूष्णीमासन्भ्रमद्धियः ॥१४॥
चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्येशितव्यताम् ।
जनसङ्ग्रहं[3] इत्यूचुः स्मयन्तस्तं जगद्गुरुम् ॥ १५ ॥

मुनय ऊचुः—

यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं
विमोहिता विश्वसृजामधीश्वराः[4] ।
यदीशितव्यायति गूढ ईहया
अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितम् ॥ १६ ॥
अनीह एतद्बहुधैक आत्मना
सृजत्यवत्यत्ति न[5] बध्यते यथा ।
भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी
अहो विभूम्नश्चरितं विडंबनम् ॥ १७ ॥
अथापि काले स्वजनाभिगुप्तये
बिभर्षि सत्त्वं खलनिग्रहाय च ।

---

१ विज० द्विसप्ततितमोयमध्यायः ॥ ७२ ॥ २ विज० माधव्य इत्थमनु याः परमप्रतीताः । ३ उभ० लोकवन्दितान् । ४ वीर० किंन्वल्प ।

१ विज० एकसप्ततितमोध्यायः ॥ ७१ ॥ २ विज० चन्द्रतारकं । ३ वीर० सङ्ग्रहमित्यूचुः । ४ वीर० मधीश्वर । विज० मधीश्वरं । ५ वीर० न सज्जते ।

स्वलीलया वेदपथं सनातनं
वर्णाश्रमात्मा पुरुषः परो भवान् ॥ १८ ॥
ब्रह्म ते हृदयं शुक्लं तपःस्वाध्यायसंयमैः ।
यत्रोपलब्धं सद्व्यक्तमव्यक्तं च ततः परम् ॥१९॥
तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन्शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः ।
सभाजयसि सद्धाम तद्ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान् ॥२०॥
अद्य नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसो दृशः ।
त्वया संगम्य सद्गत्या यदन्तःश्रेयसां परः ॥२१
नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
स्वयोगमायया च्छन्नमहिम्ने परमात्मने ॥ २२ ॥
न यं विदन्त्यमी भूपा एकारामाश्च वृष्णयः ।
मायाजवनिकाच्छन्नमात्मानं कालमीश्वरम् ॥२३॥
यथा शयानः पुरुष आत्मानं गुणतत्त्वदृक् ।
नाममात्रेन्द्रियाभातं न वेद रहितं परम् ॥२४॥
एवं त्वा नाममात्रेषु विषयेष्विन्द्रियेहया ।
मायया विभ्रमच्चित्तो न वेद स्मृत्युपप्लवात् ॥२५
तस्याद्य ते ददृशिमाङ्घ्रिमघौघमर्ष-
तीर्थास्पदं हृदि कृतं सुविपक्वयोगैः ।
उत्सिक्तभक्त्युपहताशयजीवकोशा
आपुर्भवद्गतिमथोऽनुगृहाण भक्तान् ॥ २६ ॥

श्रीशुक उवाच—

इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरम् ।
राजर्षे स्वाश्रमान् गन्तुं मुनयो दधिरे मनः २७
तद्वीक्ष्य तानुपव्रज्य वसुदेवो महायशाः ।
प्रणम्य चोपसंगृह्य बभाषेदं सुयन्त्रितः ॥ २८ ॥

वसुदेव उवाच—

नमो वः सर्वदेवेभ्य ऋषयः श्रोतुमर्हथ ।
कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यताम् २९

नारद उवाच—

नातिचित्रमिदं विप्रा वसुदेवो बुभुत्सया ।
कृष्णं मत्वाऽर्भकं यन्नः पृच्छति श्रेय आत्मनः ३०
सन्निकर्षोऽत्र मर्त्यानामनादरणकारणम् ।
गाङ्गं हित्वा यथाऽन्याम्भस्तत्रत्यो याति शुद्धये ३१
यस्यानुभूतिः कालेन लयोत्पत्त्यादिनाऽस्य वै ।
स्वतोऽन्यस्माच्च गुणतो न कुतश्चन रिष्यति ॥३२
तं क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहै-
रव्याहतानुभवमीश्वरमद्वितीयम् ।
प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगूढमन्यो
मन्येत सूर्यमिव मेघहिमोपरागैः ॥ ३३ ॥
अथोचुर्मुनयो राजन्नाभाष्याऽऽनकदुन्दुभिम् ।
सर्वेषां शृण्वतां राज्ञां तथैवाच्युतरामयोः ॥३४॥
कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधु निरूपितः ।
यच्छ्रद्धया यजेद्विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरं मखैः ॥ ३५ ॥
चित्तस्योपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा ।
दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्ममुदावहः ॥३६
अयं स्वस्त्ययनः पन्था द्विजातेर्गृहमेधिनः ।
यच्छ्रद्धयाप्तवित्तेन शुक्लेनेज्येत पूरुषः ॥ ३७ ॥
वित्तैषणां यज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतैषणाम् ।
आत्मलोकैषणां देव कालेन विसृजेद्बुधः ।
ग्रामे त्यक्तैषणाः सर्वे ययुर्धीरास्तपोवनम् ॥३८॥
ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितॄणां प्रभो ।
यज्ञाध्ययनपुत्रैस्तान्यनिस्तीर्य त्यजन्पतेत् ॥३९॥
त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते ।
यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य निरृणोऽशरणो भव ॥ ४० ॥
वसुदेव भवान्नूनं भक्त्या परमया हरिम् ।
जगतामीश्वरं प्रार्चः स यद्वां पुत्रतां गतः ॥४१॥

श्रीशुक उवाच—

इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः ।

---

१ वीर० शुद्धं । २ विज० सुव्यक्त । ३ वीर० स्थानं शास्त्रयोने । ४ विज० तद्ब्रह्मण्यगुणो भवान् । ५ वीर० दृशोः । ६ वीर० यदेतच्छ्रेयसां परं । विज० संगत्या यत्त्वं नः श्रेयसां परः । ७ विज० एतदादिश्लोकद्वयं नास्ति । ८ वीर० एवं त्वामाश्रितं ब्रह्मन्नाममात्रेन्द्रियेहया । ९ विज० धृतं । १० उभ० भक्त्युपहृता । ११ वीर० इतीदमुक्त्वा । १२ विज० राजर्षिवर्यास्तान्गन्तुं ।

१ विज० स्वविषयै । २ विज० मज्ञो मेने ससूर्यमिव । ३ वीर० श्चात्र सुखावहः । ४ विज० षणामेवं कालेन । ५ वीर० चरन्पतेत् । ६ विज० ब्रह्मचर्यसुताभ्यां वै । ७ विज० अत्र द्विसप्ततितमाध्यायसमाप्तिः ॥ ७२ ॥ ८ विज० त्रिसप्ततितमोऽयमध्यायः ॥ ७३ ॥

तानृषीनृत्विजो वव्रे मूर्ध्नाऽऽनम्य प्रसाद्य च ४२
त [1]एनमृषयो राजन्वृता धर्मेण धार्मिकम् ।
तस्मिन्नयाजयन्क्षेत्रे मखैरुत्तमकल्पकैः ॥ ४३ ॥
तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करस्रजः ।
स्नाताः सुवाससो राजन्राजानः सुष्ठ्वलङ्कृताः ४४
तन्महिष्यश्च मुदिता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः ।
दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्ता वस्तुपाणयः ॥४५॥
नेदुर्मृदङ्गपटहशङ्खभेर्यानकादयः ।
ननृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुः सूतमागधाः ।
जगुः सुकण्ठ्यो गन्धर्व्यः [2]सङ्गीतं सह भर्तृकाः ४६
तमभ्यषिञ्चन्विधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः ।
पत्नीभिरष्टादशभिः सोमराजमिवोडुभिः ॥ ४७ ॥
ताभिर्दुकूलवलयैर्हारनूपुरकुण्डलैः ।
स्वलङ्कृताभिर्विबभौ दीक्षितोऽजिनसंवृतः ॥४८॥
तस्यर्त्विजो महाराज [3]रत्नकौशेयवाससः ।
[4]ससदस्या विरेजुस्ते यथा वृत्रहणोऽध्वरे ॥ ४९ ॥
तदा रामश्च कृष्णश्च स्वैःस्वैर्बन्धुभिरन्वितौ ।
रेजतुः स्वसुतैर्दारैर्जीवे[5]शौ स्वविभूतिभिः ॥५०॥
ईजेऽनुयज्ञं विधिना अग्निहोत्रादिलक्षणैः ।
प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरम् ॥ ५१ ॥
अथर्त्विग्भ्योऽददात्काले यथाम्नातं स दक्षिणाः ।
स्वलङ्कृतेभ्योऽलंकृत्य गोभूकन्यामहाधनाः॥५२॥
पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते महर्षयः ।
सस्नू रामह्रदे विप्रा यजमानपुरःसराः ॥ ५३ ॥
[6]स्नातोऽलङ्कारवासांसि वन्दिभ्योऽदात्तथा स्त्रियः ।
ततः स्वलङ्कृतो वर्णानाश्वभ्योऽन्नेन पूजयत् ॥५४
बन्धून्सदारान्ससुतान्पारिबर्हेण भूयसा ।
विदर्भकोसलकुरून्काशिकेकयसृञ्जयान् ॥ ५५ ॥
सदस्यर्त्विक्सुर[7]गणान्नृभूतपितृचारणान् ।
श्रीनिकेतमनुज्ञाप्य शंसन्तः प्रययुः क्रतुम्॥५६॥
धृतराष्ट्रो[8]ऽनुजः पार्था भीष्मो द्रोणः पृथा यमौ ।

१ विज० त एव । २ विज० सुगीतं । ३ उभ० नूत्न । ४ विज० सप्तदश । ५ वीरु० देवेशौ । ६ वीर० स्नानालङ्कार । ७ उभ० गणा नृभूतपितृचारणाः । ८ विज० नुजो द्रोणो भीष्मो द्रौणिः कृपस्तथा ।

नारदो भगवान्व्यासः सुहृत्संबन्धिबान्धवाः ५७
बन्धून्परिष्वज्य यदून्सौहृदाऽऽक्लिन्नचेतसः ।
ययुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशांश्चापरे जनाः ॥ ५८ ॥
नन्दस्तु सह गोपालैर्बृहत्या पूजयाऽर्चितः ।
कृष्णरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सीद्बन्धुवत्सलः ॥ ५९ ॥
वसुदेवोञ्जसोत्तीर्य मनोरथमहार्णवम् ।
सुहृद्वृतः प्रीतमना नन्दमाह करे स्पृशन् ॥६०॥

वसुदेव उवाच—

भ्रातरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः ।
तं दुस्त्यजमहं मन्ये [1]शूराणामपि योगिनाम् ६१
अस्मास्वप्रति[2]कल्पेयं यत्कृताऽज्ञेषु सत्तमैः ।
मैत्र्यर्पिताऽफला वापि न निवर्तेत कर्हिचित् ॥६२
[3]प्रागकल्पाच्च कुशलं भ्रातर्वो [4]नाचराम हि ।
अधुना श्रीमदान्धाक्षा न पश्यामः [5]पुरः सतः ॥
मा राज्यश्रीरभूत्पुंसः श्रेयस्कामस्य मानद ।
[6]स्वजनानुत बन्धून्वा न पश्यति [7]ययान्धदृक् ६४

श्रीशुक उवाच—

एवं सौहृदशैथिल्यचित्त आनकदुन्दुभिः ।
रुरोद तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रुविलोचनः ॥ ६५ ॥
नन्दस्तु सख्युः प्रियकृत्प्रेम्णा गोविन्दरामयोः ।
अद्य श्व इति मासांस्त्रीन्यदुभिर्मानितोऽवसत् ६६
ततः कामैः पूर्यमाणः सव्रजः सहबान्धवः ।
परार्ध्याभरणक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदैः ॥६७॥
वसुदेवोग्रसेनाभ्यां [9]कृष्णोद्धवबलादिभिः ।
[10]दत्तमादाय पारिबर्हं यापितो यदुभिर्ययौ ॥६८॥
[11]नन्दो गोपाश्च गोप्यश्च गोविन्दचरणांबुजे ।
मनः क्षिप्तं पुनर्हर्तुमनीशा मथुरां ययुः ॥ ६९ ॥
[भी[12]ष्मो द्रोणोऽङ्गराजश्च बाह्लीकविदुरादयः ।

१ विज० सुराणामपि । २ विज० प्रतिकल्पोयं । ३ वीर० प्रागकल्पाश्च । विज० प्रागल्पास्तु । ४ विज० नाचरेमहि । ५ वीर० पुरा कृतं । ६ वीर० सुजनानुत । ७ वीर० मदान्धदृक् । ८ वीर० वारितो । ९ विज० कृष्णार्जुन । १० विज० आदाय पारिबर्हं तं यापितो । ११ विज० तदा गोपाश्च । १२ विज० श्लोकत्रयमधिकं ।

सपुत्रो धृतराष्ट्रश्च जग्मुः स्वंस्वं निकेतनम् ॥ १ ॥
अन्ये च सर्वराजानो देवयात्रार्थमागताः ।
गते मासत्रये भूयः स्वानेव विषयान्ययुः ॥ २ ॥
पाण्डवाश्च महात्मानः पृथा च नृपसत्तम ।
अनुज्ञाताः केशवेन बाष्पगद्गदभाषिणः ।
शक्रप्रस्थं ययुः सर्वे स्वजनैः परिवारिताः ॥३॥]
बन्धुषु प्रतियातेषु वृष्णयः कृष्णदेवताः ।
वीक्ष्य प्रावृषमासन्नां ययुर्द्वारवतीं पुनः ॥ ७० ॥
जनेभ्यः कथयाञ्चक्रुर्यदुदेवमहोत्सवम् ।
यदासीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्संदर्शनादिकम् ॥७१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वसुदेवकृता श्रीकृष्णरामस्तुतिः ॥ १ ॥ देवकीप्रार्थिताभ्यां श्रीकृष्णरामाभ्यां पूर्वमृतानां स्वाग्रजानामानयनं ॥ २ ॥

श्रीबादरायणिरुवाच—
अथैकदाऽऽत्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवन्दनौ ।
वसुदेवोऽभिनन्द्याऽऽह प्रीत्या सङ्कर्षणाच्युतौ १
मुनीनां स वचः श्रुत्वा पुत्रयोर्धामसूचकम् ।
तद्वीर्यैर्जातविश्रंभः परिभाष्याभ्यभाषत ॥ २ ॥
कृष्णकृष्ण महायोगिन्सङ्कर्षण सनातन ।
जाने वामस्य यत्साक्षात्प्रधानपुरुषौ परौ ॥ ३ ॥
यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा ।
स्यादिदं भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४ ॥
एतन्नानाविधं विश्वमात्मसृष्टमधोक्षज ।
आत्मनाऽनुप्रविश्याऽऽत्मन्प्राणो जीवो बिभर्ष्यजः
प्राणादीनां विश्वसृजां शक्तयो याः परस्य ताः ।
पारतन्त्र्याद्वैसादृश्याद्द्वयोश्चेष्टैव चेष्टताम् ॥ ६ ॥
कान्तिस्तेजः प्रभा सत्ता चन्द्राग्न्यर्कर्क्षविद्युताम् ।
यत्स्थैर्यं भूभृतां भूमेर्वृत्तिर्गन्धोऽर्थतो भवान् ॥७॥
तर्पणं प्राणनमपां देवत्वं ताश्च तद्रसः ।
ओजः सहो बलं चेष्टा गतिर्वायोस्तवेश्वर ॥ ८ ॥
दिशां त्वमवकाशोऽसि दिशः खं स्फोट आश्रयः।
नादो वर्णस्त्वमोङ्कार आकृतीनां पृथक्कृतिः ॥९॥
इन्द्रियं त्विन्द्रियाणां त्वं देवाश्च तदनुग्रहः ।
अवबोधो भवान्बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिः सती ॥१०॥
भूतानामसि भूतादिरिन्द्रियाणां च तैजसः ।
वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायिनाम् ११
नश्वरेष्विह भावेषु तदसि त्वमनश्वरम् ।
यथा द्रव्यविकारेषु द्रव्यमात्रं निरूपितम्॥१२॥
सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः ।
त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया ॥१३॥
तस्मान्न सन्त्यमी भावा यर्हि त्वयि विकल्पिताः।
त्वं चामीषु विकारेषु ह्यन्यदा व्यावहारिकः १४
गुणप्रवाह एतस्मिन्नबुधास्त्वखिलात्मनः ।
गतिं सूक्ष्मामबोधेन संसरन्तीह कर्मभिः ॥१५॥
यदृच्छया नृतां प्राप्य सुकल्पामिह दुर्लभाम् ।
स्वार्थे प्रमत्तस्य वयो गतं त्वन्माययेश्वर ॥ १६॥
असावहं ममैवैते देहे चास्यान्वयादिषु ।
स्नेहपाशैर्निबध्नाति भवान्सर्वमिदं जगत् ॥ १७॥
युवां न नः सुतौ साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ ।

---

१ विज० मुनीनां वदतां । २ विज० तद्वीर्यजातविश्रंभः परिष्वज्याभ्य । ३ विज० चेष्टितं । ४ विज० चन्द्राग्न्यर्कस-विद्युतां । ५ वीर० तर्पणं जीवनं चापां क्लेदनं ताश्च तद्रसः । विज० तर्पणं प्राणनं चापां द्रवत्वं ताश्च तद्रसः । ६ वीर० स्त्वमीश्वरः । ७ विज० शब्दस्त्वं ।

१ विज० अयं श्लोको नास्ति । २ विज० त्रिसप्ततितमो-ऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ३ वीर० इन्द्रियत्वानीन्द्रियाणां देवाश्च तदनुग्रहाः । ४ उभ० तैजसं । ५ वीर० प्रदान । ६ विज० मनश्वरः । ७ वीर० मात्रमनश्वरं । ८ वीर० त्वय्येव कल्पिताः । विज० त्वय्यविकल्पिताः । ९ उभ० सन्सदा । १० विज० सुकल्पमिह दुर्लभं । ११ विज० वास्या ।

भूभारक्षत्रक्षपण अवतीर्णौ तथाऽऽत्थ ह ॥ १८॥
तत्ते गतोऽस्म्यरणमद्य पदारविन्द-
मापन्नसंसृतिभयापहमार्तबन्धो ।
एतावताऽलमलमिन्द्रियलालसेन
मर्त्यात्मदृक् त्वयि परे यदपत्यबुद्धिः ॥ १९ ॥
सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नौ
संजज्ञ इत्यनुयुगं निजधर्मगुप्त्यै ।
नाना तनूर्गगनवद्विदधज्जहासि
को वेद भूम्न उरुगाय विभूतिमायाम् ॥ २० ॥
श्रीशुक उवाच—
आकर्ण्येत्थं पितुर्वाक्यं भगवान्सात्वतर्षभः ।
प्रत्याह प्रश्रयानम्रः प्रहसञ्श्लक्ष्णया गिरा॥२१॥
श्रीभगवानुवाच—
वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे ।
यन्नः पुत्रान्समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः ॥२२॥
अहं यूयमसावार्य इमे च द्वारकौकसः ।
सर्वेऽप्येवं यदुश्रेष्ठ विमृश्याः सचराचरम् ॥२३॥
आत्मा ह्येकः स्वयंज्योतिर्नित्योऽन्यो निर्गुणो गुणैः
आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधेयते ॥ २४ ॥
खं वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् ।
आविस्तिरोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपि २५
श्रीशुक उवाच—
एवं भगवता राजन्वसुदेव उदाहृतः ।
श्रुत्वा विनष्टनानाधीस्तूष्णीं प्रीतमना अभूत् २६
अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी सर्वदेवता ।
श्रुत्वाऽऽनीतं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां सुविस्मिता॥
कृष्णरामौ समाश्राव्य पुत्रान्कंसविहिंसितान् ।
स्मरन्ती कृपणं प्राह वैक्लव्यादश्रुलोचना ॥२८॥
देवक्युवाच—
रामरामाप्रमेयात्मन्कृष्ण योगेश्वरेश्वर ।
वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपूरुषौ ॥ २९ ॥
कालविध्वस्तसत्त्वानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनाम् ।
भूमेर्भारायमाणानामवतीर्णौ किलाद्य मे॥ ३०॥
यस्यांशांशांशभागेन विश्वोत्पत्तिलयोदयाः ।
भवन्ति किल विश्वात्मंस्तं त्वाऽऽद्याहं गतिं गता ॥
चिरान्मृतसुतादाने गुरुणा किल चोदितौ ।
आनिन्यथुः पितृस्थानाद्गुरवे गुरुदक्षिणाम् ॥३२॥
तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ ।
भोजराजहतान्पुत्रान्कामये द्रष्टुमाहृतान् ॥ ३३ ॥
ऋषिरुवाच—
एवं संचोदितौ मात्रा रामः कृष्णश्च भारत ।
सुतलं संविविशतुर्योगमायामुपाश्रितौ ॥ ३४ ॥
तस्मिन्प्रविष्टावुपलभ्य दैत्यरा-
ड्विश्वात्मदैवं सुतरां तथाऽऽत्मनः ।
तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुताशयः
सद्यः समुत्थाय ननाम सान्वयः ॥ ३५ ॥
तयोः समानीय वरासनं मुदा
निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः ।
दधार पादाववनिज्य तज्जलं
सवृन्द आब्रह्म पुनद्यदंबु ह ॥ ३६ ॥
समर्हयामास स तौ विभूतिभि-
र्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः ।
तांबूलदीपामृतभक्षणादिभिः
स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेन च ॥ ३७ ॥
स इन्द्रसेनो भगवत्पदांबुजं
बिभ्रन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया ।
उवाच हाऽऽनन्दजलाकुलेक्षणः
प्रहृष्टरोमा नृप गद्गदाक्षरम् ॥ ३८ ॥
बलिरुवाच—
नमोऽनन्ताय बृहते नमः कृष्णाय वेधसे ।
साङ्ख्ययोगवितानाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ ३९ ॥

---

१ वीर० भूभारक्षत्रक्षपणायावतीर्णौ । विज० भूभारदैत्यक्षपणे अवतीर्णौ तथा त्विह । २ वीर० स्म्यशरणोद्य । ३ विज० यद्यत इत्यनु । ४ वीर० निशम्येत्थं । ५ वीर० य दमे । ६ विज० विश्वं च । ७ उभ० भूर्येकनानात्वं ।

१ विज० सेतूनां । २ उभ० क्षयाय मे । ३ विज० विश्वस्थित्युदयौ लयः । ४ वीर० मागतान् । ५ उभ० रामकृष्णौ कुरूद्वह । ६ वीर० रसातलं । ७ वीर० पुनात्यदोंबुहि । विज० पुनद्यदंबुभिः । ८ उभ० स्रग्धूपदीपा । ९ वीर० उवाच चा । विज० बभाष हा । १० वीर० विधानाय ।

दर्शनं वां हि भूतानां दुष्प्रापं चाप्यदुर्लभम् ।
रजस्तमःस्वभावानां यन्नः प्राप्तौ यदृच्छया॥४०॥
दैत्यदानवगन्धर्वाः सिद्धविद्याध्रचारणाः ।
यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूतप्रमथनायकाः ॥ ४१ ॥
विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि ।
नित्यं निबद्धवैरास्ते वयं चान्ये च तादृशाः ॥ ४२
[प्राप्ताः सालोक्यसामीप्यं सारूप्यमथ सात्मतां ।
ते सर्वे पुण्डरीकाक्ष भावो हि भवकारणम् ॥१॥]
केचनोद्बद्धवैरेण भक्त्या केचन कामतः ।
न तथा सत्त्वसंरब्धाः सन्निकृष्टाः सुरादयः ४३
इदमित्थमिति प्रायस्तव योगेश्वरेश्वर ।
न विदन्त्यपि योगेशा योगमायां कुतो वयम्४४
तन्नः प्रसीद निरपेक्षविमृग्य युष्म-
त्पादारविन्दघिषणान्यगृहान्धकूपात् ।
निष्क्रम्य विश्वशरणाङ्घ्र्युपलब्धवृत्तिः
शान्तो यथैक उत सर्वसखैश्चरामि ॥ ४५ ॥
शाध्यस्मानीशितव्येश निष्पापान्कुरु नः प्रभो ।
पुमान्यच्छ्रद्धया तिष्ठंश्चोदनाया विमुच्यते ॥४६॥

श्रीभगवानुवाच—

आसन्मरीचेः षट् पुत्रा ऊर्णायां प्रथमेन्तरे ।
देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य सुतां यभितुमुद्यतम् ॥४७॥
तेनासुरीमगन्योनिमधुनाऽवद्यकर्मणा ।
हिरण्यकशिपोर्जाता नीतास्ते योगमायया॥४८॥
देवक्या उदरे जाता राजन्कंसविहिंसिताः ।
सा ताञ्छोचत्यात्मजान्स्वांस्त इमेऽध्यासतेन्तिके॥
इत एतान्प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ।
ततः शापाद्विनिर्मुक्ता लोकं यास्यन्ति विज्वराः ॥
स्मरोद्गीथः परिष्वङ्गः पतङ्गः क्षुद्रभृद्घृणी ।
षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम् ॥५१॥
इत्युक्त्वा तान्समादाय इन्द्रसेनेन पूजितौ ।
पुनर्द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छताम् ॥ ५२॥
तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी ।
परिष्वज्याङ्कमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रदभीक्ष्णशः॥५३॥
अपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिप्लुता ।
मोहिता मायया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ५४
पीत्वाऽमृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः ।
नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥ ५५ ॥
ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं बलम् ।
मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम दिवौकसाम् ॥५६॥
तं दृष्ट्वा देवकी देवी मृतागमननिर्गमम् ।
मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप ५७
एवंविधान्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः ।
वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य सन्त्यनन्तानि भारत॥५८॥

सूत उवाच—

य इदमनुशृणोति श्रावयेद्वा मुरारे-
श्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः ।
जगदघभिदलं तद्भक्तसत्कर्णपूरं
भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

---

१ विज० दुष्प्रापमतिदुर्लभं । २ उभ० प्राप्तं । ३ वीर० विद्याधरा अपि । विज० द्याधरादयः । ४ वीर० अयं श्लोकोऽधिकः । ५ वीर० धिषणोऽघगृहान्ध । विज० धिषणः स्वगृहान्ध । ६ वीर० सर्वसखश्चरामि । विज० सर्वसखैश्चरामि । ७ विज० निष्कामान् । ८ वीर० यः श्रद्धया । ९ विज० देवलं जहसुर्वीक्ष्य सुताञ्छपितुमुद्यतं । १० विज० ममुना । ११ विज० कशिपोः शापाज्जातास्ते ।

१ वीर० परिस्नुतं । विज० परिस्नुतं । २ उभ० विहायसा । ३ विज० तान्दृष्ट्वा । ४ विज० कृष्णसंसूचितां । ५ वीर० ममलकीर्ते । ६ विज० चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

अर्जुनेन सुभद्राहरणं ॥ १ ॥ श्रीकृष्णेन बहुलाश्वश्रुतदेवयोरनुग्रहः ॥ २ ॥

राजोवाच—
ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः ।
यथोपयेमे विजयो या ममासीत्पितामही ॥ १ ॥
श्रीशुक उवाच—
अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः ।
गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः ॥२॥
दुर्योधनाय रामस्तां दास्यतीति न चापरे ।
तल्लिप्सुः स यतिर्भूत्वा त्रिदण्डी द्वारकामगात् ३
तत्र वै वार्षिकान्मासानवात्सीत्स्वार्थसाधकः ।
पौरैः सभाजितोऽभीक्ष्णं रामेणाजानता च सः ४
एकदा गृहमानीय आतिथ्येन निमन्त्र्य तम् ।
श्रद्धयोपहृतं भैक्ष्यं बलेन बुभुजे किल ॥ ५ ॥
सोऽपश्यत्तत्र महतीं कन्यां वीरमनोहराम् ।
प्रीत्युत्फुल्लेक्षणस्तस्यां भावक्षुब्धं मनो दधे ॥६॥
साऽपि तं चकमे वीक्ष्य नारीणां हृदयंगमम् ।
हसन्ती व्रीडितापाङ्गी तन्न्यस्तहृदयेक्षणा ॥ ७ ॥
तां परं समनुध्यायन्नन्तरं प्रेप्सुरर्जुनः ।
न लेभे शं भ्रमच्चित्तः कामेनातिबलीयसा ॥८॥
महत्यां देवयात्रायां रथस्थां दुर्गनिर्गताम् ।
जहारानुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ॥९॥
रथस्थो धनुरादाय शूरांश्चारुन्धतो भटान् ।
विद्राव्य क्रोशतां स्वानां स्वभागं मृगराडिव १०
तच्छ्रुत्वा क्षुभितो रामः पर्वणीव महार्णवः ।
गृहीतपादः कृष्णेन सुहृद्भिश्चान्वशाम्यत ॥११॥
प्राहिणोत्पारिबर्हाणि वरवध्वोर्मुदा बलः ।
महाधनोपस्करेभरथाश्वनरयोषितः ॥ १२ ॥
श्रीशुक उवाच—
[अभवन्प्रीतिसंहृष्टा बान्धवा यदुपाण्डवाः ।
अथान्यदपि कृष्णस्य वात्सल्यं भक्तयोः शृणु १]
कृष्णस्यासीद्द्विजश्रेष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः ।
कृष्णैकभक्त्या पूर्णार्थः शान्तः कविरलंपटः १३
स उवास विदेहेषु मिथिलायां गृहाश्रमी ।
अनीहया गताहार्यनिर्वर्तितनिजक्रियः ॥ १४ ॥
यात्रामात्रं त्वहरहर्दैवादुपनमत्युत ।
नाधिकं तावता तुष्टः क्रियाश्चक्रे यथोचिताः १५
तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्ग बहुलाश्व इति श्रुतः ।
मैथिलो निरहंमान उभावप्यच्युतप्रियौ ॥ १६ ॥
तयोः प्रसन्नो भगवान्दारुकेणाऽऽहृतं रथम् ।
आरुह्य साकं मुनिभिर्विदेहान्प्रययौ प्रभुः ॥१७॥
नारदो वामदेवोऽत्रिः कृष्णो रामोऽसितोऽरुणिः ।
अहं बृहस्पतिः कण्वो मैत्रेयश्च्यवनादयः ॥१८॥
तत्रतत्र तमायान्तं पौरा जानपदा नृप ।
उपतस्थुः सार्घहस्ता ग्रहैः सूर्यमिवोदितम् ॥१९॥
आनर्तधन्वकुरुजाङ्गलकङ्कमत्स्य-
पाञ्चालकुन्तिमधुकेकयकोसलार्णाः ।
अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहास-
स्निग्धेक्षणं नृप पपुर्दृशिभिर्नृनार्यः ॥ २० ॥
तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः
क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन् ।
शृण्वन्दिगन्तधवलं स्वयशोऽशुभघ्नं
गीतं सुरैर्नृभिरगाच्छनकैर्विदेहान् ॥ २१ ॥
तेऽच्युतं प्राप्तमाकर्ण्य पौरा जानपदा नृप ।
अभीयुर्मुदितास्तस्मै गृहीतार्हणपाणयः ॥ २२ ॥
दृष्ट्वा त उत्तमश्लोकं प्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः ।

१ विज० आद्या द्वादशश्लोकाः न दृश्यते । २ वीर० स तत्र । ३ वीर० रामेण च महात्मना । ४ वीर० मनोरमां । ५ वीर० स्वबलिं । ६ विज० एतदारभ्याऽऽध्यायसमाप्ति एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ७ वीर० अयं श्लोकोऽधिको दृश्यते ।

१ विज० वृष्णिष्वासीद्यदुश्रेष्ठः । २ विज० हार्यो निर्वर्तितजपक्रियः । ३ विज० यावन्मात्रं । ४ विज० नमत्ययं । ५ विज० तपसा । ६ विज० पालोऽभूद्बहु । ७ विज० सहितो विप्रैर्नियतैर्ब्रह्मवादिभिः । ८ विज० मैत्रेयश्च पराशरः । ९ वीर० वङ्ग । विज० टङ्क । १० वीर० रर्थदृशं ।

कैर्धृताञ्जलिभिर्नेमुः श्रुतपूर्वास्तथा मुनीन् ॥२३॥
स्वानुग्रहाय संप्राप्तं मन्वानौ तं जगद्गुरुम् ।
मैथिलः श्रुतदेवश्च पादयोः पेततुः प्रभोः॥२४॥
न्यमन्त्रयेतां दाशार्हमातिथ्येन सह द्विजैः ।
मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपत्संहताञ्जली ॥ २५ ॥
भगवांस्तदभिप्रेत्य द्वयोः प्रियचिकीर्षया ।
उभयोराविशद्गेहैमुभाभ्यां तदलक्षितः ॥ २६ ॥
श्रोतुमप्यसतां दूराज्जनकः स्वगृहागतान् ।
आनीतेष्वासनाग्र्येषु सुखासीनान्महामनाः॥२७
प्रवृद्धभक्त्या उद्धर्ष हृदयास्राविलेक्षणः ।
नत्वा तदङ्घ्रीन्प्रक्षाल्य तदपो लोकपावनीः॥२८॥
सकुटुंबो वहन्मूर्ध्ना पूजयाश्चक्र ईश्वरान् ।
गन्धमाल्यांबराकल्पधूपदीपार्घगोवृषैः ॥ २९ ॥
वाचा मधुरया प्रीणन्निदमाहान्नतर्पितान् ।
पादावङ्कगतौ विष्णोः संस्पृशञ्छनकैर्मुदा ॥३०॥
राजोवाच—
भवान्हि सर्वभूतानामात्मा साक्षी स्वदृग्विभो ।
अथ नस्त्वत्पदांभोजं स्मरतां दर्शनं गतः ॥३१॥
स्ववचस्तदृतं कर्तुमस्मदृग्गोचरो भवान् ।
यदात्थैकान्तभक्तान्मे नानन्तः श्रीरजः प्रियः॥
को नु त्वच्चरणांभोजमेवंविद्विसृजेत्पुमान् ।
निष्किञ्चनानां शान्तानां मुनीनां यस्त्वमात्मदः॥
योऽवतीर्य यदोर्वंशे नृणां संसरतामिह ।
यशो वितेने तच्छान्त्यै त्रैलोक्यवृजिनापहम् ३४
नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
नारायणाय ऋषये सुशान्तं तप ईयुषे ॥ ३५ ॥
दिनानि कतिचिद्भूमन्गृहान्नो निवस द्विजैः ।
समेतः पादरजसा पुनीहीदं निमेः कुलम् ॥३६॥

इत्युपामन्त्रितो राज्ञा भगवाँल्लोकभावनः ।
उवास कुर्वन्कल्याणं मिथिलानरयोषिताम् ॥३७॥
श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं स्वगृहाञ्जनको यथा ।
नत्वा मुनीन्सुसंहृष्टो धुन्वन्वासो ननर्त ह ॥३८॥
तृणपीठबृसीष्वेतानानीतेषूपवेश्य सः ।
स्वागतेनाभिनन्द्याङ्घ्रीन्सभार्योऽवनिजे मुदा ॥३९
तदंभसा महाभाग आत्मानं सगृहान्वयम् ।
स्नापयाश्चक्र उद्धर्षो लब्धसर्वमनोरथः ॥ ४० ॥
फलार्हणोशीरशिवामृतांबुभि-
र्मृदा सुरभ्या तुलसीकुशांबुजैः ।
आराधयामास यथोपपन्नया
सपर्यया सत्त्वविवर्धनान्धसा ॥ ४१ ॥
स तर्कयामास कुतो ममान्वभू-
द्गृहान्धकूपे पतितस्य सङ्गमः ।
यः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः
कृष्णेन चास्यात्मनिकेतभूसुरैः ॥ ४२ ॥
सूपविष्टान्कृतातिथ्याञ्छ्रुतदेव उपस्थितः ।
सभार्यस्वजनापत्य उवाचाङ्घ्र्यभिमर्शनः ॥४३॥
श्रुतदेव उवाच—
नाद्य नो दर्शनं प्राप्तः परं परमपूरुषः ।
यर्हीदं शक्तिभिः सृष्ट्वा प्रविष्टो ह्यात्मसत्तया ४४
यथा शयानः पुरुषो मनसैवाऽऽत्ममायया ।
सृष्ट्वा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावभासते ॥४५॥
शृण्वतां गदतां शश्वदर्चतां त्वाऽभिवन्दताम् ।
नृणां संवदतामन्तर्हृदि भास्यमलात्मनाम् ॥४६॥
हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मविक्षिप्तचेतसाम् ।
आत्मशक्तिभिरग्राह्योऽप्यन्त्युपेतगुणात्मनाम् ४७
नमोऽस्तु तेऽध्यात्मविदां परात्मने

१ वीर० निबद्धाञ्जलिभिः । विज० उद्धृताञ्जलिभिः । २ विज० सत्यभूतं जगद्गुरुं । ३ विज० द्गेहं रूपाभ्यां । ४ विज० भक्त्युत्कर्षे । ५ विज० ईश्वरं । ६ विज० विष्णोरामृजञ्छनकै । ७ वीर० अद्य । ८ विज० यदा ह्येकान्तभक्तानामात्माऽनन्तोऽरजाः प्रियः । ९ विज० किं नु । १० वीर० यशोऽचिनोत्स्वं । ११ वीर० संशान्तं तप । विज० स्वशान्ततप । १२ वीर० निवसन्द्विजैः । विज० निवसन्निजैः ।

१ विज० मत्वा । २ विज० तृणपीठे सशिष्यांस्तानास्तृतेषूपवेश्य सः । ३ वीर० सगृहान्स्वयं । ४ विज० सिद्धार्हणोशीर । ५ वीर० सभार्यः स्वगृहापन्नमुवाचा । ६ वीर० सोद्य नो । विज० अद्य नो । ७ उभ० य इदं । ८ विज० विभजत्यात्म । वीर० प्रविष्टोन्वात्म । ९ विज० शश्वद्दर्शिनामभिनन्दतां । १० वीर० नृणां संवसतां नित्यं हृदिस्थोयोऽमलात्मनां । ११ विज० ह्यर्थाकारो गुणात्मकः ।

अनात्मने स्वात्मविभक्तमृत्यवे ।
सकारणाकारणलिङ्गमीयुषे
स्वमायया ऽसंवृतरुद्धदृष्टये ॥ ४८ ॥
स त्वं शाधि स्वभृत्यान्नः किं देव करवामहे ।
एतदन्तो नृणां क्लेशो यद्भवानक्षिगोचरः ॥४९॥
श्रीशुक उवाच—
तदुक्तमित्युपाकर्ण्य भगवान्प्रणतार्तिहा ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रहसंस्तमुवाच ह ॥५०॥
श्रीभगवानुवाच—
ब्रह्मंस्तेऽनुग्रहार्थाय संप्राप्तान्विध्यमून्मुनीन् ।
संचरन्ति मया लोकान्पुनन्तः पादरेणुभिः ॥५१
देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि दर्शनस्पर्शनार्चनैः ।
शनैः पुनन्ति कालेन तदप्यर्हत्तमेक्षया ॥ ५२ ॥
ब्राह्मणो जन्मना श्रेयान्सर्वेषां प्राणिनामिह ।
तपसा विद्यया तुष्ट्या किमु मत्कलया युतः ॥५३
न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम् ।
सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहम् ॥ ५४ ॥
दुष्प्रज्ञा अविदित्वैवमवजानन्त्यसूयवः ।
गुरुं मां विप्रमात्मानमर्चादाविज्यदृष्टयः ॥५५॥
चराचरमिदं विश्वं भावा ये चास्य हेतवः ।
मद्रूपाणीति चेतस्याधत्ते विप्रो मदीक्षया ॥५६॥
तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान्ब्रह्मन्मच्छ्रद्धयाऽर्चय ।
एवं चेदर्चितोऽस्म्यद्धा नान्यथा भूरिभूतिभिः ॥
श्रीशुक उवाच—
स इत्थं प्रभुणाऽऽदिष्टः सहकृष्णान्द्विजोत्तमान् ।
आराध्यैकात्मभावेन मैथिलश्चाप सद्गतिम् ॥५८॥
एवं स्वभक्तयो राजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् ।
उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात् ॥५९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

श्रुतिगीता ॥ १ ॥

परीक्षिदुवाच—
ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ।
कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे ॥ १ ॥
श्रीशुक उवाच—
बुद्धीन्द्रियमनःप्राणाञ्जनानामसृजत्प्रभुः ।
मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च ॥२
सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता ।
श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिञ्चनः ॥ ३॥
अत्र ते वर्णयिष्यामि गाथां नारायणान्विताम् ।
नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ४ ॥
एकदा नारदो लोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः ।
सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमम् ॥ ५ ॥
यो वै भारतवर्षेऽस्मिन्क्षेमाय स्वस्तये नृणाम् ।
धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ॥ ६ ॥
तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः ।
परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरूद्वह ॥ ७ ॥
तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदम् ।
यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनाम् ॥८॥

१ वीर० युक्तात्मनां । विज० सर्वात्मने स्वात्मविभक्तमूर्तये । २ विज० ऽसंवृतदृष्टये नमः । ३ वीर० करवाम ते । ४ वीर० नक्षिगोचरः । ५ वीर० पुनन्ति चिरकालेन । विज० लोकान्पुनन्ति कालेन । ६ विज० जन्मतः श्रेयान् । ७ विज० अयमध्यायः चतुर्नवतितमः । ८ वीर० गच्छत्यकिञ्चनः ।

१ विज० मत्कथया । २ विज० मर्चादावितिदृष्टयः । ३ वीर० मद्रूपाणीति वैतानि । विज० मद्रूपाण्येभिरेतस्यां । ४ वीर० ब्रह्मन्संश्रद्धया । ५ उभ० सुविभूतिभिः । ६ विज० ध्यैकान्तभावेन मैथिलश्चापतुर्गतिं । ७ विज० एकनवतितमोध्यायः । ८ वीर० शमोपेत आकल्पा । विज० शमोपेतः साकल्या । ९ उभ० तस्मा अवोच । १० वीर० मिमं । विज० मिमां ।

श्रीभगवानुवाच—
स्वायंभुव ब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत्पुरा ।
तत्र[1]स्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥९॥
श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम्[2] ।
ब्रह्मवादः सु[3]संवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते ।
तत्र[4] हाऽयमभूत्प्रश्नस्त्वं मां यमनुपृच्छसि ॥१०॥
[परि[5]हारांश्च तान्सर्वान्वक्ष्येऽहं शृणु तेऽनघ ।]
तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः ।
अपि चक्रुः प्रवचनमेकं[6] शुश्रूषवोऽपरे ॥ ११ ॥

सनन्दन उवाच—
स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः ।
तदन्ते बोधयांचक्रुस्तल्लिङ्गैः श्रुतयः परम् ॥१२॥
यथा शयानं सम्राजं वन्दिनस्तत्पराक्रमैः ।
प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयन्त्यनुजीविनः ॥१३॥

श्रुतय ऊचुः—
जयजय जह्यजामजित दोषगृभीतगुणां
त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ।
अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते
क्वचिदजयाऽऽत्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः १४
बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया
यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदिवाऽविकृतात् ।
अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं
कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् १५
इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमल-
क्षपण कथाऽमृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः ।
किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः
परम भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥१६॥
दृतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा
महदहमादयोऽण्डमसृजन्यदनुग्रहतः ।

१ उभ० तत्रत्यानां । २ विज० तमीश्वरं । ३ वीर० संप्रवृत्तः । ४ विज० तत्राप्यय । ५ वीर० इदमर्धमधिकं । ६ वीर० प्रवचन एकं । ७ विज० एतदारभ्याऽऽध्यायसमाप्ति पाठभेदोऽधिको वर्तते तस्मात्स पृथगेवाध्यायान्ते टिप्पनस्थाने मुद्रितः । ८ वीर० गुणत्वमसि । ९ वीर० न्त्यसुतृपो ।

पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः
सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ॥ १७ ॥
उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ।
तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं
पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥१८॥
स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया
तरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः ।
अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं
विरजधियोऽन्वयन्त्यभिविपण्यव एकरसम् ॥१९॥
स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरन्तरसंवरणं
तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतम् ।
इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं
भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः[1] ॥२०॥
दुरवगमात्म[2]तत्त्वनिगमाय तवात्ततनो-
श्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ।
न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते
चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥ २१ ॥
त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियव-
च्चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च ।
न बत रमन्त्यहो असदुपासनाऽऽत्महनो
यदनुशया भ्रमन्त्युरुभये कुशरीरभृतः ॥ २२ ॥
निभृतमरुन्मनोऽक्ष[3]दृढयोगयुजो हृदि
यन्मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ।
स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो
वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः ॥२३॥
क इह नु वेद बतावरजन्मलयोऽग्रसरं
यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये ।
तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः
किमपि न तत्र शास्त्रम[4]वकृष्य शयीत यदा २४॥
जनिमसतः सतो मृतिमुताऽऽत्मनि ये च भिदां
विपणमृतं स्मरन्त्युपदिशन्ति त आरुपितैः ।

१ वीर० निःश्वसिताः । २ वीर० दुरधिगमात्म । ३ वीर० मनोक्ष । ४ वीर० मपकृष्य ।

त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता
त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरसे ॥ २५ ॥
सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजा-
त्सदभिमृशन्त्यशेषमिदमात्मतयाऽऽत्मविदः ।
न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदाऽऽत्मतया
स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयाऽवसितम् ॥ २६ ॥
तव परि ये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया
त उत पदाऽऽक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः ।
परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तां-
स्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखाः॥
त्वमकरणः[1] स्वराडखिलकारकशक्तिधर-
स्तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयाऽनिमिषाः ।
वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो
विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः॥२८॥
स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो
विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्ततः ।
न हि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवे-
द्वियत इवाऽऽपदस्य तव शून्यतुलां दधतः॥२९॥
अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगता-
स्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा ।
अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवे-
त्सममनुजानतां[2] यदमतं मतदुष्टतया ॥ ३० ॥
न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयो-
रुभययुजा भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ।
त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे
सरित इवार्णवे मधु निलिल्युरशेषरसाः ॥ ३१ ॥
नृषु तव मायया भ्रममममीष्ववगत्य भृशं
त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवम् ।
कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः
सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयम् ॥ ३२ ॥
विजितहृषीकवायुभिरपान्तमनस्तुरगं
य इह यतन्ति यन्तु मतिलोलमुपायखिदः ।
व्यसनशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणं

१ वीर० त्वमरकरः । २ वीर० मविजानतां ।

वणिज इवाज[1] सन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ ॥ ३३ ॥
स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथै-
स्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे ।
इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां
सुखयति कोन्विह स्वविहते[2] स्वनिरस्तभगे ॥३४॥
भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदा-
स्त उत भवत्पदांबुजहृदोऽघभिदङ्घ्रिजलाः ।
दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे
न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् ॥ ३५ ॥
सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं
व्यभिचरति क्व च क्व च मृषा न तथोभययुक् ।
व्यवहृतये विकल्प इषितोऽन्धपरंपरया
भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ॥३६
न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधना-
दनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे ।
अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथै-
र्वितथमनोविलासमृतमित्यवयन्त्यबुधाः ॥ ३७ ॥
स यदजया त्वजामनुशयीत गुणांश्च जुष-
न्भजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः ।
त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगो
महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ॥ ३८ ॥
यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः ।
असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगव-
न्ननपगतान्तकादनधिरूढपदाद्भवतः ॥ ३९ ॥
त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयो-
र्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि[3] देहभृतां च गिरः ।
अनुयुगमन्वहं सगुणगीतपरंपरया
श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ ४० ॥
द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया
त्वमपि यदन्तराऽण्डनिचया ननु सावरणाः ।
ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतय-

१ वीर० इवाविशन्त्यकृत । २ वीर० स्वपिहिते ।
३ वीर० स्तर्हिन देह ।

स्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥४१[1]॥

श्रीभगवानुवाच—

इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्याऽऽत्मानुशासनम् ।
सनन्दनमथाऽऽनर्चुः सिद्धा ज्ञात्वाऽऽत्मनो गतिम्

[1] विज० चतुर्दशं श्लोकमारभ्यैतत्पर्यन्तं २८ श्लोका भिन्नपाठा वर्तन्ते । तेचः—**श्रुतय ऊचुः ।** जयजय जह्यजामजित दोषगृहीतगुणांस्त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः । अज जगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते क्वचिदजयात्मनाऽनुचरतोऽनुचरेन्निगमः ॥१॥ बृहदुपलब्धमेतदवशेषतया यत उदगात्तमस्यविकृते विकृतः । अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥२॥ इति सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणं तव कथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः । किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः परम भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥३॥ दृतय इवोच्छ्वसन्त्यसुहृदो यदि ते महदहमादयोण्डमसृजन्यदनुग्रहतः । पुरुषविधान्वयोत्र चरमोत्तममध्यमादिषु यस्तव सदसतः परं प्रथयेदविशेषमृतम् ॥ ४ ॥ उदरमुपासते यर्हि वर्त्मनि सूक्ष्मदृशः परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् । तत उदगाच्च नन्दनपथाऽथ शिरः परमं पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥ ५ ॥ स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया भरतमतश्चकास्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः । अपि वितथास्वमूष्ववितथोरुविधं मनसि निकटधियो नयन्त्यभिविपल्य तव ॥ ६ ॥ प्रक्रमवत्स्वसत्कृतं सर्वेषु पुरुषेषु सर्वासु धीषु स्थितवा त्वां तु बहिरन्तरसच्चरणेऽपि । तव पुरुष वदन्त्यखिलशक्तिधृतः स्वकृतं ॥ ७ ॥ इति विमृशन्ति कवयो निगमावपनं यजन्त उपासते भवमध्यविनिःश्वसिताः । दुरवगमात्मतत्वनिगमायतवाङ्मनसश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ॥८॥ न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः । त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरन्ति तथोन्मुखास्त्वयि हि ते प्रिय आत्मनि च ॥ ९ ॥ न च रमन्त्यहो असदुपासनयात्महनो यदनुशया भ्रमन्त्यभवाः कुशरीरभृतः । निभृतमोक्षहृदययोगयुजो हृदयं मुनय उपासते तदरयोपि ययुः स्मरणात् ॥ १० ॥ स्वनुराग तद्भवानुरगेन्द्रभोगदण्डविषक्तधियो वयमपि ते समासमदृशोङ्घ्रिसरोजसुधाम् । क इह वेद नु वक्तुमुपेतजन्मलयो यत उदगादृषिरनुदेवगणा उभये ॥ ११ ॥ तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमपकृष्य शयीत यदा । जनिमसतः सतो मृतिमजात्मनि ये च भिदां विपणमृते स्मरन्त्युपविशध्वनिमारुवतः ॥ १२ ॥ त्रिगुणमयः पुमानिति यदवोधकृता त्वयि न तु भवेत्तदवबोधरसे । सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि भवत्यसतां मनुजादयो विमृशन्त्यशेषमिदमार्ततयाऽऽत्मविदः ॥ १३ ॥ न हि विकृतं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनुप्रविष्ट इदमात्मतया रसितम् । तव ये परिचरन्त्यखिलतत्वनिकेततया ननु ते पदाक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः ॥ १४ ॥ परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तांस्त्वयि दृढसौहृदा ननु पुनन्ति न ते विमुखाः । त्वमेकः स्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तव बलिमुद्वहन्ति समदन्ति च येऽनिमिषाः ॥ १५ ॥ वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः । स्थिरचरजातयः स्युरज येत्वनिमित्तयुजो विरह उदीक्षयेद्यदि परस्य विमुक्तसतः ॥ १६ ॥ न हि परमस्य कश्चिदपरो न परस्य भवेद्वियत इवात्र यस्य शून्यतुलसंदधतः । अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्व ततो न हि न शास्यतेति नियमो ध्रुवते च तथा ॥ १७ ॥ अजन परिमुच्यतेत्र भवात्सततात्सममनुजानता ततमनन्तमदुष्टतया । न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयोरुभययुजोर्भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ॥ १८ ॥ त्वयि त इमे ततो विबुधनामगुणाः परमेऽमृत इवार्णवे मधु निलिल्युरशेषरसाः । नृषु तव मायया स्वगतया कुशलं त्वयि सुधियोङ्गभेदमनुधातुमनुप्रभवः । कथमनुवर्तिनां भवभयं तव भ्रुकुटी सृजति मुहुर्नृणाम् ॥ १९ ॥ इह भवचरणेषु सुजातभुवोजितहृषीकवायुभिरुदात्तमहत्तुरगैः । य इह यतन्त्यनतिलोलमुपायविदो व्यसनशताब्धितारमपहाय गुरोश्चरणम् ॥ २० ॥ वणिज इवोच्छ्वसन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ स्वजनसुतात्मदारधनधामधराः । सुखशान्तिमति त्वयि हि सन्ति न तानि नृणां विभव उद्यति श्रयत आत्मनि सर्वरसे ॥ २१ ॥ इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति कोन्विहाद्य विजने स्वनिरस्तभगे । भुवि पुण्यतीर्थसदना त्वृषयो निविशन्त्यतस्त्वानुभवतः पदांबुजं हृदाघभिदं दधति । सकृन्मनस्त्वयि चिदात्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथम् ॥ २२ ॥ इदमप्यथो वदन्ति चेन्ननु तर्का व्यभिचरन्ति क्वचित्क्वचिन्मृषा च । ततो भयदृग्व्यवहितये विकल्प उषितोन्वहमन्धपरंपरया भ्रमति भारती च तवोरुवृत्तिभिरूढजवा ॥ २३ ॥ न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधनादनिमित्तकमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे । अत उपगीयते द्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमिदमित्यवयन्ति बुधाः ॥ २४ ॥ उदगात्पुमाननुगीतगुणांश्च जुषन्भजति सरूपतां तदनु त्वमुत जहासि जिहासिताम् । अहिरिव त्वचं परमात्तभगां महसि महीयसेऽष्टगुणोऽपरिमेयभगः ॥ २५ ॥ यदि न समुच्चरन्ति यतयोपि हृदि कामजडाद्दुरधिगमोऽसतां हृदिगतोऽस्मृतकण्ठमणिः । अनुतृप्तयोगिनामभयो भगवन्नवगतान्तकादनधिरूढपदाद्भवतः ॥ २६ ॥ तदवगमार्थसितासितयोर्गुणविगुणयोर्नहि देहभृतां स गिरः । अनुययुरत्र हंसकुलगीतपरंपरया न तुषावरणा इव रजांसि वान्ति । वयसा सह यच्छ्रुतयस्त्वयि सफलं पतन्ति न पतन्ति बन्धनाः ॥ २७॥

इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः ।
समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥
त्वं चैतद्ब्रह्मदायाद श्रद्धयाऽऽत्मानुशासनम् ।
धारयंश्चर गां कामं कामानां भर्जनं नृणाम् ४४
श्रीशुक उवाच—
एवं स ऋषिणाऽऽदिष्टं गृहीत्वा श्रद्धयाऽऽत्मवान् ।
पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो मुनिः ॥ ४५ ॥
नारद उवाच—
नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्तये ।
यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ॥४६॥
इत्याद्यमृषिमानम्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ।
ततोऽगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ॥४७॥
सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः ।
तस्मै तद्वर्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ४८ ॥
इत्येतद्वर्णितं राजन्यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया ।
यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत् ॥४९॥
योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो
यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्तिताः
यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा
तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् ५०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

विष्णुभक्तएव मोक्षमाप्नोति । इतरदेवताभक्तस्तु मोक्षेतरफलमेव । इत्यत्र वृकासुरोपाख्यानं ॥ १ ॥

राजोवाच—
देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवम् ।
प्रायस्ते धनिनो भोजा न तु लक्ष्म्याः पतिं हरिम्
एतद्वेदितुमिच्छामः संदेहोऽत्र महान्हि नः ।
विरुद्धशीलयोः प्रभ्वोर्विरुद्धा भजतां गतिः॥२॥
श्रीशुक उवाच—
शिवः शक्तियुतः शश्वत्त्रिलिङ्गो गुणसंवृतः ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ ३ ॥
ततो विकारा अभवन् षोडशामीषु कंचन ।
उपधावन्विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिम् ॥ ४ ॥
हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।
स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत् ॥ ५ ॥
निवृत्तेष्वश्वमेधेषु राजा युष्मत्पितामहः ।
शृण्वन्भगवतो धर्मानपृच्छदिदमच्युतम् ॥ ६ ॥
स आह भगवांस्तस्मै प्रीतः शुश्रूषवे प्रभुः ।
नृणां निःश्रेयसार्थाय योऽवतीर्णो यदोः कुले ७
श्रीभगवानुवाच—
यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः ।
ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ८
स यदा वितथोद्योगो निर्विण्णः स्याद्धनेहया ।
मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रहम् ॥ ९ ॥
तद्ब्रह्म परमं सूक्ष्मं चिन्मात्रं सदनन्तकम् ।
अतो मां सुदुराराध्यं हित्वाऽन्यान्भजते जनः१०
ततस्त आशुतोषेभ्यो लब्धराज्यश्रियोद्धताः ।
मत्ताः प्रमत्ता वरदान्विस्मरन्त्यवजानते ॥ ११ ॥
श्रीशुक उवाच—
शापप्रसादयोरीशा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।

---

१ विज० धारयन्भज मे कामं कामानां निधनं नृणां । २ उभ० स गुरुणा । ३ विज० ऽऽदिष्टो । ४ विज० सद्यस्ततो राजन् । ५ विज० गुरुं । ६ विज० मलमूर्तये । ७ विज० ब्रह्मन्नतु । ८ विज० पञ्चसु । ९ विज० उपाधावन् । १० विज० विरिस्तु ।

१ उभ० मामन्त्र्य । २ वीर० मुखाच्युतं । ३ विज० न्यश्च । ४ विज० येन । ५ विज० यो ह्यात्मा जगदादिमध्यनिधनो । ६ विज० पुनः संहितां । ७ विज० तथा । ८ विज० चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥९४॥ ९ वीर० स तदा । १० विज० तदनुग्रहं । ११ वीर० तस्मै ब्रह्म । १२ विज० प्रमत्ता वरदान्देवान् । १३ वीर० कोप ।

सद्यः शापप्रसादोऽङ्ग शिवो ब्रह्मा न चाच्युतः॥१२
अत्रे[1] चोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वृकासुराय गिरिशो वरं दत्त्वाऽऽप संकटम् १३
वृको नामासुरः पुत्रः शकुनेः पथि नारदम् ।
दृष्ट्वाऽऽशुतोषं पप्रच्छ देवेषु त्रिषु दुर्मतिः ॥१४॥
स आह देवं गिरिशमु[2]पाधावाऽऽशु सिध्यसि ।
यो[3]ऽल्पाभ्यां गुणदोषाभ्यामाशु तुष्यति कुप्यति
दशास्यबाणयोस्तुष्टः स्तुवतोर्वन्दिनोरिव ।
ऐश्वर्यमतुलं दत्त्वा तत आप सुसङ्कटम् ॥ १६ ॥
इत्यादिष्टस्तमसुर उपाधावे[4]त्स्वगात्रतः ।
केदार आत्मक्रव्येण जु[5]ह्वानोऽग्निमुखं हरम्॥१७॥
देवोपलब्धिमप्राप्य निर्वेदात्सप्तमेऽहनि ।
शिरो[6]ऽवृश्चत्स्वधितिना तत्तीर्थक्लिन्नमूर्धजम्॥१८॥
तदा महाकारुणिकः स धूर्जटि-
र्यथा[7] वयं चाग्निरिवोत्थितोऽनलात् ।
निगृह्य दोर्भ्यां भुजयोर्न्यवारय-
त्तत्स्पर्शनाद्भूय उप[8]स्कृताकृतिः ॥ १९ ॥
तमाह चाङ्गालमलं वृणीष्व मे
यथा[9]ऽभिकामं वितरामि ते वरम् ।
प्रीयेयं[10] तोयेन नृणां प्रपद्यता-
महो त्वयाऽऽत्मा भृशमर्द्यते वृथा ॥ २० ॥
देवं[11] स वव्रे पापीयान्वरं भूतभयावहम् ।
यस्य[12] यस्य करं शीर्ष्णि धास्ये स म्रियतामिति २१
तच्छ्रुत्वा भगवान् रुद्रो दुर्मना इव भारत ।
ओमिति प्रहसंस्तस्मै ददे[13]ऽहेरमृतं यथा ॥ २२ ॥
इत्यु[14]क्तः सोऽसुरो नूनं गौरीहरणलालसः ।
स तद्वरपरीक्षार्थं शंभोर्मूर्ध्नि[15] किलासुरः ।
स्वहस्तं धातुमारेभे सोऽबिभ्यत्स्वकृताच्छिवः॥२३
तेनोपसृष्टः संत्रस्तः पराधावत्सवेपथुः ।
यावदन्तं दिवो भूमेः काष्ठाना[1]मुदगादुदक् ॥२४॥
अजानन्तः प्रतिविधिं तूष्णीमासन्सुरेश्वराः ।
ततो वैकुण्ठमगमद्भास्वरं तमसः परम् ॥ २५ ॥
यत्र नारायणः साक्षान्न्यासिनां परमा गतिः ।
शान्तानां न्यस्तदण्डानां यतो नावर्तते गतः॥२६
तं तथा व्यसनं दृष्ट्वा भगवान्वृजिनार्दनः ।
दूरा[2]त्प्रत्युदियाद्भूत्वा बटुको योगमायया ॥२७॥
मेखलाजिनदण्डाक्षै[3]स्तेजसाऽग्निरिव ज्वलन् ।
अभि[4]वादयामास च तं कुशपाणिर्विनीतवत् ॥२८

श्रीभगवानुवाच—

शाकुनेय भवान्व्यक्तं श्रान्तः किं दूरमागतः ।
क्षणं विश्रम्यतां पुंस आत्माऽयं सर्वकामधुक् २९
यदि नः श्रवणायाऽलं युष्मद्व्यवसितं विभो ।
भण्यतां प्राय[5]शः पुंभिर्धृतैः स्वार्थान्समीहते॥३०॥

श्रीशुक उवाच—

एवं भगवता पृष्टो वचसाऽमृतवर्षिणा ।
गतक्लमोऽब्रवीत्तस्मै यथापूर्वमनुष्ठितम् ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवं चेत्तर्हि तद्वाक्यं न वयं श्रद्दधीमहि ।
यो दक्षशापात्पैशाच्यं प्राप्तः प्रेतपिशाचराट्॥३२
[रु[6]षा क्रान्तशरीरोऽसौ न सत्यं वदते हरः ।
क्रोधयुक्ते कुतः सत्यं मूढोऽसि त्वं महासुर॥१॥]
यदि वस्तत्र विश्रंभो दानवेन्द्र जगद्गुरौ ।
तर्ह्यङ्गाशु स्वशिरसि हस्तं[7] न्यस्य प्रतीयताम्॥३३॥
यद्यसत्यं वचः शंभोः कथञ्चिद्दानवर्षभ ।
तदैनं जह्यसद्वाचं न[8] यद्वक्ताऽनृतं पुनः ॥ ३४ ॥

---

१ उभ० अत्रैवो । २ विज० मुपधावस्व सिद्धये । ३ उभ० सोल्पाभ्यां । ४ विज० त्सुयन्त्रितः । ५ विज० जुह्वन्नग्नि । ६ विज० शिरोजिहीर्षुरसिना स तीर्थक्लिन्नमूर्धजः । ७ वीर० यथाऽरणावग्निरिवोत्थितोऽनलात् । विज० यथाऽवयव्यग्निरिवोत्थितोऽनलात् । ८ विज० उपाकृता । ९ उभ० यथा निकामं । १० विज० शिवेन जीवेन । ११ उभ० देवात्स वव्रे । १२ विज० यस्य पुंसः । १३ विज० ददौ वरमृतं यथा । १४ उभ० इदमर्धं नास्ति । १५ विज० शीर्ष्णि वृकासुरः ।

१ विज० कोष्ठानामुदरं भुवः । २ विज० दूरात्प्रत्युदितो भूप दारको योगमायया । ३ विज० दण्डाद्यै । ४ वीर० तमाशीर्वादयामास । ५ विज० पुरुषः साधो पुंभिः स्वार्थं समीहते । ६ विज० एकः श्लोकोऽधिकः । ७ विज० हस्तन्यासः प्रदीयतां । ८ वीर० न तद्वक्ता । विज० न च वक्ता ।

इत्थं भगवतश्चित्रैर्व[1]चोभिः स सुपेशलैः ।
भिन्नधीर्विस्मृतः शीर्ष्णि स्वहस्तं कुमतिर्व्यधात्॥
अथापतद्भिन्नशिरा वज्राहत इव क्षणात् ।
जयशब्दो नमःशब्दः साधुशब्दोऽऽभवद्दिवि ३६
मुमुचुः पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे ।
देवर्षिपितृगन्धर्वा मोचितः संकटाच्छिवः ॥३७॥
मुक्तं गिरिशमभ्याह भगवान्पुरुषोत्तमः ।
अहो देव महादेव पापोऽयं स्वेन पाप्मना॥३८॥
हतः कोनु म[1]हत्स्वीश जन्तुर्वै कृतकिल्बिषः ।
क्षेमी स्यात्किमु विश्वेशे कृ[2]तागस्को जगद्गुरौ॥३९॥
य एवमव्याकृतशक्त्युदन्वतः
परस्य साक्षात्परमात्मनो हरेः ।
गिरित्र[3]मोक्षं कथयेच्छृणोति वा
विमुच्यते संसृतिभिस्तथाऽरिभिः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे अष्टाशी[4]तितमोऽध्यायः॥ ८८ ॥

एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

देवेषु क उत्तम इति संशये भृग्वादिभिः परीक्ष्य विष्णुरेव सर्वोत्तम इति ख्यापनम् ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
सरस्वत्यास्तटे राजन्नृषयः सत्रमासत ।
वितर्कः समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् ॥१॥
तस्य जिज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप ।
तज्ज्ञप्त्यै प्रेषयामासुः सोऽभ्यगाद्ब्रह्मणः सभाम्२
न तस्मै प्र[2]ह्वणं स्तोत्रं चक्रे सत्त्वपरीक्षया ।
तस्मै चुक्रोध भगवान्प्रज्वलन्स्वेन तेजसा ॥ ३ ॥
स आत्मन्युत्थितं मन्युमात्मजायाऽऽत्मना प्रभुः ।
अशीशमद्यथा वह्निं स्व[3]योन्या वारिणाऽऽत्मभूः ॥४
ततः कैलासमगमत्स तं देवो महेश्वरः ।
परिरब्धुं समारेभ उत्थाय भ्रातरं मुदा ॥ ५ ॥
नै[4]च्छत्त्वमस्युत्पथग इति देवश्चुकोप ह ।
शूलमुद्यम्य तं हन्तुमारेभे तिग्मलोचनः ॥ ६ ॥
पतित्वा पादयोर्देवी सान्त्वयामास तं गिरा ।
[इतिकृच्छ्रात्ततोमुक्तः कै[5]लासाद्रजताचलात् ।]
अ[6]थो जगाम वैकुण्ठं यत्र देवो जनार्दनः ॥ ७॥
शयानं श्रिय उत्सङ्गे पदा वक्षस्यताडयत् ।
तत उत्थाय भगवान्सह लक्ष्म्या सतां गतिः ॥८
स्वतल्पादवरुह्याथ ननाम शिरसा मुनिम् ।
आह ते स्वागतं ब्रह्मन्निषीदात्राऽऽसने क्षणम् ।
अजानता[5]मागतान्वः क्षन्तुमर्हथ नः प्रभो ॥९॥
अ[6]तीव कोमलौ तात चरणौ ते महामुने ।
इत्युक्त्वा विप्रचरणौ मर्दयन्स्वेन पाणिना॥१०॥
पुनीहि सह लोकं मां लोकपालांश्च मद्गतान् ।
पादोदकेन भवं[7]तस्तीर्थानां तीर्थकारिणा ॥११॥
अद्याहं भगवल्लँक्ष्म्या आसमेकान्तभाजनम् ।
वत्स्यत्युरसि मे भू[8]तिर्भवत्पादहतांहसः॥ १२ ॥
[श्री[9]वत्समिति नामापि जायतां पादलक्षणः ।]
श्रीशुक उवाच—
एवं ब्रुवाणे वैकुण्ठे भृगुस्तं[10]न्मन्द्रया गिरा ।
निर्वृतस्तर्पितस्तूष्णीं भक्त्युत्कण्ठोऽश्रुलोचनः १३
पुनश्च सत्रमाव्रज्य मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।
स्वानुभूतमशेषेण राजन्भृगुरवर्णयत् ॥ १४ ॥
तन्निशम्याथ मुनयो विस्मिता मुक्तसंशयाः ।

---

१ वीर० वचोभिः स्मयपेशलैः । विज० वचोभिश्च सुपेशलैः । २ विज० ब्रह्मणे स्तोत्रं । ३ विज० विशमयेद्वारिणा प्रभुः । ४ विज० नैच्छत्तमशुभाचार इति । ५ विज० इदमर्धमधिकं । ६ विज० मुनिर्जगाम ।

१ विज० कुतश्चापि जन्तुर्वै । २ विज० कृतपापो । ३ विज० गिरीश । ४ विज० द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ५ विज० अजानतामागसं नः क्षन्तुमर्हसि मानद । ६ उभ० अयं श्लोको नास्ति । ७ विज० भगवंस्तिर्थानां । ८ विज० नो भूतिर्भवत्पादहतांहसि । ९ विज० इदमर्धमधिकं । १० विज० स्तत्सार्द्रया गिरा ।

भूयांसं श्रद्दधुर्विष्णुं यतः शान्तिर्यतोऽभयम्॥१५
धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं वैराग्यं च तदन्वितम् ।
ऐश्वर्यं चाष्टधा यस्माद्यशश्चाऽऽत्ममलापहम् ॥१६
मुनीनां न्यस्तदण्डानां शान्तानां समचेतसाम् ।
अकिञ्चनानां साधूनां यमाहुः परमां गतिम् १७
सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिर्ब्राह्मणास्त्विष्टदेवताः ।
भजन्त्यनाशिषः शान्ता यं वा निपुणबुद्धयः १८
त्रिविधा कृतयस्तस्य राक्षसा असुराः सुराः ।
गुणिन्या मायया सृष्टाः सत्त्वं तत्तीर्थसाधनम्१९
श्रीशुक उवाच—
एवं सारस्वता विप्रा नृणां संशयनुत्तये ।
पुरुषस्य पदांभोजसेवया तद्गतिं गताः ॥ २० ॥
सूत उवाच—
इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगन्ध-
पीयूषं भवभयभित्परस्य पुंसः ।
सुश्लोकं श्रवणपुटैः पिबत्यभीक्ष्णं
पान्थोऽध्वभ्रमणपरिश्रमं जहाति ॥ २१ ॥
श्रीशुक उवाच—
एकदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्न्याः कुमारकः ।
जातमात्रो भुवं स्पृष्ट्वा ममार किल भारत ॥२२
विप्रो गृहीत्वा मृतकं राजद्वार्युपधाय सः ।
[श्रीशुक उवाच—
कदाचिद्वाजिमेधेन यष्टुमुद्यम्य केशवः ।
महीं प्रदक्षिणीकर्तुं प्राहिणोत्प्रोक्षितं हयम् ॥१॥
हार्दिक्यं कृतवर्माणं युयुधानं च सात्यकिम् ।
चारुदेष्णं सुदेष्णं च प्रद्युम्नं सांबमेवच ॥ २ ॥
अंशुमन्तं सुभानुं च बहुसैन्यांश्च यादवान् ।
रक्षणार्थं तुरङ्गस्य प्राहिणोद्यदुनन्दनः ॥ ३ ॥
ते वै प्रदक्षिणं कृत्वा वसुधां प्रोक्षितं हयम् ।
उपानिन्युरदीर्घेण कालेन भरतर्षभ ॥ ४ ॥
यष्टुकामं हरिं श्रुत्वा हयमेधेन भारत ।
आजग्मुर्दीर्घतपसो मुनयः संशितव्रताः ॥ ५ ॥
होतारं च तथाऽध्वर्युमुद्गातारं च केशवः ।
कल्पयित्वा यथान्यायं तथान्यानपि ऋत्विजः ॥६
ऋषिभिर्ब्राह्मणश्रेष्ठैर्यज्ञविद्याविचक्षणैः ।
दीक्षां प्रपेदे भगवान्कृतपुण्याहमङ्गलः ॥ ७ ॥
तमुपास्तुं महीपाला नानाजनपदेश्वराः ।
आजग्मुर्देवसङ्काशाः किरीटमुकुटोज्ज्वलाः ॥८॥
पाण्डवाश्च महीपाल यज्ञदर्शनमिच्छवः ।
आहूता वासुदेवेन द्वारकामाययुर्नृप ॥ ९ ॥
तस्मिंस्तथा वर्तमाने हयमेधमहोत्सवे ।
आसंस्तृप्ता द्विजा भोज्यवस्त्रगोभूमिकाञ्चनैः॥१०
दीक्षां प्रविश्य गोविन्दः कामैस्तर्पयति द्विजान् ।
भुञ्जानेषु द्विजाग्रेषु प्रत्यगृह्णत्सुवाञ्छितम्॥११॥
आसीनेषु यथायोगं भूपालेषु समन्ततः ।
वदत्सु मा शब्द इति वेत्रझर्झरपाणिषु ॥ १२ ॥
तृणमूलधरः कश्चिद्ब्राह्मणोऽभ्येत्य सत्वरः।
चुक्रोश आर्त उद्बाहुर्यज्ञवाटमुखे स्थितः ॥१३॥
क्षुत्क्षामकण्ठः शुष्कास्यो गलद्बाष्पाकुलेक्षणः ।]
इदं प्रोवाच विलपन्नातुरो दीनमानसः ॥ २३ ॥
ब्रह्मद्विषः शठधियो लुब्धस्य विषयात्मनः ।
क्षत्रबन्धोः कर्मदोषात्पञ्चत्वं मे गतोऽर्भकः ॥२४
हिंसाविहारं नृपतिं दुःशीलमजितेन्द्रियम् ।
प्रजा भजन्त्यः सीदन्ति दरिद्रा नित्यदुःखिताः॥
एवं द्वितीयं विप्रर्षिस्तृतीयं त्वेवमेव च ।
विसृज्यं स नृपद्वारि तां गाथां समगायत॥२६॥

---

१ विज० चतुर्विधं। २ विज० मूर्तयस्तस्य। ३ विज० गुणास्तन्मायया सृष्टाः सत्वं तत्रार्थदर्शनं। ४ उभ० इत्थं । ५ वीर० पद्मगन्धि । विज० पद्मगर्भे । ६ उभ० पिबन्नभीक्ष्णं । ७ विज० पान्थोऽथ । ८ विज० अत्र त्रिणवतितमोध्यायः ॥९३॥ ९ विज० एतदाद्यर्धत्रयं नास्ति। १० विज० एतदारभ्य सार्धत्रयोदशश्लोकाःअधिकाः। इयंकथा शततमेऽध्याये वर्तते ।

१ वीर० लुब्धस्याविजितात्मनः। २ विज० गताः सुताः । ३ विज० एतदादिसार्धश्लोकस्थाने चत्वारः श्लोका वर्तन्ते ते च—इत्युक्त्वा स पुनश्चैव चुक्रोश भृशदुःखितः । तदाकर्ण्यार्जुनो मानी समुत्थाय वरासनात् ॥१॥ अपृच्छत्स्वयमासाद्य ब्राह्मणं केशवान्तिकात् । किमासन्नर्भका ब्रह्मंस्तव केनासि दुःखितः ॥ २ ॥ ब्रूहि तत्त्वमशेषेण त्वामद्य सुखयाम्यहं । इत्युक्तो ब्राह्मणः प्राह जातो जातोऽर्भको मम ॥ ३ ॥ नीयते तात केनापि तत्क्षणे सूतिकागृहात् । तदाकर्ण्यार्जुनः प्राह स्मयमान इव द्विजं ॥ ४ ॥

तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित्केशवान्तिके ।
परेते नवमे बाले ब्राह्मणं समभाषत ॥ २७ ॥
किंस्वि[1]द्ब्रह्मंस्त्वन्निवासे इह नास्ति धनुर्धरः ।
राजन्[2]यबन्धुरेते वै ब्राह्मणाः सत्रमासते ॥ २८ ॥
धनदारात्[3]मजापृक्ता यत्र शोचन्ति ब्राह्मणाः ।
ते वै राजन्यवेषेण नटा जीवन्त्यसुंभराः ॥२९॥
अहं प्रजां वां भगवन्रक्षिष्ये दीनयोरिह ।
अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः ॥३०॥
ब्राह्मण उवाच—
सङ्कर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो धन्विनां वरः ।
अनिरुद्धोऽप्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवन्ति यत् ॥३१
तत्कथं नु भवान्कर्म दुष्करं जगदीश्वरैः ।
चिकीर्षसि त्वं बालिश्यात्तन्न श्रद्दध्महे वयम् ॥३२
अर्जुन उवाच—
नाहं सङ्कर्षणो ब्रह्मन्न कृष्णः कार्ष्णिरेव च ।
अहं वा अर्जुनो नाम गाण्डीवं यस्य[4] वै धनुः३३
मावमंस्था मम ब्रह्मन्वीर्यं त्र्यंबकतोषणम् ।
मृत्युं विजित्य प्रधने आ[5]नेष्ये ते प्रजां प्रभो ३४
[इ[6]ति विस्रंभयित्वा तं कृष्णमाहार्जुनो नृप ।
अनुज्ञां देहि भगवन्ब्राह्मणार्थे प्रयास्यतः ॥ १ ॥
यजतां वाजिमेधेन भवानेभिर्महात्मभिः ।
इति ब्रुवन्तं बीभत्सुमनुज्ञां प्रेप्सुमच्युतः ॥ २ ॥
बद्धतूणं सगाण्डीवं स्मयमानोऽब्रवीद्वचः ।
श्रीभगवानुवाच—
अहमेवागमिष्यामि न त्वया शक्यतेऽर्जुन ।
तमसाधारणं भूतं मन्ये येन हतोऽर्भकः ॥ ३ ॥
अर्जुन उवाच—
सलोकपालो देवेन्द्रः खाण्डवे विजितो मया ।
किरातरूपी युद्धेन तोषितश्च त्रियंबकः ॥ ४ ॥
निवातकवचाश्चैव वासवेनापि दुर्जयाः ।
मयैव निहताः सङ्ख्ये हिरण्यपुरवासिनः ॥ ५ ॥
तेभ्योऽधिकतरं भूतं किंनु दानवसूदन ।
बिभीषयसि मां कस्मादनुज्ञां देहि सांप्रतम् ॥६॥
श्रीशुक उवाच—
इत्युक्तः प्रददौ कृष्णस्त्वनुज्ञां सव्यसाचिने ।
निर्ययौ यज्ञशालायाः स गृहीतशरासनः ॥ ७ ॥
रथमास्थाय विपुलं समुच्छ्रितकपिध्वजम् ।
अग्रे ब्राह्मणमारोप्य तद्ग्राममभितो ययौ ॥ ८ ॥
तत्र गत्वा प्रविष्टायां तत्पत्न्यां सूतिकागृहम् ।
ब्राह्मणं प्राह बीभत्सुरवरोप्य रथान्नृप ॥ ९ ॥
अर्जुन उवाच—
याहि स्वभवनं ब्रह्मन्नभयं तव सर्वतः ।
दत्तं मयाद्य तद्भीतां पत्नीमाश्वासयाऽशु ते॥१०॥]
एवं विश्रंभितो विप्रः फाल्गुनेन परंतप ।
जगा[1]म स्वगृहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन् ॥३५॥
प्रसूतिकाल आसन्ने भार्याया द्विजसत्तमः ।
पा[2]हिपाहि प्रजां मृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ॥३६॥
[श्रीशुक[3] उवाच—
इत्युक्तो रथमारुह्य सज्जं कृत्वा तु गाण्डिवम् ।
त्वरञ्जगाम बीभत्सुः सूतिकाभवनान्तिकम् ॥१॥
ब्राह्मणोऽपि प्रविश्याह मुहूर्ते सूतिकागृहे ।
गते तु पाहिपाहीति मृत्योरर्जुनमातुरः ॥ २ ॥]
स उपस्पृश्य शुच्यंभो नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
दिव्यान्यस्त्राणि संस्मृत्य सज्यं गाण्डीवमाददे ॥
न्यरुणत्सूतिकागारं शरैर्नानास्त्रयोजितैः ।
तिर्यगूर्ध्वमधः पार्थश्चकार शरपञ्जरम् ॥ ३८ ॥
ततः कुमारः संजातो विप्रपत्न्या रुदन्[4]मुहुः ।
सद्योऽदर्शनमापेदे सशरीरो विहायसा ॥ ३९ ॥
तदाऽह विप्रो विजयं विनिन्दन्कृष्णसन्निधौ ।
मौढ्यं[5] पश्यत मे योऽहं श्रद्दधे क्लीबकत्थनम् ॥४०॥
न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो न रामो न च केशवः ।

१ विज० किं ब्राह्मण त्वन्निवासे । २ विज० राजन्यबन्धोरेवैते । ३ विज० त्मजैर्भृत्या । ४ विज० पश्य कार्मुकं । ५ विज० प्यानयिष्ये तव प्रजाः । ६ विज० दश श्लोका अधिकाः ।

१ विज० जगाम स्वगृहे प्रीत्या पार्थवीर्यं निशाम्य तत् । २ विज० प्रोवाच द्रुतमभ्येत्य पार्थं शस्त्रभृतां वरं । एहि पार्थ महाबाहो यत्तो भव युधां वर । अत्र पूर्वकृतानां हि पौरुषाणां निदर्शनं ॥ ३ विज० श्लोकद्वयमधिकं । ४ वीर० रुदन्मृतः । ५ विज० मौढ्याद्यस्य तवाहं वै श्रद्दधे ।

यस्य शेकुः परित्रातुं कोऽन्यस्तदवितेश्वरः ॥४१॥
धिगर्जुनं मृषावादं धिगात्मश्लाघिनो धनुः ।
दैवोपसृष्टं यो मौढ्यादानिनीषति दुर्मतिः॥४२॥
एवं शपति विप्रर्षौ विद्यामास्थाय फाल्गुनः ।
ययौ संयमनीमाशु यत्राऽऽस्ते भगवान्यमः ॥४३
विप्रापत्यमचक्षाणस्तत ऐन्द्रीमगात्पुरीम् ।
आग्नेयीं नैर्ऋतीं सौम्यां वायव्यां वारुणीमथ ।
रसातलं नाकपृष्ठं धिष्ण्यान्यन्यान्युदायुधः ॥४४
ततोऽलब्धद्विजसुतो ह्यनिस्तीर्णप्रतिश्रुतः ।
अग्निं विविक्षुः कृष्णेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ॥४५
दर्शये द्विजसूनूंस्ते मोऽवज्ञाऽऽत्मानमात्मना ।
ये ते नः कीर्तिं विमलां मनुष्याः स्थापयिष्यन्ति
इति संभाष्य भगवानर्जुनेन सहेश्वरः ।
दिव्यं स्वरथमास्थाय प्रतीचीं दिशमाविशत् ४७
सप्तद्वीपान्सप्तसिन्धून्सप्तसप्त गिरीनथ ।
लोकालोकं तथाऽतीत्य विवेश सुमहत्तमः॥४८॥
तत्राश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ।
तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ४९ ॥
तान्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णो महायोगेश्वरेश्वरः ।
सहस्रादित्यसंकाशं स्वचक्रं प्राहिणोत्पुरः ॥५०॥
तमः सुघोरं गहनं कृतं मह-
द्विदारयद्भूरितरेण रोचिषा ।
मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं
गुणच्युतो रामशरो यथा चमूः ॥ ५१ ॥
द्वारेण चक्रानुपथेन तत्तमः
परं परंज्योतिरनन्तपारम् ।
समश्नुवानं प्रसमीक्ष्य फाल्गुनः
प्रताडिताक्षोऽपिदधेऽक्षिणी उभे ॥ ५२ ॥

ततः प्रविष्टः सलिलं नभस्वता
बलीयसैजद्बृहदूर्मिभूषणम् ।
तत्राद्भुतं वै भवनं द्युमत्तमं
भ्राजन्मणिस्तंभसहस्रशोभितम् ॥ ५३ ॥
तस्मिन्महाभीममनन्तमद्भुतं
सहस्रमूर्धन्यफणामणिद्युभिः ।
विभ्राजमानं द्विगुणोल्बणेक्षणं
सिताचलाभं शितिकण्ठजिह्वम् ॥ ५४ ॥
ददर्श तद्भोगसुखासनं विभुं
महानुभावं पुरुषोत्तमोत्तमम् ।
सान्द्राम्बुदाभं सुपिशङ्गवाससं
प्रसन्नवक्त्रं रुचिरायतेक्षणम् ॥ ५५ ॥
महामणिव्रातकिरीटकुण्डल-
प्रभापरिक्षिप्तसहस्रकुन्तलम् ।
प्रलंबचार्वष्टभुजं सकौस्तुभं
श्रीवत्सलक्ष्मं वनमालया वृतम् ॥ ५६ ॥
सुनन्दनन्दप्रमुखैः स्वपार्षदै-
श्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः ।
पुष्ट्या श्रिया कीर्त्यजयाऽखिलर्द्धिभि-
र्निषेव्यमाणं परमेष्ठिनां पतिम् ॥ ५७ ॥
ववन्द आत्मानमनन्तमच्युतो
जिष्णुश्च तद्दर्शनजातसाध्वसः ।
तावाह भूमा परमेष्ठिनां प्रभु-
र्बद्धाञ्जली सस्मितमूर्जया गिरा ॥ ५८ ॥
द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणा
मयोपनीता भुवि धर्मगुप्तये ।
कलाऽवतीर्णाववनेर्भरासुरा-
न्हत्वेह भूयस्त्वरयेतमन्ति मे ॥ ५९ ॥
पूर्णकामावपि युवां नरनारायणावृषी ।
धर्ममाचरतां स्थित्यै ऋषभौ लोकसंग्रहम् ॥६०॥

---

१ वीर० यं न शेकुः । २ विज० स्तदधिकेश्वरः । ३ वीर० दैवोपसादितं मौढ्या । विज० दैवोपसृष्टयोमौढ्या । ४ विज० मावध्यात्मानमात्मना । वीर० मावज्ञामात्मनः कृथाः । ५ उभ० एतेन कीर्तिं विमलां । ६ वीर० मनुष्याः स्थापयन्ति ते । विज० मानुष्यं स्थापयिष्यसि । ७ वीर० नर्जुनेन महेश्वरः । विज० नर्जुनं स महेश्वरः । ८ विज० सहैव रथ । ९ विज० गगनच्छदं मह । १० वीर० चमूं । ११ विज० तत्तमः परं पदं । विज० यद्भूतमं परात्परं । १२ विज० प्रदीपिताक्षो ।

१ विज० द्युतिं । २ विज० सितांबराभं शितिकण्ठजिह्मगं । ३ विज० रुचिरस्मितेक्षणं । ४ विज० प्रभापरिष्वक्त । ५ वीर० सुकौस्तुभं । ६ उभ० श्वपार्षदैः । ७ विज० स चाह । ८ विज० बद्धाञ्जली । ९ विज० वतीर्णोस्यवने । १० विज० त्वरयैहि मेन्तिकं ।

इत्यादिष्टो भगवता तौ कृष्णौ परमेष्ठिना ।
ओमित्या[1]नम्य भूमानमादाय द्विजदारकान् ६१
न्यवर्ततां स्वकं धाम संप्रहृष्टौ यथागतम् ।
विप्राय ददतुः पुत्रान्यथा[2]रूपं यथावयः ॥ ६२॥
निशाम्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविस्मितः ।
यत्किञ्चित्पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकंपितम् ६३
[तथा[3] प्रविश्य गोविन्दो यज्ञवाटं पुनः स्वयम् ।
पूर्णं पुरोहितैर्विप्रैर्ऋत्विग्भिः क्षत्रियर्षभैः ॥ १ ॥
प्रायश्चित्तं तु चलने दीक्षायां य उदाहृतः ।
तं चकार यथान्यायं ब्राह्मणैरनुमोदितः ॥ २ ॥
समाप्य यज्ञं विधिवत्तर्पयित्वाऽर्थिनो द्विजान् ।
ऋत्विग्भिः पूजयित्वाऽन्यान्नृपींश्च कुरुसत्तम ॥३॥
यमुनायां महानद्यां कृत्वाऽवभृथमज्जनम् ।
विजहार यथाकामं महर्षिभिर्यदूत्तमः ॥ ४ ॥]
इती[1]दृशान्यनेकानि वीर्याणीह प्रदर्शयन् ।
बुभुजे विषयान्ग्राम्यानीजे चात्यूर्जितैर्मखैः॥६४॥
प्रववर्षाखिलान्कामान्प्रजासु ब्राह्मणादिषु ।
यथाकालं यथैवेन्द्रो भगवाञ्छ्रैष्ठ्यमास्थितः॥६५॥
हत्वा नृपानधर्मिष्ठान्घातयित्वाऽर्जुनादिभिः ।
अञ्जसा वर्तयामास धर्मं धर्मसुतादिभिः ॥६६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे एकोनन[2]वतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

श्रीकृष्णलीलासङ्ग्रहः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

सुखं स्वपुर्यां नि[4]र्वसन्द्वारकायां श्रियः पतिः ।
सर्वसंपत्समृद्धायां जुष्टायां वृष्णिपुङ्गवैः ॥ १ ॥
स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिर्नवयौवनकान्तिभिः ।
कन्दु[5]कादिभिर्हर्म्येषु क्रीडन्तीभिस्तडिद्द्युभिः॥२
नित्यं संकुलमार्गायां मदच्युद्भिर्मतङ्गजैः ।
स्वलङ्कृतैर्भटैरश्वै रथैश्च कनकोज्ज्वलैः ॥ ३ ॥
उद्यानोपवनाढ्यायां पुष्पितद्रुमराजिषु ।
निर्विशद्भृङ्गविहगैर्नादितायां समन्ततः ॥ ४ ॥
रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः ।
ता[6]वद्विचित्ररूपोऽसौ तद्गेहेषु महर्द्धिषु ॥ ५ ॥
प्रोत्फुल्लोत्पलकह्लारकुमुदांभोजरेणुभिः ।
वासितामलतोयेषु कूजद्द्वि[7]जकुलेषु च ॥ ६ ॥
विजहार विगाह्यांभो ह्रदिनीषु महोदयः ।
कुचकुङ्कुमलिप्ताङ्गः परिरब्धश्च यो[3]षिताम् ॥ ७ ॥
उपगीयमानो गन्धर्वैर्मृदङ्गपणवानकान् ।
वादयद्भिर्मुदा वी[4]र्णां सूतमागधवन्दिभिः ॥ ८ ॥
सि[5]च्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हसन्तीभिः स्म रेचकैः ।
प्रतिसिञ्चन्विचिक्रीडे य[6]क्षीभिर्यक्षराडिव ॥ ९ ॥
ताः क्लिन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाः
सिञ्चन्त्य उद्धृतबृहत्कबरप्रसूनाः ।
का[7]न्तं स्म रेचकजिहीरषयोपगुह्य
जातस्मरोत्सवलसद्वदना विरेजुः ॥ १० ॥
कृष्णस्तु तत्स्तनविषज्जितकुङ्कुमस्रक्-
क्रीडा[8]ऽभिषङ्गधुतकुन्तलवृन्दबन्धः ।
सिञ्चन्मुहुर्युवतिभिः प्रतिषिच्यमानो
रेमे करेणुभिरिवेभपतिः परीतः ॥ ११ ॥

---

१ विज० त्वानन्दभूमान । २ विज० यथारूपांस्तदा प्रभू । विज० यथारूपं प्रसूयतां । ३ विज० चत्वारः श्लोका अधिकाः । ४ विज० न्यवसद्द्वारकायां । ५ विज० कन्दुकैर्हर्म्यसौधेषु । ६ विज० तावन्ति बिभ्रद्रूपाणि । ७ विज० कुलादिभिः ।

१ विज० एतदादिश्लोकत्रयं नास्ति । २ विज० शततमोध्यायः ॥ १०० ॥ ३ विज० स्वयोषितां । ४ उभ० वीणाः । ५ उभ० सेव्यमानो । ६ विज० मुखरः शक्तिभिः स्वयं । ७ वीर० कान्तं स्वसेचनजिहीर्षुतयोप । विज० कान्तस्य चेतनजिहीर्षुतयोप । ८ विज० क्रीडाभिसङ्गतसकुन्तलकुन्दगन्धः ।

नटानां नर्तकीनां च गीतवाद्योपजीविनाम् ।
क्रीडालङ्कारवासांसि कृष्णेऽदात्तस्य च स्त्रियः १२
कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापेक्षितस्मितैः ।
नर्मक्ष्वेलिपरिष्वङ्गैः स्त्रीणां किल हृता धियः १३
ऊचुर्मुकुन्दैकधियोऽगिर उन्मत्तवज्जडम् ।
चिन्तयन्त्योऽरविन्दाक्षं तानि मे गदतः शृणु १४
महिष्य ऊचुः—
कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे
स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्तबोधः[2] ।
वयमिव सखि कच्चिद्गाढनिर्भिन्नचेता
नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥ १५ ॥
नेत्रे निमीलयसि नक्तमदृष्टबन्धु-
स्त्वं रोरवीषि करुणं बत चक्रवाकि ।
दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां
किंवा स्रजं स्पृहयसे कबरेण वोढुम् ॥ १६ ॥
भोभोः सदा निष्टनसे उदन्व-
न्नलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः ।
किंवा मुकुन्दापहृतात्मलाञ्छनः
प्राप्तां दशां त्वं च गतो दुरत्ययाम् ॥ १७ ॥
त्वं यक्ष्मणा बलवताऽसि गृहीत इन्दो
क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोपि ।
कच्चिन्मुकुन्दगदितानि यथा वयं त्वं
विस्मृत्य भोः स्थगितगीरुपलक्ष्यसे नः ॥ १८॥
किं त्वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम् ।
गोविन्दापाङ्गनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम्॥१९॥
[मुग्धे[3] ध्यायसि किं गृहाण पुरतः कुन्दं
विकासोन्मुखं किं कुन्देन ममामुना
सुमनसः कीदृग्विधास्त्वत्प्रियाः ।
पुन्नागं मृगये सखि श्रुतिशिरो-
भूषाविशेषायितं गावोष्युज्झितसू-
नमासत तदामोदप्रकर्षोन्मुखाः ॥ १ ॥]

१ विज० एतं श्लोकमारभ्य सप्तविंशश्लोकपर्यन्ताः १६ श्लोका न सन्ति । २ वीर० ग्रस्तबोधः । ३ वीर० अयं श्लोकोऽधिकः ।

मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेन्द्रस्य नूनं
श्रीवत्साङ्कं वयमिव भवान्ध्यायति प्रेमबद्धः ।
अत्युत्कण्ठः[1] शबलहृदयोऽस्मद्विधो बाष्पधाराः
स्मृत्वास्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसङ्गः २०
प्रियरावपदानि भाषसे
मृतसंजीविकयाऽनया गिरा ।
करवाणि किमद्य ते प्रियं
वद मे वल्गितकण्ठ कोकिल ॥ २१ ॥
[शुक[2]राज गाय यदुदेवसत्कथां
कुर्मस्तवाङ्ग पयसोपसेचनम् ।
विरहाग्नितप्तहृदयेष्वलं रमा-
रमणाभिधानसुधया च सिञ्च नः ॥ १ ॥]
न चलसि न वदस्युदारबुद्धे
क्षितिधर चिन्तयसे महान्तमर्थम् ।
अपि बत वसुदेवनन्दनाङ्घ्रिं
वयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्तुम् ॥ २२ ॥
शुष्यद्ध्रदाः कर्शिता[3] बत सिंधुपत्न्यः
संप्रत्यपास्तकमलश्रिय इष्ट भर्तुः ।
यद्वद्वयं मधुपतेः[4] प्रणयावलोक-
मप्राप्य मुष्टहृदयाः पुरुकर्शिताः स्म ॥ २३ ॥
हंस स्वागतमास्यतां पिब पयो ब्रूह्यंग शौरेः कथां
दूतं त्वांनुविदामकच्चिदजितः स्वस्त्यास्तउक्तं पुरा।
किंवा नश्चलसौहृदः स्मरति तं कस्माद्भजामो वयं
क्षौद्रालापयकामदं श्रियमृतेसैवैकनिष्ठास्त्रियाम् २४
इतीदृशेन भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।
क्रियमाणेन माधव्यो लेभिरे परमां गतिम्॥२५॥
श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्याऽऽकर्षते मनः ।
उरुगायोरुगीतो वा पश्यन्तीनां कुतः पुनः॥२६॥
याः[5] संपर्यचरन्प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः ।
जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः॥[6] २७॥

१ वीर० अत्युत्कण्ठं सजलहृदयो । २ वीर० अयं श्लोकोधिकः । ३ वीर० कृशतरा । ४ वीर० यदुपतेः । ५ वीर० वैष्णवीं । ६ वीर० यास्तं । ७ वीर० संघट्टनादिभिः । ८ विज० एकादशश्लोकादनन्तरं एतत्पर्यन्तं विद्यमानाः १६ श्लोका न सन्ति ।

[गृहेषु तासामनिवार्य ईश्वरो
निरस्तसाम्यातिशयो व्यवस्थितः ।
रेमे रमाभिर्निजसौख्यसंप्लुतो
यथेतरो गार्हकमेधिकांश्चरन् ॥ १ ॥
इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता
ब्रह्मादयोऽपि पदवीं न विदुर्यदीयाम् ।
भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयाऽनुराग-
हासावलोकनवसङ्गमलज्जयैव ॥ २ ॥]
एवं [2]वेदोदितं धर्ममनुतिष्ठन्सतां गतिः ।
गृहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत्पदम् ॥ २८ ॥
[[3]एवं शासति भूचक्रं चक्रपाणौ जनार्दने ।
द्वारका वृष्णिनिलया योजनद्वादशायता ॥ १ ॥
मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव क्षत्रियैश्चापि वन्दिभिः ।
आसीत्पूर्णा कुरुश्रेष्ठ सततं समलङ्कृता ॥ २ ॥
पिण्डारकात्कुरुक्षेत्राच्छालग्रामाच्च पुष्करात् ।
वाराणस्याः प्रयागाच्च वेङ्कटाच्छ्रीगिरेरपि ॥ ३ ॥
स्यानन्दूराच्च गोकर्णाच्चन्द्रतीर्थाच्च शोभनात् ।
सह्याद्रेश्च भृगुक्षेत्रात्कुमारनिलयादपि ॥ ४ ॥
गोदावरीतटात्पुण्यान्नर्मदानिकटादपि ।
शूर्पाकारात्प्रभासाच्च पुण्याद्बदरिकाश्रमात् ॥ ५ ॥
पावनान्नैमिशारण्याद्ब्रह्मदुर्गाच्च दुर्गमात् ।
आययुर्मुनयः शान्ता नित्यव्रतपरायणाः ॥ ६ ॥
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च निराहारा दृढव्रताः ।
वल्कलाजिनसंवीता जटिनश्चापि मुण्डिनः ॥ ७ ॥
त्रिकालस्नायिनश्चैव मौनव्रतपरायणाः ।
वेदस्वाध्यायनिरताः स्तुतिस्तोत्रपरायणाः ॥ ८ ॥
ध्यानैकतानमनसः समाधौ कृतनिश्चयाः ।
त्वगस्थिमात्रावयवाः शिराधमनिसन्तताः ॥ ९ ॥
आगत्य मुनयो राजन्सर्वतः शान्तचेतसः ।
उपासत महाराज नित्यं तत्त्वैकचिन्तकाः ॥ १० ॥
क्षत्रियैश्च महावीर्यैर्ब्राह्मणैश्च तपोधनैः ।
सूतैश्च मागधैश्चैव लोकस्तुतिपरायणैः ॥ ११ ॥

१ विज० श्लोकद्वयमधिकं । अत्र ह्यधिकशततमाध्याय-विच्छेदश्च दृश्यते । २ विज० त्र्यधिकशततमोयमध्यायः ॥ १०३ ॥ ३ विज० एते त्रयोदश श्लोका अधिकाः ।

पूर्णा मङ्गलघोषैश्च वादित्राणां च निःस्वनैः ।
निर्घुष्टा ब्रह्मघोषैश्च द्वारका कुरुनन्दन ॥ १२ ॥
क्षेत्राणामपि सर्वेषां तीर्थानां चाघहारिणाम् ।
देवदेवस्य सांनिध्यादग्रण्या च बभूव सा ॥ १३ ॥]
आस्थितस्य परं धर्मं कृष्णस्य गृहमेधिनाम्[1] ।
आसन्षोडशसाहस्रं[2] महिष्यश्च शताधिकम् ॥ २९ ॥
तासां स्त्रीरत्नभूतानामष्टौ याः प्रागुदाहृताः ।
रुक्मिणीप्रमुखा राजंस्तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः ॥ ३० ॥
एकैकस्यां दशदश कृष्णोऽजीजनदात्मजान् ।
यावन्त्य आत्मनो भार्या अमोघगतिरीश्वरः ३१
तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादश महारथाः ।
आसन्नुदारयशसस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ ३२ ॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च दीप्तिमान्भानुरेव च ।
सांबो मधुर्बृहद्भानुश्चित्रभानुर्वृकोऽरुणः ॥ ३३ ॥
पुष्करो वेदबाहुश्च श्रुतदेवः सुनन्दनः ।
चित्रबाहुर्विरूपश्च कविर्न्यग्रोध एव च ॥ ३४ ॥
[त्रिविक्राया विशोकश्च पुत्रः कृष्णमनुव्रतः ।
आसीच्छिष्यो नारदस्य ददौ चित्तमखण्डितम् १
येनोक्तं सात्वतं तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मूर्तिमान्[11]भवेत् ।
यत्र स्त्रीशूद्रदासानां संस्कारो वैष्णवः स्मृतः २]
एतेषामपि राजेन्द्र तनुजानां मधुद्विषः ।
प्रद्युम्न आसीत्प्रथमः पितृवद्रुक्मिणीसुतः ॥ ३५ ॥
स रुक्मिणो दुहितरमुपयेमे महारथः ।
[12]तस्मात्सुतोऽनिरुद्धोऽभून्नागायुतबलान्वितः ॥ ३६
स चापि रुक्मिणः पौत्रीं दौहित्रो जगृहे ततः ।
वज्रस्तस्याभवद्यस्तु मौसलादवशेषितः ॥ ३७ ॥
प्रतिबाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्य चाऽऽत्मजः ।
सुबाहोः [13]शान्तसेनोऽभू[14]च्छ्रुतसेनस्तु तत्सुतः ॥ ३८ ॥

१ विज० गृहमेधिनः । २ वीर० साहस्रा महिष्योष्टशता । विज० साहस्रमहिष्यस्तु शता । ३ वीर० रूपाणां । ४ वीर० राजन्सहपुत्राश्च सर्वशः । ५ विज० श्चारुदेष्णश्च । ६ विज० चक्रदेवः । ७ विज० चित्रभानुर्वरूथश्च । ८ उभ० श्लोकद्वयमधिकं । ९ वीर० उपक्रोशः । १० वीर० शिष्यः साक्षान्नारदस्य दधौ । ११ वीर० मुक्तिमान्भवेत् । १२ विज० तस्यां ततो । १३ वीर० धर्मसेनोऽभू । विज० उग्रसेनोऽभू । १४ वीर० श्रुतसेनस्तु ।

न ह्येतस्मिन्कुले जाता अधना अबहुप्रजाः ।
अल्पायुषोऽल्पवीर्याश्च अब्रह्मण्याश्च जज्ञिरे ॥३९॥
यदुवंशप्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणाम् ।
सङ्ख्या न शक्यते कर्तुमपि वर्षायुतैर्नृप ॥ ४० ॥
तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च ।
आसन्यदुकुलाचार्याः कुमाराणामिति श्रुतम् ४१
सङ्ख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् ।
यत्रायुतानामयुतलक्षेणाऽऽस्ते स आहुकः ॥४२॥
देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ।
ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा दृप्ता बबाधिरे ॥४३॥
तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले ।
अवतीर्णाः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ॥ ४४ ॥
तेषां प्रमाणं भगवान्प्रभुत्वेनाभवद्धरिः ।
ये चानुवर्तिनस्तस्य ववृधुः सर्वयादवाः ॥ ४५॥
शय्यासनाटनालापक्रीडास्नानादिकर्मसु ।
न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ॥४६
[ईजे क्रतुभिरात्मानं सर्ववेदार्थसङ्ग्रहम् ।
स्वयोगमायारचितैः कुरुक्षेत्रे द्विषट्समाः ॥ १ ॥
कृष्णगाध्यसितावन्तिरामाचार्योद्धवेश्वरः ।
दीक्षितोऽग्र्यपत्नीभिः पुण्यश्लोकः सहाग्रणीः २]
तीर्थं चक्रे नृपोनं यदजनि यदुषु
स्वःसरित्पादशौचं विद्विट्स्निग्धाः
स्वरूपं ययुरजितपरा श्रीर्यदर्थेऽन्ययत्नः ।
यन्नामामङ्गलघ्नं श्रुतमथ गदितं
यत्कृतो गोत्रधर्मः कृष्णस्यैतन्न
चित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ॥ ४७ ॥
जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो
यदुवरपर्षत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ।
स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन
व्रजपुरवनितानां वर्धयन्कामदेवम् ॥ ४८ ॥
[यो ह्यात्मा जगदादिमध्यनिधनो
योऽव्यक्तजीवेश्वरो
यः सृष्ट्वेदमनुप्रविष्ट ऋषिणा चक्रे पुनः संहिताम् ।
यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा
तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् १]
इत्थं परस्य निजवर्त्मरिरक्षयाऽऽत्त-
लीलातनोस्तदनुरूपविडंबनानि ।
कर्माणि कर्मकषणानि यदूत्तमस्य
श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ ४९ ॥
मर्त्यस्तयाऽनुसवमेधितया मुकुन्द
श्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तयैति ।
तद्धाम दुस्तरकृतान्तजवापवर्गं
ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्थाः ॥ ५० ॥
[सूत उवाच—
य इदमनुशृणोति श्रावयेद्वा मुरारे-
श्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः ।
जगदघभिदलं तद्भक्तकर्णावतंसं
भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम ॥ १ ॥]

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे नवतितमोऽध्यायः ॥ समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ॥ १० ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवार्पणमस्तु ।

---

१ वीर० मयुतलक्षपुत्रः स । विज० मयुतं रक्षन्नास्ते स । २ उभ० शतमेषा । ३ वीर० स्वान्तरात्मानं । ४ विज० श्लोकद्वयमधिकं । ५ विज० नृणां यो । ६ विज० षड्भिश्चाप्तं स्वरूपं पर उरसि रमा सर्वदा यस्य चास्ते । ७ विज० यच्छास्त्रं च प्रमाणं यदनु च सदसद्यक्तयो यत्र धर्माः ।

१ वीर० यदुवरपरिषद्भिर्दोर्भि । विज० नियमकृतपदाब्जैर्दस्युपीडां स्वदोर्भिः । २ विज० मुदमुभयदशीनां श्रीनिकेतात्ममूर्त्या स्मरवपुरबलानां स्निग्धहासेक्षया च । ३ विज० एकः श्लोकोऽधिकः । ४ विज० गायेदमुष्य । ५ विज० दुस्तरकृतं जनतापवर्गं । ६ विज० त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्भागवतम् ।

एकादशस्कन्धः ११

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

यदुकुलसंक्षयं वक्तुं ऋषिदत्तयदुकुमारशापकथनं ॥ १ ॥ संक्षेपतो यदुकुलक्षयवर्णनं ॥ २ ॥

श्रीबादरायणिरुवाच—

कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभिर्वृतः ।
भुवोऽवतारयद्भारं जविष्ठं जनयन्कलिम् ॥ १ ॥
ये कोपिताः सुबहु पाण्डुसुताः सपत्नै-
र्दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् ।
कृत्वा निमित्तमितरेतरतः समेता-
न्हत्वा नृपान्निरहरत्क्षितिभारमीशः ॥ २ ॥
भूभारराजपृतना यदुभिर्निरस्य
गुप्तैः स्वबाहुभिरचिन्तयदप्रमेयः ।
मन्येऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि भारं
यद्यादवं कुलमहो अविषह्यमास्ते ॥ ३ ॥
नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत्कथंचि-
न्मत्संश्रयस्य विभवोन्नहनस्य नित्यम् ।
अन्तः कलिं यदुकुलस्य विधाय वेणु-
स्तंबस्य वह्निमिव शान्तिमुपैमि धाम ॥ ४ ॥
एवं व्यवसितो राजन्सत्यसंकल्प ईश्वरः ।
शापव्याजेन विप्राणां संजह्रे स्वकुलं विभुः ॥५॥
स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोचनं नृणाम् ।
गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रियाः ६
आच्छिद्य कीर्तिं सुश्लोकां वितत्य ह्यञ्जसा नु कौ
तमोऽनया तरिष्यन्तीत्यगात्स्वं पदमीश्वरः ॥७॥

राजोवाच—

ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम् ।
विप्रशापः कथमभूद्वृष्णीनां कृष्णचेतसाम् ॥८॥
यन्निमित्तः स वै शापो यादृशो द्विजसत्तम ।
कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच—

बिभ्रद्वपुः सकलसुन्दरसंनिवेशं
कर्माऽऽचरन्भुवि सुमङ्गलमाप्तकामः ।
आस्थाय धाम रममाण उदारकीर्तिः
संहर्तुमैच्छत कुलं स्थितकृत्यशेषः ॥ १० ॥
कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमङ्गलानि
गायज्जगत्कलिमलापहराणि कृत्वा ।
कालात्मना निवसता यदुदेवगेहे
पिण्डारकं समगमन्मुनयो निसृष्टाः ॥ ११ ॥

---

१ विज० ऽवतारयन्भारं । २ विज० परान्निर । ३ वीर० प्यगतो हि भारो । विज० प्यगतोपि भारो । ४ विज० वेणुसह्वस्य ।

१ विज० स्तां स्मरतां । २ विज० स्तामीक्षतां । ३ वीर० सुश्लोक्यां । ४ विज० वितन्वन्नञ्जसा । ५ विज० यन्निमित्तो यदोः शापो ।

विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृगुरङ्गिराः ।
कश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः ॥१२॥
क्रीडन्तस्तानुपव्रज्य कुमारा यदुनन्दनाः ।
उपसंगृह्य पप्रच्छुरविनीता विनीतवत् ॥ १३ ॥
ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः सांबं जांबवतीसुतम् ।
एषा पृच्छति वो विप्रा अन्तर्वत्न्यसितेक्षणा १४
प्रष्टुं विलज्जती साक्षात्प्रब्रूतामोघदर्शनाः ।
प्रसोष्यन्ती पुत्रकामा किंस्वित्संजनयिष्यति १५
एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः कुपिता नृप ।
जनयिष्यति वो मन्दा मुसलं कुलनाशनम् १६
तच्छ्रुत्वा तेऽतिसन्त्रस्ता विमुच्य सहसोदरम् ।
सांबस्य ददृशुस्तस्मिन्मुसलं खल्वयस्मयम् ॥१७॥
किं कृतं मन्दभाग्यैर्नः किं वदिष्यन्ति नो जनाः ।
इति विह्वलिता गेहानादाय मुसलं ययुः ॥१८॥
तच्चोपनीय सदसि परिम्लानमुखश्रियः ।
राज्ञ आवेदयाञ्चक्रुः सर्वयादवसन्निधौ ॥ १९ ॥
श्रुत्वाऽमोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं नृप ।
विस्मिता भयसन्त्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः ॥ २० ॥
तच्चूर्णयित्वा मुसलं यदुराजः स आहुकः ।
समुद्रसलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषितम् ॥२१॥
कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील्लोहं चूर्णानि तरलैस्ततः ।
उह्यमानानि वेलायां लग्नान्यासन्किलैरकाः ॥२२
मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैः सहार्णवे ।
तस्योदरगतं लोहं सें शल्ये लुब्धकोऽकरोत् ॥२३
भगवान् ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोऽपि तदन्यथा ।
कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

नारदेन वसुदेवाय निमिजायन्तेयसंवादरूपभागवतधर्मकथनं ॥ १ ॥ तेषु कविहरिभ्यां निमिराजाय धर्मोपदेशः ॥२॥

शुक उवाच—
गोविन्दभुजगुप्तायां द्वारवत्यां कुरूद्वह ।
अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः १
कोनु राजन्निन्द्रियवान्मुकुन्दचरणांबुजम् ।
न भजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः ॥ २ ॥
तमेकदा तु देवर्षिं वसुदेवो गृहागतम् ।
अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
वसुदेव उवाच —
भगवन्भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनाम् ।
कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनाम् ॥४॥
भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च ।
सुखायैव हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्मनाम् ॥५
भजन्ति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान् ।
छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ॥६॥
ब्रह्मंस्तथाऽपि पृच्छामो धर्मान्भागवतांस्तव ।
यान्छ्रुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्यते सर्वतो भयात्॥७
अहं किल पुराऽनन्तं प्रजाऽर्थो भुवि मुक्तिदम् ।
अपूजयं न मोक्षाय मोहितो देवमायया ॥ ८ ॥
यथा विचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतो भयात् ।
मुच्ये ह्यञ्जसैवाद्धा तथा नः शाधि सुव्रत ॥ ९ ॥
श्रीशुक उवाच—
राजन्नेवं कृतप्रश्नो वसुदेवेन धीमता ।
प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरेः संसारितो गुणैः ॥१०॥

१ विज० युष्मान्प्रब्रूता । २ विज० सहसा । ३ विज० द्वारकायां । ४ वीर० को वा राज । ५ वीर० सर्वतोऽमृत्युमुपास्य । ६ विज० मभिवन्द्येद । ७ विज० वर्त्मनः ।

१ उभ० तं चोप । २ वीर० उद्विग्ना द्वार । ३ विज० तं चूर्णयित्वा । ४ वीर० स्वशल्ये लुब्धको । विज० शल्येषु लुब्धको । ५ उभ० प्रजार्थी । ६ विज० द्भवेऽस्मिन्विश्व ।

नारद उवाच—

सम्यगेतद्व्यवसितं भवता सात्वतर्षभ ।
यत्पृच्छसे भागवतान्धर्मांस्त्वं विश्वभावनान् ११
श्रुतोऽनुपठितो ध्यात आदृतो वानुमोदितः ।
सद्यः पुनाति सद्धर्मो देव विश्वद्रुहोऽपि हि १२
त्वया परमकल्याणः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।
स्मारितो भगवानद्य देवो नारायणो मम ॥१३॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
आर्षभाणां च संवादं विदेहस्य महात्मनः ॥१४
प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वायंभुवस्य यः ।
तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिर्ऋषभस्तत्सुतः स्मृतः ॥१५
तमाहुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षया ।
अवतीर्णं सुतशतं तस्याऽऽसीद्ब्रह्मपारगम् ॥१६॥
तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः ।
विख्यातं वर्षमेतद्यन्नाम्ना भारतमद्भुतम् ॥१७॥
स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् ।
उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिः ॥१८
तेषां नव नवद्वीपपतयोऽस्य समन्ततः ।
कर्मतन्त्रप्रणेतार एकाशीतिर्द्विजातयः ॥ १९ ॥
नवाभवन्महाभागा मुनयो ह्यर्थशंसिनः ।
श्रमणा वातरशना आत्मविद्याविशारदाः ॥२०
कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥२१॥
त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकम् ।
आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्महीम् २२
अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्य-
गन्धर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् ।
मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभूतनाथ-
विद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामम् ॥ २३ ॥
त एकदा निमेः सत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया ।
वितायमानमृषिभिरजनाभे महात्मनः ॥ २४ ॥
तान्दृष्ट्वा सूर्यसङ्काशान्महाभागवतान्नृप ।
यजमानोऽग्नयो विप्राः सर्व एवोपतस्थिरे ॥२५॥
विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणान् ।
प्रीतः संपूजयाञ्चक्र आसनस्थान्यथार्हतः ॥२६॥
तान्रोचमानान्स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमान्नव ।
पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रयावनतो नृपः ॥ २७ ॥

विदेह उवाच—

मन्ये भगवतः साक्षात्पार्षदान्वो मधुद्विषः ।
विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरन्ति हि २८
दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः ।
तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥
अत आत्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः ।
संसारेऽस्मिन्क्षणार्धोऽपि सत्सङ्गः शेवधिर्नृणां ३०
धर्मान्भागवतान्ब्रूत यदि नः श्रुतये क्षमम् ।
यैः प्रसन्नः प्रपन्नाय दास्यत्यात्मानमप्यजः ॥३१

नारद उवाच—

एवं ते निमिना पृष्टा वसुदेव महत्तमाः ।
प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्या ससदस्यर्त्विजं नृपम् ॥३२॥

कविरुवाच—

मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य
पादांबुजोपासनमत्र नित्यम् ।
उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावा-
द्विश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ३३ ॥
ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये ।
अञ्जः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान्हि तान् ३४
यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचित् ।
धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ॥३५
कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्याऽऽत्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।
करोति यद्यत्सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥ ३६ ॥
भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्या-
दीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ।

१ वीर० लोक । २ विज० ह्यूर्ध्वमन्थिनः । ३ विज० राजनाभा ।

१ वीर० महात्मना । २ विज० धावन्नन्मील्य । ३ वीर० ऽनुसृतस्वभावः । विज० ऽनुसृतः स्वभावं ।

[1]तन्मायया्ऽतो बुध आभजेत्तं
भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा ॥ ३७ ॥
अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयो-
र्ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा ।
तत्कर्मसंकल्पविकल्पकं मनो
बुधो निरु[2]न्ध्यादभयं ततः स्यात् ॥ ३८ ॥
शृण्वन्सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
र्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्थकानि
गायन्विलज्जो विचरेदसङ्गः ॥ ३९ ॥
एवं व्रतः [3]स्वप्रियनामकीर्त्या
जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गाय-
त्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥ ४० ॥
खं वायुमग्निं सलिलं महीं च
ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् ।
सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं
यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्यः[4] ॥ ४१ ॥
भक्तिः [5]परेशानुभवो विरक्ति-
रन्यत्र चैष त्रिक एककालः ।
प्रपद्यमानस्य यथाऽश्नतः स्यु-
स्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासम् ॥ ४२ ॥
इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या
भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।
भवन्ति वै भागवतस्य राजं-
स्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥
[[6]स न्यस्तदण्डः कृतभूतमैत्रो
विगाढचेता भगवत्यधोक्षजे ।
पुनाति लोकत्रयमङ्घ्रिरेणुभिः
शुद्धस्वभावस्तरणिर्यथोदितः ॥ १ ॥]
राजोवाच—
अथ भागवतं ब्रूत यद्धर्मो यादृशो नृणाम् ।
यथा चरति यद्ब्रूते यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥
हरिरुवाच—
सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥४५॥
ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः॥४६॥
अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ४७
गृहीत्वाऽपीन्द्रियैरर्थान्यो न द्वेष्टि न[1] हृष्यति ।
विष्णोर्माया[2]मिदं पश्यन्स वै भागवतोत्तमः॥४८॥
देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो
जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः ।
संसारधर्मैरविमुह्यमानः
स्मृ[3]त्या हरेर्भागवतप्रधानः ॥ ४९ ॥
न [4]कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः ।
वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥५०॥
न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।
[5]सज्जतेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः॥५१॥
न यस्य स्वः पर इति वित्ते[6]ष्वात्मनि वा भिदा ।
सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥५२॥
त्रिभुवनविभवहेतवे[7]ऽप्यकुण्ठ-
स्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।
न चलति भगवत्पदारविन्दा-
ल्लवनिमिषार्धमपि य[8]ः स वैष्णवाग्र्यः ॥ ५३ ॥
भगवत उरुविक्रमाङ्घ्रिशाखा-
नखमणिचन्द्रिकया निरस्ततापे ।
हृदि कथमुपसीदतां पुनः स
प्रभवति चन्द्र इवोदितेऽर्कतापः ॥ ५४ ॥
विसृजति हृदयं न यस्य साक्षा-
द्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ।

१ विज० यन्मायया । २ विज० निदध्यादभयं । ३ विज० एवंव्रतश्च । ४ विज० दनन्यं । ५ विज० परेस्वेऽनु । ६ वीर० एकः श्लोकोधिकः ।

१ वीर० न काङ्क्षति । २ विज० मिर्मां । ३ वीर० समे मतो भागवत । ४ विज० यः कामकर्मबीजानि पश्यत्येषां च संभवं । ५ विज० संज्ञिते । ६ विज० चित्ते स्वात्मनि । ७ विज० हेतुभिर्विकुण्ठस्मृतिभिरजेशसुरादिभि । ८ वीर० मपि स वैष्ण । विज० मपि स्स स वैष्ण ।

प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

निमिंप्रति अन्तरिक्षप्रभृतीनां चतुर्णां जायन्तेयानामुपदेशः ॥ १ ॥ भगवत्पूजाप्रकारकथनं ॥ २ ॥

राजोवाच—

परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीम् ।
मायां वेदितुमिच्छामो भगवन्तो ब्रुवन्तु नः॥१॥
नानुतृप्ये जुषन्युष्मद्वचो हरिकथामृतम् ।
संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजम् ॥ २ ॥

अन्तरिक्ष उवाच—

[निर्गुणे केवले साक्षादात्मनो यद्विपर्ययः ।
सैषा भगवतो माया ययेदं निर्ममे विभुः ॥ १ ॥
इन्द्रियार्थभ्रमो जाग्रत्स्वाप्नोन्तःकरणभ्रमः ।
सुप्तं तद्वासनाबीजं तुर्यमूर्तिस्तदन्वयः ॥ २ ॥
विशुद्धं ज्ञानमेवैकं मायया भासते त्रिधा ।
ग्राहकाद्यैर्यदा स्वप्ने तत्तत्संवित्क्रियाफलम् ॥३॥
वैतथ्याद्व्यभिचाराच्च मायात्रैविध्यमात्मनि ।
यथा मनोरथः स्वप्न इत्यामृश्योपशाम्यति ॥४॥]
एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज ।
ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥ ३ ॥
एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्चधातुभिः ।
एकधा दशधाऽऽत्मानं विभजञ्जुषते गुणान् ॥४॥
गुणैर्गुणान्स भुञ्जान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः ।
मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ॥ ५ ॥
कर्माणि कर्मभिः कुर्वन्सनिमित्तानि देहभृत् ।
तत्तत्कर्मफलं गृह्णन्भ्रमतीह सुखेतरम् ॥ ६ ॥
इत्थं कर्मगतीर्गच्छन्बह्वभद्रवहाः पुमान् ।
आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः ॥ ७ ॥
धातूपप्लव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकम् ।
अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तायापकर्षति ॥८॥
शतवर्षा ह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि ।
तत्कालोपचितोष्णार्को लोकांस्त्रीन्प्रतपिष्यति ॥९
पातालतलमारभ्य सङ्कर्षणमुखानलः ।
दहन्नूर्ध्वशिखो विष्वग्वर्धते वायुनेरितः ॥ १० ॥
सांवर्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः ।
धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट्॥११॥
ततो विराजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप ।
अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिन्धन इवानलः ॥१२॥
वायुना हृतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते ।
सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते ॥ १३ ॥
हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते ।
हृतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते ।
कालात्मना हृतगुणं नभ आत्मनि लीयते ॥१४॥
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप ।
प्रविशन्ति ह्यहङ्कारं स्वगुणैरहमात्मनि ॥ १५ ॥
एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यन्तकारिणी ।
त्रिवर्णा वर्णिताऽस्माभिः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥

राजोवाच—

यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरामकृतात्मभिः ।
तरन्त्यञ्जः स्थूलधियो महर्ष इदमुच्यताम्॥१७॥

प्रबुद्ध उवाच—

कर्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च ।

१ वीर० एते चत्वारः श्लोका अधिकाः । २ विज० न्यादौ स्वयमात्मप्र । ३ विज० सृष्ट्वा स भूतानि स्वविष्टैः । ४ उभ० ह्यभद्रावहः ।

१ विज० शतवर्षमना । २ वीर० दहत्यूर्ध्वं । ३ विज० वारिणा ।

पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् १८
नित्यार्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनाऽऽत्ममृत्युना ।
गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः १९
एवं लोकं परं विद्यां नश्वरं कर्मनिर्मितम् ।
संतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥२०॥
तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।
शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥२१॥
तत्र भागवतान्धर्माञ्छिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः ।
अमाययाऽनुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्माऽऽत्मदो हरिः२२
सर्वतो मनसोऽसङ्गमादौ सङ्गं च साधुषु ।
दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्धा यथोचितम् ॥२३
शौचं तपस्तितिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्वन्द्वसंज्ञयोः ॥ २४ ॥
सर्वत्राऽऽत्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् ।
विविक्तचीरवसनं सन्तोषं येनकेनचित् ॥ २५ ॥
श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दामन्यत्रचापि हि ।
मनोवाक्कर्मदण्डं च सत्यं शमदमावपि ॥ २६ ॥
श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः ।
जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥२७॥
इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चाऽऽत्मनः प्रियम् ।
दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनम् २८
एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ।
परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ २९ ॥
परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः ।
मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः॥३०॥
स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम् ।
भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम्।
क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचि-
द्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं
भवन्ति तूर्ष्णीं परमेत्य निर्वृताः ॥ ३२ ॥

इति भागवतान्धर्माञ्छिक्षन्भक्त्या तदुत्थया ।
नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥ ३३ ॥

राजोवाच—

नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।
निष्ठामर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः॥३४॥

पिप्पलायन उवाच—

स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य
यत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद्बहिश्च ।
देहेन्द्रियासुहृदयानि चरन्ति येन
संजीवितानि तदवेहि परं नरेन्द्र ॥ ३५ ॥
नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा
प्राणेन्द्रियाणि च यथाऽनलमर्चिषः स्वाः ।
शब्दोऽपि बोधकनिषेधतयाऽऽत्ममूल-
मर्थोक्तमाह यदृते न निषेधसिद्धिः ॥ ३६ ॥
सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ
सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम् ।
ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्ति
ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत् ॥ ३७ ॥
नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ
न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणां हि ।
सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं
प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत् ॥ ३८ ॥
अण्डेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु
प्राणो हि जीवमुपधावति तत्रतत्र ।
सन्ने यदिन्द्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते
कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः ॥ ३९ ॥
यर्ह्यब्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्या
चेतोमलानि विधमेद्गुणकर्मजानि ।
तस्मिन्विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं
साक्षाद्यथाऽमलदृशोः सवितृप्रकाशः ॥ ४० ॥

१ विज० अतुल्यातिशय । २ विज० ऽनुवृत्त्या च तुष्ये । ३ विज० मनिकेतनं । ४ विज० वाक्काय । ५ वीर० तपः पूर्तं वृत्तं । विज० तपो जप्तं पूर्तं । ६ वीर० न्प्राणान्परस्मै तन्निवेदनं । विज० न्प्राणान्परस्मै संनिवेदयेत् ।

१ विज० नैनं मनो । २ विज० शब्दोऽप्यबोधक । ३ विज० निषेध्य । ४ विज० नासौ । ५ विज० स च न विद्व्यति चारिणा हि । ६ वीर० विकल्पितः सन् । ७ विज० ष्ववनि-स्थितेषु प्राणे न जीव उप । ८ वीर० सन्नो यथेन्द्रिय । विज० छन्ने मतीन्द्रियगुणेऽहमिव । ९ विज० स्मृतिर्न । १० वीर० ऽमलदृशः । विज० ऽमलदृशौ ।

राजोवाच—
कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्कृतः ।
विधूयेहाऽऽशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विन्दते परम् ४१
एवं प्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छं पितुरन्तिके ।
नाब्रुवन्ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यताम् ॥४२॥
आविर्होत्र उवाच—
कर्माकर्मविकर्मेति वेदवादो न लौकिकः ।
वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥४३॥
परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् ।
कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ॥४४॥
नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः ।
विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ॥४५॥
वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः४६
य आशु हृदयग्रन्थिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः ।
विधिनोपचरेद्देवं तन्त्रोक्तेन च केशवम् ॥ ४७ ॥
लब्धानुग्रह आचार्यात्तेन संदर्शितागमः ।
महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याऽभिमतयाऽऽत्मनः ॥ ४८
शुचिः संमुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः ।
पिण्डं विशोध्य सन्न्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्धरिम् ॥४९
अर्चादौ हृदये चापि यथालब्धोपचारकैः ।
द्रव्यक्षित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनम् ॥
पाद्यादीनुपकल्प्याथ सन्निधाप्य समाहितः ।
हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥५१
साङ्गोपाङ्गां सपार्षदां तां तां मूर्तिं स्वमन्त्रतः ।
पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः ॥ ५२
गन्धमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः ।
साङ्गं संपूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिम् ५३
आत्मानं तन्मयं ध्यायन्मूर्तिं संपूजयेद्धरेः ।
शेषामाधाय शिरसा स्वधाम्न्युद्वास्य सत्कृतम् ५४
एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च यः ।
यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ॥५५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

जायन्तेयेन द्रुमिलेन निमिराजं प्रति भगवदवतारवर्णनं ॥ १ ॥

राजोवाच—
यानियानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छन्दजन्मभिः ।
चक्रे करोति कर्ता वा हरिस्तानि ब्रुवन्तु नः॥१॥
द्रुमिल उवाच—
यो वा अनन्तस्य गुणाननन्ता-
ननुक्रमिष्यन्स तु बालबुद्धिः ।
रजांसि भूमेर्गणयेत्कथंचि-
त्कालेन नैवाखिलशक्तिधाम्नः ॥ २ ॥
भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः
पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् ।
स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधान-
मवाप नारायण आदिदेवः ॥ ३ ॥
यत्काय एष भुवनत्रयसंनिवेशो
यस्येन्द्रियैस्तनुभृतामुभयेन्द्रियाणि ।
ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा

१ उभ० नैष्कर्म्यं । २ विज० रोचनार्थं । ३ विज० लब्ध्वा चाव्यग्रमाचार्यं तेन । ४ वीर० कर्मभिः । ५ उभ० क्रमिष्येत्स तु । ६ वीर० खिल सत्व ।

१ विज० संशोध्य । २ उभ० वापि । ३ उभ० हृदयादिकृत । ४ उभ० शेषमाधाय । ५ विज० शिरसि । ६ विज० यादावर्चयेद्धृदये । ७ वीर० यजेदीश्वर । विज० यज्ञेश्वरं स्वमात्मानं । ८ विज० ज्ञानांशकेन विशतो बल ।

सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भवआदिकर्ता ॥ ४ ॥
आदावभूच्छतधृती रजसाऽस्य सर्गे
विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः ।
रुद्रोऽप्ययाय तमसा पुरुषः स आद्य
इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु ॥ ५ ॥
धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां
नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशान्तः ।
नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म
योऽद्यापि चास्त ऋषिवर्यनिषेविताङ्घ्रिः ॥ ६ ॥
इन्द्रो विशङ्क्य मम धाम जिघृक्षतीति
कामं न्ययुङ्क्त सगणं स बदर्युपाख्यम् ।
गत्वाऽप्सरोगणवसन्तसुमन्दवातैः
स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ॥ ७ ॥
विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः
प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान् ।
मैभैर्विभो मदन मारुत देववध्वो
गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वम् ॥ ८ ॥
इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव देवाः
सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः ।
नैतद्विभो त्वयि परेऽविकृते विचित्रं
स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ॥ ९ ॥
त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः
स्वौको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते ।
नान्यस्य बर्हिषि बलीन्ददतः स्वभागा-
न्धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि ॥ १० ॥
क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्व्यशैश्न्या-
नस्मानपारजलधीनतितीर्य केचित् ।
क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गो-
र्मज्जन्ति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

इति प्रगृणतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः ।
दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्वतीर्विभुः ॥ १२ ॥
ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः ।
गन्धेन मुमुहुस्तासां रूपौदार्यहतश्रियः ॥ १३ ॥
तानाह देवदेवेशः प्रणतान्प्रहसन्निव ।
आसामेकतमां वृङ्ध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणाम् १४
ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः ।
उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥ १५ ॥
इन्द्रायाऽऽनम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसाम् ।
ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास विस्मितः ॥ १६ ॥
हंसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोगं
दत्तः कुमार ऋषभो भगवान्पिता नः ।
विष्णुः शिवाय जगतां कलयाऽवतीर्ण-
स्तेनाहृता मधुभिदा श्रुतयो हयास्ये ॥ १७ ॥
गुप्तोऽप्यये मनुरिलौषधयश्च मात्स्ये
क्रौडे हतो दितिज उद्धरतांऽभसः क्ष्माम् ।
कौर्मे धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे
ग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुञ्चदार्तम् ॥ १८ ॥
संस्तुन्वतोऽब्धिपतिताञ्छ्रमणानृषींश्च
शक्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् ।
देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा
जघ्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे ॥ १९ ॥
देवासुरे युधि च दैत्यपतीन्सुरार्थे
हत्वाऽन्तरेषु भुवनान्यदधात्कलाभिः ।
भूत्वाऽथ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां
याच्ञाछलेन समदाददितेः सुतेभ्यः ॥ २० ॥
निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिःसप्तकृत्वो
रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः ।
सोऽब्धिं बबन्ध दशवक्त्रमहन्सलङ्कं
सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्तिः ॥ २१ ॥

---

१ उभ० नर इति । २ विज० स्वतपःप्रभावः । ३ उभ० चचार योगं योद्यापि । ४ विज० इन्द्रोपि नाकयसुखमेष जिघृक्षतीति । ५ वीर० माभैष्ट भो । ६ विज० देवे । ७ विज० नेयं विभो त्वयि परे विकृतिर्विचित्रा । ८ विज० सुन्वतां । ९ विज० तान्को । १० विज० व्रजतात्पदं । ११ विज० बलिर्ददतः स्वभागं । १२ विज० शैश्न्यादस्मानपारजलधेरतितीर्य ।

१ विज० शुश्रूषामर्चनं कुर्वती । २ उभ० हृत । ३ विज० सुवर्णा । ४ विज० गुप्ताप्यये मनुरिलाकृषयश्च । ५ उभ० कोडे । ६ विज० उद्धरतोंभसः । ७ उभ० दैवासुरे । ८ विज० मलघ्यकीर्तिः ।

भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा
जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ।
वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हा-
ञ्छूद्रान्कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते ॥ २२ ॥
एवंविधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः ।
भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज ॥२३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जायन्तेयेन चमसेन निमिंप्रति भगवद्भक्तिहीनानां निष्ठाकथनं ॥१॥ करभाजनेन प्रतियुगं भगवत्पूजाविधिकथनं ॥२॥

राजोवाच—
भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः ।
तेषामशान्तकामानां का निष्ठाऽविजितात्मनां १
चमस उवाच—
मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याऽऽश्रमैः सह ।
चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥२॥
य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ।
न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद्भ्रष्टाः पतन्त्यधः ॥३
दूरे हरिकथाः केचिद्दूरे चाच्युतकीर्तनाः ।
स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकंप्या भवादृशाम् ॥४॥
विप्रो राजन्यवैश्यौ च हरेः प्राप्ताः पदान्तिकम् ।
श्रौतेन जन्मनाऽथापि मुह्यन्त्याम्नायवादिनः ॥५
कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
वदन्ति चाटुकान्मूढा यया माध्व्या गिरोत्सुकाः
रजसा घोरसङ्कल्पाः कामुका अहिमन्यवः ।
दांभिका मानिनः पापा विहसन्त्यच्युतप्रियान् ७
वदन्ति तेऽन्योऽन्यमुपासितस्त्रियो
गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिषः ।
यजन्त्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं
वृत्त्यै परं घ्नन्ति पशूनतद्विदः ॥ ८ ॥
श्रिया विभूत्याऽभिजनेन विद्यया
त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा ।
जातस्मयेनान्धधियः सहेश्वरा-
न्सतोऽवमन्यन्ति हरिप्रियान्खलाः ॥ ९ ॥
सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितं
यथाखमात्मानमभीष्टमीश्वरम् ।
वेदोपगीतं च न शृण्वते बुधा
मनोरथानां प्रवदन्ति वार्तया ॥ १० ॥
लोके व्यवायामिषमद्यसेवा
नित्यास्तु जन्तोर्न हि तत्र चोदना ।
व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञ-
सुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥ ११ ॥
धनं च धर्मैकफलं यतो वै
ज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशान्ति ।
गृहेषु युञ्जन्ति कलेवरस्य
मृत्युं न पश्यन्ति दुरन्तवीर्यम् ॥ १२ ॥
यद्घ्राणभक्षो विहितः सुराया-
स्तथा पशोरालभनं न हिंसा ।
एवं व्यवायः प्रजया न रत्या
इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥ १३ ॥
ये त्वनेवंविदोऽसन्तः स्तब्धाः सदभिमानिनः ।
पशून्द्रुह्यन्ति विस्रब्धाः प्रेत्य खादन्ति ते च तान् ॥
द्विषन्तः परकायेषु स्वात्मानं हरिमीश्वरम् ।
मृतके सानुबन्धेऽस्मिन्बद्धस्नेहाः पतन्त्यधः॥१५॥

१ वीर० विद्यया वापि। २ विज० वादकान्मूढा। ३ विज० अभिमन्यवः। ४ विज० श्रियो। ५ विज० दक्षिणा।

१ विज० कलेः। २ विज० वमन्यन्त। ३ विज० विहाय यज्ञान्सुरा। ४ विज० यतोस्य। ५ उभ० प्रशान्तिः। ६ विज० ऽसन्तस्तथा। ७ विज० विस्रब्धान्प्रेत्य।

ये कैवल्यमसंप्राप्ता ये चातीताश्च मूढताम् ।
त्रैवर्गिका ह्यक्षणिका आत्मानं घातयन्ति ते १६
एत आत्महनोऽशान्ता अज्ञाने ज्ञानमानिनः ।
सीदन्त्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथाः॥१७॥
हित्वा त्यायासरचिता गृहापत्यसुहृच्छ्रियः
तमो विशन्त्यनिर्च्छन्तो वासुदेवपराङ्मुखाः १८

राजोवाच—

कस्मिन्काले स भगवान्किंवर्णः कीदृशो नृभिः ।
नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदिहोच्यताम् १९

करभाजन उवाच—

कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः ।
नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते ॥२०॥
कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलांबरः ।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दण्डकमण्डलू ॥२१॥
मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्वैराः सुहृदः समाः ।
यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च ॥ २२ ॥
हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो धर्मो योगेश्वरोऽमलः ।
ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥२३॥
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ।
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥२४॥
तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिम् ।
यजन्ति विद्यया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः २५
विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भः सर्वदेव उरुक्रमः ।
वृषाकपिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्यते ॥ २६ ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥ २७ ॥
तं तदा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणम् ।
यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ॥२८॥
नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥२९॥

१ वीर० ये चानीताश्च । २ विज० त्रैवर्गिकाभिजन्मान-मात्मानं पातयन्ति । ३ वीर० एते ह्यात्म । विज० ये तत्रात्म । ४ वीर० कृत्यास्ते । ५ वीर० हित्वात्मायास । ६ विज० रचितगृहा । ७ वीर० सुहृत्स्त्रियः । ८ विज० विशन्त्यनुच्छ्वासं । ९ उभ० तथा ।

नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने ।
विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः॥ ३० ॥
इति द्वापर उर्वीश स्तुवन्ति जगदीश्वरम् ।
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥ ३१ ॥
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ।
यज्ञैः संकीर्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः ॥३२॥
ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् ।
भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ ३३ ॥
त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं
धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् ।
मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधाव-
द्वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ ३४ ॥
एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान्युगवर्तिभिः ।
मनुजैरिज्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः॥३५॥
कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः ।
यत्र संकीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते॥३६॥
न ह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह ।
यतो विन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ३७
कृतादिषु प्रजा राजन्कलाविच्छन्ति संभवम् ।
[यत्र संकीर्तनान्नृणां हरिदास्यत्वसंभवम् ।]
कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः॥३८॥
क्वचित्क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ।
ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ॥३९॥
कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ।
ये पिबन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ।
प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवेऽमलाशयाः॥४०॥
देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां
न किङ्करो नायमृणी च राजन् ।

१ विज० रामाय । २ विज० कलौ । ३ विज० पाङ्गं सपार्षदं । ४ उभ० प्रणतपाल । ५ विज० रूपोसौ । ६ विज० अर्धमधिकं । ७ विज० तथा । वीर० इदमर्धं ४० श्लोकादनन्तरं वर्तते । ८ वीर० सुरवर्त्मगा ।

सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं
गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम् ॥ ४१ ॥
स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य
त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः ।
विकर्म यच्चोत्पतितं कथंचि-
द्धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः ॥ ४२ ॥
नारद उवाच—
धर्मान्भागवतानित्थं श्रुत्वाऽथ मिथिलेश्वरः ।
जायन्तेयान्मुनीन्प्रीतः सोपाध्यायो ह्यपूजयत्४३
ततोऽन्तर्दधिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः ।
राजा धर्मानुपातिष्ठन्नवाप परमां गतिम् ॥ ४४ ॥
त्वमप्येतान्महाभाग धर्मान्भागवताञ्छ्रुतान् ।
आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसङ्गो यास्यसे परं ४५
युवयोः खलु दंपत्योर्यशसा पूरितं जगत् ।
पुत्रतामगमद्यद्वां भगवानीश्वरो हरिः ॥ ४६ ॥

दर्शनालिङ्गनालापैः शयनासनभोजनैः ।
आत्मा वां पावितः कृष्णे पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः ४७
वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्र-
शाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः ।
ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ
तत्साम्यमापुरनुरक्तधियां पुनः किम् ॥ ४८ ॥
माऽपत्यबुद्धिमकृथाः कृष्णे सर्वात्मनीश्वरे ।
मायामनुष्यभावेन गूढैश्वर्ये परेऽव्यये ॥ ४९ ॥
भूभारासुरराजन्यहन्तवे गुप्तये सताम् ।
अवतीर्णस्य निर्वृत्यै यशो लोके वितन्यते ॥५०॥
श्रीशुक उवाच—
एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवोऽतिविस्मितः ।
देवकी च महाभागा जहतुर्मोहमात्मनः ॥ ५१ ॥
इतिहासमिमं पुण्यं धारयेद्यः समाहितः ।
स विधूयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ब्रह्मादिदेवैः श्रीकृष्णस्य स्वलोकगमनाय प्रार्थनं ॥ १ ॥ भगवता यादवानां प्रभासगमनार्थमाज्ञापनं ॥ २ ॥ भगवतो भूलोकत्यागेच्छां ज्ञातवतोद्धवेन स्वस्यापि परलोकनयनप्रार्थना ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
अथ ब्रह्माऽऽत्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतोऽभ्यगात् ।
भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतगणैर्वृतः ॥ १ ॥
इन्द्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवोऽश्विनौ ।
ऋभवोऽङ्गिरसो रुद्रा विश्वे साध्याश्च देवताः ॥२॥
गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारणगुह्यकाः ।
ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिंनराः ॥ ३ ॥
द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे कृष्णदिदृक्षवः ।
वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः ।
यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलापहम् ॥ ४ ॥

तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्द्धिभिः ।
व्यचक्षतावितृप्ताक्षाः कृष्णमद्भुतदर्शनम् ॥ ५ ॥
स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयन्तो यदूत्तमम् ।
गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरम् ॥ ६ ॥
देवा ऊचुः—
नताः स्म ते नाथ पदारविन्दं
बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिः ।
यच्चिन्त्यतेऽन्तर्हृदि भावयुक्तै-
र्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् ॥ ७ ॥
त्वं मायया त्रिगुणयाऽऽत्मनि दुर्विभाव्यं

---

१ विज० परिचर्यया च । वीर० परिहृत्य कृत्यं । २ विज० ते चान्त । ३ विज० यशो वितन्वल्लोकेषु ।

१ विज० सशय्यासन । २ विज० धियः । ३ विज० निहत्यै । ४ विज० अवतीर्णस्य । ५ उभ० द्यानोद्भवै ।

व्यक्तं सृजस्यवसि लुंपसि तद्गुणस्थः ।
नैतैर्भवानजित कर्मभिरज्यते वै
य[1]त्स्वे सुखेऽव्यवहितेऽभिरतोऽनवद्यः ॥ ८ ॥
शुद्धिर्नृणां न तु तथेड्य दुराशयानां
विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः ।
सत्त्वात्मनामृषभ ते यशसि प्रवृद्ध-
सच्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ॥ ९ ॥
स्यान्नस्तवाङ्घ्रिरशुभाशयधूमकेतुः
क्षेमाय यो मुनिभिरार्द्रहृदोह्यमानः ।
यः सा[2]त्वतैः समविभूतय आत्मवद्भि-
र्व्यूहेऽर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥ १० ॥
यश्चिन्त्यते प्रयतपाणिभिरध्वराग्नौ
त्रय्या निरुक्तविधिनेश[3] हविर्गृहीत्वा ।
अध्यात्मयोग उत योगिभिरात्म[4]मायां
जिज्ञासुभिः परम भागवतैः परीष्टः ॥ ११ ॥
पर्युष्टया त[5]व विभो वनमालयेयं[6]
संस्पर्धिनी भगवती प्रतिप[7]त्निवच्छ्रीः ।
यः सुप्रणीतममुयाऽर्हणमा[8]ददन्नो
भूयात्सदाङ्घ्रिरशुभाशयधूमकेतुः ॥ १२ ॥
केतुस्त्रिविक्र[9]मयुतस्त्रिपतत्पताको
यस्ते भयाभयकरोऽसुरदेवचम्वोः ।
स्व[10]र्गाय साधुषु खलेष्वितराय भू[11]म-
न्पादः पुनातु भगवन्भजतामघं नः ॥ १३ ॥
नस्योतगाव इव यस्य वशे भवन्ति
ब्र[12]ह्मादयस्तनुभृतो मिथुरर्द्यमानाः ।
कालस्य ते प्रकृतिपूरुषयोः परस्य
शं नस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य ॥ १४ ॥
अस्यासि हेतुरुदयस्थितिसंयमाना-

१ उभ० यः स्वे सुखे । २ विज० यः सात्विकैस्सम-विभूतिभिरात्मविद्भिर्व्यूह्यार्चितः सवनशः समविक्रमैश्च । ३ विज० विधिना स्वहवि । ४ उभ० मायाजिज्ञासुभिः । ५ विज० पतितया । ६ वीर० मालया यत्संस्प । ७ विज० प्रतिपक्षवच्छ्रीः । ८ विज० माददानो । ९ विज० स्त्रिविक्रमसत । १० वीर० सर्गाय । ११ विज० भूम्नः पादः । १२ विज० देवाश्च यस्तनुभृदायुषि रज्यमानाः ।

मव्यक्तजीवमहता[1]मपि कालमाहुः ।
सोऽयं त्रिणाभिरखिलापचये प्रवृत्तः
कालो गभीररय उत्तमपूरुषस्त्वम् ॥ १५ ॥
त्वत्तः पुं[3]मान्समधिगम्य ययाऽस्य वीर्यं
धत्ते महान्तमिव गर्भममोघवीर्यः ।
सोऽयं तया[4]ऽनुगत आत्मन आण्डकोशं
हैमं ससर्ज बहिरावरणैरुपेतम् ॥ १६ ॥
तत्तस्थुषश्च जगतश्च भवानधीशो
यन्माययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान् ।
अर्थाञ्जुषन्नपि हृषीकपते न लिप्तो
येऽन्ये स्वतः परिहृतादपि बिभ्यति स्म ॥ १७ ॥
सायावलोकलवदर्शितभावहारि-
भ्रूमण्डलप्रहितसौरतमन्त्रशौण्डैः ।
पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनङ्गबाणै-
र्यस्येन्द्रियं विमथितुं करणै[5]र्न विभ्व्यः ॥ १८ ॥
वि[6]भ्व्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याः[7]
पादावनेजसरितः शमलानि हन्तुम् ।
आनु[8]श्रवं श्रुतिभिरङ्घ्रिजमङ्गसङ्गै-
स्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त[9] उपस्पृशन्ति ॥ १९ ॥
बादरायणिरुवाच—
इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतधृतिर्हरिम् ।
अभ्यभाषत गोविन्दं प्रणम्यांबरमाश्रितः ॥२०॥
ब्रह्मोवाच—
भूमेर्भारावताराय पुरा विज्ञापितः प्रभो ।
त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितम् ॥ २१ ॥
धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्यसन्धेषु वै त्वया ।
कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा ॥२२॥
अवतीर्य यदोर्वंशे बिभ्रद्रूपमनुत्तमम् ।
कर्माण्युद्दा[10]मवृत्तानि हितार्थं[11] जगतोऽकृथाः ॥२३॥

१ वीर० मसि । २ विज० मात्रः । ३ विज० प्रधानमधिकृत्य पुमान्स्ववीर्यं । ४ विज० त्वया । ५ विज० शेकुः । ६ विज० विभ्रत्तवा । ७ वीर० लोक्यां । ८ वीर० श्रवश्रुतिभि । ९ विज० स्तदुप । १० विज० कर्माण्युदार । ११ विज० हितानि ।

यानि ते चरितानीश मनुष्याः साधवः कलौ ।
शृण्वन्तः कीर्तयन्तश्च तरिष्यन्त्यञ्जसा तमः २४
यदुवंशेऽवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम ।
शरच्छतं व्यतीयाय पञ्चविंशाधिकं प्रभो ॥२५॥
नाधुना तेऽखिलाधार देवकार्यावशेषितम् ।
कुलं च विप्रशापेन नष्टप्रायमभूदिदम् ॥ २६ ॥
ततः स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यसे ।
सलोकाँल्लोकपालान्नः पाहि वैकुण्ठ किङ्करान् २७
[श्रीशुक[3] उवाच—
संस्तुतो भगवानित्थं विबुधैः पद्मजादिभिः ।
प्रतिनन्द्याह तान्राजन्मायामनुज ईश्वरः ॥ १ ॥]
श्रीभगवानुवाच—
अवधारितमेतन्मे यदात्थ विबुधेश्वर ।
कृतं वः कार्यमखिलं भूमेर्भारोऽवतारितः ॥२८॥
तदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् ।
लोकं जिघृक्षद्रुद्धं[4] मे वेलयेव महार्णवः ॥ २९ ॥
यद्यसंहृत्य दृप्तानां यदूनां विपुलं कुलम् ।
गन्ताऽस्म्यनेन लोकोऽयमुद्वेलेन विनङ्क्ष्यति॥३०
इदानीं नाश आरब्धः कुलस्य द्विजशापतः ।
यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नेतदन्ते तवानघ ॥ ३१ ॥
श्रीशुक उवाच—
इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयंभूः प्रणिपत्य तम् ।
सह देवगणैर्देवः स्वधाम समपद्यत ॥ ३२ ॥
अथ तस्यां महोत्पातान्द्वारवत्यां समुत्थितान् ।
विलोक्य भगवानाह यदुवृद्धान्समागतान् ॥३३॥
श्रीभगवानुवाच—
एते वै सुमहोत्पाता व्युत्तिष्ठन्तीह सर्वतः ।
शापश्च नः कुलस्याऽऽसीद्ब्राह्मणेभ्यो दुरत्ययः ३४
न वस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः ।
प्रभासं सुमहत्पुण्यं यास्यामोऽद्यैव माचिरम् ३५
यत्र स्नात्वा दक्षशापाद्गृहीतो यक्ष्मणोडुराट् ।
विमुक्तः किल्बिषात्सद्यो भेजे भूयः कलोदयम् ३६
वयं च तस्मिन्नाप्लुत्य तर्पयित्वा पितॄन्सुरान् ।
भोजयित्वोशिजो विप्रान्नानागुणवतान्धसा ३७
तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयोप्त्वा[1] महान्ति वै ।
वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नौभिरिवार्णवम् ३८
श्रीशुक उवाच—
एवं भगवताऽऽदिष्टा यादवाः कुलनन्दन[2] ।
गन्तुं कृतधियस्तीर्थं स्यन्दनान्समयूयुजन् ॥३९॥
तन्निरीक्ष्योद्धवो राजञ्श्रुत्वा भगवतोदितम् ।
दृष्ट्वाऽरिष्टानि घोराणि नित्यं कृष्णमनुव्रतः ॥४०
विविक्त उपसंगम्य जगतामीश्वरेश्वरम् ।
प्रणम्य शिरसा पादौ प्राञ्जलिस्तमभाषत ॥४१॥
उद्धव उवाच—
देवदेवेश योगेश पुण्यश्रवणकीर्तन ।
संहृत्यैतत्कुलं नूनं लोकं सन्त्यक्ष्यते भवान् ।
विप्रशापं समर्थोऽपि प्रत्यहन्न यदीश्वरः ॥४२॥
नाहं तवाङ्घ्रिकमलं[3] क्षणार्धमपि केशव ।
त्यक्तुं समुत्सहे नाथ स्वधाम नय मामपि ॥४३॥
तव विक्रीडितं कृष्ण नृणां परममङ्गलम् ।
कर्णपीयूषमास्वाद्य[4] त्यजत्यन्यस्पृहां जनः ॥४४॥
शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाऽशनादिषु ।
कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेमहि ४५
त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोलङ्कारचर्चिताः ।
उच्छिष्टभोजिनो[5] दासास्तव मायां जयेमहि॥४६॥
वातरशना[6] ये ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनः ।
ब्रह्माख्यं धाम ते यान्ति शान्ताःसंन्यासिनोमलाः
वयं त्विह महायोगिन् भ्रमन्तः कर्मवर्त्मसु ।
त्वद्वार्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥ ४८ ॥
स्मरन्तः कीर्तयन्तस्ते कृतानि गदितानि च ।
गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलि[7] यन्नृलोकविडम्बनम् ॥४९॥

१ वीर० यदोर्वंशे । २ विज० कार्यंवशेषितं । ३ उभ० एकः श्लोकोऽधिकः । ४ विज० जिघृक्षल्लौर्ध्वं मे वेलामिव ।

१ विज० श्रद्धयार्प्य । २ उभ० कुरुनन्दन । ३ विज० युगलं । ४ उभ० मासाद्य । ५ उभ० भोजिनो । ६ विज० वाताशना महर्षयः । ७ वीर० क्षणक्ष्वेलं ।

श्रीशुक उवाच—
एवं विज्ञापितो राजन् भगवान्देवकीसुतः ।
एकान्तिनं प्रियं भृत्यमुद्धवं समभाषत ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भगवता उद्धवंप्रति ज्ञानोपदेशार्थं अवधूतेतिहासकथनारंभः ॥ १ ॥ अवधूतेन यदुंप्रति स्वस्य चतुर्विंशतिगुरूणां मध्ये अष्टभ्यः शिक्षितबुद्धिकथनं ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—
यदात्थ मां महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे ।
ब्रह्मा भवो लोकपालाः स्वर्वासं[1] मेऽभिकाङ्क्षिणः १
मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः ।
यदर्थमवतीर्णोऽहमंशेन ब्रह्मणाऽर्थितः ॥ २ ॥
कुलं वै शापनिर्दग्धं नङ्क्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात् ।
समुद्रः सप्तमेऽह्न्येतां[2] पुरीं च प्लावयिष्यति ॥३॥
यर्ह्येवायं मया त्यक्तो लोकोऽयं नष्टमङ्गलः ।
भविष्यत्यचिरात्साधो[3] कलिनाऽपि निराकृतः ४
न वस्तव्यं त्वयैवेह[4] मया त्यक्ते महीतले ।
जनोऽधर्मरुचिर्भद्र भविष्यति कलौ युगे ॥ ५ ॥
त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु[5] ।
मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदृग्विचरस्व गाम् ६
यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः ।
नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम्[6] ॥७॥
पुंसोऽयुक्तस्य नानाऽर्थो[7] भ्रमः सगुणदोषभाक्[8] ।
कर्माकर्मविकर्मेति गुणदोषधियो[9] भिदा ॥ ८ ॥
तस्माद्युक्तेन्द्रियग्रामो[10] युक्तचित्त इदं जगत् ।
आत्मनीक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ॥ ९ ॥
ज्ञानविज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणाम् ।
आत्मानुभवतुष्टात्मा नान्तरायैर्विहन्यसे[11] ॥ १० ॥
दोषबुद्ध्योभयातीतो निषेधान्न निवर्तते ।
गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथाऽर्भकः ११
सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः[1] ।
पश्यन्मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः॥१२॥
श्रीशुक उवाच—
इत्यादिष्टो भगवता महाभागवतो नृप ।
उद्धवः प्रणिपत्याऽऽह तत्त्वजिज्ञासुरच्युतम् १३
उद्धव उवाच—
योगेश योगविन्यास योगात्मन्योगसंभव ।
निःश्रेयसाय मे प्रोक्तस्त्यागः संन्यासलक्षणः१४
त्यागोऽयं दुष्करो भूमन्कामानां विषयात्मभिः ।
सुतरां त्वयि सर्वात्मन्नभक्तैरिति मे मतिः॥१५॥
सोऽहं ममाहमिति मूढमतिर्विगाढ-
स्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबन्धे ।
तत्त्वञ्जसा निगदितं भवता यथाऽहं
संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यम् ॥ १६ ॥
सत्यस्य ते स्वदृश आत्मन आत्मनोऽन्यं
वक्तारमीश विबुधेष्वपि नानुचक्षे ।
सर्वे विमोहितधियस्तव मायये[2]मे
ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावाः ॥ १७ ॥
[या[3] त्वत्पदाब्जरसिकैर्न हि सङ्गता ये
तद्युक्तिभिर्विमृशतामपि नापयाति ।
सत्सङ्गमो गृहजुषामपि दंपतीनां

---

१ विज० सर्वे मामभि । २ विज० सप्तमे ह्येनां । ३ वीर० भद्र । ४ वीर० सत्वं । ५ विज० स्वजनबन्धनं । ६ विज० मायां मनोमयीं । ७ विज० नानार्थे । ८ विज० कृत् । ९ वीर० गुणदोषौ । १० विज० द्रियजयो । ११ वीर० र्विहन्यते ।

१ विज० निश्चलः । २ वीर० तव मायया ये । ३ वीर० एकः श्लोकोऽधिकः ।

ह्यात्मनां खलु नृणां हतरंहसां स्यात् ॥ १ ॥]
तस्माद्भवन्तमनवद्यमनन्तपारं
सर्वज्ञमीश्वरमकुण्ठविकुण्ठधिष्ण्यम् ।
निर्विण्णधीरहमु ह वृजिनाभितप्तो
नारायणं नरसखं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—
प्रायेण मनुजा लोके लोकतत्त्वविचक्षणाः ।
समुद्धरन्ति ह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् ॥१९॥
आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः ।
यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयोऽसावनुविन्दते॥२०॥
पुरुषत्वे च मां धीराः साङ्ख्ययोगविशारदाः ।
आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपबृंहितम् ॥२१॥
एकद्वित्रिचतुष्पादो बहुपादस्तथाऽपदः ।
बह्वयः सन्ति पुरः सृष्टास्तासां मे पौरुषी प्रिया ॥
अत्र मां मार्गयन्त्यद्धा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् ।
गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैरग्राह्यमनुमानतः ॥ २३ ॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः ॥ २४ ॥
अवधूतं द्विजं कंचिच्चरन्तमकुतोभयम् ।
कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् ॥ २५

यदुरुवाच—
कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्तुः सुविशारदा ।
यामासाद्य भवाँल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् ॥२६॥
प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायां च मानवाः ।
हेतुनैव समीहन्ते आयुषो यशसः श्रियः ॥२७॥
त्वं तु कल्पः कविर्दक्षः सुभगोऽमृतभाषणः ।
न कर्ता नेहसे किंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ २८
जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना ।
न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गाम्भस्थ इव द्विपः ॥ २९
त्वं हि नः पृच्छतां ब्रह्मन्नात्मन्यानन्दकारणम् ।
ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः ॥३०॥

श्रीभगवानुवाच—
यदुनैवं महाभागो ब्रह्मण्येन सुमेधसा ।
पृष्टः सभाजितः प्राह प्रश्रयावनतं द्विजः ॥३१॥

ब्राह्मण उवाच—
सन्ति मे गुरवो राजन् बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः ।
यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान्छृणु ॥३२
पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः ।
कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतङ्गो मधुकृद्गजः ॥३३॥
मधुहा हरिणो मीनः पिङ्गला कुररोऽर्भकः ।
कुमारी शरकृत्सर्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत् ॥३४॥
एते मे गुरवो राजंश्चतुर्विंशतिराश्रिताः ।
शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहाऽऽत्मनः॥३५॥
यतो यदनुशिक्षामि यथा वा नाहुषात्मज ।
तत्तथा पुरुषव्याघ्र निबोध कथयामि ते ॥३६॥
भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगैः ।
तद्विद्वान्न चलेन्मार्गादन्वशिक्षं क्षितेर्व्रतम् ॥३७॥
शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थैकान्तसंभवः ।
साधुः शिक्षेत भूभृत्तो नगशिष्यः परात्मताम् ३८
प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः ।
ज्ञानं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः ॥३९॥
विषयेष्वाविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वतः ।
गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ॥४०॥
पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः ।
गुणैर्न युज्यते योगी गन्धैर्वायुरिवाऽऽत्मदृक् ४१
अन्तर्हितश्च स्थिरजङ्गमेषु
ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन ।
व्याप्त्याऽव्यवच्छेदमसङ्गमात्मनो
मुनिर्नभस्त्वं विततस्य भावयेत् ॥ ४२ ॥
तेजोऽबन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः ।
न स्पृश्यते नभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ॥४३॥

---

१ विज० मखण्ड । २ वीर० निर्विण्णधीरहमहो । विज० निर्वेदधीरहरहर्वृजि । ३ वीर० युक्तहेतुभि । ४ विज० रात्मलिङ्गैः स्वबाह्य । ५ विज० निपुणं । ६ विज० न्नक-र्तुस्ते । ७ वीर० सुभगो मित । ८ विज० न कर्तुमीहसे ।

१ वीर० ऽटामीति तच्छृणु । २ विज० महं ततः । ३ विज० तद्विदां न । ४ विज० संतुष्यन्मुनि । ५ वीर० नावशीर्येत वा मनः । ६ विज० मानवः । ७ विज० गुण-दोषान्वयेनात्मा । ८ विज० नभोवद्विततस्य । ९ विज० तेजोऽब्वन्न । १० उभ० मेघौघै ।

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् ।
मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः॥४४॥
तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः ।
सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ॥ ४५
क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् ।
भुङ्क्ते सर्वत्र दातॄणां दहन्प्रागुत्तराशुभम् ॥४६॥
स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः ।
प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ॥ ४७ ॥
विसर्गाद्याः श्मशानान्ता भावा देहस्य नाऽऽत्मनः
कलानामिव चन्द्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ॥४८
कालेन ह्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ ।
नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोऽग्नेर्यथाऽर्चिषाम्४९
गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति ।
न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ॥५०
बुध्यते स्वेन भेदेन व्यक्तिस्थ इव तद्गतः ।
लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितोऽर्कवत् ५१
नातिस्नेहः प्रसङ्गो वा कर्तव्यः क्वापि केनचित् ।
कुर्वन्विदेत सन्तापं कपोत इव दीनधीः ॥५२॥
कपोतः कश्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ ।
कपोत्या भार्यया सार्धमुवास कतिचित्समाः॥५३
कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ ।
दृष्टिं दृष्ट्याङ्गमङ्गेन बुद्धिं बुद्ध्या बबन्धतुः ॥५४॥
शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकम् ।
मिथुनीभूय विस्रब्धौ चेरतुर्वनराजिषु ॥ ५५ ॥
यं यं वाञ्छति सा राजंस्तर्पयन्त्यनुकंपिता ।
तं तं समनयत्कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेन्द्रियः ॥५६॥
कपोती प्रथमं गर्भं गृह्णती काल आगते ।
अण्डानि सुषुवे नीडे स्वपत्युः सन्निधौ सती॥५७

तेषु काले व्यजायन्त रचितावयवा हरेः ।
शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलाङ्गतनूरुहाः ॥५८
प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ दम्पती पुत्रवत्सलौ ।
शृण्वन्तौ कूजितं तासां निर्वृतौ कलभाषितैः ५९
तासां पतत्रैः सुस्पर्शैः कूजितैर्मुग्धचेष्टितैः ।
प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदमापतुः ॥ ६० ॥
स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यं विष्णुमायया ।
विमोहितौ दीनधियौ शिशून्पुपुषतुः प्रजाः॥६१
एकदा जग्मतुस्तासामन्नार्थं तौ कुटुंबिनौ ।
परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुश्चिरम् ॥६२॥
दृष्ट्वा ताँल्लुब्धकः कश्चिद्यदृच्छातो वनेचरः ।
जगृहे जालमातत्य चरतः स्वालयान्तिके ॥६३॥
कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ ।
गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥
कपोती स्वात्मजान्वीक्ष्य बालकाञ्जालसंवृतान् ।
तानभ्यधावत्क्रोशन्ती क्रोशतो भृशदुःखिता६५
साऽसकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ताऽजमायया ।
स्वयं चाबध्यत शिचा बद्धान्पश्यन्त्यपस्मृतिः ६६
कपोतश्चाऽऽत्मजान्बद्धानात्मनोऽप्यधिकान्प्रियान्
भार्यां चाऽऽत्मसमां दीनो विललापातिदुःखितः
अहो मे पश्यतापायमल्पपुण्यस्य दुर्मतेः ।
अतृप्तस्याकृतार्थस्य गृहस्त्रैवर्गिको हतः ॥ ६८ ॥
अनुरूपाऽनुकूला च यस्य मे पतिदेवता ।
शून्ये गृहे मां संत्यज्य पुत्रैः स्वर्याति साधुभिः ॥
सोऽहं शून्ये गृहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः ।
जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवितः ७०
तांस्तथैवाऽऽवृताञ्शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः ।
स्वयं च कृपणः शिक्षु पश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ॥७१
तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनम् ।
कपोतकान्कपोतीं च सिद्धार्थः प्रययौ गृहम् ७२

१ विज० स्तीर्थवन्नृणां । २ विज०त्यघान्मित्रमीक्षणस्पर्श । ३ विज० दूरभाजनः । ४ विज० पाप । ५ वीर० स्वरूपोग्नि । ६ विज० नालक्ष्य । ७ विज० कालनद्योघ । ८ विज० बुद्धिसंस्थेन । ९ वीर० वीक्ष्यते । १० विज० रात्मा चांबुस्थितार्कवत् । ११ वीर० अयमुत्तरश्च श्लोकौ पूर्वोत्तरतया वर्तेते । १२ विज० नादिषु । १३ विज० यद्यद्वाञ्छति । १४ वीर० न्नन्तर्वर्त्यनुकंपिता । विज० त्तदर्थमनुकंपितः । १५ उभ० समानयत्कामं ।

१ विज० मुखचेष्टितैः । २ वीर० प्रजापोषणं । ३ उभ० प्यधिकप्रियान् । ४ उभ० दीनां । ५ विज० गृहास्त्रैवर्गिका हताः । ६ विज० अनुभूता । ७ उभ० शून्यगृहे । ८ वीर० तस्य पोतान्कपोतीं ।

एवं कुटुम्बशान्तात्मा द्वन्द्वारामः पतत्रिवत् ।
पुष्णन्कुटुंबं कृपणः सानुबन्धोऽवसीदति ॥ ७३
यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् ।
गृहेषु खगवत्सक्तस्तमारूढच्युतं विदुः ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अवधूतस्य अजगरादिभ्यो नवभ्यो गुरुभ्यः शिक्षितबुद्धिकथनं ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच—
सुखमैन्द्रियकं राजन्स्वर्गे नरक एव च ।
देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत तद्बुधः ॥१॥
ग्रासं सुमृष्टं विरसं महान्तं स्तोकमेव वा ।
यदृच्छयैवाऽऽपतितं ग्रसेदाजगरोऽक्रियः ॥ २ ॥
शयीताहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः ।
यदि नोपनमेद्ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् ॥ ३ ॥
ओजःसहोबलयुतं बिभ्रद्देहमकर्मकम् ।
शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेन्द्रियवानपि ॥ ४ ॥
मुनिः प्रसन्नगंभीरो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः ।
अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ॥५॥
समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः ।
नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्भिरिव सागरः ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भावैरजितेन्द्रियः ।
प्रलोभितः पतत्यन्धे तमस्यग्नौ पतङ्गवत् ॥ ७ ॥
योषिद्धिरण्याभरणांबरादि-
द्रव्येषु मायारचितेषु गूढः ।
प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या
पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥
स्तोकंस्तोकं ग्रसेद्ग्रासं देहो वर्तेत यावता ।
गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरीं मुनिः ॥ ९ ॥
अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।
सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥ १० ॥
सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षितम् ।
पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न सङ्ग्रही ॥ ११ ॥
सायंतनं श्वस्तनं वा न सङ्गृह्णीत भिक्षुकः ।
मक्षिका इव संगृह्णन्सह तेन विनश्यति ॥ १२ ॥
पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि ।
स्पृशन्करीव बध्येत करिण्या अङ्गसङ्गतः ॥१३॥
नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः ॥
बलाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा ॥१४॥
न देयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यद्दुःखसंचितम् ।
भुङ्क्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु ॥ १५॥
सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानां गृहाशिषः ।
मधुहेवाग्रतो भुङ्क्ते यतिर्वै गृहमेधिनाम् ॥ १६ ॥
ग्राम्यगीतं न शृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् ।
शिक्षेत[3] हरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् ॥१७॥
नृत्यवादित्रगीतानि जुषन् ग्राम्याणि योषिताम् ।
आसां क्रीडनको वश्य ऋष्यशृङ्गो मृगीसुतः १८
जिह्वयाऽतिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः ।
मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा ॥ १९ ॥
इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः ।
वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्नस्य वर्धते ॥ २० ॥
तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् ।
न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे ॥ २१ ॥
पिङ्गला नाम वेश्याऽऽसीद्विदेहनगरे पुरा ।
तस्या मे शिक्षितं किंचिन्निबोध नृपनन्दन ॥२२

---

१ विज० योषित्सु तल्पाभरणा । २ वीर० गृह्णन्नहिंस । विज० गृहाद्व्रजेत्समातिष्ठन् ।

१ विज० इदमर्धं नास्ति । २ विज० स्वमपि । ३ विज० शिक्षेऽहं । ४ विज० क्रीडनकान्धः स्याद्दश्य शृङ्गोमुनिर्यथा । ५ विज० त्यतद्बुद्धि । ६ विज० रसनमसौ रस्ये हि वर्धते ।

सा स्वैरिण्येकदा कान्तं सङ्केत उपनेष्यती ।
अभूत्काले बहिर्द्वारि बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥२३॥
मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान्पुरुषर्षभ ।
तान् शुल्कदान्वित्तवतः कान्तान्मेनेऽर्थकामुका२४
आगतेष्वपयातेषु सा सङ्केतोपजीविनी ।
अप्यन्यो वित्तवान्कोऽपि मामुपैष्यति भूरिदः२५
एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलंबती ।
निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥२६॥
तस्या वित्ताशया शुष्यद्वक्त्राया दीनचेतसः ।
निर्वेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः॥२७॥
तस्या निर्विण्णचित्ताया गीतं शृणु यथा मम ।
निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः॥२८॥
नह्यङ्गाजातनिर्वेदो देहबन्धं जिहासति ।
यथा विज्ञानरहितो मनुजो ममतां नृप ॥ २९ ॥

पिङ्गलोवाच—

अहो मे मोहविततिं पश्यताविजितात्मनः ।
या कान्तादसतः कामं कामये येन बालिशा ॥३०
सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं
वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय ।
अकामदं दुःखभयाधिशोक-
मोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ॥ ३१ ॥
अहो मयाऽऽत्मा परितापितो वृथा
साङ्केत्यवृत्त्याऽतिविगर्ह्यवार्तया ।
स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोऽनुशोच्या-
त्क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ॥ ३२ ॥
यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्य-
स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ।
क्षरन्नवद्वारमगारमेत-
द्विण्मूत्रपूर्णं मदुपैति काऽन्या ॥ ३३ ॥
विदेहानां पुरे ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः ।
याऽन्यमिच्छन्त्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात्
सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ।
तं विक्रीयाऽऽत्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ॥३५
कियत्प्रियं ते व्यभजन्कामा ये कामदा नराः
आद्यन्तवन्तो भार्याया देवा वा कालविद्रुताः३
नूनं मे भगवान्प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा
निर्वेदोऽयं दुराशाया यन्मे जातः सुखावहः ३
मैवं स्युर्मन्दभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहेतवः ।
येनानुबन्धं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ॥ ३८ ॥
तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसंगताः ।
त्यक्त्वा दुराशाः शरणं व्रजामि तमधीश्वरम् ३
संतुष्टा श्रद्दधत्येतद्यथालाभेन जीवती ।
विहराम्यमुनैवाहमात्मना रमणेन वै ॥ ४० ॥
संसारकूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणम् ।
ग्रस्तं कालाहिनाऽऽत्मानं कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः४
आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाऽखिलात्
अप्रमत्त इदं पश्येद्ग्रस्तं कालाहिना जगत् ॥४२॥

ब्राह्मण उवाच—

एवं व्यवसितमतिर्दुराशां कान्ततर्षजाम् ।
छित्त्वोपशममास्थाय शय्यामुपविवेश सा ॥४३॥
आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।
यथा संछिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ४४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

१ वीर० सा न मे नेऽर्थ । २ उभ० लंबिनी । ३ विज० चिन्ताहेतिः । ४ विज० तथा । वीर० तदा । ५ उभ० इदमर्धं नास्ति । ६ विज० स्त्रैणान्नरांश्चार्थतृषाऽनुशोच्या-न्क्रीला हि वित्तं ।

१ विज० मिच्छन्त्यतः स्वस्मा । २ विज० त्कान्त । ३ वीर० रमे तेन । विज० रेमेऽनेन । ४ विज० कान्ता मे । ४ वीर० श्रद्दधत्येवं यथा । ६ विज० कोन्योस्मात्त्रातु । ७ विज० दुराशाः कान्ततर्षजाः ।

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अवधूतस्य कुररादिसप्तगुरुभ्यः प्राप्तबुद्धिकथनं ॥ १ ॥ अवधूतेतिहाससमाप्तिः ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच—
परिग्रहो हि दुःखाय यद्यत्प्रियतमं नृणाम् ।
अनन्तं सुखमाप्नोति तद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः ॥१॥
सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनो ये निरामिषाः ।
तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥ २ ॥
न मे मानावमानौ स्तो न चिन्ता गेहपुत्रिणाम् ।
आत्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामीह बालवत् ॥ ३ ॥
द्वावेव चिन्तया मुक्तौ परमानन्द आप्लुतौ ।
यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्यः परं गतः ॥
क्वचित्कुमारी त्वात्मानं वृणानान्गृहमागतान् ।
स्वयं तानर्हयामास क्वापि यातेषु बन्धुषु ॥ ५ ॥
तेषामभ्यवहारार्थं शालीन्रहसि पार्थिव ।
अवघ्नन्त्याः प्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः शङ्खाः स्वनं महत् ६
सा तज्जुगुप्सितं मत्वा महती व्रीडिता ततः ।
बभञ्जैकैकशः शङ्खान्द्वौद्वौ पाण्योरशेषयत् ॥७॥
उभयोरप्यभूद्घोषो ह्यवघ्नन्त्याः स्म शङ्खयोः ।
तत्राप्येकं निरभिददेकस्मान्नाभवद्ध्वनिः ॥ ८ ॥
अन्वशिक्षमिमं तस्या उपदेशमरिन्दम ।
लोकाननुचरन्नेताँल्लोकतत्त्वविवित्सया ॥ ९ ॥
वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ।
एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कङ्कणः ॥ १० ॥
मन एकत्र संयुञ्ज्याज्जितश्वासो जितासनः ।
वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमतन्द्रितः ॥११॥
यस्मिन्मनो लब्धपदं यदेत-
च्छनैः शनैर्मुञ्चति कर्मरेणून् ।
सत्त्वेन वृद्धेन रजस्तमश्च
विधूय निर्वाणमुपैत्यनिन्धनम् ॥ १२ ॥
तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो
न वेद किंचिद्बहिरन्तरं वा ।
यथेषुकारो नृपतिं व्रजन्त-
मिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥ १३ ॥
एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः ।
अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः ॥१४॥
गृहारंभोऽतिदुःखाय विफलश्चाध्रुवात्मनः ।
सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ १५ ॥
एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्वमायया ।
संहृत्य कालकलया कल्पान्त इदमीश्वरः ॥१६॥
एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ।
कालेनाऽऽत्मानुभावेन साम्यं नीतासु शक्तिषु ।
सत्त्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १७ ॥
परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः ।
केवलानुभवानन्दसन्दोहो निरुपाधिकः ॥१८॥
केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकाम् ।
संक्षोभयन्सृजत्यादौ तया सूत्रमरिन्दम ॥ १९ ॥
तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजन्तीं विश्वतोमुखम् ।
यस्मिन्प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् ॥२०॥
यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्य वक्त्रतः ।
तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः ॥ २१ ॥
यत्रयत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया ।
स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्सरूपताम् ॥२२॥
कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्कुड्यां तेन प्रवेशितः ।
याति तत्सात्मतां राजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् ॥२३॥
एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः ।
स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो ॥२४॥
देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-
र्बिभ्रत्स्म सत्त्वनिधनं सततार्त्युदर्कम् ।
तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथाऽपि

१ विज० परिग्रहोयं । २ विज० आत्मरतो । ३ विज० न्दपदि । ४ विज० न भवेद्ध्वनिः । ५ विज० तदेव ।

१ विज० ऽल्पतोषणः । २ विज० हि दुःखाय । ३ विज० कालेनात्मानु । ४ विज० पेशस्करं । ५ वीर० कुड्यां । ६ वीर० तत्समतां । विज० तत्साम्यतां । ७ विज० सततात्युदर्कं ।

पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसङ्गः ॥ २५ ॥
जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गा-
न्पुष्णाति यत्प्रियचिकीर्षया[1] वितन्वन् ।
[2]स्वान्ते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः सदेहः
सृष्ट्वाऽस्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मा ॥ २६ ॥
जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा-
शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।
घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्ति-
र्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ २७ ॥
सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयाऽऽत्मशक्त्या
वृक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान् ।
तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय
ब्रह्मा[3]ऽवलोकधिषणं मुदमाप देवः ॥ २८ ॥
लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसंभवान्ते
मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः ।
तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु याव-
न्निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥२९॥
एवं सञ्जातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि ।
विचरामि महीमेतां मुक्तसङ्गोऽनहंकृतिः ॥३०॥
न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलम् ।
ब्रह्मैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ॥ ३१ ॥
श्रीभगवानुवाच—
इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामन्त्र्य गभीरधीः ।
वन्दितोऽभ्यर्थितो राज्ञा ययौ प्रीतो यथागतं ३२
अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः ।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीकृष्णेनोद्धवंप्रति जीवस्य संसारप्राप्तिकारणकथनं ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—
मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः ।
वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेत् ॥ १ ॥
अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनाम् ।
गुणेषु तत्त्वध्यानेन[4] सर्वारंभविपर्ययम् ॥ २ ॥
सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथः ।
नानात्मकत्वाद्विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैः[5] ॥३॥
निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत् ।
जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ॥४॥
यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचित् ।
मदभिज्ञं गुरुं शान्तमुपासीत मदात्मकम् ॥ ५ ॥
[6]अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो[7] दृढसौहृदः ।
असत्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ॥ ६ ॥
जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ।
उदासीनः समं पश्यन्सर्वेष्वर्थमिवाऽऽत्मनः ॥७॥
विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षितास्वदृक् ।
यथाऽग्निर्दारुणो दाह्याद्दाहकोऽन्यः प्रकाशकः ८
निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वं तत्कृतान्गुणान् ।
[3]अन्तः प्रविष्ट आधत्त एवं देहगुणान्परः ॥ ९ ॥
योऽसौ गुणैर्विरचितो देहोऽयं पुरुषस्य हि ।
संसारस्तन्निबन्धोऽयं पुंसो विद्याच्छिदात्मनः १०
तस्माज्जिज्ञासयाऽऽत्मानमात्मस्थं केवलं परम् ।
संगम्य निरसेदेतद्वस्तुबुद्धिं यथाक्रमम् ॥ ११ ॥
आचार्योऽरणिराद्यः स्यादन्तेवास्युत्तराऽरणिः ।
तत्सन्धानं प्रवचनं विद्या सन्धिः सुखावहः १२
वैशारदी साऽतिविशुद्धबुद्धि-

---

१ विज० यः प्रियचिकीर्षितमावितन्वन् । वीर० तत्प्रियचिकीर्षितमाविचिन्वन् । २ विज० सोन्ते सुकृच्छ्रमवरुद्धमनाः स्वदेहं सृष्ट्वा स्वबीज । ३ विज० ब्रह्मावबोध । ४ विज० तत्त्वज्ञानेन । ५ वीर० भेदार्थधीर्गुणैः । विज० भेदोन्यधीर्गुणैः । ६ वीर० अमाय्यमत्सरो । ७ विज० निगमे दृढ । वीर० निर्ममो गुरु ।

१ विज० मन्त्र्याज्ञ । २ उभ० पश्येत्सर्वे । ३ उभ० अनुप्रविष्ट । ४ वीर० आदत्त । ५ विज० विद्यास्थितात्मनः । ६ विज० निरसेदस्य । ७ विज० राद्या स्या । ८ विज० वह्निः ।

धुनोति मायां गुणसंप्रसूतां[1] ।
गुणांश्च संदह्य यदात्म[2]मेत-
त्स्वयं च शाम्यत्यसमिद्यथाऽग्निः ॥ १३ ॥
अथैषां कर्मकर्तॄणां भोक्तॄणां सुखदुःखयोः ।
नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनाम् ॥१४
मन्यसे सर्वभावानां संस्था ह्यौत्पत्तिकी य[3]था ।
तत्तदाकृतिभेदेन जायते भिद्यते च धीः ॥ १५ ॥
एवमप्य[4]ङ्ग सर्वेषां देहिनां देहयोगतः ।
कालावयवतः सन्ति भावा जन्मादयोऽसकृत् १६
[5]अत्रापि कर्मणां कर्तुरस्वातन्त्र्यं च लक्ष्यते ।
भोक्तुश्च दु[6]ःखसुखयोः कोन्वर्थो विवशं भजेत् १७
न देहिनां सुखं किंचिद्विद्यते विदुषामपि ।
[7]तथा च दुःखं मूढानां वृथाऽहङ्करणं परम् ॥१८॥
यदि [8]प्राप्तिं विघातं च जानन्ति सुखदुःखयोः ।
तेऽप्यद्धा न विदुर्योगं मृत्युर्न प्रभवेद्यथा ॥ १९ ॥
कोन्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्यु[9]रन्तिके ।
आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव [10]नं तुष्टिदः ॥२०॥
श्रुतं च दृष्टव[11]द्दुष्टं स्पर्धाऽसूयाऽत्यय[12]व्ययैः ।
बह्वन्त[13]राय कामत्वात्कृषिवच्चापि निष्फलम् ॥२१
अन्तरायैरविहतो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः ।
तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु २२
इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ।
भुञ्जीत देववत्तत्र भोगान्दिव्यान्निजार्जितान् २३
स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते ।
गन्धर्वैर्विहरन्मध्ये देवीनां हृद्यवेषधृक् ॥ २४ ॥
स्त्रीभिः कामगयानेन किङ्किणी जालमालिना ।
क्रीडन्नवेदाऽऽत्मपातं सुराक्रीडेषु निर्वृतः ॥२५॥
तावत्प्रमोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्यते ।
क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः ॥२६॥
यद्यधर्मरतः सङ्गाद[1]सतां वाऽजितेन्द्रियः ।
कामात्मा कृपणो लुब्धः स्त्रैणो भूतविहिंसकः२७
पशूनविधिनाऽऽलभ्य प्रेतभूतगणान्यजन् ।
नरकानवशो जन्तुर्गत्वा यात्युल्बणं तमः ॥२८॥
कर्माणि दुःखोदर्काणि कुर्वन्देहेन तैः [2]पुनः ।
देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः ॥ २९ ॥
लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्पजीविनाम् ।
ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपरार्धपरायुषः ॥ ३० ॥
गुणाः सृजन्ति कर्माणि गु[3]णोऽनु सृजते गुणान् ।
जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुङ्क्ते कर्मफलान्यसौ ॥३१॥
यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः ।
नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदैव हि ॥३२॥
यावदस्यास्वतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयम् ।
य एतत्समुपासीरंस्ते मुह्यन्ति शुचाऽर्पिताः ॥३३
काल आत्मागमो लोकः स्वभावो धर्म एव च
इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति ॥ ३४ ॥

उद्धव उवाच—

गुणेषु वर्तमानोऽपि देहजेष्वनपावृतः ।
गुणैर्न ब[4]ध्यते देही बध्यते वा कथं वि[5]भो ॥३५॥
कथं वर्तेत विहरेत्कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः ।
किं भुञ्जीतोत विसृजेच्छयीताऽऽसीत याति वा ।
एतदच्युत मे ब्रूहि प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे भ्र[6]मः ॥३७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

१ विज० प्रसूतिं । २ विज० यदात्म्य । ३ विज० तथा । ४ विज० प्यत्र । ५ विज० तत्रापि । ६ उभ० सुखदुःखानां । ७ विज० हंकारिणां । ८ वीर० प्राप्तिविधानं । ९ विज० मृत्युमन्तिके । १० विज० स्येव पदेपदे । ११ वीर० दृष्टमदृष्टं च । विज० दृष्टवन्नक्ष्येत्स्पर्धा । १२ विज० त्ययाप्ययैः । १३ वीर० बह्वन्तरायैः क्रान्तत्वात्कृषि । विज० बह्वन्तरायैर्विहितं कृषि ।

१ विज० दसतामजितेन्द्रियः । २ वीर० वै पुनः । विज० तैः पुमान् । ३ विज० कालोनु । ४ वीर० न युज्यते । ५ वीर० प्रभो । ६ विज० मतिः ।

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

बद्धमुक्तलक्षणकथनं ॥ १ ॥ साधूनां भक्तेश्च लक्षणं ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—

बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः।
गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो[1] न बन्धनम् ॥१॥
शोकमोहौ सुखं दुःखं देहापत्तिश्च मायया।
स्वप्नो[2] यथाऽऽत्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी
विद्याऽविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम्।
मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ॥३॥
एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते।
बन्धोऽस्याविद्ययाऽनादिर्विद्यया च तथेतरः[3] ॥४॥
अथ बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ते।
विरुद्धधर्मिणोस्तात स्थितयोरेकधर्मिणि ॥ ५ ॥
सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ
यदृच्छयैतौ[4] कृतनीडौ च वृक्षे।
एकस्तयोः खादति पिप्पलान्न-
मन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान् ॥ ६ ॥
आत्मानमन्यं च स वेद विद्वा-
नपिप्पलादो न तु पिप्पलादः।
योऽविद्यया[5] युक् स तु नित्यबद्धो
विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥
देहस्थोपि न देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद्यथोत्थितः।
अदेहस्थोऽपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग्यथा ॥८॥
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च।
गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्न विद्वान्यस्त्वविक्रियः ॥ ९ ॥
दैवाधीने शरीरेऽस्मिन् गुणभाव्येन कर्मणा।
वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्ताऽस्मीति निबध्यते ॥१०॥
एवं विरक्तः शयन आसनाटन[6]मज्जने।
दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ॥ ११ ॥
न तथा बध्यते विद्वांस्तत्रतत्रार्दयन्[7] गुणान्।
प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सविताऽनिलः १२
वैशारद्येक्षया सङ्गशितया छिन्नसंशयः।
प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्तते ॥ १३ ॥
यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेन्द्रियमनोधियाम्।
वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः १४
यस्याऽऽत्मा हिंस्यते हिंस्रैर्येन किंचिद्यदृच्छया।
अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न[1] व्यतिक्रियते बुधः ॥१५
न स्तुवीत न निन्देत कुर्वतः साध्वसाधु वा।
वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ्मुनिः ॥१६॥
न कुर्यान्न वदेत्किंचिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा।
आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः १७
शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि।
श्रमस्तस्य श्रम[2]फलो ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥ १८ ॥
गां दुग्धदोहामसतीं च भार्यां
देहं पराधीनमसत्प्रजां च।
वित्तं त्वतीर्थीकृतमङ्ग वाचं
हीनां[3] मया रक्षति दुःखदुःखी ॥ १९ ॥
यस्यां न मे पावनमङ्गकर्म
स्थित्युद्भवप्राण[4]निरोधमस्य।
लीलाऽवतारेप्सित[5]जन्म वा स्या-
द्वन्ध्यां गिरं तां बिभृयान्न धीरः ॥ २० ॥
एवं जिज्ञासयाऽपोह्य नानात्वभ्रममात्मनि।
उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे ॥ २१ ॥
यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम्।
मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचर ॥२२॥
श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्सुभद्रा[6] लोकपावनीः।
गायन्ननुस्मरन्कर्म जन्म चाभि[7]नयन्मुहुः ॥ २३ ॥

---

१ वीर० मोक्षोस्ति। २ उभ० स्वप्ने। ३ विज० तरत्। ४ वीर० यदृच्छया कृतनीडौ। ५ विज० ऽविद्ययान्धः स तु। ६ वीर० अशनाटन। ७ विज० तत्राददन्।

१ विज० नतु विक्रियते। २ विज० भ्रमफलो। ३ विज० हीनां च यो। ४ उभ० त्राण। ५ वीर० प्सित-कर्म वाक्स्या। विज० हितकर्म वा स्या। ६ वीर० सुभगा। ७ वीर० चाभिनयन्स्मरन्। विज० वाभिनयन्मुहुः।

मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः ।
लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव सनातने ॥२४॥
सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि मां स उपासिता ।
स वै मे दर्शितं सद्भिरञ्जसा विन्दते पदम् ॥ २५

उद्धव उवाच—

साधुस्त्वयोत्तमश्लोक मतः कीदृग्विधः प्रभो ।
भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृता ॥२६॥
एतन्मे पुरुषाध्यक्ष लोकाध्यक्ष जगत्प्रभो ।
प्रणतायाऽनुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यताम् ॥२७॥
त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः ।
अवतीर्णोऽसि भगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः ॥२८॥

श्रीभगवानुवाच—

कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।
सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥ २९
कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिंचनः ।
अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥
अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः ।
अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥
आज्ञायैवं गुणान्दोषान्मयाऽऽदिष्टानपि स्वकान् ।
धर्मान्सन्त्यज्य यः सर्वान्मां भजेत स सत्तमः ३२
ज्ञात्वाऽज्ञात्वाऽथ ये वै मां यावान्यश्चास्मि यादृशः ।
भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥३३॥
मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् ।
परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनम् ॥३४॥
मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव ।
सर्वलाभोपहरणं दास्येनाऽऽत्मनिवेदनम् ॥३५॥
मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम् ।
गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ॥३६॥
यात्राबलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु ।
वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ॥ ३७
ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः ।
उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि ॥ ३८ ॥
संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः ।
गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ॥ ३९ ॥
अमानित्वमदंभित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् ।
अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितम् ॥ ४०
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।
तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥ ४१ ॥
सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणो गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम् ।
भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदानि मे ॥४२॥
सूर्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाऽग्नौ यजेत माम् ।
आतिथ्येन तु विप्राग्र्ये गोष्वङ्ग यवसादिना ४३
वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया ।
वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ॥ ४४
स्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि ।
क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम् ॥ ४५ ॥
धिष्ण्येष्वेष्विति मद्रूपं शङ्खचक्रगदांबुजैः ।
युक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्चेत्समाहितः ॥४६॥
इष्टापूर्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः ।
लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ४७
प्रायेण भक्तियोगेन सत्संगेन विनोद्धव ।
नोपायो विद्यते संध्यङ् प्रायणं हि सतामहम् ४८
अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन ।
सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत्सखा ४९

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

१ वीर० नाश्रयन्मदुपाश्रयः । विज० नाचरन्मदुपाश्रयः । २ वीर० मयि मां यो निषेवते । विज० मयि मां य उपासते । ३ वीर० साधुस्त उत्तम । विज० साधुत्व उत्तम । ४ विज० मनः कीदृग्विधं । ५ विज० ह्युपयुञ्जीत । ६ विज० प्रपन्नाय च कथ्यतां । ७ वीर० जगत्पते । ८ विज० इदमर्धं नास्ति । ९ उभ० भजेत्स च सत्तमः । १० वीर० युक्त । ११ वीर० ध्यान एव च ।

१ वीर० उत्तमा । २ विज० मम सद्मनि । ३ वीर० वोद्यमः । ४ वीर० नैकमण्डल । ५ विज० गृहे । ६ विज० गोष्ठे गा यवसादिना । ७ उभ० धिष्ण्येष्वेतेषु मद्रूपं । ८ उभ० मत्स्मृतिं । ९ विज० साङ्ख्येन च विनो । १० वीर० सम्यक्प्रायणं । ११ वीर० शृणु मे ।

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सत्सङ्गमहिमा ॥ १ ॥ कर्मानुष्ठानतत्त्यागयोश्च व्यवस्थाकथनं ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—

न रोधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म एव च ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणा ॥१
व्रतानि यज्ञश्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः ।
यथाऽवरुन्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि माम् ॥२
सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः खगाः ।
गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥३॥
विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोन्त्यजाः ।
रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगेऽनघ ॥ ४ ॥
बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः ।
वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः ॥ ५ ॥
सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथः ।
व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथा परे ॥६
ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः ।
अव्रतातप्ततपसः सत्सङ्गान्मामुपागताः ॥७॥
केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः ।
येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा ॥८
यं न योगेन साङ्ख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ।
व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ९
रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते
श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः ।
विगाढभावेन न मे वियोग-
तीव्राधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय ॥ १० ॥
तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठतमेन नीता
मयैव वृन्दावनगोचरेण ।
क्षणार्धवत्ताः पुनरङ्ग तासां
हीना मया कल्पसमा बभूवुः ॥ ११ ॥
ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्ध-
धियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् ।
यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये
नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे ॥ १२ ॥
मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽबलाः ।
ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः ॥१३॥
तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ १४ ॥
मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
याहि सर्वात्मभावेन मया स्या ह्यकुतोभयः ॥१५

उद्धव उवाच—

संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्वर ।
न निवर्तत आत्मस्थो येन भ्राम्यति मे मनः १६

श्रीभगवानुवाच—

स एष जीवो विवरप्रसूतिः
प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ।
मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं
मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः ॥ १७ ॥
यथाऽनलः खेऽनिलबन्धुरूष्मा
बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः ।
अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते
तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणी ॥ १८ ॥
एवं गदिः कर्मगतिर्विसर्गो
घ्राणो रसो दृक् स्पर्शः श्रुतिश्च ।

१ वीर० उद्धव । २ विज० नेष्टापूर्तं च दक्षिणाः । ३ विज० यज्ञाः छन्दांसि । ४ विज० वरुन्धेन्मत्सङ्गः । ५ विज० दुःखापहो हि । ६ विज० मत्सङ्गेन हि । ७ वीर० न्युगेयुगे । ८ विज० स्त्वाष्टकावन्निकादयः । ९ विज० मत्सङ्गान्मा । १० वीर० मामापु । ११ विज० न्यद्दृशुः सुखाय ताः । १२ विज० यासां क्षपाः ।

१ वीर० जारं मत्स्वरूपाविदो । २ विज० चोदितां । ३ वीर० यास्यसि ह्यकुतो भयं । विज० यस्मिन्नास्त्यकुतोभयं । ४ विज० य एष । ५ विज० मुपैति रूपं । ६ विज० स्थविष्ठं । ७ उभ० एवं गतिः कर्मरति ।

संकल्पविज्ञानमथाभिमानः
सूत्रं रजःसत्त्वतमोविकारः ॥ १९ ॥
अयं हि जीवस्त्रिवृदब्जयोनि-
रव्यक्त एको वयसा[1] स आद्यः ।
विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव[2] भाति
बीजानि योनिं प्रतिपद्य यद्वत् ॥ २० ॥
यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं
पटो[3] यथा तन्तुवितानसंस्थः[4] ।
य एष संसारतरुः पुराणः
कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥
द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः
पञ्चस्कन्धः पञ्चरसप्रसूतिः ।
दशैकशाखो द्विसुपर्णनीड-
स्त्रिवल्कलो द्विफलो[1]ऽर्कं प्रविष्टः ॥ २२ ॥
अदन्ति चैकं फलमस्य गृध्रा
ग्रामेचरा एकमरण्यवासाः ।
हंसा य एकं बहुरूपमिज्यै-
र्मायामयं वेद स वेद वेदम् ॥ २३ ॥
एवं गुरूपासनयैकभक्त्या
विद्याकुठारेण शितेन धीरः ।
विवृश्च्य जीवाशयमप्रमत्तः
संपद्य चाऽऽत्मानमथ त्यजास्त्रम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सत्त्ववृद्ध्या विद्योदयः ॥ १ ॥ हंसेतिहासः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्नचाऽऽत्मनः ।
सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात्सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि ॥१॥
सत्त्वाद्धर्मो भवेद्वृद्धात्[5]पुंसो मद्भक्तिलक्षणः ।
सात्त्विकोपासया[6] सत्त्वं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥२॥
धर्मो रजस्तमो हन्यात्सत्त्ववृद्धि[7]रनुत्तमः ।
आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते ॥ ३ ॥
आगमोऽपः प्रजा देशः[8] कालः कर्म च जन्म च ।
ध्यानं मन्त्रोऽथ संस्कारो दशैते[9] गुणहेतवः ॥४॥
तत्तत्सात्त्विकमेवैषां यद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते ।
निन्दन्ति तामसं तत्तद्राजसं[10] तदुपेक्षितम् ॥ ५ ॥
सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान्सत्त्वविवृद्धये ।
ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्[11]स्मृतिरपोहनम् ॥ ६ ॥
वेणुसङ्घर्षजो वह्निर्दग्ध्वा शाम्यति तद्वनम् ।
एवं गुणव्यत्ययजो देहः[3] शाम्यति तत्क्रियः ॥७॥

उद्धव उवाच—

विदन्ति[4] मर्त्याः प्रायेण विषयान्पदमापदाम् ।
तथाऽपि[5] भुञ्जते कृष्ण तत्कथं श्वखराजवत् ॥८॥

श्रीभगवानुवाच—

अहमित्यन्यथा बुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि ।
उत्सर्पति[6] रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ॥ ९ ॥
रजोयुक्तस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः ।
ततः कामो गुणध्यानाद्दुःसहः स्याद्धि दुर्मतेः १०
करोति कामवशगः कर्माण्यविजितेन्द्रियः ।
दुःखोदर्काणि संपश्यन्रजोवेगविमोहितः ॥११॥
रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान्विक्षिप्त[7]धीः पुनः ।
अतन्द्रितो मनो युञ्जन्दोषदृष्टिर्न सज्जते ॥१२॥

---

१ विज० जगतां यथाऽऽद्यः । २ विज० बहुधैव । ३ विज० पटे । ४ विज०संस्था । ५ विज० भवेच्छुद्धा । ६ विज० सात्विकोपात्तया ज्ञानं । ७ वीर० वृद्धेरनुत्तमः । विज० वृत्तिरनुत्तमा । ८ विज० यजनं देशः । ९ विज० नवैते । १० वीर० तद्वद्राजसं यदुपेक्षितं । ११ विज० वाचः-स्मृति ।

१ वीर० द्विफलोऽर्कप्रतिष्ठः । विज० द्विफलः खं प्रविष्टः । २ विज० एवं । ३ विज० वेदः शाम्यति तद्यथा । ४ उभ० विन्दन्ति । ५ विज० अथापि । ६ वीर० उत्सर्पते । ७ वीर० विक्षिप्तमूढधीः ।

अप्रमत्तोऽनुयुञ्जीत मनो मय्यर्पयञ्छनैः ।
अनिर्विण्णो यथाकालं जितश्वासो जितासनः १३
एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः ।
सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्धाऽऽवेश्यते यथा १४

उद्धव उवाच—

यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव ।
योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुम् ॥ १५॥

श्रीभगवानुवाच—

पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः ।
पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकान्तिकीं गतिम् १६

सनकादय ऊचुः—

गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो ।
कथमन्योन्यसंत्यागो मुमुक्षो[1]रतितितीर्षोः ॥१७॥

श्रीभगवानुवाच—

एवं पृष्टो महादेवः स्वयंभूर्भूतभावनः ।
ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः १८॥
स मामचिन्तयद्देवः प्रश्नपार[2]तितीर्षया ।
तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा ॥ १९ ॥
दृष्ट्वा मां त उपव्रज्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति २०
इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ।
यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे ॥ २१ ॥
वस्तुनो यद्यनानात्वमात्मनः प्रश्न ईदृशः ।
कथं घटेत वो विप्रा वक्तु[3]र्वा मेक आश्रयः ॥२२॥
पञ्चात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः ।
को भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो ह्यनर्थकः[4]२३
मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः ।
अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमञ्जसा ॥२४॥
गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः ।
जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः ॥२५॥
गुणेषु चा[5]विशच्चित्तमभीक्ष्णं गुणसेवया ।
गुणाश्च चित्तप्रभवा मद्रूप उभयं त्यजेत् ॥२६॥

जाग्रत्स्वप्नः[1] सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः ।
तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः २७
यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः ।
मयि तुर्ये स्थितो जह्यात्त्याग[2]स्तद्गुणचेतसाम् ॥२८
अहंकारकृतं बन्धमात्मनोऽर्थविपर्ययम् ।
विद्वान्निर्विद्य संसारचिन्तां तुर्ये स्थितस्त्यजेत् २९
यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः ।
जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ॥३०॥
असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता[3] भिदा ।
गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ॥ ३१ ॥
यो जागरे बहि[4]रनुक्षणधर्मिणोऽर्था-
न्भुङ्क्ते समस्तकरणै[5]र्हृदि तत्सदृक्षान् ।
स्वप्ने सुषुप्त[6] उपसंहरते स एकः
स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिन्द्रियेशः ॥ ३२ ॥
एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्र्यवस्था
मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः ।
सञ्छिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्ण-
ज्ञानासिना भजत माऽखिलसंशयाधिम् ॥ ३३ ॥
ईक्षेत विभ्रम[7]मिदं मनसो विलासं
दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् ।
विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया
स्वप्न[8]स्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥ ३४ ॥
दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णं[9]-
स्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः ।
संदृश्यते क्व च यदीदमवस्तुबुद्ध्या
त्यक्तं भ्रमाय न भवेत्स्मृतिरानिपातात् ॥ ३५ ॥
देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा[10]
सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।
दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥ ३६ ॥

---

१ वीर० मुमुक्षोरिति संशयः । विज० मुक्षोः संतितीर्ष । २ विज० पारविनिश्चयम् । ३ विज० वक्तुं वाऽने । ४ विज० निरर्थकः । ५ विज० गुणेषु वा विशेच्चित्त ।

१ विज० स्वप्नसुषुप्तिश्च । २ विज० त्यागस्तु गुण । ३ विज० किंकृता भिदा । ४ विज० बहुविधान्क्षण । ५ विज० करणो हृदि । ६ विज० स्वप्नेऽथ सुप्त । ७ विज० विभ्रममिमं । ८ विज० स्वप्ने यथा त्रिगुणसर्ग । ९ विज० तर्ष । १० विज० च ।

देहोऽपि दैववशगः खलु कर्मयाव-
त्स्वारंभकं प्रति समीक्षत एव सासुः ।
तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः
स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३७ ॥
मयैतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्साङ्ख्ययोगयोः ।
जानीत माऽऽगतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ॥३८॥
अहं योगस्य साङ्ख्यस्य सत्यस्यर्तस्य तेजसः ।
परायणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्तेर्दमस्य च ॥३९॥
मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ।
सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासङ्गादयोऽगुणाः ४०
इति मे छिन्नसंदेहा मुनयः सनकादयः ।
सभाजयित्वा परया भक्त्याऽगृणत संस्तवैः ॥४१
तैरहं पूजितः सम्यक् संस्तुतः परमर्षिभिः ।
प्रत्येयाय स्वकं धाम पश्यतः परमेष्ठिनः ॥४२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भगवद्भक्तेः परमश्रेयस्साधनत्वकथनं ॥ १ ॥ ध्यानयोगनिरूपणं ॥ २ ॥

उद्धव उवाच—
वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः ।
तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता ॥ १॥
भवतोदाहृतः स्वामिन्भक्तियोगोऽनपेक्षितः ।
निरस्य सर्वतः सङ्गं येन त्वय्याविशेन्मनः ॥२॥
श्रीभगवानुवाच—
कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ।
मयाऽदौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥३
तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ।
ततो भृग्वादयोऽगृह्णन्सप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥ ४ ॥
तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः ।
मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचारणाः ॥५॥
किंदेवाः किन्नरा नागा रक्षःकिंपुरुषादयः ।
बह्वचस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमोभुवः ॥ ६ ॥
याभिर्भूतानि भिद्यन्ते भूतानां मतयस्तथा ।
यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति हि॥७॥
एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यन्ते मतयो नृणाम् ।
पारंपर्येण केषांचित्पाखण्डमतयोऽपरे ॥ ८ ॥
मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ ।
श्रेयो वदन्त्यनेकान्तं यथाकर्म यथारुचि ॥ ९ ॥
धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् ।
अन्ये वदन्ति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनम् ।
केचिद्यज्ञतपोदानं व्रतानि नियमान्यमान् ॥१०॥
आद्यन्तवन्त एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः ।
दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानन्दाः शुचाऽर्पिताः॥
मय्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः ।
मयाऽऽत्मना सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनां १२
अकिंचनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।
मयाऽऽसंतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥१३॥
न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यं
न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा
मय्यर्पितात्मेच्छति मद्विनाऽन्यत् ॥ १४ ॥
न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शङ्करः ।
न च सङ्कर्षणो न श्रीर्नैवाऽऽत्मा च यथा भवान्१५
निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् ।

१ विज० वत्सः ।

१ वीर० शमस्य च । २ विज० परमात्मानं । ३ वीर० नन्दायो । ४ उभ० प्रतीयाय । ५ विज० भोजने । ६ वीर० केचिदर्थं च कर्माणि इष्टापूर्तव्रतानि वै । अन्ये यज्ञं तपो दानं श्रेयांसि नियमान्यमान् । ७ वीर० एतेषां । ८ विज० सत्ये । ९ विज० मदात्मकं । १० विज० शुचिं ।

अनुव्रजाम्यहं नित्यं [1]पूयेयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः ॥१६॥
निष्किञ्चना मय्यनुरक्तचेतसः
शान्ता महान्तोऽखिलजीववत्सलाः ।
कामैरनालब्धधियो [2]जुषन्ति य-
त्तन्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम ॥ १७ ॥
बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेन्द्रियः ।
[3]प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते ॥१८॥
यथाऽग्निः सुसमृद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् ।
तथा मद्विषया भक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्नशः ॥१९॥
न साधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म उद्धव ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता २०
भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयाऽऽत्मा प्रियः सताम् ।
भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात् २१
धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसाऽन्विता ।
मद्भक्त्याऽऽपेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनाति हि २२
कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना ।
विनाऽऽनन्दाश्रुकलया शुध्येद्भक्त्या विनाऽऽशयः
वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं
रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ।
विलज्ज उद्गायति नृत्यते च
मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥ २४ ॥
यथाऽग्निना हेम मलं जहाति
ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपम् ।
आत्मा च कर्मानुशयं विधूय
मद्भक्तियोगेन भजत्यथो माम् ॥ २५ ॥
यथायथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ
मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ।
तथातथा पश्यति [5]वस्तु सूक्ष्मं
चक्षुर्यथैवाञ्जनसंप्रयुक्तम् ॥ २६ ॥
विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते ।
मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ॥ २७ ॥
तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथम् ।
हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितम् २८
[1]स्त्रीणां स्त्रीसङ्गिनां सङ्गं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ।
क्षेमे विविक्त आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः ॥२९॥
न तथाऽस्य भवेत्क्लेशो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः ।
योषित्सङ्गाद्यथा [2]पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः ॥३०॥
उद्धव उवाच—
यथा त्वामरविन्दाक्ष यादृशं वा यदात्मकम् ।
ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं मे [3]वक्तुमर्हसि ॥३१॥
श्रीभगवानुवाच—
सम आसन आसीनः समकायो यथासुखम् ।
हस्तावुत्सङ्ग आधाय स्वनासाग्रकृतेक्षणः ॥ ३२ ॥
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः ।
विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेन्द्रियः ॥ ३३ ॥
हृद्यविच्छिन्नमोङ्कारं घण्टानादं बिसोर्णवत् ।
प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत्स्वरम् ॥३४॥
एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् ।
दशकृत्वस्त्रिषवणं मासादर्वाग्जितानिलः ॥३५॥
हृत्पुण्डरीकमन्तस्थमूर्ध्वनालमधोमुखम् ।
ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥ ३६ ॥
कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरम् ।
वह्नि [illegible] रद्रूपं ममैतद्ध्यानमङ्गलम् ॥ ३७॥
समं प्रशान्तं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजम् ।
सुचारुसुन्दरग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितम् ॥३८॥
समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
हेमांबरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥ ३९ ॥
शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् ।
नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभया युतम् ॥ ४० ॥
द्युमत्किरीटकटककटिसूत्राङ्गदायुतम् ।

१ वीर० पूयेय त्वङ्घ्रि । विज० पूयेय स्वाङ्घ्रि । २ विज० जुषो ये ते नैरपेक्ष्यं हि विदुः । वीर० जुषन्ति यन्नैर । ३ विज० प्रशस्तयाऽपि मद्भक्त्या । ४ वीर० मन्निष्ठा श्वपाकानपि । विज० मन्निष्ठा सकाममपि । ५ उभ० सूक्ष्मतत्वं ।

१ वीर० स्त्रीणां तत्सङ्गिनां । विज० स्त्रीसङ्गसङ्गिनां । २ वीर० पुंसस्तथा । ३ वीर० ध्यानं तद्वक्तु । विज० ध्यानं त्वं वक्तु । ४ वीर० न्नियतेन्द्रियः । ५ वीर० हृद्यवस्थितमोङ्कारं । ६ वीर० तत्रायं । ७ वीर० प्राणसन्धानमभ्यसेत् । विज० प्राणसंयममभ्यसेत् । ८ विज० श्यामं । ९ विज० गदैर्युतं ।

सर्वाङ्गसुन्दरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणम् ॥ ४१ ॥
सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वाङ्गेषु मनो दधत् ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसाऽऽकृष्य तन्मनः ।
बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः ॥४२
तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् ।
नान्यानि चिन्तयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ४३
तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् ।
तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिन्तयेत्
एवं समाहितमतिर्मामेवाऽऽत्मानमात्मनि ।
विचष्टे मयि सर्वात्मञ्ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतम् ४५
ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युञ्जतो योगिनो मनः ।
संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥४६

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अणिमाद्यष्टादशसिद्धिवर्णनं ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—
जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः ।
मयि धारयतश्चेत उपतिष्ठन्ति सिद्धयः ॥ १ ॥
उद्धव उवाच—
कया धारणया कास्वित्कथंस्वित्सिद्धिरच्युत ।
कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान्
श्रीभगवानुवाच—
सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारगैः ।
तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ ३ ॥
अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः ।
प्राकाश्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता[3] ॥ ४ ॥
गुणेष्वसङ्गो वशिता यत्कामस्तदवस्यति ।
एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ५
अनूर्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन्दूरश्रवणदर्शनम् ।
मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् ॥ ६ ॥
स्वच्छन्दमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनम्[4] ।
यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाऽप्रतिहतागतिः ॥ ७ ॥
त्रिकालज्ञत्वमद्वन्द्वं परचित्ताद्यभिज्ञता ।
अग्न्यर्काम्बुविषादीनां प्रतिष्टंभोऽपराजयः[5] ॥ ८ ॥
एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः ।
यया धारणया या स्याद्यथा वा स्यान्निबोध मे ९
भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेन्मनः ।
अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम ॥१०॥
महत्यात्मन्मयि परे यथासंस्थं मनो दधत् ।
महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक्पृथक् ॥११॥
परमाणुमये चित्तं भूतानां मयि रञ्जयन् ।
कालसूक्ष्मार्थतां[1] योगी लघिमानमवाप्नुयात् १२॥
धारयन्मय्यहंतत्त्वे मनो वैकारिकेऽखिलम् ।
सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनाः १३
महत्यात्मनि यः सूत्रे धारयेन्मयि मानसम् ।
प्राकाश्यं पारमेष्ठ्यं मे विन्दतेऽव्यक्तजन्मनः १४
विष्णौ त्र्यधीश्वरे[2] चित्तं धारयेत्कालविग्रहे ।
स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनाम् ॥१५॥
नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ।
मनो मय्यादधद्योगी मद्धर्मा[3] वशितामियात् १६
निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन्विशदं मनः ।
परमानन्दमाप्नोति यत्र कामोऽवसीयते ॥ १७ ॥
श्वेतद्वीपपतौ चित्तं शुद्धे धर्ममये मयि ।
धारयञ्छ्वेततां याति षडूर्मिरहितो नरः[4] ॥ १८ ॥
मय्याकाशात्मनि प्राणे मनसा घोषमुद्वहन् ।

---

१ विज० तन्मनाः । २ विज० ता एव । ३ विज० शक्तेः प्रेरण । ४ वीर० क्रीडार्थं । ५ वीर० प्रविष्टम्भो ।

१ विज० सूक्ष्मात्मके । २ विज० चाधीश्वरे । ३ विज० मद्धर्मौ । ४ विज० ऽमरः ।

तत्रोपलब्धा भूतानां हंसो वाचः शृणोत्यसौ १९
चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि।
मां तत्र मनसा ध्यायन्विश्वं पश्यति सूक्ष्मदृक् २०
मनो मयि सुसंयोज्य देहं तदनु वायुना।
मद्धारणाऽनुभावेन तत्राऽऽत्मा यत्र वै मनः २१
यदा मन उपादाय यद्यद्रूपं बुभूषति।
तत्तद्भवेन्मनोरूपं मद्योगबलमाश्रयः ॥ २२ ॥
परकायं विशन्सिद्ध आत्मानं तत्र भावयेत्।
पिण्डं हित्वा विशेत्प्राणो वायुभूतः षडङ्घ्रिवत् २३
पाष्र्ण्याऽऽपीड्य गुदं प्राणं हृदुरःकण्ठमूर्धसु।
आरोप्य ब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म नीत्वोत्सृजेत्तनुम्॥२४॥
विहरिष्यन् सुराक्रीडे मत्स्थं सत्त्वं विभावयेत्।
विमानेनोपतिष्ठन्ति सत्त्ववृत्तीः सुरस्त्रियः॥२५॥
यथा संकल्पयेद्बुद्ध्या यदा वा मत्परः पुमान्।
मयि सत्ये मनो युञ्जंस्तथा तत्समुपाश्नुते॥२६॥
यो वै मद्भावमापन्न ईशितुर्वशितुः पुमान्।
कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य चाज्ञा यथा मम॥२७॥
मद्भक्त्या शुद्धसत्त्वस्य योगिनो धारणाविदः।

तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता॥ २८ ॥
अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुः।
मद्योगश्रान्तचित्तस्य यादसामुदकं यथा॥२९॥
मद्विभूतीरभिध्यायञ्छ्रीवत्सास्त्रविभूषिताः।
ध्वजातपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः॥ ३० ॥
उपासकस्य मामेवं योगधारणया मुनेः।
सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठन्त्यशेषतः॥ ३१ ॥
जितेन्द्रियस्य दान्तस्य जितश्वासात्मनो मुनेः।
मद्धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा ३२
अन्तरायान्वदन्त्येता युञ्जतो योगमुत्तमम्।
मया संपद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः॥ ३३ ॥
जन्मौषधितपोमन्त्रैर्यावतीरिह सिद्धयः।
योगेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैर्योगगतिं व्रजेत् ३४
सर्वासामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः।
अहं योगस्य साङ्ख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनाम् ३५
अहमात्माऽन्तरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनाम्।
यथा भूतानि भूतेषु बहिरन्तः स्वयं तथा॥३६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः॥ १६ ॥

हरेर्विभूतिरूपवर्णनं ॥ १ ॥

उद्धव उवाच—
त्वं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यन्तमपावृतम्।
सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्ययोद्भवः॥१॥
उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः।
उपासते त्वां भगवन्याथातथ्येन ब्राह्मणाः॥२॥
येषुयेषु च भावेषु भक्त्या त्वां परमर्षयः।

उपासीनाः प्रपद्यन्ते संसिद्धिं तद्वदस्व मे॥ ३ ॥
गूढश्चरसि भूतात्मा भूतानां भूतभावन।
न त्वां पश्यन्ति भूतानि पश्यन्तं मोहितानि ते ४
याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां
विभूतयो दिक्षु महाविभूते।

१ वीर० पलब्ध्या। २ वीर० मनो वै मयि संयोज्य। विज० मनसि संयोज्य। ३ विज० तत्तद्भजे। ४ उभ० माश्रितः। ५ उभ० वृत्तिं। ६ विज० प्राण। ७ विज० यथा त्वां।

१ विज० मुदकैर्यथा। २ वीर० व्यजनाः। ३ वीर० उपासीनस्य। ४ विज० पुनः। ५ उभ० का नु सिद्धिः। ६ वीर० यया। ७ विज० यैर्यैर्योग। ८ वीर० स्वयं यथा। विज० स्वयं तथा। ९ वीर० श्वरति भूतेषु। विज० श्वरसि भूतेषु। १० उभ० भूतात्मा भूतभावनः।

ता मह्यमाख्याह्यनुभावितास्ते
नमामि ते तीर्थपदाङ्घ्रिपद्मम् ॥ ५ ॥
श्रीभगवानुवाच—
एवमेतदहं पृष्टः प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेन वै ॥ ६ ॥
ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यमधर्मं राज्यहेतुकम् ।
ततो निवृत्तो हन्ताऽहं हतोऽयमिति लौकिकः ७
स तदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधितः ।
अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वं रणमूर्धनि ॥ ८ ॥
अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः ।
अहं सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः ॥९॥
अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहम् ।
गुणानां चाप्यहं साम्यं गुणिन्यौत्पत्तिकोगुणः१०
गुणिनामप्यहं सूत्रं महतां च महानहम् ।
सूक्ष्माणामप्यहं जीवो दुर्जयानामहं मनः ॥११॥
हिरण्यगर्भो वेदानां मन्त्राणां प्रणवस्त्रिवृत् ।
अक्षराणामकारोऽस्मि पदानि च्छन्दसामहम् १२
इन्द्रोऽहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाट् ।
आदित्यानामहं विष्णू रुद्राणां नीललोहितः१३
ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः ।
देवर्षीणां नारदोऽहं हविर्धान्यस्मि धेनुषु ॥१४॥
सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोऽहं पतत्रिणाम् ।
प्रजापतीनां दक्षोऽहं पितॄणामहमर्यमा ॥ १५ ॥
मां विद्ध्युद्धव दैत्यानां प्रह्लादमसुरेश्वरम् ।
सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसाम् ॥ १६ ॥
ऐरावतं गजेन्द्राणां यादसां वरुणं प्रभुम् ।
तपतां द्युमतां सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिम् ॥१७॥
उच्चैःश्रवास्तुरङ्गाणां धातूनामस्मि काञ्चनम् ।
यमः संयमतां चाहं सर्पाणामस्मि वासुकिः १८
नागेन्द्राणामनन्तोऽहं मृगेन्द्रः शृङ्गिदंष्ट्रिणाम् ।
आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमोऽनघ ॥१९॥
तीर्थानां स्रोतसां गङ्गा समुद्रः सरसामहम् ।
आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मताम् ॥२०॥

१ विज० विशसने । २ उभ० देवानां ।

धिष्ण्यानामस्म्यहं मेरुर्गहनानां हिमालयः ।
वनस्पतीनामश्वत्थ ओषधीनामहं यवः ॥ २१ ॥
पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः ।
स्कन्दोऽहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः ॥२२
यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं व्रतानामविहिंसनम् ।
वाय्वग्न्यर्काम्बुवागात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः २३
योगानामात्मसंरोधो मन्त्रोऽस्मि विजिगीषताम् ।
आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनां
स्त्रीणां तु शतरूपाऽहं पुंसां स्वायंभुवो मनुः ।
नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणाम् २५
धर्माणामस्मि संन्यासः क्षेमाणामबहिर्मतिः ।
गुह्यानां सूनृतं मौनं मिथुनानामजस्त्वहम् ॥२६॥
संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहं नक्षत्राणां तथाऽभिजित् ॥
अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोऽसितः ।
द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान्
वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहम् ।
किंपुरुषाणां हनुमान्विद्याध्राणां सुदर्शनः ॥२९॥
रत्नानां पद्मरागोऽस्मि पद्मकोशः सुपेशसाम् ।
कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गव्यमाज्यं हविःष्वहम् ॥
व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानां छलग्रहः ।
तितिक्षास्मि तितिक्षूणां सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ३१
ओजःसहो बलवतां कर्माहं विद्धि सात्वताम् ।
सात्वतां नवमूर्तीनामादिमूर्तिरहं परा ॥ ३२ ॥
विश्वावसुः पूर्वचित्तिर्गन्धर्वाप्सरसामहम् ।
भूधराणामहं स्थैर्यं गन्धमात्रमहं भुवः ॥ ३३ ॥
अपां रसश्च परमस्तेजिष्ठानां विभावसुः ।
प्रभा सूर्येन्दुताराणां शब्दोऽहं नभसः परः ॥३४॥
ब्रह्मण्यानां बलिरहं वीराणामहमर्जुनः ।
भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः ॥३५॥
गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानन्दस्पर्शलक्षणम् ।
आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेन्द्रियेन्द्रियम् ॥३६॥
पृथिवी वायुराकाश आपोज्योतिरहं महान् ।

१ विज० गिरीणा । २ वीर० व्योमात्मा । ३ विज० मिथुनानां पुमानहं । ४ वीर० तृणजातीनां ।

विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम्[1] ।
अहमेतत्प्रसङ्ख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः[2] ॥३७॥
मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना ।
सर्वात्मनाऽपि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ३८
सङ्ख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया ।
न तथा मे विभूतीनां सृजतोऽण्डानि कोटिशः ३९
तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं[3] ह्रीस्त्यागः सौभगं भगः ।
वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्रयत्र स मेंशकः ॥४०॥
एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेण विभूतयः ।
मनोविकारा एवैते यथा वाचाऽभिधीयते ॥४१
वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान्यच्छेन्द्रियाणि च ।
आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने४२
यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन्धिया[1] यतिः ।
तस्य व्रतं तपो दानं स्रवत्यामघटाम्बुवत् ॥४३॥
तस्मान्मनो वचः प्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः ।
मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ॥४४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्रह्मचारिगृहस्थधर्मवर्णनं ॥ १ ॥

उद्धव उवाच—
यस्त्वयाऽभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ।
वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि ॥ १ ॥
यथाऽनुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् ।
स्वधर्मेणारविन्दाक्ष तत्समाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥
पुरा किल महाबाहो धर्मं परमकं प्रभो ।
यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यात्थ माधव ॥ ३ ॥
स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्शन ।
न[4] प्रायो भविता[5] मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ॥४॥
वक्ता कर्ताऽविता नान्यो धर्मस्याच्युत ते भुवि ।
सभायामपि वैरिञ्च्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः॥५॥
कर्त्राऽवित्रा प्रवक्त्रा च भवता मधुसूदन ।
त्यक्ते महीतले देव विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ॥६॥
तत्त्वं[6] नः सर्वधर्मज्ञ धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ।
यथा यस्य विधीयेत तथा वर्णय मे प्रभो ॥७॥
श्रीशुक उवाच—
इत्थं स्वभृत्यमुख्येन पृष्टः स भगवान्हरिः ।
प्रीतः क्षेमाय मर्त्यानां धर्मानाह सनातनान् ॥८
श्रीभगवानुवाच—
धर्म्य एष तव प्रश्नो नैःश्रेयसकरो नृणाम् ।
वर्णाश्रमाचारवतां तमुद्धव निबोध मे ॥ ९ ॥
आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः ।
कृतकृत्याः प्रजा जात्या तस्मात्कृतयुगं विदुः॥१०
वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोऽहं वृषरूपधृत् ।
उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः॥११
त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयात्त्रयी ।
विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृन्मखः[4]॥१२॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः ।
वैराजात्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः॥१३॥
गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ।
वक्षःस्थानाद्वने[5] वासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः॥
वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः[6] ।
आसन्प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः[7] १५
शमो दमस्तपः शौचं संतोषः क्षान्तिरार्जवम् ।

---

१ विज० परः । २ विज० विनिश्चयं । ३ विज० धृतिरैश्वर्यं । ४ विज० भवान् । ५ विज० प्रायोन्तर्भविता । ६ वीर० स त्वं नः । विज० त्वमतः ।

१ विज० सम्यङ्नसंयच्छन्धिया । २ विज० ज्ञानं । ३ वीर० मद्भाव । ४ उभ० त्रिवृन्मुखः । ५ उभ० वक्षःस्थला । ६ विज० म्यनुसारतः । ७ वीर० त्तमैः ।

मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः॥१६॥
तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षौदार्यमुद्यमः ।
स्थैर्यं ब्रह्मण्यतै[1]श्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १७ ॥
आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदंभो ब्रह्मसेवनम् ।
अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १८ ॥
शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया ।
तत्र लब्धेन संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥१९॥
अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः ।
कामः क्रोधश्च तर्षश्च स्वभावोन्तेवसायिनाम् २०
अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता ।
भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः ॥२१॥
द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनं द्विजः ।
वसन्गुरुकुले दान्तो ब्रह्मा[2]धीयीत चाहुतः ॥२२॥
मेखलाजिनदण्डाक्षब्रह्मसूत्रकमण्डलून् ।
जटिलोऽधौतदद्वासो[3]ऽरक्तपीठः कुशान्दधत् ॥ २३
स्नानभोजनहोमेषु जपोच्चारे च वाग्यतः ।
न च्छिन्द्यान्नखरोमाणि कक्षोपस्थगतान्यपि २४
रेतो नावकिरेज्जातु ब्रह्मव्रतधरः स्वयम् ।
अवकीर्णेऽवगाह्याप्सु यतासुस्त्रिपदीं जपेत् ॥२५॥
अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरां[4]श्छुचिः ।
समाहित उपासीत सन्ध्ये च यतवाग्जपन् ॥२६॥
आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ।
न मर्त्यबुद्ध्याऽसूयेत सर्वदेवमयो गुरुः ॥ २७ ॥
सायंप्रातरु[5]पानीय भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत् ।
यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुं[6]ञ्जीत संयतः ॥ २८ ॥
शुश्रूषमाण आचार्यं सदोपासीत नीचवत् ।
यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरे कृताञ्जलिः ॥२९॥
एवंवृत्तो[7] गुरुकुले वसेद्भोगविवर्जितः ।
विद्या समाप्यते यावद्बिभ्रद्व्रतमखण्डितम् ॥३०॥
यद्यसौ छन्दसां लोकमारोक्ष्यन्ब्रह्मविष्टपम् ।
गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः ॥ ३१ ॥

१ उभ० ब्रह्मण्यमैश्वर्यं । २ वीर० ब्रह्मचारी यतव्रतः । विज० ब्रह्माधीयीत वाग्यतः । ३ विज० ऽधौतदन्तश्च वासःपीठकुशान् । ४ विज० सुरान्नमेत् । ५ वीर० रुपासीत । ६ विज० मुपभुञ्जीत । ७ वीर० एवंव्रतो ।

अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां परम् ।
अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ॥ ३२ ॥
स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् ।
प्राणिनो मिथुनीभूतानगृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत्॥३३
शौचमाचमनं स्नानं सन्ध्योपासनमार्जवम् ।
तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ३४
सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनन्दन ।
मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ॥ ३५ ॥
एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।
मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमलः ॥३६॥
अथानन्तरमावेक्ष्यन्यथाजिज्ञासितागमः ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः ॥३७॥
गृहं वनं वोपविशेत्प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः ।
आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत् ॥३८॥
गृहार्थी सदृशीं भार्यामुद्वहेदजुगुप्सिताम् ।
यवीयसीं तु वयसा यां सवर्णामनुक्रमात् ॥३९॥
इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनाम् ।
प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनम् ॥४०॥
प्रतिग्रहं मन्यमानस्तमस्तेजोयशोनुदम् ।
अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्वा दोषदृक्तयोः॥४१॥
ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ।
कृच्छ्राय तपसे चेह प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥४२॥
शिलोञ्छवृत्त्या परितुष्टचित्तो
धर्मं महान्तं विरजं जुषाणः ।
मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठ-
न्नातिप्रसक्तः समुपैति शान्तिम् ॥ ४३ ॥
समुद्धरन्ति ये विप्रं सीदन्तं मत्परायणम् ।
तानुद्धरिष्ये नचिरादापद्भ्यो नौरिवार्णवात्॥ ४४
सर्वाः समुद्धरेद्राजा पितेव व्यसनात्प्रजाः ।
आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ४५
एवंविधो नरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा ।
विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिन्द्रेण सह मोदते ॥ ४६ ॥

१ ब्रह्मव्रत ।

सीदन्विप्रो वणिग्वृत्त्या पण्यैरेवापदं तरेत् ।
खड्गेन वा पदाक्रान्तो न श्ववृत्त्या कथंचन ॥४७
वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवेन्मृगययाऽऽपदि ।
चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथंचन ॥ ४८ ॥
शूद्रवृत्तिं भजेद्वैश्यः शूद्रः कारुकटक्रियाम् ।
कृच्छ्रान्मुक्तो न गर्ह्येण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा ४९
वेदाध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयम् ।
देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ॥ ५० ॥
यदृच्छयोपपन्नेन शुक्लेनोपार्जितेन वा ।
धनेनापीडयन्भृत्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् ॥ ५१ ॥
कुटुंबेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुंब्यपि ।
विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ ५२ ॥
पुत्रदाराप्तबन्धूनां सङ्गमः पान्थसङ्गमः ।
अनु देहं वियन्त्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ॥५३
इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्वसन् ।
न गृहैरनुबध्येत निर्ममो निरहंकृतः ॥ ५४ ॥
कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वा मामेव भक्तिमान् ।
तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजावान्वा परिव्रजेत् ॥५५॥
यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तैषणातुरः ।
स्त्रैणः कृपणधीर्मूढो ममाहमिति बध्यते ॥ ५६ ॥
अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजात्मजाः ।
अनाथा मामृते दीनाः कथं जीवन्ति दुःखिताः
एवं गृहाशया क्षिप्तहृदयो मूढधीरयम् ।
अतृप्तस्ताननुध्यायन्मृतोऽन्धं विशते तमः ॥५८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वानप्रस्थसंन्यासिनोर्धर्मकथनं ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—
वनं विविक्षुः पुत्रेषु भार्यां न्यस्य सहैव वा ।
वनएव वसेच्छान्तस्तृतीयं भागमायुषः ॥ १ ॥
कन्दमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत् ।
वसीत वल्कलं वासस्तृणपर्णाजिनानि च ॥ २ ॥
केशरोमनखश्मश्रुमलानि बिभृयाद्दतः ।
न धावेदप्सु मज्जेत त्रिकालं स्थण्डिलेशयः ॥३॥
ग्रीष्मे तप्येत पञ्चाग्नीन्वर्षास्वासारषाड् जले ।
आकण्ठमग्नः शिशिर एवंवृत्तस्तपश्चरेत् ॥ ४ ॥
अग्निपक्वं समश्नीयात्कालपक्वमथापि वा ।
उलूखलाश्मकुट्टो वा दन्तोलूखल एव वा ॥५॥
स्वयं संचिनुयात्सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् ।
देशकालबलाभिज्ञो नाददीतान्यदाहृतम् ॥ ६ ॥
वन्यैश्चरुपुरोडाशैर्निर्वपेत्कालचोदितान् ।
न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी ॥७॥
अग्निहोत्रं च दर्शश्च पूर्णमासश्च पूर्ववत् ।
चातुर्मास्यानि च मुनेराम्नातानि च नैगमैः ॥८॥
एवं चीर्णेन तपसा मुनिर्धमनिसन्ततः ।
मां तपोमयमाराध्य ऋषिलोकादुपैति माम् ॥९॥
यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो निःश्रेयसं महत् ।
कामायाल्पीयसे युञ्ज्याद्बालिशः कोऽपरस्ततः १०
यदाऽसौ नियमेऽकल्पो जरया जातवेपथुः ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य मच्चित्तोऽग्निं समाविशेत् ११
यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु ।
विरागो जायते सम्यङ्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः १२
इष्ट्वा यथोपदेशं मां दत्त्वा सर्वस्वमृत्विजे ।

---

१ विज० शूद्रो वै कारुकक्रियां। वीर० शूद्रस्तंतुकटक्रियां। २ वीर० न्मां यजेताहरेत्क्रतून्। विज० न्मां यजेतान्वहं विभुं। ३ वीर० वा। ४ वीर० वृत्ति। ५ विज० उलूखल्यश्म।

१ विज० भवन्त्येते। २ उभ० निरहंकृतिः। ३ वीर० तिष्ठन्वनं। ४ विज० प्रज्ञावान्वा। ५ विज० सती। ६ उभ० पुरोडाशान्निर्वपे। ७ उभ० पूर्णमासं च। ८ विज० राख्यातानि च। ९ विज० यस्त्वेवं कृच्छ्र।

अग्नीन्स्वप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥१३॥
विप्रस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरूपिणः ।
विघ्नान्कुर्वन्त्ययं ह्यस्मानाक्रम्य समियात्परम् १४
बिभृयाचेन्मुनिर्वासः कौपीनाच्छादनं परम् ।
त्यक्तं न दण्डपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि १५
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ १६ ॥
मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसाम् ।
न ह्येते यस्य सन्त्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यतिः ॥१७॥
भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् ।
सप्तागारानसंक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धेन तावता ॥ १८ ॥
बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य वाग्यतः ।
विभज्य पावितं शेषं भुञ्जीताशेषमाहृतम् ॥१९॥
एकश्चरेन्महीमेतां निःसङ्गः संयतेन्द्रियः ।
आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शनः ॥२०॥
विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशयः ।
आत्मानं चिन्तयेदेकमभेदेन मया मुनिः ॥२१॥
अन्वीक्षेताऽऽत्मनो बन्धं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया ।
बन्ध इन्द्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः ॥२२॥
तस्मान्नियम्य षड्वर्गं मद्भावेन चरेन्मुनिः ।
विरक्तः क्षुल्लकामेभ्यो लब्ध्वाऽऽत्मनि सुखं महत् ॥
पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत् ।
पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतीं महीम् ॥ २४ ॥
वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् ।
संसिध्यत्याश्वसंमोहः शुद्धसत्त्वः शिलान्धसा २५
नैतद्वस्तुतया पश्येद्दृश्यमानं विनश्यति ।
असक्तचित्तो विरमेदिहामुत्र चिकीर्षितात् ॥२६॥
यदेतदात्मनि जगन्मनोवाक्प्राणसंहतम् ।
सर्वं मायेति तर्केण स्वस्थस्त्यक्त्वा न तत्स्मरेत् २७
ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वाऽनपेक्षकः ।
सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः २८
बुधो बालकवत्क्रीडेत्कुशलो जडवच्चरेत् ।

१ उभ० विघ्नं कुर्वन्त्ययं त्वस्मा । २ विज० पूतं वदेद्वाक्यं । ३ उभ० याचितं । ४ उभ० विनश्वरं । ५ विज० संभृतं । ६ वीर० न संस्मरेत् ।

वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यं नैगमश्चरेत् ॥ २९ ॥
वेदवादरतो न स्यान्न पाखण्डी न हैतुकः ।
शुष्कवादविवादेन कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ॥३०॥
नोद्विजेत जनाद्धीरो जनं चोद्वेजयेन्न तु ।
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।
देहमुद्दिश्य पशुवद्वैरं कुर्यान्न केनचित् ॥ ३१ ॥
एक एव परो ह्यात्मा भूतेष्वात्मन्यवस्थितः ।
यथेन्दुरुदपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च ॥ ३२॥
अलब्ध्वा न विषीदेत कालेकालेऽशनं क्वचित् ।
लब्ध्वा न हृष्येद्धृतिमानुभयं दैवतन्त्रितम् ॥३३॥
आहारार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणम् ।
तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥३४॥
यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरम् ।
तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तंप्राप्तं भजेन्मुनिः ३५
शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् ।
अन्यांश्च नियमाञ्ज्ञानी यथाऽहं लीलयेश्वरः ३६
न हि तस्य विकल्पाख्या याँ च मद्वीक्षया हता ।
आदेहान्तात्क्वचित्ख्यातिस्ततः संपद्यते मया ३७
दुःखोदर्केषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् ।
अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिर्मुपाव्रजेत् ॥ ३८ ॥
तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः ।
यावद्ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृतः ॥३९॥
यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ।
ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥ ४० ॥
सुरानात्मानमात्मस्थं निह्नुते मां च धर्महा ।
अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥ ४१ ॥
भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तपईक्षा वनौकसः ।
गृहिणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याऽऽचार्यसेवनम् ॥४२
ब्रह्मचर्यं तपः शौचं सन्तोषो भूतसौहृदम् ।
गृहस्थस्याप्यृतौ गन्तुः सर्वेषां मदुपासनम् ॥४३॥

१ विज० न हैतुकी । २ वीर० विवादैश्च । ३ वीर० दैवयन्त्रितं । ४ वीर० येन । ५ वीर० लीलया चरे । ६ वीर० या सा मद्वीक्षया । विज० क्रिया मद्वीक्षया । ७ विज० आदेहान्तं । ८ वीर० मुपव्रजेत् । ९ वीर० द्भक्त्या । १० वीर० स वा आत्मान । ११ विज० स्याग्रतो गन्तुः ।

इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक् ।
सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विन्दतेऽचिरात्॥४४॥
भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः॥४५॥
इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्गतिः ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्नो नचिरात्समुपैति माम् ॥४६॥
वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः ।
स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ॥४७॥
एतत्तेऽभिहितं साधो भवान्पृच्छति यच्च माम् ।
यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात्परम्॥४८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

ज्ञानादीनां यमादीनां च स्वरूपकथनं ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—
यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवान्नानुमानिकः ।
मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥१॥
ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः ।
स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो मदृते प्रियः ॥ २ ॥
ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ।
ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्तिमाम् ३
तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च ।
नालङ्कुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता॥४॥
तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभावतः ॥५॥
ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वाऽऽत्मानमात्मनि ।
सर्वयज्ञपतिं मां वै संसिद्धिं मुनयोऽगमन् ॥ ६॥
त्वय्युद्धवाऽऽश्रयति यस्त्रिविधो विकारो
मायान्तरा पतति नाद्यपवर्गयोर्यत् ।
जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किंस्यु-
राद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये ॥ ७ ॥
उद्धव उवाच—
ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैत-
द्वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणम् ।
आख्याहि विश्वेश्वर विश्वमूर्ते
त्वद्भक्तियोगं च महद्विमृग्यम् ॥ ८ ॥
तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे
संतप्यमानस्य भवाध्वनीश ।
पश्यामि नान्यच्छरणं तवाङ्घ्रि-
द्वन्द्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ॥ ९ ॥
दष्टं जनं संपतितं बिलेऽस्मि-
न्कालाहिना क्षुद्रसुखोरुतर्षम् ।
समुद्धरैनं कृपयाऽऽपवर्ग्यै-
र्वचोभिरासिञ्च महानुभाव ॥ १० ॥
श्रीभगवानुवाच—
इत्थमेतत्पुरा राजा भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।
अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नोऽनुशृण्वताम्॥११॥
निवृत्ते भारते युद्धे सुहृन्निधनविह्वलः ।
श्रुत्वा धर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत ॥१२॥
तानहं तेऽभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ।
ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् ॥१३॥
नवैकादश पञ्च त्रीन्भावान्भूतेषु येन वै ।
ईक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् ॥१४॥
एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् ।

---

१ वीर० विज्ञातसद्गतिः । २ वीर० संपन्नाः । विज० संबद्धाः । ३ विज० शुद्धिं । ४ विज० ज्ञानविज्ञानसहितं । ५ उभ० भावितः । ६ उभ० ऽन्वगुः । ७ विज० वर्गयोर्यः ।

१ उभ० विरक्तः समुपैति । २ वीर० क्षुल्ल । ३ विज० सर्वेष्वामनु । ४ विज० बहून्भीष्मं मोक्ष ।

स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येद्भावानां त्रिगुणात्मनां१५
आदावन्ते च मध्ये च सृज्यात्सृज्यं यदन्वियात्।
पुनस्तत्प्रतिसंक्रामे यच्छिष्येत तदेव सत् ॥१६॥
श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् ।
प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्स विरज्यते ॥१७॥
कर्मणां परिणामित्वादाविरिञ्चादमङ्गलम् ।
विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ १८ ॥
भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ ।
पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम्॥१९॥
श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम् ।
परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम॥२०॥
आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम् ।
मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥ २१ ॥
मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणेरणम् ।
मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनम् ॥ २२ ॥
मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च ।
इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद्व्रतं तपः ॥ २३ ॥
एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवाऽऽत्मनिवेदिनाम् ।
मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते॥
यदाऽऽत्मन्यर्पितं चित्तं शान्तं सत्त्वोपबृंहितम् ।
धर्मं ज्ञानं सवैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते ॥ २५ ॥
यदर्पितं तद्विकल्पे इन्द्रियैः परिधावति ।
रजस्वलं चासन्निष्ठं चित्तं विद्धि विपर्ययम् ॥२६॥
धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्तो ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनम् ।
गुणेष्वसङ्गो वैराग्यमैश्वर्यं चाणिमादयः ॥ २७॥

उद्धव उवाच—

यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वाऽरिकर्शन ।
कः शमः को दमः कृष्ण का तितिक्षा धृतिः प्रभो॥
किं दानं किं तपः शौर्यं किं सत्यमृतमुच्यते ।
[किमन्नं तृप्तिजननं किं च शौचं जनार्दन ।]
कस्त्यागः किं धनं चेष्टं को यज्ञः का च दक्षिणा२९
पुंसः किंस्विद्बलं श्रीमन् भगो लाभश्च केशव ।
का विद्या ह्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखमेव च॥
कः पण्डितः कश्च मूर्खः कः पन्था उत्पथश्च कः।
कः स्वर्गो नरकः कः स्वित्को बन्धुरुत किं गृहम्॥
क आढ्यः को दरिद्रो वा कृपण कः क ईश्वरः ।
एतान्प्रश्नान्मम ब्रूहि विपरीतांश्च सत्पते ॥३२॥

श्रीभगवानुवाच—

अहिंसा सत्यमस्तेयमसङ्गो ह्रीरसंचयः ।
आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमा भयम्३३
शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धाऽऽतिथ्यं मदर्चनम् ।
तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनम् ॥ ३४ ॥
एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः ।
पुंसामुपासितास्तात यथाकामं दुहन्ति हि ॥३५॥
शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंयमः ।
तितिक्षा दुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो धृतिः॥३६॥
दण्डन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतम् ।
स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनम् ॥३७॥
ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता ।
कर्मस्वसङ्गमः शौचं त्यागः संन्यास उच्यते॥३८॥
धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञोऽहं भगवत्तमः ।
दक्षिणा ज्ञानसन्देशः प्राणायामः परं बलम् ३९
भगो म ऐश्वरो भावो लाभो मद्भक्तिरुत्तमः ।
विद्याऽऽत्मनि भिदाबाधो जुगप्सा ह्रीरकर्मसु ४०
श्रीर्गुणा नैरपेक्ष्याद्याः सुखं दुःखसुखात्ययः ।
दुःखं कामसुखापेक्षा पण्डितो बन्धमोक्षवित्४१
मूर्खो देहाद्यहंबुद्धिः पन्था मन्निगमः स्मृतः ।
उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥४२॥
नरकस्तमउन्नाहो बन्धुर्गुरुरहं सखे ।
गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो ह्याढ्य उच्यते॥४३॥
दरिद्रो यस्त्वसंतुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ।

१ विज० त्वप्ययया न स्युर्भावानां । २ विज० यन्नं सृज्यं यदन्वयात् । ३ विज० फलरूपत्वा । ४ वीर० मद्गुणकीर्तनं । ५ उभ० भुक्तं । ६ वीर० निवेदनं । ७ विज० मय्यर्पितं । ८ वीर० तद्विकल्पमिन्द्रियैः । ९ विज० रजस्वलमसन्निष्ठं । १० विज० किं सत्यं कमलेक्षण ।

१ विज० इदमर्धमधिकं । २ वीर० दया लाभश्च । ३ वीर० त्यागः । ४ विज० भिदाबोधो । ५ विज० दुःखात्ययात्सुखं ।

गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसङ्गो विपर्ययः ॥ ४४ ॥
एत उद्धव ते प्रश्नाः सर्वे साधु निरूपिताः ।
किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ।
गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

कर्मयोगादिकथनं ॥ १ ॥

उद्धव उवाच—
विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते ।
अवेक्षतेऽरविन्दाक्ष गुणं दोषं च कर्मणाम् ॥१॥
वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजम् ।
द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २ ॥
गुणदोषभिदा दृष्टिमन्तरेण वचस्तव ।
निःश्रेयसं कथं नृणां निषेधविधिलक्षणम् ॥ ३ ॥
पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर ।
श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ॥ ४ ॥
गुणदोषभिदा दृष्टिर्निगमात्ते न हि स्वतः ।
निगमेनापवादश्च भिदाया इति ह भ्रमः ॥ ५ ॥
श्रीभगवानुवाच—
योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ६
निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥७
यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ।
तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।
मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥९॥
स्वधर्मस्थो यजन्यज्ञैरनाशीःकाम उद्धव ।
न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् ॥१०॥
अस्मिँल्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः ।
ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया ११
स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति लोकं निरयिणस्तथा ।
साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकम् ॥१२॥
न नरः स्वर्गतिं काङ्क्षेन्नारकीं वा विचक्षणः ।
नेमं लोकं च काङ्क्षेत देहावेशात्प्रमाद्यति ॥१३॥
एतद्विद्वान्पुरा मृत्योरभवाय घटेत सः ।
अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् ॥१४॥
छिद्यमानं यमैरेतैः कृतनीडं वनस्पतिम् ।
खगः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं याति ह्यलंपटः ॥१५॥
अहोरात्रैश्छिद्यमानं बुद्ध्वाऽऽयुर्भयवेपथुः ।
मुक्तसङ्गः परं बुद्ध्वा निरीह उपशाम्यति ॥ १६ ॥
नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं
प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
मयाऽनुकूलेन नभस्वतेरितं
पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥ १७ ॥
यदारंभेषु निर्विण्णो विरक्तः संयतेन्द्रियः ।
अभ्यासेनाऽऽत्मनो योगी धारयेदचलं मनः १८
धार्यमाणं मनो यर्हि भ्राम्यदाश्वनवस्थितम् ।
अतन्द्रितोऽनुरोधेन मार्गेणाऽऽत्मवशं नयेत् ॥१९॥
मनोगतिं न विसृजेज्जितप्राणो जितेन्द्रियः ।
सत्त्वसंपन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् ॥२०॥
एष वै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः ।

१ विज० गुणसङ्गी । २ विज० कथं नु स्यान्निषेध । ३ विज० नियमात्ते । ४ वीर० इति मे भ्रमः । विज० इति हि भ्रमः । ५ विज० कर्मिणां ।

१ उभ० वर्जनं । २ विज० एवं । ३ विज० कलावयवैः कृत । ४ निज० नृदेहमासाद्य सुदुर्लभं यः प्लवं । ५ विज० समार्गणः ।

हृदयज्ञत्वमन्विच्छन्दम्यस्येवार्वतो मुहुः ॥ २१ ॥
साङ्ख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः ।
भवाप्ययावनुध्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति ॥२२॥
निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः ।
मनस्त्यजति दौरात्म्यं चिन्तितस्यानुचिन्तया२३
यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया ।
ममार्चोपासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः॥२४॥
यदि कुर्यात्प्रमादेन योगी कर्म विगर्हितम् ।
योगेनैव दहेदंहो नान्यत्तत्र कदाचन ॥ २५ ॥
स्वेस्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।
[विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निर्णयः ।]
कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः ।
गुणदोषविधानेन सङ्गानां त्याजनेच्छया ॥२६॥
जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु ।
वेद दुःखात्मकान्कामान्परित्यागेऽप्यनीश्वरः२७
ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ।
जुषमाणश्च तान्कामान्दुःखोदर्कांश्च गर्हयन्॥२८॥
प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो माऽसकृन्मुनेः ।
कामा हृदय्या नश्यन्ति सर्वे मयि हृदि स्थिते२९
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि३०
तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह॥३१॥
यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ ३२ ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा ।
स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथंचिद्यदि वाञ्छति ॥३३॥
न किंचित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।
वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥३४॥
नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् ।
तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥३५॥
न मय्येकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः ।
साधूनां समचित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषाम् ॥३६॥
एवमेतान्मयाऽऽदिष्टाननुतिष्ठन्ति मे पथः ।
क्षेमं विन्दन्ति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः॥३७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

कामिनां द्रव्यदेशादिगुणदोषवर्णनं ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—
य एतान्मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् ।
क्षुद्रान्कामांश्चलैः प्राणैर्जुषन्तः संसरन्ति ते ॥१॥
स्वेस्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।
विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः ॥ २ ॥
शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु ।
द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ॥३॥
धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानघ ।
दर्शितोऽयं मयाऽऽचारो धर्ममुद्वहतां धुरम् ॥४॥
भूम्यम्ब्वग्न्यनिलाकाशा भूतानां पञ्च धातवः ।
आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ॥५॥

---

१ वीर० न्विच्छन्नदान्तस्यार्वतो यथा । विज० न्विच्छन्दमश्वैवेच्छतो मुहुः । २ विज० पुरुषस्यात्मवेदिनः । ३ विज० नान्यं यत्नं कदाचन । ४ उभ० अर्धमधिकं । ५ विज० रेष निश्चयः । ६ विज० त्वंहसां त्याजनेच्छया । ७ वीर० भजते । ८ वीर० न्मुनिः । ९ विज० य एतां मत्कथा । १० विज० त्मिकां । ११ विज० कामान्बलैः ।

१ विज० हृदिस्था । २ वीर० तस्मिन्दृष्टे । ३ विज० न ज्ञानान्न च वैराग्यात्प्रायः । ४ विज० मकल्मषं । ५ विज० पार । ६ वीर० ये पथः । ७ विज० व्यवसायार्थं । ८ विज० वाऽनघ । ९ विज० धर्म्यमुद्वहता धुरं । १० उभ० संयुताः ।

वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि ।
धातुषूद्धव कल्प्यन्त एतेषां स्वार्थसिद्धये ॥ ६ ॥
देशकालादिभावानां वस्तूनां मम सत्तम ।
गुणदोषौ विधीयेते नियमार्थं हि कर्मणाम् ॥७॥
अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् ।
कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीटकासंस्कृतेरिणम् ॥ ८ ॥
कर्मण्यो गुणवान्कालो द्रव्यतः स्वत एव वा ।
यतो निवर्तते कर्म स दोषोऽकर्मकः स्मृतः ॥९॥
द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च ।
संस्कारेणाथ कालेन महत्त्वाल्पतयाऽथ वा॥१०॥
शक्त्याऽशक्त्याऽथवा बुद्ध्या समृद्ध्या च यदाऽत्मने
अघं कुर्वन्ति हि यथा देशावस्थानुसारतः॥११॥
धान्यदार्वस्थितन्तूनां रसतैजसचर्मणाम् ।
कालवाय्वग्निमृत्तोयैः पार्थिवानां युतायुतैः ॥१२
अमेध्यलिप्तं यद्येन गन्धं लेपं व्यपोहति ।
भजते प्रकृतिं तस्य तच्छौचं तावदिष्यते ॥१३॥
स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः ।
मत्स्मृत्या चाऽऽत्मनः शौचं शुद्धः कर्माचरेद्द्विजः॥
मन्त्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मदर्पणम् ।
धर्मः संपद्यते षड्भिरधर्मस्तु विपर्ययः ॥ १५ ॥
क्वचिद्गुणोऽपि दोषः स्याद्दोषोऽपि विधिना गुणः।
गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेव बाधते ॥ १६ ॥
समानकर्माचरणं पतितानां न पातकम् ।
औत्पत्तिको गुणः सङ्गो न शयानः पतत्यधः१७
यतोयतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः ।
एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः ॥१८॥
विषयेषु गुणाध्यासात्पुंसः सङ्गस्ततो भवेत् ।
सङ्गात्तत्र भवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणाम्॥१९॥
कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते ।
तमसा ग्रस्यते पुंसश्चेतना व्यापिनी द्रुतम् ॥२०॥
तया विरहितः साधो जन्तुः शून्याय कल्पते ।
ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्छितस्य मृतस्य च॥२१॥
विषयाभिनिवेशेन नाऽऽत्मानं वेद नापरम् ।
वृक्षजीविकया जीवन्व्यर्थं भस्त्रेव यः श्वसन्॥२२॥
फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥२३॥
उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ।
आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥२४॥
न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि ।
कथं युञ्ज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥२५
एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः ।
फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि ॥२६॥
कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः ।
अग्निमुग्धा धूमतान्ताः स्वं लोकं न विदन्ति ते ॥
न ते मामङ्ग जानन्ति हृदिस्थं य इदं यतः ।
उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुषः ॥२८॥
ते मे मतमविज्ञाय परोक्षं विषयात्मकाः ।
[वृथा पशून्विनिघ्नन्ति हिंसन्ते प्रेत्य तैस्तु ते ।]
हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना २९
हिंसाविहारा ह्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया ।
यजन्ते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन्खलाः ॥३०॥
स्वप्नोपममम‍ुं लोकमसन्तं श्रवणप्रियम् ।
आशिषो हृदि संकल्प्य त्यजन्त्यर्थान्यथा वणिक्॥
रजःसत्त्वतमोनिष्ठा रजःसत्त्वतमोजुषः ।
उपासत इन्द्रमुख्यान्देवादीन्न तथैव माम्॥३२॥
इष्ट्वेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि ।

१ विज० धातुशुद्धेप्र । २ विज० वचनान्मन । ३ विज० कृष्णसारोथ देशानां ब्राह्मणानां शुचिर्भवेत् । ४ विज० कीकटासंस्कृतेरिणः । ५ विज० च वा बुद्ध्या । ६ वीर० यायथाऽऽत्मनः । विज० तथातमनः । ७ वीर० अलंकुर्वन्ति हि । विज० अन्ये शुद्ध्यन्ति हि । ८ विज० तच्छौचमुपदिश्यते । ९ विज० मदभ्यासान्मनःशौचं कृत्वा । १० संपाद्यते सद्भि । ११ उभ० विपर्ययैः । १२ विज० तद्विदामेव । १३ विज० परेण । १४ उभ० गुणैः । १५ उभ० गुणध्यानात्पुंसः ।

१ विज० सङ्गादेव । २ उभ० दनु । ३ विज० व्यापिनी ततः । ४ उभ० तया च रहितः । ५ विज० ग्रस्तवयाः । ६ विज० श्रोतुर्विवक्षया । ७ वीर० इदमर्धं नास्ति । ८ विज० कुसुमितामवेदज्ञा । ९ विज० स्वलोकं । १० उभ० उक्थशासो ह्यसु । ११ उभ० इदमर्धमधिकं । १२ विज० कामः । १३ विज० देवादीन्न यथैव ।

तस्मान्त इह भूयास्म महाशाला महाकुलाः ॥३३॥
एवं पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तमनसां नृणाम् ।
मानिनां चातिस्तब्धानां मद्वार्ताऽपि न रोचते३४
वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकाण्डविषया इमे ।
परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम् ॥३५॥
शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेन्द्रियमनोमयम् ।
अनन्तपारं गंभीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् ॥ ३६ ॥
मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणाऽनन्तशक्तिना ।
भूतेषु घोषरूपेण बिसेषूर्णेव लक्ष्यते ॥ ३७ ॥
यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमते मुखात् ।
आकाशाद्घोषवान्प्राणो मनसा स्पर्शरूपिणा ॥३८
छन्दोमयोऽमृतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः ।
ओङ्काराद्व्यञ्जितस्पर्शस्वरोष्मान्तस्थभूषिताम् ॥३९
विचित्रभाषाविततां छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः ।
अनन्तपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयम् ॥४०॥
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
त्रिष्टुब्जगत्यतिच्छन्दो ह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ॥४१
किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् ।
इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ॥४२॥
मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते त्वहम् ।
एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् ।
मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति ॥४३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

तत्त्वसङ्ख्यानप्रभेदानामविरोधकल्पनं ॥ १ ॥ प्रकृतिपुरुषविवेकः ॥ २ ॥ जन्ममृत्युप्रकारकथनं ॥ ३ ॥

उद्धव उवाच—
कति तत्त्वानि विश्वेश सङ्ख्यातान्यृषिभिः प्रभो ।
नवैकादश पञ्च त्रीण्यात्थ त्वमिह शुश्रुम ॥ १ ॥
केचित्षड्विंशतिं प्राहुरपरे पञ्चविंशतिम् ।
सप्तैके नव षट् केचिच्चत्वार्येकादशापरे ॥ २ ॥
केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश ।
एतावत्त्वं हि सङ्ख्यानामृषयो यद्विवक्षया ।
गायन्ति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
श्रीभगवानुवाच—
युक्तं च सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथा ।
मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटम् ॥४॥
नैतदेवं यथाऽऽत्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा ।
एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः ॥ ५ ॥
यासां व्यतिकरादासीद्विकल्पो वदतां पदम् ।
प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनुशाम्यति ॥ ६ ॥
परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ ।
पौर्वापर्यप्रसङ्ख्यानं यथा वक्तुर्विवक्षितम् ॥ ७ ॥
एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च ।
पूर्वस्मिन्वा परस्मिन्वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥८॥
पौर्वापर्यमतोऽमीषां प्रसङ्ख्यानमभीप्सताम् ।
यथा विविक्तं यद्वक्त्रं गृह्णीमो युक्तिसंभवात् ॥९॥
अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्याऽऽत्मवेदनम् ।
स्वतो न संभवादन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥१०॥
पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि ।
तदन्यकल्पनापार्था ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः ॥११॥

---

१ उभ० विषया अपि । २ विज० वादो वेदोयं । ३ विज० मुद्वहते । ४ विज० कानि । ५ उभ० युक्तयः सन्ति । ६ वीर० एवंविधकथाहेतुः । विज० एवं विवदतां हेतुः ।

१ विज० ओङ्कारेष्वञ्जितां । २ विज० विकल्प्यपोह्य इत्यहं । ३ विज० माऽभिदां । ४ उभ० प्रशाम्यति । ५ विज० व्येति । ६ वीर० यथाविवक्षं । ७ विज० यद्युक्तं । ८ विज० स्वतो न स भवेद्यस्मात्ततोऽन्यः पुरुषो भवेत् । वीर० न संभवेदन्यः ।

प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ।
सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ॥१२॥
सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोऽच्यते ।
गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च॥१३॥
पुरुषप्रकृतिर्व्यक्तमहङ्कारो नभोऽनिलः ।
ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव१४
श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः ।
वाक्पाण्युपस्थपाय्वङ्घ्रिः कर्माण्यङ्गोभयं मनः १५
शब्दः स्पर्शो रसो गन्धो रूपं चेत्यर्थजातयः ।
गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः॥१६॥
सर्गादौ प्रकृतिर्ह्यस्य कार्यकारणरूपिणी ।
सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषो व्यक्तं ईक्षते ॥ १७ ॥
व्यक्तादयो विकुर्वाणा धातवः पुरुषेक्षया ।
लब्धवीर्याः सृजन्त्यण्डं संहताः प्रकृतेर्बलात् १८
सप्तैव धातव इति तत्रार्थाः पञ्च खादयः ।
ज्ञानमात्मोभयाधारस्ततो देहेन्द्रियासवः ॥१९॥
षडित्यत्रापि भूतानि पञ्च षष्ठः परः पुमान् ।
तैर्युक्त आत्मसंभूतैः सृष्ट्वेदं समुपाविशत् ॥२०॥
चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आपोन्नमात्मनः ।
जातानि तैरिदं जातं जन्माऽवयविनः खलु २१
[एकादशत्व आत्माऽसौ महाभूतेन्द्रियाणि च ।]
सङ्ख्याने सप्तदशके भूतमात्रेन्द्रियाणि च ।
पञ्च पञ्चैकमनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः॥२२॥
तद्वत्षोडशसङ्ख्याने आत्मैव मन उच्यते ।
भूतेन्द्रियाणि पञ्चैव मन आत्मा त्रयोदश ॥२३॥
एकादशत्व आत्माऽसौ महाभूतेन्द्रियाणि च ।
अष्टौ प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवेत्यथ ॥ २४ ॥
इति नानाप्रसङ्ख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ।
सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्विदुषां किमशोभनम् २५
उद्धव उवाच—
प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ ।
अन्योऽन्यापाश्रयात्कृष्ण दृश्यते न भिदा तयोः ।
प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथाऽऽत्मनि २६
एवं मे पुण्डरीकाक्ष महान्तं संशयं हृदि ।
छेत्तुमर्हसि सर्वज्ञ वचोभिर्नयनैपुणैः ॥ २७ ॥
त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तितः ।
त्वमेव ह्यात्ममायाया गतिं वेत्थ न चापरः॥२८॥
श्रीभगवानुवाच—
प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ ।
एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः ॥२९॥
ममाङ्ग माया गुणमय्यनेकधा
विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते ।
वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेक-
मथाधिदैवमधिभूतमन्यत् ॥ ३० ॥
दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रन्ध्रे
परस्परं सिध्यति यः स्वतः खे ।
आत्मा यदेषामपरो य आद्यः
स्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिः ।
एवं त्वगादि श्रवणादि चक्षु-
र्जिह्वादि नासादि च चित्तयुक्तम् ॥ ३१ ॥
योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकारः
प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः ।
अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतु-
र्वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च ॥ ३२ ॥
आत्मा परिज्ञानमयो विवादो
ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्थनिष्ठः ।
व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसां
मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात् ॥ ३३ ॥
उद्धव उवाच—
त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो ।
उच्चावचान्यथा देहान् गृह्णन्ति विसृजन्ति च ३४

१ विज० प्रकृतेर्गुणसाम्ये तु । २ वीर० मिहेष्यते । ३ विज० व्यक्तमीक्षते । ४ वीर० तथार्थाः । विज० यत्रार्थाः । ५ वीर० इदमर्धमधिकं । ६ विज० आत्मना मन । ७ वीर० द्रियाणि प्राणश्च मन । ८ विज० इदमर्धं नास्ति । वीर० इदमर्धं २१ श्लोके गतं । ९ उभ० इदमर्धं नास्ति ।

१ विज० सर्वेश । २ वीर० तत्वनैपुणैः । ३ विज० प्रमोषस्तनु । ४ वीर० नचापरे । ५ वीर० बुद्धीः स्वगुणैः । विज० बुद्धिं च । ६ विज० दृग्रूपमर्कश्च परत्र । ७ विज० न स्वतोऽसौ । ८ विज० यदैषामुपराम । वीर० यदेषामपरोऽयमाद्यः । ९ विज० सिद्ध्यसिद्धिः । १० वीर० श्रवणं च चक्षु । ११ विज० मूलो जगतः प्रसूतिः ।

तन्ममाख्याहि गोविन्द दुर्विभाव्यमनात्मभिः ।
न ह्येतत्प्रायशो लोके विद्वांसः सन्ति वञ्चिताः ॥

श्रीभगवानुवाच—

मनः कर्ममयं नृणामिन्द्रियैः पञ्चभिर्युतम् ।
लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते ॥३६॥
ध्यायन्मनोऽनुविषयान्दृष्टान्वाऽनुश्रुतानथ ।
उद्यत्सीदत्कर्मतन्त्रं स्मृतिस्तदनु शाम्यति ॥३७॥
विषयाभिनिवेशेन नाऽऽत्मानं यत्स्मरेत्पुनः ।
जन्तोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः ॥३८॥
जन्मत्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद ।
विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः ॥ ३९ ॥
स्वप्नं मनोरथं चेत्थं प्राक्तनं न स्मरत्यसौ ।
तत्र पूर्वमिवाऽऽत्मानमपूर्वं चानुपश्यति ॥४०॥
इन्द्रियाय न सृष्ट्येदं त्रैविध्यं भाति वस्तुनि ।
बहिरन्तर्भिदा हेतुर्जनोऽसज्जनकृद्यथा ॥ ४१ ॥
नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥४२॥
यथाऽर्चिषां स्रोतसां च फलानां वा वनस्पतेः ।
तथैव सर्वभूतानां वयोऽवस्थादयः कृताः ॥४३॥
सोऽयं दीपोऽर्चिषां यद्वत्स्रोतसां तदिदं जलम् ।
सोऽयं पुमानिति नृणां गीर्धीर्मृषाऽऽयुषाम् ॥४४॥
मा स्वस्य कर्मबीजेन जायते सोऽप्ययं पुमान् ।
म्रियते वाऽमरो भ्रान्त्या यथाग्निर्दारुसंयुतः ॥४५
निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमारयौवनम् ।
वयो मध्यं जरा मृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ॥४६॥
एता मनोरथमयीर्ह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः ।
गुणसङ्गादुपादत्ते क्वचित्कश्चिज्जहाति च ॥४७॥
आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ।
न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञो द्वयलक्षणः ॥ ४८ ॥
तरोर्बीजविपाकाभ्यां यो विद्वान्जन्मसंयमौ ।
तरोर्विलक्षणो द्रष्टा एवं द्रष्टा तनोः पृथक् ॥४९॥
प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुद्धः पुमान् ।
तत्त्वेन स्पर्शसंमूढः संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५० ॥
सत्त्वसंगादृषीन्देवान्रजसा सुरमानुषान् ।
तमसा भूततिर्यक्त्वं भ्रामितो याति कर्मभिः ५१
नृत्यतो गायतः पश्यन्यथैवानुकरोति तान् ।
एवं बुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्यते ॥५२॥
यथाऽम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव ।
चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः ॥५३॥
यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृषा ।
स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्ह तथा संसार आत्मनः ॥५४॥
अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥५५॥
तस्मादुद्धव माभुङ्क्ष्व विषयानसदिन्द्रियैः ।
आत्माग्रहणनिर्भातं पश्य वैकल्पिकं भ्रमम् ॥५६॥
क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽथवा ।
ताडितः सन्निबद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ५७
निष्ठितो मूत्रितो वाऽज्ञैर्बहुधैवं प्रकंपितः ।
श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनाऽऽत्मानमुद्धरेत् ५८

उद्धव उवाच—

यथैवमनुबुध्येयं वद नो वदतां वर ।
सुदुःसहमिमं मन्य आत्मन्यसदतिक्रमम् ॥५९॥
विदुषामपि विश्वात्मन्प्रकृतिर्हि बलीयसी ।
ऋते त्वद्धर्मनिरतान् शान्तांस्ते चरणालयान् ॥६०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

१ विज० विद्वांसोऽञ्चन्ति । २ वीर० ध्यायमानो । ३ विज० हि विषया । ४ वीर० यन्मनः स्मरेत् । विज० यत्स्मरेन्मनः । ५ वीर० स्वप्नमनोरथौ । विज० स्वप्नो मनोरथः । ६ विज० चार्थे । ७ विज० ईदृशायासविज्ञाय त्रैविध्यं । ८ विज० ऽवस्था च तत्कृता । ९ विज० गीर्भिमृषायुषां । १० वीर० ह्यन्याश्चोच्चावचास्तथा ।

१ विज० भवाप्ययौ वस्तूनामभिज्ञा द्वयलक्षणौ । २ विज० बीजविकाराभ्यां । ३ वीर० पश्यंस्तथैवा । ४ उभ० स्वप्रदृष्टश्च । ५ विज० विषयान्पुंसः । स्वप्नेप्यर्थागमो । ६ विज० निष्पन्नं पश्यन्वैकल्पिकं । ७ विज० प्रलब्धः शापितोऽपि वा । ८ उभ० सन्निरुद्धो वा । ९ विज० सुदुःसहमिदं । १० वीर० स्वधर्मे ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

मनसः दुःखादिसहनोपायकथनार्थं भिक्षुगीताकथनं ॥ १ ॥

श्रीबादरायणिरुवाच—

स एवमाशंसित उद्धवेन
[1]भागवतमुख्येन दाशार्ह[2]मुख्यः ।
सभाजयन्भृत्यवचो मुकुन्द-
स्तमाबभाषे श्रवणीयवीर्यः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

बार्हस्पत्य स वै नात्र साधुर्वै दुर्जनेरितैः ।
दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं यः समाधातुमीश्वरः ॥ २ ॥
न तथा तप्यते विद्धः पुमान्बाणैः सुमर्मगैः ।
यथा तुदन्ति मर्मस्था ह्यसतां परुषेषवः ॥ ३ ॥
कथयन्ति महत्पुण्यमितिहासमिहोद्धव ।
तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुसमाहितः ॥ ४ ॥
केनचिद्भिक्षुणा गीतं परिभूतेन दुर्जनैः ।
स्मरता धृतियुक्तेन विपाकं निजकर्मणाम् ॥ ५ ॥
अवन्तिषु द्विजः कश्चिदासीदाढ्यतमः श्रिया ।
वार्तावृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धोऽतिकोपनः ॥ ६ ॥
ज्ञातयोऽतिथयस्तस्य वाङ्मात्रेणापि नार्चिताः ।
शून्यावसथ आत्माऽपि काले कामैरनर्चितः ॥ ७ ॥
दुःशीलस्य कदर्यस्य द्रुह्यन्ते पुत्रबान्धवाः ।
दारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन्प्रियम् ॥ ८ ॥
तस्यैवं यक्षवित्तस्य च्युतस्योभयलोकतः ।
धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधुः पञ्च भागिनः ॥ ९ ॥
तदवध्यानवि[6]स्रस्तपुण्यस्कन्धस्य भूरिद ।
अर्थोऽप्यगच्छन्निधनं बह्वायासपरिश्रमः ॥ १० ॥
ज्ञातयो जगृहुः किंचित्किंचिद्दस्यव उद्धव ।
दैवतः कालतः किंचिद्ब्रह्मबन्धोर्नृपार्थिवात् ॥ ११ ॥
स एवं द्रविणे नष्टे धर्मकामविवर्जितः ।
उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिन्तामाप दुरत्ययाम् ॥ १२ ॥
तस्यैवं ध्यायतो [1]दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः ।
खिद्यतो बाष्पकण्ठस्य निर्वेदः सुमहानभूत् ॥ १३ ॥
स चाहेदमहो कष्टं वृथाऽऽत्मा मेऽनुतापितः ।
न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास ईदृशः ॥ १४ ॥
प्रायेणार्थाः कदर्याणां न सुखाय कदाचन ।
इह चाऽऽत्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च ॥ १५ ॥
यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः ।
लोभः स्वल्पोऽपि तान्हन्ति श्वित्रो रूपमिवेप्सितम् ॥ १६ ॥
अर्थस्य साधने सिद्ध उत्कर्षे रक्षणे व्यये ।
नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिन्ता भ्रमो नृणाम् ॥ १७ ॥
स्तेयं हिंसाऽनृतं दंभः कामः क्रोधः स्मयो मदः ।
भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानि च ॥ १८ ॥
एते पञ्चदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणाम् ।
तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ १९ ॥
भिद्यन्ते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा ।
एकास्निग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः कृताः ॥ २० ॥
अर्थेनाल्पीयसा ह्येते संरब्धा दीप्तमन्यवः ।
त्यजन्त्याशु स्पृधो घ्नन्ति सहसोत्सृज्य सौहृदम् ॥ २१ ॥
लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्यं मानुष्यं तद्द्विजाग्र्यताम् ।
तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नन्ति यान्त्यशुभां गतिम् ॥ २२ ॥
स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्राप्य लोकमिमं पुमान् ।
द्रविणे कोऽनुषज्जेत मर्त्योऽनर्थस्य धामनि ॥ २३ ॥
देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन्[10]बन्धूंश्च भागिनः ।
असंविभज्य चाऽऽत्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः ॥ २४ ॥

---

१ वीर० तद्भक्तमुख्येन । २ उभ० दशार्हवर्यः । ३ वीर० बार्हस्पत्य न सोस्त्येव । विज० बाह्यान्तर्भञ्जनो ह्यत्र । ४ विज० कर्मणः । ५ विज० द्रुह्यतः पुत्रबान्धवान् । ६ वीर० विध्वस्त ।

१ विज० दीर्घमगादायुस्तप । २ विज० सुतापितः । ३ विज० प्रायेणार्थः । ४ वीर० शुभ्रश्लाघ्या । ५ वीर० श्वित्रं रूपमिवोर्जितं । ६ विज० एकयाऽर्थेच्छया सद्यः सर्वे चाप्यरयः कृताः । ७ वीर० त्यजन्त्यसून्स्पृधो । विज० त्यजन्त्यसून्वृथा । ८ विज० जन्मान्तरैः । ९ विज० सर्वं । १० वीर० ज्ञातीन्बन्धून्स्वभागिनः । विज० ज्ञातीनन्यांश्च ।

व्यर्थयाऽर्थेहया वित्तं प्रमत्तस्य वयो बलम् ।
कुशला येन सिद्ध्यन्ति जरठः किंनु साधये ॥२५
कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान्व्यर्थयाऽर्थेहयाऽसकृत् ।
कस्यचिन्मायया नूनं लोकोऽयं सुविमोहितः २६
किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत ।
मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वोत जन्मदैः ॥२७॥
नूनं मे भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः ।
येन नीतो दशामेतां निर्वेदश्चाऽऽत्मनः प्लवः २८
सोऽहं कालावशेषेण शोषयिष्येऽङ्गमात्मनः ।
अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थे यदि स्यात्सिद्ध आत्मनि२९
तत्र मामनुमोदेरन्देवास्त्रिभुवनेश्वराः ।
मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं खट्वाङ्गः समसाधयत् ॥ ३० ॥
श्रीभगवानुवाच—
इत्यभिप्रेत्य मनसा ह्यावन्त्यो द्विजसत्तमः ।
उन्मुच्य हृदयग्रन्थीन् शान्तो भिक्षुरभून्मुनिः ३१
स चचार महीमेतां संयतात्मेन्द्रियानिलः ।
भिक्षार्थं नगरग्रामानसङ्गोऽलक्षितोऽविशत्॥३२॥
तं वै प्रवयसं भिक्षुमवधूतमसज्जनाः ।
दृष्ट्वा पर्यभवन्भद्र बह्वीभिः परिभूतिभिः ॥३३॥
केचित्त्रिवेणुं जगृहुरेके पात्रं कमण्डलुम् ।
पीठं चैकेऽक्षसूत्रं च कन्थां चीराणि केचन ३४
प्रदाय च पुनस्तानि दर्शितान्याददुर्मुनेः ।
अन्नं च भैक्ष्यसंपन्नं भुञ्जानस्य सरित्तटे ॥३५॥
मूत्रयन्ति च पापिष्ठाः ष्ठीवन्त्यस्य च मूर्धनि ।
यतवाचं वाचयन्ति ताडयन्ति न वक्ति चेत्३६
तर्जयन्त्यपरे वाग्भिः स्तेनोऽयमिति वादिनः ।
बध्नन्ति रज्ज्वा तं केचिद्बध्यतां बध्यतामिति ३७
क्षिपन्त्येकेऽवजानन्त एष धर्मध्वजः शठः ।
क्षीणवित्त इमां वृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झितः॥३८॥
अहो एष महासारो धृतिमान्गिरिराडिव ।
मौनेन साधयत्यर्थं बकवद्दृढनिश्चयः ॥ ३९ ॥

इत्येके विहसन्त्येनमेके दुर्वातयन्ति च ।
तं बबन्धुर्निरुरुधुर्यथा क्रीडनकं द्विजम् ॥४०॥
एवं स भौतिकं दुःखं दैविकं दैहिकं च यत् ।
भोक्तव्यमात्मनो दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यत ॥४१॥
परिभूत इमां गाथामगायत नराधमैः ।
पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सात्त्विकीं ४२
द्विज उवाच—
नायं जनो मे सुखदुःखहेतु-
र्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः ।
मनः परं कारणमामनन्ति
संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥ ४३ ॥
मनो गुणान्वै सृजते बलीय-
स्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि ।
शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि
तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥
अनीह आत्मा मनसा समीहता
हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे ।
मनः स्वलिङ्गं परिगृह्य कामान्
जुषन्निबद्धो गुणसङ्गतोऽसौ ॥ ४५ ॥
दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च
श्रुतं च कर्माणि च सद्व्रतानि ।
सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः
परो हि योगो मनसः समाधिः ॥ ४६ ॥
समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं
दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यम् ।
असंयतं यस्य मनो विनश्य-
द्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ॥ ४७ ॥
मनो वशेऽन्ये ह्यभवं स्म देवा
मनश्च नान्यस्य वशं समेति ।
भीष्मो हि देवः सहसः सहीया-
न्युञ्ज्याद्वशे तं स हि देवदेवः ॥ ४८ ॥

१ विज० कुशला यं न सिद्ध्यन्ति । २ विज० साधयेत् । ३ उभ० तस्मा । ४ वीर० संविमोहितः । ५ विज० ऽखिलार्थेषु यदि स्यां । ६ उभ० निष्ठीवन्त्यस्य ।

१ विज० दौर्वादयन्ति च । २ विज० गतयो । ३ विज० मनसः समीहितं । ४ विज० श्रुतानि कर्माणि । ५ विज० विनश्येद्दाना । ६ विज० हि भवन्ति । वीर० ह्यभवंश्च । ७ विज० भीमो हि । ८ विज० सहायान्नाल्याविशत्ततस हि ।

तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेग-
मरुन्तुदं तन्न विजित्य केचित् ।
कुर्वन्त्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यै-
र्मित्राण्युदासीनरिपून्विमूढाः ॥ ४९ ॥
देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा
ममाहमित्यन्धधियो मनुष्याः ।
एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण
दुरन्तपारे तमसि भ्रमन्ति ॥ ५० ॥
जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चे-
त्किमात्मनश्चात्र ह भौमयोस्तत् ।
जिह्वां क्वचित्सन्दशति स्वदद्भि-
स्तद्वेदनायां कतमाय कुप्येत् ॥ ५१ ॥
दुःखस्य हेतुर्यदि देवताऽस्तु
किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत् ।
यदङ्गमङ्गेन निहन्यते क्वचि-
त्क्रुध्येत कस्मै पुरुषः स्वदेहे ॥ ५२ ॥
आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः
किमन्यतस्तत्र निजस्वभावः ।
न ह्यात्मनोऽन्यद्यदि तन्मृषा स्या-
त्क्रुध्येत कस्मान्न सुखं न दुःखम् ॥ ५३ ॥
ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चे-
त्किमात्मनोऽजस्य जनस्य ते वै ।
ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदन्ति पीडां
क्रुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ॥ ५४ ॥
कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चे-
त्किमात्मनस्तद्धि जडाजडत्वे ।
देहस्त्वचित्पुरुषोऽयं सुपर्णः
क्रुध्येत कस्मै न हि कर्ममूलम् ॥ ५५ ॥
कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चे-
त्किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ ।
नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत्स्या-
त्क्रुध्येत कस्मै न परस्य द्वन्द्वम् ॥ ५६ ॥
न केनचित्क्वापि कथंचनास्य
द्वन्द्वोपरागः परतः परस्य ।
यथाऽहमः संसृतिरूपिणः स्या-
देवं प्रबुद्धो न बिभेति भूतैः ॥ ५७ ॥
एतां स आस्थाय परात्मनिष्ठा-
मध्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ।
अहं तरिष्यामि दुरन्तपारं
तमो मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव ॥ ५८ ॥
श्रीभगवानुवाच—
निर्विद्य नष्टद्रविणो गतक्लमः
प्रव्रज्य गां पर्यटमान इत्थम् ।
निराकृतोऽसद्भिरपि स्वधर्मा-
दकंपितोऽमुं मुनिराह गाथाम् ॥ ५९ ॥
सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्याऽऽत्मविभ्रमः ।
मित्रोदासीनरिपवः संसारस्तमसः कृतः ॥६०॥
तस्मात्सर्वात्मना तात निगृहाण मनो धिया ।
मय्यावेशितया युक्त एतावान्योगसंग्रहः ॥६१॥
य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः ।
धारयन् श्रावयन् शृण्वन् द्वन्द्वैर्नैवाभिभूयते॥६२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

---

१ विज० मित्रैरुदासीनरिपु । २ विज० जनोस्य । ३ उभ० श्चात्र हि । ४ उभ० कस्मै न सुखं । ५ वीर० ये वै । ६ भवन्ति पीडाः । ७ विज० जडेऽजडत्वे ।

१ विज० देहे स्ववित्पु । २ विज० कालोऽस्तु । ३ विज० तदात्मनोऽसौ । ४ विज० बोद्धुः । ५ विज० यथात्मनः । ६ उभ० समास्थाय । ७ वीर० मनीषिभिः । ८ विज० पितासौ । ९ वीर० संसारस्तन्निबन्धनः । विज० संसारः स्वमनस्ततः । १० वीर० यस्तु ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

मनोमोहनिरासार्थं साङ्ख्यकथनं ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—
अथ ते संप्रवक्ष्यामि साङ्ख्यं पूर्वैर्विनिश्चितम् ।
यद्विज्ञाय पुमान्सद्यो जह्याद्वैकल्पिकं भ्रमम् ॥१॥
आसीज्ज्ञानमथो अर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।
यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगेऽयुगे ॥ २ ॥
तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ।
वाङ्मनोऽगोचरं सत्यं द्विधा समभवद्बृहत् ॥३॥
तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ।
ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥४॥
तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः ।
मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ॥ ५ ॥
तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः ।
ततो विकुर्वतो जातो योऽहंकारो विमोहनः॥६॥
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् ।
तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः॥ ७ ॥
अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे तामसादिन्द्रियाणि च ।
तैजसाद्देवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ॥ ८ ॥
मया संचोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः ।
अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ॥ ९ ॥
तस्मिन्नहं समभवमण्डे सलिलसंस्थितौ ।
मम नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चाऽऽत्मभूः१०
सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात् ।
लोकान्सपालान्विश्वात्मा भूर्भुवःस्वरिति त्रिधा११
देवानामोक आसीत्स्वर्भूतानां च भुवः पदम् ।
मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परम्१२
अधोऽसुराणां नागानां भूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः ।
त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनाम्१३
योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः ।
महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्गतिः ॥१४॥
मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् ।
गुणप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति ॥ १५ ॥
अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिध्यति ।
सर्वोऽप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च ॥१६॥
यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सन् ।
विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः॥१७॥
यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुते परम् ।
आदिरन्तो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते ॥१८॥
प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ।
सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम्१९
सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः ।
महान्गुणविसर्गार्थः स्थित्यन्तो यावदीक्षणम् २०
विराण्मयाऽऽसाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः ।
पञ्चत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह ॥ २१ ॥
अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते ।
धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिर्गन्धे प्रलीयते ॥२२॥
अप्सु प्रलीयते गन्ध आपश्च स्वगुणे रसे ।
लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते॥२३॥
रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोऽपि चांबरे ।
अंबरं शब्दतन्मात्र इन्द्रियाणि स्वयोनिषु ॥२४॥
योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे ।
शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः ॥२५॥
स लीयते महान्स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः ।
तेऽव्यक्ते संप्रलीयन्ते तत्काले लीयतेऽव्यये॥२६॥
कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे ।
आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः२७

१ उभ० पूर्वैविनिश्चतं । २ विज० ह्यर्थं । ३ विज० जनाः । ४ विज० तन्मया । ५ विज० केवलेन विकल्पितं । ६ विज० भागः । ७ वीर० न्मयं । ८ विज० न्मात्रको जज्ञे । ९ वीर० संभवे । विज० संस्थिते ।

१ विज० सर्वं ह्युभयसंयुक्तं । २ वीर० यस्य यस्मिन् । विज० यतो यस्मिन् । ३ विज० विसर्गार्थः । ४ विज० महतीश्वरे ।

एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः ।
मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः ॥२८॥
एष साङ्ख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रन्थिभेदनः ।
प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया ॥२९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सत्वागुणवृत्तिवर्णनं ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—
गुणानामसमिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत् ।
तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय शंसतः ॥ १ ॥
शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः ।
तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः२
काम ईहा मदस्तृष्णा स्तंभ आशीर्भिदा सुखम् ।
मदोत्साहो यशः प्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः॥३॥
क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याच्ञा दंभः क्लमः कलिः ।
शोकमोहौ विषादार्ती निद्राऽऽशा भीरनुद्यमः ॥४
सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः ।
वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु ॥ ५ ॥
सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः ।
व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः॥६॥
धर्मे चार्थे च कामे च यदाऽसौ परिनिष्ठितः ।
गुणानां सन्निकर्षोऽयं श्रद्धारतिधनावहः ॥ ७ ॥
प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान्यर्हि गृहाश्रमे ।
स्वधर्मे चानुतिष्ठेत गुणानां समितिर्हि सा ॥८॥
पुरुषं सत्त्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः ।
कामादिभी रजोयुक्तं क्रोधाद्यैस्तमसा युतम् ॥९॥
यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः ।
तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात्पुरुषं स्त्रियमेव वा ॥१०॥
यदा आशिष आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः ।
तं रजःप्रकृतिं विद्याद्धिंसामाशास्य तामसम् ११
सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे ।
चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते॥१२॥
यदेतरौ जयेत्सत्त्वं भास्वरं विशदं शिवम् ।
तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् १३
यदा जयेत्तमः सत्त्वं रजः सङ्गं भिदा बलम् ।
तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया॥१४॥
यदा जयेद्रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडम् ।
युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसयाऽऽशया१५
यदा चित्तं प्रसीदेत इन्द्रियाणां च निर्वृतिः ।
देहेऽभयं मनोसङ्गं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदम्॥१६॥
विकुर्वन्क्रियया चाधीरनिर्वृत्तिश्च चेतसाम् ।
गात्रास्वास्थ्यं मनोभ्रान्तं रज एतैर्निशामय॥१७॥
सीदच्चित्तं विलीयेत चेतसो ग्रहणेऽक्षमम् ।
मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय ॥ १८ ॥
एधमाने गुणे सत्त्वे देवानां बलमेधते ।
असुराणां च रजसि तमस्युद्धव रक्षसाम् ॥१९॥
सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ।
प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु संततम्॥२०॥
उपर्युपरि गच्छन्ति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः ।
तमसाऽधोऽध आमुख्याद्रजसाऽन्तरचारिणः २१
सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यान्ति नरलोकं रजोलयाः ।

१ वीर० मानसो । २ वीर० गुणानां सहमिश्राणां । विज० गुणानामप्यमिश्राणां । ३ विज० ह्रीः क्षमा निस्तुतिर्धृतिः । ४ विज० धार्ष्ट्यवीर्येबलोद्यमाः । ५ विज० माया दंभोऽक्षमा कलिः । ६ विज० लक्षणां निष्टां । ७ विज० मां यजेत ।

१ वीर० भेदकः । विज० हेतिकः । २ विज० सत्वे रजःसङ्गभिदाचलं । ३ विज० द्रजःसत्वे तमोमूढो ल्लयं जनः । ४ विज० युज्यते । ५ विज० त्रिष्वसङ्गतं । ६ वीर० रजोलयात् ।

तमोलयास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्गुणाः २२
मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत् ।
राजसं फलसंकल्पं हिंसाप्रायादि तामसम् ॥२३॥
कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् ।
प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम् ॥२४॥
वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते ।
तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणम् ॥ २५ ॥
सात्त्विकः कारकोऽसङ्गी रागान्धो राजसः स्मृतः ।
तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः ॥२६॥
सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी ।
तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा ॥२७
पथ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतम् ।
राजसं चेन्द्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि ॥२८॥
सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसम् ।
तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयम् ॥२९॥
द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः[1] ।
श्रद्धाऽवस्था कृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः[2] सर्व एव हि ३०
सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः[3] ।
दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या[4] वा पुरुषर्षभ ॥ ३१ ॥
एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबन्धनाः ।
येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः ३२
भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते ।
तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवम् ॥३३॥
गुणसङ्गं[5] विनिर्धूय मां भजन्तु विचक्षणाः ।
निःसङ्गो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेन्द्रियः ॥३४॥
रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेवया मुनिः ।
सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्ष्येण शान्तधीः ॥३५॥
संपद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय माम् ।
जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसंभवैः ।
मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नान्तरश्चरेत् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

1 विज० कारणं । 2 विज० त्रैगुण्याः । 3 विज० निष्ठिताः । 4 विज० मनुध्यायेद्बुद्ध्या । 5 वीर० मद्भावायोपपद्यते ।

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

दुष्टसङ्गेन योगविघातः सत्सङ्गेन योगप्राप्तिरित्यत्र ऐलगीताकथनं ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—
मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्धर्म आस्थितः ।
आनन्दं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति माम् ॥१॥
गुणमय्या जीवयोन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया ।
गुणेषु मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः ।
वर्तमानोऽपि न पुमान्युज्यते वस्तुभिर्गुणैः ॥२॥
सङ्गं न कुर्यादसतां शिश्नोदरतृपां[1] क्वचित् ।
तस्यानुगस्तमस्यन्धे[2] पतत्यन्धानुगोऽन्धवत्[3] ॥३॥
ऐलः सम्राडिमां गाथामगायत बृहच्छ्रवाः ।
उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णः शोकसंयमे[4] ॥ ४ ॥
त्यक्त्वाऽऽत्मानं व्रजन्तीं तां नग्न उन्मत्तवन्नृपः ।
विलपन्नन्वगाज्जाये घोरे तिष्ठेति विक्लवः ॥ ५ ॥
कामानतृप्तोनुजुषन्क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः ।
न वेद[1] यान्तीर्नायान्तीरुर्वश्याकृष्टचेतनः ॥ ६ ॥
ऐल उवाच—
अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः ।
देव्या गृहीतकण्ठस्य नायुःखण्डा इमे स्मृताः ॥७॥
नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः सूर्यो[2] वाऽभ्युदितोऽमुया ।
मुषितो वर्षपूगानां बताहानि गतान्युत ॥ ८ ॥
अहो मे आत्मसंमोहो येनाऽऽत्मा योषितां[3] कृतः ।
क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः ॥ ९ ॥
सपरिच्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवेश्वरम् ।

1 विज० कर्मनिष्ठं तु राजसं । 2 वीर० तृषां । 3 वीर० यस्यानुग । 4 विज० लन्धानुगोऽन्धवत् । 5 विज० संयुतः ।

6 विज० एतदाद्यर्धषट्कं नास्ति । 7 विज० न वेद गणनां यान्तीं । 8 विज० सूर्येणाभ्युदितो मृषा । 9 विज० योषिता हृतः ।

यान्तीं स्त्रियं चान्वगमं नग्न उन्मत्तवद्रुदन्॥१०॥
कुतस्तस्यानुभावः स्यात्तेज ईशत्वमेव वा ।
योऽ[1]न्वगच्छं स्त्रियं यान्तीं ख[2]रवत्पादताडितः ११
किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा ।
किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् १२
स्वार्थस्याकोविदं धिङ्मां मूर्खं पण्डितमानिनम् ।
योऽहमीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गोखरवज्जितः॥१३॥
सेवतो वर्षपूगान्मे उर्वश्या अधरासवम् ।
न[3] तृप्यत्यात्मभूः कामो वह्निराहुतिभिर्यथा॥१४॥
पुंश्चल्याऽपहृतं चित्तं कोऽन्वन्यो मोचितुं प्रभुः ।
आत्मारामेश्वरमृते भगवन्तमधोक्षजम् ॥ १५ ॥
बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः ।
मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्मनः ॥१६॥
किमेतया[4] नोपकृतं रज्ज्वा[5] वा सर्पचेतसः ।
रज्जु[6]स्वरूपाविदुषो योऽहं यदजितेन्द्रियः ॥१७॥
कायं मलीमसः कायो दौर्गन्ध्याद्यात्मकोऽशुचिः ।
क्व गुणाः सौमनस्याद्या ह्य[7]ध्यासोऽविद्यया कृतः १८
पित्रोः किं स्वं[8] नु भार्यायाः स्वामिनोऽग्नेः श्वगृध्रयोः
किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नाव[9]सीयते १९
तस्मिन्कलेवरेऽमेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्ज[10]ते ।
अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियः ॥२०॥
त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जाऽस्थिसंहतौ ।
विण्मूत्रपूये रमतां कृमीणां कियदन्तरम् ॥२१॥
अथाऽपि नोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रैणेषु चा[11]र्थवित् ।
विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा २२
अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते ।
असंप्रयुञ्जतः प्राणान् शाम्यति स्तिमितं मनः२३
तस्मात्सङ्गो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैणेषु चेन्द्रियैः ।
विदुषां[1] चाप्यविश्र[2]ब्धः षड्व[3]र्गः किमु मादृशाम्२४

श्रीभगवानुवाच—

एवं प्रगायन्नृप देवदेवः
स उर्वशीलोकमथो विहाय ।
आत्मानमात्मन्यवगम्य मां वै
उपारमज्ज्ञानविधूतमोहः ॥ २५ ॥
ततो दुःसङ्गमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् ।
सन्त एतस्य च्छिन्दन्ति मनोव्यासङ्गमुक्तिभिः२६
सन्तोऽनपेक्षा मच्चिताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः ॥२७॥
तेषु नित्यं महाभाग महाभागेषु मत्कथाः ।
संभवन्ति हिता नृणां जुषतां प्रपुनन्त्यघम्॥२८॥
ता ये शृण्वन्ति गायन्ति ह्यनुमोदन्ति चाऽऽदृताः।
मत्पराः श्रद्दधानाश्च भक्तिं विन्दन्ति ते मयि ॥२९
भक्तिं लब्धवतः सा[4]धो किमन्यदवशिष्यते ।
मय्यनन्तगुणे ब्रह्मण्यानन्दानुभवात्मनि ॥३०॥
यथोपश्रयमाणस्य भगवन्तं विभावसुम् ।
शीतं भयं तमोऽप्येति साधून्संसेवतस्तथा ॥३१॥
निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ प[5]रमायनम् ।
सन्तो ब्रह्मविदः शान्ता नौर्दृढेवाप्सु मज्जताम्३२
अन्नं हि प्राणिनां प्रा[6]ण आर्तानां शरणं त्वहम् ।
धर्मो वित्तं नृणां प्रेत्य स[7]न्तोऽर्वाग्बिभ्यतोऽरणं ३३
सन्तो दिशन्ति चक्षूंषि बहिरर्कः समुत्थितः ।
देवता बान्धवाः सन्तः स[8]न्त आत्माऽहमेव च ३४
वै[9]तसेनस्ततोऽप्येवमुर्वश्या लोकनिस्पृहः ।
मुक्तसङ्गो महीमेतामात्मारामश्चचार ह ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

---

१ वीर० योनुगच्छेत्स्त्रियं । २ विज० स्मरबाणवितािडतः । ३ वीर० नातृप्यदात्मभूः कामैः । विज० न तृप्त आत्मभूः कामो । ४ वीर० मेतया मेऽपकृतं । विज० किन्त्वेतया मएकान्ते । ५ विज० रज्ज्वां वै । ६ उभ० द्रष्टुः स्वरूपा । ७ वीर० ह्यत्रैतेऽविद्यया कृताः । ८ वीर० स किंनु । विज० किंस्विन्नु । ९ वीर० नावसीदति । १० विज० नो विषज्जेत । ११ वीर० यात्मवित् ।

१ वीर० षामप्यविश्रब्धः । २ विज० श्रभ्यः । ३ विज० एवास्य । ४ वीर० साधोः । ५ वीर० वा परायणं । विज० ते परायणं । ६ वीर० प्राणा । ७ वीर० संसाराद्बिभ्यतो । विज० सन्तोऽतो बिभ्यतो । ८ विज० सन्तः पिता माताऽहं । ९ विज० चेतसेलासुतोप्येव ।

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

क्रियायोगे अर्चाप्रभेदस्य पूजाविधानस्य च कथनं ॥ १ ॥

उद्धव उवाच—
क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो ।
यैस्मात्त्वां ये यथाऽर्चन्ति सात्वताः सात्वतर्षभ॥१॥
एतद्वदन्ति मुनयो मुंहुर्निःश्रेयसं नृणाम् ।
नारदो भगवान्व्यास आचार्योऽङ्गिरसः सुतः॥२॥
निःसृतं ते मुखांभोजाद्यदाह भगवानजः ।
पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान्भवः ॥३
एतद्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च संमतम् ।
श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ॥ ४ ॥
एतत्कमलपत्राक्ष कर्मबन्धविमोचनम् ।
भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ॥ ५ ॥
श्रीभगवानुवाच—
न ह्यन्तोऽनन्तपारस्य कर्मकाण्डस्य चोद्धव ।
संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ६ ॥
वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः ।
त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥७॥
यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः ।
यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ॥८॥
अर्चायां स्थण्डिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाऽप्सु हृदि द्विजे ।
द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चेत्स्वगुरुं माममायया ॥९॥
पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदन्तोऽङ्गशुद्धये ।
उभयैरपि च स्नानं मन्त्रैर्मृद्ग्रहणादिना ॥ १० ॥
सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेनाऽऽचोदितानि मे ।
पूजां तैः कल्पयेत्सम्यक्संकल्पः कर्मपावनीम् ११
शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती ।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाऽष्टविधा स्मृता ॥१२॥
चलाऽचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।
उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ॥१३॥
अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ।
स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥१४॥
द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः ।
भक्तस्य च यथा लब्धैर्हृदि भावेन चैव हि ॥१५॥
स्नानालङ्करणं प्रेष्ठमर्चायामेव तूद्धव ।
स्थण्डिले तत्त्वविन्यासो वह्नावाज्यप्लुतं हविः॥१६॥
सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेष्ठं सलिले सलिलादिभिः ।
श्रद्धयोपाहृतं प्रेष्ठं भक्तेन मम वार्यपि ॥ १७ ॥
भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ।
गन्धो धूपः सुमनसो दीपोऽन्नाद्यं च किं पुनः१८
शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः ।
आसीनः प्रागुदग्वाऽर्चेदर्चायामथ संमुखः॥१९॥
कृतन्यासः कृतन्यासां मदर्चां पाणिना मृजेम् ।
कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत् ॥ २० ॥
तदद्भिर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च ।
प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत् २१
पाद्यार्घाचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि दैशिकः ।
हृदा शीर्ष्णाऽथ शिखया गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत्॥
पिण्डे वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम ।
अण्वीं जीवकलां ध्यायेन्नादान्ते सिद्धभावितां २३
तयाऽऽत्मभूतया पिण्डे व्याप्ते संपूज्य तन्मयः ।
आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्ताङ्गं मां प्रपूजयेत्२४
पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् ।
धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वाऽऽसनं मम २५
पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलम् ।
उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये ॥२६॥
सुदर्शनं पाञ्चजन्यं गदासीषुधनुर्हलान् ।
मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत् ॥२७॥

१ विज० येन त्वां । २ वीर० पुरुषर्षभ । ३ वीर० परं निःश्रेयसं । ४ वीर० विधिना चोदितानि । विज० वेदतन्त्रोदितानि । ५ वीर० पावनी । विज० पावन ।

१ उभ० तु विलेप्याया । २ उभ० ष्वमायया । ३ विज० भक्त्या चैव । ४ वीर० अर्चायामुद्धवार्चनं । ५ विज० इदमर्धं नास्ति । वीर० पूर्वोत्तरार्धौ अधरोत्तरतया वर्तेते । ६ विज० कृतन्यासो मदर्चां च पाणिनाऽभिमृशेद्बुधः । ७ उभ० पाद्यार्घ्या । ८ विज० संपद्य । ९ विज० पाद्योपस्पर्शनार्घ्यादीनुप । १० वीर० गदाब्जेषु ।

नन्दं सुनन्दं गरुडं प्रचण्डं चण्डमेव च ।
महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणम् ॥ २८ ॥
दुर्गां विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरून्सुरान् ।
स्वेस्वे स्थाने त्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः २९
चन्दनोशीरकर्पूरकुङ्कुमागुरुवासितैः ।
सलिलैः स्नापयेन्मन्त्रैर्नित्यदा विभवे सति ॥३०॥
स्वर्णघर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया ।
पौरुषेणापि सूक्तेन सामभी राजनादिभिः ॥३१॥
वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गन्धलेपनैः ।
अलंकुर्वीत सप्रेम मद्भक्तो मां यथोचितम् ॥३२॥
पाद्यमाचमनीयं च गन्धं सुमनसोऽक्षतान् ।
धूपदीपोपहार्याणि दद्यान्मे श्रद्धयाऽर्चकः ॥३३॥
गुडपायससर्पींषि शष्कुल्यापूपमोदकान् ।
संयावदधिसूपांश्च नैवेद्यं सति कल्पयेत् ॥ ३४ ॥
अभ्यङ्गोन्मर्दनादर्शदन्तधावाभिषेचनम् ।
अन्नाद्यगीतनृत्यादि पर्वणि स्युरुतान्वहम् ॥३५॥
विधिना विहिते कुण्डे मेखलागर्तवेदिभिः ।
अग्निमाधाय परितः समूहेत्पाणिनोदितम् ॥३६॥
परिस्तीर्याथ पर्युक्षेदन्वाधाय यथाविधि ।
प्रोक्षण्याऽऽसाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावयेत माम्
तप्तजांबूनदप्रख्यं शङ्खचक्रगदांबुजैः ।
लसच्चतुर्भुजं शान्तं पद्मकिञ्जल्कवाससम् ॥३८॥
स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवराङ्गदम् ।
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥३९॥
ध्यायन्नभ्यर्च्य दारूणि हविषाऽभिघृतानि च ।
प्रास्याज्यभागावाघारौ दत्त्वा चाज्यप्लुतं हविः४०
जुहुयान्मूलमन्त्रेण षोडशर्चाऽवदानतः ।
धर्मादिभ्यो यथान्यायं मन्त्रैः स्विष्टकृतं बुधः४१

अभ्यर्च्याथ नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत् ।
मूलमन्त्रं जपेद्ब्रह्म स्मरन्नारायणात्मकम् ॥ ४२ ॥
दत्त्वाऽऽचमनमुच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्पयेत् ।
मुखवासं सुरभिमत्तांबूलाद्यमथार्हयेत् ॥ ४३ ॥
उपगायन्गृणन्नृत्यन्कर्माण्यभिनयन्मम ।
मत्कथाः श्रावयञ्शृण्वन्मुहूर्तं क्षणिको भवेत् ४४
स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि ।
स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत दण्डवत् ॥४५॥
शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परम् ।
प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात् ॥४६॥
इति शेषां मया दत्तां शिरस्याधाय सादरम् ।
उद्वासयेच्चेदुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत्पुनः ॥४७॥
अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत् ।
सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माऽहमवस्थितः ॥४८॥
एवं क्रियायोगपथैः पुमान्वैदिकतान्त्रिकैः ।
अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ४९
मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मन्दिरं कारयेद्दृढम् ।
पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ५०
पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहम् ।
क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियात् ॥५१॥
प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना भुवनत्रयम् ।
पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ५२
मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति ।
भक्तियोगं स लभत एवं यः पूजयेत माम् ॥५३॥
यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः ।
वृत्तिं स जायते विड्भुग्वर्षाणामयुतायुतम् ॥५४॥
कर्तुश्च सारथेर्हेतोरनुमोदितुरेव च ।
कर्मणा भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलम् ५५

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

---

१ विज० स्वस्व । २ विज० धामनीराजना । ३ विज० यथोचितैः । ४ विज० सुमनसोज्ज्वलं । ५ विज० अन्नादिनृत्यगीतानि सर्वाणि स्युस्तथाऽन्वहं । ६ विज० प्रोक्षणीयानि द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नावावहेत मां । ७ विज० हविषाऽभियुतानि च । ८ विज० वाघार्य । ९ उभ० षोडशार्चा । १० विज० विधानतः ।

१ विज० अभ्यर्च्याग्निं नम । २ विज० मुहूर्तक्षणिके भवेत् । ३ विज० ततः शेषां । ४ वीर० दुद्वास्यां । ५ विज० यथा । ६ विज० अर्चानुभावतः । ७ विज० पूजां तत्रोत्सवाश्रितां ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

पूर्वोक्तस्य ज्ञानयोगस्यात्र संक्षेपतः पुनर्निरूपणं ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—
परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् ।
विश्वमेकात्मकं पश्यन्प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १ ॥
परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निन्दति ।
स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्यभिनिवेशतः ॥२॥
तैजसे निद्रयाऽऽपन्ने पिण्डस्थो नष्टचेतनः ।
मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृक् पुमान्॥३॥
किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् ।
वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ॥ ४ ॥
छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसन्तोऽप्यर्थकारिणः ।
एवं देहादयो भावा यच्छन्त्यामृत्युतो भयम्॥५॥
आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ।
त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ॥६॥
तस्मान्न ह्यात्मनोऽन्यस्मादन्यो भावो निरूपितः ।
निरूपितेऽयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि ।
इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतम् ॥७॥
एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणम् ।
न निन्दति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत्॥८॥
प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनाऽऽत्मसंविदा ।
आद्यन्तवदसज्ज्ञात्वा निःसङ्गो विचरेदिह ॥९॥

उद्धव उवाच—
नैऽऽवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः ।
अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते ॥ १० ॥
आत्माऽव्ययोऽगुणः शुद्धः स्वयंज्योतिरनावृतः ।
अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच—
यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः संनिकर्षणम् ।
संसारः फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः ॥१२॥
अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा॥१३॥
यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थकृत् ।
स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥१४॥
शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ।
अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नाऽऽत्मनः १५
देहेन्द्रियप्राणमनोभिमानो
जीवोन्तरात्मा गुणकर्ममूर्तिः ।
सूत्रं महानित्युरुधेव गीतः
संसार आधावति कालतन्त्रः ॥ १६ ॥
अमूलमेतद्बहुरूपरूपितं
मनोवचःप्राणशरीरकर्म ।
ज्ञानासिनोपासनया शितेन
च्छित्त्वा मुनिर्गां विचरत्यतृष्णः ॥ १७ ॥
ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च
प्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानम् ।
आद्यन्तयोरस्य यदेव केवलं
कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥ १८ ॥
यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्ता-
त्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य ।
तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं
नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥ १९ ॥
विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमङ्ग
गुणत्रयं कारककार्यकर्तृ ।
समन्वयेन व्यतिरेकतश्च
येनैव तुर्येण तदेव सत्यम् ॥ २० ॥
न यत्पुरस्तादुत यन्न पश्चा-

१ विज० स्थानादसत्याभि । २ विज० तद्धि नानार्थदं । ३ विज० ऽमुष्मा । ४ विज० मतिरात्मनि । ५ वीर० विविधं । ६ वीर० कस्येदमुप । विज० कस्येयमुप । ७ वीर० अग्निवद्दारुवद्देहस्त्वचितकस्येह । विज० अग्निवद्दारुवदपि देहः कस्येति ।

१ वीर० प्यविवेकतः । २ वीर० जन्ममृत्यू च । ३ वीर० नीतः । ४ विज० रूपरूपं । ५ वीर० विचरेदतृष्णः । ६ वीर० व्यवहार्यमाणो । ७ विज० मेतत्रिपदस्थ ।

न्मध्ये च तन्न[1] व्यपदेशमात्रम् ।
भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्य-
त्तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥ २१ ॥
अविद्यमानोऽप्यवभासते[2] यो
वैकारिको राजससर्ग एषः ।
ब्रह्म स्वयंज्योतिरतो विभाति
ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकारचित्रम् ॥ २२ ॥
एवं स्फुटं[3] ब्रह्मविवेकैकहेतुभिः[4][5]
परापवादेन विशारदेन ।
छित्त्वाऽऽत्मसंदेहमुपारमेत[6]
स्वानन्दतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः ॥ २३ ॥
नाऽऽत्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि
देवा ह्यसुर्वायुजलं हुताशः ।
मनोऽन्नमात्रं धिषणा च सत्त्व-
महङ्कृतिः खं[7] क्षितिरर्थसाम्यम् ॥ २४ ॥
समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभि-
र्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः[8] ।
विक्षिप्यमाणैरुत किंनु दूषणं
घनैरुपेतैर्विगतै रवेः किम् ॥ २५ ॥
यथा नभोवाय्वनलांबुभूगुणै-
र्गतागतैर्वर्तुगुणैर्न[9] सज्जते ।
तथाऽक्षरं सत्त्वरजस्तमोमलै-
रहंमतेः[10] संसृतिहेतुभिः परम् ॥ २६ ॥
तथाऽपि सङ्गः परिवर्जनीयो
गुणेषु मायारचितेषु तावत् ।
मद्भक्तियोगेन दृढेन याव-
द्रजो निरस्येत मनःकषायः[11] ॥ २७ ॥
यथाऽमयोऽसाधु चिकित्सितो नृणां
पुनःपुनः संतुदति प्ररोहन् ।

---

१ विज० यन्न व्यपदेश । २ वीर० प्यवभाति यो वै वैकारिको । ३ वीर० स्फुटब्रह्म । ४ विज० विविच्य । ५ विज० विवेकबुद्ध्या । ६ वीर० त्मसंमोह । ७ विज० कृति । ८ विज० भवेत्तत्सुविविक्त । ९ विज० गतैर्वा त्रिगुणैर्न । १० वीर० रहंमतैः । विज० असंगतं । ११ विज० तमःकषायं ।

एवं मनोऽपक्वकषायकर्म
कुयोगिनं विध्यति सर्वसङ्गम् ॥ २८ ॥
कुयोगिनो[1] ये विहितान्तरायै-
र्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ।
ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो
युञ्जन्ति[2] योगं न तु कर्मतन्त्रम् ॥ २९ ॥
करोति कर्म क्रियते च जन्तुः
केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् ।
न तत्र विद्वान्प्रकृतौ स्थितोऽपि
निवृत्ततृष्णः स्वसुखानुभूत्या ॥ ३० ॥
तिष्ठन्तमासीनमुत व्रजन्तं
शयानमुक्षन्तमदन्तमन्नम् ।
स्वभावमन्यत्किमपीहमान-
मात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद ॥ ३१ ॥
यदि स पश्यत्यसदिन्द्रियार्थं[3]
नानाऽनुमानेन विरुद्धमन्यत् ।
न मन्यते वस्तुतया मनीषी
स्वाप्नं यथोत्थाय तिरोदधानम् ॥ ३२ ॥
पूर्वं गृहीतं गुणकर्मचित्र-
मज्ञानमात्मन्यविविक्तमङ्ग ।
निवर्तते तत्पुनरीक्षयैव
न गृह्यते नापि विसृज्य आत्मा ॥ ३३ ॥
यथाहि भानोरुदयो नृचक्षुषां
तमो निहन्यान्न तु सद्विधत्ते[4] ।
एवं समीक्षानिपुणा सती मे
हन्यात्तमिस्रं पुरुषस्य बुद्धेः ॥ ३४ ॥
एष स्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयो
महानुभूतिः सकलानुभूतिः ।
एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे[5]
येनेषिता[6] वागसवश्चरन्ति ॥ ३५ ॥

---

१ वीर० कुयोगिनो विहता अन्तरायै । विज० कुयोगिनो ये विहता ह्यन्तरायै । २ विज० मुद्यन्त । ३ वीर० पश्यन्नस । ४ उभ० संविधत्ते । ५ उभ० विरामो । ६ विज० येनेरिता वाग्वचनाश्चरन्ति ।

एतावानात्म[1]संमोहो यद्विकल्पस्तु केवले[2] ।
आत्मन्नृते[3] स्वमात्मानमवलंबो[4] न यस्य हि ॥३६॥
यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं पञ्चवर्णमबाधितम् ।
व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयं द्वयं[5] पण्डितमानिनाम्॥३७॥
योगिनो[6]ऽपक्वयोगस्य युञ्जतः कायं[7] उत्थितैः ।
उपसर्गैर्विहन्येत तत्रायं विहितो विधिः ॥३८॥
योगधारणया कांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः ।
तपोमन्त्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत् ॥३९॥
कांश्चिन्ममानुध्यानेन नामसंकीर्तनादिभिः[8] ।

योगेश्वरानुवृत्त्या वा हन्यादशुभदान्शनैः ॥४०॥
केचिद्देहमिमं धीराः[1] सुकल्पं वयसि स्थिरम् ।
विधाय विविधोपायैरथ युञ्जन्ति सिद्धये ॥४१॥
न[2] हि तत्कुशलादृत्यं तदायासो ह्यपार्थकः ।
अन्तवत्त्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेः ॥ ४२ ॥
योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् ।
तच्छ्रद्दध्यान्न मतिमान्योगमुत्सृज्य मत्परः॥४३॥
योगचर्यामिमां योगी विचरन्मद्व्यपाश्रयः ।
नान्तरायैर्विहन्येत निःस्पृहः स्वसुखानुभूः ॥४४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

पूर्वोक्तस्य भक्तियोगस्य पुनरत्र संक्षपतो निरूपणं ॥ १ ॥ उद्धवस्य बदरिकाश्रमप्रवेशः ॥ २ ॥

उद्धव उवाच—
सुदुस्तरामिमां[9] मन्ये योगचर्यामनात्मनः ।
यथाञ्जसा पुमान्सिद्ध्येत्तन्मे ब्रूह्यञ्जसाऽच्युत ॥१॥
प्रायशः पुण्डरीकाक्ष युञ्जन्तो[10] योगिनो मनः ।
विषीदन्त्यसमाधानान्मनो[11]निग्रहकर्शिताः ॥ २ ॥
अथात[12] आनन्ददुघं पदांबुजं
हंसाः श्रयेरन्नरविन्दलोचन ।
सुखं[13] नु विश्वेश्वर योगकर्मभि-
स्त्वन्माययाऽमी विहता न मानिनः ॥ ३ ॥
किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबन्धो
दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वम्[14] ।
योऽरोचयत्[15]सह मृगैः स्वयमीश्वराणां
श्रीमत्किरीटतट[3]पीडितपादपीठः ॥ ४ ॥
तं त्वाऽखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानां
सर्वार्थदं स्वकृत[4]विद्विसृजेत कोनु ।
को वा[5] भजेत्किमपि विस्मृतये[6]ऽनुभूत्यै
किं वा[7] भवेन्न तव पादरजोजुषां[8] नः ॥ ५ ॥
नैवोप[9]यन्त्यपचितिं कवयस्तवेश
ब्रह्मायुषा[10]ऽपि कृतम्[11]ऋद्धमुदः स्मरन्तः ।
योन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्व-
न्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति[12] ॥ ६ ॥
श्रीशुक उवाच—
इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा
पृष्टो जगत्क्रीडनकः स्वशक्तिभिः ।

---

१ वीर० संयोगो । २ वीर० केवलं । ३ विज० आत्मामृते । ४ विज० मचलं यन्न पश्यति । ५ विज० द्वयं विन्दन्ति सूरयः । ६ वीर० योगेनापक्व । ७ विज० काल । ८ विज० मम । ९ वीर० सुदुष्करामिमां । विज० सुदुश्चरामिमां । १० विज० युञ्जतो । ११ विज० मौनसंयमकर्शितं । १२ विज० अथोत । १३ वीर० सुखं तु योगेश्वर । १४ विज० यदात्मदस्त्वं । १५ विज० यो रोचयश्च पशुपैः ।

१ विज० धार्यं । २ विज० इह वर्षशताशील्या । ३ विज० किरीटमणिघट्टितपाद । ४ विज० सुकृतविद्विसृजेत । ५ वीर० को वा भजेत किमविस्मृतये । ६ विज० विस्मृतचित्तवृत्तिः । ७ विज० किं वा न वेद तव । ८ वीर० पादरजोऽमृतांभः । ९ विज० नैवोपयान्त्यप । १० विज० ब्रह्मादयोपि । ११ वीर० कृतमिद्धमुदः । विज० नतमूर्धसदास्मरन्तः । १२ विज० व्यनक्ति ।

गृहीतमूर्तित्रय ईश्वरेश्वरो
जगाद सप्रेम मनोहरस्मितः ॥ ७ ॥
श्रीभगवानुवाच—
हन्त ते कथयिष्यामि मम धर्मान्सुमङ्गलान् ।
याञ्श्रद्धयाचरन्मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जयम् ॥८॥
कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन् ।
मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः ॥ ९ ॥
देशान्पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् ।
देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च ॥ १० ॥
पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् ।
कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ॥ ११ ॥
मामेवं सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतम् ।
ईक्षेताऽऽत्मनि चाऽऽत्मानं यथा खममलाशयः १२
इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते ।
सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः ॥१३॥
ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिङ्गके ।
अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक्पण्डितो मतः ॥ १४॥
नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोऽचिरात् ।
स्पर्धाऽसूयातिरस्काराः साहंकारा वियन्ति हि १५
विसृज्य स्मयमानान्स्वान्दृशं व्रीडां च दैहिकीम् ।
प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम् ॥ १६ ॥
यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते ।
तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः ॥ १७ ॥
सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययाऽऽत्ममनीषया ।
परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः ॥ १८ ॥
अयं हि सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम ।
मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः ॥ १९ ॥

१ उभ० वर्णयिष्यामि । २ विज० याञ्शुद्धानाचर । ३ वीर० पुण्यान् पूजयेत । विज० पुण्यान्संश्रयेत । ४ वीर० सर्वयात्रा । विज० मम यात्रामहोत्सवं । ५ विज० रन्तरवस्थितं । ६ विज० माश्रयन् । ७ विज० ब्रह्मण्यर्के । ८ विज० मद्भावः । ९ विज० स्याद्वा माया तिरस्कारं साहंकारापि याति हि । १० विज० स्वयमात्मस्थां दृश्य व्रीडां । ११ वीर० प्रणमेदीश्वरकलामाश्व । १२ विज० परिपश्यति च परं परमात्मानमच्युतं । १३ विज० कायकर्मभिः ।

नह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि ।
मया व्यवसितः सम्यङ्निर्गुणत्वादनाशिषः ॥२०॥
योयो मयि परे धर्मः कल्प्यते निष्फलाय चेत् ।
तदाऽऽयासो निरर्थः स्याद्भयादेरिव सत्तम ॥२१॥
एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणाम् ।
यत्सत्यमनृतेनेह मर्त्येनाप्नोति माऽमृतम् ॥२२॥
एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रहः ।
समासव्यासविधिना देवानामपि दुर्गमः ॥२३॥
अभीक्ष्णशस्ते गदितं ज्ञानं विस्पष्टयुक्तिमत् ।
एतद्विज्ञाय मुच्येत पुरुषो नष्टसंशयः ॥ २४ ॥
सुविविक्तं तव प्रश्नं मयैतदपि धारयेत् ।
सनातनं ब्रह्म गुह्यं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २५ ॥
य एतन्मम भक्तेषु संप्रदद्यात्सुपुष्कलम् ।
तस्याहं ब्रह्मदायस्य ददाम्यात्मानमात्मना ॥२६॥
य एतत्समधीयीत पवित्रं परमं शुचि ।
स पूयेताहरहर्मां ज्ञानदीपेन दर्शयन् ॥ २७ ॥
य एतच्छ्रद्धया नित्यमव्यग्रः शृणुयान्नरः ।
मयि भक्तिं परां कुर्वन्कर्मभिर्न स बध्यते ॥२८॥
अप्युद्धव त्वया ब्रह्म सखे समवधारितम् ।
अपि ते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभवः २९
नैतत्त्वया दांभिकाय नास्तिकाय शठाय च ।
अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम् ॥३०॥
एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च ।
साधवे शुचये ब्रूयाद्भक्तिः स्याच्छूद्रयोषिताम् ३१
नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते ।
पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ॥ ३२ ॥
ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्तायां दण्डधारणे ।
यावानर्थो नृणां तात तावांस्तेऽहं चतुर्विधः ॥३३॥
मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा
निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ।

१ वीर० पक्रमध्वंसो । २ विज० नधूरस्योद्धवा । ३ उभ० व्यवसितं । ४ विज० परो मनोधर्मः कल्पते निष्फलाय ते । ५ विज० तथा । ६ विज० त्रयादेरिव । ७ वीर० अभीक्ष्णं ते निगदितं । ८ वीर० मयैतदवधारितं । विज० मयोक्तमपि धारयन् । ९ वीर० दास्याम्यात्मान । १० उभ० समुपधारितं । ११ विज० तावान्मोहश्चतुर्विधः ।

तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो
मयाऽऽत्मभूयाय च कल्पते वै ॥ ३४ ॥
श्रीशुक उवाच—
स एवमादर्शितयोगमार्ग-
स्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य ।
बद्धाञ्जलिः प्रीत्युपरुद्धकण्ठो
न किंचिदूचेऽश्रुपरिप्लुताक्षः ॥ ३५ ॥
विष्टभ्य चित्तं प्रणयावघूर्णं
धैर्येण राजन्बहुमन्यमानः ।
कृताञ्जलिः प्राह यदुप्रवीरं
शीर्ष्णा स्पृशंस्तच्चरणारविन्दम् ॥ ३६ ॥
उद्धव उवाच—
विद्रावितो मोहमहान्धकारो
य आश्रितो मे तव सन्निधानात् ।
विभावसोः किंनु समीपगस्य
शीतं तमो भीः प्रभवन्त्यजाद्य ॥ ३७ ॥
प्रत्यर्पितो मे भवताऽनुकंपिना
भृत्याय विज्ञानमयः प्रदीपः ।
हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं
कोऽन्यत्समीयाच्छरणं त्वदीयम् ॥ ३८ ॥
वृक्णश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो
दशार्हवृष्ण्यन्धकसात्वतेषु ।
प्रसारितः सृष्टिविवृद्धये त्वया
स्वमायया ह्यात्मसुबोधहेतिना ॥ ३९ ॥
नमोऽस्तु ते महायोगिन्प्रपन्नमनुशाधि माम् ।
यथा त्वच्चरणांभोजे रतिः स्यादनपायिनी ॥४०॥
श्रीभगवानुवाच—
गच्छोद्धव मयाऽऽदिष्टो बदर्याख्यं ममाऽऽश्रमम् ।
तत्र मत्पादतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनैः शुचिः॥४१॥
ईक्षयाऽलकनन्दाया विधूताशेषकल्मषः ।
वसानो वल्कलान्यङ्ग वन्यभुक्सुखनिःस्पृहः ४२
तितिक्षुर्द्वन्द्वमात्राणां सुशीलः संयतेन्द्रियः ।
शान्तः समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः॥४३॥
मत्तोऽनुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन् ।
मय्यावेशितवाक्चित्तो मद्धर्मनिरतो भव ।
अतिव्रज्य गतीस्तिस्रो मामेष्यसि ततः परम् ४४
श्रीशुक उवाच—
स एवमुक्तो हरिमेधसोद्धवः
प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः ।
शिरो निधायाश्रुकलाभिरार्द्रधी-
र्न्यषिञ्चदद्वन्द्वपरोऽप्यपक्रमे ॥ ४५ ॥
सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो
न शक्नुवंस्तं परिहातुमातुरः ।
कृच्छ्रं ययौ मूर्धनि भर्तृपादुके
बिभ्रन्नमस्कृत्य ययौ पुनःपुनः ॥ ४६ ॥
ततस्तमन्तर्हृदि संनिवेश्य
गतो महाभागवतो विशालाम् ।
यथोपदिष्टां जगदेकबन्धुना
ततः समास्थाय हरेरगाद्गतिम् ॥ ४७ ॥
य एतदानन्दसमुद्रसंभृतं
ज्ञानामृतं भागवताय भाषितम् ।
कृष्णेन योगेश्वरसेविताङ्घ्रिणा
सच्छ्रद्धयाऽसेव्य जगद्विमुच्यते ॥ ४८ ॥
भवभयमपहन्तुं ज्ञानविज्ञानसारं
निगमकृदुपजह्रे भृङ्गवद्वेदसारम् ।
अमृतमुदधितश्चापाययद्भृत्यवर्गा-
न्पुरुषमृषभमाद्यं कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मि ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

---

१ विज० कल्पतेऽसौ । २ वीर० तदुत्तम । ३ वीर० कृताञ्जलिः प्रत्यवरुद्ध । ४ विज० प्रवर्धिता मे भवताऽनुकंपिता दत्तो हि विज्ञानमयः । ५ विज० को ज्ञः समीयाच्छरणं त्वदन्यं ।

१ वीर० भवान् । २ विज० अतिक्रम्य । ३ वीर० परिवृत्य । ४ उभ० तपः । ५ उभ० मपहर्तुं । ६ विज० निगमकुमुदब्भ्रं भृङ्गवद्वेद्यसारं । ७ विज० मुदधिकल्पं पाययन्भृत्य । ८ वीर० परमपुरुषमाद्यं । विज० पुरुषऋषभ । ९ विज० विष्णुसंज्ञं ।

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

भगवता मौसलव्याजेन यादवकुलसंहारः ॥ १ ॥

राजोवाच—

ततो महाभागवत उद्धवे निर्गते वनम् ।
द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान्भूतभावनः ॥ १ ॥
ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः ।
प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत् ॥ २ ॥
प्रत्याक्रष्टुं नयनमबला यत्र लग्नं न शेकुः
कर्णाविष्टं न सरति ततो यत्सतामात्मलग्नम् ।
यच्छ्रीर्वाचां जनयति रतिं किं नु मानं कवीनां
दृष्ट्वा जिष्णोर्युधि रथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः॥३॥

ऋषिरुवाच—

दिवि भुव्यन्तरिक्षे च महोत्पातान्समुत्थितान् ।
दृष्ट्वाऽऽसीनान्सुधर्मायां कृष्णः प्राह यदूनिदम् ४

श्रीभगवानुवाच—

एते घोरा महोत्पाता द्वार्वत्यां यमकेतवः ।
मुहूर्तमपि न स्थेयमत्र नो यदुपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शङ्खोद्धारं व्रजन्त्वितः ।
वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यक्सरस्वती ॥६॥
तत्राभिषिच्य शुचय उपोष्य सुसमाहिताः ।
देवताः पूजयिष्यामः स्नपनालेपनार्हणैः ॥ ७ ॥
ब्राह्मणांस्तु महाभागान्कृतस्वस्त्ययना वयम् ।
गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः ॥ ८ ॥
विधिरेष ह्यरिष्टघ्नो मङ्गलायनमुत्तमम् ।
देवद्विजगवां पूजां भूतेषु परमो भवः ॥ ९ ॥
इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवृद्धा मधुद्विषः ।
तथेति नौभिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययू रथैः ॥१०॥
तस्मिन्भगवता दिष्टं यदुदेवेन यादवाः ।
चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितम् ॥११॥
ततस्तस्मिन्महापानं पपुर्मैरेयकं मधु ।

१ विज० मग्नं । २ विज० यशो । ३ विज० यच्छ्रीवाक्यं । ४ वीर० कीर्त्यमाना । ५ वीर० नाशहेतवः । ६ वीर० परमोदया । विज० परमा दया । ७ विज० सर्वं ।

दिष्टविभ्रंशितधियो यद्द्रवैर्भ्रश्यते मतिः ॥ १२ ॥
महापानाभिमत्तानां वीराणां दृप्तचेतसाम् ।
कृष्णमायाविमूढानां सङ्घर्षः सुमहानभूत् ॥१३॥
युयुधुः क्रोधसंरब्धा वेलायामाततायिनः ।
धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः ॥ १४ ॥
पतत्पताकै रथकुञ्जरादिभिः
खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ।
मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा
न्यहन् शरैर्दद्भिरिव द्विपा वने ॥ १५ ॥
प्रद्युम्नसांबौ युधि रूढमत्सरा-
वक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी ।
सुभद्रसंग्रामजितौ सुदारुणौ
गदौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः ॥ १६ ॥
अन्ये च ये वै निशठोल्मुकादयः
सहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः ।
अन्योन्यमासाद्य मदान्धकारिता
जघ्नुर्मुकुन्देन विमोहिता भृशम् ॥ १७ ॥
दाशार्हवृष्ण्यन्धकभोजसात्वता
मध्वर्बुदा माथुरशूरसेनाः ।
विसर्जनाः कुकुराः कुन्तयश्च
मिथस्ततस्तेऽथ विसृज्य सौहृदम् ॥ १८ ॥
पुत्रा अयुध्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्च
स्वस्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः ।
मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भि-
र्ज्ञातींस्त्वहन् ज्ञातय एव मूढाः ॥ १९ ॥
शरेषु क्षीयमाणेषु भज्यमानेषु धन्वसु ।
शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिभिर्जह्रुरेरकाः ॥ २० ॥
ता वज्रकल्पा ह्यभवन्परिघा मुष्टिना भृताः ।

१ विज० यादवा नष्टमङ्गलाः । २ विज० कुञ्जरावीभिः । ३ वीर० वितर्जनाः । ४ विज० हीयमाणेषु ।

जघ्नुर्द्विषस्तैः[1] कृष्णेन वार्यमाणास्तु तं च ते॥२१॥
प्रत्यनीकं मन्यमाना बलभद्रं च मोहिताः ।
हन्तुं कृतधियो राजेन्नापन्ना आततायिनः[2]॥२२॥
अथ तावपि संक्रुद्धावुद्यम्य कुरुनन्दन ।
एरकामुष्टिपरिघौ[3] चरन्तौ जघ्नतुर्युधि ॥ २३ ॥
ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम् ।
स्पर्धा क्रोधः क्षयं निन्ये वैष्णवोऽग्निर्यथा वनम्२४
एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केशवः ।
अवतारितो भुवो भार इति मेनेऽवशेषितः॥२५॥
रामः सुभद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषम् ।
तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्यात्मानमात्मनि २६
रामनिर्याणमालोक्य भगवान्देवकीसुतः ।
निषसाद धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्पलम् ॥२७॥
बिभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रभया स्वया ।
दिशो वितिमिराः कुर्वन्विधूम इव पावकः ॥२८
श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं तप्तहाटकवर्चसम्[4] ।
कौशेयांबरयुग्मेन परिवीतं सुमङ्गलम् ॥ २९ ॥
सुन्दरस्मितवक्त्राब्जं नीलकुन्तलमण्डितम् ।
पुण्डरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥३०॥
कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकाङ्गदैः ।
हारनूपुरमुद्राभिः कौस्तुभेन विराजितम् ॥३१॥
वनमालापरीताङ्गं मूर्तिमद्भिर्निजायुधैः ।
कृत्वोरौ दक्षिणे पादमासीनं पङ्कजारुणम् ॥३२॥
मुसलावशेषायःखण्डकृतेषुर्लुब्धको जरा ।
मृगास्याकारं[5] तच्चरणं विव्याध मृगशङ्कया ॥३३॥
चतुर्भुजं तं पुरुषं[6] दृष्ट्वा स कृतकिल्बिषः ।
भीतः पपात शिरसा पादयोरसुरद्विषः ॥ ३४ ॥
अजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन ।
क्षन्तुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक मेऽनघ ॥ ३५॥
यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वान्तनाशनम् ।
वदन्ति तस्य ते विष्णो मयाऽसाधु कृतं प्रभो३६
तन्माशु जहि वैकुण्ठ पाप्मानं मृगलुब्धकम् ।
यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्यां सदतिक्रमम् ॥३७॥
यस्याऽऽत्मयोगरचितं न विदुर्विरिञ्चो
रुद्रादयोऽस्य तनयाः पतयो गिरां ये ।
त्वन्मायया पिहितदृष्टय एतदञ्जः
किं तस्य ते वयमसद्गतयो गृणीमः ॥ ३८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मा भैर्जरे[1] त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि मे ।
याहि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनां पदम् ॥३९॥
इत्यादिष्टो भगवता कृष्णेनेच्छाशरीरिणा ।
त्रिः परिक्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ४०
दारुकः कृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्य ताम्[2] ।
वायुं तुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखं ययौ ॥४१॥
तं तत्र तिग्मद्युभिरायुधैर्वृतं[3]
ह्यश्वत्थमूले कृतकेतनं पतिम् ।
स्नेहप्लुतात्मा निपपात पादयो
रथादवप्लुत्य सबाष्पलोचनः ॥ ४२ ॥
अपश्यतस्त्वच्चरणांबुजं प्रभो
दृष्टिः प्रनष्टा तमसि प्रविष्टा ।
दिशो न जाने न लभे च शान्तिं
यथा निशायामुडुपे प्रनष्टे ॥ ४३ ॥
इति ब्रुवति सूते वै रथो गरुडलाञ्छनः ।
खमुत्पपात राजेन्द्र साश्वध्वज उदीक्षतः ॥४४॥
तमन्वगच्छन्दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च ।
तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ॥४५॥
गच्छ द्वारवतीं सूत ज्ञातीनां निधनं मिथः ।
सङ्कर्षणस्य निर्याणं बन्धुभ्यो ब्रूहि मद्दशाम् ॥४६॥
द्वारकायां च न स्थेयं भवद्भिश्च स्वबन्धुभिः ।
मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥४७॥
स्वंस्वं परिग्रहं सर्वे आदाय पितरौ च नः ।
अर्जुनेनाविता[4] सर्व इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ ॥ ४८ ॥
त्वं तु मद्धर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः ।
मन्मायारचनामेतां विज्ञायोपशमं व्रज ॥ ४९ ॥

---

१ वीर० जघ्नुर्मिथस्ते । २ वीर० राजन्नापतन्नातताशयिनः । ३ विज० परिघैः । ४ वीर० वर्चसा । ५ उभ० मृगाकारं । ६ वीर० पुंसा ।

१ वीर० माभैषीर्जर उत्तिष्ठ । २ उभ० तं । ३ उभ० द्युतिमायुधै । ४ विज० नान्विताः ।

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनःपुनः । तत्पादौ शीर्ष्ण्युपाधाय दुर्मनाः प्रययौ पुरीम् ५०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

भगवतः स्वलोकगमनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

अथ तत्रागमद्ब्रह्मा भवान्या च समं भवः ।
महेन्द्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः ॥ १ ॥
पितरः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ।
चारणा यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः ॥२॥
द्रष्टुकामा भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः ।
गायन्तश्च गृणन्तश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ॥३॥
ववृषुः पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नभः ।
कुर्वन्तः संकुलं राजन्भक्त्या परमया युताः ॥४॥
भगवान् पितामहं वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुः ।
संयोज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ॥५॥
लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमङ्गलम् ।
योगधारणयाग्नेय्याऽदग्ध्वा धामाविशत्स्वकम् ६
दिवि दुन्दुभयो नेदुः पेतुः सुमनसश्च खात् ।
सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्चानु तं ययुः ॥७॥
देवादयो ब्रह्ममुख्या न विशन्तं स्वधामनि ।
अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः ॥८॥
सौदामन्या यथाऽऽकाशे यान्त्याहित्वाऽभ्रमण्डलम्
गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः ॥९॥
ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः ।
विस्मितास्तां प्रशंसन्तः स्वंस्वं लोकं ययुस्तदा १०
राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा-
मायाविडंबनमवेहि यथा नटस्य ।
सृष्ट्वाऽऽत्मनेदमनुविश्य विहृत्य चान्ते
संहृत्य चाऽऽत्ममहिनोपरतः स आस्ते ॥ ११ ॥
मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं
त्वां चानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धम् ।
जिग्येऽन्तकान्तकमपीशमसावनीशः
किं स्वावने स्वरनयन्मृगयुं सदेहम् ॥ १२ ॥
तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्यये-
ष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृत् ।
नैच्छत्प्रणेतुं वपुरत्र शेषितं
मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् ॥ १३ ॥
य एतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं पराम् ।
प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥१४॥
दारुको द्वारकामेत्य वसुदेवोग्रसेनयोः ।
पतित्वा चरणावस्रैर्न्यषिञ्चत्कृष्णविच्युतः ॥१५॥
कथयामास निधनं वृष्णीनां कृत्स्नशो नृप ।
तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्छिताः ॥१६॥
तत्र स त्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः ।
व्यसवः शेरते यत्र ज्ञातयो घ्नन्त आननम् ॥१७॥
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ ।
कृष्णरामावपश्यन्तः शोकार्ता विजहुः स्मृतिम् १८
प्राणांश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः ।
उपगुह्य पतींस्तात चितामारुरुहुः स्त्रियः ॥१९॥
रामपत्न्यश्च तद्देहमुपगुह्याग्निमाविशन् ।

---

१ वीर० भगवानपि ता वीक्ष्य । विज० भगवानपि तान्वीक्ष्य । २ विज० मङ्गलां । ३ वीर० त्सुखं । ४ विज० मुखा आविशन्तं । ५ वीर० धामागमन्नृप ।

१ उभ० महिमोपरतः । २ विज० जिग्ये पुरेऽन्तकमपीशतनावनीशः । ३ विज० स्वच्छ । ४ विज० तत्र वै । ५ विज० आयुधैः । ६ विज० उपगृह्य । ७ वीर० पतींस्तास्ताश्चिता ।

वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रं प्रद्युम्नादीन्हरेः स्नुषाः ।
कृष्णपत्न्योऽविशन्नग्निं रुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः॥
अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहातुरः ।
आत्मानं सान्त्वयामास कृष्णगीतैः सदुक्तिभिः॥
बन्धूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः सांपरायिकम् ।
हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वशः ॥ २२ ॥
द्वारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोऽप्लावयत्क्षणात् ।
वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयम् ॥२३॥
नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान्मधुसूदनः ।
स्मृत्याऽशेषाशुभहरं सर्वमङ्गलमङ्गलम् ॥ २४ ॥

स्त्रीबालवृद्धानादाय हतशेषान् धनञ्जयः ।
इन्द्रप्रस्थं समावेश्य वज्रं तत्राभ्यषेचयत् ॥२५॥
श्रुत्वा सुहृद्वधं राजन्नर्जुनात्ते पितामहाः ।
त्वां तु वंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वे महापथम् ॥२६॥
य एतद्देवदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्म च ।
कीर्तयेच्छ्रद्धया मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२७॥
इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतार-
वीर्याणि बालचरितानि च शन्तमानि ।
अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन्मनुष्यो
भक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
एकादशस्कन्धे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

समाप्तोऽयमेकादशः स्कन्धः ॥ ११ ॥

१ उभ० ऽशेषाशुभहरः । २ विज० मङ्गलः ।

१ विज० संमतानि ।

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्भागवतम् ।

द्वादशस्कन्धः १२

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मागधवंशे कलौ भविष्यतां राज्ञां कथनं ॥ १ ॥ तेषामयोग्यताकथनं ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

राजोवाच—

स्वधामानुगते कृष्णे यदुवंशविभूषणे ।
कस्य वंशोऽभवत्पृथ्व्यामेतदाचक्ष्व मे मुने ॥१॥

श्रीशुक उवाच—

योन्त्यः पुरञ्जयो नाम भविष्यो बार्हद्रथः ।
तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम् ॥२
प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्ता यत्पालकः सुतः ।
विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः ॥ ३ ॥
नन्दिवर्धनस्तत्पुत्रः पञ्चप्रद्योतना इमे ।
अष्टत्रिंशोत्तरशतं भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः ॥४॥
शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः ।
क्षेमधर्मा तस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्मजः ॥ ५ ॥
विधिसारः सुतस्तस्याजातशत्रुर्भविष्यति ।
दर्भकस्तत्सुतो भावी दर्भकस्याजयः स्मृतः ॥६॥
नन्दिवर्धन आजेयो महानन्दिः सुतस्ततः ।
शिशुनागा दशैवैते षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ॥ ७ ॥
समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ कलौ नृपाः ।
महानन्दिसुतो राजन् शूद्रीगर्भोद्भवो बली ॥८॥
महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ।
ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः॥९॥
स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः ।
शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः॥१०॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः ।
य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानः स शतं समाः ॥
नवनन्दान् द्विजः कश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौर्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥१२
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।
तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्धनः ॥ १३ ॥
सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशःसुतः ।
शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति ॥१४॥
शतधन्वा ततस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः ।
मौर्या ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् ॥१५॥

---

१ विज० अयं श्लोको नास्ति । २ विज० रिपुञ्जयो । ३ वीर० बार्हद्रथो नृप । विज० भविष्योथ बार्हद्रथः । ४ विज० मुनिको । ५ वीर० मात्मनः । ६ वीर० कर्ता यस्यालकः सुतः । विज० यस्यालकः सुतः । ७ विज० चाजकस्ततः । ८ विज० पृथिवीमिमां । ९ वीर० धर्मतः ।

१ विज० पद्मापतिः । २ विज० सुमालिप्रमुखाः । ३ विज० य इमां पृथिवीं राजन्भोक्ष्यन्ति स्म । ४ विज० वारिराजस्तु ।

समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्वह ।
[हत्वा बृहद्रथं मौर्यं तस्य सेनापतिः कलौ ।
पुष्यमित्रस्तु शुङ्गाह्वः स्वयं राज्यं करिष्यति॥१॥]
अग्निमित्रस्ततस्तस्मात्सुज्येष्ठोऽथ भविष्यति १६
वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिन्दो भविता ततः ।
ततो घोषः सुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति ॥१७
ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिरिति श्रुतः ।
शुङ्गा दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् १८
ततः कण्वानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान्नृप ।
शुङ्गं हत्वा देवभूतिं कण्वोऽमात्यस्तु कामिनम्१९
स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ।
तस्य पुत्रस्तु भूमित्रस्तस्य नारायणः सुतः॥२०॥
[सुशर्माख्योऽथ नृपतिः कण्वानां भविता ततः ।]
काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
शतानि त्रीणि भोक्ष्यन्ति वर्षाणां च कलौ युगे ॥
हत्वा काण्वं सुशर्माणं तद्भृत्यो वृषलो बली ।
गां भोक्ष्यत्यन्ध्रजातीयः कंचित्कालमसत्तमः २२
कृष्णनामाऽथ तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः ।
श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः॥२३॥
लंबोदरस्तु तत्पुत्रस्तस्माच्चिविलको नृपः ।
मेघस्वातिश्चिविलकादटमानस्तु तस्य च ॥ २४ ॥
अनिष्टकर्मा हालेयस्तलकस्तस्य चाऽऽत्मजः ।
पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्ततो राजा सुनन्दनः ॥ २५ ॥
चकोरो बहवो यत्र शिवस्वातिररिन्दमः ।
तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान्भविता ततः॥२६॥
मेदशिराः शिवस्कन्धो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः ।
विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चन्द्रविज्ञः सलोमधिः २७॥
एते त्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्यब्दशतानि च ।
षट्पञ्चाशच्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन॥२८॥

सप्ताभीरा आवभृत्या दश गर्दभिनो नृपाः ।
कङ्काः षोडश भूपाला भविष्यन्त्यतिलोलुपाः२९
ततोऽष्टौ यवना भाव्याश्चतुर्दश तुरुष्ककाः ।
भूयो दश गुरुण्डाश्च मौना एकादशैव तु ॥३०॥
एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीं दशवर्षशतानि च ।
नवाधिकां च नवतिं मौना एकादश क्षितिम्३१
भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यङ्ग त्रीणि तैः संस्थिते ततः ।
किलिकिलायां नृपतयो भूतनन्दोऽथ वङ्गिरिः३२
शिशुनन्दिश्च तद्भ्राता यशोनन्दिः प्रवीरकः ।
इत्येते वै वर्षशतं भविष्यन्त्यधिकानि षट्॥३३॥
तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च बाह्लिकाः ।
पुष्पमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथैव च॥३४॥
एककाल इमे भूपाः सप्तान्ध्राः सप्त कौशलाः ।
विदूरपतयो भाव्या निषधास्तत एव हि ॥३५॥
मागधानां तु भविता विश्वस्फूर्जिः पुरञ्जयः ।
करिष्यत्यपरो वर्णान्पुलिन्दयदुमद्रकान् ॥ ३६ ॥
प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः ।
वीर्यवान्क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि ।
अनुगङ्गामाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम् ३७
सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः ।
व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः३८
सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम् ।
भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः ॥
तुल्यकाला इमे राजन्म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः ।
एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥४०॥
स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः ।
उदितास्तमितप्राया अल्पसत्त्वाल्पकायुषः ॥४१॥
असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा वृताः ।
प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः४२

१ विज० एकः श्लोकोधिकः । २ उभ० भूतिः कुरूद्वह । ३ विज० इदमर्धमधिकं । ४ विज० मेघस्वन । ५ वीर० पुरीषभानुः । विज० पुरीषसेरुः । ६ वीर० चकोरश्चरमो यत्र । विज० चकोरो दृढको यस्य । ७ विज० शिवख्याति । ८ विज० शिवीशराः । ९ वीर० चन्द्रबीजः सुलोमधीः । १० विज० चत्वार्यष्टशतानि च ।

१ विज० आन्ध्रभृत्या । २ वीर०गुर्दभिनो । ३ वीर० त्रयोदश मुरुण्डाश्च । विज० भूयो दश पुरुण्डाश्च । ४ विज० वै संस्थिते कुले । ५ विज० भूतवंशोपवङ्गरैः । ६ वीर० यवंहरः । ७ विज० युक्ता एते वर्षशतं । ८ उभ० वैदूर । ९ विज० नैषधानां तु । १० विज० त्ववरान्वर्णा । ११ उभ० शूद्रा । १२ विज० काञ्चीं ।

तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः । अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीडिताः४३

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कलियुगदोषकथनं ॥ १ ॥ कलेरन्ते कल्क्यवतारः ॥ २ ॥ ततः कृतयुगारंभः ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—
ततश्चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ।
कालेन बलिना राजन्नङ्क्ष्यत्यायुर्बलं स्मृतिः॥१॥
वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः ।
धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ २ ॥
दांपत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥३॥
लिङ्गमेवाऽऽश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम् ।
अवृत्त्या न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः॥४॥
अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दंभ एव तु ।
स्वीकार एव चोद्वाहे स्नानमेव प्रसाधनम् ॥ ५॥
दूरेवार्ययनं तीर्थं लावण्यं केशधारणम् ।
उदरंभरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि ॥ ६ ॥
दाक्ष्यं कुटुंबभरणं यशोर्थे धर्मसेवनम् ।
एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले ॥ ७ ॥
ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः ।
प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ॥ ८ ॥
आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम् ।
शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः ॥ ९ ॥
अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः ।
शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योन्यतः प्रजाः ॥१०॥
क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव संतप्स्यन्ते च चिन्तया ।
त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् ॥११॥
क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः ।
वर्णाश्रमवतां धर्मे नष्टे वेदपथे नृणाम् ॥ १२ ॥
पाखण्डप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ।
चौर्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु ॥ १३ ॥
शूद्रप्रायेषु वर्णेषु च्छागप्रायासु धेनुषु ।
गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ॥ १४ ॥
अणुप्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्नुषु ।
विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु ॥ १५ ॥
इत्थं कलौ गतप्राये जने तु खरधर्मिणि ।
धर्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति ॥ १६ ॥
चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ।
धर्मत्राणाय साधूनां जन्मकर्मापनुत्तये ॥ १७ ॥
शंभलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति १८॥
अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः ।
असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १९ ॥
विचरन्नाशुना क्षोण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः ।
नृपलिङ्गच्छदो दस्यून्कोटिशो निहनिष्यति॥२०॥
अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै ।
वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धानिलस्पृशाम् ।
पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु ॥ २१ ॥
तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः संभविष्यति ।
वासुदेवे भगवति सत्त्वमूर्तौ हृदि स्थिते॥२२॥

१ वीर० गुणावहं । २ विज० पुंस्त्वे चातिरति । ३ विज० अवृत्त्यन्यायदौर्बल्ये । ४ विज० दूरेवार्यटनं । ५ विज० लावण्ये । ६ वीर० उदरंभरणं । ७ वीर० दाक्ष्ये । ८ विज० कुटुंबभरणे । ९ विज० पुष्पादि । १० विज० क्षुत्तृषा । ११ विज० संतप्यन्ते च । वीर० संतापेनच चिन्तया ।

१ वीर० कलौ युगे । २ विज० योनिप्रायेषु । ३ विज० जनेषु परधर्मसु । वीर० जनेषु खरधर्मिणि । ४ वीर० परा-वर । ५ विज० विचरन्नसिमान्क्षोण्यां ।

यदाऽवतीर्णो भगवान्कल्किर्धर्मपतिर्हरिः ।
कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी २३
यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
एकराशौ समेष्यन्ति तदा भवति तत्कृतम् ॥२४
येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः ।
ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्ययोः ॥२५
आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।
एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पञ्चदशोत्तरम् ॥ २६ ॥
सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि ।
तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि २७
तेनैत ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् ।
ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः
विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः
तदाऽविशत्कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः ॥२९॥
यावत्स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः ।
तावत्कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकत् ३०
यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि ।
तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥३१॥
यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढां महर्षयः ।
तदा नन्दात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥३२॥
यस्मिन्कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि ।
प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः ॥३३॥
दिव्याब्दानां सहस्रान्ते चतुर्थे तु पुनः कृतम् ।
भविष्यति यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकम् ३४
इत्येष मानवो वंशो यथा संख्यायते भुवि ।
तथा विट्शूद्रविप्राणां तास्ता ज्ञेया युगेयुगे ॥३५
एतेषां नामलिङ्गानां पुरुषाणां महात्मनाम् ।
कथामात्रावशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता भुवि ॥३६॥
देवापिः शन्तनोर्भ्राता मरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः ।
कलापग्राम आसाते महायोगबलान्वितौ ॥३७॥
ताविहैत्य कलेरन्ते वासुदेवानुशिक्षितौ ।
वर्णाश्रमयुतं धर्मं पूर्ववत्प्रथयिष्यतः ॥ ३८ ॥
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्तते ॥ ३९ ॥
राजन्नेते मया प्रोक्ता नरदेवास्तथाऽपरे ।
भूमौ ममत्वं कृत्वाऽन्ते हित्वेमां निधनं गताः ४०
कृमिविड्भस्मसंज्ञाऽन्ते राजनाम्नोऽपि यस्य च ।
भूतध्रुक्तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥४१॥
कथं सेयमखण्डा भूः पूर्वैर्मे पुरुषैर्धृता ।
मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वा वंशजस्य वा ॥४२॥
तेजोऽबन्नमयं कायं गृहीत्वाऽऽत्मतयाऽबुधाः ।
महीं ममतया चोभौ हित्वाऽन्तेऽदर्शनं गताः ४३
येये भूपतयो राजन्भुञ्जते भुवमोजसा ।
कालेन ते कृताः सर्वे कथामात्राः कथासु च ४४

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २० ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भूम्या राज्यस्पृधामुपहासः ॥ १ ॥ कलिदोषनिरासकश्रीहरिगुणप्रशंसा ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच—
दृष्ट्वाऽऽत्मनि जये व्यग्रान्नृपान्हसति भूरियम् ।
अहो मा विजिगीषन्ति मृत्योः क्रीडनका नृपाः ।
काम एष नरेन्द्राणां मोघः स्याद्विदुषामपि ।
येन फेनोपमे पिण्डे येऽतिविश्रंभिता नृपाः ॥२॥
पूर्वं निर्जित्य षड्वर्गं जेष्यामो राजमन्त्रिणः ।
ततः सचिवपौराप्तकरीन्द्रानस्य कण्टकान् ॥३॥

१ विज० वंशजाः सूर्यसोमयोः । २ उभ० मघां । ३ विज० भागः । ४ वीर० दृष्ट्वात्मविजये ।

१ विज० सहस्रे तु प्रतियाते पुनः । २ वीर० तास्ता बोध्या । विज० वंशा ज्ञेया । ३ वीर० हित्वा ते । ४ विज० भुञ्जनुते । ५ विज० येन विस्रंभिता ।

एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलाम् ।
इत्याशाबद्धहृदया न पश्यन्त्यन्तिकेन्तकम् ॥४॥
समुद्रावरणां जित्वा मां विशन्त्यब्धिमोजसा ।
कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥ ५ ॥
यां विसृज्यैव मनवस्तत्सुताश्च कुरूद्वह ।
गता यथागतं युद्धे तां मां जेष्यन्त्यबुद्धयः ॥६॥
मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातॄणां चापि विग्रहः ।
जायते ह्यसतां राज्ये ममताबद्धचेतसाम् ॥ ७ ॥
ममैवेयं मही कृत्स्ना न ते मूढेति वादिनः ।
स्पर्धमाना मिथो घ्नन्ति म्रियन्ते मत्कृते नृपाः ८
पृथुः पुरूरवा गाधिर्नहुषो भरतोऽर्जुनः ।
मान्धाता सगरो रामः खट्वाङ्गो धुन्धुहा रघुः ९
तृणबिन्दुर्ययातिश्च शर्यातिः शन्तनुर्गयः ।
भगीरथः कुवलयाश्वः ककुत्स्थो नैषधो नृगः १०
हिरण्यकशिपुर्वृत्रो रावणो लोकरावणः ।
नमुचिः शंबरो भौमो हिरण्याक्षोऽथ तारकः ११
अन्ये च बहवो दैत्या राजानो ये महेश्वराः[1] ।
सर्वे सर्वविदः शूराः सर्वे सर्वजितोऽजिताः ॥१२
ममतां मय्यवर्तन्त कृत्वोच्चैर्मर्त्यधर्मिणः[2] ।
कथावशेषाः कालेन ह्यकृतार्थाः कृता विभो १३
कथा इमास्ते कथिता महीयसां
विताय लोकेषु यशः परेयुषाम् ।
विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो
वचोविभूतीर्न तु पारमार्थ्यम् ॥ १४ ॥
यस्तूत्तम[3]श्लोकगुणानुवादः
संगीयतेऽभीक्ष्णममङ्गलघ्नः ।
तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं
कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥ १५ ॥

राजोवाच—

केनोपायेन भगवन्कलेर्दोषान्कलौ जनाः ।
विधमिष्यन्त्युपचितांस्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ॥१६॥
युगानि युगधर्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः ।
कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः ॥१७॥

१ विज० प्रजेश्वराः । वीर० जनेश्वराः । २ विज० मय्यमर्त्यायां । ३ विज० यत्रोत्तम ।

श्रीशुक उवाच—

कृते प्रवर्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः ।
सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप १८
संतुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः ।
आत्मारामाः समदृशः प्रायशः[1] श्रमणा जनाः १९
त्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः ।
अधर्मपादैरनृतहिंसाऽसंतोषविग्रहैः ॥ २० ॥
तदा क्रिया तपोनिष्ठा नातिहिंस्रा न लंपटाः ।
त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ॥ २१ ॥
तपःसत्यदयादानेष्वर्धं ह्रसति द्वापरे ।
हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः ॥ २२ ॥
यशस्विनो महाशीलाः[2] स्वाध्यायाध्ययने रताः ।
आढ्याः कुटुंबिनो हृष्टा[3] वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः[4] ॥
कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यांशोऽधर्महेतुभिः ।
एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति२४
तस्मिँल्लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः ।
दुर्भगा भूरितर्षा[5]श्च शूद्रदाशोत्तराः प्रजाः ॥२५॥
सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसंचोदितास्ते वै परिवर्तन्त आत्मनि ॥२६॥
प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः ॥२७॥
यदा[7] धर्मार्थकामेषु भक्तिर्भवति देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि[8] बुद्धिमन् २८
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दंभोऽथ मत्सरः ।
कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः २९
यदा मायाऽनृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् ।
शोको मोहो भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः३०
यस्मात्क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः ।
कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः३१
दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाखण्डदूषिताः ।

१ विज० प्राय आश्रमिणो जनाः । २ विज० महा० शालाः । ३ वीर० दृप्ताः । ४ उभ० द्विजोत्तमाः । ५ विज० पर्यासो धर्म । ६ विज० दर्पाश्च । ७ वीर० यदा कर्मसु काम्येषु । विज० यदा धर्मेषु कामेषु । ८ विज० जानीत बुद्धिमान् ।

राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः॥३२॥
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुंबिनः ।
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपाः३३
ह्रस्वकाया महाहारा भूर्यपत्या गतह्रियः ।
शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमायोरुसाहसाः ॥ ३४ ॥
पणयिष्यंति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः ।
अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्तां साधु जुगुप्सिताम्३५
पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम्
भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः ३६
पितृभ्रातृसुहृज्ज्ञातीन्हित्वा सौरतसौहृदाः ।
ननान्दृश्यालसंवादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः३७
शूद्राः प्रतिगृहीष्यन्ति तपोवेषोपजीविनः ।
धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम् ॥३८॥
नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरकर्शिताः ।
निरन्ने भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुराः ॥ ३९ ॥
वासोन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः ।
हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः॥
कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः ।
त्यक्ष्यन्ति च प्रियान्प्राणान्हनिष्यन्ति स्वकानपि
न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्थविरौ पितरावपि ।
पुत्रान्सर्वार्थकुशलान्क्षुद्राः शिश्नोदरंभराः ॥४२॥
कलौ न राजञ्जगतां परं गुरुं
त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम् ।
प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं
यक्ष्यन्ति पाखण्डविभिन्नचेतसः ॥ ४३ ॥
यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः
पतन्स्खलन्वा विवशो गृणन्पुमान् ।
विमुक्तकर्मार्गल उत्तमां गतिं
प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः ॥ ४४ ॥
पुंसां कलिकृतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवान् ।
सर्वान्हरति चित्तस्थो भगवान्पुरुषोत्तमः ॥४५॥
श्रुतः संकीर्तितो ध्यातः पूजितश्चाऽऽदृतोपि वा ।
नृणां धुनोति भगवान्हृत्स्थो जन्मायुताशुभं ॥४६
यथा हेम्नि स्थितो वह्निर्दुर्वर्णं हन्ति धातुजम् ।
एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम् ॥४७॥
विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्री-
तीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः ।
नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा
यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते ॥ ४८ ॥
तस्मात्सर्वात्मना राजन्हृदिस्थं कुरु केशवम् ।
म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो यासि परां गतिम् ४९
म्रियमाणैरभिध्येयो भगवान्परमेश्वरः ।
आत्मभावं नयत्यङ्ग सर्वात्मा सर्वसंश्रयः ॥५०॥
कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान्गुणः ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत् ॥५१॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः ।
द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात् ॥५२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

नैमित्तिकादिचतुर्विधलयकथनं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

कालस्ते परमाण्वादिर्द्विपरार्धावधिर्नृप ।
कथितो युगमानं च शृणु कल्पलयावपि ॥ १ ॥
चतुर्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
स कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशांपते ॥ २ ॥

१ विज० किराटान्क्रू । २ वीर० मन्यन्ते । ३ विज० श्वशुरश्यालसंवादा । ४ वीर० पुत्रान्भार्यां च कुशलान् । विज० पुत्रीं भार्यां च कुलजां ।

१ वीर० कृतेऽनुध्यायतो ।

तदन्ते प्रलयस्तावान्ब्राह्मीरात्रिरुदाहृता ।
त्रयो लोका इमे तत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि ॥३॥
एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ।
शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चाऽऽत्मभूः ४
द्विपरार्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै ॥ ५ ॥
एष प्राकृतिको राजन्प्रलयो यत्र लीयते ।
आण्डकोशस्तु सङ्घातो विघात उपसादिते ॥६॥
पर्जन्यः[1] शतवर्षाणि भूमौ राजन्न वर्षति ।
तदा निरन्ने ह्यन्योन्यं भक्ष्यमाणाः क्षुधाऽर्दिताः ७
क्षयं यास्यन्ति शनकैः कालेनोपद्रुताः प्रजाः ।
सामुद्रं दैहिकं भौमं रसं सांवर्तको रविः ॥८॥
रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमुञ्चति ।
ततः संवर्तको वह्निः संकर्षणमुखोत्थितः ॥ ९ ॥
दहत्यनिलवेगोत्थः शून्यान्भूविवरानथ ।
उपर्यधः समन्ताच्च शिखाभिर्वह्निसूर्ययोः ॥१०॥
दह्यमानं विभात्यण्डं दग्धगोमयपिण्डवत् ।
ततः प्रचण्डपवनो वर्षाणामधिकं शतम् ॥ ११ ॥
परः सांवर्तको वाति धूम्रं खं रजसा वृतम् ।
ततो मेघकुलान्यङ्ग चित्रवर्णान्यनेकशः ॥ १२ ॥
शतं वर्षाणि वर्षन्ति नदन्ति रभसस्वनैः ।
तत एकोदकं विश्वं ब्रह्माण्डविवरान्तरम् ॥१३॥
तदा भूमेर्गन्धगुणं ग्रसन्त्याप उदप्लवे ।
ग्रस्तगन्धा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ॥१४॥
अपां रसमथो तेजस्ता लीयन्तेऽथ नीरसाः ।
ग्रसते तेजसो रूपं वायुस्तद्रहितं तदा ॥ १५ ॥
लीयते चानिले तेजो वायोः खं ग्रसते गुणम् ।
स वै विशति खं राजंस्ततश्च नभसो गुणम् ॥१६
शब्दं ग्रसति भूतादिर्नभस्तमनुलीयते ।
तैजसश्चेन्द्रियाण्यङ्ग[2] देवान्वैकारिको गुणैः ॥१७॥
महान् ग्रसत्यहङ्कारं गुणाः सत्त्वादयश्च तम् ।
ग्रसतेऽव्याकृतं राजन्गुणान्कालेन चोदितम् १८

१ वीर० पर्जन्ये । २ विज० तैजसानीन्द्रियाण्यङ्ग देवा वैकारिका गुणैः ।

न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः ।
अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययम् ॥१९॥
न यत्र वाचो न मनो न सत्त्वं
तमो रजो वा महदादयोऽमी ।
न प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा
न सन्निवेशः खलु लोककल्पः ॥ २० ॥
न स्वप्नजाग्रन्न च तत्सुषुप्तं
न खं जलं भूरनिलोऽग्निरर्कः ।
संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं[1]
तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ॥ २१ ॥
लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा ।
शक्तयः संप्रलीयन्ते विवशाः कालविद्रुताः २२
बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयम् ।
दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यन्तवदवस्तु[2] यत् ॥२३॥
दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् ।
एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात्[3]२४
बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते ।
मायामात्रमिदं राजन्नानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥२५॥
यथा जलधरा व्योम्नि भवन्ति नभवन्ति च ।
ब्रह्मणीदं तथा विश्वमवयव्युदयाप्ययात्[5] ॥२६॥
सत्यं[6] ह्यवयवः प्रोक्तः सर्वावयविनामिह ।
विनाऽर्थेन प्रतीयेरन्पटस्येवाङ्ग तन्तवः ॥ २७ ॥
यत्सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येत स भ्रमः ।
अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यन्तवदवस्तु यत् ॥२८॥
विकारः ख्यायमानोऽपि प्रत्यगात्मानमन्तरा ।
न निरूप्योऽस्त्यणुरपि स्याच्चेच्चित्सम[7] आत्मवत् ॥
न हि सत्यस्य नानात्वमविद्वान्यदि मन्यते ।
नानात्वं छिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वातयोरिव ॥ ३० ॥
यथा हिरण्यं बहुधा समीयते
नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु ।

१ विज० सुषुप्तवच्छून्य । २ विज० अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाद्यन्त । ३ विज० न स्युरप्युत मारुतात् । ४ वीर० मादृते । ५ विज० मुपयात्युदयाप्ययं । ६ विज० एते ह्यवयवाः प्रोक्ताः । वीर० सत्यं ह्यवयवाः प्रोक्ताः । ७ विज० स्याच्चेत्सभ्रम आत्मनः ।

एवं वचोभिर्भगवानधोक्षजो
व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ ३१ ॥
यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो
ह्यर्कांशभूतस्य च चक्षुपस्तमः ।
एवं त्वहं ब्रह्मगुणस्तदीक्षितो
ब्रह्मांशकस्याऽऽत्मन आत्मबन्धनः ॥ ३२ ॥
घनो यदाऽर्कप्रभवो विदीर्यते
चक्षुः स्वरूपं रविमीक्षते तदा ।
यदा ह्यहङ्कार उपाधिरात्मनो
जिज्ञासया नश्यति तर्ह्यनुस्मरेत् ॥ ३३ ॥
यदैवमेतेन विवेकहेतिना
मायामयाहंकरणात्मबन्धनम् ।
छित्त्वाऽच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते
तमाहुरात्यन्तिकमङ्ग संप्लवम् ॥ ३४ ॥
नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परंतप ।
उत्पत्तिप्रलयावेके सूक्ष्मज्ञाः संप्रचक्षते ॥ ३५ ॥
कालस्रोतोजवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा ।
परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः ॥ ३६ ॥
अनाद्यन्तवताऽनेन कालेनेश्वरमूर्तिना ।
अवस्था नैव दृश्यन्ते वियति ज्योतिषामिव ॥ ३७ ॥
नित्यो नैमित्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः ।
आत्यन्तिकश्च कथितः कालस्य गतिरीदृशी ॥ ३८
एताः कुरुश्रेष्ठ जगद्विधातु-
र्नारायणस्याऽखिलसत्त्वधाम्नः ।
लीलाकथास्ते कथिताः समासतः
कार्त्स्न्येन नाजोऽप्यभिधातुमीशः ॥ ३९ ॥
संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षो-
र्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य ।
लीलाकथारसनिषेवणमन्तरेण
पुंसो भवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य ॥ ४० ॥
पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽव्ययः ।
नारदाय पुरा प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ॥ ४१ ॥
स वै मह्यं महाराज भगवान्बादरायणः ।
इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसंमिताम् ॥ ४२ ॥
एतां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषालये ।
दीर्घसत्रे कुरुश्रेष्ठ संपृष्टः शौनकादिभिः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

शुकाचार्येण परीक्षिते ब्रह्मोपदेशेन तक्षकदंशभीतिनिवारणं ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—
अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णं विश्वात्मा भगवान्हरिः ।
यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः ॥ १ ॥
त्वं तु राजन्मरिष्येति पशुबुद्धिमिमां जहि ।
न जातः प्रागभूतोऽद्य देहवत्त्वं न नङ्क्ष्यसि ॥ २ ॥
नभविष्यसि भूत्वा त्वं पुत्रपौत्रादिरूपवान् ।
बीजाङ्कुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तो यथाऽनलः ॥ ३ ॥
स्वप्ने यथा शिरश्छेदं पञ्चत्वाद्यात्मनः स्वयम् ।
यस्मात्पश्यति देहस्य तत आत्मा ह्यतोऽमरः ॥ ४ ॥
घटे भिन्ने यथाऽऽकाश आकाशः स्याद्यथा पुरा ।
एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म संपद्यते पुनः ॥ ५ ॥
मनः सृजति वै देहान्गुणान्कर्माणि चाऽऽत्मनः ।
तन्मनः सृजते माया ततो जीवस्य संसृतिः ॥ ६ ॥
स्नेहाधिष्ठानवर्त्यग्निसंयोगो यावदीयते ।
ततो दीपस्य दीपत्वमेवं देहकृतो भवः ।
रजःसत्त्वतमोवृत्त्या जायतेऽथ विनश्यति ॥ ७ ॥

१ विज० परमीक्षते । २ विज० परिणामाद्यवस्थास्ता ।

१ विज० अत्र अध्यायविच्छेदो नास्ति । २ विज० ताव-द्दीपस्य । ३ विज० जायेतंधेत नश्यति ।

न तत्राऽऽत्मा स्वयंज्योतिर्यो व्यक्ताव्यक्तयोः परः।
आकाश इव चाधारो ध्रुवोऽनन्तोपमस्ततः ॥८॥
एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवाऽऽमृश प्रभो।
बुद्ध्याऽनुमानगर्भिण्या वासुदेवानुचिन्तया ॥९॥
चोदितो विप्रवाक्येन न त्वां धक्ष्यति तक्षकः।
मृत्यवो नोपधक्ष्यन्ति मृत्यूनां मृत्युमीश्वरम् १०
अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम्।
एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले॥११॥
दशन्तं तक्षकं पादे लेलिहानं विषाननैः।
न द्रक्ष्यसि शरीरं च विश्वं च पृथगात्मनः १२
एतत्ते कथितं तात यथाऽऽत्मा पृष्टवान्नृप।
हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

राजानुज्ञातस्य शुकाचार्यस्य गमनानुपदं तक्षकेण राज्ञो दंशनं ॥ १ ॥ परीक्षित्पुत्रेण जनमेजयेन सर्पसत्रकरणं ॥ २ ॥ कृष्णद्वैपायनेन वेदविभागकरणं ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्यस्य सूर्याद्वाजसनेयशाखाध्ययनं ॥ ४ ॥

सूत उवाच—
एतन्निशम्य मुनिनाऽभिहितं परीक्षि-
द्व्यासात्मजेन निखिलात्मदृशा समेन।
तत्पादमूलमुपसृत्य नतेन मूर्ध्ना
बद्धाञ्जलिस्तमिदमाह स विष्णुरातः ॥ १ ॥
राजोवाच—
सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवता करुणात्मना।
श्रावितो यच्च मे साक्षादनादिनिधनो हरिः॥२॥
नात्यद्भुतमहं मन्ये महतामच्युतात्मनाम्।
अज्ञेषु तापतप्तेषु भूतेषु यदनुग्रहः ॥ ३ ॥
पुराणसंहितामेतामश्रौष्म भवतो वयम्।
यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्ण्यते ॥ ४ ॥
भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम्।
प्रविष्टो ब्रह्म निर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ ५ ॥
अनुजानीहि मां ब्रह्मन्वाचं यच्छाम्यधोक्षजे।
मुक्तकामाशयं चेतः प्रवेश्य विसृजाम्यसून् ॥६॥
अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया।
भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदम् ॥ ७ ॥

सूत उवाच—
इत्युक्तस्तमनुज्ञाप्य भगवान्बादरायणिः।
जगाम भिक्षुभिः साकं नरदेवेन पूजितः ॥ ८ ॥
परीक्षिदपि राजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना।
समाधाय परं दध्यावस्पन्दासुर्यथा तरुः ॥ ९ ॥
प्राक्कूले बर्हिष्यासीनो गङ्गाकूल उदङ्मुखः।
ब्रह्मभूतो महायोगी निःसङ्गश्छिन्नसंशयः ॥१०॥
तक्षकः प्रहितो विप्राः क्रुद्धेन द्विजसूनुना।
हन्तुकामो नृपं गच्छन्ददर्श पथि कश्यपम् ॥११॥
तं तर्पयित्वा द्रविणैर्निवर्त्य विषहारिणम्।
द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपोऽदशन्नृपम् ॥ १२ ॥
ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहोऽहिगरलाग्निना।
बभूव भस्मसात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥१३॥
हाहाकारो महानासीद्भुवि खे दिक्षु सर्वतः।
विस्मिता ह्यभवन्सर्वे देवासुरनरादयः ॥ १४ ॥
देवदुन्दुभयो नेदुर्गन्धर्वाप्सरसो जगुः।
ववृषुः पुष्पवर्षाणि विबुधाः साधुवादिनः ॥१५॥
जन्मेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितम्।

---

१ विज० आकाशवद्धवाधारो ध्रुवो नानामितस्ततः। २ विज० तत्पादपद्म। ३ विज० मिदं। ४ विज० दीनेषु। ५ विज० मश्रौषं भवतो ह्यहं। ६ विज० प्रवेश्ये।

१ विज० समीक्ष्य चात्मानं। २ विज० यथा त्वं। ३ विज० चतुर्थोऽध्यायः। ४ उभ० मनुज्ञाय।

यथा जुहाव संक्रुद्धो नागान्सत्रे सह द्विजैः॥१६॥
सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ दह्यमानान्महोरगान् ।
दृष्ट्वेन्द्रं भयसंविग्नस्तक्षकः शरणं ययौ ॥ १७ ॥
अपश्यंस्तक्षकं तत्र राजा पारीक्षितो द्विजान् ।
उवाच तक्षकः कस्मान्न दह्येतोरगाधमः ॥१८॥
तं गोपायति राजेन्द्र शक्रः शरणमागतम् ।
तेन संस्तंभितः सर्पस्तस्मान्नाग्नौ पतत्यसौ ॥१९॥
पारीक्षित इति श्रुत्वा प्राहर्त्विज उदारधीः ।
सहेन्द्रस्तक्षको विप्रा नाग्नौ किमिति पात्यते २०
तच्छ्रुत्वाऽऽजुहुवुर्विप्राः सहेन्द्रं तक्षकं मखे ।
तक्षकाऽऽशु पतस्वेह सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥ २१ ॥
इति ब्रह्मोदिताक्षेपैः स्थानादिन्द्रः प्रचालितः ।
बभूव संभ्रान्तमतिः सविमानः सतक्षकः ॥२२॥
तं पतन्तं विमानेन सहतक्षकमंबरात् ।
विलोक्याङ्गिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः २३
नैष त्वया मनुष्येन्द्र वधमर्हति सर्पराट् ।
अनेन पीतममृतमथवा अजरामरः ॥ २४ ॥
जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वेनैव कर्मणा ।
राजंस्ततोऽन्यो नान्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः२५
सर्पचौराग्निविद्युद्भ्यः क्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप ।
पञ्चत्वमृच्छते जन्तुर्भुङ्क्त आरब्धकर्म तत् ॥ २६॥
तस्मात्सत्रमिदं राजन्संस्थीयेताऽऽभिचारिकम् ।
सर्पा अनागसो दग्धा जनैर्दिष्टं हि भुज्यते॥२७॥
सूत उवाच—
इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेर्मानयन्वचः ।
सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्पतिम् ॥ २८॥
सैषा विष्णोर्महामायाऽबाध्ययाऽलक्षणा यया ।
मुह्यन्त्यस्यैवाऽऽत्मभूता भूतेषु गुणवृत्तिभिः॥२९॥
न यत्र दंभीत्यभया विराजिता
मायाऽऽत्मवादेऽसकृदात्मवादिभिः ।
न यद्विवादो विविधस्तदाश्रयो
मनश्च संकल्पविकल्पवृत्ति यत् ॥ ३० ॥
न यत्र सृज्यं सृजतोभयोः परं
श्रेयश्च जीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहम् ।
तदेतदुत्सादितबाध्यबाधकं
निषिध्य चोर्मीन्विरमेत्स्वयं मुनिः ॥ ३१ ॥
परं पदं वैष्णवमामनन्ति त-
द्यन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः ।
विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा
हृदोपगुह्यावसितं समाहितैः ॥ ३२ ॥
त एतदधिगच्छन्ति विष्णोर्यत्परमं पदम् ।
अहं ममेति दौर्जन्यं न येषां देहगेहजम् ॥३३॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कश्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥३४॥
नमो भगवते तस्मै कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
यत्पादांबुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमाम् ॥३५
शौनक उवाच—
पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ।
वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेहि नः ३६
सूत उवाच—
समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥३७॥
यदुपासनया ब्रह्मन्योगिनो मलमात्मनः ।
द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यान्त्यपुनर्भवम् ३८
ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ।
यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३९ ॥
शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् ।
येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः४०
स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ।
स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥ ४१ ॥
तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा अकाराद्या भृगूद्वह ।

१ विज० नापश्यत्तक्षकं । २ विज० मथायमजरा । ३ विज० राजंस्तेन विनान्योस्य । ४ उभ० सर्पचौरादिवह्न्यंबुक्षुत्तृ । ५ उभ० बाध्यबाधकलक्षणा । ६ उभ० यया मुह्यत्यसावात्मा । ७ उभ० न यत्र दुर्भाव्यतया विराजते ।

१ वीर० न यद्विकारो । २ वीर० वचश्च जीव । ३ विज० स्वयं । ४ विज० विरमेत तन्मुनिः । ५ वीर० मर्त्ये । ६ विज० अत्र पञ्चमोऽध्यायः । ७ विज० सुप्तः श्रोतेव । वीर० सुप्तश्रोत्रेण ।

धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ॥४२॥
ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ।
अन्तस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥ ४३ ॥
तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ।
सव्याहृतिकान्सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥४४॥
पुत्रानध्यापयत्तांस्तु ब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान् ।
ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन्॥४५॥
ते परंपरया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ।
चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥४६॥
क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः ।
वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन्हृदिस्थाच्युतचोदिताः ४७
अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन्भगवाँल्लोकभावनः ।
ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥
पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ।
अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥४९॥
ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ।
चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्[1]मणिगणा इव ॥ ५० ॥
तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ।
एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः॥५१॥
पैलाय संहितामाद्यां बहृचाख्यामुवाच ह ।
वैशंपायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥ ५२॥
साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् ।
अथर्वाङ्गिरसीं[2] नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥५३॥
पैलः स्वसंहितामूच इन्द्रप्रमितये मुनिः ।
बाष्कलाय च सोप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकां ॥
चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ।
पराशरायाग्निमित्रे इन्द्रप्रमितिरात्मवान् ॥ ५५ ॥
अध्यापयत्संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम् ।
तस्य शिष्यो देवमित्रः[3] सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् ॥
शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् ।
वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्य[4]शिशिरेष्वधात्॥५७॥

जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
बलाकपैजवैतालविरजेभ्यो[1] ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥
बाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहितां ।
चक्रे बालायनिर्भज्यः कासारश्चैव[2] तां दधुः ॥५९
बह्वृचाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।
श्रुत्वैतच्छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥६०॥
वैशंपायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
यच्चेरु[3]र्ब्रह्महत्यांऽहःक्षपणं[4] स्वगुरोर्व्रतम् ॥ ६१ ॥
याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो[5] भगवन्कियत् ।
चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥६२॥
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया ।
विप्रावमन्त्रा शिष्येण यदधीतं[6] त्यजाश्विति॥६३॥
देवरातसुतः सोपि च्छर्दित्वा यजुषां गणम् ।
ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान्यजुर्गणान् ॥६४॥
यजूंषि[7] तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाऽऽददुः ।
तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशलाः ६५
याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मंश्छन्दांस्यधिगवेषयन् ।
गुरोरविद्यमानानि[8] सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

ॐ नमो भगवते आदित्यायाखिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण चतुर्विधभूतनिकायानां ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि चाकाश इवोपाधिनाऽव्यवधीयमानो भगवानेक एव क्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सरगणेना[9]पामादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रामनुवहति ॥ ६७ ॥

यदुहवाव[10] विबुधर्षभ सवितरदस्तपत्यनुसवनं अहरहराम्नायविधिनोपतिष्ठमानानां अखिलदु-

१ वीर० माला मणिगणादिव । विज० सूत्रैर्मणिगणामिव। २ वीर० गिरसं। विज० गिरसां । ३ वीर० वेदमित्रसौभर्यादिभ्य । विज० वेदमित्रः सौभर्यादिभ्य । ४ विज० गोसल्य ।

१ वीर० बालाकपैञवैताल । विज० व्यलीकपैङ्गिपैलाल । २ वीर० गार्गिः । विज० गार्ग्यकासाराश्चै । ३ विज० ये चेरु । ४ विज० क्षपणाय गुरो । ५ विज० आहांहो । ६ उभ० मदधीतं । ७ विज० भूत्वा तित्तिरयो ब्रह्म तल्लोलुप । ८ वीर० गुरोरधीतान्यपश्यन्सूपतस्थे । ९ उभ० संवत्सरगणेन तोयादान । १० विज० यदिह वाव ।

रितवृजिनबीजावभर्जन[1] भगवतः सम[2]भिधीमहि तपन मण्डलम् ॥ ६८ ॥

य इह वाव स्थिरचरनिकराणां निजनिकेतनानां मनइन्द्रियासुगणा[3]ननात्मनः[4] स्वयमात्मान्तर्यामी प्रचोदयति ॥ ६९ ॥

य एवेमं लोकमतिकरालवदनान्धकारसंज्ञाजगरग्रहै[5]र्गिलितं मृतकमिव विचेतनमवलोक्यानुकंपया परमकारुणिक ईक्षयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तय[6]त्यवनिपतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ॥ ७० ॥

परित आशापालैस्तत्रतत्र कमलकोशाञ्जलिभिरुपहृतार्हणः ॥ ७१ ॥

अथ ह भगवंस्तव चरणनलिनयुगलं त्रिभुवनगुरुभिर्वन्दितमहमयातयामयजुःकाम उपसरामीति ॥ ७२ ॥

सूत उवाच—

एवं स्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः ।
यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ॥७३॥
यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्चशतै[1]र्विभुः ।
जगृहु[2]र्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः॥७४॥
जैमिनेः सामगस्याऽऽसीत्सुमन्तुस्तनयो मुनिः[3] ।
सुन्वांस्तु तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहिताम् ७५
सुकर्मा चापि तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् ।
सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः ॥७६॥
हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्यञ्जिश्च सुकर्मणः ।
शिष्यौ जगृहतुश्चान्य आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ७७
उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन्पञ्चशतानि वै ।
पौष्यञ्ज्यावन्त्ययोश्चापि तांश्च[4] प्राच्यान्प्रचक्षते ७८
लौगाक्षिर्माङ्गलिः[5] कुल्यः कुसीदः कुक्षिरेव च ।
पौष्यञ्जिशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतंशतम् ७९
कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशतिसंहिताः ।
शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवन्त्य आत्मवान्

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे षष्ठो[6]ऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथर्ववेदविभागः ॥ १ ॥ पुराणलक्षणदशककथनं ॥ २ ॥ अष्टादशपुराणनामकथनं ॥ ३ ॥

सूत उवाच—

अथर्ववित्सुमन्तुश्च शिष्यमध्यापयत्स्वकाम् ।
संहितां सोऽपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् १
शौक्लायनिर्ब्रह्मबलि[7]र्मोदोषः पिप्पलायनिः ।
वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानथो शृणु ।
कुमुदः शुनको ब्रह्मञ्जाजलिश्चाप्यथर्ववित् ॥ २ ॥
बभ्रुः शिष्योऽथाङ्गिरसः सैन्धवायन एव च ।
अधीयेतां संहिते द्वे सावर्ण्याद्यास्तथाऽपरे ॥ ३ ॥
नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च कश्यपाङ्गिरसादयः ।
एते आथर्वणाचार्याः शृणु पौराणिकान्मुने ॥४॥
त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः ।
वैशंपायन[7]हारीतौ षड्वै पौराणिका इमे ॥ ५ ॥
अधीयन्त व्यासशिष्यात्संहितां मत्पितुर्मुखात् ।
एकैकामहमेतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगाम् ॥६॥
कश्यपोऽहं च सावर्णी रामशिष्योऽकृतव्रणः ।

---

१ उभ० भर्जनं । २ वीर० स्वधीमहि । ३ वीर० गणानात्मनः । ४ विज० नात्मनस्तत्वं स्वय । ५ विज० गृहीतं । ६ वीर० प्रवर्तयत्यनिमिषाधिपतिरवनिपतिरिवा । विज० प्रवर्तयत्यनिमिषाधिपतिरसाधूनां । ७ वीर० ब्रह्मबिलिः । विज० ब्रह्मवालिः ।

१ विज० सुतैर्विभुः । २ वीर० जगृहे । ३ विज० मुनेः । ४ विज० तांश्चोदीच्योन्प्र । ५ उभ० लौङ्गलिः । ६ विज० अत्राध्यायविच्छेदो नास्ति । ७ विज० शिशपायन ।

अधीमहि व्यासशिष्याच्चतस्रो मूलसंहिताः ॥७॥
पुराणलक्षणं ब्रह्मन्ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितम् ।
शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्रानुसारतः ॥ ८ ॥
सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तिरक्षान्तराणि च ।
वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ॥ ९ ॥
दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ।
केचित्पञ्चविधं ब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थया ॥ १० ॥
अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः ।
भूतमात्रेन्द्रियार्थानां संभवः सर्ग उच्यते ॥११॥
पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।
विसर्गोऽयं समाहारो बीजाद्बीजं चराचरम् ॥१२॥
वृत्तिर्भूतानि भूतानां चराणामचराणि च ।
कृता स्वेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयाऽपि वा १३
रक्षाऽच्युतावतारेहा विश्वस्याऽनु युगेयुगे ।
तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः ॥ १४ ॥
मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः ।
ऋषयोंऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते ॥ १५ ॥
राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः ।
वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये ॥ १६ ॥
नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः ।
संस्थेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धाऽस्य स्वभावतः १७
हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः ।
यं चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे ॥ १८ ॥
व्यतिरेकान्वयौ यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः ॥ १९ ॥
पदार्थेषु यथा द्रव्यं सन्मात्रं रूपनामसु ।
बीजादिपञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम् ॥२०॥
विरमेत यदा चित्तं हित्वा वृत्तित्रयं स्वयम् ।
योगेन वा तदाऽऽत्मानं वेदेहायाँ निवर्तते ॥२१॥
एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः ।
मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च ॥२२॥
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं लैङ्गं सगारुडम् ।
नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कान्दसंज्ञितम् ॥२३॥
भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं सवामनम् ।
वाराहं मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट् २४
ब्रह्मन्निदं समाख्यातं शाखाप्रणयनं मुनेः ।
शिष्यशिष्यप्रशिष्याणां ब्रह्मतेजोविवर्धनम् ॥२५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

मार्कण्डेयस्य तपश्चर्या ॥ १ ॥ तत्कृता नरनारायणस्तुतिः ॥ २ ॥

शौनक उवाच—
सूत जीव चिरं साधो वद नो वदतां वर ।
तमस्यपारे भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनः ॥ १ ॥
आहुश्चिरायुषमृषिं मृकण्डतनयं जनाः ।
यः कल्पान्ते उर्वरितो येन ग्रस्तमिदं जगत् ॥२॥
स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन्भार्गवर्षभः ।
नैवाधुनाऽपि भूतानां संप्लवः कोऽपि जायते ॥३॥
एक एवार्णवे भ्राम्यन्ददर्श पुरुषं किल ।
वटपत्रपुटे तोकं शयानं त्वेकमद्भुतम् ॥ ४ ॥
एष नः संशयो भूयान्सूत कौतूहलं यतः ।
तं नश्छिन्धि महायोगिन्पुराणेष्वपि संमतः ॥५॥

१ विज० व्यासपुत्रा । २ उभ० क्वचि । ३ उभ० भूतसूक्ष्मेन्द्रिया । ४ विज० जीवो जीवक्षराचरः । ५ विज० कृतेशेन । ६ विज० राज्ञां मनुप्रसूतानां । ७ उभ० मृकण्डुतनयं ।

१ विज० हेतुर्जीवस्य । २ विज० मायामयासु । ३ उभ० त्रयाश्रयं । ४ विज० वेद नात्मा निवर्तते । ५ वीर० ब्रह्मकैवर्तं । ६ विज० विदीपनं । ७ विज० षष्ठोऽध्यायः । ८ वीर० मर्भकं । ९ विज० जातः कौतूहलं ।

सूत उवाच—

प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं कृतो लोकभ्रमापहः ।
नारायणकथा यत्र गीता कलिमलापहा ॥ ६ ॥
प्राप्तद्विजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् ।
छन्दांस्यधीत्य धर्मेण तपःस्वाध्यायसंयुतः ॥७॥
बृहद्व्रतधरः शान्तो जटिलो वल्कलांबरः ।
बिभ्रत्कमण्डलुं दण्डमुपवीतं समेखलम् ॥ ८ ॥
कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं कुशांश्च नियमर्द्धये ।
अग्न्यर्कगुरुविप्रांत्मस्वर्चयन्सन्ध्ययोर्हरिम् ॥ ९ ॥
सायंप्रातः स गुरवे भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतः ।
बुभुजे गुर्वनुज्ञातः सकृन्नो चेदुपोषितः ॥ १० ॥
एवं तपःस्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतम् ।
आराधयन्हृषीकेशं जिग्ये मृत्युं सुदुर्जयम् ॥११॥
ब्रह्मा भृगुर्भवो दक्षो ब्रह्मपुत्राश्च ये परे ।
नृदेवपितृभूतानि तेनासन्नतिविस्मिताः ॥ १२ ॥
इत्थं बृहद्व्रतधरस्तपःस्वाध्यायसंयमैः ।
दध्यावधोक्षजं योगी ध्वस्तक्लेशान्तरात्मना॥१३॥
तस्यैवं युञ्जतश्चित्तं महायोगेन योगिनः ।
व्यतीयाय महान्कालो मन्वन्तरषडात्मकः॥१४॥
एतत्पुरन्दरो ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन्किलान्तरे ।
तपोविशङ्कितो ब्रह्मन्नारेभे तद्विघातनम् ॥१५॥
गधर्वाप्सरसः कामं वसन्तमलयानिलौ ।
मुनये प्रेषयामास रजस्तोकमदौ तथा ॥ १६ ॥
ते वै तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्व उत्तरे ।
पुष्पभद्रा नदी यत्र चित्राख्या च शिला विभो१७
तदाश्रमपदं पुण्यं पुण्यद्रुमलताञ्चितम् ।
पुण्यद्विजकुलाकीर्णं पुण्यामलजलाशयम् ॥१८॥
मत्तभ्रमरसंगीतं मत्तकोकिलकूजितम् ।
मत्तबर्हिनटाटोपं मत्तद्विजकुलाकुलम् ॥ १९ ॥
वायुः प्रविष्ट आदाय हिमनिर्झरशीकरान् ।
सुमनोभिः परिष्वक्तो ववावुत्तंभयन्स्मरम् ॥२०॥

१ वीर० मलापहः । २ विज० नियमैर्युतः । ३ विज० विप्रांश्च । ४ वीर० अयं श्लोको नास्ति । ५ विज० योगाद्ध्वस्त । ६ वीर० योगिना । ७ विज० रजस्तोभ । ८ वीर० गत्वाऽऽश्रम । विज० तत्राश्रम ।

उद्यच्चन्द्रनिशावक्त्रः प्रवालस्तबकालिभिः ।
गोपद्रुमलताजालैस्तत्राऽऽसीत्कुसुमाकरः ॥२१॥
अन्वीयमानो गन्धर्वैर्गीतवादित्रयूथकैः ।
अदृश्यतात्तचापेषुः स्वःस्त्रीयूथपतिः स्मरः ॥२२॥
हुत्वाऽग्निं समुपासीनं ददृशुः शक्रकिङ्कराः ।
मीलिताक्षं दुराधर्षं मूर्तिमन्तमिवानलम् ॥२३॥
ननृतुस्तस्य पुरतः स्त्रियोऽथो गायका जगुः ।
मृदङ्गवीणापणवैर्वाद्यं चक्रुर्मनोरमम् ॥ २४ ॥
संदधेऽस्त्रं स्वधनुषि कामः पञ्चमुखं तदा ।
मधुर्मनोरजस्तोक इन्द्रभृत्या व्यकंपयन् ॥ २५ ॥
क्रीडन्त्याः पुञ्जिकस्थल्याः कन्दुकैः स्तनगौरवात् ।
भृशमुद्विग्नमध्यायाः केशविस्रंसितस्रजः ॥२६॥
इतस्ततो भ्रमद्दृष्टेश्चलन्त्या अनुकन्दुकम् ।
वायुर्जहार तद्वासः सूक्ष्मं त्रुटितमेखलम् ॥२७॥
विससर्ज तदा बाणं मत्वा तं स्वजितं स्मरः ।
सर्वं तत्राभवन्मोघमनीशस्य यथोद्यमः ॥ २८ ॥
त इत्थमपकुर्वन्तो मुनेस्तत्तेजसा मुने ।
दह्यमाना निववृतुः प्रबोध्याहिमिवार्भकाः॥२९॥
इतीन्द्रानुचरैर्ब्रह्मन्धर्षितोऽपि महामुनिः ।
यन्नागादहमो भावं न तच्चित्रं महत्सु हि ॥३०॥
दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं सगणं भगवान्स्वराट् ।
श्रुत्वाऽनुभावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परम् ॥ ३१ ॥
तस्यैवं युञ्जतश्चित्तं तपःस्वाध्यायसंयमैः ।
अनुग्रहायाविरासीन्नरनारायणो हरिः ॥ ३२ ॥
तौ शुक्लकृष्णौ नवकञ्जलोचनौ
चतुर्भुजौ रौरववल्कलांबरौ ।
पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृ-
त्कमण्डलुं दण्डमृजुं च वैणवम् ॥ ३३ ॥
पद्माक्षमालामुत जन्तुमार्जनं
वेदं च साक्षात्तप एव रूपिणौ ।
तपत्तडिद्वर्णपिशङ्गरोचिषा
प्रांशू दधानौ विबुधर्षभार्चितौ ॥ ३४ ॥

१ विज० गायन्द्रुम । २ वीर० यूथिकैः । विज० यूथपैः । ३ उभ० एक ।

ते वै भगवतो रूपे नरनारायणावृषी ।
दृष्ट्वोत्थायाऽऽदरेणोच्चैर्ननामाङ्गेन दण्डवत् ॥३५॥
स तत्संदर्शनानन्दनिर्वृतात्मेन्द्रियाशयः ।
हृष्टरोमाऽश्रुपूर्णाक्षो न सेहे तावुदीक्षितुम् ॥३६॥
उत्थाय प्राञ्जलिः प्रह्व औत्सुक्यादाश्लिषन्निव ।
नमोनम इतीशानौ बभाषे गद्गदाक्षरः ॥ ३७ ॥
तयोरासनमादाय पादयोरवनिज्य च ।
अर्हणेनानुलेपेन धूपमाल्यैरपूजयत् ॥ ३८ ॥
सुखमासनमासीनौ प्रसादाभिमुखौ मुनी ।
पुनरानम्य पादाभ्यां गरिष्ठाविदमब्रवीत् ॥३९॥
मार्कण्डेय उवाच—
किं वर्णये तव विभो यदुदीरितोऽसुः
संस्पन्दते तमनु वाङ्मनइन्द्रियाणि ।
स्पन्दन्ति वै तनुभृतामजशर्वयोश्च
स्वस्याप्यथापि भजतामसि भावबन्धुः ॥ ४० ॥
मूर्ती इमे भगवतो भगवंस्त्रिलोक्याः
क्षेमाय तापविरमाय च मृत्युजित्यै ।
नाना बिभर्ष्यवितुमन्यतनूर्यथेदं
सृष्ट्वा पुनर्ग्रससि सर्वमिवोर्णनाभिः ॥ ४१ ॥
तस्यावितुः स्थिरचरेशितुरङ्घ्रिमूलं
यत्स्थं न कर्मगुणकालरजः स्पृशन्ति ।
यद्वै स्तुवन्ति निनमन्ति यजन्त्यभीक्ष्णं
ध्यायन्ति वेदहृदया मुनयस्तदाप्त्यै ॥ ४२ ॥
नान्यं तवाङ्घ्र्युपनयादपवर्गमूर्तेः
क्षेमं जनस्य परितो भिय ईश विद्मः ।
ब्रह्मा बिभेत्यलमतो द्विपरार्धधिष्ण्यः
कालस्य ते किमुत तत्कृतभौतिकानाम् ॥ ४३ ॥
तद्वै भजाम्यृतधियस्तव पादमूलं
हित्वेदमात्मच्छदि चाऽऽत्मगुरोः परस्य ।
देहाद्यपार्थमसदन्त्यमभिज्ञमात्रं
विन्देत ते तर्हि सर्वमनीषितार्थम् ॥ ४४ ॥
सत्त्वं रजस्तम इतीश तवाऽऽत्मबन्धो
मायामयाः स्थितिलयोदयहेतवोऽस्य ।
लीलाधृता यदपि सत्त्वमयी प्रशान्त्यै
नान्ये नृणां व्यसनमोहभियश्च याभ्याम् ॥४५॥
तस्मात्तवेह भगवन्नथ तावकानां
शुक्लां तनुं स्वदयितां कुशला भजन्ति ।
यत्सात्वताः पुरुषरूपमुशन्ति सत्त्वं
लोको यतोऽभयमुतात्मसुखं न चान्यत् ॥ ४६ ॥
तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूम्ने
विश्वाय विश्वगुरवे परदेवतायै ।
नारायणाय ऋषये च नरोत्तमाय
हंसाय संयतगिरे निगमेश्वराय ॥ ४७ ॥
यं वै न वेद वितथाक्षपथैर्भ्रमद्धीः
सन्तं स्वखेष्वसुषु हृद्यपि दृक्पथेषु ।
तन्मायया ऽऽवृतमतिः स उ एव साक्षा-
दाद्यस्तवाऽखिलगुरोरुपसाद्य वेदम् ॥ ४८ ॥
यद्दर्शनं निगम आत्मरहःप्रकाशं
मुह्यन्ति यत्र कवयोऽजपरा यतन्तः ।
तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं
वन्दे महापुरुषमात्मनिगूढबोधम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

१ विज० एतत्सन्दर्श । २ विज० मुखो मुनिः । ३ विज० भावबद्धः । ४ विज० बिभर्ष्यनुपमान्य । ५ वीर० यस्मान्न कर्म । ६ वीर० विनमन्ति । ७ विज० नान्यत्तवा । ८ विज० परितो भव ।

१ उभ० हित्वैतदात्म । २ वीर० हितमात्मगुरोः । विज० च्छिदमात्मगुरोः । ३ वीर० मसदत्यमभिज्ञ । विज० मसदित्यभिज्ञ । ४ विज० विन्देय चेत्तर्हि । ५ वीर० मायाकृताः स्थितिलयोद्भवहेतवोऽस्य । ६ विज० सत्वमयः । ७ उभ० त्वन्मायया । ८ विज० रुपपद्य । ९ विज० वन्दामहे । १० विज० सप्तमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भगवता मार्कण्डेयाय प्रलयप्रदर्शनं ॥ १ ॥

सूत उवाच—
संस्तुतो भगवानित्थं मार्कण्डेयेन धीमता ।
नारायणो नरसखः प्रीत आह भृगूं[1]द्वहम् ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच—
भोभो ब्रह्मर्षिर्वर्यो[2]ऽसि सिद्ध आत्मसमाधिना ।
मयि भक्त्याऽनपायिन्या तपःस्वाध्यायसंयमैः २
वयं ते परितुष्टाः स्म त्वद्बृहद्व्रतचर्यया ।
वरं प्रतीच्छ भद्रं ते वरदेशादभीप्सितम् ॥ ३ ॥
ऋषिरुवाच—
जितं ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराच्युत ।
वरेणैतावतां[3]ऽलं नो यद्भवान्समदृश्यत ॥ ४ ॥
गृ[4]हीत्वाऽजादयो यस्य श्रीमत्पादाब्जदर्शनम् ।
मनसा योगपं[5]केन स भवान्मेऽक्षगोचरः ॥ ५ ॥
अथाप्यंबुजपत्राक्ष पुण्यश्लोकशिखामणे ।
द्रक्ष्ये मायां यया लोकः सपालो वेद सद्भिदां ६
सूत उवाच—
ई[6]तीडितोऽर्चितः काममृषिणा भगवान्मुने ।
तथेति स स्मयन्प्रागाद्बदर्याश्रममीश्वरः ॥ ७ ॥
तमेव चिन्तयन्नर्थमृषिः स्वाश्रम एव सः ।
वसन्नग्न्यर्कसोमांबुभूवायुवियदात्मसु ॥ ८ ॥
ध्यायन्सर्वत्र च हरिं भावद्रव्यैरपूजयत् ।
क्वचित्पूजां विसस्मार प्रेम[7]प्रसरसंप्लुतः ॥ ९ ॥
तस्यैकदा भृगुश्रेष्ठ पुष्पभद्रातटे मु[8]नेः ।
उपासीनस्य सन्ध्यायां ब्रह्मन्वायुरभून्महान् १०
तं चण्डशब्दं समुदीरयन्तं
बलाहका अन्वभवन्करालाः ।
अक्षस्थविष्ठा मुमुचुस्तडिद्भिः
स्वनन्त उच्चैरभिवर्षधाराः ॥ ११ ॥
ततो व्यदृश्यन्त चतुःसमुद्राः
समन्ततः क्ष्मातलमाग्रसन्तः ।
समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्र-
महा[1]भयावर्तगभीरघोषाः ॥ १२ ॥
अन्तर्बहिश्चाद्भिरतिद्युभिः खरैः[2]
शतह्रदाभीरुपतापितं जगत् ।
चतुर्विधं वीक्ष्य सहा[3]ऽऽत्मना मुनि-
र्जलाप्लुतां क्ष्मां विमनाः समत्रसत् ॥ १३ ॥
तस्यैवमुद्वीक्षत ऊर्मिभीषणः
प्रभञ्जनाघूर्णितवार्महार्णवः ।
आपूर्यमाणो वरषद्भिरंबुदैः
क्ष्मामप्यधाद्द्वीपवर्षाद्रिभिः[4] समम् ॥ १४ ॥
सक्ष्मान्तरिक्षं सदिवं सभागणं
त्रैलोक्यमासीत्सह दिग्भिराप्लुतम् ।
स एक एवोर्वरितो महामुनि-
र्बभ्राम विक्षि[5]प्य जटा जडान्धवत् ॥ १५ ॥
क्षुत्तृट्परीतो मकरैस्तिमिङ्गिलै-
रुपद्रुतो वीचिनभस्वता हतः ।
तमस्यपारे पतितो भ्रमन्दिशो
न वेद खं गां च परि[6]श्रमेषितः ॥ १६ ॥
क्व[7]चिद्गतो महाव[8]र्ते तरलै[9]स्ताडितः क्वचित् ।
यादोभिर्भक्ष्यते क्वापि स्वयमन्योन्यघातिभिः १७
क्वचिच्छोकं क्वचिन्मोहं क्वचिद्दुःखं सुखं भयम् ।
क्वचिन्मृत्युमवाप्नोति व्याध्यादिभिरुतार्दितः १८
अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि शतानि च ।
व्यतीयुर्भ्रमतस्तस्मिन्विष्णुमायावृतात्मनः ॥१९॥

---

१ वीर० भृगूद्वह । २ उभ० वर्योसि । ३ वीर० णैतावताऽलं मे । ४ उभ० वाञ्छन्त्यजादयो । ५ वीर० योगयुक्तेन । ६ विज० इतीरितो । ७ उभ० भक्तिप्रसर । ८ वीर० मुने ।

१ विज० भयानकावर्त । २ विज० रभिद्युभिर्घनैः । ३ विज० महामना । ४ विज० वर्षादिभिः । ५ उभ० विक्षिप्तजटो । ६ विज० परिश्रमोषितः । ७ विज० क्वचिन्मग्नो । ८ वीर० महागर्ते । ९ विज० रुपद्रुतः ।

स कदाचिद्भ्रमंस्तस्मिन्पृथिव्याः ककुदि द्विजः ।
न्यग्रोधपोतं ददृशे फलपल्लवशोभितम् ॥ २० ॥
प्रागुत्तरस्यां शाखायां तस्याऽपि ददृशे शिशुम् ।
शयानं पर्णपुटके ग्रसन्तं प्रभया तमः ॥ २१ ॥
महामरकतश्यामं श्रीमद्वदनपङ्कजम् ।
कंबुग्रीवं महोरस्कं सुनासं सुन्दरभ्रुवम् ॥ २२ ॥
श्वासैजदलकाभातं कंबुश्रीकर्णदाडिमम् ।
विद्रुमाधरभासेषच्छोणायितसुधास्मितम् ॥ २३ ॥
पद्मगर्भारुणापाङ्गं हृद्यहासावलोकनम् ।
श्वासैजद्वलिसंविग्ननिम्ननाभिदलोदरम् ॥ २४ ॥
चार्वङ्गुलिभ्यां पाणिभ्यामुन्नीय चरणांबुजम् ।
मुखे निधाय विप्रेन्द्रो धयन्तं वीक्ष्य विस्मितः २५
तद्दर्शनाद्वीतपरिश्रमो मुदा
प्रोत्फुल्लहृत्पद्मविलोचनांबुजः ।
प्रहृष्टरोमाऽद्भुतभावशङ्कितः
प्रष्टुं पुरस्तं प्रससार बालकम् ॥ २६ ॥
तावच्छिशोर्वै श्वसितेन भार्गवः
सोन्तः शरीरं मशको यथाऽऽविशत् ।
तत्राप्यदो न्यस्तमचष्ट कृत्स्नशो
यथा पुरा मुह्यदतीव विस्मितः ॥ २७ ॥
खं रोदसी भगणानद्रिसागरा-
न्द्वीपान्सवर्षान्ककुभः सुरासुरान् ।
वनानि देशान्सरितः पुराकरा-
न्खेटान्व्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः ॥ २८ ॥
महान्ति भूतान्यथ भौतिकान्यसौ
कालं च नानायुगकल्पकल्पनम् ।
यत्किंचिदन्यद्व्यवहारकारणं
ददर्श विश्वं सदिवावभासितम् ॥ २९ ॥
हिमालयं पुष्पवहां च तां नदीं
निजाश्रमं तत्र ऋषीनपश्यत् ।
विश्वं विपश्यञ्छ्वसिताच्छिशोर्वै
बहिर्निरस्तो न्यपतल्लयाब्धौ ॥ ३० ॥
तस्मिन्पृथिव्याः ककुदि प्ररूढं
वटं च तत्पर्णपुटे शयानम् ।
तोकं च तत्प्रेमसुधास्मितेन
निरीक्षितोऽपाङ्गनिरीक्षणेन ॥ ३१ ॥
अथ तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां धिष्ठितं हृदि ।
अभ्ययादतिसंक्लिष्टः परिष्वक्तुमधोक्षजम् ॥ ३२ ॥
तावत्स भगवान्साक्षाद्योगाधीशो गुहाशयः ।
अन्तर्दध ऋषेः सद्यो यथेहाऽनीशनिर्मिता ॥ ३३ ॥
तमन्वथ वटो ब्रह्मन्सलिलं लोकसंप्लवः ।
तिरोधायि क्षणादस्य स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

मार्कण्डेयस्य शिवेनापि वरदानं ॥ १ ॥

सूत उवाच—
स एवमनुभूयेदं नारायणविनिर्मितम् ।
वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं ययौ ॥ १ ॥
मार्कण्डेय उवाच—
प्रपन्नोऽस्म्यङ्घ्रिमूलं ते प्रपन्नाभयदं हरे ।
यन्मायया ऽपि विबुधा मुह्यन्ति ज्ञानकाशया ॥ २ ॥
सूत उवाच—
तमेवं निभृतात्मानं वृषेण दिवि पर्यटन् ।
रुद्राण्या भगवान् रुद्रो ददर्श स्वगणैर्वृतः ॥ ३ ॥
अथोमा तमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभाषत ।

१ विज० दलकव्रातमिश्रश्रीकर्ण । २ उभ० विप्रेन्द्र । ३ वीर० शङ्कितो द्रष्टु ।

१ वीर० पश्यन्पृथिव्याः । २ वीर० वेष्टितं । ३ उभ० संप्लवं । ४ विज० अष्टमोऽध्यायः । ५ उभ० ज्ञानकातराः ।

पश्येमं भगवन्विप्रं निभृतात्मेन्द्रियाशयम् ॥ ४ ॥
निभृतोदझषव्रातं वातापाये यथाऽर्णवम् ।
कुर्वस्य तपसः साक्षात्संसिद्धिं सिद्धिदो भवान् ५
श्रीभगवानुवाच—
नैवेच्छत्याशिषः क्वापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत ।
भक्तिं परां भगवति लब्धवान्पुरुषेऽव्यये ॥ ६ ॥
अथाऽपि संवदिष्यामो भवान्येतेन साधुना ।
अयं हि परमो लाभो नृणां साधुसमागमः ॥७॥
सूत उवाच—
इत्युक्त्वा तमुपेयाय भगवान्स सतां गतिः ।
ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनाम् ॥ ८ ॥
तयोरागमनं साक्षादीशयोर्जगदात्मनोः ।
न वेद रुद्धधीवृत्तिरात्मानं विश्वमेव च ॥ ९ ॥
भगवांस्तदभिज्ञाय गिरीशो योगमायया ।
आविशत्तद्गुहाकाशं वायुश्छिद्रमिवेश्वरः ॥ १० ॥
आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं तडित्पिङ्गजटाधरम् ।
त्र्यक्षं दशभुजं प्रांशुमुद्यन्तमिव भास्करम् ॥११॥
व्याघ्रचर्माम्बरधरं शूलखट्वाङ्गचर्मभिः ।
अक्षमालाडमरुककपालासिधनुःसह ॥ १२ ॥
बिभ्राणं सहसा भातं विचक्ष्य हृदि विस्मितः ।
किमिदं कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिः ॥ १३ ॥
नेत्रे उन्मील्य ददृशे सगणं सोमयाऽऽगतम् ।
रुद्रं त्रिलोकैकगुरुं ननाम शिरसा मुनिः ॥१४॥
तस्मै सपर्यां व्यदधात्सगणाय सहोमया ।
स्वागतासनपाद्यार्घ्यगन्धस्रग्धूपदीपकैः ॥ १५ ॥
आह चाऽऽत्मानुभावेन पूर्णकामस्य ते विभो ।
करवाम किमीशान येनेदं निर्वृतं जगत् ॥ १६ ॥
नमः शिवाय शान्ताय सत्त्वाय प्रमृडाय च ।
रजोजुषेऽप्यघोराय नमस्तुभ्यं तमोजुषे ॥ १७ ॥
सूत उवाच—
एवं स्तुतः स भगवानादिदेवः सतां गतिः ।
परितुष्टः प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभाषत ॥ १८ ॥
श्रीभगवानुवाच—
वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशा वयं त्रयः ।
अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विन्दतेऽमृतम् ॥१९॥
ब्राह्मणाः साधवः शान्ता निःसङ्गा भूतवत्सलाः ।
एकान्तभक्ता अस्मासु निर्वैराः समदर्शिनः ॥२०॥
सलोका लोकपालास्तान्वन्दन्त्यर्चन्त्युपासते ।
अहं च भगवान्ब्रह्मा स्वयं च हरिरीश्वरः ॥२१॥
न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते ।
नाऽऽत्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान्वयमीमहि ॥२२
न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवाश्चेतनोज्झिताः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन यूयं दर्शनमात्रतः ॥ २३ ॥
ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामो येऽस्मद्रूपं त्रयीमयम् ।
बिभ्रत्यात्मसमाधानतपःस्वाध्यायसंयमैः ॥२४॥
श्रवणाद्दर्शनाद्वापि महापातकिनोपि वः ।
शुध्येरन्नन्त्यजाश्चापि किमु संभाषणादिभिः २५
सूत उवाच—
इति चन्द्रललामस्य धर्मगुह्योपबृंहितम् ।
वचोऽमृतायनमृषिर्नातृप्यत्कर्णयोः पिबन् ॥२६॥
स चिरं मायया विष्णोर्भ्रामितः कर्शितो भृशम् ।
शिववागमृतध्वस्तक्लेशपुञ्जस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥
ऋषिरुवाच—
अहो ईश्वरलीलेयं दुर्विभाव्या शरीरिणाम् ।
यन्नमन्तीशितव्यानि स्तुवन्ति जगदीश्वराः ॥२८
धर्मं ग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनाम् ।
आचरन्त्यनुमोदन्ते क्रियमाणं स्तुवन्ति च ॥२९
नैतावता भगवतः स्वमायामयवृत्तिभिः ।
न दुष्येतानुभावस्तैर्मायिनः कुहकं यथा ॥ ३० ॥
सृष्ट्वेदं मनसा विश्वमात्मनाऽनुप्रविश्य यः ।
गुणैः कुर्वद्भिराभाति कर्तेव स्वप्नदृग्यथा ॥३१॥
तस्मै नमो भगवते त्रिगुणाय गुणात्मने ।
केवलायाद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये ॥ ३२ ॥
कं वृणे नु परं भूमन्वरं त्वद्वरदर्शनात् ।

---

१ वीर० झषव्रातो वातापाये यथाऽर्णवः । विज० निभृतो नन्त्वृषिव्रातस्तपापाये यथार्णवः । २ विज० त्र्यक्षमष्टभुजं शंभुं । ३ वीर० व्यचष्ट ।

१ विज० अहं च न पृथग्ब्रह्म स्वयं च । २ विज० मृच्छिलामयाः । ३ उभ० ईश्वरचर्येयं । ४ वीर० कर्तृवत्स्वप्न । ५ उभ० वृणेऽतःपरं । ६ वीर० द्वरदर्शनात् ।

यद्दर्शनात्पूर्णकामः सत्यकामः पुमान्भवेत्॥३३॥
वरमेकं वृणेऽथापि पूर्णात्कामाभिवर्षणात् ।
भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेषु तथा त्वयि[2] ॥३४॥
सूत उवाच—
इत्यर्चितोऽभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा ।
तमाह भगवाञ्छर्वः शर्वया चाभिनन्दितः॥३५॥
कामो[3] महर्षे सर्वोऽयं भक्तिमांस्त्वमधोक्षजे ।
आकल्पान्ताद्यशः[4] पुण्यमजरामरता तथा ॥३६॥
ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्मन्विज्ञानं च विरक्तिमत् ।
ब्रह्मवर्चस्विनो[5] भूयात्पुराणाचार्यताऽस्तु ते ॥३७॥
सूत उवाच—
एवं वरान्स मुनये दत्त्वाऽगात्त्र्यक्ष ईश्वरः ।
देव्यै तत्कर्म कथयन्ननुभूतं पुराऽमुना ॥ ३८ ॥
सोप्यवाप्तमहायोगमहिमा भार्गवोत्तमः ।
विचरत्यधुनाप्यद्धा हरावेकान्ततां गतः॥ ३९॥
अनुवर्णितमेतत्ते मार्कण्डेयस्य धीमतः।
अनुभूतं भगवतो मायावैभवमद्भुतम्॥ ४० ॥
एतत्केचिदविद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः[1] ।
अनाद्यावर्तितं नृणां कादाचित्कं प्रचक्षते ॥४१॥
य एवमेतद्भृगुवर्यवर्णितं
रथाङ्गपाणेरनुभावभावितम् ।
संश्रावयेत्संशृणुयादु[2]तावुभौ
तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे दशमो[3]ऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

पूजार्थं महापुरुषवर्णनं ॥ १ ॥ सूर्यव्यूहवर्णनं ॥ २ ॥

शौनक उवाच—
अथेममर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ।
समस्ततन्त्रराद्धान्ते भवान्भागवततत्त्ववित् ॥१॥
तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः ।
अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पं कल्पयन्ति यथा च यैः[6] ॥२॥
तन्नो वर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुत्सताम् ।
येन क्रियानैपुणेन मर्त्यो यायादमर्त्यताम् ॥३॥
सूत उवाच—
नमस्कृत्य गुरून्वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि ।
याः प्रोक्ता[7] वेदतन्त्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः॥४
मायाद्यैर्नवभिस्तत्त्वैः सविकार[8]मयो विराट् ।
निर्मितो दृश्यते यत्र सचित्के भुवनत्रयम् ॥५॥
एतद्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः ।
नाभिः सूर्योऽक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशःप्रभोः॥६
प्रजापतिः प्रजननमपानो मृत्युरीशितुः ।
तद्बाहवो लोकपाला मनश्चन्द्रो भ्रुवौ यमः॥७॥
लज्जोत्तरोऽधरो लोभो दन्ता ज्योत्स्ना[4] स्मयो भ्रमः।
रोमाणि भूरुहा भूम्नो मेघाः पुरुषमूर्धजाः ॥८॥
यावानयं[5] वै पुरुषो यावत्या संस्थया मितः।
तावानसावपि महा[6]पुरुषो लोकसंस्थया ॥ ९ ॥
कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः ।
तत्प्रभाव्यापिनी साक्षाच्छ्रीवत्समुरसा विभुः १०
स्वमायां वनमालाख्यां नानागुणमयीं दधत् ।

---

१ वीर० यदीशानः । २ विज० त्वच्युते । ३ वीर० कामं तेऽयं महर्षेऽस्तु । विज० कामस्ते महर्षे सत्यो । ४ विज० आकल्पान्तं यशः । ५ विज० ब्रह्मवर्चस्विता । ६ उभ० यथैव यैः । ७ उभ० या वेदागमतन्त्राभ्यां । ८ वीर० रविकारैश्च । विज० सविकारैरयं विराट् ।

१ विज० मायाप्रसूत । २ विज० द्रुतोभयोस्तयो । ३ विज० नवमोऽध्यायः । ४ विज० द्युतिर्ज्योत्स्ना । ५ विज० नयं स पुरुषो । ६ उभ० महान्पुरुषो ।

वासश्छन्दोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरम् ॥११॥
बिभर्ति साङ्ख्यं योगं च देवो मकरकुण्डले ।
मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयङ्करम् ॥१२॥
अव्याकृतमनन्ताख्यमासनं यदधिष्ठितः ।
धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते ॥ १३ ॥
ओजः सहो बलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत् ।
अपां तत्त्वं दरवरं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनम् ॥ १४ ॥
नभोनिभं नभस्तत्त्वमसिं चर्म तमोमयम् ।
कालरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा कर्ममयेषुधिम् ॥१५॥
इन्द्रियाणि शरानाहुराकूतीरस्य स्यन्दनम् ।
तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रयार्थक्रियात्मताम् १६
मण्डलं देवयजनं दीक्षासंस्कार आत्मनः ।
परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः ॥ १७ ॥
भगवान्भगशब्दार्थं लीलाकमलमुद्वहन् ।
धर्मं यशश्च भगवांश्चामरव्यजनेऽभजत् ॥ १८ ॥
आतपत्रं तु वैकुण्ठं द्विजा धामाकुतोभयम् ।
त्रिवृद्वेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पूरुषम् ॥१९॥
अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मनो हरेः ।
विष्वक्सेनस्तन्त्रमूर्तिर्विदितः पार्षदाधिपः ।
नन्दादयोऽष्टौ द्वास्थाश्च तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः२०
वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयम् ।
अनिरुद्ध इति ब्रह्मन्मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते ॥२१॥
सविश्वस्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति वृत्तिभिः ।
अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान्परिभाव्यते ॥ २२ ॥
अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयम् ।
बिभर्ति स्म चतुर्मूर्तिर्भगवान्हरिरीश्वरः ॥ २३ ॥
द्विजऋषभ स एष ब्रह्मयोनिः स्वयंदृक्
स्वमहिमपरिपूर्णो मायया च स्वयैतत् ।
सृजति हरति पातीत्याख्ययाऽनावृताक्षो
विवृत इव निरुक्तस्तत्परैरात्मसभ्यः ॥ २४ ॥
श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभावनिध्रु-
ग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ।
गोविन्द गोपवनिताव्रजभृत्यगीत-
तीर्थश्रवःश्रवणमङ्गल पाहि भृत्यान् ॥ २५ ॥
य इदं कल्य उत्थाय महापुरुषलक्षणम् ।
तच्चित्तः प्रयतो जप्त्वा ब्रह्म वेद गुहाशयम् ॥२६॥

शौनक उवाच—

शुको यदाह भगवान्विष्णुराताय शृण्वते ।
सौरो गणो मासिमासि नाना वसति सप्तकः २७
तेषां नामानि कर्माणि संयुक्तानामधीश्वरैः ।
ब्रूहि नः श्रद्दधानानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः २८

सूत उवाच—

अनाद्यविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनाम् ।
निर्मितो लोकतन्त्रोऽयं लोकेषु परिवर्तते ॥२९॥
एक एव हि लोकानां सूर्य आत्माऽऽदिकृद्धरिः ।
सर्ववेदक्रियामूलमृषिभिर्बहुधोदितः ॥ ३० ॥
कालो देशः क्रिया कर्ता करणं कार्यमागमः ।
द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन्नवधोक्तोऽजया हरिः ॥३१॥
मध्वादिषु द्वादशसु भगवान्कालरूपधृत् ।
लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः ॥ ३२ ॥
धाता कृतस्थली हेतिर्वासुकी रथकृन्मुने ।
पुलस्त्यस्तुंबुरुरिति मधुमासं नयन्त्यमी ॥३३॥
अर्यमा पुलहोऽथौजाः प्रहेतिः पुञ्जिकस्थली ।
नारदः कच्छनीरश्च नयन्त्येते स्म माधवम् ॥३४॥
मित्रोऽत्रिः पौरुषेयोऽथ तक्षको मेनका हहाः ।
रथस्वन इति ह्येते शुक्रमासं नयन्त्यमी ॥ ३५॥
वसिष्ठो वरुणो रंभा सहजन्यस्तथा हुहूः ।
शुक्रश्चित्रस्वनश्चैव शुचिमासं नयन्त्यमी ॥ ३६ ॥

१ विज० लोकनमस्कृतं । २ उभ० यदधिष्ठितं । ३ वीर० गवां । ४ उभ० इन्द्रियार्थाः क्रिया मताः । ५ वीर० भगवच्छब्दशब्दार्थं । विज० भगवान्भगशब्दात्मा । ६ विज० निजधामा । ७ वीर० अनपायिन्यात्मभूता । ८ वीर० दात्मनः प्रभा । ९ वीर० स्तस्य भूतिः । १० वीर० परिभाष्यते । विज० भाष्यते ततः ।

१ विज० विसृजत इव । २ उभ० गोविन्दगोद्विजसुरार्तिहरावतार तीर्थ । ३ विज० दशमोऽध्यायः । ४ उभ० पृच्छते । ५ वीर० सौर्यो । ६ वीर० वहति । ७ विज० नियुक्तानामधी । ८ वीर० निर्गतो । ९ वीर० यथा । १० उभ० र्गुणैः । ११ वीर० शुक ।

इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथाङ्गिराः ।
प्रम्लोचा राक्षसो[1] वर्यो नभोमासं नयन्त्यमी ३७
विवस्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः ।
अनुम्लोचा शङ्खपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ३८
पूषा धनञ्जयो वातः सुषेणः सुरुचिस्तथा ।
घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ॥३९॥
ऋतुर्वर्चा[2] भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजित्तथा ।
विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥४०॥
अथांशुः[3] कश्यपस्तार्क्ष्य ऋतसेन[4]स्तथोर्वशी ।
विद्युच्छत्रु[5]र्महाशङ्खः सहोमासं नयन्त्यमी ॥४१॥
भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमिरूर्ण आयुश्च पञ्चमः ।
कर्कोटकः पूर्वचित्तिः पुष्य[6]मासं नयन्त्यमी॥४२॥
त्वष्टा ऋचीकतनयः कंबल[7]श्च तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतो[8]ऽथ शतजिद्धृतराष्ट्र इषंभराः ॥ ४३ ॥

विष्णुरश्वतरो रंभा सूर्यवर्चा[1]श्च सत्यजित् ।
विश्वामित्रो मखापेत[2] ऊर्जमासं नयन्त्यमी॥४४॥
एता भगवतो विष्णोरादित्यस्य विभूतयः ।
स्मरतां सन्ध्ययोर्नृणां हरन्त्यंहो दिनेदिने ॥४५॥
द्वादशस्वपि मासेषु देवोऽसौ षड्भिरस्य वै ।
चरन्समन्तात्तनुते परत्रेह च सन्मतिम् ॥ ४६ ॥
सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गैर्ऋषयः संस्तुवन्त्यमुम् ।
गन्धर्वास्तं प्रगायन्ति नृत्यन्त्यप्सरसोऽग्रतः॥४७॥
उन्नह्यन्ति रथं नागा ग्रामण्यो रथयोजकाः ।
चोदयन्ति रथं पृष्ठे नैर्ऋता बलशालिनः ॥४८॥
वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम्४९
एवं ह्यनादिनिधनो भगवान्हरिरीश्वरः ।
कल्पेकल्पे स्वमात्मानं व्यूह्य लोका[3]नवत्यजः ५०

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भागवतोक्तसर्वार्थानुक्रमः ॥ १ ॥ भागवतश्रवणफलं ॥ २ ॥

सूत उवाच—
नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्ये[9] सनातनान् १
एतद्वः कथितं विप्रा विष्णोश्चरितमद्भुतम् ।
भवद्भिर्यदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितम् ॥ २ ॥
अत्र[10] संकीर्तितः साक्षात्सर्वपापहरो हरिः ।
नारायणो हृषीकेशो भगवान्सात्वतां पतिः ॥३॥
अत्र[11] ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रभवाप्ययम् ।

ज्ञानं च[4] तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतम् ॥४॥
भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यं च तदाश्रयम् ।
पारिक्षितमुपाख्यानं नारदाख्यानमेव च ॥ ५ ॥
प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः ।
शुकस्य ब्रह्मर्षभस्य संवादश्च परीक्षितः[5] ॥ ६ ॥
योगधारणयोत्क्रान्तिः संवादो नारदाजयोः ।
अवतारानुगीतं च सर्गः प्राधानिकोऽग्रतः ॥७॥
विदुरोद्धवसंवादः क्षत्तृमैत्रेययोस्ततः ।
पुराणसंहिताप्रश्नो महापुरुषसंस्थितिः ॥ ८ ॥

---

१ वीर० राक्षसश्चर्यो । विज० राक्षसः स्वर्यो । २ उभ० ऋतुवर्चा । ३ वीर० अंशुमान्कश्यपः । ४ विज० घृतसेन । ५ विज० विद्युच्छङ्कु । ६ वीर० पौषमासं । विज० सहस्याख्यं । ७ वीर० कंबलाश्वस्तिलो । ८ विज० ब्रह्मरातोथ । ९ वीर० वक्ष्यामि शाश्वतान् । १० उभ० अत्र संकीर्त्यते । ११ वीर० यच्च । विज० यत्तद्ब्रह्म ।

१ विज० सूर्यवर्चोश्वसत्यकौ । २ विज० विश्वामित्रमुखा । एते । ३ विज० लोकांस्तपत्यजः । ४ वीर० ज्ञानं च साधूपाख्यानं । विज० ज्ञानं च सदुपाख्यानं । ५ वीर० परीक्षिता ।

ततः प्राकृतिकः सर्गः सप्त वैकृतिकाश्च ये ।
ततो ब्रह्माण्डसंभूतिर्वैराजः पुरुषो यतः ॥ ९ ॥
कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः पद्मसमुद्भवः ।
भुव उद्धरणेऽम्भोधेर्हिरण्याक्षवधो यथा ॥ १० ॥
ऊर्ध्वतिर्यगवॉक्सर्गो रुद्रसर्गस्तथैव च ।
अर्धनारीनरस्याथ यतः स्वायंभुवो मनुः ॥११॥
शतरूपा च या स्त्रीणामाद्या प्रकृतिरुत्तमा ।
सन्तानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः ॥१२॥
अवतारो भगवतः कपिलस्य महात्मनः ।
देवहूत्याश्च संवादः कपिलेन च धीमता ॥१३॥
नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनम् ।
ध्रुवस्य चरितं पश्चात्पृथोः प्राचीनबर्हिषः ॥१४॥
नारदस्य च संवादस्ततः प्रैयव्रतं द्विजाः ।
नाभेस्ततोऽनुचरितमृषभस्य भरतस्य च ॥ १५ ॥
द्वीपवर्षसमुद्राणां गिरिनद्युपवर्णनम् ।
ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः॥१६॥
दक्षजन्म प्रचेतोभ्यस्तत्पुत्रीणां च संततिः ।
यतो देवासुरनरास्तिर्यङ्नगखगादयः ॥ १७ ॥
त्वाष्ट्रस्य जन्म निधनं पुत्रयोश्च दितेर्द्विजाः ।
दैत्येश्वरस्य चरितं प्रह्रादस्य महात्मनः ॥ १८ ॥
मन्वन्तरानुकथनं गजेन्द्रस्य विमोक्षणम् ।
मन्वन्तरावताराश्च विष्णोर्हयशिरादयः ॥ १९ ॥
कौर्मं धान्वन्तरं मात्स्यं वामनं च जगत्पतेः ।
क्षीरोदमथनं तद्वदमृतार्थे दिवौकसाम् ॥ २० ॥
देवासुरमहायुद्धं राजवंशानुकीर्तनम् ।
इक्ष्वाकुजन्म तद्वंशः सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥२१॥
इलोपाख्यानमत्रोक्तं तारोपाख्यानमेव च ।
सूर्यवंशानुकथनं शशादाद्या नृगादयः ॥ २२ ॥
सौकन्यं चाथ शर्यातेः ककुत्स्थस्य च धीमतः ।
खट्वाङ्गस्य च मान्धातुः सौभरेः सगरस्य च २३
रामस्य कोशलेन्द्रस्य चरितं किल्बिषापहम् ।
निमेरङ्गपरित्यागो जनकानां च संभवः ॥ २४
रामस्य भार्गवेन्द्रस्य निःक्षत्रकरणं भुवः ।
ऐलस्य सोमवंशस्य ययातेर्नहुषस्य च ॥ २५ ॥
दौष्यन्तेर्भरतस्यापि शन्तनोस्तत्सुतस्य च ।
ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशोऽनुकीर्तितः ॥ २
यत्रावतीर्णो भगवान्कृष्णाख्यो जगदीश्वरः ।
वसुदेवगृहे जन्म ततो वृद्धिश्च गोकुले ॥ २७
तस्य कर्माण्यपाराणि कीर्तितान्यसुरद्विषः ।
पूतनासुपयःपानं शकटोच्चाटनं शिशोः ॥ २८
तृणावर्तस्य निष्पेषस्तथैव बकवत्सयोः ।
धेनुकस्य सहभ्रातुः प्रलंबस्य च संक्षयः ॥ २९
गोपानां च परित्राणं दावाग्नेः परिसर्पतः ।
दमनं कालियस्याहेर्महाहेर्नन्दमोक्षणम् ॥ ३०
व्रतचर्या तु कन्यानां यत्र तुष्टोऽच्युतो व्रतैः ।
प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो विप्राणां चानुतापनम्॥ ३१॥
गोवर्धनोद्धारणं च शक्रस्य सुरभेरथ ।
यज्ञाभिषेकं कृष्णस्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु ३२॥
शङ्खचूडस्य दुर्बुद्धेर्वधोऽरिष्टस्य केशिनः ।
अक्रूरागमनं पश्चात्प्रस्थानं रामकृष्णयोः ॥ ३३॥
व्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकनं ततः ।
गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनां च यो वधः ॥ ३४॥
मृतस्याऽऽनयनं सूनोः पुनः सान्दीपनेर्गुरोः ।
मथुरायां निवसता यदुचक्रस्य यत्प्रियम् ॥ ३५॥
कृतमुद्धवरामाभ्यां युतेन हरिणा द्विजाः ।
जरासन्धसमानीतसैन्यस्य बहुशो वधः ।
घातनं यवनेन्द्रस्य कुशस्थल्या निवेशनम् ॥ ३६॥
आदानं पारिजातस्य सुधर्मायाः सुरालयात्
रुक्मिण्या हरणं युद्धे प्रमथ्य द्विषतो हरेः ॥ ३७॥
हरस्य जृंभणं युद्धे बाणस्य भुजकृन्तनम् ।
प्राग्ज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हरणं च यत्

१ विज० स्तथा । वीर० सत्व । २ उभ० उद्धरणांभोधे । ३ उभ० यतः । ४ उभ० तिर्यगधःसर्गो । ५ विज० यथा स्वायंभुवो । ६ वीर० ततो द्वीपसमुद्रादिवर्षनद्युपवर्णनं । ७ वीर० तिर्यङ्नाग । ८ उभ० नुचरितं । ९ उभ० कौर्म्यं मात्स्यं नारसिंहं । १० उभ० नृपादयः । ११ विज० सौकन्यमथ शार्यातं ।

१ उभ० निःक्षत्रीकरणं । २ विज० तस्य । ३ शकटोत्पाटनं । ४ विज० तुष्टो व्रतैः प्रभुः । ५ उभ० वधः ।

चैद्यपौण्ड्रकशाल्वानां दन्तवक्रस्य दुर्मतेः ।
...ंबरो द्विविदः पीठो मुरः पञ्चजनादयः ॥३९॥
...गहात्म्यं च वधस्तेषां वाराणस्याश्च दाहनम् ।
...नारावतरणं भूमेर्निमित्तीकृत्य पाण्डवान् ॥४०॥
विप्रशापापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च ।
[...सुदेवस्य संवादो नारदेन सुरर्षिणा ।]
...वस्य च संवादो वासुदेवस्य चाद्भुतः ॥४१॥
...ाऽऽत्मविद्या ह्यखिला प्रोक्ता धर्मविनिर्णयः ।
...ो मर्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ॥४२॥
...लक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः ।
...ुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिस्त्रिविधा तथा ॥४३॥
...त्यागश्च राजर्षेर्विष्णुरातस्य धीमतः ।
...खाप्रणयनमृषेर्मार्कण्डेयस्य सत्कथा ।
...ापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ॥ ४४ ॥
... चोक्तं द्विजश्रेष्ठा यत्पृष्टोऽहमिहास्मि वः ।
...लावतारकर्माणि कीर्तितानीह सर्वशः ॥४५॥
...तः स्खलितश्चार्तः क्षुत्त्वा वा विवशो ब्रुवन् ।
...े नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥ ४६ ॥
...ोर्त्यमानो भगवाननन्तः
...ानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् ।
...वेश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं
...ा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥ ४७ ॥
...ागिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा
... कथ्यते यद्भगवानधोक्षजः ।
...देव सत्यं तदुहैव मङ्गलं
...देव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥ ४८ ॥
...देव रम्यं रुचिरं नवंनवं
...देव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।
...देव शोकार्णवशोषणं नृणां
...ुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥ ४९ ॥
तद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो
...त्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्ध्वाङ्क्षतीर्थं न तु हंससेवितं
यत्राच्युतस्तत्र हि साधवोऽमलाः ॥ ५० ॥
स वाग्विसर्गो जनताऽघसंप्लवो
यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ।
नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि य-
च्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ५१ ॥
नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं
न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे
न ह्यर्पितं कर्म यदप्यनुत्तमम् ॥ ५२ ॥
यशः श्रियामेव परिश्रमः परो
वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ।
अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयो-
र्गुणानुवादश्रवणादिभिर्हरेः ॥ ५३ ॥
अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः
क्षिणोत्यभद्राणि शमं तनोति च ।
सत्त्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्तिं
ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥ ५४ ॥
यूयं द्विजाग्र्या बत भूरिभागा
यच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतम् ।
नारायणं देवमदेवमीश-
मजस्रभावा भजताविवेश्य ॥ ५५ ॥
अहं च संस्मारित आत्मतत्त्वं
श्रुतं पुरा मे परमर्षिवक्त्रात् ।
प्रायोपवेशे नृपतेः परीक्षितः
सदस्यृषीणां महतां च शृण्वताम् ॥ ५६ ॥
एतद्वः कथितं विप्राः कथनीयोरुकर्मणः ।
माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाशुभविनाशनम् ॥५७॥
य एवं श्रावयेन्नित्यं यामक्षणमनन्यधीः ।
श्रद्धावान्योऽनुशृणुयात्पुनात्यात्मानमेव सः ५८

१ विज० अर्धमधिकं । २ विज० विष्णुदत्तस्य । ३ उभ० ...वार्तः । ४ विज० पुण्यं । ५ विज० यत्रोत्तम । ६ उभ० ...द्वचः । ७ विज० यदि कर्हिचिद्वदेत् ।

१ वीर० तद्वाग्विसर्गो । २ उभ० नचार्पितं । ३ विज० प्यकारणं । ४ विज० परमां च भक्तिं । ५ वीर० मबाह्यभाजो भजताभिवेश्य । ६ विज० मबह्यभावाभजताधिवेश्य । ७ वीर० विष्णोः । ८ विज० यश्च सं । ९ विज० यामं क्षण । १० विज० यत्र शृणुयात् ।

द्वादश्यामेकादश्यां वा शृण्वन्नायुष्यवान्भवेत्।
पठत्यनश्नन्प्रयतस्ततो भवत्यपातकी ॥ ५९ ॥
पुष्करे मथुरायां च द्वारवत्यां यतात्मवान्।
उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात्॥६०॥
देवता मुनयः सिद्धाः पितरो मनवो नृपाः।
यच्छन्ति कामान्गृणतः शृण्वतो यस्य कीर्तनात्६१
ऋचो यजूंषि सामानि द्विजोऽधीत्यानुविन्दते।
मधुकुल्या घृतकुल्याः पयःकुल्याश्च तत्फलम् ६२
पुराणसंहितामेतामधीत्य प्रयतो द्विजः।
प्रोक्तं भगवता यत्तु तत्पदं परमं व्रजेत् ॥ ६३ ॥
विप्रोऽधीत्याऽऽप्नुयात्प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम्।
वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुध्येत पातकात्६४
कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशो
हरिरितरत्र न गीयते ह्यभीक्ष्णम्।
इह तु पुनर्भगवानशेषमूर्तिः
परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसङ्गैः ॥ ६५ ॥
तमहमजमनन्तमात्मतत्त्वं
जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिम्।
द्युपतिभिरजशक्रशङ्कराद्यै-
र्दुरवसितस्तवमच्युतं नतोऽस्मि ॥ ६६ ॥
उपचितनवशक्तिभिः स्व आत्म-
न्युपरचितस्थिरजङ्गमालयाय।
भगवत उपलब्धिमात्रधाम्ने
सुरऋषभाय नमः सनातनाय ॥ ६७ ॥
स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्यभावो-
प्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयम्।
व्यतनुत कृपया यस्तत्त्वदीपं पुराणं
तमखिलवृजिनघ्नं व्याससूनुं नतोऽस्मि ॥ ६८

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अष्टादशपुराणानां ग्रन्थसङ्ख्या ॥ १ ॥

सूत उवाच—
यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-
र्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः१
पृष्ठे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्रकण्डूयना-
न्निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतःश्वासानिलाःपान्तुवः
यत्संस्कारकलानुवर्तनवशाद्वेलानिभेनांभसां
यातायातमतन्द्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति
पुराणसङ्ख्यासंभूतिमस्य वाच्यप्रयोजने।
दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निबोधत ॥३
ब्राह्मं दशसहस्राणि पाद्मं पञ्चोनषष्टि च।
श्रीवैष्णवं त्रयोविंशचतुर्विंशति शैवकम् ॥ ४
दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः।
मार्कण्डं नव वाह्नं च दश पञ्च चतुःशतम् ॥५
चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्चशतानि च।
दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशैव तु ॥ ६ ॥

---

१ वीर० पठत्यनन्यः । विज० पठन्ननश्नन्। २ उभ० पूतो भवति पातकी। ३ उभ० मधुकुल्याः पयःकुल्या घृतकुल्याश्च। ४ विज० प्रोक्तां भगवता विष्णोस्तत्पदं। ५ उभ० राजन्योंबुधि। ६ विज० संस्तुति। ७ वीर०ग्रीवाग्र। ८ वीर० वेलाच्छलेनांभसां। विज० वेलानिलेनांभसां।

१ विज० स्थिरजङ्गमपालनाय। २ विज० अयं श्लो ६६ तमश्लोकतया वर्तते। वीर० अयं श्लोकः उत्तराध्याय 'सर्ववेदान्तसारं' इति द्वादशश्लोकानन्तरं वर्तते। ३ वी अत्र अध्यायविच्छेदो नास्ति। ४ विज० मार्कण्डेयं नवाग्नेयं। ५ वीर० ब्रह्मकैवर्त।

चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिसहस्रकम् ।
स्कान्दं शतं तथा चैकं वामनं दश कीर्तितम् ७
कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तत्तु चतुर्दश ।
एकोनविंशत्सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥ ८ ॥
एवं पुराणसन्दोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ।
त ाष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ॥ ९ ॥
इ भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे ।
ताय भवभीताय कारुण्यात्संप्र[1]काशितम् १०
दिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतम् ।
लीलाकथाव्रातामृतानन्दितसत्सुरम् ॥ ११ ॥
वेदान्तसारं यद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् ।
त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥१२॥
उपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितम् ।
ाति यो भागवतं स याति परमां गतिम् ॥१३
न्ते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे ।
न्न दृश्यते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं परम् ॥१४॥
वेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते ।
सामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् ॥१५॥
नगानां यथा गङ्गा देवानामच्युतो यथा ।

वैष्णवानां यथा शंभुः पुराणानामिदं तथा॥१६॥
क्षे[1]त्राणां चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा ।
तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ॥१७॥
श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं
यस्मिन्पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।
त[2]त्र ज्ञानविरागभक्ति[3]सहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं
तच्छृण्वन्विपठन्विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः
कस्मै येन बिभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा
तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ।
योगीन्द्राय तदात्मनाथ भगवद्राताय कारुण्यत-
स्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि ॥
नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय साक्षिणे ।
य इदं कृपया कस्मै व्याचचक्षे मुमुक्षवे ॥ २० ॥
योगीन्द्राय नमस्तस्मै शुकाय ब्रह्मरूपिणे ।
संसारसर्पदष्टं यो विष्णुरातममूमुचत् ॥ २१ ॥
भवेभवे यथा भक्तिः पादयोस्तव जायते ।
तथा कुरुष्व देवेश नाथस्त्वं नो यतः प्रभो ॥२२॥
नामसंकीर्तनं यस्य सर्वपापप्रणाशनम् ।
प्रणामो दुःखशमनस्तं नमामि हरिं परम् ॥२३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे त्र[4]योदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

द्वादशः स्कन्धः संपूर्णः ॥ १२ ॥

॥ श्रीमद्भागवतं संपूर्णम् ॥

---

१ वीर० संप्रदर्शितं ।

१ वीर० अयं श्लोको नास्ति । २ वीर० यत्र । ३ वीर० सहितैं । ४ वीर० द्वादशोऽध्यायः ।